

KAZALO – CONTENTS

RAZPRAVE – STUDIES

Aleš Žužek, Naselitev Slovanov v vzhodnoalpski prostor Slav Settlement of the East Alps	261–287
Martin Clauss, Delegiranje oblasti v 12. stoletju: pododvetništvo Delegation of Authority in the 12 th Century: The System of <i>Untervogtei</i>	289–301
Boris Golc, Neznano in presenetljivo o življenju, družini, smrti, grobu in zapuščini Janeza Vajkarda Valvasorja Hitherto Unknown and Surprising Findings about the Life, Family, Death, Gravesite, and Legacy of Janez Vajkard Valvasor	303–364
Stanislav Južnič, Boškovič v Ljubljani Boškovič in Ljubljana	365–392
Žarko Lazarvič, Sočasnost slovenskega gospodarskega razvoja Synchronisms of Slovene Economic Development	393–410
Nevenka Troha, Tržaški Slovenci in vprašanje razdelitve Svobodnega tržaškega ozemlja Slovenes of Trieste and the Question of the Division of the Free Territory of Trieste	411–422
Drago Kladnik, Zgodovinski vidiki podomačevanja tujih zemljepisnih imen Historical Aspects of Domestic Standardization of Foreign Geographical Names	423–465
Chinyun Lee, Austrian Maritime Development in East Asia: 1869–1914 Avstrijski pomorski razvoj v Vzhodni Aziji: 1869–1914	467–489

ZAPISI – NOTES

Hans-Dietrich Kahl, Karantanska sporna vprašanja. Odgovor Petru Štihu Controversial Caranthian Issues. In Reply to Peter Štih.	491–500
Andrej Studen, Tudi Christoph Wilhelm Hufeland je bil Lipičev vzornik Lipič's Ideal Was Also Christoph Wilhelm Hufeland	501–507
Danijela Trškana, Didaktika zgodovine na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete History Didactics at the Department of History at the Faculty of Arts	509–517

KONGRESI, SIMPOZIJ, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE –
CONGRESSES, SYMPOSIA, SOCIETY EVENTS

33. zborovanje Zveze zgodovinskih društev Slovenije: Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino, Kranj, 19. – 21. oktober 2006 (Borut Batagelj) 33 rd Conference of the Historical Association of Slovenia: Myths and Stereotypes in Slovene Perception of History. Kranj, October 19 – 21, 2006	519–521
Poročila s 33. zborovanja ZZDS v Kranju 2006 (Mitja Ferenc) Reports from the 33 rd Conference of the Historical Association of Slovenia (Kranj 2006)	522–525
Poročilo Nadzornega odbora za leto 2005 in 2006 (Jurij Perovšek) Supervising Committee Work Report for 2005 and 2006	526

Konflikte zwischen den Nachrichtendienst im kalten Krieg. Intelligence Clash: East vs. West during the Cold War, Weimar, 20. – 22. 4. 2007 (Ljuba Dornik Šubelj)	526–529
Konflikte zwischen den Nachrichtendienst im kalten Krieg. Intelligence Clash: East vs. West during the Cold War, Weimar, 20. – 22. 4. 2007	
7. mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Mogersdorf, Kőszeg, 3. – 6. julij 2007. (Franc Rozman).....	529–530
37 th International Conference of Cultural Historians Mogersdorf Kőszeg (July 3 – 6, 2007)	

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

Quellen zur Salzburger Frühgeschichte. (Hg.) Herwig Wolfram (Peter Štih).....	531–533
Regesta Habsburgica. Regesten der Grafen von Habsburg und der Herzoge von Österreich aus dem Hause Habsburg. V. Abteilung: Die Regesten der Herzoge von Österreich (1365–1395), 1. Teilband (1365–1370). (Hg.) Christian Lackner (Peter Štih).....	533–534
Djelo novinara Rudimira Roter. Ur. Đorđe Obradović. Dubrovnik, Sveučilište u Dubrovniku, 2007 (Ignacij Vojće)	534–536
Zoran Janjetović, Od Auschwitza do Brijuna: pitanje odštete žrtava nacizma u jugoslovensko-zapadnonemačkim odnosima (Dušan Nekać)	536–538

LETNO KAZALO – ANNUAL CONTENT

Letno kazalo Zgodovinskega časopisa 61, 2007.....	539–541
Annual Content of Zgodovinski časopis / Historical Review 61, 2007.....	539–541

OBVESTILA – INFORMATION

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis	542
Submission Instructions for Authors	542

RAZPRAVE

Aleš Žužek

Naselitev Slovanov v vzhodnoalpski prostor

UDK 94(=16)»05«

ŽUŽEK Aleš, mag., Kešetovo 14a, SI-1420 Trbovlje

Naselitev Slovanov v vzhodnoalpski prostor**Zgodovinski časopis**, Ljubljana 61/2007 (136), št. 3–4, str. 261–287, 114 cit.

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., De.)

Ključne besede: Naselitev Slovanov, Avari, Pavel Diakon, Sekund iz Tridenta, Bavarci, Norik

Avtor v prispevku obravnava vprašanje naselitve Slovanov v vzhodnoalpski prostor. Na podlagi svoje interpretacije pisnih in arheoloških virov ter jezikoslovnih in toponomastičnih raziskav postavlja domnevo, da so Slovani naselili Vzhodne Alpe v obdobju 595–599/600. Vzhodnoalpski prostor naj bi večinoma naselili zahodni Slovani, ki so v 6. stoletju bivali severno od reke Donave, na ozemlju današnje Zgornje in Spodnje Avstrije ter južne Moravske in jugozahodne Slovaške.

Avtorski izvleček

UDC 94(=16)»05«

ŽUŽEK Aleš, MA, Kešetovo 14a, SI-1420 Trbovlje

Slav Settlement of the East Alps**Zgodovinski časopis (Historical Review)**, Ljubljana 61/2007 (136), No. 3–4, pp. 261–287, notes 114

Language: Sn. (En., Sn., De.)

Key Words: Slav settlement, Avars, Paulus Diaconus, Secundus of Trident, Bavarians, Noricum

The text examines the settlement of Slavs in the East Alps. On the basis of his interpretation of written and archaeological sources, as well as linguistic and toponomastic research, the author posits that Slavs settled the East Alps in the period between 595 and 599/600. Most of them were West Slavs who in the 6th century lived north of the Danube, in the territory of present-day Lower and Upper Austria, southern Moravia, and southwestern Slovakia.

Autor's Abstract

Grafenauerjeva teza o naselitvi Slovanov v Vzhodne Alpe

Pri razlagi naselitve Slovanov v Vzhodne Alpe je v slovenskem zgodovinopisju skoraj nesporno uveljavljena hipoteza slovenskega zgodovinarja Boga Grafenauerja, ki jo je najprej predstavil v začetku petdesetih let v besedilu *Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih Slovanov* in jo nato v naslednjih desetletjih še delno dopolnjeval.¹ Sicer je Grafenauerjeva hipoteza v bistvu sinteza dognanj in tez treh slovenskih zgodovinarjev: Franca in Milka Kosa

¹ Bogo Grafenauer, *Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih Slovanov*, *Zgodovinski časopis* (=ZČ)1–4, 1950, str. 23–126. Gl. tudi naslednje Grafenauerjeve tekste in knjige: *Naselitev Slovanov v Vzhodnih Alpah in vprašanje kontinuitete*, *Arheološki vestnik* (=AV), številka 21/22, leto 1970/1971, str. 7–32; *Naselitev Slovanov v Vzhodnih Alpah, zgornjem Posavju in ob zgornjem Jadranu*, v: Pavel Diakon (Paulus Diaconus), *Zgodovina Langobardov* (Historia Langobardorum), Maribor 1988 (=Zgodovina Langobardov), str. 321–341; *Razmerje med Slovani in Obri do obleganja Carigrada (626) in njegove gospodarsko-družbene podlage*, ZČ 9, 1955, str. 145–153; *Slovanski naselitveni valovi na Balkanski polotok*, ZČ 18, 1964, str. 219–227; *Etnična struktura in zgodovinski pomen jugoslovanskih narodov v srednjem veku*, ZČ 19/20, 1965–1966, str. 103–114, in ZČ 21, 1967, str. 7–48; *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*, *Dela Slovenske akademije znanosti in umetnosti* (=SAZU), Ljubljana 1952, zlasti str. 425–436 in drugod; *Hrvati v Karantaniji*, *Historijski zbornik* 11/12, 1958–1959, str. 207–231; *Zgodovina slovenskega naroda I*, Ljubljana 1964, zlasti str. 224–325.

ter Ljudmila Hauptmanna.² Po Grafenauerjevi hipotezi naj bi bilo potrebno pri naseljevanju Slovanov v Vzhodne Alpe upoštevati dve naselitveni bazi: severno in vzhodno, tj. zahodno- in južnoslovansko. Prvi slovanski val v vzhodnoalpski prostor naj bi najprej prišel s severa ali severozahoda okrog leta 550: ti zahodnoslovanski Slovani naj bi najprej poselili ozemlje ob Donavi med Travno in Dunajsko kotlino, do okrog leta 580 pa še Panonijo, dolino Mure in Vzhodno Koroško. Drugi slovanski naselitveni val naj bi bil vzhodni val obrskih Slovanov (termin obrski Slovani uporablja Bogo Grafenauer, op. p.): vzhodni naselitveni val naj bi do okrog 587/588 prekril Celjsko kotlino, Ljubljansko kotlino, Rož in Ziljsko dolino, pred 591 zgornjo dolino Drave in naj bi tudi še pred letom 600 dosegel Sočo vsaj na področju Vipavske doline, medtem ko naj bi Slovani naselili področje na zahodnem bregu srednje Soče (Goriška Brda, Beneška Slovenija) šele v zvezi z boji zoper Furlane leta 705. Še poznejša pa naj bi bila slovanska naselitev Istre.³ Svojo hipotezo o naselitvenem slovanskem valu s severa oziroma severozahoda je Grafenauer utemeljil mdr. na jezikoslovnih raziskavah Frana Ramovša, Tineta Logarja in Franceta Bezlaja.⁴ Fran Ramovš je – na podlagi ugotavljanja značilnosti severnih zahodnoslovanskih jezikov v slovenskem jeziku (konsonantna skupina -dl- namesto -l-: npr. sedlo-selo, jedla-jela ipd.; instrumental sing. ženskih imen na -a: npr. »z ženo« namesto »ženojom-ženom«) – postavil teorijo o dveh izhodiščih slovanskega naseljevanja Vzhodnih Alp (z Ramovševo teorijo o dveh izhodiščih slovanskega naseljevanja v Vzhodne Alpe je soglašal tudi strokovnjak za dialekte Tine Logar), medtem ko je Bezlaj postavil trditev, da je več kot »dovolj dokazov, da je slovenska jezikovna podlaga v bistvu jezik severnoslovanskega tipa, ki se je že od prvih začetkov dalje razvijal pod trajnim južnoslovanskim vplivom«⁵, ki jo je Grafenauer razlagal tako kot potrditev svoje hipoteze o obstoju severnega naselitvenega vala kot tudi potrditev svoje hipoteze o dvojni naselitveni bazi pri naseljevanju Slovanov v Vzhodne Alpe. Grafenauer je hipotezo o severnem naselitvenem valu podkrepil tudi s pomočjo Hauptmannove študije geografske razporeditve slovanskih in neslovanskih toponomastičnih sledov na Zgornjem Avstrijskem vzhodno od naravnega praga Hausruck-Donaugebirge-Češki les, ki je bila objavljena leta 1929.⁶ Vendar naj bi bil po Grafenauerjevem mnenju začetek slovanske kolonizacije v Vzhodnih Alpah omejen le na majhen del Donavske kotline, toda kljub temu naj bi se s tem odprla vrata slovanskemu kolonizacijskemu toku s severa tudi v notranjost Vzhodnih Alp. Na njegovo širjenje naj bi poleg že omenjenih jezikovnih pojavov kazali tudi »hrvaški« toponimi, katerih smer in razporeditev v alpskih predelih naj bi kazali povezanost

² Franc Kos, Kdaj so Slovenci prišli v svojo sedanjo domovino, Izvestja muzejskega društva za Kranjsko (=IMK) 6, 1896, str. 19–34, 49–61 in 85–103; isti, Oglejski in gradeški škofi v začetku srednjega veka, IMK 6, str. 149–166 in 189–216; isti, Prvi nastop Slovencev v zgodovini, IMK 11, 1901, str. 105–141; isti, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, 1. knjiga (501–800), Ljubljana 1902 (=Gradivo I), str. IX–XXXVII. Ludmil Hauptmann, Politische Umwälzungen unter den Slowenen vom Ende d. 6. Jahrhundert bis zur Mitte d. 9., Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (=MIÖG) 36, 1915, str. 229–287. Milko Kos, K postanku slovenske zapadne meje, Razprave Znanstvenega društva za humanistične vede (=ZDHV) 5/6, 1930, str. 336–375; isti, K poročilom Pavla Diakona o Slovencih, Časopis za zgodovino in narodopisje 26, 1931; isti, O starejši slovenski kolonizacija v Istri, Razprave SAZU, Razred za zgodovinske in družbene vede, I, 1950, str. 53–82; isti, Slovenska naselitev na Koroškem, Geografski vestnik 8, 1932, str. 101–142; isti, Zgodovina Slovencev od naselitve do reformacije, Ljubljana 1933, zlasti str. 32–51; isti, Slovenska naselitev na Koroškem, Koroški zbornik, Ljubljana 1946, str. 43–75.

³ Bogo Grafenauer, Naselitev Slovanov v Vzhodnih Alpah, zgornjem Posavju in ob zgornjem Jadranu (kot v op. 1), str. 334.

⁴ Fran Ramovš, Kratka zgodovina slovenskega jezika I, Ljubljana 1936; Tine Logar, Dialektizacija slovenskega jezika, v: Jezik in slovstvo 6, 1960/1961, str. 119–122, in France Bezlaj, Eseji o slovenskem jeziku, Mladinska knjiga, Ljubljana 1967: gl. zlasti poglavje Jezikovne priče slovenske etnogeneze, str. 73–184.

⁵ France Bezlaj, Eseji (kot v op. 4), str. 122.

⁶ Bogo Grafenauer, Naselitev Slovanov v Vzhodnih Alpah, zgornjem Posavju in ob zgornjem Jadranu (kot v op. 1), str. 326 in op. 21 na str. 327.

s severnim kolonizacijskim tokom; to pričevanje naj bi potrjevali tudi toponomastični sledovi Dudlebov, ki naj bi bili podobnega zgodovinskega izvora.⁷

Medtem, ko je Grafenauer severni slovanski kolonizacijski val dokazoval zgolj na podlagi jezikoslovnih in toponomastičnih analiz, pa je na drugi strani datacijo, smer in tempo oziroma način naseljevanja vzhodnega oziroma južnoslovanskega vala obrskih Slovanov skušal dokazovati s pomočjo razlage sinodalnih zapisnikov oglejskega patriarhata. Na podlagi zapisnika sinode v Gradežu 572/577, v katerem so mdr. omenjeni škofje: *Leonianus episcopus s. ecclesiae Tiborniensis*, ... *Joannes episcopus s. ecclesiae Celejanae* ... *Patricius episcopus s. ecclesiae Emonensis*, ... *Aaron episcopus s. ecclesiae Avoriciensis*, ... *Vigilius episcopus s. ecclesiae Scaravensis*,⁸ je Grafenauer na podlagi dejstva, da izmed škofov poznejšega slovenskega ozemlja manjkata le dva, namreč iz Poetovione in iz Virunuma, menil, da sta ti dve škofiji že propadli, vendar je obenem tudi opozoril, da tega »ni mogoče povsem striktno dokazati«.⁹ V Diakonovi Zgodovini Langobardov se pri opisu dogodkov med leti 587–590 v zvezi z istrskimi spori okrog shizme treh poglavij omenjata tudi škofa *Patricius* in *Iohannes*.¹⁰ Toda ker pri njima ni označbe škofije ali pokrajine in ker naj omenjena škofa ne bi spadala med nekdanje istrske škofove, je Grafenauer zatrjeval, da gre v tem primeru vsekakor za škofa iz Emone in Celeje, ki naj bi kot begunca bivala ali v Istri ali v okolici patriarha. To naj bi bil dokaz, da sta v obdobju pred tem propadli tudi škofiji v Emoni in Celeji.¹¹ Sicer se noriške škofije Virunum, Teurnia in Agunt zadnjič omenjajo leta 591 v pismu beneških in recijskih škofov cesarju Mavriciju, v katerem omenjeni škofi prosijo cesarja naj počaka s končno odločitvijo glede shizme »treh poglavij«, saj bi se lahko s škofijami oglejskega patriarhata, ki so ležale na ozemlju pod oblastjo Langobardov, zaradi možne grožnje s strani galskih (frankovskih) škofov, zgodilo isto *quod ante annos iam fieri coeperat, et in tribus ecclesiis nostri concilii, id est, Beconensi, Tiburnensi, et Augustana Galliarum episcopi constituerant sacerdotes*.¹² Grafenauer je menil, da besedilo v pismu, ki govori o tem, kako so je v letih,

⁷ Prav tam, str. 327.

⁸ Gradivo I, št. 85.

⁹ Bogo Grafenauer, Naselitev Slovanov v Vzhodnih Alpah, zgornjem Posavju in ob zgornjem Jadranu (kot v op. 1), str. 331. Zanimivo je, da je v zapisniku sinode omenjen *Vigilius episcopus s. ecclesiae Scaravensis* (Gradivo I, št. 85): v tem primeru gre verjetno za škofa v severnopanonskem mestu *Scarabantia* (današnji Sopron/Sopron pri Nežiderskem jezeru). Prav tako velja poudariti, da sta bila zadnja poetovionska škofa omenjena okrog leta 380, po tem obdobju pa se poetovionska škofija ne omenja več: gl. Rajko Bratož, Evgipij (Eugippius), Življenje svetega Severina (Vita sancti Severini), Ljubljana 1982, str. 82–83.

¹⁰ Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* III 26 (Zgodovina Langobardov; eds. Fran Bradač, Bogo Grafenauer, Kajetan Gantar), Maribor 1988 (=PD HL) (Prevodi navedkov iz PD HL, ki jih navajam v mojem besedilu so večinoma povzeti prav iz te izdaje, medtem ko je del prevodov mojih.) Bogo Grafenauer, Naselitev Slovanov v Vzhodnih Alpah, zgornjem Posavju in ob zgornjem Jadranu (kot v op. 1), str. 332, meni, da seznam škofov pri Pavlu Diakonu ni seznam udeležencev na sinodi v Maranu leta 590. Šlo naj bi za drug sestanek v zvezi s shizmo treh poglavij, prejkone starejši, iz časa pred zaporom patriarha Severa v Ravenni; torej najpozneje iz leta 587 ali 588.

¹¹ Bogo Grafenauer, Naselitev Slovanov v Vzhodnih Alpah, zgornjem Posavju in ob zgornjem Jadranu (kot v op. 1), str. 332. Pripomnil bi, da se v PD HL III 26 brez omembe škofij omenjajo tudi *Clarissimus*, *Severus* in *Vindemius*. Prvi je verjetno istoveten s *Clarissimus episcopus s. ecclesiae Concordiensis*, drugi s *Severus episcopus s. ecclesiae Triestinae*, tretji pa z *Vindemius episcopus s. ecclesiae Cenetensis* (gl. Gradivo I, št. 85). Vsi trije so sodelovali na sinodi v Gradežu. Prvi je bil škof v Concordiji (kraj v Benečiji), drugi v Tergestu/Trstu (gl. Gradivo I, str. 96, op. 4), tretji pa v Cenedi, otoku pri Rovinju (gl. Bogo Grafenauer, Opombe k PD HL, str. 138, op. 64). Franc Kos, Gradivo I, str. 95, op. 9, meni, da gre za severnoitalijansko Cenedo, kraj med Bellunom in Trevisom. Bližje resnici je Grafenauer, saj sta Sever in Vindemij označena kot *ex Histria episcopis* (PD HL III 26). Res je tudi, da Bogo Grafenauer, Naselitev Slovanov v Vzhodnih Alpah, zgornjem Posavju in ob zgornjem Jadranu (kot v op. 1), str. 332, pravilno ugotavlja, da Pavel Diakon omenja, da sta bila Sever in Vindemij s strani svojih cerkvenih skupnostih pregnana iz svojih škofij (gl. PD HL III 26). Kljub temu menim, da nenavajanje škofije še ne dokazuje njenega propada. O problematiki propada škofij gl. tudi op. 14.

¹² Gradivo I, št. 102.

ko je bil Notranji Norik pod oblastjo Frankov (torej od 536/537 do 561/562), že zgodilo, da so galski oziroma frankovski škofi postavljali duhovnike v treh omenjenih škofijah, ne daje oporišče, da so omenjene noriške škofije v tem obdobju še obstajale, temveč naj bi propadle že v času pred omenjenim pismom.¹³ Če sklenemo: po Grafenauerjevi hipotezi – pri oblikovanju katere se je precej oprl na teze Milka Kosa¹⁴ – naj bi propadanje škofij dajalo takšno podobo: pred 579 naj bi propadli škofiji v Virunumu in Poetovionu, do 588 v Celeji in Emoni, pred 591 pa še v Teurniji in Aguntu. Na podlagi tega je Grafenauer postavil hipotezo, da je potrebno postaviti začetek novega slovanskega vala v Vzhodne Alpe, ki naj bi bil poleg tega močnejši od severnega toka in usmerjen od vzhoda proti zahodu ob rekah navzgor, v sredo 80-tih let 6. stoletja oziroma najpozneje v leti 587/588.¹⁵ S tem valom naj bi bil tudi povezan propad

¹³ Bogo Grafenauer, *Naselitev Slovanov v Vzhodnih Alpah, zgornjem Posavju in ob zgornjem Jadranu* (kot v op. 1), str. 333.

¹⁴ Milko Kos, K poročilo (kot v op. 2), str. 203–207, zlasti str. 206. Sicer se je Marcus Hansiz (Marko Hanžič) v svoji knjigi *Analecta seu collectanea pro historia Carinthiae concinnanda* pri opisu poteka naselitve Slovanov prvi naslonil na postopno izostajanje zastopnikov škofij vzhodnoalpskega prostora na oglejskih cerkvenih sinodah: gl. Darja Mihelič, *Etnična podoba Karantanije in njenih prebivalcev v spisih zgodovinarjev od 15. do 18. stoletja*, v: *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo: začetki slovenske etnogeneze*, II del, Situla, Razprave Narodnega muzeja Slovenije 39, SAZU, Razred za zgodovinske in družbene vede, Razprave 18, Ljubljana 2000 (=Slovenija in sosednje dežele II), str. 935. Jaroslav Šašel, *K zgodovini Emone v rimskih napisih in literaturi*, v: *Zgodovina Ljubljane*, Ljubljana 1984, str. 44 in isti, *Emona*, v: *Opera selecta*, Narodni muzej (Situla; Razprave Narodnega muzeja v Ljubljani; 30), Ljubljana 1992 (=Opera selecta), str. 479, je datiral propad emonske dieceze v obdobje 591–595. O problematiki propada škofij gl. tudi: Jože Rus, *Johannes – zadnji škof panonske, a prvi istrske Emone*, *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo*, 1–4, 1939, str. 152–167. Jože Rus je propad antične krščanske organizacije na Slovenskem postavil v obdobje 593–595 (gl. prav tam, str. 166); gl. tudi Rajko Bratož, *Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja*, *ZČ* 3, 1990, str. 331–362, zlasti str. 356–361 in isti, *Ecclesia in gentibus: vprašanje preživetja krščanstva in antične dobe v času slovansko-avarske naselitve na prostoru med Jadranom in Donavo*, v: *Grafenauerjev zbornik*, Ljubljana 1996, str. 205–225, zlasti str. 211–212.

¹⁵ Bogo Grafenauer, *Naselitev Slovanov v Vzhodnih alpah, zgornjem Posavju in ob zgornjem Jadranu* (kot v op. 1), str. 333. Bogo Grafenauer se je tukaj oprl na tezo Milka Kosa (gl. *Zgodovina Slovencev* [kot v op. 1], str. 32–51) o šestih (južno)slovanskih kolonizacijskih tokovih na območje, ki ga je Milko Kos štel kot ozemlje, ki so ga postopoma naselili predniki Slovencev po letu 568: dolensko-kraški, posavsko-gorenjski-obsoški, koroški (del omenjenega toka naj bi se iz zgornje Dravske doline usmeril tudi proti severu in poselil vzhodnoalpsko ozemlje ob zgornji Muri), obmurski, panonski in obdonavski tok (obdonavski slovanski tok naj bi po Milku Kosu poselil le predalpsko ozemlje južno od Donave med Dunajskim gozdom in Travno in tudi čez omenjeno reko, ne pa tudi Vzhodne Alpe; prav tako naj bi v Obdonavje prišli Slovani že ok. leta 550 [pri tej dataciji se je najverjetneje oprl na tezo Ljudmila Hauptmanna, op. p.], ko naj bi po smrti kralja Teudeberta propadla frankovska oblast v Obrežnem Noriku). Južni Slovani (predniki Slovencev in drugih južnoslovanskih narodov), ki naj bi se gibali/selili v smeri vzhod-zahod, naj bi se iz vzhoda, čez karpatske prelaze, priselili v vzhodne dele panonske nižine, kjer naj bi nato dosegli tokove velikih rek (Donava, Sava idr.). Nato naj bi se del prednikov južnih Slovanov (drugi del južnih Slovanov, tj. predniki drugih južnoslovanskih narodov, naj bi se od tu usmeril proti jugu) začel po starih rimskih cestah seliti ob rekah navzgor (ob Donavi, Savi, Dravi, Muri in drugih rekah) proti zahodu. Omenjeno tezo so krepko omajale ugotovitve in teze jezikoslovca Frana Ramovša, ki jih je slednji prvič objavil leta 1935: gl. Fran Ramovš, *Historična gramatika slovenskega jezika VII: Dialekti*, ZDHF, Ljubljana 1935, str. XVII–XIX: Ramovš je omenil možnost, da bi lahko iz ozemlja zahodne pravoslavoščine, tj. s severa, v Vzhodne Alpe in današnjo slovensko etnično ozemlje najprej prišel severni val zahodnih Slovanov, ki naj bi mdr. govorili soglasnik -dl- (Poudariti je potrebno, da so že prej obstajale tezi in domneve, da naj bi bili Slovani, ki so naselili Vzhodne Alpe, pravzaprav Čehi: gl. Ludmil Hauptmann, *Politische Umwälzungen* [kot v op. 2], str. 236–237. Ljudmil Hauptmann [ki je pri svojih raziskavah veliko bolj upošteval jezikoslovna dognanja kot Milko Kos, op. p.], prav tam, str. 237, je nasprotoval tem tezam, saj je menil, da alpska slovaniščina ni bila češčina, temveč zgolj naravni vezni člen med češčino in južno slovaniščino; pri izselitvi *Slovenen* iz Zakarpatja proti jugu, naj bi njihovo zahodno krilo ostalo v »inniger Fühlung mit den Čechen«. V *Historični gramatiki slovenskega jezika II: konzonantizem*, ZDHF, Ljubljana 1924, str. 193, je bil Ramovš še precej bolj naklonjen tezi, da je do spremembe soglasnika -dl- v -l- v slovenskem jeziku prišlo šele po naselitvi: to naj bi bilo po Ramovševem mnenju zlasti ugotovljeno za zunajkranjska narečja (gl. prav tam, str. 199), medtem ko je za kranjska narečja (kjer naj bi – po Ramovšu – najverjetneje najprej prišlo do spremembe -dl- v -l-) Ramovš to zgolj domneval (gl. prav tam, str. 198). Leta 1936 je Ramovš v *Kratki zgodovini* (kot v op. 4), str. 88–89, usmeril pozornost tudi na dejstvo, da Slovenci, kajkavci in del čakavcev uporabljajo pri orodniku ednine imen ženskega spola -a »zahodnoslovansko« končnico -o. Vsekakor je bilo

romansko-langobardske naselbine v Kranju (580/590). Prav tako naj bi, po Grafenauerjevem mnenju, o bojih z Langobardi pričal tudi propad Meclariae (Meglarje) v spodnji Ziljski dolini, ki je bil po ostankih langobardske »vojaške blagajne« v razrušenem kastelu datiran v čas po 584/585 – od takrat namreč izvira najmlajši najdeni kovanec. Bavarci, ki naj bi prihajali ob Dravi navzdol, naj bi po Grafenauerjevem mnenju leta 593 naleteli na Slovane nekje na področju Agunta in Teurnije, torej na ozemlju zgornje Drave. Po treh desetletjih medsebojnega slovansko-bavarskega bojevanja na zgornjedravskem območju – o katerem imamo ohranjena poročila v Diakonovi Zgodovini Langobardov – pa naj bi »se ustalila meja slovanskega ozemlja zahodno od Agunta«. ¹⁶ Vzhodni val obrskih Slovanov, naj bi bil po Grafenauerjevi tezi povezan s prelomnico v letih po padcu Sirmija (582), torej v času že zgoraj omenjene sredine 80-tih let 6. stoletja, ko naj bi se začeli Avari usmerjati na osvajanja proti zahodu v smeri proti langobardski Italiji in »donavskemu hodniku«. ¹⁷ Avarski pritisk na zahod pa naj bi hkrati spodbudil tudi slovansko naseljevanje v smeri Vzhodnih Alp. Prav tako naj bi Diakonova poročila o ponavljajočih se sklenitvah miru med Avari in Langobardi (prvi datiran v leto 592, sledita še sklenitvi miru leta 596 in 602) ¹⁸, pričala o nekih bojih pred tem (Kranj, Meclaria – s temi boji naj bi bil povezana prva sklenitev miru) in »o precejšnjem zblizanju ozemlja pod langobardsko oziroma obrsko oblastjo«. ¹⁹

Ugovori proti Grafenauerjevi tezi

Strinjam se s tezo, da je obstajal severni naselitveni val v vzhodnoalpski prostor, vendar bi pri Grafenauerjevi hipotezi oporekal datacijo in predstavljeni časovni tempo naseljevanja, prav tako bi tudi oporekal Grafenauerjevim ocenam o moči, številnosti in globini prodora severnoslovanskega vala. Grafenauer posredno povezuje severni slovanski val s Prokopijevimi podatki o Langobardu Ildegisu (*Hildekis* pri Pavlu Diakonu), ki je v letih 548/549 s svojo vojsko, ki je bila sestavljena iz njemu zvestih Langobardov ter iz gepidskih in slovanskih prostovoljcev,

odslej potrebno upoštevati tudi severni naselitveni val in zato tudi prilagoditi Kosovo tezo o naselitvi Slovanov. Že v članku Nekaj vprašanj (kot v op. 1), str. 39–43, je Bogo Grafenauer upošteval tudi severni naselitveni val v Vzhodne Alpe (na določen način je bila Grafenauerjeva prilagoditev naselitvene teze Milka Kosa pravzaprav nekakšna vrnitev k naselitvenim tezam Ljudmila Hauptmanna, ki je v Politische Umwälzungen [kot v op. 2], str. 234–240, menil, da so območje Vzhodnih Alp [med njimi današnja Koroško, Gorenjsko in Štajersko] naselili Slovani [Hauptmann sicer govori o *Slowenen*, tj. o Slovencih, op. p.], katerih narečje je vsebovalo zahodnoslovanske značilnosti [soglasniška skupina -dl-, predlog vy-]). Vendar se je Grafenauer v svoji hipotezi preveč usmeril zgolj na razmerje med soglasniškima skupinama -dl- in -l-, medtem ko po mojem mnenju ni dovolj upošteval dejstva, da »zahodnoslovanski« orodnik ednine imen ženskega spola (končnica -o) uporabljajo vsi Slovenci in tudi kajkavci in del čakavcev; kar pomeni, da je severni val najverjetneje dosegel tudi ta območja. Vsekakor obstaja možnost, da je bilo območje med najjužnejšo mejo, kjer je najti (bilo najti) »zahodnoslovanski« orodnik ednine ženskih imen, in najsevernejšo mejo, kjer je najti (bilo najti) »južnoslovansko« soglasniško skupino -l-, območje »mešanja« med obema slovanskima naselitvenima valovima. Na tem narečno »mešanem« območju se je verjetno na eni strani uveljavila soglasniška skupina -l-, na drugi strani pa pri orodniku ednine imen ženskega spola končnica -o.

¹⁶ Bogo Grafenauer, Naselitev Slovanov v Vzhodnih Alpah, zgornjem Posavju in ob zgornjem Jadranu (kot v op. 1), str. 333.

¹⁷ Sicer je Bogo Grafenauer, Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih Slovanov (kot v op. 1), str. 86, postavil tezo o t.i. »časovni harmoniji«: izmenjavanje avarskega vojaškega pritiska, ki je bil enkrat usmerjen proti vzhodnorimski državi (s hkratnim mirom oziroma prekinitvijo bojevanja na zahodnih mejah), drugič proti zahodu (s hkratnim mirom oziroma prekinitvijo bojevanja v smeri proti vzhodnorimski državi).

¹⁸ Za leto 592 gl. PD HL IV 4; za leto 596 gl. PD HL IV 12 (pri dataciji omenjene sklenitve miru Bogo Grafenauer, Naselitev Slovanov v Vzhodnih Alpah, zgornjem Posavju in ob zgornjem Jadranu [kot v op. 1], str. 334, sklenitev postavlja v leto 597; isti, Opombe k PD HL, str. 185, op. 17, pa v leto 596); za leto 602 gl. PD HL IV 24.

¹⁹ Bogo Grafenauer, Naselitev Slovanov v Vzhodnih Alpah, zgornjem Posavju in ob zgornjem Jadranu (kot v op. 1), str. 335.

s slovanskega območja severno od srednjega toka reke Donave, tj. z ozemlja na današnjem Moravskem in Slovaškem, skozi takrat frankovski Norik odšel v Italijo na pomoč Vzhodnim Gotom (Ostrogotom), ki so bili tedaj v vojni z vzhodnorimskim cesarstvom (t.i. gotska vojna v letih 535–553/555), a se je iz nepojasnjenih razlogov kmalu vrnil k Slovanom, ki so živeli onkraj Donave.²⁰ Omenjeni Prokopijev podatek dokazuje, da so Slovani v obdobju do 40-tih let 6. stoletja poselili ozemlje današnje Slovaške in Moravske in tudi ozemlje do Donave. Tako je sredi 6. stoletja veljala reka Donava – pri tem je mišljen tok reke med Bavarskim gozdom in ostrim zavojem Donave proti jugu v bližini Nogradske gore – kot mejna reka s Slovani.

Vendar menim, da sredi 6. stoletja še ni prišlo do naseljevanja Slovanov na ozemlje med Donavo in Vzhodnimi Alpami, tj. vzhodno od Travne (nem. Traun) oziroma Aniže (nem. Enns). V pisnih virih tako ni mogoče zaslediti nobenih podatkov o morebitnih spopadih v Vzhodnih Alpah med Franki in na jug prodirajočimi Slovani, kar bi pričakovali, še zlasti v primeru, če so Franki konec tridesetih let 6. stoletja zasedli tudi ozemlje bivšega Obrežnega Norika (*Noricum ripense*). Ni tudi nobenih podatkov o morebitnih spopadih med Slovani in Langobardi po letu 550, kljub temu, da bi morali obe ljudstvi v času do langobardske selitve v Italijo mejiti druga na drugo nekje na meji bivšega Obrežnega Norika in Panonije. Prav tako ni nobenih virov, ki bi dokazovali, da bi Slovani – ki naj bi po Grafenauerju po letu 550 poselili ozemlje med Donavo in Alpami – kot morebitni frankovski zavezniki na kakršenkoli način sodelovali pri obrambi frankovske zasedbe Notranjega Norika (*Noricum mediterraneum*), ki naj bi ga vzhodnorimska država zopet osvojila v letih 561/562.²¹ Glede na to, da vemo, da so bili vlaški Slovani (tj. Slovani, ki so bivali na ozemlju današnje Vlaške nižine), ki so mejili z rimsko državo na spodnjem toku reke Donave, sposobni silovitih plenilskih prodorov v vzhodnorimske balkanske province ter so hkrati s svojimi plenilskimi pohodi dokazali, da so v kratkem času sposobni prodreti globoko v ozemlje vzhodnorimskega cesarstva, je presenetljivo, da ni podatkov o podobnih plenilskih pohodih v smeri proti Italiji s strani tistih Slovanov, ki naj bi po letu 550 živeli v bivšem Obrežnem Noriku vzhodno od Travne oziroma Aniže. Še zlasti, če vemo, da so mnogi sodelovali v Hildekisovem pohodu in jim torej pot proti jugu ni bila tuja. Kljub temu v virih ni zaslediti podatkov, ki bi pričali, da so Slovani napadali ali celo zasedli ozemlje bivšega Notranjega Norika po letu 568, ko so Langobardi deželo tako rekoč »odrezali« od vzhodnorimskega cesarstva. Vsekakor bi lahko glede na kratko razdaljo med Podonavjem in Notranjim Norikom pričakovali, da bi Slovani, ki naj bi po letu 550 živeli med Donavo in Alpami, zasedli in poselili zgornjedravsko dolino že takoj po letu 568. Grafenauer je sicer menil, da so severni Slovani do okrog leta 580 postopoma zasedli tudi Panonijo, dolino Mure in Vzhodno Koroško. Teza o postopnosti prodora, nekakšnem počasnem etničnem osvajanju vzhodnoalpskega ozemlja s strani Slovanov, je sicer v nasprotju s silovitimi in globokimi slovanskimi prodori. Iz virov vemo, da je lahko slovanske plenilske pohode v Ilirijo in Trakijo zaustavila le organizirana obramba s številnimi enotami in z dokaj obsežnim strateškim ob-

²⁰ Gradivo I, št. 42. O Hildekisovem pohodu gl. tudi: Prokopij iz Cezareje, Pod Justinijanovim žezlom (prevod Kajetan Gantar), Ljubljana 1962, str. 230.

²¹ Franz Glaser, Der Untergang der Antike und ihr Nachleben in Noricum, v: Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo: začetki slovenske etnogeneze, I del, Situla, Razprave Narodnega muzeja Slovenije 39, SAZU, Razred za zgodovinske in družbene vede, Razprave 18, Ljubljana 2000 (=Slovenija in sosednje dežele I), str. 208, meni, da so Franki še leta 567 imeli v svoji oblasti Notranji Norik. Franz Glaser tako sklepa na podlagi poročil Pavla Diakona in Venancija Fortunata (*Venantius Fortunatus*). Franz Glaser, prav tam, str. 208, tudi trdi, da prisotnost Frankov v Noriku arheološko ni mogoče potrditi. Tudi Hermann Braumüller, Noriker und Karantaner, Carinthia I, 123, 1933, str. 23, meni, da je Narses znova osvojil Norik šele po letu 561/562. Oporo mu daje PD HL II 4, kjer je zapisano poročilo o begu škofa Vitalisa v Agunt. Prav tako Harald Krahwinkler, Friaul im Frühmittelalter, Wien–Köln–Weimar 1992, str. 24, meni, da je področja, ki so jih zasedli Franki, lahko vojskovodja Narses znova začel osvajati šele od leta 563 naprej.

segom svojega delovanja. Po drugi strani pa je tudi res, da moramo ločevati med plenilskimi pohodi, po katerih so se Slovani umaknili z vzhodnorimskega ozemlja, in naselitvenimi valovi (ki bi utegnili biti bolj postopni in »decentralizirani«), vendar pa bi tukaj tudi pripomnil, da so Slovani skoraj praviloma (to lahko trdim vsaj za območje Balkana) na ozemlje, ki so ga trajno naselili, pred tem odhajali na plenilske pohode. Prav tako bi lahko dejal, da so trajno slovansko naselitev omogočili prav uspešni slovanski oziroma avaro-slovanski zavojevalni pohodi. Če dejstvo o (avaro)slovanskih plenilskih in osvajalnih pohodih prestavimo v vzhodnoalpski prostor, potem lahko sklepamo, da slovanskega prodora ne bi mogla ustaviti zgolj stihijska in maloštevilna obramba prebivalcev ostankov rimskih mest in begunskih naselbin (t.i. refugijev) v širšem vzhodnoalpskem prostoru, temveč le organizirana vojaška obramba in vzpostavitev organizirane obrambne črte. Poročila o takšni organizirani obrambi oziroma nastopu močnih vojaških enot proti Slovanom na širšem vzhodnoalpskem področju pa se pojavijo šele proti koncu 6. stoletja: slovansko-bavarski spopadi, v katerem je Slovane najprej napadla bavarska vojska pod vodstvom bavarskega vojvode Tasila (Tasilo I) leta 592, napad dvatisočglave bavarske vojske na Slovane nekaj let pozneje in spopadi vzhodnorimske vojske s Slovani leta 599. Pa še tukaj Grafenauer omenjene Slovane prišteva k naselitvenem valu obrskih Slovanov,²² ne pa k severnemu naselitvenemu valu. Nasploh večina zgodovinarjev slovansko-bavarske spopade, o katerih poroča Pavel Diakon v svoji Zgodovini Langobardov, locira v zgornjedravsko območje, čeprav je nesporno prostorsko umeščanje možno le pri zadnji bitki, ko je bil bavarski vojvoda Garibald nekje v letu 610 ali v poznejših letih in *Aguntu a Sclavis devictus*,²³ medtem ko prvih dveh bitk oziroma spopadov iz 90-tih let 6. stoletja ni mogoče povsem jasno in nesporno locirati.²⁴ Vsekakor so prvi spopad s prodirajočimi Slovani

²² Glede obrskih Slovanov gl. Béla Miklós Szóke, *Das archäologische Bild der Slawen in Südwestungarn*, v: *Slovenija in sosednje dežele I*, str. 479 in 498–499: na območju jugozahodne Madžarske se od začetka 7. stoletja pojavljajo biritualna grobišča (skupni grobišča: slovanski žgani in avarski okostni grobovi). Ker je omenjena biritualnost prisotna od samega začetka, omenjeni madžarski arheolog sklepa, da je v tem primeru šlo za skupno, tj. avaro-slovansko naselitev. Torej gre po mnenju madžarskega arheologa za arheološko potrditev teze o obrskih Slovanih. Seveda ni zanesljivo, da so omenjeni obrski Slovani sodelovali pri naselitvi Vzhodnih Alp. Prav tako jih ni mogoče nedvomno povezati z Grafenauerjevo hipotezo o propadu škofij, saj so grobovi izpričani šele od začetka 7. stoletja naprej, tj. po propadu škofij. Gl. tudi Željko Tomičić, *Keramika iz (ponekih) ranosrednjovekovnih globalja kontinentalnog dijela Hrvatske*, v: *Zgodnji Slovani: zgodnjersrednjeveška lončenina na obrobju vzhodnih Alp*, ur. Mitja Guštin, Ljubljana 2002 (=Zgodnji Slovani), str. 140: ni najdb keramike, ki bi potrjevale zgodnjo slovansko naselitev medrečja Drave, Donave in Save, saj naj bi bile prve najdbe šele iz srede 7. stoletja; prav obdobje okr. 665–okr. 710 naj bi bilo obdobje intenzivnega naseljevanja prej omenjenega medrečja, še zlasti Srema in Baranje (prim. njegove teze s tezami v op. 63).

²³ PD HL IV 39. Bogo Grafenauer, *Opombe k PD HL*, str. 193, op. 71: omenjeni spopad naj bi se zgodil po boju Tasa in Kaka (leta 626) ter ko je njun stric Grasulf že prevzel oblast nad furlanskim dukatom, torej je po Grafenauerjevem mnenju 626 *terminus post quem*. Grafenauer spopad povezuje z obdobjem Samove države, ko so Bavarci leta 629 frankovskega kralja Dagoberta prosili za pomoč zoper Slovane (gl. Gradivo I, št. 161). Karl Bertels, *Carantania. Beobachtungen zur politisch-geographischen Terminologie und Geschichte des Landes und seiner Bevölkerung im frühen Mittelalter*, Carinthia I, 177, 1987, str. 96, datira spopad v čas okr. leta 610 na podlagi domneve, da je bil vir poročila o spopadu pri Aguntu Sekund iz Tridenta; le-ta pa je umrl leta 612. Tudi Walter Pohl, *Die Awaren: Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.*, München 1988, str. 239, je spopade časovno umeščal v dogajanja okr. leta 610. Omenjene slovansko-bavarske spopade Walter Pohl označi kot »offensichtlich eine Art Stellvertreterkrieg in den Osttiroler Alpen...« (prav tam, str. 239). Torej naj bi bili omenjeni spopadi po Pohlom mnenju v resnici posredno merjenje moči med Franki in Avari; prvi naj bi podpirali Bavarce, drugi pa alpske Slovane.

²⁴ Večina zgodovinarjev locira omenjena spopada v območje zgornje Drave. Herwig Wolfram, *Grenzen und Räume, Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung, Österreichische Geschichte 378–907*, Wien 1995, str. 78, tako zapiše, da lahko lociranje prvih dveh slovansko-bavarskih spopadov »leitet man aus dem dritten Zusammenstoß zwischen Bayern und Slawen ab.«, tj. na podlagi omenjenega spopada pri Aguntu. Sam menim, da je takšna izpeljava še zlasti neprimerna za obdobje »selitve narodov«. Poudariti pa je treba, da Herwig Wolfram, Salzburg, Bayern, Österreich: *Die Converso Bagoariorum et Carantanorum und Quellen ihrer Zeit*, Wien-München 1995, str. 41–42, omenjeno lociranje podkrepi s trditvijo, da naj bi se Sekund iz Tridenta, ki je bil skoraj zanesljivo avtor poročil o obeh slovan-

v širšem vzhodnoalpskem prostoru, ki jih lahko jasno lociramo (prostorsko umestimo), že omenjene zmage vzhodnorimske vojske nad Slovani leta 599. V pismu, ki ga je papež Gregor Veliki (Gregor I) maja 599 poslal *Callinico exarcho Italiae*, je namreč omenjeni papež zapisal, da je iz sporočila, ki ga mu je poslal Kalinik (v njem je omenjeni ravenski eksarh zapisal, da so mu odposlanci, ki so prišli z *de Capritana insula*, prinesli poročilo o omenjenih zmagah), izvedel za zmage nad Slovani.²⁵ Glede na to lahko z vso upravičenostjo domnevamo, da je vzhodnorimska vojska – še zlasti, ker so odposlanci k eksarhu Kaliniku prišli s »Koprskega otoka« – premagala Slovane (vsaj v kateri od bitk) nekje v bližini zgornjega Posavja in Istre. Če je pri vzhodnorimskih zmagah nad Slovani še kakšen kanček dvoma glede lociranja, ni teh dvomov pri papeževemu pismu, ki ga je julija 600 pisal *Maximo episcopo Salonitano* in v katerem je Gregor Veliki tudi zapisal, da je vznemirjen zaradi Slovanov, ki *per Histriae aditum*²⁶ prodirajo v Italijo. Vsebina pisma namreč dopušča popolnoma nesporno lociranje, hkrati pa je tudi zelo verjetno, da so bili pod Slovani, ki so skozi »istrski dohod« prodirali proti Italiji, mišljeni Slovani, ki so proti zahodu prodirali iz območja zgornjega Posavja, čeprav obstaja tudi možnost, da so omenjeni Slovani prodirali skozi »istrski dohod« z južne smeri, tj. iz območja Liburnije. Pomenljivo je tudi, da v sporočilu beneških in recijskih škofov cesarju Mavriciju leta 591 ni omenjena niti slovanska niti avarsko-slovanska grožnja, čeprav naj bi takrat po Grafenauerjevem mnenju že prišlo do pritiska proti zahodu v smeri Vzhodnih Alp in Italije, ki naj bi ga dokazovalo propadanje škofij kot posledice naselitvenega vala obrskih Slovanov.²⁷ Razlaga propada škofij iz Grafenauerjeva hipoteze je sicer možna, vendar ne tudi zanesljiva. Prav tako lahko, z določenega zornega kota, na proces propadanja škofij gledamo kot na sestavni proces »demografskega usihanja« oziroma dolgotrajnega umikanja večine romanskega prebivalstva proti zahodu in jugu, ki se je začel že okrog leta 400 v Panoniji.

Čeprav se je Grafenauer pri dokazovanju južnoslovanskega vzhodnega naselitvenega vala v Vzhodne Alpe opiral tudi na jezikoslovne raziskave Franceta Bezlaja, sam menim, da njegova trditev, da je slovenska jezikovna podlaga v bistvu jezik severnoslovanskega tipa, ki se je že od prvih začetkov dalje razvijal pod trajnim južnoslovanskim vplivom, Grafenauerjevo hipotezo v določenem oziru bolj zavrača kot ji pritrjuje. Še zlasti ker je Bezlaj tudi zapisal, da

slo-bavarskih spopadih, zanimal zgolj za dogajanje v neposrednem sosedstvu. Kot druga lokacija obeh omenjenih spopadov (leta 592 in 595) se največkrat omenja Podonavje. Erik Szameit, *Zum archäologischen Bild der frühen Slawen in Österreich: Mit Fragen zur ethnischen Bestimmung karolingerzeitlicher Gräberfelder im Ostalpenraum*, v: *Slovenija in sosednje dežele I*, str. 515, meni, da bi se lahko spopadi leta 592 in 595 odvijali v spodnjeavstrijskem Podonavju vzhodno od reke Aniže. Pri tem še poudari, da bi lahko to veljalo zlasti za spopad leta 595, saj naj bi bilo območje Podonavja topografsko veliko bolj ugodno za napad kaganove konjenice kot zgornje Podravje. Prav tako je postavil tezo, da je verjetno do trdne osvojitve Vzhodnih Alp s strani Avarov in Slovanov prišlo šele po spopadu leta 610 (mišljen je spopad pri Aguntu, ki ga Bogo Grafenauer postavlja v leta po 626, op. p.). Torej Szameit postavlja lociranje *Sclaborum provincia* v Vzhodne Alpe pod vprašaj. Tudi Jaroslav Šašel, *Der Ostalpenbereich zwischen 550 und 650 n. Chr.*, v: *Opera selecta*, str. 823, postavlja bavarsko-slovanske spopade v Podonavje: »Man weiß durch Notizen, daß um 595 der bajuwarische König Tassilo in *Sclaborum provinciam* einfiel, wahrscheinlich im ober-österreichischen Donaubereich.«. Sicer je Šašel v omenjenem članku predstavil tezo, da je bila slovanska naselitev Vzhodnih Alp po zlomu gotske nadoblasti v interesu vzhodnorimskega cesarstva, ki naj bi s Franki tekmovalo glede vpliva na omenjeno območje. Po Šašlu bi lahko prav vzhodnorimsko cesarstvo naselilo oziroma omogočilo naselitev Vzhodnih Alp oziroma Norika s Slovani (prav tam, str. 830). Sicer ne popolnoma enako, vendar podobno tezo je postavil tudi Hermann Braumüller, Noriker (kot v op. 21), str. 24, ki je prihod Slovanov v Vzhodne Alpe povezoval s frankovsko-vzhodnorimsko koalicijo proti Langobardom. Leta 590 naj bi vzhodnorimska država Frankom, ki so ravno tedaj vdrli v Italijo, poslala na pomoč Avare in Slovane. Vzhodnorimsko cesarstvo naj bi tudi Slovanom, kot za nagrado za pomoč, podarilo Norik (ki naj bi ga dotlej imeli v oblasti Langobardi in ki ga je Braumüller napačno meni, da v celoti / pred tem vzhodnorimsko cesarstvo podarilo prav Langobardom).

²⁵ Gradivo I, št. 126: ... *quod mihi de Sclavis victorias nuntiatistis*.

²⁶ Prav tam, št. 131.

²⁷ Prav tam, št. 102.

je bil neprimerno večji kakor na jezikovno podlago »južnoslovanski vpliv na knjižni jezik«. ²⁸ Nasploh je iz vsebine Bezlajeve knjige »Eseji o slovenskem knjižnem jeziku« mogoče razbrati – poleg že omenjene teze o severnoslovanski podlagi slovenskega jezika – več tez. Nekatere od njegovih tez so: 1. Zahodnoslovanska jezikovna skupina je ohranila soglasniško skupino -dl-, ki se je pri vzhodnih in južnih Slovanih še pred vstopom v zgodovino asimilirala v -l-. Bezlaj omeni možnosti, da so vsi naši predniki v času prihoda v novo domovino še govorili -dl- ali pa sta se mešali dve praslovanski narečji, od katerih je eno že govorilo -l-, pri čemer je Bezlaj bolj naklonjen tezi o mešanju. ²⁹ Kjer so bili »-dl-ovci (Slovani, ki so govorili soglasnik -dl-, op. p.) številnejši, so pustili svoje sledove v narečju, kjer pa so bili v manjšini, so se prilagodili okolici že davno prej, preden so utegnili biti imena (mišljena so krajevna imena tipa selo-sedlo, op. p.) prvič zapisana«. ³⁰ 2. Današnje stanje slovenščine potrjuje domnevo, da so bili pri etnogenezi slovenščine udeleženi tudi zahodni Slovani, ki so od severa prišli naravnost v Alpe in šele na naših tleh prišli v stik s panonskim južnoslovanskim jedrom. Ne moremo ugotoviti, kdo je prišel prej in kdo pozneje. ³¹ 3. Prvotno južnoslovansko jedro se je izoblikovalo v Panoniji. Prav tako naj bi bil jezikovni pritisk južnoslovanske sredine na obe strani (tj. tudi v smeri Vzhodnih Alp, op. p.) dovolj močan, da je vtisnil celoti južnoslovanski karakter. ³² 4. Na severu so se razseljevale številčno močnejše praslovanske enote, na jug pa so prodirali le drobci posameznih plemen, zato je ostala celotna struktura severnoslovanskih jezikov (za razliko od južnoslovanskih, op. p.) bolj homogena v svojih prvih osnovah. ³³ 5. Med selitvami so se Slovani premešali med seboj (na današnjem slovenskem ozemlju naj bi se med seboj pomešali južni-, zahodni- in vzhodnoslovanski naselitveni valovi, op. p.), zato je bila slovanščina v 8. stoletju neverjetno izravnana in poenoten jezik. ³⁴

Vsekakor se pri dokazovanju dvojnega naselitvenega vala, pri čemer naj bi bil val obrskih Slovanov številnejši, mnogi, med njimi tudi Grafenauer, sklicujejo na razmerje med soglasniškima skupinama -dl- in -l-. Kot sem že omenil, je že Fran Ramovš menil (na podlagi razlik med soglasniškima skupinama -dl- in -l-), da je alpsko-panonski dotok prišel v obdobju odhoda Langobardov v Italijo iz ozemlja zahodne praslovanščine, torej s severa. Ta val naj bi najprej poselil Panonijo, nato pa se usmeril proti Alpam. V omenjenem času naj bi bilo jedro južnih Slovanov še v pokrajinah ob spodnji Donavi, v Potisju in na ozemlju poznejše Sedmograške. Vendar je Ramovš – za razliko od Grafenauerja – menil, da se je val južnih Slovanov v vzhodnoalpski prostor usmeril šele v začetku 7. stoletja (in se tu pomešal z zahod-

²⁸ France Bezlaj, *Eseji* (kot v op. 4), str. 122. Sicer je malce nejasno, kaj je Bezlaj točno mislil pod »trajnim južnoslovanskim vplivom«, vendar menim, da je imel Bezlaj (v kontekstu besedila) zlasti v mislih stalni (sosedski) vpliv srbohrvaškega jezikovnega prostora na slovenski izrazni fond (za razliko od položaja na severu, kjer je »bavarizacija« Podonavja in »madžarizacija« Panonije povzročila pretrganje ozemeljskega stika prednikov Slovencev z drugimi zahodnimi Slovani, se je ozemeljski stik med slovenskim in srbohrvaškim jezikovnim prostorom obdržal vse do današnjih dni, op. p.). Prav tam, str. 121, tako Bezlaj uporabi izraz »stalni južnoslovanski vpliv«, ko opiše primer spreminjanja pomena besede *posel* v slovenščini. Fran Ramovš, *Historična gramatika slovenskega jezika VII* (kot v op. 15), str. XIX–XX, navede tri vplive balkanske slovanščine (oziroma pozneje srbohrvaščine) na slovenski jezik: najmlajši vpliv je iz 16. stoletja in je vplival na jezik v Beli krajini, starejši vpliv je iz 10. stoletja in je vplival na posebnosti prleškega dialekta, najstarejši je iz 7. stoletja (prijod Slovanov, ki naj bi govorili narečje s soglasniško skupino -l-).

²⁹ France Bezlaj, *Eseji* (kot v op. 4), str. 105.

³⁰ Prav tam, str. 106.

³¹ Prav tam, str. 144–145.

³² Prav tam, str. 120. Sam sem precej zadržan do teze, da se je v Panoniji (dokončno) izoblikovalo južnoslovansko jedro, saj menim, da je to že časovno malo verjetno (v primeru te hipoteze bi se moralo južnoslovansko jedro izoblikovati v zelo kratkem času /še zlasti, če bi bili pri tem mišljeni obrski Slovani/). Menim tudi, da so vzhodni del Balkana (in s tem tudi današnje makedonsko in bolgarsko ozemlje) večinoma poselili vlaški Slovani, ne pa panonski Slovani.

³³ Prav tam, str. 144.

³⁴ Prav tam, str. 17.

nimi Slovani), kar pomeni, da v tem primeru ne bi mogel povzročiti propada škofij.³⁵ Ramovš je prav tako menil, da je imela najprej vsa alpska slovanščina soglasniško obliko -dl-, saj naj bi npr. oblika »padla« nasproti obliki »pala« dokazovala, da je izvorno ozemlje soglasniške skupine -dl- zajemalo celotno današnje slovensko etnično ozemlje, razen Krasa, Dolenjske in osrednje ter vzhodne Štajerske.³⁶ Po nekaterih razlagah pa naj bi izvorno ozemlje soglasniške skupine -dl- obsegalo tudi ozemlje vipavskega in dolenjskega narečja.³⁷ Na drugi strani pa pri orodniku ednine imen ženskega spola pri Slovencih, kajkavcih in delu čakavcev prevladuje končnica -o, ki je, z izjemo osrednje slovaščine, značilna za zahodnoslovanske jezike (npr. pri samostalniki žena oblika »z ženo«), medtem ko je za večino drugih južnoslovanskih jezikov in za vse vzhodnoslovanske jezike značilna drugačna oblika (npr. pri samostalniki žena oblika »ženojom-ženom«).³⁸ To dejstvo omogoča domnevo, da je bil zahodnoslovanski oziroma severnoslovanski val na ozemlju današnjih Slovencev, kajkavcev in mogoče tudi pri delu čakavcev močnejši od južnoslovanskega vala in je poleg tega torej prodril tudi precej južneje in jugovzhodneje od današnjega slovenskega ozemlja. Seveda ni mogoče izključiti možnosti, da je na današnje slovensko etnično ozemlje segel tudi južni naselitveni val, ki se je premešal s severnim valom, vendar menim, da je bil šibkejši in manj številen kot severni naselitveni val. Hipotezo o omenjeni šibkosti južnega oziroma jugovzhodnega naselitvenega vala (ki pa mu je verjetno uspelo »skrčiti« prvotno ozemlje soglasniške skupine -dl-, čeprav je seveda možna tudi razlaga, da je uveljavljanje soglasniške skupine -l- posledica samostojnega notranjega razvoja slovenskega jezika po naselitvi) bi morebiti lahko oprl tudi na odsotnost krajevnih imen s končnico -itjo, ki so tako značilna za srbohrvaško ozemlje, medtem ko so na Slovenskem zelo redka (npr. le Braslovče, Libeliče, Petrovče, morda Dražgoše).³⁹ Prav tako bi lahko večja številnost krajevnih imen, ki se navezujejo na besedo vas oziroma ves, ki je veliko bolj značilna za zahodne kot vzhodne ali južne Slovane, nakazovala, da so današnje slovenske etnično območje, pa tudi območje kajkavskega narečja in morebiti tudi delov zahodnega čakavskega narečja (kar pa je manj verjetno) večinsko naselili zahodni Slovani, ki so prihajali s severa.⁴⁰ Tudi nekatere arheološko-antropološke raziskave⁴¹ (ki pa jih je treba

³⁵ Fran Ramovš, *Kratka zgodovina* (kot v op. 4), str. 94–95. (V primeru, da bi združili Ramovševo hipotezo, da so na območje Vzhodnih Alp najprej prišli Slovani z območja zahodne praslovanščine, in Grafenauerjevo hipotezo o propadu škofija, bi lahko propad škofij povzročil severni, ne pa jugovzhodni slovanski naselitveni val, op. p.)

³⁶ Prav tam, str. 48–49 in 92–93.

³⁷ Franc Ramovš, *Historična gramatika slovenskega jezika II* (kot v op. 15), str. 204. Ramovš se sicer s to tezo Vatroslava Oblaka ni strinjal, saj je menil, da je to posledica tega, da so nekateri pisci (Janez Svetokriški, Boštjan [Sebastijan, op. p.] Krelj in Primož Trubar) uporabljali v svojih besedilih tudi besede iz drugih slovenskih dialektov.

³⁸ Fran Ramovš, *Kratka zgodovina* (kot v op. 4), str. 88–89.

³⁹ France Bezlaj, *Eseji* (kot v op. 4), str. 158 in 160.

⁴⁰ Alemko Gluhak, *Hrvatski etimološki rječnik*, Zagreb 1993, str. 663: besedo vas v obliki ves poznajo kajkavci ter tudi čakavci v obliki vas, vos itn. Milko Kos je sicer navajal podatke – gl. Milko Kos, »Vas« in »selo« v zgodovini slovenske kolonizacije, v: SAZU, *Razred za zgodovinske in družbene vede, Razprave V*, (Hauptmannov zbornik), Ljubljana 1966, str. 84 – da so besedo vas/ves poznali Srbi v 13.–15. stoletju (Velika vas, Velja vas in Goražda vas) in Hrvti v Liki in Dalmaciji (npr. Butina ues), vendar ni pojasnil, zakaj v tako majhnem številu v primerjavi s Slovenci ali drugimi zahodnimi Slovani, še zlasti, ker beseda vas/ves ni značilna za obdobje mlajše kolonizacije (gl. isti, prav tam, str. 81). Sicer je Eberhard Kranzmayer, *Ortsnamenbuch von Kärnten, I. Teil, Klagenfurt 1956*, str. 86–89, menil, da je pojem *vas* nastal pod bavarsko-avstrijskim vplivom, medtem ko naj bi bil pojem *selo* značilen za vzhodne Slovane. Z njim je v tej opombi navedenem delu (na str. 91–94) polemiziral Milko Kos, ki je ugotavljal, da na Slovenskem med vasjo in selom ni bistvene razlike, ne po izvoru ali značaju naselja, ne po času nastajanja in pojavljanja v zgodovinskih virih; selo ali selce naj bi bilo na splošno manjše od vasi. Prav tako so besedo vas poznali tudi vzhodni in južni Slovani. Ni pa Milko Kos, kot sem že omenil, pojasnil zakaj je beseda vas pogostejša pri zahodnih Slovanih. S Kranzmayerjem je pred Milkom Kosom polemiziral že France Bezlaj, v članku *Vas in selo v slovanski onomastiki*, v: *Jezik in slovnost 7*, 1959/1960, str. 204–207.

⁴¹ Gl. Petra Leben-Seljak, *Etnogeneza Slovencev: rezultati antropoloških raziskav*, v: *Slovenija in sosednje dežele I*, str. 549–556. Na str. 554 je Petra Leben-Seljak zapisala, da se po primerjalni antropološki raziskavi blejski

seveda jemati s previdnostjo) in tipološke primerjave med bivanjskimi objekti in lončenino⁴² ne izključujejo možnosti prevladujočega deleža zahodnih Slovanov pri naselitvi vzhodnoalpskega prostora, čeprav ga seveda popolnoma ne potrjujejo. Torej bi lahko potegnil sklep, da obstajata – ob predpostavki, da je obstajal jugovzhodni naselitveni val, ki ga je sicer težko popolnoma izključiti – dve možnosti: da je jugovzhodni naselitveni val časovno nastopil šele potem, ko je številnejši severni naselitveni val že etnično zasedel vzhodnoalpski prostor, ali pa je številnejši severni naselitveni val »prekril« morebitni predhodni jugovzhodni naselitveni val. Hkrati se s hipotezo o poznejšem jugovzhodnem valu »podre« tudi časovna zgradba Grafenauerjeve teze. Pri tem bi spomnil, da Bezljaj z jezikoslovno analizo ni mogel dognati, kdo je na slovensko naselitveno območje prišel prej, zahodni Slovani s severa ali južni Slovani iz Panonije, medtem ko je Ramovš celo menil, da je južnoslovanski val prodril v vzhodnoalpski prostor šele v začetku 7. stoletja. Mojo hipotezo o prevladujočem severnoslovanskem naselitvenem valu v širši vzhodnoalpski prostor pa bi lahko oprl tudi na Grafenauerjevo tezo o izvoru besede kosez in o nastanku ter družbenem položaju kosezov. Grafenauer je namreč bil pri razlagi izvora imena kosez (ki so tako rekoč posebnost alpskih Slovanov) najbolj naklonjen razlagi, da je ime kosez nastalo iz langobardske besede *gausing* (omenjena razlago imena je najprej zagovarjal Fran Ramovš), ki naj bi jo obdonavski Slovani, v času ko se je pri njih mudil Hildekis, prevzeli kot oznako za vladarjevo spremstvo oziroma družinike. Tudi samo institucijo vladarjevega spremstva naj bi obdonavski Slovani sprejeli v času Hildekisevega bivanja pri njih (langobardski družiniki so se sicer imenovali gasindi). *Gausingi* naj bi bila sicer dodatna označba za družinike Hildekisevega nasprotnika Avdoina (*Audoïn*) iz rodu Gausing.⁴³ Je pa potrebno poudariti, da etimologija besede kosez še zdaleč ni pojasnjena.⁴⁴ Prav

Slovani (tj. okostja Slovanov iz obdobja zgodnjega srednjega veka najdena v grobovih na območja Bleda) uvrščajo v skupino zahodnih Slovanov in se ne razlikujejo od sočasnih slovanskih serij iz Slovenije, Češke, Moravske, Slovaške in jugovzhodne Madžarske. Podobni izsledki in sklepi tudi pri: Petra Leben-Seljak, Antropološka analiza staroslovanskih skeletov z Malega gradu v Kamniku, AV, št. 52, leto 2001, str. 383. Prim. z Bogo Grafenauer, Ustoličevanje (kot v op. 1), str. 464–466. Gl. tudi Béla Miklós Szöke, Das archäologische Bild (kot v op. 22), str. 479: grobišča z zgolj žganimi grobovi zgodnjisrednjeveških Slovanov na Podkarpatskem območju so našli le severno od Donave, ob vznožju Belih Karpatov, tj. v območju srednjih tokov reke Vahe in Nitre. Prva biritualna grobišča (tj. mešana slovansko-avarska grobišča, s slovanskimi žganimi in avarskimi okostnimi grobovi) se pojavijo v Podkarpatju šele od srede 7. stoletja naprej, sprva na območju današnje Južne Slovaške (okolica Bratislave in Devínske Nové Vesi), v 8. stoletju pa tudi na drugih grobiščih na območju avarskega kaganata. Ni najdb slovanskih žganih grobov v alpskih dolinah in na območju današnje Slovenije, prav tako ni najdb slovanskih žganih grobov na področju med Savo in Dravo ter ob Jadranu. (Prim. s člankom »Pestra arheološka sled človekovega delovanja«, pogovor novinarja Milana Vogla z Ireno Šavel, arheologinjo v Pokrajinskem muzeju v Murski Soboti, Delo, 11. 12. 2006, str. 9: po besedah Irene Šavel naj bi leta 2006 na najdišču Popava 2 pri Lipovcih odkrili v Sloveniji prvo slovansko žgano grobišče enajstih grobov iz prve polovice 8. stoletja).

⁴² Gl. npr. Irena Šavel, Zgodnjisrednjeveški objekt z najdišča Pod Kotom – jug pri Krogu, v: Zgodnji Slovani, str. 15–16 in Branko Kerman, Staroslovanska naselbina Kotare – baza pri Murski Soboti, v: Zgodnji Slovani, str. 23–24.

⁴³ Bogo Grafenauer, Ustoličevanje (kot v op. 1), str. 502–503. Fran Ramovš je sicer izvor besede *Gauting/Gausing/Gaosing/Gosing* razlagal malce drugače kot Grafenauer, saj jo je navezal na Hauptmannovo »hrvaško teorijo«. Po Ramovšu naj bi bili Kosezi oziroma *Gausingi* langobardski rod, ki naj bi ob selitvi Langobardov zaostal za večino. Pozneje naj bi se *Gausingi* pridružili selitvi Hrvatov na jug, nato pa tudi njihovi selitvi na območje alpskih Slovanov: gl. Franc Ramovš, Praslovenski kasegъ »Edling«, Razprave ZDHV 2, 1925, str. 303–326, zlasti str. 320–322 (v zgodnjih obdobjih je Ramovš uporabljal ime Franc, v poznih pa /manj nemško zveneči/ Fran, op. p.).

⁴⁴ O različnih razlagah o izvoru besede kosez, izvoru kosezov ter o njihovem družbenem položaju in vlogi v Karantaniji in pri alpskih Slovanih nasploh, gl. Bogo Grafenauer, Ustoličevanje (kot v op. 1), str. 18–68: svobodni slovenski kmetje, avarski oblastniški sloj pri Slovanih v Vzhodnih Alpah, hrvaški gosposki stan v Karantaniji, nasledniki langobardskih mejašev-arimanov, le ti pa naj bi bili nasledniki rimskih *limitanei*, stalno varstvo pokristjanjenih karantanskih Slovanov, ostankov staroselcev, drobcev germanskih ljudstev iz obdobja preseljevanja ljudstev in na novo naseljenih Bavarcev nad poganskimi karantanskimi Slovani po uporu leta 772 idr. Gl. tudi Hans-Dietrich Kahl, Der Staat der Karantanen, Ljubljana 2002, str. 126–130: na ozemlju Notranjega Norika oziroma poznejše Karantanije

tako tudi sam nisem naklonjen omenjeni Grafenauerjevi hipotezi, saj je preveč zapletena in tudi premalo prepričljiva.

Premalo utemeljena je tudi Grafenauerjeva teza, da ponavljajoče se sklenitve miru med Langobardi in Avari od leta 592 naprej na eni strani dokazujejo precejšnje zbližanje ozemlja pod langobardsko oziroma obrsko oblastjo in s tem tudi postopno prodiranje obrskih Slovanov proti zahodu, po drugi strani pa naj bi obenem nakazovali tudi na spopade med Langobardi in Avari pred letom 592, ki jih Grafenauer povezuje s Kranjem in Meclario. Sam menim, da se je langobardsko in avarsko ozemlje stikalo že od leta 568 naprej, pravzaprav pa že od leta 567, ko so Langobardi skupaj z Avari uničili gepidsko državo. Sklenitve miru so bolj kot z avarskim napredovanjem proti zahodu in morebitnimi spopadi med Langobardi in Avari povezane s strateškimi spremembami ob koncu 80-tih in v začetku 90-tih let 6. stoletja, ki so zopet obudile langobardsko-avarsko zavezništvo. Omenjene spremembe sta povzročila dva dejavnika: na eni strani ponovna okrepitev frankovskega ekspanzionizma v smeri proti Italiji, na drugi strani pa je tudi vzhodnorimsko cesarstvo začelo voditi vse bolj napadalno politiko, saj je bil leta 591 sklenjen mir s Perzijci, zato se je vzhodnorimska država lahko posvetila obrambi svojih evropskih meja. Tako so Franki pod vodstvom avstrazijskega kralja Hildeberta (vladal je v letih 575–595), ki ga je k napadom na Langobarde – tudi z denarjem – spodbujal cesar Mavricij, začeli s severa vse bolj ogrožati Langobarde (frankovski vdori v Italijo v letih 584, 588 in 590). Langobardi so svoj strateški položaj skušali okrepiti s povezovanjem z Bavarci, ki so že leta 588 podprli Langobarde v boju s Franki. Langobardsko-bavarsko zavezništvo so Franki kmalu pretrgali, saj so leta 589 napadli Bavarsko in si jo zopet podredili, kar je precej oslabilo langobardski položaj v času frankovskega napada leta 590. Trdnejše zavezništvo z Avari, ki so bili na drugi strani soočeni z bolj napadalno vzhodnorimsko državo, se je zato ponujalo kot edina rešitev. Tako sta se na prelomu 6. in 7. stoletja oblikovala dva zavezniška tabora: frankovsko-vzhodnorimsko zavezništvo na eni strani (obe državi sta bili v času gotske vojne nasprotnici) in langobardsko-avarsko zavezništvo na drugi strani.

Slovansko-avarska razmerja v obdobju slovanskega naseljevanja vzhodnoalpskega prostora

Omenjeni krajši oris geopolitičnih razmer in razmerij moči sem predstavil zato, ker menim, da je poznavanje razmerij moči in zavezništev pomembno za razumevanje in razlago slovanske naselitve vzhodnoalpskega prostora. Kar pa je spet povezano z razmerjem med Avari in Slovani. V virih lahko – če se omejimo na obdobje med prihodom Avarov na ozemlje ob Črnem morju in zgodnjimi desetletji 7. stoletja – zasledimo tako dokaze za tezo o ostri in neizprosni dominaciji Avarov nad Slovani (omenjeno tezo sta mdr. vneto zagovarjala Jan Peisker in Ljudmil Hauptmann) kot tudi za tezo o slovanski neodvisnosti v odnosu do Avarov. Nasploh lahko podatke o zelo neizprosni ter zatiralsko-poniževalni prevladi Avarov nad Slovani zasledimo zlasti v Fredegarjevi kroniki, ki daje zelo črno sliko slovanske podrejenosti Avarom. Tako so se po Fredegarjevi kroniki *Sclavi coinomento Winidi* morali boriti za kagana v prvih bojnih

naj bi prišlo do zlitja med ostrogotskimi *Eddinger*, ki naj bi preživeli uničenje ostrogotske države, in priseljenimi slovansko-avarskimi *kazazi*. Gl. tudi Franc Bezljaj, Etimološki slovar slovenskega jezika, 2. knjiga, K-O, Ljubljana 1982, str. 69–70; Bezljaj označi razlago o izvoru besede kosez iz besede *gauting* kot nemogočo, prav tako tudi zavrne Grafenauerjevo razlago. Še največ pozornosti naj bi si po Bezlajevem mnenju zaslužil Karel Oštir, ki je opozoril na podobnost med antroponimom *Κοσέντζης* iz *De administrando imperio* in besedo kosez ter jo primerjal s traškim antroponimom *Κοσιγγας*. Gl. tudi tehtne Ramovševe ugovore proti Oštirjevi hipotezi: Praslovenski kasegъ (kot v op. 43), str. 306–307.

vrstah, medtem ko naj bi Avari tačas ostajali v svojih taborih. Če se je zgodilo, da so v bitki zmagali Slovani so se plena polastili Avari, če pa se je bojna sreča obračala proti Slovanom, so jim prišli na pomoč Avari. Avari naj bi tudi prišli vsako zimo k Slovanom in v tem času imeli njihove žene in hčere za prilježnice, nalagali Slovanom davščine in jih še drugače zatirali.⁴⁵ Omenjeni zatirani Slovani naj bi se po Fredegarjevi kroniki okrog leta 623 na pobudo in pod vodstvom sinov Avarov in Slovanov uprli avarski nadvladi. Avarsko-slovanski potomci naj bi zanetili upora zato, ker niso več hoteli prenašati avarske zlobe in zatiranja. Njihovemu protiavarskemu uporu se je pridružil tudi *homo nomen Samo natione Francos de pago Senonago*.⁴⁶ Vprašanje je seveda, ali so takšno zatiranje okusili vsi Slovani.⁴⁷ Sam menim, da so se z avarskim zatiranjem soočili zgolj Slovani, ki so živeli na obrobju panonske nižine (ne pa tudi Slovani, ki so živeli v Pribaltski nižini in so bili neodvisni od Avarov), pri čemer se je stopnja avarskega zatiranja oziroma odvisnost od Avarov časovno in prostorsko razlikovala.⁴⁸ Če bi podatek o avarsko-slovanskih meščancih vzeli kot resničnega – čeprav nekateri zgodovinarji temu nasprotujejo⁴⁹ – bi lahko, glede na to, da naj bi upor leta 623 (katerega središče je bilo najverjetneje slovansko ozemlje severno od srednjega toka Donave, tj. ozemlje današnje Moravske ali Češke) zanetili sinovi Avarov (predvidevajmo, da v starosti zgodnjih dvajsetih let), skleпали, da bi bilo lahko omenjeno avarsko zatiranje Slovanov vzpostavljeno v času blizu njihovega domnevnega »spočetja«, tj. okrog leta 600.⁵⁰ Res pa je, da omogoča podatek iz Diakonove Zgodovine Langobardov o slovansko-bavarskem spopadu, ki so ga Bavarci izgubili zaradi *superveniente cacano*, premišljevanje o možnosti, da je bila avarska nadoblast nad obdonavskimi Slovani vzpostavljena že okrog leta 595. Prav tako se podatek o slovanskem porazu v spopadu leta 592 in avarski pomoči leta 595 na določen način ujema s poročilom v Fredegarjevi kroniki, po katerem naj bi Avari v bitkah pomagali Slovanom le,

⁴⁵ Gradivo I, št. 154.

⁴⁶ Prav tam. O Samovem uporu gl. tudi Walter Pohl, Die Awaren (kot v op. 23), str. 256–261. Glede poglavitne literature o Samu, objavljene do leta 1950, gl. Bogo Grafenauer, Ustoličevanje (kot v op. 1), str. 471, op. 421.

⁴⁷ V zgodovinispu je bilo veliko polemik ali je opis avarskega zatiranja, ki ga najdemo v Fredegarjevi kroniki (pa tudi v podatkih v Nestorjevi kroniki o avarskem zatiranju Dudlebov ob reki Bug) resničen ali pretriran. Zadržan do resničnosti poročil je bil tudi Bogo Grafenauer: o obrsko-slovanski plemenski zvezi in odnosih med Avari in Slovani gl. Bogo Grafenauer, Nekaj vprašanj (kot v op. 1), str. 111–123, zlasti str. 111–116, isti, Razmerje (kot v op. 1), str. 145–155 in isti, Ustoličevanje (kot v op. 1), str. 432–433. Prim. z Walter Pohl, Die Awaren (kot v op. 23), zlasti str. 94–127 in 235–236. O razlagi poročil Fredegarjeve in Nestorjeve kronike, gl. isti, prav tam, str. 112–117.

⁴⁸ Bogo Grafenauer, Razmerje (kot v op. 1), str. 145–153, zlasti str. 148. Prim. z Walter Pohl, Die Awaren (kot v op. 23), str. 121, ki poudarja, da so zgodnjerednjeveški zahodni opazovalci »nahmen Awaren und Slawen als getrennte, aber meist kooperierende Völker wahr[...] Wo bis 626 Slawen auftraten, waren die Awaren nie fern, sei es im Pustertal, bei Cividale, in Istrien oder bei der Eroberung von Salona. Von Widerstand gegen awarische Tributforderung, wie ihn die Leute des Dauritus leisteten, ist hier nichts bekannt. Erst später wurden die dinarischen und alpinen Berggebiete zu slawischen Verteidigungsposition.« O vprašanju razmerja Slovanov v Vlaški nižini do Avarov gl. prav tam, str. 140. Glede razmerja Slovanov severno od Karpatov do Avarov je Walter Pohl, prav tam, str. 98, zapisal: »Mit den Awaren scheint die Bevölkerung dieser Gegend, trotz der drei awarischen Vorstöße an die Elbe, wenig Kontakt gehabt zu haben; in Gräbern und Siedlungen der Awarenzeit findet sich an Elbe oder Oder kaum Awarisches. Auch bei der Ethnogenese der Sorben an der Saale ist, gegen frühere Annahmen, kaum awarisches Einfluß anzunehmen; eher spielten die Franken dabei mit.«

⁴⁹ Gl. Bogo Grafenauer, Nekaj vprašanj (kot v op. 1), str. 115–116 in isti, Razmerje (kot v op. 1), str. 152. Na drugi strani se na območju južne Slovaške (gl. op. 41) pojavijo biritualna grobišča, vendar šele sredi 7. stoletja. Pač pa se že prej, na začetku 7. stoletja, pojavijo biritualna grobišča na JZ Madžarske (gl. op. 22). Prim. z Walter Pohl, Die Awaren (kot v op. 23), str. 218, ki Fredegarjevih podatkov o avarsko-slovanskih »meščancih« ne zavrača, temveč opozarja, da arheološke najdbe namigujejo na eksogamijo konjeniških bojnikov (Reiterkrieger).

⁵⁰ Tudi Josip Mal je v Probleme aus der Frühgeschichte der Slowenen, Ljubljana 1939, str. 27, menil podobno, saj je, glede na to, da so se uprli »die Söhne«, slovansko podrejenost Avarom časovno umestil v zadnji desetletji 6. stoletja in prvi desetletji 7. stoletja. Josip Mal v navedenem delu (na str. 26) tudi meni, da alpski Slovani v tem času niso bili podrejeni Avarom.

če so ti izgubljeni. Seveda s tem pomembnim razločkom, da gre pri porazu leta 592 in zmagi leta 595 za dva spopada, ki sta bila časovno precej oddaljena. Glede na podatek iz Diakonove Zgodovine Langobardov, da je bil *Tassilo a Childeperto rege Francorum apud Baioariam rex ordinatus est. Qui mox cum exercitu in Sclaborum provinciam introiens*,⁵¹ bi lahko sklepali, da je omenjeni napad (iz okr. leta 592) povezan s frankovskim bojem zoper langobardsko-avarsko zavezništvo, kar bi bil dokaz, da so Slovani, ki so mejili na Bavarce, v tem obdobju spadali k langobardsko-avarskemu taboru. Dvom v tezo o tem, da so bili Slovani iz »provinca Slovanov« že leta 592 del langobardsko-avarskega tabora, sproža naslednjo poročilo iz Diakonove Zgodovine Langobardov: *Isdem ipsis diebus Baioarii usque ad duo milia virorum dum super Sclavos inruunt, superveniente cacano omnes interficiuntur*.⁵² Dejstvo je, da je v tem spopadu bavarska vojska padla v past. Možnosti sta dve: če so Bavarci vedeli, da so bili napadeni Slovani del langobardsko-avarskega zavezništva, je bil poraz najverjetneje posledica nepremišljenosti poveljnika dvatisočglave vojske Bavarcev oziroma njegovega »nadrejenega«, vojvode Tasila, saj bi lahko sklepal, da bodo Slovani dobili kaganovo pomoč. Če pa Bavarci niso resno všteli možnosti, da bi lahko Avari posegli v njihov spopad s Slovani, je tudi možno, da – do te bitke – napadeni Slovani niso bili niti podrejeni Avarom niti del langobardsko-avarskega zavezništva.⁵³ Vsekakor pa obstaja velika možnost, da je bil slovansko-bavarski spopad iz okr. leta 595 povezan z vdorom Avarov iz Panonije v Turingijo leta 595.⁵⁴ Avare je pot proti Turingiji skoraj zanesljivo vodila tudi skozi Podonavje oziroma skozi češko-moravski prostor. V začetku 7. stoletja se pojavijo Slovani skupaj z Avari tudi na območju vzhodno od Italije in severno ali vzhodno od Istre. Leta 599/600 so v virih sicer omenjeni le Slovani, medtem ko ni omemb, da bi v omenjenih spopadih sodelovali tudi Avari. So pa Avari omenjeni v spopadih okrog leta 602/603: takrat so namreč Langobardi skupaj z Avari in Slovani plenili po Istri, ki je bila v rokah vzhodnorimskega cesarstva.⁵⁵ Poleti 603 je kagan langobardskemu kralju Agilulfu celo poslal v pomoč Slované, ki so potem oblegali in slednjič 21. avgusta zavzeli Kremono.⁵⁶ Pač pa so okrog leta 611 Slovani spet sami plenili po Istri.⁵⁷ Vendar omenjeni podatek ne dokazuje, da so bili zgornjesavski Slovani v tem obdobju neodvisni od Avarov, saj je okrog leta 610 kagan *Venetarium fines ingressus*.⁵⁸ Pri napadu na Benečijo, pri katerem pa v Diakonovi Zgodovini Langobardov ni zaslediti podatka, da bi v njem sodelovali tudi Slovani, jih je pot verjetno vodila skozi ozemlje današnje Slovenije (podobno pot so Avari najverjetneje ubrali tudi pri

⁵¹ PD HL IV 7.

⁵² PD HL IV 10.

⁵³ Podobno meni tudi Josip Mal, *Probleme* (kot v op. 50), str. 18. Na drugi strani Karl Bertels, *Carantania* (kot v op. 23), str. 95 in 97, meni, da je bila *Sclaborum provincia* (ki jo umešča v Vzhodne Alpe) nekakšen avarski »protektorat« v katerem naj bi bivali – v razmerju do Avarov – polavtonomni oziroma relativno avtonomni Slovani, ki naj bi bili sicer Avarom dolžni pomagati v vojni in jim dajati tribut. Po letu 626 naj bi bili Slovani v Vzhodnih Alpah popolnoma samostojni. Karl Bertels, *prav tam*, str. 93 in 95, tudi meni, da naj bi bili Avari okr. 595 (tudi zaradi težav z bolj napadalnim vzhodnorimskim cesarstvom pod vodstvom cesarja Mavricija) bolj zainteresirani za ozemeljsko celovitost svoje zahodne meje; poleg tega naj bi bila, zaradi odpovedi Slovanov leta 592, nujna prisotnost kagana.

⁵⁴ PD HL IV 11.

⁵⁵ PD HL IV 24. Josip Mal, *Probleme* (kot v op. 50), str. 21, meni, da so v tem napadu sodelovali le Avarom podrejeni panonski Slovani. Tudi Karl Bertels, *Carantania* (kot v op. 23), str. 97, meni, da ne gre za Slované, ki so naselili Vzhodne Alpe (*Sclaborum provincia*), temveč verjetno za Slované, ki so bile naseljeni bližje jedru avarske države. Vendar – za razliko od Mala – ne zgolj za panonske Slované, ampak nasploh za Slované iz neposrednega sosedsstva Italije, tj. morda celo iz Kranjske. Slovani iz Kranjske bi bili lahko po Bertelsovem mnenju tisti Slovani, ki so sodelovali pri obleganju Kremone in plenjenju Istre leta 611: gl. op. 56 in 57.

⁵⁶ PD HL IV 28.

⁵⁷ PD HL IV 40.

⁵⁸ PD HL IV 37.

naslednjem vdoru v Furlanijo okrog leta 663).⁵⁹ Glede razmerja zgornjedravske Slovanov do Avarov, bi lahko datiranje poročila iz Zgodovine Langobardov, da je *mortuo Tassilone duce Baiariorum, filius eius Garibaldus in Agunto a Sclavis devictus est, et Baiariorum termini depraedantur*,⁶⁰ v leto 610 ali nekaj bližnjih naslednjih let nakazovalo neodvisnost zgornjedravske Slovanov do Avarov še pred protiavarskim uporom leta 623. Isto možnost bi nakazovalo tudi datiranje poročila iz Diakonove Zgodovine Langobardov, češ, da sta Taso in Kako, ki sta prevzela oblast v furlanskem vojvodstvu po smrti vojvode Gisulfa okrog leta 610 v že omenjenem napadu Avarov, *suo tempore Sclavorum regionem quae Zellia appellatur usque ad locum qui Medaria dicitur possiderunt*,⁶¹ v čas pred letom 623, saj so bili omenjeni ziljski Slovani pred podreditvijo furlanskim vojvodam verjetno neodvisni od Avarov.⁶²

Alternativna hipoteza naselitve Slovanov v vzhodnoalpski prostor

Sam sem prepričan, da je poleg Grafenauerjeve hipoteze možna tudi druga, alternativna hipoteza o naselitvi Slovanov v vzhodnoalpski prostor, ki bi se ujemala zlasti z jezikoslovnimi dognanji in analizo toponimov (npr.: slovenska jezikovna podlaga je severnoslovanskega tipa, prevlada »zahodnoslovanske« oblike orodnika ednine imen ženskega spola, pogostost krajevnih imen /toponimov/, ki se navezujejo na besedo vas, odsotnost krajevnih imen s končnico *-itjo*, neobstoj izvernih slovenskih priimkov s končnico *-ovič/evič* oziroma *-ovič/evič*, ki so sicer značilni za vzhodne Slovane in srbohrvaški del južnih Slovanov itn.), z nekaterimi arheološko-antropološkimi raziskavami ter tudi z domnevo, da so besedo kosez – ki je v veliki meri značilnost zgolj alpskih Slovanov – prevzeli od panonskih Germanov zahodnoslovanski obdonavski Slovani v 6. stoletju, prav tako pa tudi z dejstvom, da imamo trdne nesporne podatke o bojih s Slovani v širšem vzhodnoalpskem prostoru – kljub temu, da so bili za Slovane značilni globoki in siloviti plenilski pohodi – šele v letih 599/600. Strinjam se, da je prišlo do naselitve Slovanov v vzhodnoalpski prostor s smeri iz severa proti jugu, vendar bi naselitveni val časovno umestil šele v obdobje 595–599/600.⁶³ V tem valu so Slovani po moji

⁵⁹ Zgornjesavski Slovani bi lahko bili v tem obdobju neodvisni od Avarov le, če bi držalo mnenje Josipa Mala, da je bila avarska vpadna pot v Italijo na črti *Siscia-Tarsatica-Aquileia*. Gl. zlasti Probleme (kot v op. 50) na str. 11–25. Josip Mal je tezo o omenjeni vpadni poti predstavil že v času polemike z Ljudmilom Hauptmannom v zgodnjih dvajsetih letih prejšnjega stoletja v članku Epilog k staroslovenski svobodi, Čas, XVII, 1923, str. 339. Vsekakor je Malova teza zanimiva in jo ne smemo preveč zlahka odpraviti. Omogočanje prehoda lahko nakazuje ali podrejenost in odvisnost ali zgolj zavezništvo.

⁶⁰ PD HL IV 39. Grafenauer je omenjene spopade postavil v čas po letu 626 (gl. op. 23). Prevod: »Po smrti Tasila, bavarskega vojvode, so njegovega sina Garibalda v spopadu pri mestu Agunt premagali Slovani in opustošili bavarsko ozemlje.«

⁶¹ PD HL IV 38. Bogo Grafenauer, Opombe k PD HL, str. 192, op. 66, meni, da furlanski Langobardi takoj po težkem porazu okrog leta 610 niso mogli iti v osvajanje proti Slovanom. Grafenauer se tudi strinja z Milkom Kosom, ki je omenjeno osvojitve furlanskih Langobardov postavljal v obdobje med letoma 623 (čas protiavarskega upora) in 626 (leta 626 sta namreč bila Taso in Kako umorjena [gl. PD HL IV 38]).

⁶² Prim. z Karl Bertels, Carantania (kot v op. 23), str. 99, ki meni, da je langobardsko podreditev ziljskih Slovanov omogočila ošibitev avarske moči oziroma vsaj določen *Machtvakuum* v Vzhodnih Alpah.

⁶³ Morebitna šibka točka moje datacije so izsledki arheoloških izkopavanj na območju Prekmurja, ki nakazujejo možnost, da so Slovani na tem območju bivali že v drugi polovici 6. stoletja, kar seveda oporeka moji hipotezi, čeprav jo ne izključuje popolnoma, saj je datacija najdb v veliki meri zgolj okvirna: gl. Irena Šavel, Zgodnjerednjeveški objekt (kot v op. 42), str. 16, ki je – s pomočjo primerjave s podobnim gradivom iz staroslovanskega najdišča v Nitri – najdene (slovanske) posode z najdišča Pod Kotom – jug pri Krogu časovno umestila v čas od sredine 6. do konca 7. stoletja; Branko Kermač, Staroslovanska naselbina (kot v op. 42), str. 26, je izbor slovanske lončenine z najdišča Kotare – baza pri Murski Soboti časovno opredelil v konec 6. in 7. stoletje; Georg Tiefengraber, Krog-Žabnjek, najdišče iz zgodnjega 7. stoletja pri Murski Soboti, v: Zgodnji Slovani, str. 34–35, ki najdeno zgodnjerednjeveško keramiko

hipotezi naselili prostor med Donavo in Alpami in vzhodnoalpski prostor, tj. zgornje toke Aniže, Mure, Drave in Save. Mogoče bi bilo bolj kot o enem samem valu ustreznejše govoriti o večih valovih zahodnih Slovanov, ki so se v omenjenem časovnem obdobju konec 6. stoletja zvrstili drug za drugim. Vsekakor pa je moral biti prvi val zadosti močan, da je vojaško zasedel vzhodnoalpski prostor, medtem ko so bili drugi valovi večinoma zgolj naselitveni valovi na že zasedeno ozemlje.⁶⁴ Odrpito ostaja tudi vprašanje točne smeri naselitve zahodnih Slovanov

okvirno časovno umesti v obdobje od konca 6. stoletja do najpoznejše prve polovice 8. stoletja oziroma v obdobje od konca 6. stoletja do zgodnjega 7. stoletja (pri tem Georg Tiefengraber ne izključuje možnosti, da gre za ostanke izdelkov romaniziranega prebivalstva); Mitja Guštin in Georg Tiefengraber, *Oblike in kronologija zgodnjerednjeveške lončenine na Novi tabli pri Murski Soboti*, v: *Zgodnji Slovani*, str. 49, sta najdene pekače na podlagi tipoloških primerjav in radiokarbonske analize časovno umestila v konec 6. stoletja in v 7. stoletja; ista, prav tam, str. 58–61, sta najdeno lončenino, na podlagi primerjav in s pomočjo radiokarbonske analize vzorcev oglja iz nekaterih zemljank in jam, časovno umestila v obdobje 563–596 (letnica 596 kljub vsemu dopušča možnost pravilnosti moje hipoteze o naselitvi po letu 595, op. p.); Ivan Tušek, *Poznoantična in zgodnjerednjeveška lončenina z najdišča Pod Kotomcesta*, v: *Zgodnji Slovani*, str. 38, pa najdeno slovansko lončenino datira v 7. stoletje. Na drugi strani pri arheoloških izkopavanjih drugod po Sloveniji ni slovanskih najdb, ki bi jih lahko umestili v 6. stoletje: gl. Slavko Ciglenečki in Mira Strmčnik Gulič, *Sledovi zgodnje slovanske poselitve južno od Maribora*, v: *Zgodnji Slovani*, str. 75, ki pri v članku navedenih najdiščih predlagata preliminarno datacijo v 7.–9. stoletje, saj naj ne bi bilo nikakršnih zanesljivih elementov za 6. stoletje; Peter Turk, *Dragomelj – zgodnjerednjeveška naselbina*, v: *Zgodnji Slovani*, str. 82, najdbe okvirno datira v obdobje med 7. in 9./10. stoletjem; Matjaž Novšak, *Podgorica pri Ljubljani*, v: *Zgodnji Slovani*, str. 92, osamljeno zemljanko in najdeno staroslovansko gradivo, na podlagi radiokarbonske datacije, okvirno postavi v prvo polovico 7. stoletja. Gl. tudi Christoph Gutjahr, *Pregled raziskav zgodnjerednjeveške keramike na Štajerskem*, v: *Zgodnji Slovani*, str. 148–149: slovansko keramično gradivo iz St. Ruprechta ob Rabi (okraj Weiz), ki leži približno 20 km severovzhodno od Gradca (St. Ruprecht ob Rabi je, z ozirom na keramično gradivo, najpomembnejše najdišče iz starejše faze zgodnjega srednjega veka), je s pomočjo radiokarbonskih datacij časovno umeščeno v 7./8. stoletje.

⁶⁴ Obstajajo tudi teze, da slovanski val oziroma valovi v Vzhodne Alpe (mišljeno je zlasti območje Notranjega Norika) niso bili naselbinsko gibanje, temveč vojaška zasedba območja v povezavi z nadrejeni avarskimi interesi. Gl. Erik Szameit, *Zum archäologischen Bild* (kot v op. 24), str. 507–547, zlasti str. 516–522, ki je takšno tezo postavil na podlagi ohranjenih zgodovinskih vesti in pičlega obsega materialnih virov, ki naj bi kazali, da ni mogoče obširno opisati slovanskega naseljevanja v Vzhodne Alpe (Szameit se je pri postavljanju te hipoteze oprl tudi na Jaroslava Šašla, *Der Ostalpenbereich* [kot v op. 24], str. 822: ni nespornih arheoloških dokazov za prisotnost Slovanov v Vzhodnih Alpah v 6. in 7. stoletju.). Erik Szameit tudi meni, da »slavizacija« v Vzhodnih Alpah živečega prebivalstva ni bila posledica izrinjenja staroselcev in množičnega priseljevanja Slovanov, temveč je izhajala iz prežemanja ljudi s slovansko oblastjo. Zato na številnih območjih Vzhodnih Alp ni prišlo do zamenjave prebivalstva, ampak do zamenjave jezika. Erik Szameit se tukaj opira na tezo Walterja Pohla, da so staroselci prevzeli slovanski *Lebensweise* oz. *Lebensmodell* (gl. Walter Pohl, *Die Awaren und ihre Beziehungen zu den Slawen*, v: *Slovenija in sosednje dežele I*, str. 350–351). Slovanski način življenja in gospodarjenja naj bi bil bolj prilagojen gospodarskim in družbenim danostim tistega časa, zato je morda bolj ustrezal avtohtonemu prebivalstvu kot dotedanje, predvsem na sužnjelastništvu temelječe poznoantične družbene oblike. Erik Szameit, prav tam, str. 518, tudi meni, da ni dokazov za t.i. slovansko »demografsko eksplozijo« v zgodnjem srednjem veku. Nasprotno meni Andrej Pleterski, *Etnogeneza Slovanov*, Ljubljana, str. 12–20. Andrej Pleterski zagovarja tezo o slovanski zgodnjerednjeveški demografski revoluciji. Prav tako meni, da so Slovani na splošno množično zavzemali nove pokrajine, pri čemer so po številu presegali staroselce (k hipotezi o večji številnosti Slovanov v razmerju do staroselcev se nagibam tudi sam, op. p.). Podobne hipoteze (ne pa tudi enake Szameitovi hipotezi) o močnem vplivu keltoromanskih staroselcih (in hkratnem manjšanju tako števila kot pomena Slovanov v Karantaniji) na ozemlju bivšega (zlasti Notranjega) Norika je postavil že Hermann Braumüller, *Noriker* (kot v op. 21), str. 21–31. Še pred njim pa Eberhard Kranzmayer (nanj se je Braumüller precej oprl, op. p.), *Ethnologische Beiträge zur Entstehung des karantanischen Herzogtums*, Carinthia I, 115, 1925, str. 65–72, zlasti str. 68–70. O vprašanju razmerij med Slovani in staroselci gl. tehtno besedilo Boga Grafenauerja, *Kontinuiteta in vprašanje slovenskega srečanja s staroselci (Vlahi)*, v: *Zgodovina Langobardov*, str. 342–375, ki je precejšnija opora tezi, da je število Slovanov presegalo število staroselcev. Prim. s Tone Cevc, *Genese der slowenischen Volkskultur*, Slovenija in sosednje dežele I, str. 559–580. Gl. tudi Franz Glaser, *Der Untergang der Antike* (kot v op. 21), str. 207–208: na obstoj krščanstva in s tem na prisotnost Romanov v Karantaniji naj bi kazal le napis diakona Nonosa (skupaj z relikvijami) iz zgodnjerednjeveške samostanske cerkve iz druge polovice 8. stoletja. Nikjer naj ne bi bilo zaslediti pojavov, da bi na območju Karantanije zgodnjekršćanske cerkve nasledile nove zgradbe (drugače naj bi bilo na Vzhodnem Tirolskem). Prim. s Sabine Ladstätter, *Von Noricum Mediterraneum zur Provincia Scaborum*: *Die Kontinuitätsfrage aus archäologischer Sicht*, v: *Slovenija in sosednje dežele I*, str. 219–240, zlasti str. 229–233: na podlagi izkopavanj na Sv. Hemi na južnem Koroškem naj bi bilo potrjeno, da so slovanski naseljenci (najdena je

oziroma severnega vala. Možno je, da so se Slovani iz Podonavja v vzhodnoalpski prostor naselili v smeri Podonavje-Vzhodne Alpe-vzhodna meja Italije; torej po starih rimskih cestah skozi Alpe proti jugu. Po tej poti je Odoaker leta 487 popeljal svojo vojsko proti Donavi, da bi se spopadel z Rugijci. Tudi drugi bojni pohod Odoakrove vojske zoper rugijsko državo onkraj Obrežnega Norika, ki ga je leta 488 vodil Hunulf, je najverjetneje šel po isti poti. Prav tako so se po tej poti Romani iz Obrežnega Norika skupaj s Hunulfovo vojsko umaknili v Italijo. Nenazadnje je skoraj zanesljivo isto pot skozi Vzhodne Alpe proti Italiji ubrala tudi Hildekiso va vojaška odprava, v kateri so sodelovali tudi obdonavski Slovani. Vendar je možno tudi, da je zahodnoslovanski val iz severa najprej prodril v Panonijo in se od tu usmeril proti zahodu v Vzhodne Alpe.⁶⁵ Dokončnega odgovora ni možno dati, seveda pa prav tako obstaja možnost, da so se severni Slovani naselili v vzhodnoalpski prostor po obeh omenjenih smereh.

Nesporno je, kot nam pričajo Prokopije va poročila, da so Slovani v obdobju do 540-tih let naselili ozemlje današnje Slovaške in Moravske in tudi del ozemlja ob srednjem toku Donave, medtem ko je bolj sporno in nejasno, kdaj so Slovani prodrli čez Donavo, na ozemlje bivšega Obrežnega Norika vzhodno od Aniže oz. Travne (sam se veliko bolj nagibam k domnevi, da so Slovani šele sredi zadnjega desetletja 6. stoletja prodrli čez Donavo). Kot vemo, so Franki v letih 536–537 zasedli ozemlje Recije in Norika (seveda brez »mesta Norik«: območje Celeje in Poetovione), prav tako vemo, da je vzhodnorimsko cesarstvo ozemlje Notranjega Norika oz. zgornjega Podravja zoper pridobilo, ali v letih 561/562 ali pozneje. Nejasna je usoda bivšega Obrežnega Norika, vendar menim, da je možno, da so bili najprej (od 536/537) njegovi politični gospodarji Franki; pozneje, po umiku Frankov, pa bi lahko svojo oblast nad Obrežnim Norikom vzpostavili Bavarci. Na drugi strani ni mogoče popolnoma izključiti možnosti, da so Bavarci, kot morebitni frankovski zavezniki oz. Frankom podrejeno ljudstvo, vzpostavili oblast nad bivšim Obrežnim Norikom že okr. 536/537. Seveda omenjenih domnev in ugibanj glede Obrežnega Norika ni mogoče podkrepiti z viri. Pri Teudebertovem zavzemanju vzhodnoalpskih pokrajin, ki so jih Ostrogoti odstopili Frankom, sicer Bavarci (*Baioarii*) niso omenjeni (etnogeneza Bavarcev oziroma oblikovanje ljudstva Bavarcev se je najverjetneje izvršilo v začetku 6. stoletja na predalpskem ozemlju južno od Donave)⁶⁶, kar pa ne izključuje možnosti, da so – tako zaradi zemljepisne bližine kot zaradi podrejenosti Frankom – vojaško sodelovali v njegovih pohodih v alpskih področjih, čeprav viri o tem molčijo. Možno je tudi, da so Bavarci po letu 568 pridobili oblast nad Notranjim Norikom oziroma nad zgornjedravsko dolino (v nasprotnem primeru bi verjetno morala v obdobju od leta 568 do obdobja, ko naj bi po Grafenauerjevi tezi prišlo do naselitve Slovanov, obstajati nekakšna samostojna država oziroma samostojna politična organizacija romanskih staroselcev na ozemlju Notranjega Norika). Menim tudi, da je možno, da se dokaz za trditev o bavarski zasedbi Obrežnega Norika (že od 536/537?) do okrog 595 in Notranjega Norika od okrog 568 do okrog leta 595–598 »skriva« v Diakonovi Zgodovini Langobardov. Kot vemo, je bil pomemben Diakonov vir za dogodke v vzhodnoalpskem prostoru do leta 612 kronika, ki jo je

bila keramika praškega tipa) prebivali v posameznih cerkvenih prostorih, ki so jih uredili kot bivališča. Ker so na istem območju našli tudi keramiko, ki naj bi pripadala Romanom, Sabine Ladstätter zapiše (gl. prav tam, str. 233), da je s tem za območje Notranjega Norika prvič arheološko izpričana poselitvena navzočnost preostalih Romanov po naselitvi Slovanov. Gl. tudi Slavko Ciglencečki in Mira Strmčnik Gulič, Sledovi (kot v op. 63), str. 72, kjer omenjena arheologa ugotavljata, da se zgodnje slovanske naselbine z zemljankami, ki so bile odkrite na slovenskih tleh, ostro razlikujejo od poznoantičnih naselbin, kjer so še v 6. stoletju prevladovale zidane stavbe ali pa kvalitetno grajene stavbe iz lesenih brun.

⁶⁵ Podobno Fran Ramovš, *Kratka zgodovina* (kot v op. 4), str. 94. Omenjeno hipotezo bi lahko oprli tudi na izsledke arheoloških izkopavanj na območju Prekmurja.

⁶⁶ O vprašanih t.i. etnogeneze zgodnesrednjeveških Bavarcev gl. Herwig Wolfram, *Grenzen* (kot v op. 24), str. 281–290 in isti, *Salzburg* (kot v op. 24), str. 22–27.

napisal Sekund (*Secundus*) iz Tridenta. Sekund je bil opat enega od samostanov v Tridentu ali njegovi okolici⁶⁷ in je umrl leta 612. Tudi Diakonovo poročilo o obisku langobardskega kralja Avtarija (*Authari*) na Bavarskem leta 588 je verjetno nastalo na podlagi Sekundove kronike. Pri Diakonovem poročilu o omenjenem obisku je zanimiv stavek, ki navaja dežele, na katere meji *Noricorum provincia*, v kateri biva bavarsko ljudstvo: *Noricorum siquidem provincia, quam Baioariorum populus inhabitat, habet ab oriente Pannoniam, ab occidente Suaviam, a meridie Italiam, ab aquilonis vero parte Danuvii fluenta.*⁶⁸

Pri razlagi omenjenega stavka po mojem obstajata dve možnosti. Prva možnost je, da Diakonov opis ustreza mejam Bavarske iz obdobje druge polovice 8. stoletja, torej obdobja, ko je Pavel Diakon napisal svojo zgodovino Langobardov.⁶⁹ Sicer bi bilo v tem primeru malce presenetljivo, da ni omenjena Karantanija, ki jo je Pavel Diakon poznal in ki jo prvič omenja v zvezi z dogodki iz obdobja okrog 663. Sicer je možno, da je Pavel Diakon Karantanijo preprosto prištel k provinci Norikov oziroma Bavarski. Nenazadnje niti v seznamu langobardskih sosed v Rathisovem zakonu iz leta 746 (*[IX... Roma, Ravenna, Spoleti, Benevento, Francia, Baioaria, Alamannia, Ritiis aut in Avaria]*)⁷⁰, s katerim je omenjeni langobardski kralj skušal doseči nadzor nad pošiljanjem odposlancev v tujino, nista omenjeni niti Karantanija niti Karniola. Karantanija je bila tako za Langobarde leta 746 zgolj del Bavarske, Karniola pa le del Avarije, čeprav nam na drugi strani omenjeni seznam lahko dokazuje zgolj to, da v tem času niti Karantanija niti Karniola nista mogli voditi samostojne zunanje politike oziroma sprejemati odposlancev neodvisno od volje Bavarcev oziroma Avarov. Kar pa seveda ne izključuje možnosti, da sta kot ozemeljski organizacijski enoti – sicer podrejeni Bavarcem (v primeru Karantanije) oziroma Avarom (v primeru Karniole⁷¹) – z določeno lastno identiteto (kar je še zlasti veljalo za Karantanijo), obstajali tudi v tem obdobju oziroma v obdobju, ko je Pavel Diakon pisal Zgodovino Langobardov. Gledano s tega zornega kota je manj verjetno, da bi Pavel Diakon Karantanijo preprosto prištel k provinci Norikov oziroma Bavarski,⁷²

⁶⁷ Herwig Wolfram, *Grenzen* (kot v op. 24), str. 100.

⁶⁸ PD HL III 30. Prevod: »Provincia Norikov, kjer prebiva bavarsko ljudstvo, meji namreč na vzhodu na Panonijo, na zahodu na Svebijo, na jugu na Italijo, na severu pa na reko Donavo.« Sicer je ime *Suavia* poznal že ostrogotski zgodovinpisec Jordanes: Iordanis, *De origine actibusque Getarum* LIII (ed. Žiga Šmit), Ljubljana 2006 (=Iordanes, *Getica*). Jordanes je v istem delu tudi zapisal etnonim *Baibari* (Bavarci): gl. Iordanes, *Getica* LV. O prvih omembah etnonima Bavarci gl. tudi Herwig Wolfram, *Salzburg* (kot v op. 24), str. 22.

⁶⁹ Herwig Wolfram, *Grenzen* (kot v op. 24), str. 20: Pavel Diakon naj bi Zgodovino Langobardov napisal v zadnjem desetletju 8. stoletja, verjetno pred letom 796.

⁷⁰ Citat po Bogo Grafenauer, *Ustoličevanje* (kot v op. 1), str. 508.

⁷¹ Pavel Diakon (PD HL VI 52) omenja, v povezavi z dogodki iz prve polovice osmega stoletja, ime *Carniola*. *Carniola* je bila *Sclavorum patria*. Glede vprašanja Karniole in Karniolcev gl. tudi Peter Štih, *Kranjska (Carniola) v zgodnjem srednjem veku*, v: *Zbornik Brižinski spomeniki*, SAZU, Dela 45, str. 13–26, zlasti str. 15, in isti, *Strukture današnjega slovenskega prostora v zgodnjem srednjem veku*, v: *Slovenija in sosednje dežele I*, str. 355–394, zlasti str. 363–368 in 372–375.

⁷² V listini Karla Velikega iz leta 811, v kateri je omenjeni vladar razsodil v sporu med oglejskim patriarhatom in salzburško nadškofijo za primat nad Karantanijo, je uporabljen termin *Karantana provincia* (Franc Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, 2. knjiga (801–1000), Ljubljana 1906, [=Gradivo II], št. 37). Nasploh je prva poročila o Karantaniji oziroma Karantancih (tj. poročila, ki uporabljajo ta termina) najti v virih, ki so nastali na italijanskih tleh: *Carantanum* (PD HL V 22) in *Carontani* (Gradivo I, št. 182). Pri omembi etnonima *Carontani* (v Kozmografiji anonimnega geografa iz Ravenne) velja omeniti, da je po mnenju Herwiga Wolframa (gl. *Conversio Bagooriorum et Carantanorum*: *Das Weissbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien*, Wien-Köln-Graz 1979, str. 76, op. 10 in Salzburg [kot v op. 24], str. 74) poznejša interpolacija iz časa okr. leta 800, medtem ko Karl Bertels, *Carantania* (kot v op. 23), str. 117, nasprotno meni, da etnonim *Carontani* najverjetneje ni poznejša interpolacija. Omeniti tudi velja, da – razen pri Pavlu Diakonu – v virih, ki so nastali na italijanskih tleh ni najti enačenja/povezovanja niti med Norikom in Bavarsko (gl. op. 95) niti med Karantanijo in Norikom (razen, če je samooznaka *Noricus* povezana s krajem bivanja misijonarja Blancianija v Karantaniji; v tem primeru bi šlo za enačenje Karantanije in Norika: gl. op. 101 in 102). V virih o pohodu zoper Ljudevita leta 820 so

čeprav tega seveda ni mogoče popolnoma izključiti. Še manj verjetno je, da bi Pavel Diakon prištel Karantance k *populus Baioariorum* oziroma, da moramo omenjeni izraz razumeti »polietnično«. ⁷³ Čeprav je Pavel Diakon zgolj tukaj omenil *populus Baioariorum*, drugje – ko govori o Bavarcih – vedno uporabi oznaki *Baioarii* ali *gens Baioariorum*, menim da ni namenoma uporabil termina *populus* zato, da bi vanj – poleg romanskih/romaniziranih staroselcev oziroma Norikov – vključil tudi Karantance oziroma območje Karantanije in tamkajšnji *gens Sclavorum*. Po mojem obstaja tudi možnost, da se termin *populus* zgolj navezuje na termin *provincia* (*provincia-populus*, tj. *provincia* in njen *populus*). Nenazadnje Pavel Diakon v istem poglavju (sicer implicitno) omenja Bavarce kot *gens* (omenjeno je, da kralj Avtari v času obiska ni bil *a nullo illius gentis* [to je od Bavarcev, op. p.] *cognosceretur*⁷⁴). Možna je tudi razlaga, da je Pavel Diakon pri omembi sosed province Norikov preprosto izpustil Karantanijo zgolj zato, da je bil tako možen običajni opis meja dežel, ki ga zasledimo v zgodnjesevrednejskih virih: štiri sosednje dežele, ki se ujemajo s štirimi stranmi neba (kar seveda pomeni, da bi bila Karantanija v tem primeru, kot peta oziroma šesta bavarska sosedja, preprosto »odveč«; nenazadnje Pavel Diakon prav tako ni omenil Recije, ki je bila zahodna bavarska sosedja). Pri takšni razlagi bi bila z bavarsko mejo s Panonijo (*ab oriente Pannoniam*) mišljena le vzhodna meja Bavarske z (avarsko) Panonijo na območju Podonavja.

Možna je tudi drugačna razlaga zgoraj omenjenega stavka o mejah province Norikov v kateri biva bavarsko ljudstvo oziroma celotnega poglavja o Avtarijevem obisku, v katerem nasploh mrgoli etnonimov (etničnih imen) in etno-horonimov (imen dežel, ki se navezujejo na etnična imena). Ne moremo namreč popolnoma izključiti možnosti, da je Pavel Diakon preprosto povzel (ali celo – v veliki meri – prepisal) Sekundov opis meja province Norikov iz njegove kronike, ne da bi ga (docela) prilagodil in uskladal z dejanskim stanjem v poznejšem času in še zlasti s stanjem iz druge polovice 8. stoletja. V tem primeru bi bilo možno, da je okrog leta 588 v okvir bavarske države spadalo tudi območje bivšega Norika, tako Obrežnega kot Notranjega (seveda brez »mesta Norik«). Menim, da moji domnevi o Diakonovem dobesednem prepisu poročila o Avtarijevem obisku pritrjuje tudi zelo verjetna domneva, da bi Pavel Diakon, v primeru, ko bi vsebino Sekundovega stavka le povzel in ga pri tem obenem uskladal z dejanskim stanjem v času pisanja njegove Zgodovine Langobardov oziroma s poznejšim stanjem po letu 595, moral omeniti vsaj *Carantanum*, ki se je pozneje razprostiral na ozemlju bivšega Norika in ga Pavel Diakon omenja v zvezi z dogodki iz obdobja okrog leta 663, ko je Arnefrit, sin furlanskega vojvode Lupa *fugit ad Sclavorum gentem in Carnuntum, quod corrupte vocitant Carantanum*.⁷⁵ Opaziti je, da je za Pavla Diakona značilno, da velikokrat ostaja zvest že zastarelim zemljepisnim opisom oziroma pojmom.⁷⁶ Pri tem ne mislim le na

omenjene tudi »Noriške Alpe« (Julijske Alpe in območje Krasa), ki niso povezane niti s Karantanijo (*Carantanorum provincia*) niti z Bavarsko: ... *quorum unus de Italia per Alpes Noricas, alter de Saxonia per Carantanorum provinciam*... (Gradivo II, št. 61). Več ali manj se strinjam z mnenjem Ernsta Klebla, *Das Fortleben des Namens »Noricum« im Mittelalter*, Carinthia I, 146, 1956, str. 481 in 492, da je bila oznaka Karantanija mogoča le, če je prej oznaka Norik dobila drug pomen.

⁷³ Nasploh Pavel Diakon jasno loči med Bavarci in Slovani. Podobno jasno etnično razpoznavnost med njima najdemo npr. tudi v Fuldskih analih (*Annales Fuldenses*) s konca 9. stoletja, v katerem pisec vira jasno loči med »Noriki« (v tem primeru Bavarci) in Karantanci oziroma karantanskimi Slovani: ... *Arnolfus cum manu valida Noricorum et Sclavorum supervenit*... (Gradivo II, št. 280).

⁷⁴ PD HL III 30.

⁷⁵ PD HL V 22. Prevod: »Arnefrit je zbežal k Slovanom v Karnuntum, ki ga napačno imenujejo Karantanum.«

⁷⁶ Gl. Karl Bertels, *Carantania* (kot v op. 23), na str. 108, zapiše, da je Pavel Diakon večinoma povzemal termine svojih virov brez nadaljnjih pojasnil. Karl Bertels, prav tam, str. 114, poudarja, da Pavel Diakon v Zgodovini Langobardov ni aktualiziral zastarelih terminov svojih virov kot mnogi drugi avtorji oziroma nove termine ni projiciral v starejša obdobja: tako npr. Pavel Diakon terminov *Carantanum* ali *Carniola Sclavorum patria* ni uporabil pri opisu dogodkov povezanih s Slovani v obdobju med koncem 6. stoletja in začetkom 8. stoletja. (Kar je dokaj močna opora

njegovo bežno »etimološko« polemiko o izvoru oziroma popačenju zemljepisnega pojma *Carnuntum* v *Carantanum* (Karantanija)⁷⁷, ampak tudi na njegovo navajanje seznama provinc Italije (od 14. do 24. poglavja druge knjige Zgodovine Langobardov), ki ga je v veliki meri povzel po »Katalogu provinc Italije« (*Item de provinciis Italiae*), ki naj bi bil sestavljen v 7. in 8. stoletju v severnoitalijanskem samostanu Bobbio.⁷⁸ Pri tem je povzel tudi stavek: *Inter hanc et Suaviam, hoc est Alamannorum patria, quae verosus septemtrionem est posita, duae provinciae, id est Retia prima et Retia secunda; inter Alpes consistunt; in quibus proprie Reti habitare noscuntur.*⁷⁹ Ta opis je bil že zastarel v času druge polovice 8. stoletja, saj se je ime Recija do obdobja Diakonovega življenja že zožilo le na Prvo Recijo (*Raetia I*) oziroma zgolj na alpski del Prve Recije,⁸⁰ kar jasno izpričuje tudi seznam langobardskih sosed iz leta 746, saj se je v obdobju okrog 591–614 na alpskem ozemlju Prve Recije začela oblikovati svojevrstna cerkvena država, t.i. Churska Recija (nem. Churrätien)⁸¹, medtem ko je alpsko področje Druge Recije (*Raetia II*) leta 591 prišlo v okvir bavarske države.⁸² Pozneje se je na alpsko ozemlje Druge Recije (današnja Tirolska, tako severno kot južno od Brennerja) preneslo ime Norik.

Sicer Pavel Diakon prvič omenja Norik v 19. poglavju prve knjige Zgodovine Langobardov, v poročilu o Odoakrovih bojih z Rugijci: *Qui Feletheus illis diebus ulteriorem Danubii ripam incolebat, quam a Norici finibus idem Danubius separat. In his Noricorum finibus beati tunc erat Severini coenobio.*⁸³ V prvem stavku se pri Pavlu Diakonu edinkrat pojavi horonim *Noricum* v obliki *finis Norici* (dežela Norik), saj je za Pavla Diakona značilno, da večinoma uporablja etno-horonim *Noricorum finis* (dežela Norikov) oziroma (enkrat samkrat) *Noricorum provincia*; torej ime dežele izpeljuje iz etnonima *Norici* (Noriki oziroma Noričani). Sicer je v omenjenem poglavju Pavel Diakon tudi zapisal, da je na drugi strani dežele Norik, torej

domnevi, da so termini, ki se pojavljajo v PD HL III 30 [*Baioaria, Noricorum finis, Noricorum provincia, Baioariorum populus, Suavia...*] in v PD HL IV 7 [*Sclaborum provincia*] izvorno Sekundovi, op. p.)

⁷⁷ Karl Bertels, *Carantania* (kot v op. 23), str. 108, domneva, da je Pavel Diakon menil, da so Slovani z imenom *Carantanum* popačili pravilni izraz *Carnuntum* (ki ga je Pavel Diakon poznal iz antičnih virov), zato je skušal »popraviti« njihovo napako.

⁷⁸ Gl. Bogo Grafenauer, Opombe k PD HL, str. 91, op. 57. Nasprotno Ernst Klebel, *Das Fortleben* (kot v op. 72), str. 482, omenjeni katalog datira v 6. stoletje.

⁷⁹ PD HL II 15. Izvirni opis iz *Item de provinciis Italiae* se glasi: *Inter hanc et Alamannorum patriam due provincie sunt, id est Reptia prima et Reptia secunda, inter Alpes consistunt; in quibus proprie Reti habitare noscuntur.* (Objavljeno v: Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* [ed. G. Weitzl, *Monumenta Germaniae historica, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum, Hannoverae 1878*], str. 243.) Torej je Pavel Diakon opisu dodal ime *Suavia*, ki ga je sredi 6. stoletja uporabil že Jordanes in (po moji domnevi) pozneje tudi Sekund.

⁸⁰ Antično ime Recija je bilo po zlomu zahodnega rimskega cesarstva iz predalpskega območja zelo kmalu »pregnan« (podobno, čeprav občutno manj silovito, se je dogajalo tudi imenu Norik v predalpskem območju: gl. op. 83), saj je bila »die Vita Severini die letzte Quelle, die auch donauländisches Gebiet mit dem Raeter-Namen bedachte.« gl. Herwig Wolfram, *Salzburg* (kot v op. 24), str. 86–87. Pri tem je Herwig Wolfram, prav tam, str. 87, opozoril na dve morebitni izjemi: tako obstaja »die Möglichkeit, den Landschaftsnamen des Nördlinger Ries von Raetien abzuleiten«; prav tako je neka »aus Alemannen rekrutierte Eliteinheit ... trug den Namen *R(a)etobarii*, 'Männer aus Raetien'.«

⁸¹ Ernst Klebel, *Das Fortleben* (kot v op. 72), str. 488. Gl. tudi Herwig Wolfram, *Grenzen* (kot v op. 24), str. 100–102.

⁸² Tako je bil leta 591 sabenski škof Ingenuin še *episcopus secundae Raetiae* (citat po Ernst Klebel, *Das Fortleben* [kot v op. 72], str. 483). Gl. tudi Herwig Wolfram, *Grenzen* (kot v op. 24), str. 77 in 79: Leta 591 je bil sklenjen mir med Langobardi in Franki. V povezavi s tem mirom je staronoriški Pustertal in recijsko območje južno in severno od Brennerja odtlej vojaško spadalo pod bavarskega vojvodo. Odslej naj bi bili Bavarci prisotni južno od Brennerja in v Pustertalu oziroma Pustriški dolini (vsekakor omenjeni dogodki iz leta 590 in 591 ter bavarsko širjenje na ozemlje današnje Tirolske predstavljajo oporo hipotezi, da so Bavarci leta 592 iz leta 591 pridobljenega ozemlja vdrli v /sosednjo/ zgornjedravsko dolino, op. p.).

⁸³ PD HL I 19. Zanimivo je tudi, da je Diakonov opis meja Norika v nasprotju s težnjo, ki jo je opaziti že pri Evgipijevi *Vita sancti Severini*; namreč da se je ime Norik vse bolj uporabljalo zgolj za Notranji Norik: gl. Herwig Wolfram, *Salzburg* (kot v op. 24), str. 71. Tudi pri Venanciju Fortunatu (gl. op. 90) se ime Norik navezuje na reko Dravo, tj. na Notranji Norik: ... *Drauum Norico*.

onkraj Donave, ležal *Rugiland*. Če podrobno preberemo omenjeni stavek, lahko sicer tudi ugotovimo, da je Pavel Diakon uporabil preteklik, ko je pisal o Feleteju in Severinu (torej o dogodkih iz obdobja druge polovice 5. stoletja), toda sedanjik, ko je Donavo označil kot mejno reko Norikov. Na drugi strani je Pavel Diakon v Zgodovini Langobardov prvič omenil deželi Alamanov in Bavarcev v zvezi z dogodki, ki so se zgodili v letih 566 in 569/570 (šlo je za epidemijo neke bolezni, ki je takrat razsajala po Italiji): *Et haec quidem mala intra Italiam tantum usque ad fines gentium Alamannorum et Baioariorum solis Romanis acciderunt*.⁸⁴ Torej, če podatek uskladimo z opisom provinc, je ta bolezen prizadela tudi Prvo in Drugo Recijo (v času, ko je vanjo spadalo tudi osrednjo območje današnje Tirolske oziroma alpsko območje Druge Recije), ne pa tudi Norik, ki ga Pavel Diakon pri zemljepisnih opisih nikoli ne vključi v Italijo. V tem primeru bi bil to namig, da je v obdobju 566–570 ozemlje *gentis Baioariorum* vključevalo tudi Norik oziroma da je Norik v omenjenem časovnem obdobju že ležal znotraj meja bavarske države.

Izraz *Baioaria* (Bavarska) lahko pri Pavlu Diakonu prvič zasledimo na začetku že večkrat omenjenega 30. poglavja tretje knjige Zgodovine Langobardov, v katerem je poročilo o obisku langobardskega kralja Avtarija pri Bavarcih leta 588. Na začetku poglavja tako izvemo, da je omenjeni kralj poslal odposlanca na Bavarsko (najverjetneje v njihovo prestolnico Regensburg): *ad Baioariam misit*. Nato še sam odpotuje na Bavarsko (najverjetneje prav tako v Regensburg): *ad Baioariam perrexit*. Sredi poglavja je nato stavek: *Qui mox, a rege comeatu accepto, iter patriam reversuri arripiunt deque Noricorum finibus festinanter abscedunt*.⁸⁵ Torej je omenjeno, da se je kralj s spremstvom vrnil (najverjetneje iz Regensburga, ki leži ob Donavi) v Italijo skozi *Noricorum fines*. Tukaj velja omeniti, da je bilo (prvotno) jedro bavarskega etničnega naselitvenega območja predalpsko ozemlje Druge Recije,⁸⁶ medtem ko je na alpskem jugu bavarske države (semkaj so spadali alpski predeli Druge Recije in – po moji hipotezi – tudi Notranji Norik) prevladovalo romansko prebivalstvo.⁸⁷ Odprto ostaja – zlasti v okviru moje hipoteze – vprašanje etničnih razmerij na ozemlju Obrežnega Norika (tj. ali so tukaj že v 6. stoletju etnično prevladali germanski Bavarci). Vendar je potrebno poudariti, da so verjetno bili drobci germanskih ljudstev naseljeni tudi na alpskem jugu bavarske države, medtem ko so se ostanki romanskih staroselcev ohranili tudi na posameznih delih bivšega Obrežnega Norika in severnih predelih Prve Recije, a so bili tam v manjšini. Prav tako velja poudariti, da se je omenjeno etnično-zemljepisno razmerje med germanskim severom in romanskim (staroladinsko govorečim) jugom Bavarske ohranilo tudi v času, ko je Pavel Diakon pisal Zgodovino Langobardov. Prav tako menim, da v 30. poglavju tretje knjige Zgodovine Langobardov – niti pri Pavlu Diakonu nasploh – ni enačaja med etnonimoma *Baioarii* in *Norici*. Pavel Diakon namreč Norike kot posebno etnično skupino omenja v 26. poglavju druge knjige Zgodovine Langobardov, ko govori o *gentes*, ki naj bi jih kralj Alboin leta 568 pripeljal s seboj v Italijo (v tem primeru bi šlo za Norike iz »mesta Norik«). Pavel Diakon

⁸⁴ PD HL II 4.

⁸⁵ PD HL III 30.

⁸⁶ Herwig Wolfram, Salzburg (kot v op. 24), str. 25: »Als Kerngebiet der bayerischen Ethnogenese gilt derzeit wieder der Raum von Regensburg und Straubing. Um 565 ist der Lech als bayerischer Fluß gennant. (pri Venanciju Fortunatu je ime Bavarska povezano z reko Lech/Leh: *Liccam Bauaria* [gl. op. 90], op. p.) Wann die donauländische Ostgrenze an der Enns entstand, ist weniger eindeutig zu bestimmen. [...] Das eigentliche Bayerland des 6. Jahrhunderts war jedenfalls die voralpine Raetia II.«

⁸⁷ Glede bavarsko-romanske jezikovne meje gl. Herwig Wolfram, Salzburg (kot v op. 24), str. 25–26: »Sie (namreč »Namengrenze« oziroma bavarsko-romanska meja toponimov, ki naj bi mdr. tudi »sekala« mesto Salzburg, op.p.) bildet eine Linie, die vom Untersberg über einst schwer passierbare Moore und die Hausberge bis zu den Ausläufern der Osterhorngruppe reicht. Nördlich davon gibt es die bayerische Toponymie, die Orte der Walchen, wie eine germanisch sprechende Mehrheit die Romanen nannte, und bloß eine verschwindende Minderheit romanischer Ortsnamen.«

namreč zapiše, da je bilo mogoče še v njegovem času v Italiji najti vasi (*vicos*) oziroma kraje, ki so jih imenovali *Noricos*.⁸⁸ Kljub mnenjem, da bi lahko v tem primeru šlo že za Bavarce,⁸⁹ sam menim, da gre nesporno za Norike oziroma potomce Norikov (naj si bo za tiste, ki so prišli v Italijo v času kralja Alboina ali tiste, ki so se leta 488 skupaj s Hunulfom umaknili iz Obrežnega Norika, ali tudi za Norike, ki so se preselili v Italijo ob kakšni drugi priložnosti in času). Na podlagi tega lahko z veliko verjetnostjo zatrdim, da za Pavla Diakona *Norici* niso *Baioarii*, temveč romansko/romanizirano ljudstvo. Poročilo o tem, da *populus Baioariorum* biva v *Noricorum provincia*, si tako razlagam kot zanimiv opis dvoetničnosti bavarske države (po moji hipotezi iz druge polovice 6. stoletja): germansko ljudstvo Bavarcev biva v deželi, v kateri živijo tudi romanski Noriki.⁹⁰

Vsekakor v Diakonovi Zgodovini Langobardov, pri poročilih o dogodkih, ki so se zgodili po letu 588 in ki so povezani z Bavarci in Bavarsko, ni več mogoče zaslediti (etno)honorimov povezanih s terminoma *Norici* ali *Noricum*. Verjetno omenjenih terminov niso uporabljali niti viri, na katere se je Pavel Diakon opiral. Tako je bil leta 592 Tasilo postavljen za kralja (vojvodo) *apud Baioariam*.⁹¹ V zvezi z bavarsko-slovanskimi spopadi (okr. 610–629) Pavel Diakon omenja *Baioariorum termini*,⁹² medtem ko je v zvezi z dogodki iz leta 701 omenjena zgolj *Baioaria*⁹³ (tjakaj se pred langobardskim kraljem Aripertom umakne poznejši kralj Luitprand). Tudi v zvezi z dogodki iz 711/712 je v Zgodovini Langobardov omenjena le *Baioaria*.⁹⁴ Povezovanja med imenom Norik in Bavarska oziroma med imenom (etnonimoma) Noriki in Bavarci, ki ga zasledimo v Diakonovi Zgodovini Langobardov je eno redkih povezovanj imen Bavarska in Norik oziroma imen Bavarci in Noriki v virih, ki so nastali na italijanskih tleh. V poznejših italijanskih virih namreč ni zaslediti niti enačenja niti povezovanja Bavarske in Norika.⁹⁵ Prvič se sicer uporabi ime Norik oziroma Noriki v povezavi z Bavarsko (ali pa zgolj delom Bavarske) v leta 773/774 napisanem delu *Vita S. Corbiniani* (ki ga je napisal freisinški škof Arbeo), kjer piše, da je Sv. Korbinian hotel potovati skozi *a finibus Valeriae atque Noricensis cisalpiniae in caput Italiae*.⁹⁶ V poznejših desetletjih in stoletjih pa je v virih takšnih povezovanj in enačenj še

⁸⁸ PD HL II 26.

⁸⁹ Tako Bogo Grafenauer, Opombe k PD HL, str. 92, op. 99.

⁹⁰ Zanimivo, da v poglavju, ki opisuje Avtarijev obisk Bavarske, niso omenjeni Breonci, ki so živeli ob zgornjem toku reke Inn. Vzrok nenavajanje Breoncev je zanimivo vprašanje, ne glede na to, ali je avtor opisa Pavel Diakon (tj. da poglavje opisuje etnično stanje iz druge polovice 8. stoletja) ali (po moji hipotezi) že Sekund. Breonci so omenjeni v navajanju dežel skozi katere je Venancij Fortunat leta 565 iz Ravenne romal na grob Sv. Martina v Toursu: *...Drauum Norico, Oenum Breonis, Liccam Bauaria, Danuvium Alamannia, Rhenum Germania transiens...* (Citat po Harald Krahwinkler, Friaul [kot v op. 21], str. 25, op. 53). Breonci so verjetno identični z *natio Pregnariorum* (gl. op. 98), ki so omenjeni v listini iz leta 827/828. Torej so Breonci najverjetneje prebivali ob zgornjem Innu (tj. na južnem delu bivše rimske province Druge Recije) tako v času Sekunda kot Pavla Diakona. Pač pa je v Diakonovi Zgodovini Langobardov (gl. PD HL II 3) v povezavi z Narsesovimi spopadi (iz srede 6. stoletja) omenjen Herul *Sinduald*, ki je bil *rex Brentorum*. Medtem ko Harald Krahwinkler, Friaul (kot v op. 21), str. 25, op. 56, ne enači Breoncev in Brentov (opozarja na dejstvo, da v bližini Tridenta izvira reka Brenta in da se severozahodno od Tridenta nahaja pogorje, ki se imenuje Brenta), je nasprotnega mnenja Bogo Grafenauer, Opombe k PD HL, str. 86, op. 10, češ da gre najverjetneje za Breonce v okolici Brennerskega prelaza v jugovzhodni Reciji. Grafenauer, prav tam, tudi navaja, da so v rokopisih različne oblike imena *Brentorum* (*Brendorum*, *Brelotorum*, *Brettonorum*, *Bretenorum*, *Brettanorum*, *Britorum*, *Briornum*). Na drugi strani Herwig Wolfram, Salzburg (kot v op. 24), str. 35, meni, da *natio Pregnariorum* ni popolnoma istoveten z Breonci, ki so omenjeni pri Venanciju Fortunatu, saj naj bi šlo pri *natio Pregnariorum* za »Männern aus dem Breonenland«, tj. da naj bi ime *Pregnarii* izviralo iz imena *Preonvarii*. Herwig Wolfram, prav tam, str. 34, tudi podaja natančnejšo prostorsko umeščanje s strani Venancija Fortunata omenjenih Breoncev.

⁹¹ PD HL IV 7.

⁹² PD HL IV 39.

⁹³ PD HL VI 22.

⁹⁴ PD HL VI 35.

⁹⁵ Ernst Klebel, Das Fortleben (kot v op. 72), str. 482.

⁹⁶ Citat po Ernst Klebel, Das Fortleben (kot v op. 72), str. 481. O omembi *Valeriae* gl. Herwig Wolfram, Salzburg (kot v op. 24), str. 69: *Valeria* naj bi bila oznaka za Bavarsko ali zgolj del Bavarske.

več. Sicer bi sam povezavo dežele Norik oziroma imena ljudstva Norikov z Bavarsko oziroma Bavarci, ki jih zasledimo v virih, razdelil v dve skupine. V prvi skupini gre za vire, v katerih pisci enačijo Bavarsko in Bavarce z Norikom in Noriki oziroma uporabljajo za celotno Bavarsko in za Bavarce antična termina Norik in Noriki (omenjeni viri so nastali tako na Bavarskem kot zunaj nje).⁹⁷ Na drugi strani so viri (le-ti so nastali izključno na območju Bavarske ter jih prvič zasledimo v 9. stoletju), v katerih se termin Norik oziroma Noriki uporablja kot oznaka za osrednji del današnje Tirolske oziroma kot etnonim za tamkajšnje Romane oziroma za romansko (staroladinsko) govorečo ljudstvo Norikov. Tako je v listini iz leta 827/828 omenjen romanski veleposestnik Kvarti ali Kvartin (*Quarti/Quartinus*) z območja današnje Tirolske, ki je bil *natione Noricorum et Pregnariorum*.⁹⁸ Nekaj desetletij pozneje (854–859) je v neki pesmi omenjena tudi *sedis vallis Noricanae, dicta Sebana*,⁹⁹ v listini iz leta 923 pa najdemo oznako *comitatus Nurihtal*.¹⁰⁰ Mogoče je bil že duhovnik in misijonar *Blancidius*, ki je bival okrog leta 801 *in Sclavorum montibus* (tj. v Vzhodnih Alpah, najverjetneje v Karantaniji), že pripadnik omenjenega *natio Noricorum*.¹⁰¹ Blancidij se je namreč v pismu svojim prijateljem v Italijo (svoje prijatelje označi kot Italike), ki ga je napisal kmalu po letu 801, označil kot

⁹⁷ *Hludowicus vero praeter Noricam, quam habebat, tenuit regna, quae pater suus illi dederat, id est Alemaniam, Thuringiam, ...* (Gradivo II, št. 128), *Erat itaque Hludowicus rex ... Saxoniae, Turingiae Norici, Pannoniarum ...* (prav tam), *... Noricum, Saxoniam et barbaras nationes ...* (prav tam); *Godescalcus ... Dalmatiam, Pannoniam Noreiamque adorsus...* (prav tam, št. 139); *Hludowicus autem rex Noricorum id est Baioariorum...* (prav tam, št. 204), *... Carlomanno Noricum et partem barbararum nationum gubernandos committeret...* (prav tam); *...Arnolfus cum manu valida Noricorum et Sclavorum supervenit...* (prav tam, št. 280); *Pertholdus dux Noricorum obiit* (prav tam, št. 393); *Concedimus itaque vicem apostolicam Friderico antistiti Salzburgensis ecclesie in tota Norica provincia* (prav tam, št. 446); *Noreiam, quae nunc Baioaria dicitur* (citat po Ernst Klebel, Das Fortleben [kot v op. 72], str. 482, op. 7.); *fideles in Noricam provinciam manentes* (citat po Ernst Klebel, Das Fortleben [kot v op. 72], str. 481); *Noricus Mos* (citat po Ernst Klebel, Das Fortleben [kot v op. 72], str. 481); *Noricam regionem ingressus* (citat po Ernst Klebel, Das Fortleben [kot v op. 72], str. 482); *Noricarum provinciae ducem* (citat po Ernst Klebel, Das Fortleben [kot v op. 72], str. 482).

⁹⁸ Citat po Ernst Klebel, Das Fortleben (kot v op. 72), str. 483. Herwig Wolfram, Grenzen (kot v op. 24), str. 298, meni, da je bil *natio Noricorum* ime za Romane v *vallis Noricana*, tj. območje Wipptala (zgorjni Eisacktal in Silltal) in Eisacktala, medtem ko naj bi bil *natio Pregnariorum* ime za Romane, ki so živeli v Inntalu. Prim. z Ernst Klebel, Das Fortleben (kot v op. 72), str. 483, ki tudi osrednji Inntal prišteva k *vallis Noricana* (gl. op. 100). Na drugi strani naj bi se območje Etschtala (Etsch=Adiža, op. p.) med Meranom in Boznom (zahodno od *vallis Noricana*, op. p.) še v 8. stoletju imenovalo *vallis Tridentina*: gl. Paul Gleirscher, Vallis Norica, MIÖG 97, 1989, str. 11, op. 36. Herwig Wolfram, Grenzen (kot v op. 24), str. 299, omenja možnost, da so se prebivalci *vallis Tridentina* še v 8. stoletju imenovali Venosti.

⁹⁹ Citat po Ernst Klebel, Das Fortleben (kot v op. 72), str. 483. Paul Gleirscher, Vallis Norica (kot v op. 98), str. 4–5, meni da je omenjena pesem bila objavljena v Salzburgu že okr. 804–806, vendar je oblika, ki nam je danes znana, nastala med letoma 855 in 859.

¹⁰⁰ Gradivo II, št. 358. Gl. Ernst Klebel, Das Fortleben (kot v op. 72), str. 483: nemški izraz *Nurihtal* ali *Norihtal* naj bi popolnoma ustrezala latinskemu izrazu *vallis Noricana*. Grofija *Nurihtal* naj bi obsegala Eisacktal in osrednji Inntal, tj. območje na obeh straneh Brennerja. Na drugi strani Herwig Wolfram, Salzburg (kot v op. 24), str. 36, loči med *vallis Noricana* in *Nurihtalom*. *Nurihtal* naj bi poleg *vallis Noricana* (strogo gledano samo osrednji Eisacktal) obsegal tudi Wipptal. O (prvotnem) ozemeljskem obsegu *vallis Norica* gl. Paul Gleirscher, Vallis Norica (kot v op. 98), str. 9–10, zlasti gl. zemljevid *vallis Norica* na str. 10. Herwig Wolfram, Salzburg (kot v op. 24), str. 73: grofija *Nurihtal* je južno od Brennerja obsegala Eisacktal in Pustertal, severno od Brennerja pa ozemlje med reko Ziller in Arlbergom ter Reschenpaßom.

¹⁰¹ Na drugi strani Herwig Wolfram, Grenzen (kot v op. 24), str. 225, meni, da je to ena zadnjih uporab horonima in etnonima v antičnem pomenu besede oziroma antičnem smislu. Sicer je malce nejasno, ali Wolfram s tem hotel dejati, da je Blancidij označil ozemlje Karantanije kot Norik, ali se oznaka Norik nanaša na drug prostor. V primeru, da Wolfram meni, da je Blancidij dojemal Karantanijo kot Norik, bi sam izrazil dvom, da se oznaka *Noricus* zanesljivo navezuje na dejstvo, da je Blancidij ok. leta 801 (najverjetneje) bival na ozemlju bivšega Norika. Ne pozabimo, da kraj svojega bivanja najprej opiše z besedami *in Sclavorum montibus*. O Blancidiju gl. tudi Harald Krahwinkler, Friaul (kot v op. 21), str. 164 in op. 259 na isti strani.

Noricus.¹⁰² Če se sedaj zopet vrnem k Zgodovini Langobardov, lahko zatrdim, da Diakonovi (oz. Sekundovi po moji domnevi) oznaki Norik in Noriki ne spadata niti v prvo niti v drugo skupino: Noriki za Pavla Diakona niso niti zgolj Romani na današnjem Tirolskem niti ne gre za enačenje Norikov z Bavarci.

Glede vzrokov za prenos imena Norik na Bavarsko, zlasti pa na osrednjo Tirolsko, se krešejo različna mnenja. Po nekaterih domnevah naj bi bilo enačenje Norika z Bavarsko povezano z bavarsko zasedbo Obrežnega Norika okr. leta 500.¹⁰³ Ernst Klebel je menil, da je bil vzrok za prenos imena Norik na Bavarsko, zlasti pa na osrednjo Tirolsko, povezan z reorganizacijo vzhodnorimskega cesarstva po izgubi Norika¹⁰⁴ (analogija z ustanovitvijo nove province Dakije po izgubi prvotne na današnjem Sedmograškem: s tem naj bi rimska država dosegla lažen vtis, da je še ohranila omenjeno izgubljeno provinco). Bogo Grafenauerju se je zdela najverjetnejša domneva, da so ime Norik v *vallis Noricana* »prinesli« s seboj Noriki, ki so se pred Slovani umaknili proti Zahodu, medtem ko za enačenje celotne Bavarske z Norikom ni imel izdelane hipoteze.¹⁰⁵ Po mnenju Eugena Ewiga, s katerim se strinja tudi Herwig Wolfram, je enačenje Norika in Bavarske (od okr. leta 800 naprej) povezano s povzdignitvijo salzburške škofije (le-ta je bila tudi edina bavarska škofija na staronoriških tleh) v nadškofijo leta 798, saj je s tem Salzburg postal metropola bavarske Cerkve, s čimer naj bi le-ta teoretično postala naslednica noriške cerkvene province.¹⁰⁶

Prav tako moja razlaga omenjenega opisa Norika obenem zavrača domnevo, da sta se oba slovansko-bavarska spopada s konca 6. stoletja odvijala na ozemlju ob zgornji Dravi. Menim tudi, da je Pavel Diakon iz Sekundove kronike verjetno povzel tudi naslednje poročilo: *his diebus Tassilo a Childeperto rege Francorum apud Baioariam rex ordinatus est. Qui mox cum exercitu in Sclaborum provinciam introiens, patrata victoria, ad solum proprium cum maxima praeda remeavit*.¹⁰⁷ Domnevam tudi, da je Sekund – v primeru, da je avtor tako opisa Norika

¹⁰² Gradivo II, št. 2.

¹⁰³ O teh tezah, še zlasti o tezi J. Zibermayerja (Ignaz Zibermayr, op. p.), da je bil *Lauriacum* (današnji Lorch) dolgo let prestolnica Bavarske, piše Ernst Klebel, *Das Fortleben* (kot v op. 72), str. 484 in op. 22 in 23 na isti strani. Klebel je sicer menil, da te teze ne pojasnjuje uporabe imena Norik za osrednjo Tirolsko.

¹⁰⁴ Ernst Klebel, *Das Fortleben* (kot v op. 72), str. 481–492, zlasti str. 484–492. Klebel se tudi ne strinja z domnevo (gl. prav tam, str. 482), da bi šlo pri enačenju Bavarske z Norikom zgolj za »eine gelehrte Neigung verschiedener klösterlicher Schulen, die etwa von Arbeo von Freising ausgeht«. Bogo Grafenauer, *Ustoličevanje* (kot v op. 1), str. 436, se ne strinja s tezo o vplivu morebitne reorganizacije vzhodnorimskega cesarstva na prenos imena Norik, saj naj vzhodnorimsko cesarstvo, v času, ko so Norik zasedli Slovani, ne bi imelo več nikakršnih stikov niti z Norikom niti z Bavarci.

¹⁰⁵ Bogo Grafenauer, *Ustoličevanje* (kot v op. 1), str. 436. Mnenje o prenosu imena Norik v *vallis Noricana* zaradi priselitve beguncev iz Norika je že pred tem zagovarjal Hermann Braumüller, *Noriker* (kot v op. 21), str. 22, ki se je pri tem oprl na zgodnje teze Richarda Heubergerja. Nasprotno Paul Gleirscher, *Vallis Norico* (kot v op. 98), str. 2–4 in 11, ki meni (pri tem se močno opira na že omenjenega Richarda Heubergerja, vendar na njegove teze iz poznejšega obdobja), da je bil *vallis Noric(an)a* del ozemlja osrednjega Eisacktala, ki je bil leta 293 izločen iz province Norik in pripojen Reciji; kljub pripojitvi Reciji naj bi romanski prebivalci Eisacktala ohranili staro ime vse do zgodnjega srednjega veka. S Heuberger-Gleirscherjevo tezo se strinja tudi Herwig Wolfram, *Salzburg* (kot v op. 24), str. 31 in 73. Sam se sicer bolj nagibam k domnevi o prenosu imena Norik v *vallis Noricana* skupaj z begunci iz Norika.

¹⁰⁶ Herwig Wolfram, *Salzburg* (kot v op. 24), str. 72–73. Vsekakor omenjena Ewigova teza ne pojasnjuje opisov in omemb terminov povezanih s horonimom Norik in etnonimom Noriki, ki jih zasledimo v Diakonovi Zgodovini Langobardov. Pač pa – podobno kot jaz – Herwig Wolfram, prav tam, str. 72–73, loči med dvema »noriškima tradicijama«; namreč med »noriško tradicijo« enačenja celotne Bavarske z Norikom in »noriško tradicijo« povezano z *vallis Noricana* in Nurihtalom.

¹⁰⁷ PD HL IV 7. Prevod: »V teh dneh je Hildebert, kralj Frankov, postavil na Bavarskem Tasila za kralja. In ta je kmalu potem z vojsko vdrl v provinco Slovanov, jih premagal in se vrnil na lastno ozemlje z obilnim plenom.« Walter Pohl, *Die Awaren* (kot v op. 23), str. 150, glede slovansko-bavarskega spopada leta 592 zapiše: »Während sich die drei Großmächte 591 untereinander zum Stillhalten verpflichtet hatten, führten Bayern und Slawen in den Alpen einen Stellvertreterkrieg.« Torej so za Pohla omenjeni spopadi spet posredno merjenje moči med Franki in Avari.

v poročilu o Autharijevem obisku kot poročila o Tasilovem vdoru *in Scclaborum provinciam* – ločil med pojmom *Scclaborum provincia* in *Noricorum provincia*. Nadalje domnevam, da *Scclaborum provincia* ni ležala na vzhodnoalpskem območju. Prav tako je malo verjetno, da bi *Scclaborum provincia* ležala znotraj province Norikov, zaradi česar jo pri opisu meja Norika Sekund ne bi posebej omenil. Prav tako se mi zdi malo verjetno, da bi bila *Scclaborum provincia* del Panonije, ki je – v skladu z mojo domnevo, da je avtor opisa meja Norika Sekund – okrog leta 588 *ab oriente* mejila na Norik. Menim, da je možno, da je Sekundova *Scclaborum provincia* ležala onstran Donave, tj. na ozemlju današnje Zgornje in Spodnje Avstrije severno od Donave ter južne Moravske in jugozahodne Slovaške. Nenazadnje pri opisu sosednjih dežel Norika le severna meja (*ab aquilonis vero parte Danuvii fluenta*) edina dopušča možnost (če se držimo hipoteze, da je omenjeni opis iz druge polovice 6. stoletja), da je Donava hkrati meja s »provincio Slovanov«; da je za Prokopija del srednjega toka reke Donave, prav na področju bivšega Obrežnega Norika, veljal za mejno reko s Slovani pa sem že omenil in poudaril. Torej je možno, da je Tasilo leta 592 vdrl na to ozemlje, ne pa v zgornjedravsko dolino.

Okrog leta 595 je prišlo do vnovičnega slovansko-bavarskega spopada, saj so *isdem ipsis diebus Baiarii usque ad duo milia virorum dum super Sclavos inruunt, superveniente cacano omnes interficiuntur*.¹⁰⁸ Za razliko od prejšnjega spopada v tem poročilu ni omenjena *Scclaborum provincia*. Po eni strani je razlika lahko nastala zaradi uporabe različnih glagolov, saj glagol *introiens* zahteva navedbo prostora vdora, medtem ko pri glagolu *inruunt* to ni nujno; na drugi strani pa bi lahko bil to namig, da se spopada nista odvijala na povsem istem območju. V drugem primeru bi lahko šlo tako že za spopad na južni strani Donave, na ozemlju bivšega Obrežnega Norika. Tako bi lahko šlo leta 595 za nenadejani slovanski plenilski pohod na ozemlju južno od Donave. V tam primeru bi bil napad nepričakovan, zato ni bi bilo časa, da bi zbrali celotno bavarsko vojsko pod Tasilovim vodstvom, hkrati pa bi s tem bila bolj razumljiva nepremišljena in zaletava naglica. Omenjena nepremišljenost pa bi bila lahko prav tako povezana tudi z vdorom Avarov v Turingijo leta 595.¹⁰⁹ Vsekakor pa oba glagola nakazujeta, da so bili v obeh spopadih napadalci Bavarci. Razlika je tudi v tem, da viri govorijo o tem, da je v prvem spopadu bavarsko vojsko vodil Tasilo, medtem ko v drugem spopadu Tasilo ni omenjen, zato je zelo verjetno, da je bavarsko vojsko oziroma njen del v ta spopad vodil kdo drug (v nasprotnem primeru bi najverjetneje tudi Tasilo padel v tem spopadu). Možno je tudi, da je bavarski poraz okrog 595/596 na eni strani povzročil umik Bavarcev in še zlasti romanskih staroselcev (Norikov) iz Vzhodnih Alp in predalpskega ozemlja vzhodno od Travnice oz. Aniče, na drugi strani pa omogočil selitev slovanskih ljudstev onkraj Donave proti jugu, v Vzhodne Alpe. Moja hipoteza je, da so obdonavski Slovani najprej zasedli predalpsko ozemlje vzhodno od Aniče oz. Travnice, nakar je sledil vdor proti jugu, na ozemlje bivšega Notranjega Norika, od tu pa proti zgornjesavskemu območju. Na podlagi virov lahko sklepamo, da so – (verjetno) iz območja zgornjega Posavja – Slovani (po moji hipotezi naj bi šlo za severnoslovanski naselitveni val) v obdobju 599/600 pritiskali tudi v smeri proti Italiji. Glede na to, da je Kalinik papežu poslal pismo o zmagah nad Slovani že pred majem 599, je možno, da se je vzhodnorimska vojska spopadla z njimi že v začetku leta 599 ali celo že leta 598. Kar bi lahko pomenilo, da je možno, da so Slovani iz območja ob Donavi, ki naj bi po moji hipotezi

¹⁰⁸ PD HL IV 10. Prevod: »Ko so v istih dneh Bavarci z do dvatisoč možmi napadli Slovane, so bili s kaganovo pomočjo vsi pobiti.«

¹⁰⁹ Prim. z Walter Pohl, *Die Awaren* (kot v op. 23), str. 150, ki meni, da so Bavarci leta 595 skušali izkoristiti dejstvo, da so bili Avari vpleteni v spopade z vzhodnorimsko vojsko pri Singidunu, vendar naj bi slabo ocenili položaj, saj je kagan alpskim Slovanom kljub temu priskočil na pomoč. Walter Pohl, prav tam, tudi sprejema mnenje Wolfganga Fritzeja, da je bil avarski vdor v Turingijo (ki ga Pohl časovno umešča v leto 596) zgolj demonstracija moči, ki naj bi Frankom, kot bavarskim podpornikom, dala vedeti, da zgornje Podravje spada v področje avarskega gospostva.

v letih 595/596 začeli svojo pot proti jugu, leta 598 že prišli na območje zgornjega Posavja in s tem v neposredno bližino Italije (ni mogoče izključiti možnosti, da je langobardsko-avarski mir iz 596/597 povezan z bavarskim porazom in prodorom Slovanov proti jugu).¹¹⁰ Namig, da je skozi »istrski dohod« v Italijo v letih 599/600 pritiskal severnoslovanski naselitveni val, lahko prav tako najdemo v 10. poglavju četrte knjige Diakonove Zgodovine Langobardov. Stavku o uničenju dvatisočglave bavarske vojske namreč sledi stavek: *Tunc primum cavalli silvatici et bubali in Italiam delati, Italiae populis miracula fuerunt.*¹¹¹ Možno je, da so omenjeni bivoli in *cavalli silvatici* (divji konji), ki so bili v tem času pripeljani v Italijo, povezani z etničnimi spremembami na njenih vzhodnih mejah. Prav tako je tudi možno, da so omenjene živali pripeljali s seboj Slovani, ki so se s severa Evrope selili proti jugu. Da pri poročilih o slovanskih vpadih od leta 599 naprej ne gre zgolj za najskrajnejše točke slovanskih plenilnih pohodov, temveč gre verjetno tudi že za proces stalnega naseljevanja Slovanov,¹¹² dokazuje omemba slovanske vasi v bližini Italije, na katero je okrog leta 620 na svojem begu iz avarskega ujetništva v Panoniji v svojo domovino naletel Diakonov prednik Lopihis.¹¹³ Stalno slovansko naselitev vzhodnoalpskega prostora prav tako dokazuje tudi poročilo o langobardski podreditvi ziljskih Slovanov.¹¹⁴

Zusammenfassung

Die Landnahme der Slawen im Ostalpenraum

Aleš Žužek

Der Autor stellt zuerst die Hypothese Grafenauers über die Landnahme der Slawen im Ostalpenraum dar, die sich nahezu unumstrittene Geltung in der slowenischen Geschichtsschreibung verschafft hat. Danach bringt er seine Einwände gegen diese Hypothese vor. Er stimmt zwar der These von zwei slawischen Ansiedlungsbasen bei der Landnahme in den Ostalpen zu (Einwanderungsschub der Westslawen aus dem Norden und Einwanderungsschub der Awarenslawen aus dem Osten), dennoch meint er, dass der nördliche Einwanderungsschub der Westslawen stärker als der östliche bzw. südliche und somit vorherrschend war. Ebenso widerspricht er Grafenauers Datierung sowohl des nördlichen als auch des südlichen Einwanderungsschubs, wobei er seine Zweifel hinsichtlich der vollkommenen Zuverlässigkeit der slawischen Landnahme im Ostalpenraum aufgrund der synodalen Aufzeichnungen des Patriarchats von Aquileia zum Ausdruck bringt. Im dritten Teil seines Beitrags stellt der Autor die awarisch-slawischen Beziehungen zur Zeit der slawischen Landnahme im Ostalpenraum kurz vor. Im letzten, zentralen Teil präsentiert er seine alternative Hypothese über die Landnahme der Slawen im Ostalpenraum. Den Kern

¹¹⁰ Drugačno mnenje ima Bogo Grafenauer, Opombe k PD HL, str. 185, op.17: z mirom z Langobardi naj bi si Avari zavarovali hrbet za spopad z vzhodnorimskim cesarstvom. Gl. tudi isti, Naselitev Slovanov v Vzhodnih Alpah, zgornjem Posavju in ob zgornjem Jadranu (kot v op. 1), str. 335: konec leta 598 so Langobardi sklenili premirje z vzhodnorimskim cesarstvom, kar naj bi Kaliniku olajšalo boj zoper Slovane v Istri. Sam menim, da je možno, da bi lahko bilo to premirje povezano z morebitnim prihodom obdonavskih Slovanov v zgornje Posavje.

¹¹¹ PD HL IV 10. Prevod: »Takrat so pripeljali v Italijo divje konje in bivole, ki so jih imela ljudstva Italije za čudežne živali.«

¹¹² Nasprotno Rajko Bratož, Pojasnilo k predhodnemu prispevku/Erläuterung zum vorangehenden Beitrag, v: Slovenija in sosednje dežele II, str. 999, meni, da pismi papeža Gregorja I ravenskemu eksarhu leta 599 in salonskemu škofu leta 600 ne pričata o naselitvi Slovanov, temveč le o spopadih s slovanskimi vojaki, ki so bili verjetno odvisni od Avarov. Torej naj bi šlo le za slovanske vojake, ki se niso trajno naselili, ampak so le prišli in odšli.

¹¹³ PD HL IV 37: »Erat enim Scavorum habitatio in illis locis.« Prevod: »V tamkajšnjih krajih je bilo naselje Slovanov.«

¹¹⁴ PD HL IV 38: »Hi suo tempore Scavorum regionem quae Zellia appellatur usque ad locum qui Medaria dicitur possiderunt.« Prevod: »Tadva (Taso in Kako, op. p) sta v svojem času dobila v oblast okraj Slovanov, ki se imenuje Zellia (Zilja), do kraja z imenom Medarija (Meklarija).«

seiner Hypothese bildet die Annahme, dass Paulus Diaconus den Satz *Noricorum siquidem provincia, quam Baioariorum populus inhabitat, habet ab oriente Pannoniam, ab occidente Suaviam, a meridie Italiam, ab aquilonis vero parte Danuvii fluenta* (PD HL III 30) aus der von Secundus von Trient verfassten Chronik zusammengefasst bzw. abgeschrieben hat. Aufgrund dieser Hypothese gelangt der Autor zu der Auffassung, dass es möglich ist, dass der erwähnte Satz die Verhältnisse in den Ostalpen in der zweiten Hälfte des 6. Jahrhunderts beschreibt. Demzufolge hätten die Baiern die Herrschaft über die ehemalige römische Provinz Noricum ausgeübt. Der Autor nimmt ferner an, dass die *Sclaborum provincia*, die ebenso in Diaconus' Geschichte der Langobarden erwähnt ist, nördlich der Donau, im Gebiet des heutigen Ober- und Unterösterreich nördlich der Donau sowie Südmährens und der südwestlichen Slowakei gelegen hat. Seiner Hypothese zufolge sollen die slawisch-bayerischen Auseinandersetzungen in den Jahren 592 und 595 im Donaauraum stattgefunden haben. Der Autor ist auch der Meinung, dass die bayerische Niederlage von 599 den Donau-Slawen möglicherweise die Wanderung gegen Süden, in die Ostalpen, ermöglicht hat. Spätestens bis 599 sollen die Donauslawen auch das obere Save-Gebiet besiedelt und von dort aus in Richtung Italien vorzudringen versucht haben.

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

Sekcija za krajevno zgodovino Zveze zgodovinskih društev Slovenije že vse od leta 1953 izdaja svoje glasilo »**Kronika**«. Revija je ilustrirana in poleg poljudno-znanstvenih prispevkov iz slovenske zgodovine pogosto objavlja tudi razprave in članke, ki po svoji problematiki presegajo ozke lokalne okvire. »Kronika« ima namen popularizirati zgodovino in zato poroča o delu zgodovinskih ustanov in objavlja ocene novih knjig, pomembnih za slovensko zgodovino.

»Kroniko« lahko naročite na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, 1000 Ljubljana, Aškerčeva 2/I. Po izredno ugodnih cenah je na razpolago tudi večina starejših letnikov revije.

Martin Clauss

Delegiranje oblasti v 12. stoletju: pododvetništvo

UDK 940.1:321.17»11«

CLAUSS Martin, dr., asistent, Universität Regensburg, Institut für Geschichte, D-93040 Regensburg, martin.clauss@geschichte.uni-regensburg.de

Delegiranje oblasti v 12. stoletju: pododvetništvo

Zgodovinski časopis, Ljubljana 61/2007 (136), št. 3–4, str. 289–301, 47 cit.

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., De.)

Ključne besede: pododvetništvo, delegiranje oblasti, 12. stoletje

Prispevek se na primeru pododvetništva sprašuje, kako so v 12. stoletju delegirali oblast; delegiranje oblasti je ob tem po Heinrichu Popitzu razumljeno kot element depersonalizacije in s tem kot znamenje koncentracije moči. Cerkveni odvetniki so lahko pododvetnike uspešno uporabili za razširitev svoje oblasti, saj so jim predali samo del svojih nalog in pristojnosti ter se pri tem oprli na mehanizme imenovanja, ki so otežili osamosvojitve pododvetništva.

Avtorski izvleček

UDC 940.1:321.17»11«

CLAUSS Martin, PhD, Assistant, Universität Regensburg, Institut für Geschichte, D-93040 Regensburg, martin.clauss@geschichte.uni-regensburg.de

Delegation of Authority in the 12th Century: The System of *Untervogtei*

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 61/2007 (136), No. 3–4, pp. 289–301, 47 notes

Language: Sn. (En., Sn., De.)

Key words: Untervogtei, delegation of authority, 12th century

By using the institute of *untervogtei* as an example the article examines in what manner authority was delegated in the 12th century. According to Heinrich Popitz, delegation of authority is understood as an element of depersonalization, and is thus an indicator of the concentration of power. By transferring only a part of their tasks and jurisdiction to those authorized to legally represent ecclesiastical institutions in secular matters, ecclesiastical advocates were able to successfully employ the institute of *untervogtei* in order to further extend their power. They also relied on appointment mechanism which considerably hindered the prospect of emancipation of such legal representatives.

Author's Abstract

V 50. letih 11. stoletja je skupina moških napadla samostan Echternach (v današnjem Luksemburgu) in si s silo utrla pot v tamkajšnje shrambe; ukradli so hrano in se do sitega najedli.¹ Enega od hudodelcev poznamo po imenu – Frithelo. Tega Frithela, ki ga v literaturi običajno povezujejo z gradom Esch ob reki Sauer, viri predstavljajo v zelo slabi luči.² Bil naj

¹ Osnova za ta sestavek je predavanje, ki sem ga imel 22. marca 2006 na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Za povabilo na predavanje in za objavo tega sestavka v Zgodovinskem časopisu se prisočno zahvaljujem gospodu Petru Štihu. Razmišljanja v članku temeljijo na: M. Clauss: Die Untervogtei. Studien zur Stellvertretung in der Kirchenvogtei im Rahmen der deutschen Verfassungsgeschichte des 11. und 12. Jahrhunderts, Siegburg 2002 (Bonner Historische Forschungen 61). Da bo obseg opomb manjši, se v nadaljevanju ne bom več izrecno skliceval na to študijo. S pododvetništvom se je – sicer z drugačnim časovnim in vsebinskim poudarkom – ukvarjal tudi: R. Zehetmayer: Advocati und defensores. Die adeligen Neben- und Untervögte der steirischen Klöster im 12. und 13. Jahrhundert, v: G. Pfeifer (ur.), Handschriften, Historiographie und Recht. Winfried Stelzer zum 60. Geburtstag (MIÖG Ergänzungsband 42), Dunaj 2002, str. 225–254.

² O Frithelu iz Escha prim. Les anciens dynastes d'Esch sur la Sûre, v: Ons Hemecht. Organ des Vereins für Luxemburgische Geschichte, Literatur und Kunst 11 (1905), str. 304–310 in delo, ki temelji na omenjenem prispevku: C. Wampach: Geschichte der Grundherrschaft Echternach im Frühmittelalter, 2 zv., Luksemburg 1929–1930, str. 255–257. Vsa ostala sklicevanja na Frithela v literaturi zadevajo enega od teh dveh naslovov. Povezava med Frithelom, ki je vdrl v Echternach, in graščakom Frithelom iz Escha v virih ni neposredno dokazana, zato jo je mogoče izpeljati zgolj na podlagi enakih imen in časovnega ujemanja posameznih dokazov.

bi okruten in divji, slabši od vsake živali, v svoji neznosni ošabnosti pa naj bi gledal samo na svojo korist. To beremo v življenjepisu svetega Willibrorda, zavetnika samostana Echternach, ki ga je napisal opat Thiofrid iz Echternacha (1081–1110).³ Ta opis je vzet iz Lukanovega (l. 8, v. 599–600) *Bellum civile*, kar poudarja njegov topičen značaj in tendencioznost vira. To velja tudi za drugi cerkveni spis, v katerem se avtor pritožuje nad grozodejstvi Frithela iz Escha: v *Thriumphus s. Remacli* je za leto 1067 opisano, kako je kölnski nadškof Anno Frithela imenoval za namestnika odvetnika samostana Malmedy (v današnji Belgiji). Anno je bil takrat lastniški gospod samostana in je bil z delom samega odvetnika, luksemburškega grofa Konrada, nezadovoljen, saj se ta ni dovolj silovito zavzemal za njegove interese. Frithela so zaradi njegove odločnosti uporabljali kot »moža za grobosti«,⁴ nad čimer se avtor samostanskega vira ustrezno pritožuje.⁵ Z vidika cerkve s tem Frithelom iz Escha povsem očitno ni bilo dobro zobati češenj; opisujejo ga kot trdega in okrutnega, njegovega zeta Bertrama iz Burscheida pa celo imenujejo »antikristov birič«.⁶

Frithelo in Bertram sta bila pododvetnika. Za Frithela je izpričano, da je bil med letoma 1051 in 1067 pododvetnik samostanov Echternach in Malmedy, za Bertrama iz Burscheida pa, da je to funkcijo ob koncu 11. stoletja opravljal v Echternachu.⁷ Kot nosilca t. i. posredniške oblasti sta delovala med odvetnikom in podložniki samostana. Njima in drugim pododvetnikom se bomo posvetili v nadaljevanju besedila.⁸

Pri tem pa ni mogoče, da bi pododvetništvo predstavil v vsej njegovi razsežnosti in večplastnosti. V pričujočem prispevku se namreč želim osredotočiti na en vidik tega pojava, ki se mi zdi za razumevanje pododvetništva osrednjega pomena in ki lahko pojasni tudi kaj zunaj teh ozkih okvirov; na primeru pododvetnikov želim pokazati, kako je bilo v 12. stoletju mogoče delegirati oblast.⁹

Heinrich Popitz v knjigi *Fenomeni moči* opisuje, kako »se moč /.../ zgosti v oblast«.¹⁰ Oblast, ki jo Popitz razume kot institucionalizirano moč, zaznamujejo trije elementi, ki so za proces utrjevanja moči v oblast odločilni: depersonalizacija, formalizacija in integracija v višjo ureditev. Za problematiko, ki jo tu obravnavamo, je zanimiva zlasti depersonalizacija: da lahko oblast deluje učinkovito in dolgoročno, se mora ločiti od posameznika; moč mora od osebe preiti k funkciji in s tem dobiti nadoseben značaj. V ta kontekst je mogoče umestiti tudi delegiranje oblasti, saj izhaja iz domneve, da je dejavnosti, povezane z oblastjo, mogoče prenesti z ene osebe na drugo. Delegiranje oblasti je tako dokaz nadosebnega značaja oblasti,

³Prim. Vita Willibrordi: MGH SS 23, c. 33, str. 26: *Inmanis, violentus, atrox, nullaque ferarum micior in caede Frithelo advocatus, cum indebitum exigeret et non optineret servitium, intollerabili fastu elatus, infringi precipit hospitalis promi ostium.*

⁴T. Vogtherr: *Der König und der Heilige. Heinrich IV., der heilige Remaculus und die Mönche des Doppelklosters Stablo-Malmedy*, München 1990 (Schriften des Historischen Kollegs, Vorträge 25), str. 26.

⁵Prim. *Thriumphus S. Remacli*, MGH SS 11, c. 21. Remakel je bil zavetnik samostana Malmedy.

⁶V Vita Willibrordi: MGH SS 23, c. 33, str. 26: *preco antichristi.*

⁷O Bertramu prim. Wampach (kot op. 2), str. 258.

⁸Ko v tem prispevku govorimo o odvetnikih in pododvetnikih, mislimo izključno na cerkveno oziroma samostansko odvetništvo, pri čemer pa se pojasnila v enaki meri nanašajo na odvetništvo samostanov kot na odvetništvo cerkev (denimo škofovskih sedežev in diecez). Z razmerami pri odvetništvu na območju mest se tukaj ne bomo ukvarjali.

⁹Pojem »oblast« je v nadaljevanju treba razumeti kot dogovorjen znanstveni pojem, za katerega v virih ne bomo našli ustreznice in ki se v webrovskem smislu nanaša na možnost oblastnika, da glede svojih ukazov od določene skupine ljudi zahteva poslušnost oziroma da pri njih to poslušnost doseže. O oblasti prim. npr. D. Willoweit: *gesli Herr, Herrschaft*, v: *Lexikon des Mittelalters* 4 (1989), str. 2176–2179 ali Hans-Werner Goetz: *gesli Herrschaft, Mittelalter*, v: *Europäische Mentalitätsgeschichte, Hauptthemen in Einzeldarstellungen*, ur. P. Dinzelbacher, Stuttgart 1993, str. 466–475. Pričujoča raziskava se posveča pododvetništvu, zato se ne ukvarja z oblastjo na splošno, temveč samo z oblastjo odvetništva, torej z oblastjo, ki so jo odvetniki in pododvetniki na podlagi svoje funkcije imeli nad podložniki cerkev in samostanov.

¹⁰H. Popitz, *Phänomene der Macht*, Tübingen 1992², str. 233. O nadaljnjem prim. str. 232–260.

iz katerega je po drugi strani mogoče sklepati o določeni stopnji institucionalizacije oziroma utrditve moči. Če se tako zdi jasno, da je delegiranje oziroma možnost delegiranja oblasti mogoče razumeti kot izraz utrjene strukture moči, pa še vedno ostaja odprto vprašanje, kako je to delegiranje oblasti opravljeno. Katera sredstva se uporabljajo v procesu depersonalizacije oblasti? To vprašanje bomo za 12. stoletje raziskali na primeru pododvetništva. Ogledali si bomo delovanje oblasti na lokalni ravni. V središču naše pozornosti ne bo vladanje vodilnega sloja v državi, kraljev in knezov, temveč oblast »čisto spodaj« na družbeni lestvici in na lestvici politične moči. »Spodaj« seveda samo toliko, kolikor lahko to razberemo iz srednjeveških virov. Odvetniki in pododvetniki nikakor niso na spodnjem koncu družbene lestvice 12. stoletja, vendar pa predstavljajo tako rekoč zadnjo stopnjo oblasti in delegiranja oblasti, ki jo lahko najdemo v virih. Ali in kako se je oblast delegirala nižje od pododvetnikov, na podlagi virov ni mogoče ugotoviti.

S časovno omejitvijo na 12. stoletje je nakazan še en razlog za to, da je ravno pododvetništvo ustrezen zgled delegirane oblasti. Pododvetništva, ki ga tu proučujemo, je namreč konec na začetku 13. stoletja. Čeprav ne moremo pričakovati posebej natančnih časovnih zamejitev, pa je vendarle mogoče reči, da je z nastankom poznosrednjeveškega deželnega gospodstva – ki ga bomo na tem mestu v grobem datirali v 13. stoletje – pododvetništvo v obliki, v kakršni ga poznamo v poznem 11. in vse 12. stoletje, potisnjeno v ozadje. Povedano drugače: oblast, ki so jo delegirali pododvetnikom, prevzamejo drugi nosilci oblasti oziroma funkcij, s tem pa pododvetništvo postane odveč in izgine. Tu imamo torej opraviti s primerom uspešnega delegiranja oblasti, uspešnega v tem smislu, da se delegirana oblast ni mogla osamosvojiti in so jo tisti, ki so jo izvorno podelili, lahko še naprej nadzorovali. Delegiranje torej ni bilo uspešno za pododvetnike, temveč za odvetnike, ki so pododvetnike imenovali. Pododvetniki so poraženci uspešnega delegiranja oblasti in se kot takšni zdijo posebej primerni za analizo delovanja delegiranja oblasti. Geografski okvir raziskave je srednjeveška nemška država; kljub vsej previdnosti, ki je potrebna pri nadregionalno-primerjalnih študijah, je takšno ravnanje nujno že zaradi virov: na voljo imamo premalo virov o pododvetništvu, da bi se temu pojavu lahko približali na lokalni ali regionalni ravni. V nadaljevanju je torej treba različna posamična opažanja najprej presoditi v lokalnem kontekstu njihovega nastanka, nato pa jih previdno povezati v celoto.

Kako se je torej oblast delegirala od odvetnikov na pododvetnike? Da bi razumeli upravno-pravni kontekst pododvetništva, si moramo najprej zastaviti vprašanje, zakaj so pododvetnike sploh imenovali. V tem kontekstu sta ključna dva pojma, ki zaznamujeta razvoj cerkvenega odvetništva nekje do sredine 11. stoletja: gosposko odvetništvo (*Herrenvogtei*) in kopičenje odvetništev.¹¹ Gosposko odvetništvo oziroma plemiško gosposko odvetništvo pomeni, da je odvetništvo cerkve ali samostana opravljal en sam plemič: v 10. in 11. stoletju je cerkveno odvetništvo izgubljalo svoj zgodnjesrednjeveški značaj uradne funkcije, razvilo se je v plemiško gosposko odvetništvo, kar je bilo v veliki meri pogojeno z vedno večjim pomenom obrambne funkcije odvetnikov. Varovanje cerkvene in samostanske posesti je postala ena od bistvenih nalog odvetnikov, saj ravno v poznokarolinškem času splošne, učinkovite kraljeve zaščite ni bilo več. Zaradi svojih obrambnih nalog so si morali odvetniki zagotoviti zadostno, ne nazadnje vojaško osnovo moči izven samostana. S tega vidika so bili plemiči iz okolice

¹¹ O srednjeveškem cerkvenem odvetništvu je izšlo že obilo literature. Na tem mestu naj opozorimo le na neka- tera splošna dela: D. Willoweit: gesli *Vogt, Vogtei*, v: *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte* 5 (1998), str. 932–946 (z drugo literaturo), H. Schmidt: gesli *Vogt, Vogtei*, v: *Lexikon des Mittelalters* 8 (1997), str. 1811–1814, W. Dohrmann: *Die Vögte des Klosters St. Gallen in der Karolingerzeit*, Bochum 1985 (Bochumer historische Studien, Mittelalterliche Geschichte 4) (z vpogledom v upravno-pravno literaturo o odvetništvu) in H. Dubled: *L'avouerie des monastères en Alsace au Moyen Age*, v: *Archives de l'église d'Alsace*, nova serija 10 (1959), str. 1–88.

ustanove, ki je bila podeljena v odvetništvo, posebej primerni za položaj odvetnika. Hkrati so njihovi oblastni interesi pomenili resno grožnjo za cerkve; lokalni plemiči so – včasih tudi nasilno – skušali sosednjo samostansko zemljo in pripadajoče podložnike spraviti pod svoj vpliv. Zaradi iste osnove moči, ki mu je omogočala učinkovito obrambo samostana, je bil plemiški odvetnik za samostan tudi nevaren. Nekoliko poenostavljeno lahko rečemo, da je moral samostan za odvetnika imenovati plemiča zato, da se je zavaroval pred posegi drugih plemičev.¹² Pri tem pa je vedno obstajala nevarnost, da bo plemiški gosposki odvetnik to funkcijo izrabil tudi za uresničitev svojih interesov na ozemlju odvetništva: »Odvetništvo je postalo izhodišče za razmah plemiške moči.«¹³ S tem je bilo povezano tudi to, da so imeli plemiški odvetniki svojo funkcijo za dedno. Interesi, ki jih je za opravljanje odvetništva imel odvetnik, so se lahko močno razlikovali od interesov samostana.

Kopičenje odvetništev, v ozadju katerega so bili oblastni interesi plemiških gosposkih odvetnikov, pomeni, da si je odvetnik prizadeval v svojih rokah združiti čim več donosnih odvetništev. Na ta način je želel povečati svojo moč in vpliv ter ju razširiti tudi na območja, ki glede na svoj pravni položaj pravzaprav ne bi smela biti pod plemiškim vplivom.

Prominenten primer za kopičenje odvetništev v 12. stoletju je Henrik Lev.¹⁴ Ta knez, ki je bil za kraljem najmogočnejša oseba v državi, naj bi bil imel na Saškem in Bavarskem prek 50 odvetništev. Čeprav so viri za posamezna odvetništva zelo skromni in ni mogoče z gotovostjo dokazati vseh 50, lahko vseeno rečemo, da so bila sestavni del Henrikove oblasti. Če primerjamo njihovo lego s Henrikovim itinerarijem, se izkaže, da nekaterih cerkvenih posesti, za katere je opravljal odvetništvo, nikoli ni obiskal.¹⁵ Ta podatek razkriva oblastnostrukturni problem, ki ga je odvetnikom povzročalo kopičenje odvetništev: odvetniki odvetništva niso mogli več v vseh samostanih opravljati sami. Zakaj pa je odvetnik sploh moral biti osebno prisoten na ozemlju svojega odvetništva? V visokem srednjem veku je imel cerkveni odvetnik dve nalogi: skrbeti je moral za sodno oblast in za obrambo. Medtem ko je bila prva tako rekoč trdno zasidrana na ozemlju odvetništva, je bila druga usmerjena navzven.¹⁶

Na ozemlju odvetniške oblasti je imel odvetnik dolžnost, da v okviru odvetniškega sodnega zbora sodi samostanskim podložnikom, saj je bilo duhovnikom prelivanje krvi, kar je navsezadnje vključevalo tudi izrekanje smrtne kazni, prepovedano. V številnih uredbah o odvetništvu iz 12. stoletja je določeno, da sme odvetnik na leto imeti tri sodne termine.¹⁷ Iz te dejavnosti so izhajali tudi odvetnikovi dohodki za opravljanje odvetništva; praviloma so mu pripadali tretjina sodnih dajatev in različni privilegiji, povezani z zasedanjem sodišča (prenočevanje, oskrba itd.). Obramba cerkve je bila drugačna naloga. Tu je moral cerkveni odvetnik ukrepati le po potrebi, zato ni bilo nujno, da je redno navzoč na ozemlju svojega odvetništva. Točneje rečeno: domnevamo lahko, da je obramba v prvi vrsti temeljila na uspešnem zastraševanju in s

¹² Primere posegov v samostansko posest navaja npr.: T. Bisson, *The 'Feudal Revolution'*, v: *Past and Presence* 142 (1994), str. 17, op. 43.

¹³ Schmidt (kot op. 11), str. 1812.

¹⁴ O Henriku Levu prim.: J. Luckardt in F. Niehoff (ur.): *Heinrich der Löwe und seine Zeit. Herrschaft und Repräsentation der Welfen 1125–1235*, Katalog der Ausstellung Braunschweig 1995, 3 zv., München 1995 (z nadaljnjo literaturo). Za odvetništva welfskega vojvode prim.: R. Hildebrandt, *Der sächsische 'Staat' Heinrichs des Löwen*, Berlin 1937 (*Historische Studien* 302), str. 394; tej študiji sledi npr. K. Jordan, *Heinrich der Löwe. Eine Biographie*, München 1979, str. 143.

¹⁵ O itinerariju Henrika Leva prim.: J. Heydel: *Das Itinerar Heinrichs des Löwen*, v: *Niedersächsisches Jahrbuch* 6 (1929), str. 1–166; gl. tudi zemljevid v B. Schneidmüller, *Die Welfen. Herrschaft und Erinnerung (819–1252)*, Stuttgart/Berlin/Köln 2000, str. 230–232. Med ozemlja odvetništev, za katera ni dokazov, da jih je kdaj obiskal, sodijo npr. Fischbeck, Kemnade in Bursfelde na Saškem ter Wessobrunn na Bavarskem.

¹⁶ Tretje področje, zastopanje samostana v pravnih zadevah, je manj pomembno in za nas nezanimivo.

¹⁷ Kot primer številnih uredb o odvetništvu omenimo hirsauski formular iz leta 1075, ki lahko za preučevano obdobje v teh točkah služi kot zgled. Prim. DH.IV.280.

tem neposredno na sili, ki jo je odvetnik lahko mobiliziral. Rednega posredovanja na območju samostana – denimo v obliki patrolje na mejah samostanskega okrožja – ne moremo predpostaviti. Od odvetnikovih nalog je torej samo sojenje v odvetniškem sodnem zboru zahtevalo redno prisotnost odvetnika na ozemlju odvetništva in samo na tem področju je kopičenje odvetništev povzročalo težave.

Zdaj, ko smo opisali naloge in pravice odvetnikov, moramo pojasniti, kaj od tega so delegirali na pododvetnike. Ali če vprašanje zastavimo drugače: katere naloge so na ozemlju odvetništva imeli pododvetniki?

Najprej si pogledajmo razpoložljive vire o pododvetništvu. Kot tako pogosto v 12. stoletju tudi za te vire velja, da poročajo bolj ali manj očitno s cerkvi naklonjenega vidika, kar se je pokazalo že zgoraj pri pojasnilih o Frithelu iz Escha. Sami pododvetniki niso zapustili pisnih pričevanj, zato se moramo problematike lotiti na osnovi razumevanj in ocen drugih. Z nalogami pododvetnikov nas seznanjajo skoraj izključno listine. V večini teh listin ne gre za (pozitivno) navajanje nalog in pravic pododvetnikov, temveč za to, da se te naloge in pravice – v odgovor na določene prekoračitve pravic – (negativno) uredijo oziroma omejijo. Torej smo prisiljeni, da iz teh prepovedi sklepamo o dejavnosti pododvetnikov, saj je samo to, kar se je *de facto* zgodilo ali kar je vsaj bilo možno, moralo biti *de iure* prepovedano.

Tako je v neki listini kralja Konrada III. za alzaški samostan Selz, napisani leta 1139, mogoče najti odlomek, ki skuša urejati imuniteto samostana.¹⁸ Tu so celi vrsti nosilcev funkcij prepovedali vstop na samostansko posest in kakršnokoli sojenje samostanskim podložnikom. Ti nosilci funkcij so označeni s skupnim nazivom *iudicaria persona* in s tem potisnjeni v okvir sodne oblasti; poleg vojvod, grofov in odvetnikov so navedeni tudi pododvetniki (*subadvocati*). Listina torej izhaja iz domneve, da so pododvetniki – tako kot tudi grofi in odvetniki – imeli sodno oblast.

Na to kaže tudi pravno napotilo za odvetništvo samostana Prüm (današnje Porenje-Pfalško) iz zgodnjega 12. stoletja.¹⁹ Ta listina na zanimiv način osvetljuje razmere na področju odvetništva tega samostana. Povod za določila v tej diplomi so bile težave, ki jih je imel samostan s svojimi odvetniki in pododvetniki. Da bi določil njihove pristojnosti, je Henrik IV. sklical zbor škofov in drugih knezov, na katerem so sklenili, da bodo pravni položaj samostana dognali s pomočjo pričevanj nekaterih porotnikov iz samostanske družine. Ti so potrdili, da noben pododvetnik ne sme razsojati o zadevah samostana in da mora imeti odvetnik za svojo pravico do sojenja kraljevo avtorizacijo; oboje je bilo potrjeno v kraljevi diplomi. Očitno se je pred zasedanjem tega zbora dogajalo, da so pododvetniki sodili podložnikom samostana Prüm, saj drugače potrebe po takem določilu ne bi bilo.

Zahteva po kraljevi avtorizaciji, ki se pojavi v prümskem pravnem napotilu, je prav tako povezana z odvetniškim sodnim zborom;²⁰ vsa sodna oblast in s tem tudi sodna oblast odvetnika v odvetniškem sodnem zboru, je navsezadnje – vsaj glede na kraljevo zahtevo po oblasti – izhajala iz izključne pristojnosti kralja, da poišče pravno ustrezno rešitev. Samo tisti, ki ga je kralj sam imenoval in pooblastil, tisti, ki je torej dobil kraljevo avtorizacijo, je smel soditi. Iz marsikaterega predpisa o odvetništvu iz 11. in 12. stoletja je mogoče razbrati, da so bile avtorizacija oziroma zahteve cerkve po avtorizaciji za odvetnika iz sodnega zbora usmerjene proti pododvetnikom. To zlasti velja za kraljeve samostane, kar je mogoče pojasniti z njihovo bližino kraljevi avtoriteti. Kraljevi nadzor nad sodno oblastjo naj bi uporabljali kot sredstvo za

¹⁸ Prim. DKO.III.21.

¹⁹ Prim. DH.IV.476.

²⁰ O avtorizaciji prim. npr. R. Scheyng: Eide – Amtsgewalt und Bannleihe. Eine Untersuchung zur Bannleihe im hohen und späten Mittelalter, Köln/Graz 1960 (Forschungen zur deutschen Rechtsgeschichte 2).

izključitev pododvetnikov iz sodstva in s tem navsezadnje tudi iz samega odvetništva. Tako že v najstarejših omembah kraljeve avtorizacije za cerkvene odvetnike najdemo tudi posredne navedbe o pododvetnikih oziroma določila o pododvetništvu, ki nakazujejo, da je bila med zahtevami po avtorizaciji in pododvetništvom neposredna povezava.²¹ Tudi to jasno kaže, da so bili pododvetniki dejavni pri sodni oblasti.

Kako pa je bilo z drugo odvetnikovo nalogo, z obrambo samostanov? So bili pododvetniki dejavni tudi tu? Viri o pododvetništvu na to ne dajo jasnega odgovora. Drugače kot pri sodni oblasti za to področje ne najdemo prepovedi ali drugih določil, na osnovi katerih bi lahko zanesljivo sklepali o sodelovanju pododvetnikov pri obrambi samostanov. Seveda je treba pri tem upoštevati, da so tovrstne omembe, tudi ko gre za same cerkvene odvetnike, precej redke. Medtem ko je sojenje z rednimi odvetniškimi sodnimi zbori na ozemlju samostana odvetniku omogočalo stalne napade na imuniteto samostana in je bila zato tudi potreba po urejanju tukaj stalno prisotna, je bila obramba bistveno redkeje sestavni del določil o odvetništvu. Kar se ni pojavljalo v neki določeni, redno ponavljajoči se obliki, ni zahtevalo pravnega urejanja in je zato v listinah omenjeno bistveno redkeje. Točneje rečeno: v listinah se o obrambi (*defensio*) samostana govori bolj na splošno, in sicer tako o obrambi navzven kakor o ohranjanju miru navznoter. A tudi te, bolj splošne omembe so za pododvetnike zelo redke in na koncu ne omogočajo sklepov.²² Ne povedo nam nič neposrednega o pododvetnikih kot branilcih in zaščitnikih cerkev.

Na osnovi virov lahko torej sklepamo, da so bili pododvetniki dejavni na področju interne sodne oblasti samostanov, ne pa pri obrambi samostanov. Je ta ugotovitev posledica specifične situacije na področju virov ali odraža dejstvo, da pododvetniki odvetnikov niso zastopali v vseh zadevah? Tudi če se s stanjem virov za cerkveno odvetništvo ne ukvarjamo skrajno podrobno, je na osnovi razmisleka o organizaciji in o politiki moči verjetno, da viri prikazujejo resnične dejavnosti pododvetnikov in da pododvetniki torej niso sodelovali pri obrambi cerkev.

Že zgoraj je postalo jasno, da je kopičenje odvetništev odvetniku povzročalo organizacijske težave samo pri sodstvu. En sam odvetnik ni mogel skrbeti za odvetniške sodne zборе več samostanov. Odvetnik je moral biti na ozemlju odvetništva osebno prisoten samo ob zasedanju sodnega zbora; zasedanja so bila predpisana za določene dneve in ker so bili termini očitno nekako usklajeni z žetvenim ciklusom, so za različne samostane izpričani podobni termini.²³ Iz tega sledi, da so odvetniki za zastopstvo pri odvetniški sodni oblasti potrebovali namestnike; ko je šlo za obrambo, pa so – kot je pojasnjeno zgoraj – vsekakor lahko poskrbeli za več kot samo en samostan.

²¹ V raziskavah o avtorizaciji so kot najstarejši dokazi navedeni: hirsauski formular iz leta 1075 (DH.IV.280), ki je prvi nesporni dokaz o povezavi med avtorizacijo in odvetništvom, pravna napolta za odvetnike v Echternachu iz leta 1095 (Quellen zur Deutschen Verfassungs-, Wirtschafts- und Sozialgeschichte bis 1250, ur. L. Weinrich, Darmstadt 2000 (Freiherr vom Stein-Gedächtnisausgabe 32), št. 43) in v Prümü okoli leta 1103 (DH.IV.476) ter neka listina za samostan Großmünster v Zürichu iz leta 1114 (Urkundenbuch der Stadt und Landschaft Zürich, ur. J. Escher in P. Schweizer, zv. 1, Zürich 1888, št. 259). V vsaki od teh listin lahko odkrijemo povezavo med avtorizacijo in pododvetništvom.

²² Povezavo med pojmi, kot so *defendere, custodire, tueri* in pododvetništvo, najdemo npr. v DF.I.205 iz leta 1158 in DF.I.594 iz leta 1172.

²³ Termini v maju so npr. izpričani za St. Maximin pri Trierju (Urkundenbuch zur Geschichte der Mittelrheinischen Territorien, zv. 1, ur. H. Beyer, Koblenz 1860, ponatis Aalen 1974, št. 345) in za Halberstadt (Urkundenbuch des Hochstifts Halberstadt und seiner Bischöfe, ur. G. Schmidt, 1. del: do leta 1236, Osnabrück 1883, ponatis prav tam, 1965, št. 152); za septembrske termine gl.: Die Traditionen, die Urkunden und das älteste Urbarfragment des Stiftes Rohr, 1133–1332, ur. H.-P. Mai, München 1966 (Quellen und Erörterungen zur Bayerischen Geschichte, nova serija 21) št. 4 in Mainzer Urkundenbuch 2, 1: Die Urkunden seit dem Tode Erzbischofs Adalberts I. (1137) bis zum Tode Erzbischof Konrads (1200), ur. P. Acht, Darmstadt 1968–1971, št. 159. Poleg žetvenega ciklusa so bili pri določanju teh terminov pomembni tudi prazniki cerkvenih svetnikov.

V isto smer kaže tudi razmislek o politiki moči: v razvoju cerkvenega odvetništva je prav zmožnost za obrambo samostana privedla do oblikovanja plemiškega gosposkega odvetništva. Zaradi tega je malo verjetno, da so odvetniki ta del svojih nalog prepustili pododvetnikom. S to ugotovitvijo se ujemajo tudi tisti maloštevilni podatki o družbenem položaju pododvetnikov, ki smo jih lahko izsledili. Velika večina virov o tem molči. Pogosto poznamo samo pododvetnikovo ime, nimamo pa podatkov o njegovi družini. Toda nekatere tendence je kljub temu mogoče prepoznati in v veliki meri se ujemajo s podobo, ki izhaja iz upravnopravnega vidika. Pododvetniki so bili bodisi svobodni plemiči bodisi ministeriali in so torej spadali v krog ljudi, ki so smeli sodelovati na sodnih zborih. Na družbeni lestvici so bili pod svojim odvetnikom in so večinoma delovali v okolici samostana. Čeprav so ti podatki zelo splošni, iz njih vendarle izhaja, da ni verjetno, da bi bili pododvetniki sploh zmožni zagotavljati obrambo samostana ali cerkve. Drugače povedano: odvetniki so imenovali samo take namestnike, ki niso mogli ogroziti njihovega položaja. Gotovo ni naključje, da odvetnik, ki je bil, denimo, na grofovskem položaju, za pododvetnika ni imenoval plemiča na primerljivem položaju, temveč občutno šibkejšega svobodnega plemiča.

Ob pogledu na naloge pododvetnikov postane torej jasno, da odvetniki niso delegirali vseh svojih oblastnih pravic iz odvetništva, temveč le del – z vidika politike moči manj pomemben del.

Zdaj pa se posvetimo drugemu vidiku delegiranja oblasti. Potem ko smo pojasnili, katere oblastne pravice so se delegirale, se moramo vprašati, kako so se delegirale. Kako so pododvetnike umeščali na to funkcijo?

Tu je treba vnaprej opozoriti, da je odgovor na to vprašanje bistveno težji, kot pa to velja za druge do sedaj obravnavane probleme. Na voljo nimamo nobenih neposrednih pričevanj o imenovanju pododvetnikov, denimo, v obliki umestitvenih listin ali fevdnih pisem. Podatki, ki jih lahko razberemo iz drugih virov, sicer kažejo na enotno tendenco, vendar pa ob njih ob enem postane jasno, da so bili postopki pri umeščanju pododvetnikov zelo različni. Problem imenovanja pododvetnikov je bil očitno večplasten, rešitve zanj pa različne. V nadaljevanju bomo predstavili nekatere možnosti imenovanja in na primeru samostana korarjev-avguštincev v Reichersbergu (v današnji Zgornji Avstriji) predstavili to problematiko. V primeru tega samostana nam razmeroma bogati viri iz sredine 12. stoletja omogočajo dober vpogled v delovanje odvetništva. Kako so torej odvetniki umeščali pododvetnike?

V nekaterih primerih so odvetniki samostansko posest uporabljali za plačevanje svojih pododvetnikov in za to, da so jih vezali na odvetništvo. Samostansko posest so jim podelili bodisi kot zastavo bodisi kot fevd. Herman iz Niederalteicha (v današnji Spodnji Bavarski) v svojem spisu *De advocatis Altahensibus* iz sredine 13. stoletja poroča o samostanskem odvetniku Albertu III. iz Bogna. Ta je kot prvi izmed odvetnikov v Niederalteichu imenoval pododvetnike. O njihovem imenovanju zapiše: »Pravico do odvetništva v nekaterih krajih je [Albert iz Bogna] nekaterim podelil kot zastavo, drugim kot fevd.«²⁴ Herman ostro kritizira tako ravnanje, saj po njegovem mnenju pomeni odtujevanje samostanske posesti. Odvetniku je to seveda prinašalo korist, saj je pododvetnike s tem vezal neposredno nase, ne da bi bil pri tem moral porabiti lastna sredstva. Pododvetniki so bili plačani iz odvetništva, vseeno pa so ostali odvisni od odvetnika, saj so samostansko posest prejeli od njega.

Fevdna vez med odvetnikom in pododvetnikom je lahko obstajala tudi brez zemljiške posesti cerkve, ki je bila podeljena v odvetništvo. To lahko, denimo, razberemo iz listine škofa Hermana II. iz Bamberga o odvetniških Dietrichsteina in St. Veita iz leta 1176, ki podeljevanje samostanske posesti v fevd izrecno prepoveduje, vseeno pa dopušča imenovanje

²⁴ MGH SS 17, str. 374: *Ius enim advocatie in aliquibus locis aliis obligationis titulo exposuit, aliis iure feudali possidendum concessit.*

pododvetnikov.²⁵ V tem primeru so torej morale biti vezi med odvetnikom in pododvetnikom utemeljene zunaj odvetništva: pododvetniki so bili z odvetniki v fevdnem razmerju, ki je bilo odvetništvu tako rekoč tuje.²⁶ Tako je bilo mogoče preprečiti vsako odvetnikovo zahtevo v zvezi z delovanjem pododvetnika, saj se morebitne fevdnopravne zahteve niso nanašale na pododvetništvo.

Dve drugi možnosti umeščanja pododvetnikov sta povezani s sodnimi dajatvami, ki so odvetniku pripadale iz naslova odvetniškega sodnega zbora: obe temeljita na podeljevanju sodnih dajatev, obe je mogoče razbrati iz uredbe o odvetništvu za samostan Reichersberg, vendar pa se med seboj bistveno razlikujeta prav pri vprašanju delegiranja oblasti, ki nas tu zanima. Razmere v odvetništvu tega samostana v času prošta Gerhocha iz Reichersberga (1132–1169) poznamo zelo dobro.²⁷ Leta 1142 je papež Inocenc II. samostanu podelil privilegij o zaščiti, v katerem je zapisal, da mora odvetništvo samostana opravljati salzburški nadškofovski odvetnik.²⁸ Listina je poleg tega odvetniku in morebitnemu pododvetniku prepovedovala, da bi samostan obremenjevala z neupravičenimi zahtevami; pododvetnikov torej ne prepoveduje, temveč jih zgolj omejuje. Salzburški nadškofovski odvetnik in odvetnik Reichersberga je bil v 50. letih 12. stoletja grof Konrad iz Peilsteina;²⁹ izpričana sta dva pododvetnika: neki Reginger iz Rieda in njegov sin Udalrih.³⁰ Iz reichersberških analov izvemo, da so prav Udalrihova prekoračenja pooblastil prošta Gerhocha napeljala k temu, da se je leta 1160 obrnil na salzburškega nadškofa Eberharda, ki je nato z neko listino natančno predpisal odnose v odvetništvu samostana.³¹ Ta listina je v analih imenovana *privilegium de iure subadvocatorum*, listina o pravicah pododvetnikov. Za odnose v odvetništvu Reichersberga leta 1160 imamo torej poleg zgodovinopisnega vira, ki osvetljuje kontekst nastanka odvetniške uredbe, tudi diplomo, ki se osredotoča na pododvetništvo, kar je v 12. stoletju velika redkost. V dispozitivnem delu listine je najprej zapisano, da lahko samostanskemu odvetniku kot plačilo pripade največ tretjina sodnih dajatev. Potem sledi: »Odvetnik ne bi smel imeti možnosti, da to tretjino sodnih dajatev podeli v fevd; lahko pa jo, ko jo prejme, da, komurkoli želi. Toda po fevdnopravni poti si pododvetnika ne sme priskrbeti.«³² Listina torej loči med podeljevanjem sodnih dajatev v fevd in enostavnim posredovanjem teh dajatev. Iz prepovedi fevdnopravnega posredovanja v tej listini pa je mogoče razbrati, da se je izvajalo prav to. Tu sta torej razvidna dva načina umeščanja pododvetnikov s posredovanjem sodnih dajatev. Povezava sodnih daja-

²⁵ Prim. Die Kärntner Geschichtsquellen, 811–1202, ur. A. v. Jaksch, Celovec 1904 (Monumenta Historia Ducatus Carinthiae 3), št. 1206.

²⁶ To je mogoče ugotoviti tudi na primeru samostana Admont in odvetnikov iz rodbine Babenberžanov. Tu so bili pododvetniki vazali Babenberžanov, ki so bili obenem pripravljene potrditi prepovedi o podeljevanju samostanske posesti. Prim. npr. Urkundenbuch zur Geschichte der Babenberger in Österreich, zv. 1: Die Siegelurkunden der Babenberger bis 1215, ur. H. Fichtenau in E. Zöllner, Dunaj 1950 (Publikationen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, serija 3), št. 37 o avstrijskem vojvodi Henriku iz leta 1169.

²⁷ O odvetništvu Reichersberga prim. F. Martin: Die kirchliche Vogtei im Erzstift Salzburg, v: Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde 46 (1906), str. 341–436, tukaj 386–390 in F. Reichert: Landesherrschaft, Adel und Vogtei. Zur Vorgeschichte des spätmittelalterlichen Ständestaates im Herzogtum Österreich, Köln/Dunaj 1985 (Beihefte zum Archiv für Kulturgeschichte 23), str. 180–182.

²⁸ Urkunden-Buch des Landes ob der Enns, izd. Ausschuss des Museum Francisco-Carolinum zu Linz, zv. 2, Dunaj 1856 (v nadaljevanju: UBLoE 2), št. 132.

²⁹ Prim. UBLoE 2, št. 176 in Urkunden-Buch des Landes ob der Enns, izd. Ausschuss des Museum Francisco-Carolinum zu Linz, zv. 1, Dunaj 1852 (v nadaljevanju: UBLoE 1), št. 67.

³⁰ O Regingerju prim. UBLoE 1, št. 67 in 81 in UBLoE 2, št. 174 in 176 in Salzburger Urkundenbuch, zv. 2: Urkunden von 790–1246, ur. W. Hauthaler in F. Martin, Salzburg 1910 (v nadaljevanju SUB), št. 349. O njegovem sinu Udalrihu prim. reichersberške anale za leto 1160 (MGH SS 17, str. 467–468).

³¹ Prim. MGH SS 17, str. 467–468.

³² SUB, št. 349: *non quod ipsum tercium bannum cuiquam inbeneficiandi potestatem habeat, quamquam illum, postquam accepit cui voluerit possit dare, sed nec subadvocatum iure beneficii constituat illic.*

tev in pododvetništva se zdi zaradi sodelovanja pododvetnikov v odvetniškem sodnem zboru povsem logična. Zanimivo in za našo raziskavo pomembno dejstvo je, da je posredovanje sodnih dajatev brez fevdnopravne komponente izrecno dovoljeno, medtem ko je podeljevanje v fevd prepovedano. Do posredovanja brez fevdnopravnih vezi lahko očitno pride šele potem, ko je odvetnik že prejel svoj del sodnih dajatev. Imenovanja pododvetnikov ta listina načelno ne prepoveduje; v nadaljevanju dispozicije je celo zapisano, da lahko prošt od odvetnika zahteva imenovanje pododvetnika, vendar njegovo imenovanje nikakor ne sme temeljiti na fevdnopravni osnovi (*iure beneficiali*), poleg tega pa lahko prošt in konvent njegovo funkcijo časovno omejeta.³³ V nadaljevanju je poudarjeno, da je pododvetnika mogoče odstaviti in ga po potrebi zamenjati s primernejšim kandidatom.³⁴ Tu je torej zasnovano pododvetništvo, ki je v celoti pod nadzorom prošta, konventa in odvetnika.

Kot pojasnilo za že skoraj prisiljeno pogosto izraženo nasprotovanje fevdnopravnemu umeščanju je v listini omenjen čas shizme v salzburški diecezi, ko je samostan po fevdnopravni poti prišel pod laike, ki so mu nato prizadejali precejšnjo škodo. V Reichersbergu in Salzburgu so jih slabe izkušnje izučile, zato so umeščanje po fevdnopravni poti poskušali preprečiti. To je v nadaljevanju listine poudarjeno in potrjeno celo še tretjič. Kljub silovitemu zagovarjanju te prepovedi pa škofovska listina ne ponudi utemeljitve za nasprotovanje fevdnopravnemu umeščanju. Odgovor najdemo v neki drugi diplomi iz reichersberškega fonda: leta 1162 je salzburški nadškof Eberhard Henriku Levu poslal zapečateno pismo.³⁵ Slednji je imel kot pomožni odvetnik Reichersberga odvetništvo nad posestvom Münsteuer.³⁶ V pismu Eberhard zahteva, da pododvetnikov v tem pomožnem odvetništvu ne umestijo po fevdnem pravu, temveč tako, da jih je na zahtevo prošta mogoče odstaviti.³⁷ Očitno je bilo pododvetnika težko odstaviti s položaja, če ga je pridobil po fevdnem pravu. Dodaten argument, ki je s stališča cerkve govoril proti podeljevanju pododvetništva v fevd oziroma proti vsakršni obliki fevdnopravne umestitve, je bila dednost fevdov. V 12. stoletju so fevdni gospodje podeljene fevde po smrti vazalov vedno težje dobili nazaj in težko so preprečili nasledstvo dedičev na fevdu.³⁸

Prav ta pojav je mogoče opaziti tudi pri pododvetništvu; v listinah, ki samega pododvetništva niso hotele prepovedati, temveč so si zgolj prizadevale za čim bolj učinkovit nadzor nad pododvetniki, beremo, da dednega nasledstva ne sme biti.³⁹ Poskušali so preprečiti vsakršen avtomatizem pri nasledstvu pododvetništva. V tej točki so se interesi odvetnika in v odvetništvo podeljenega samostana, ki sta skupaj stala nasproti pododvetnika, pogosto ujemali. Tako odvetnik kot samostan sta želela preprečiti, da bi se pododvetništvo tako rekoč osamosvojilo in postalo neodvisen dejavnik moči med odvetnikom in cerkvijo. Iz mnogih listin 11. in 12.

³³ Prim. SUB, št. 349: *Sane hoc annuimus, ut, si prepositus eiusdem loci expecierit aliquem sibi destinari a principali advocato, qui eius inibi vicem agat, committatur ei talis procuratio absque iure beneficiali, quamdiu placet preposito et congregationi.*

³⁴ Prim. SUB, št. 349: *cui [pododvetnik] si fuerit gravis aut inutilis, removeatur et utilior in eius locum simili tenore statuatur.*

³⁵ Prim. SUB, št. 360.

³⁶ Izraz »pomožni odvetnik« označuje odvetnika, ki je opravljal odvetništvo samo nad delom samostanske posesti. Pomožni odvetniki niso bili podrejeni glavnim odvetnikom, ki so delovali v neposredni okolici samostana, in so lahko imenovali svoje pododvetnike.

³⁷ Prim. SUB, št. 360: *iniquo gravamine ac nomine subadvocatorum tam spiritali quam seculari iudicio abudicatorum nisi quantum admittuntur ex consensu eorum, qui ecclesiis president. Quibus et si fuerint importuni vel iniuriosi eorundem petitione debent submoveri, quia vocati sunt ad istam subadvocatie procuracionem non per ius beneficii, sed per conventionem gratuiti beneplaciti.*

³⁸ Prim. S. Reynolds: *Fiefs and Vassals. The Medieval Experience Reinterpreted*, Oxford 1994, str. 444–446.

³⁹ Npr. v listini Friderika I. iz leta 1172 za samostan Pegau (DF.I.594): *Preterea nullius subadvocati heredes quidquam iuris in advocaciam sibi vindicare presument, nisi per voluntatem abbatis et fratrum vicem imperatoris obtineant.*

stoletja je razvidno, da so se cerkve poskušale braniti pred pododvetniki. Očitno so namestnike odvetnikov, ki so bili s samostanom praviloma v veliko tesnejšem stiku kot odvetniki sami, občutile kot breme; kot tako pogosto je morda tudi v tem primeru veljalo, da je bil tistemu, ki so mu vladali, ljubši oddaljen kot pa bližnji gospodar. Kolikor lahko razberemo iz listin, so cerkve proti pododvetnikom postopale na dva načina: po eni strani so skušale doseči prepoved pododvetništva,⁴⁰ po drugi strani – in to je za preučevanje delegiranja oblasti bolj zanimivo – pa so si poskušale zagotoviti vpliv pri imenovanju pododvetnikov, ne da bi samo pododvetništvo želele ali mogle prepovedati; tako so zahtevale, da sodelujejo pri imenovanju pododvetnika. To je lahko šlo tako daleč, da so si samostani lastili pravico, da sami izbirajo pododvetnike.⁴¹ V tem primeru pododvetnik ne bi bil več podaljšana roka odvetnika, temveč nosilec funkcije v službi samostana. Nasploh je mogoče opaziti, da so bili pododvetniki tam, kjer so se interesi odvetnikov in samostanov ujemali, vedno v težkem položaju. Pododvetniki so bili posredniška oblast tudi v tem smislu, da so sedeli med dvema stoloma in so se proti skupnemu prizadevanju cerkve in odvetnika lahko le izjemoma uveljavili.

Kakšni pa so bili interesi pododvetnikov? Neposrednih odgovorov na to vprašanje v virih ni, a s pomočjo cerkvenih pričevanj in pritožb nad pododvetniki lahko pridemo do nekaterih sklepov. Na eni strani je očitno – in ne preseneča –, da so si pododvetniki prizadevali za materialni dobiček, kar smo uvodoma videli že pri Frithelu iz Escha. Kar je v arengah, naracijah in samostanskih kronikah opredeljeno kot prekoračitev pooblastil in zatiranje je bil za pododvetnike verjetno samo poskus, da bi učinkovito izkoristili svoj položaj in prišli do dobička. Kar se tiče imenovanja v pododvetništvo, je razvidno, da je bilo v interesu pododvetnikov, da pododvetništvo dobijo v fevd, in da so pododvetništvo razumeli kot dedno službo. O dednosti reichersberškega pododvetništva smo že pisali, prav tako pa lahko tudi v primeru cesarskega samostana Stablo-Malmedy (v današnji Belgiji), zahvaljujoč razmeroma bogatemu listinskemu izročilu o odvetništvu, prepoznamo dedno nasledstvo pri pododvetništvu.⁴²

Če posplošimo, lahko torej zapišemo, da so bili pododvetniki zainteresirani za podeljevanje pododvetništva v fevd in za pravne privilegije, povezane s tem, cerkve in odvetniki pa so iskali sredstva in poti, kako bi se podeljevanju v fevd izognili. Interesi strank, udeleženih v procesu delegiranja oblasti, so se pri vprašanju načina delegiranja močno razhajali, saj sta imeli obe strani konec koncev isti cilj: razširitev oblastniškega položaja. Ker sta bila konec koncev oba – tako odvetnik kot pododvetnik – vezana na isti temelj moči, tj. na odvetniško oblast nad samostanskimi podložniki, ki je svoj očiten izraz našla v odvetniškem sodnem zboru, sta bila tekmeča in je na koncu eden moral izgubiti.

Da bi razumeli delovanje cerkvenega odvetništva in pododvetništva v visokem srednjem veku, moramo na tem mestu opozoriti na strukturno razliko med pododvetništvom na eni strani in podeljevanjem odvetništva v fevd na drugi strani. Vazal, ki je imel odvetništvo v fevdu, je bil odvetnik, ne pododvetnik. Če mu je, denimo, škof v odvetništvo podelil škofovske posesti, potem je bil ta vazal odvetnik in ne pododvetnik teh posesti.⁴³ Enako velja za položaj kralja,

⁴⁰ Kot zgled številnih prepovedi pododvetništva na tem mestu ponovno navedimo hirsauski formular iz leta 1075: DH.IV.280.

⁴¹ Prim. npr. Urkunden und Quellen zur Geschichte von Stadt und Abtei Siegburg, ur. E. Wisplinghoff, zv. 1: (948) 1065–1399, Siegburg 1964, št. 22: okoli leta 1105 – od kölnskega nadškofa Friderika I. za škofovski lastniški samostan v Siegburgu.

⁴² O gospodih iz Lizna kot pododvetnikih samostana Stablo-Malmedy med letoma 1045 in 1100 prim. Recueil des chartes de l'abbaye de Stavelot-Malmedy, ur. J. Halkin/C.-G. Roland, 2 zv., Bruselj 1909–1930, št. 104, 114, 119, 131 in 137.

⁴³ Prim. npr. Tiroler Urkundenbuch, 1. razdelek: Die Urkunden zur Geschichte des deutschen Etschlandes und des Vintschgaus, obdelal F. Huter, zv. 1, do leta 1200, Innsbruck 1937, št. 400. Tu je freisinški škof Albert I. odvetništvo nad freisinškimi posestvi v gorovju (*in Montanis in episcopatu scilicet Brixin[ensi] et in episcopatu Tridentino et*

ko gre za kraljeve samostane; kralj ni bil sam po sebi odvetnik vsakega kraljevega samostana, odvetniki teh samostanov pa niso bili vsi kraljevi pododvetniki. Modernega pojmovanja, da so bili fevdni gospodje na ozemlju odvetništva nadodvetniki, vazali pa pododvetniki, viri ne potrjujejo.⁴⁴ Izraz »nadodvetnik« se v srednjeveških virih sicer pojavlja,⁴⁵ vendar se uporablja le za razlikovanje med odvetniki in pododvetniki in ne označuje tretje stopnje odvetniškega sistema, ki bi bila nad odvetnikom. Označiti kralja za nadodvetnika vseh kraljevih samostanov je torej prav tako nesmiselno, kot je nesmiselno ta izraz uporabiti za škofa v razmerju do škofovskega lastniškega samostana. Ozemlje je bilo v odvetništvo podeljeno kot celota in fevdni gospod, ki ga je podelil, v okviru odvetništva ni imel nobene vloge. Nasprotno pa je bil odvetnik, ki je imenoval pododvetnika, še naprej dejaven v odvetništvu in je ohranil možnosti za vpliv na svojega pododvetnika. Preizkusni kamen za ta vpliv in za naše osrednje vprašanje o uspešnem delegiranju oblasti je, ali so odvetniki svoje pododvetnike lahko odstavili. V smislu depersonalizacije oblasti je bilo za uspešnega oblastnika odločilnega pomena, da si je kljub temu, da osebno ni sodeloval pri vsakdanjem izvajanju oblasti, zagotovil dovolj močan vpliv na vsakokratnega nosilca funkcije, da je ves čas ohranjal pravice do oblasti.

Neposredno o odstavljanju pododvetnikov – kot tudi o njihovem imenovanju – ni nobenih listin. Odstavitvenih listin ali drugih virov, ki bi svoj nastanek dolgovali temu pojavu, ni. Odstavitev pododvetnika je potekala med laiki, ki jim je bila pisava tuja, in ni razloga, da bi o tem obstajali viri. Iz tega, da odstavitvene listine ne obstajajo, torej ne smemo sklepati, da pododvetnikov niso odstavljali ali da to ni bilo mogoče. Da se je to dogajalo, je razvidno iz tistih maloštevilnih virov, ki – večinoma s cerkvenega stališča – takorekoč mimogrede poročajo tudi o odstavitvah pododvetnikov. Najprej moramo izhajati iz ugotovitve, da so vse cerkvene in posvetne prepovedi pododvetništva, ki jih je bilo prav v 12. stoletju veliko, izhajale iz predpostavke, da ima ali bi moral imeti odvetnik možnost, svojega pododvetnika odstaviti. V tem kontekstu je zanimiva listina štajerskega vojvode Otakarja iz leta 1191 za ženski samostan Traunkirchen na Štajerskem.⁴⁶ V naraciji poročajo, da je vojvoda odstavil pododvetnika Arnolda iz Wartenburga, ki pa je bil njegov ministerial. Iz te listine je razvidna tudi umestitev novega pododvetnika – nekega Konrada iz Woluesekk –, pri čemer je izrecno poudarjeno, da pododvetništva nima v fevdu, temveč *ex gratia et permissione* vojvode. Pododvetništvo naj bi bilo torej v celoti podrejeno vplivu in volji odvetnika, ki lahko to funkcijo pododvetniku tudi odvzame. Zagotovo taka odstavitve pododvetnika ni bila le vprašanje pravne ureditve pododvetništva, temveč tudi vprašanje razmerja moči oziroma neravnotežja moči v korist odvetnika: vojvoda Otakar je pri enem od svojih ministerialov gotovo lahko uveljavil svojo voljo.

Odstavitev pododvetnikov nas ponovno pripelje do pododvetnika Frithela iz Escha, ki smo ga omenili na začetku. Tudi njemu je samostanski odvetnik, luksemburški grof Giselbert,

in episcopatu Curien[sij]) podelil istrskemu mejnemu grofu Bertoldu in njegovemu sinu Bertoldu Meranskemu in jima prepovedal imenovanje pododvetnika brez svojega soglasja: *ne officialem aliquem ibi habeant, nisi secundum petitionem nostram*. Oba Bertolda sta bila torej odvetnika, ne pododvetnika.

⁴⁴ Primer za to sta odvetništvo in pododvetništvo kraljevega samostana Weißenburg. Neki Ekbert je v začetku 12. stoletja od švabskega vojvode Friderika I. iz rodbine Staufovcev odvetništvo prejel v fevd. Iz listine Henrika IV. iz leta 1102 (DH.IV.473) je razvidno, da je možno, da je imel Ekbert pododvetnika. Ekbert sam je bil potemtakem odvetnik, ne pododvetnik, vendar ga v literaturi vedno znova omenjajo kot pododvetnika. Prim. npr. Dubled (kot op. 11), str. 23.

⁴⁵ Prim. npr. Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins oder des Erzstiftes Cöln, der Fürstenthümer Jülich und Berg, Geldern, Meurs, Cleve und Mark, und der Reichsstifte Elten, Essen und Werden, ur. T. J. Lacomblet, zv. 1: od leta 779 do vključno leta 1200, Düsseldorf 1840 (ponatis: Aalen 1960), št. 425: *summus advocatus altaris. comes de kesle. Cristianus subadvocatus*.

⁴⁶ Prim. UBLöE 2, št. 295.

odvzel pododvetništvo nad samostanom Echternach. Naš vir, življenjepis svetega Willibrorda, to pojasnjuje s Frithelovim obnašanjem do samostana.⁴⁷ Tudi če zapis s cerkvenega stališča temu dejstvu morda posveča posebno pozornost, ga kot odvetnikovega motiva za odstavev ne moremo zavrniti. Gisbertu ni moglo biti v interesu, da se njegov pododvetnik nenadzorovano poslužuje samostanskih dobrin. Tudi na tej točki so se lahko interesi samostana in odvetnika povsem ujemali. Nenazadnje je tudi to ujemanje interesov razlog, da je bilo delegiranje oblasti cerkvenih odvetnikov v 11. in 12. stoletju tako uspešno. Cerkvni odvetniki so uspeli svojo oblastno funkcijo depersonalizirati do te mere, da je bilo odvetniško oblast mogoče delegirati. Obenem so ohranili dovolj osebne vpliva, da so se na začetku 13. stoletja na poti do deželne gospostva lahko poslužili teh odvetniških pravic. Nasprotno pa pododvetnikom v veliki večini primerov ni uspelo osnovati samostojnih, trajnih in ustrezno utrjenih odvetniških gospostev. Uspeh delegiranja oblasti cerkvenih odvetnikov je v veliki meri temeljil na dveh elementih, ki sta odločilno zaznamovala proces depersonalizacije: po eni strani so odvetniki svojim namestnikom prepustili samo tisti del nalog, ki je bil vezan na sodno oblast. S tem, ko so za obrambo cerkve še naprej skrbeli sami, so tisti del odvetništva, ki je bil za politiko moči odločilen, obdržali v svojih rokah. Po drugi strani pa so poskrbeli, da jim je način imenovanja pododvetnikov omogočal stalen nadzor nad njimi. Vsako obliko avtomatizma ali zahtevo po dednem nasledstvu so preprečili in pododvetnik0e vezali neposredno na svoj osebni vpliv. Odvetnikom je očitno uspelo, da so v procesu koncentracije svoje moči vzpostavili ravnovesje med depersonalizacijo in delegacijo oblasti na eni strani ter zadostnim osebnim vplivom na drugi strani. Tako so bili pododvetniki nosilci odvetniške funkcije v odvetniškem sodnem zboru, ne da bi s tem mogli okrepiti svojo pozicijo moči, ki bi bila za odvetnika nevarna.

Prevod iz nemščine:
Andreja Mele in Anja Naglič

Zusammenfassung

Herrschaftsdelegation im 12. Jahrhundert: Die Untervogtei

Martin Clauss

Die Kirchenvogtei ist in der Literatur seit langem als ein wichtiges Element auf dem Weg zur spätmittelalterlichen Landesherrschaft erkannt. Im Zuge der Entwicklung der früh- und hochmittelalterlichen Kirchenvogtei hat sich diese zum adligen Machtinstrument gewandelt, das von adligen Herrenvögten dazu genutzt wurde, ihren Einfluss auch auf die kirchlichen Besitzungen auszudehnen, die ihren Zugriff eigentlich entzogen waren. In diesem Zusammenhang bemühten sich Adlige ab dem 11. Jahrhundert, möglichst viele lukrative Vogteien in einer Hand zu bündeln. Auf die aus dieser Vogteibündelung resultierenden organisatorischen Probleme reagierten die Vögte mit der Bestellung von Stellvertretern für die einzelnen Vogteien: die Untervögte.

Am Beispiel der Untervogtei wird in diesem Beitrag der Frage nachgegangen, wie im 12. Jahrhundert Herrschaft auf einer vergleichsweise niedrigen sozialen Stufe delegiert werden konnte. In Anlehnung an Überlegungen zur Institutionalisierung von Macht u.a. durch Entpersonalisierung wird untersucht, wie die Kirchenvögte ihre Vogtherrschaft über die Kirchenhörigen an die Untervögte delegiert haben. Herrschaftsdelegation wird dabei als ein Element der Entpersonalisierung von Herrschaft und damit als Indiz für die Verdichtung von Macht begriffen.

⁴⁷ Prim. MGH SS 23, c. 33.

Zwei Aspekte der Untervogtei erweisen sich in diesem Zusammenhang als zentral: Zum einen wird deutlich, dass die Vögte von ihren Aufgaben nur die Rechtsprechung im Vogtting an die Untervögte delegiert haben. Den Kirchenschutz, der ebenfalls zu den Aufgaben der Vögte zählte, behielten diese in eigener Verantwortung und sicherten sich so entscheidenden Einfluss auf die bevogtete Kirche und die Vogtei an sich. In die gleiche Richtung zielt auch ein zweiter Gesichtspunkt der Herrschaftsdelegation; die Vögte waren darauf bedacht, für die Einsetzung der Untervögte auf solche Rechtsformen zurückzugreifen, die ihnen weiterhin Einfluss auf die Untervogtei einräumten. So sperrten sie sich – in diesem Punkt in inhaltlicher Übereinstimmung mit den bevogteten Kirchen – gegen eine lehnsrechtliche Weitergabe der Untervogtei, da diese die Absetzung von unliebsamen Untervögten erschwerte und den Weg zur Vererbung der Position ebnete. Entscheidend dafür, dass die Delegation von Herrschaft nicht in einer Entfremdung der damit verbundenen Machtbasis mündete, war also die Tatsache, dass die Vögte nur einen Teil ihrer Kompetenzen abgegeben haben und dabei immer darauf bedacht waren, Einfluss auf ihre Stellvertreter nehmen zu können.

Die Untervogtei des 11. und 12. Jahrhunderts verschwindet mit der sich ausbildenden Landesherrschaft im 13. Jahrhundert; den Kirchenvögten war es im Sinne einer erfolgreichen Herrschaftsdelegation gelungen, ihre Einflussmöglichkeiten auch auf die Untervogtei zu wahren und so die Kirchenvogtei als wirksames Instrument der Herrschaftskonsolidierung einsetzen zu können.

O čem smo pisali v Zgodovinskem časopisu ...

... pred šestimi desetletji?

Z reševanjem in ohranjanjem arhivov v domovinski vojni, posebno na osvobojenem ozemlju, je bil prvotno pooblaščen Odsek za prosveto pri Predsedstvu Slovenskega narodnega osvobodilnega sveta (gl. Slovenci poročevalci VI. št. 3 dne 27. 1. 1945), da bi ob sodelovanju Znanstvenega inštituta pri Predsedstvu Slovenskega narodnega osvobodilnega sveta izdal »vseoblastne ukrepe, ki so potrebni, da se zaščitijo (arhivalije) pred poškodbami, kolikor so že poškodovane po možnosti postavijo v prejšnji stan in zaščitijo«. (Modest Golia, Stanje naših arhivov, ZČ, 1, 1-4, 1947, str. 155)

... pred petimi desetletji?

Taaffejev polom in razočaranje nad njegovo dobo sta nedvomno pripomogla h kopnenju vere v možnost in potrebo sodelovanja s konservativnimi Nemci. Tega kopnenja niso povzročila morda idejna nesoglasja, marveč stvarne izkušnje, ki so trdovratno kazale, da so tudi ti »zavezniki« nacionalistično in protislovensko usmerjeni. (Janko Pleterski, Politični profil koroškega časopisa »Mir« (1882 - 1920), ZČ, 10/11, 1957, str. 188)

... pred štirimi desetletji?

Kot pisec razprave »Boj za Maribor...« v ZČ za leto 1961 sem v Naših razgledih 11. decembra 1966 grajal, da je uredništvo ta dopis objavilo in da se v tem posebnem primeru ni prej posvetovalo z menoj. Sebi, meni, Maistrovim borcem in še podpolk. Slobodniku bi prihranilo razne nevšečnosti. Tudi stvari zgodovinske resnice je ta objava škodila. (Lojze Ude, Odgovor na Slobodnikov dopis v Zgodovinskem časopisu XVIII, ZČ, 21, 1967, str. 213)

... pred tremi desetletji?

Med najpomembnejše, precej splošne oblike religioznega povezovanja Slovanov v italijanskih mestih gre šteti bratovščine in večinoma z njimi tesno povezane kongregacije. Članom so namreč dajale precej široke možnosti za povezovanje in skupno nastopanje – ne samo pri raznih verskih obredih in procesijah itd. – za uveljavljanje vzajemnosti in solidarnosti, kar je bilo v tuji sredini čestokrat najnost, prav tako pa tudi za uvajanje raznih oblik posvetnega družabnega življenja. (Ferdo Gestrin, Versko življenje Slovanov v Markah od 15. do 17. stoletja, ZČ, 31, 3, 1977, str. 278)

... pred dvema desetletjema?

Zaradi politično-konfesionalnega smotra je bila usoda deželnih sol kar najtesneje povezana s konfesionalnim in političnim razvojem v teh deželah, njih razmah z verkiimi koncesijami deželnega kneza, njihove težave in končno njihova ukinitve (1598 oziroma 1601) z njihovimi protireformacijskimi ukrepi. (Gernot Heiß, Notranjeavstrijske »Deželne stanovske šole« ZČ, 41, 4, 1987, str. 592)

... pred desetletjem?

Resolucije tega časa so tako po stilu kot po opremljenosti manj bogate in se močno razlikujejo od prejšnjih. Po pravilu niso več v šatuljah, tulcih, na posebnih papirjih in lepo okrašene. V rokopisnem pozdravnem pismu prebivalcev Prvačine pri Gorici (Mihi Marinku) iz 7. februarja 1947 je na primer razbrati le veselje, »da se bodo naše Tisočletne želje in sad naših borb izpolnile, da bomo skupno živeli...«. (Dušan Nečak, Slovenska propaganda v času nastajanja mirovne pogodbe z Italijo, ZČ, 51, 4, 1997, str. 560)

Boris Golec

Neznano in presenetljivo o življenju, družini, smrti, grobu in zapuščini Janeza Vajkarda Valvasorja

UDC 929.5 Valvasor

GOLEC, Boris, dr., doc., višji znanstveni sodelavec, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2, bgolec@zrc-sazu.si

Neznano in presenetljivo o življenju, družini, smrti, grobu in zapuščini Janeza Vajkarda Valvasorja

Zgodovinski časopis, Ljubljana 61/2007 (136), št. 3–4, str. 303–364, cit. 330

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., De.)

Ključne besede: Valvasor, polihistor, Bogenšperk, Krško, Medija, Gracarjev turn, plemstvo, rodoslovje

Kljub dvema znanstvenima monografijama in obsežni bibliografiji o polihistorju Janezu Vajkardu Valvasorju (1641–1693) je ostalo slabo obdelanih več vprašanj, ki zadevajo zlasti njegovo zasebno življenje, družino in zapuščino. Valvasor, kot vse kaže, ni bil upravičen do uporabe baronskega naslova, večina njegovih trinajstih otrok pa se je očitno rodila na potovanjih po »tujini«. Umrli je v Krškem, vendar v drugi hiši, kot je veljalo že od leta 1859. Tudi njegov pokop v rodbinsko grobnico na Mediji ostaja odprto vprašanje, saj tam »uradno« ni bil zabeležen. Vdovi je ostal le manjši del Valvasorjeve zapuščine, zato si je morala pomagati z lastnimi sredstvi in sorodniki. Po več kakor enem stoletju je bila ponovno odkrita njuna najmlajša hči Regina Konstancija, za katero se je izkazalo, da je edina od Valvasorjevih otrok imela tudi vnuke in da njeno potomstvo živi še danes.

UDC 929.5 Valvasor

GOLEC, Boris, PhD, Assistant Professor, Senior Scientific Collaborator, Milko Kos Historical Institute, Scientific Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2, bgolec@zrc-sazu.si

Hitherto Unknown and Surprising Findings about the Life, Family, Death, Gravesite, and Legacy of Janez Vajkard Valvasor

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 61/2007 (136), No. 3–4, pp. 303–364, 330 notes

Language: Sn. (En., Sn., De.)

Key Words: Valvasor, polyhistor, Bogenšperk, Krško, Medija, Gracarjev Turn, nobility, genealogy

Despite two scholarly monographs, in addition to an extensive bibliography, on polyhistor Janez Vajkard Valvasor (Johann Weikard Valvasor, 1641 – 1693) some aspects of his personal life, family, and legacy have not yet been precisely determined. It seems that Valvasor was not entitled to use the rank of baron, and that most of his thirteen children were born while he was travelling "abroad". Although it is true that he died in Krško the house that since 1859 had been generally known as the one in which he had passed away is not the correct one. The fact that Valvasor was buried in the family tomb in Medija remains equally vague for he had not been "officially" registered in Medija. His widow, who inherited only a minor part of his legacy, had to rely on her own resources and on the benevolence of her relatives. After over a century, yet new facts concerning their youngest daughter Regina Konstanza have been discovered. According to them, Regina was the only Valvasor's child who had grandchildren and whose descendants have been traced to the present.

»O Vajkardu, ki ni hotel biti kranjski Janez. O baronu, ki to pravzaprav sploh nikoli ni bil. Kje so se v resnici rojevali Valvasorjevi otroci. O polihistorjevem izmišljenem in resničnem zadnjem domu v Krškem. Valvasorjev grob na Mediji uradno ostane prazen. Polihistorjeva spretna vdova reši družino uboštva. Njuna doslej neznana hči je edina, iz katere izidejo nadaljnji rodovi Valvasorjevega potomstva vse do danes.«

Če bi bilo pričujoče besedilo napisano pred dobrimi tremi stoletji, v Valvasorjevem pripovednem slogu in v skladu z uredniško zasnovo Slave vojvodine Kranjske, bi v krepkem tisku pod naslovom najverjetneje srečali zgornje podnaslove posameznih vsebinskih sklopov. V njih bi bilo zajeto vse bistveno, o čemer bi nato natančneje spregovoril sestavek. Valvasor je bil skratka iz (rdečega) mesa in (modre) krvi, s samovoljno privzetim baronskim naslovom, končna usoda njegovega mesenega telesa ni povsem dognana in ni bila nujno skladna z dose-danjo razlago, biološko potomstvo pa je podedovalo še vse drugačno kri in gene, zato so polihistorjevi talenti v nadaljnjih rodovih izginjali in se tu in tam spet pojavljali.

Delo Janeza Vajkarda Valvasorja je bilo v našem in tudi širšem prostoru tako enkratno in univerzalen pojav, da je že s svojim obsegom (pre)obilno zaposlilo njegove proučevalce.¹ Za Valvasorja samega, njegovo osebnost in celo za nekatera ne nepomembna biografska dejstva je ob vsej količini in veličini njegovega opusa ostalo malo prostora in zanimanja. Povedano velja še posebej za polihistorjeva zadnja leta, od izida Slave vojvodine Kranjske leta 1689 do smrti jeseni 1693, prav tako za usodo družinskih članov in tem bolj za nadaljnje potomstvo. Valvasor po natisu Slave pač ni mogel ustvariti ničesar vsaj približno tako pomembnega, dejanja in zasluge njegovih otrok pa še zdaleč niso bili primerljivi z očetovo veličino. V obeh monografijah o kranjskem polihistorju, izdanih v minulem stoletju, Radicsevi iz leta 1910 in Reispovi z letnico 1983, je zato zelo površinsko obdelano zlasti Valvasorjevo sklepno življenjsko poglavje v Krškem, ki je trajalo vsega nekaj mesecev leta 1693.² Iz tega časa so Valvasorjevi proučevalci namenili nekaj več pozornosti samo datumu smrti in kraju pokopa, ne da bi se v to natančneje poglobili. Nihče se ni sistematično ukvarjal niti s polihistorjevo zapuščino, tako okleščena in skromna se je namreč zdela, popisana v dveh zapuščinskih inventarjih nekaj tednov po njegovi smrti. Nadaljnja usoda vdove in otrok pa je bila sploh že povsem postranska reč.

Tudi pričujoča razprava ne prinaša natančnega izrisa Valvasorjevega portreta, kar se je kot ena od prihodnjih nalog zgodovinarjev izpostavilo na simpoziju ob 300-letnici njegove smrti v Ljubljani 1989.³ Obravnava namreč samo izbrana vprašanja o polihistorjevi osebi in njegovih družinskih članih, predvsem tista, za katera so prišla na dan nova dejstva. Ta so bila nato glavno vodilo pri odpiranju starih-novih vprašanj. Pokazalo se je, da niti mnogi doma dostopni neposredni viri še niso bili znani in izčrpani, nekatera že znana dejstva so potonila v pozabo, druga pa ob pritegnitvi doslej neupoštevanih virov zahtevajo drugačno interpretacijo.

I. Valvasorjevo ime, baronski naslov, dom, družina in družinsko življenje

Vprašanje, kako so Valvasorja klicali njegovi domači in prijatelji, resda ni primarnega pomena in ga niti ne bi načentjal, ko se nanj ne bi sam ponudil nedvoumen odgovor. Janez Vajkard je bil za domače, znance in prijatelje samo Vajkard, in ne Janez, kaj šele nepraktično dolgi Janez Vajkard. To nam med uradnimi pisanji razkriva ukaz štajerskega deželnega glavarja in stanovskih poverjenikov, naslovljen 17. avgusta 1683 zgolj na Vajkarda Valvasorja, tedaj v vlogi stotnika kranjske deželne vojske pri obrambi štajerskih meja prvo leto dunajske vojne proti Turkom.⁴ Posredno potrditev povedanega najdemo že prej v omembah bogenšperškega gospoda v krstni matični knjigi župnije Šmartno pri Litiji. Ko je 4. oktobra 1678 botroval nekemu plebejskemu otroku, je naveden le kot »Illmus Dnus Dnus Weicardus« (!), torej brez prvega krstnega imena Joannes. Leto dni zatem, 2. oktobra 1679, je šmarski župnik pri

¹ O stanju raziskanosti Valvasorjevega življenja in dela prim. B. REISP, Dosedanje raziskave o Valvasorju in nekatera odprta vprašanja. V: *Valvasorjev zbornik ob 300 letnici izida Slave vojvodine Kranjske. Referati s simpozija v Ljubljani 1989*, Ljubljana: SAZU in Odbor za proslavo 300 letnice izida Valvasorjeve Slave 1990, 17 sl.

² P. RADICS, *Johann Weikhard Valvasor (geb. 1641, gest. 1693). Mit 5 Porträts und 15 anderen Abbildungen; samt Anhang, Nachtrag und der Genealogie der Familie Valvasor*, Laibach: Verlag der Krainischen Sparkasse 1910, 245–252; B. REISP, *Kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor*, Ljubljana: Mladinska knjiga 1983, 268–272.

³ Prim. V. SIMONITI, Janez Vajkard Valvasor – stotnik kranjskih deželnih stanov. V: *Valvasorjev zbornik ob 300 letnici izida Slave vojvodine Kranjske. Referati s simpozija v Ljubljani 1989*, Ljubljana: SAZU in Odbor za proslavo 300 letnice izida Valvasorjeve Slave 1990, 103; B. REISP, Dosedanje raziskave (kot v op. 1) 22.

⁴ Po objavi dokumenta v: P. RADICS, *Valvasor-Studien XXVI. Die Schreiben der steiermärkischen Landschaft 1683 an Johann Weikhard Freiherrn von Valvasor und an die krainische Landschaft*. V: *Laibacher Zeitung* 115, 1896, 331.

krstu sina Volfganga Vajkarda pomotoma še njega označil kot Volfganga Vajkarda (*Illus. Dni Wolffgangi Weichardi Valvasor*), kar posredno pove, da so Valvasorja tudi širše poznali zgolj kot Vajkarda oziroma Bajkorta. Prvo krstno ime Janez je prav tako izpuščeno 21. aprila 1683, ko je bil krščen njegov sedmi otrok Janez Ludvik, sin »Illusmi Dni Baichardi Valvasor ex Bogenspergk«. Poimenovanje »Baichard« in zapis botrovega imena »Joannes Bechardus« pri botrovanju 25. januarja 1678 pa pričata še o nečem. Izgovorjava začetnega glasu v pri osebnem imenu Vajkard je v »kranjščini«, zelo verjetno pa tudi v kranjski nemščini, prešla v b: Bajkard oziroma Bajkort.⁵ Tako imamo zdaj še potrditev »ustreznosti« polihistorjeve slovenske naslovitve *Janez Bajkort* in hrvaške *Ivan Bajkard* v rimanih posvetilih k prvi knjigi Slave.⁶

Da Bajkort za domače in prijatelje ni bil Janez, je pogojevala že takratna plemiška etiketa. Janez namreč ni bilo plemiško, temveč splošno razširjeno krstno ime.⁷ Poleg tega je imel Janez Vajkard v isti sorodstveni črti kar šest bratov in polbratov Janezov (!) – dva starejša brata Janeza, ki sta kmalu umrla, ter štiri brate s prvim imenom Janez: starejšega polbrata Janeza Karla, starejšega pravega brata Janeza Ditriha ter mlajša brata Janeza Herbarda in Janeza Ferdinanda.⁸ Pri vsej zmešnjavi, ki bi lahko nastala ob tolikih Janezih, s tem imenom gotovo niso klicali nikogar, ampak morda z dvojnimi imenom kvečjemu Janeza Ditriha. Valvasor mu pravi *Hans Dietrich* in pove, da se je iz dežele izselil, molči pa o razlogu; Kranjsko je zapustil zaradi razdedinjenja, ki ga je povzročila njegova poroka s stánu neprimerno nevesto.⁹

Kaj je »stánu primerno«, je bilo sicer moč razlagati tako ali drugače, kakor se je moglo »stan« in »naslov« po potrebi tudi prilagoditi. Videli bomo, da Valvasor tu ni bil izjema, temveč otrok svojega časa in »žrtev« lastne nečimrnosti. Domala nič manj kakor osebno ime Janez Vajkard je s kranjskim polihistorjem povezan njegov baronski naslov. Vendar je tega nosil šele v poznih letih, ko je bil že priznan znanstvenik. Znano je, da se kot baron ni rodil, temveč je »barona« pritaknil svojemu poplemenitenemu priimku veliko let potem, ko so bili njegovi starši že pokojni. Od kdaj natanko je bil torej do njegove uporabe upravičen? Stvar ni tako preprosta in je bila, gledano strogo pravno, močno sporna. Edina povzdignitev Valvasorjev v višji plemiški naziv je namreč cesarjeva podelitev dednega baronskega naslova 17. novembra 1667, ki pa Janeza Vajkarda ni zajela. Leopold I. je namreč baronstvo podelil samo nekaterim Valvasorjem: polihistorjevemu starejšemu polbratu Karlu († 1697), takrat že poverjeniku kranjskih deželnih stanov, ter otrokoma njunega pokojnega bratranca Janeza Krstnika Valvasorja († 1650) iz druge, Adamove rodbinske veje, tj. Adamu Sigfridu (1649–1699) in Ani Elizabeti.

⁵ Nadškofijski arhiv Ljubljana (= NŠAL), ŽA Šmartno pri Litiji, R 1674–1688, 25. 1. 1678, 4. 10. 1678, 2. 10. 1679, 21. 4. 1683.

⁶ Psevdonimni Jožef Zizenčeli (Josephus Sisentschelli) ga imenuje, prečrkovano v sodobni slovenski črkopis: »zlahtnu rojeniga gospuda Janeza Bajkorta Valvasorja, frajerja iz Mudije inu Zavrha« itd., neznani kajkavski pesnik in zelo podobno Pavao Ritter Vitezović v dalmatinski hrvaščini pa: »presvitloga/prisvitloga gospodina, gosp.(odina) Ivana Bajkarda Valvasora, slobodnoga gospodina« itd. (J. W. VALVASOR, *Die Ehre deß Hertzogthums Crain*, Laybach 1689, I. Buch, s. p., uvodne strani).

⁷ Tudi drugi mož Valvasorjeve vdove pl. Buset se je imenoval Janez Herbard, a ga večkrat zasledimo le kot Herbarda, kakor so ga dejansko klicali (prim. npr. njegov zapuščinski inventar v: Arhiv Republike Slovenije (= ARS), AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani (= Zap. inv.), šk. 123, fasc. L, W–81, 11. 7. 1724, str. 5, 24, 42).

⁸ P. RADICS, *Johann Weikhard* (kot v op. 2) 343–348; J. B. WITTING, Beiträge zur Genealogie des krainischen Adels. V: *Jahrbuch der K. K. Heraldischen Gesellschaft »Adler«*. Neue Folge IV, Wien 1894, 143. – Umirajoča mati Ana Marija v svoji oporoki, datirani 10. junija 1657 na Mediji, vse svoje sinove Janeze imenuje *Hans: Hans Weikhardt, Hans Herwardt* in *Hans Ditrich* (ARS, AS 308, Zbirka testamentov, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–3).

⁹ Valvasor v Slavi le dva umrla brata imenuje *Johannes*, najstarejšega polbrata zgolj *Carolus*, starejši brat nosi ime *Hans Dietrich*, samega sebe navaja kot *Johann Weichard*, mlajša brata pa sta zanj *Joh. Herbardus* in samo *Ferdinandus* (J. W. VALVASOR, *Die Ehre* (kot v opombi 6) IX, 109). O razdedinjenju Janeza Ditriha in njegovem odhodu iz dežele gl. B. REISP, *Kranjski polihistor* (kot v op. 2) 59–60, 290, op. 49.

Po svojih posestvih Mediji, Belneku in Zavrhu so novi baroni dobili predikat: »Freiherren und Freiherinnen von Galleneck, Herren und Herrinen zu Wildeneck und Neudorf«.¹⁰ Naš polihistor je pozneje običajno uporabljal skrajšani predikat »zu Galleneck und Neudorf«, morda zato, ker Belnek prav v času njegove publicistične dejavnosti ni bil v rodbinski posesti. O tem, kdaj je baronski naslov prešel s sorodnikov na njegovo osebo in potomce, pa Valvasor pomenljivo molči, čeprav navaja v Slavi tudi prenekatero povsem nebistveno podrobnost. Branko Reisp razlaga ta molk z morebitnimi nejasnostmi ali razhajnji glede uveljavitve baronstva pri vseh rodbinskih vejah.¹¹ Toda danes o »domnevnih nejasnostih« že lahko govorimo s popolno gotovostjo. Baronski naslov preprosto ni mogel preiti na Janeza Vajkarda avtomatično, z »dedovanjem« po polbratu, ampak bi moral biti njemu samemu (in njegovi rodbinski veji) podeljen s posebnim pravnim aktom, ki pa ga očitno nikoli ni bilo.

Ko sta Karlova in mlajša rodbinska linija leta 1667 dosegli povzdignitev v baronstvo, se je 26-letni Janez Vajkard že osem let večinoma mudil v tujini in se vrnil domov šele dobra štiri leta pozneje. V času, ko se je na dvoru odločalo, kdo od Valvasorjev bo postal baron, se je jeseni 1666 sicer znašel na Dunaju, a za namere svojih sorodnikov prejkone sploh ni vedel. Zatem je po suhem in po vodi križaril od Anglije in Danske do severne Afrike in se, sin že dolgo pokojnega in za baronstvo »premalo zaslužnega« očeta, čez dobrih pet let vrnil v domovino, kjer je del njegovega sorodstva medtem brez njega in glavnine njegovih sorojencev »prestopil« mejo baronstva ter se ravno udobno namestil na lovoriških nedavne pridobitve.¹² Naslova si zdaj Janez Vajkard ni mogel preprosto privzeti, zato ga tudi dolgo ni uporabljal. Še leta 1679 je v albumu *Topographia Ducatus Carnioliae moderna* dodal baronski naslov le dejanskima baronoma Adamu Sigfridu in svojemu polbratu Karlu Valvasorju, ne pa tudi bratu Janezu Herbardu in sebi. Baronski naslov se ob njegovem imenu javno, čeprav le kot kratica L. B. (liber baro), pojavi prvič leta 1681, a tedaj kar trikrat: v Vitezovičevi pozdravni pesmi v albumu *Topographia Archiducatus Carinthiae modernae*, v posvetilu k izdaji *Topographia Carinthiae Salisburgensis* in v naslovu zemljevida Kranjske, priloženega Schönlebnovemu delu *Carniolia antiqua et nova*.¹³ V nobenem od navedenih primerov ga ni uporabil Janez Vajkard sam, temveč je »podeljenega« od prijateljev le previdno »tiho toleriral«. Z baronskim naslovom se je po zadnjih ugotovitvah sicer dal »počastiti« od drugih že prej, najpozneje od leta 1678 dalje. Ko je 25. januarja 1678 prvokrat nastopil kot krstni boter v šmarski krstni matici, ga še nima, ko pa sta z ženo botrovala 4. oktobra istega leta, je Janez Vajkard naveden kot »Liber baro Valvasor«. Ana se teden dni pozneje pojavi v vlogi botre kot »Baronissa Valuasorin«, vendar pri svojih poznejših botrovanjih zopet ni baronica.¹⁴ Baronski naslov razumljivo pogrešamo pri njuni poroki leta 1672 in tudi pri krstih treh otrok v Šmartnem med letoma 1674 in 1683.¹⁵ Odsotnost »barona« je toliko bolj razumljiva 2. oktobra 1679 ob krstu

¹⁰ K. F. FRANK, *Standeserhebungen und Gnadenakte für das Deutsche Reich und die Österreichischen Erblande bis 1806 sowie kaiserlich österreichische bis 1823 mit einigen Nachträgen zum »Alt-Österreichischen Adels-Lexikon« 1823–1918*. 5. Band, Schloss Senftenegg: Selbstverlag 1974, 148. RADICS, *Johann Weikhard* (kot v op. 2) 54 (v opombi navaja kot vir »K. k. Adelsarchiv in Wien«). B. REISP, *Kranjski polihistor* (kot v op. 2) 61.

¹¹ B. REISP, *Kranjski polihistor* (kot v op. 2) 62 in 291, op. 55. O istem vprašanju prim. tudi B. REISP, *Dosedanje raziskave* (kot v op. 1) 23. – Radics je pred stoletjem zapisal le, da je »danes še vprašljivo«, kdaj je baronstvo prešlo s polbrata Karla na Janeza Vajkarda, in da se baronski naslov pojavi v njegovih delih »že« leta 1681 (P. RADICS, *Johann Weikhard* (kot v op. 2) 54).

¹² Prim. B. REISP, *Kranjski polihistor* (kot v op. 2) 62, 81.

¹³ B. REISP, *Kranjski polihistor* (kot v op. 2) 62.

¹⁴ NŠAL, *ŽA Šmartno pri Litiji*, R 1674–1688, 25. 1. 1678, 4. 10. 1678, 11. 10. 1678, 28. 4. 1680, 4. 4. 1685, 2. 7. 1685.

¹⁵ NŠAL, *ŽA Šmartno pri Litiji*, P 1660–1720, 10. 7. 1672; R 1665–1674, 29. 4. 1674; R 1674–1688, 2. 10. 1679, 21. 4. 1683.

sina Volfganga Vajkarda, saj je bila otrokova botra čisto prava baronica Kheysell.¹⁶ Zadevi na rob povejmo, da cerkvene matice sicer niso zanesljivo merilo za plemiške naslove. V njih srečamo tako nebarone, pod duhovniškim peresom »povzdignjene« v baronski stan, kakor tudi dejanske barone brez izrecno navedenega naslova.¹⁷

Za ugotavljanje, kdaj si je Janez Vajkard »javno prisvojil« baronstvo svojih sorodnikov, so zgovornejši njegovi lastni podpisi. Prvič se je opogumil po vrnitvi z vojaškega pohoda jeseni 1683, torej tedaj, ko se je njegova vojaška kariera za vedno končala in je meč zamenjal s peresom.¹⁸ V tiskanem izkazu za podrejene vojake, ki nosi datum Ljubljana, 31. oktobra 1683, se je izstavitelj stotnik Janez Vajkard Valvasor naslovil s »Freyherr zu Gallenegg und Neudorff«.¹⁹ Izkaz, ki ga je šele konec 19. stoletja odkril Peter Radics v daljnem Londonu,²⁰ je dosegel le malo ljudi in je bil bržkone nekakšen Valvasorjev preizkus, do kod sme seči s svojo smelostjo.²¹ Priprave na samostojni javni nastop kot baron so dotlej potekale že nekaj časa, vsaj v polihistorjevi glavi. Valvasorju kot stotniku dolenske ali spodnje četrti, ki je tisto poletje povedel svojo četo v obrambo štajerskih meja, je očitno vlivalo pogum naslavljanje z baronom,²² kot ga je bil med trimesečnim bivanjem v sosednji deželi deležen s strani štajerskih deželni oblasti. Kajpak je tudi sam poskrbel, da so ga Štajerci poznali kot barona, nakar se izkazane časti in naslova nikakor ni branil. Pravzaprav bi lahko rekli, da je kranjskega polihistorja »povzdignilo med barone« prav njegovo poveljevanje zaledni enoti v vojni proti Turkom. Ko se je namreč 7. avgusta odpravil na pot, ga instrukcija stanovskih poverjenikov domače Kranjske naslavlja samo kot plemenitega gospoda,²³ slabše poučeni štajerski stanovci pa ga v svojem ukazu deset dni pozneje, 17. avgusta, že imenujejo baron (*Freiherrn von Valvasor*)²⁴ in tako tudi v nadaljnjih ukazih.²⁵ Vse to ga je moralo samo še dodatno opogumiti, da je »barona« javno pritaknil k svojemu imenu v omenjenem obrazcu vojaškega spričevala, natisnjem neposredno po vrnitvi v Ljubljano.

¹⁶ Baronica Katarina Kheysell je za povrh označena tudi kot rojena (*nata*) baronica Witzenstein. Rodbina Kheysell je baronski naslov sicer prav tako pridobila šele nedavno, leta 1668 (K. F. FRANK, *Standeserhebungen und Gnadenakte für das Deutsche Reich und die Österreichischen Erblande bis 1806 sowie kaiserlich österreichische bis 1823 mit einigen Nachträgen zum »Alt-Österreichischen Adels-Lexikon« 1823–1918*. 3. Band, Schloss Senftenegg : Selbstverlag 1972, 13), Witzenstein pa le leto dni prej (K. F. FRANK, *Standeserhebungen* 5 (kot v op. 10) 233), zato baronica Kheysell baronstva ni prinesla že na svet, ampak ga je, kot toliko drugih, pri dekliskem priimku uveljavljala za nazaj. Malo za Janezom Vajkardom je pri krstu svojega predzadnjega otroka 24. januarja 1680 označen kot baron tudi njegov brat Janez Herbard z Medije († 1681); takrat je v krstni matici sploh edinokrat baron, pri čemer sta bila otrokova botra pravi baron Franc Erazem Moscon in njegova žena Ana Eleonora roj. grofica Tattenbach (NŠAL, ŽA Vače, R 1673–1689).

¹⁷ Polbrat Karel Valvasor, ki je bil od leta 1667 resnično baron, nastopa 29. aprila 1674 kot krstni boter polihistorjevega najstarejšega otroka le z naslovom »Illmus Dnus Dnus«, Janez Krstnik baron Witzenstein pa 21. aprila 1683 pri krstu sedmega Valvasorjevega otroka podobno samo kot »Illmus Dnus« (NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, R 1674–1688).

¹⁸ Funkcijo enega od pehotnih stotnikov je z gotovostjo obdržal do konca osemdesetih let, vendar sklica deželne vojske niti pred niti po letu 1683 praktično ni bilo več. Stotniški položaj je Valvasorju pomenil bolj dodaten vir dohodka, okoli 250 goldinarjev na leto in še dodatno plačilo za konkretno aktivnost leta 1683. V. SIMONITI, Janez Vajkard (kot v op. 3) 108.

¹⁹ Objava v: B. REISP, *Kranjski polihistor* (kot v op. 2) 168.

²⁰ B. REISP, *Kranjski polihistor* (kot v op. 2) 315, op. 46.

²¹ Če bi baronskemu naslovu v glavi obrazca vendarle kdo ugovarjal, bi se lahko Valvasor še vedno izgovoril, da sam ni imel v rokah »zadnje redakcije« predloge obrazca, preden je šla v tisk.

²² O vojaškem pohodu, Valvasorjevi častniški službi, o virih in obravnava Valvasorja kot vojaka v literaturi gl. V. SIMONITI, Janez Vajkard (kot v op. 3) 103 sl.

²³ Objava dokumenta v: P. RADICS, Valvasor-Studien II–III. Aus dem steiermärkischen Landesarchive. V: *Laibacher Zeitung* 114, 1895, 1437.

²⁴ Objava dokumenta v: P. RADICS, Valvasor-Studien XXVI (kot v op. 4) 331. – Istega dne je Valvasor iz Wildona poročal kranjskim stanovom le kot stotnik (objava v: P. RADICS, *Johann Weikhard* (kot v op. 2) 188–189), kot ga sicer imenuje tudi vsebina povelj štajerskih stanov (gl. isto opombo zgoraj in naslednjo opombo).

²⁵ Objava dveh dokumentov z dne 20. 8. in 21. 8. 1683 v: P. RADICS, Valvasor-Studien XXVI (kot v op. 4) 337.

Valvasor se je v prehodnem obdobju, ki je sledilo, »izdajal« za barona napol javno, napol tiho, zato previdno. Z baronstvom se mu je bilo lažje ponašati zunaj Kranjske kakor doma, kar se je, kot smo videli, pokazalo že med njegovim vojaškim udejstvovanjem na Štajerskem. Kot baron se je nato podpisoval ves čas svojega dopisovanja z londonsko Kraljevsko družbo, začeni s pismom, datiranim 3. decembra 1685.²⁶ V prvih dveh pismih je pri samopredstavitvi za povrh še decidirano navedel, da »smo [Valvasorji] plemiči in vitezi iz dobre in stare rodovine, zdaj pa smo (!) bili pred nekaj leti od rimskega cesarja Leopolda I. povzdignjeni v svobodne barone«.²⁷ Kar je smelo v bližnjo in daljno tujino, je bilo treba končno polno uveljaviti tudi na domačih tleh. V tem kontekstu je zgovorna polihistorjeva poročna pogodba, sklenjena 20. julija 1687 na Vrhovem pod Gorjanci, v kateri kot »Freiherr zu Gallenegkh, Wildenegkh vnd Neudorf« po plemiškem naslovu ni hotel zaostajati za izvoljenko Ano Maksimilo baronico Zetscher.²⁸ A resnici na ljubo tudi nevesta ni bila »prava« baronica, saj sta dobila baronski naslov le njena dva brata in bratranec, in to ne nazadnje deset let za Valvasorji, šele nedavnega leta 1676.²⁹

Ko se je Janez Vajkard začel proslavljati s svojimi deli, je mogel toliko zaželeni naslov »baron« čedalje drznejše pristavljati k imenu avtorja, tako, denimo, prvič leta 1688 v delu »Topographia Archiducatus Carinthiae antiquae et modernae completa«, izdanem v Nürnbergu.³⁰ Ob izidu Slave vojvodine Kranjske leto pozneje je bil že samoumevno baron. B. Reisp ob tem ugotavlja, da so v Slavii vsi Valvasorji brez izjeme uvrščeni med baronske rodbine.³¹ »Pobaronjenje« celotnega sorodstva v monumentalnem delu o Kranjski je bilo tako samo sklepno dejanje procesa, ki se je pri Janezu Vajkardu začel konec sedemdesetih in se previdno stopnjeval do konca osemdesetih let 17. stoletja. Ker baronskega naslova kranjskemu učenjaku ni nihče odrekal, je baronstvo slednjič obveljalo kot samoumevno in se preneslo tudi na potomstvo. Zgovoren je naslednji primer: ko je bil 15. aprila 1693 v Krškem krščen Valvasorjev najmlajši sin, je krstitelj »pomotoma« izpuščenemu baronski naslov očeta (*Baroni*) nadpisal naknadno.³²

Kot že rečeno, pa baron Janez Vajkard Valvasor po strogih pravnih merilih nikoli ni obstajal. Šlo je zgolj za enega mnogih primerov t. i. prisvojitve naslova (*Adelsanmassung*),³³ čeprav v omiljeni obliki. Valvasorjevo baronstvo namreč ni bilo docela izmišljeno, temveč samovoljno privzeto od legitimno pobaronjenega polbrata Karla. Ta polihistorjevemu koraku ni ugovarjal in prav tako ne pobaronjeni sorodniki druge, Adamove rodbinske linije, zato se je stvar v celoti posrečila. Še zlasti potem, ko je postal znan po svojem opusu, bi Janez Vajkard seveda tem

²⁶ Prim. samopoimenovanje z baronom v objavah in izvlečkih šestih Valvasorjevih pisem v: B. REISP, *Korespondenca Janeza Vajkarda Valvasorja z Royal Society. The Correspondence of Janez Vajkard Valvasor with the Royal Society*, Ljubljana: SAZU 1987, 21 sl.; P. RADICS, *Johann Weikhard* (kot v op. 2) 271, 272, 295, 296, 297; B. REISP, *Kranjski polihistor* (kot v op. 2) 173, 174.

²⁷ Objava pisem in njihovih prevodov v: B. REISP, *Korespondenca* (kot v op. 26) 21, 23, 26, 27.

²⁸ Objava: A. KASPRET, Ženitni dogovor Ivana Vajkarda Valvasorja z Ano Maksimilo baronico Zecker dne 20. juli. 1987. I. V: *Časopis za zgodovino in narodopisje* I, 1904, 186–189; P. RADICS, *Johann Weikhard* (kot v op. 2) 307–309.

²⁹ Med barone so bili 14. decembra 1676 povzdignjeni brata Sigmund Viljem in Janez Herbard ter njun bratranec Franc Engelbrecht Zetscher (K. F. FRANK, *Standeserhebungen* 5 (kot v op. 10) 269). O sorodstvenih razmerjih med njimi J. B. WITTING, Beiträge zur Genealogie des krainischen Adels. V: *Jahrbuch der K. K. Heraldischen Gesellschaft »Adler«*. Neue Folge V–VI, Wien 1895, 263. Prvi od bratov in bratranec sta bila tudi sopodpisnika Valvasorjeve poročne pogodbe (po objavi: A. KASPRET, Ženitni dogovor (kot v op. 28) 188–189).

³⁰ Prim. B. REISP, *Kranjski polihistor* (kot v op. 2) 187, 189.

³¹ B. REISP, *Kranjski polihistor* (kot v op. 2) 62. J. W. VALVASOR, *Die Ehre* (kot v op. 6) IX, 106.

³² NŠAL, ŽA Krško, R 1670–1729, 15. 4. 1693.

³³ O plemiškem pravu gl. zlasti: M. PREINFALK, *Auerspergi. Po sledih mogočnega tura* (Thesaurus memoriae, Dissertationes, 4), Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU 2005, 21–30. V slovenskem prostoru so izrazil primer popolnoma izmišljenega oz. samozvanega baronstva predstavljali konec 19. stoletja razkriti »baroni« Roschützi (M. PREINFALK, Družina Roschütz – baroni, ki to niso bili. V: *Kronika* 54 (2006), 95 sl.).

laže tudi uradno zaprosil za baronski naslov, toda pridobitev tega je bila ne nazadnje povezana s stroški, denarja pa mu je vselej primanjkovalo. In končno, ko bi kdaj le dobil baronsko diplomo, bi jo ob smrti zanesljivo hranil med osebnimi dokumenti, vendar jo v inventarjih njegove zapuščine pogrešamo.³⁴ Kranjskega polihistorja je »nedolžna laž« glede baronstva sčasoma vse manj motila in ovirala, toliko manj potem, ko je preprosto postala resnica, trdno zapisana v Slavi vojvodine Kranjske in pozneje pogosto navajana kot referenca. Slejkoprej je bil prepričan, da si je baronstvo povsem upravičeno prislužil s svojim delom, potem ko je v mladih letih, leta 1667, pač »zamudil« na pravo, cesarsko podelitev.

Takrat, med letoma 1658 ali 1659 in 1671, je kot mladenič potoval po tujih deželah starega kontinenta in celo po nekrščanskem svetu severne Afrike. Doma je bil v tem času redko in malo časa, dokler se ni pri tridesetih tujine končno naveličal in se vrnil na Kranjsko z namenom, da se ustali in uresniči svoje študijske načrte.³⁵ Od poroke leta 1672 lahko tako govorimo ne le o Valvasorjevi domovini, temveč ponovno tudi o njegovem domu.

Kje je bil odtlej pa do smrti pravzaprav Valvasorjev dom? Znano je, kdaj je Janez Vajkard postal lastnik gradu Bogenšperk pri Litiji, ne da bi v celoti poravnal kupnino, in kdaj se mu je moral odpovedati. Z gradom sta s krajšimi in daljšimi prekinitvami »drugovala« dvajset let, od nakupa leta 1672 do pozne jeseni 1692, ko ga je zaradi finančne stiske slednjič moral prodati.³⁶ Drugega doma Valvasor po poroki ni imel in se je vedno znova vračal na Bogenšperk. Na Mediji, matičnem rodbinskem gradu Valvasorjev, je bil že v letih potovanja in odsotnosti le še gost pri sorodnikih.³⁷ Tam je najverjetneje bival tudi v mesecih med vrnitvijo iz tujine in poroko. V šmarsko župnijo na drugi strani Save, kjer je 10. julija 1672 stopil pred oltar³⁸ in kjer leži Bogenšperk, se je najprej pravzaprav priženil, in sicer k roso mladi Ani Rozini pl. Graffenweger na grad Slatna. Slabe tri mesece zatem sta se zakonca že mogla preseliti na bližnjo, 27. septembra kupljeno posest. Kot solastnika Bogenšperka, temu pridruženega razvaljenega Lichtenberga in bližnje graščine Črni Potok sta si na Bogenšperku skupaj ustvarila novo domovanje.³⁹ Ker sta bila v kranjsko imenjsko knjigo vpisana oba, je moč sklepati, da

³⁴ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 131, fasc. LIV, Z–7/I, 16. 1. 1694; Z 7/II, 13. 1. 1694. Objavi: P. RADICS, *Johann Weikhard* (kot v op. 2) 310–325; A. ČERNELIČ KROSELJ (ur.), *Zapuščina Janeza Vajkarda Valvasorja v Krškem*, (K mestu K., št. 1), Krško : Valvasorjev raziskovalni center 2004, 19–45.

³⁵ O Valvasorjevih potovanjih P. RADICS, *Johann Weikhard* (kot v op. 2) 67–79; B. REISP, *Kranjski polihistor* (kot v op. 2) 78–91. B. REISP, Nekaj dopolnil k biografiji Janeza Vajkarda Valvasorja. V: *Zgodovinski časopis* 51, 1997, 575–576.

³⁶ P. RADICS, *Johann Weikhard* (kot v op. 2) 83–90; B. REISP, *Kranjski polihistor* (kot v op. 2) 92–95, 268.

³⁷ Po smrti vdove matere Ane Marije leta 1657 je z Medijo kot skrbnik upravljal polbrat Karel in jo okoli leta 1670 prodal polihistorjevemu bratu Janezu Herbardu († 1681). Po zgodnji smrti zadnjega jo je v zameno za graščino Zavrh pridobil bratranec Adam Sigfrid Valvasor († 1699), po katerega smrti je prešla na sina Franca Adama. Prim. P. RADICS, *Johann Weikhard* (kot v op. 2) 53; M. SMOLE, *Graščine na nekdanjem Kranjskem*, Ljubljana : Državna založba Slovenije 1982, 286. Imenjska knjiga je tu manj jasna, čeprav navaja razne posestne izgube in pridobitve. Jernej je vpisan kot lastnik Medije še dolgo po smrti, Janez Herbard prvič leta 1672, prenos s njegove vdove na Adama Sigfrida na podlagi poravnave pa je vpisan leta 1683 (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), fol. 100).

³⁸ NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, P 1660–1720, 10. 7. 1672.

³⁹ B. REISP, *Kranjski polihistor* (kot v op. 2) 91–93. – Gradove oziroma gospostva sta kupila od Franca Albrehta barona Kheysella, in sicer za 20.000 goldinarjev kranjske veljave, 200 zlatnikov posebne »prevzemne pristojbine« in 100 državnih tolarjev za likof. Z 9.000 izplačanimi goldinarji v obliki treh zadolžnic sta dejansko pokrila le slabo polovico kupnine, ki nato nikoli ni bila v celoti poravnana. Šele v začetku leta 1689, ko je Valvasor prodal Črni Potok, je upniku Kheysellu ml. lahko izplačal dobrih 6.411 goldinarjev, kar je znašalo spet le dobro polovico zaostale kupnine z obrestmi. B. REISP, *Kranjski polihistor* (kot v op. 2) 92–95. Po imenjski knjigi, v katero je bila posest vpisana na zakonca Valvasor šele leta 1689 (žena je bila takrat že pokojna), sta imela 64 funtov imenjske rente ali približno tolikšno število celih podložniških hub. S prodajo Črnega Potoka (12 funtov oz. 13 hub) je imenjska renta padla na 52 funtov, čez dve leti s prodajo desetine od 30 hub v Temenici pa na 47 funtov, kolikor je znašala tudi ob prodaji posesti jeseni 1692 (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), fol. 103).

je bil vložen prispevek Ane Rozine znaten.⁴⁰ Toda vsebina poročne pogodbe, sklenjene pet dni pred poroko – poznamo jo samo posredno iz pravdanj po Valvasorjevi smrti –, temu ne pritruje. Skrbnik Valvasorjevih otrok iz prvega zakona je namreč po njegovi smrti zahteval za svoje varovance le 800 goldinarjev dote in enako vsoto v zakon prinesene jutrne, zapisanih v poročni pogodbi z dne 5. julija 1672.⁴¹

Na Bogenšperku je bil torej naslednji dve desetletji po poroki Valvasorjev dom ali, morda bolje rečeno, njegov »glavni štab«. Štiriraktni renesančni grad nad Šmartnim pri Litiji je bolj kot zanj predstavljal (edini) dom za Valvasorjevo mlado družino. Za Ano Rozino ni moglo biti nepomembno dejstvo, da grad ni stal predaleč od Slatne, kjer je živela njena družina pl. Graffenwegerjev, saj je prišla na Bogenšperk še napol otrok, stara manj kot 14 let.⁴² Vrhu tega je svojega sedemnajst let starejšega moža malo videvala doma in vse pogosteje na konju, pripravljene za novo potovanje ali pot po opravkih.

Bogenšperk po Valvasorjevi Topografiji Kranjske (1679)

Tako kot Janez Vajkard se je tudi mlada nevesta rodila v Ljubljani in bila tam krščena 11. oktobra 1658 kot predzadnji otrok Baltazarja pl. Graffenwegerja in Ane Marije, rojene pl. Scharffenegk.⁴³ Graffenwegerje pl. Graffenu imenuje Radics slavna stara rodbina,⁴⁴ vendar

⁴⁰ Tega mnenja je tudi B. Reisp, ki je do takšnega sklepanja prišel »iz nekaterih drobnih pravnih formulacij in postopkov, kakor so razvidni iz arhivalij« (B. REISP, *Kranjski polihistor* (kot v op. 2) 94).

⁴¹ ARS, AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko, knj. št. 15, protokoli 1695–1698, fol. 47 in 63.

⁴² Neobičajna mladost neveste takrat sicer ni bila tako izjemna, a potreben je bil cerkveni spregled za manjkajoče tri mesece do dopolnjenega štirinajstega leta (B. REISP, *Kranjski polihistor* (kot v op. 2) 91–92). V poročni matici ni podatka o pridobljenem spregledu, kar pa ne preseneča, saj je knjiga za ta čas podatkovno skopa in ne navaja niti imen prič niti duhovnikov – poročevalcev.

⁴³ NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, R 1653–1664, str. 207. Materino ime je pri krstu zgolj »Maria«, dekliški priimek pa sploh ni vpisan; prav tako ne pri krstih treh otrok, rojenih pred in za Ano Rozino (prav tam, str. 115, 171, 247). Vpisa krstov dveh starejših bratov, krščenih v letih 1653 in 1654, navajata kot mater Marijo roj. Werthasi (*Wertashin, Werthafin*) (prav tam, str. 12, 62). Neskladje med priimkoma je razložljivo s pomočjo kranjske imenjske knjige, v kateri je ded Valvasorjeve žene označen kot *Geörg Wertasch von Schärffenegg etc.* (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 5 (1619–1661), fol. 111'). Po Graffenwegerjevem rodovniku naj bi se poročil leta 1638 (ARS,

ta vsaj na Kranjskem ni štela ne med stare ne med premožnejše.⁴⁵ Kranjsko deželanstvo je leta 1635 kot prvi dobil Andrej Graffenweger († 1647), šele njegov sin, Valvasorjev tast Baltazar,⁴⁶ pa je postal lastnik gospostva Poganeek pri Litiji.⁴⁷ Večje upe od očetove posesti je za Graffenwegerjeve otroke predstavljala zapuščina po materini strani. Ded Jurij pl. Scharffenegk je v prvi polovici 17. stoletja kupil precej večje gospostvo Slatna in ga, ker je ostal brez sinov, izročil hčerki por. pl. Graffenweger.⁴⁸ Enako naj bi se zgodilo z bližnjo graščino Knežija in dvorcem Vidernica, obema na gorenjski strani Save, ki sta prav tako pristala v rokah Graffenwegerjev.⁴⁹ Matični dom Valvasorjeve v Ljubljani krščene neveste Ane Rozine je bila tako graščina Slatna, last njenega deda in matere Ane Marije († 1679). Ko se je Valvasor tja priženil, je bil tast Baltazar pl. Graffenweger že devet let mrtev († 1663),⁵⁰ lastnik pa svak, nevestin najstarejši brat Jurij Andrej, ki je kot takšen omenjen v Slavi. Pri tem se zdi zanimiva koincidenca, da so Graffenwegerji prodali Slatno v istem letu 1692, ko se je bil tudi Janez Vajkard primoran odreči sosednjemu Bogenšperku.⁵¹

AS 1075, Rodovniki, št. 97, Graffenweger), plemiški naslov »von Scharffenegk« pa je kot ljubljanski mestni sodnik dobil leta 1649 (K. F. FRANK, *Standeserhebungen und Gnadenakte für das Deutsche Reich und die Österreichischen Erblande bis 1806 sowie kaiserlich österreichische bis 1823 mit einigen Nachträgen zum »Alt-Österreichischen Adels-Lexikon« 1823–1918*. 4. Band, Schloss Senftenegg : Selbstverlag 1973, 207). Dekliškega priimka njegove žene, Valvasorjeve tašče, P. Radics nima prav zato, ker ga pri krstu Ane Rozine pogrešamo (P. RADICS, *Johann Weikhard* (kot v op. 2) 80). J. B. WITTING, *Beiträge* (kot v op. 8) 144, imenuje njeno mater Ana Marija roj. pl. Scharffenegk, tako kot tudi B. REISP, *Kranjski polihistor* (kot v op. 2) 91.

⁴⁴ P. RADICS, *Johann Weikhard* (kot v op. 2) 80.

⁴⁵ Celó Valvasor, ki je rodbino dobro poznal, omenja Graffenwegerje le kot lastnike gradov, njihovi rodbini kot taki in posameznikom pa ne nameni niti besede (J. W. VALVASOR, *Die Ehre* (kot v op. 6) XI, 136, 221, 446, 537, 649; prim. O. GRATZY, *Repertorium zu J. W. Freiherrn von Valvasors »Die Ehre des Herzogthums Krain«* (1689), Laibach : Selbstverlag 1901, 28).

⁴⁶ ARS, AS 1075, Rodovniki, št. 97, Graffenweger. Pridatek »von Graffenau« nosita na rodovnem deblu šele Baltazarjev sin Jurij Andrej in eden od njegovih dveh sinov. Letnica podelitve deželanstva po: L. SCHIVIZ von SCHIVIZHOFFEN, *Der Adel in den Matriken des Herzogthums Krain*, Görz : Selbstverlag 1905 407, ki jih že navaja s polnim naslovom.

⁴⁷ J. W. VALVASOR, *Die Ehre* (kot v op. 6) XI, 446, tasta pri opisu Poganka niti ne imenuje, ampak pravi, da so grad kupili gospodje Graffenweger, ne da bi podatek tudi časovno opredelil. Baltazar je bil kot lastnik graščine Poganeek (*Siz Poganikh*) vpisan v kranjsko imenjsko knjigo šele leta 1647 (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 5 (1619–1661), fol. 118). Njegovo ime ostaja tudi v naslednji imenjski knjigi (od 1662) vse do leta 1695, ko je bil že več kot trideset let mrtev († 1663) in ga je nasledil sin Ernest Friderik (prav tam, št. 6 (1662–1756), fol. 178), ki ga Valvasor navaja kot lastnika leta 1689 v Slavi (J. W. VALVASOR, *Die Ehre* (kot v op. 6) XI, 447).

⁴⁸ J. W. VALVASOR, *Die Ehre* (kot v op. 6) XI, 537; M. SMOLE, *Graščine* (kot v op. 37) 441. Slatne in pl. Wazenbergov, od katerih naj bi Scharffenegk Slatno kupil, ne zasledimo v kranjski imenjski knjigi 1619–1661, kar je razumljivo, če poznamo okoliščine. Posest Slatne je bila namreč deželnoknežja – o tem priča še terezijanski kataster (ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 95, Calculations-Tabelle Unterkrain, N 186) – in zato še dolgo po prodaji ni bila vpisana v imenjsko knjigo. Valvasor navaja, da je Jurij Scharffenegk pridobil Slatno od pl. Wazenbergov, in sicer skupaj s polovico gospostva Svibno (J. W. VALVASOR, *Die Ehre* (kot v op. 6) XI, 537). Le-to je bilo deželnoknežje zastavno gospostvo, ki so ga Wazenbergi kupili leta 1620 (M. SMOLE, *Graščine* (kot v op. 37) 474) in katerega nemško ime Scharffenberg je Jurij Wert(h)asch/Werthasi v prilagojeni obliki »von Scharffenegk« prejel kot plemiški naslov ob poplemenitvi leta 1649 (K. F. FRANK, *Standeserhebungen* 5 (kot v op. 10) 206). V imenjsko knjigo je bil Scharffenegk vpisan šele leta 1661 s skromno imenjsko rento približno 5 goldinarjev in pol (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 5 (1619–1661), fol. 111'); ta bi se utegnila nanašati na двореc Ribče pri Litiji, katerega lastnik naj bi bil med letoma 1647 in 1654 (J. W. VALVASOR, *Die Ehre* (kot v op. 6) XI, 136; prim. M. SMOLE, *Graščine* (kot v op. 37) 420).

⁴⁹ Tako piše Valvasor sam (J. W. VALVASOR, *Die Ehre* (kot v op. 6) XI, 221). M. Smole je na podlagi regestov listin v zapuščini Janeza Jožefa pl. Graffenwegerja sklepala, da je graščina Knežija, ki jo sama po Valvasorju imenuje Knežji Pot, prešla na Graffenwegerje neposredno s prejšnjih lastnikov (M. SMOLE, *Graščine* (kot v op. 37) 220), kar posredno potrjuje tudi imenjska knjiga, po kateri se Knežija leta 1696 odcepi od skupne imenjske rente s Pogankom (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), fol. 178).

⁵⁰ ARS, AS 1075, Rodovniki, št. 97, Graffenweger.

⁵¹ M. SMOLE, *Graščine* (kot v op. 37) 441; J. W. VALVASOR, *Die Ehre* (kot v op. 6) XI, 537.

Zakonca Valvasor sta se torej po poroki poleti 1672 lahko še isto jesen preselila na bližnji Bogenšperk. Čez devet let si je Janez Vajkard priskrbel tudi »nadomestni dom« v Ljubljani, in to ravno v času, ko je bila na vrhuncu njegova bogenšperška grafična delavnica (utemeljena 1678), pred vrati pa intenzivno raziskovalno delo s starimi dokumenti, ki jih je bilo seveda največ v kranjski prestolnici. Zato je leta 1681 ob obzidju proti Ljubljani kupil meščansko hišo, ki se ji je po enajstih letih moral prav tako odpovedati, pozno jeseni 1692, le malo po prodaji Bogenšperka in pred preselitvijo v Krško.⁵² Tu je torej Valvasor prebival, kadar je v bližnjem lontovžu brskal po kranjskem stanovskem arhivu ali pa premetaval spise in knjige ljubljanskega mesta na rotovžu.⁵³ Koliko mu je bila pri tem v napoto ali v veselje družina, lahko samo ugibamo. Ne on ne njegova žena nista vpisana kot botra v ljubljanskih krstnih maticah, kar posredno zanikuje ženino daljšo navzočnost v kranjski prestolnici.⁵⁴ Prav tako je zelo hipotetično vprašanje, kako pogosta in kako dolga so bila polihistorjeva bivanja v Ljubljani. V svoje rojstno mesto je pač hodil po poslovnih opravkih, tja je prejemal pošto iz tujine, podpisal tam nekaj pogodb in vsaj dve pismi londonski Kraljevski družbi. Večina, tj. preostala štiri ohranjena pisma v London, so datirana na Bogenšperku, kar po svoje kaže na neko razmerje med Valvasorjevim bivanjem v mestu in »doma« na deželi.⁵⁵ In končno, če bi ljubljanska hiša pogosteje gostila polihistorjevo družino, ne le njega samega, bi tu prav verjetno prišel na svet tudi kateri od otrok.

Z Janezom Vajkardom Valvasorjem kot družinskim očetom, z njegovo družino in nadaljnjimi usodami otrok se ni nihče resneje ukvarjal slejkoprej zato, ker se nobeden od njegovih otrok po delu in pomenu ni mogel niti približno primerjati z očetom. Poleg tega se je zdelo, da je Valvasor o svoji širši in ožji družini tako ali tako domala vse obelodanil v rodovniku Valvasorjevih v IX. knjigi Slave.⁵⁶ Za polihistorjevo ožjo družino, tj. obe ženi in otroke, je to rodovno deblo dejansko primarni, poglobitvi in, kar zadeva zgodaj umrle otroke, sploh edini vir o njihovem obstoju. Iz njega je črpal J. B. Witting za rodovnik Valvasorjeve rodbine (1894)⁵⁷ pa tudi Valvasorjeva življenjepisca Peter Radics (1910) in Branko Reisp (1983).⁵⁸ Nenavadno se zdi, da sta v Wittigovi objavi oba prezrla pomemben podatek, ki se nanaša že na čas po izidu Slave: Janez Vajkard je imel v drugem zakonu še eno hčerko z imenom Regina Konstancija,⁵⁹

⁵² B. REISP, *Kranjski polihistor* (kot v op. 2) 157. Danes je to hiša v Ključavničarski ulici št. 5 na vogalu Cankarjevega nabrežja št. 15. Prim. J. SUHADOLNIK, S. ANŽIČ, *Mestni trg z okolico in Ciril-Metodov trg. Arhitekturni in zgodovinski oris predela med grajskim hribom, Cankarjevim nabrežjem, Trančo, Stritarjevo ulico in podgrajskega dela Ciril-Metodovega trga ter arhivsko gradivo Zgodovinskega arhiva Ljubljana*, Ljubljana: Zgodovinski arhiv 2000, 69.

⁵³ Iz inventarja Valvasorjeve zapuščine, sestavljenega 16. januarja 1694 v Krškem, je moč razbrati zanimivo podrobnost o načinu njegovega dela. Med listinami se je znašel popis spisov, ki si jih je Valvasor jeseni 1683 sposodil iz arhiva kranjskih deželnih stanov in jih tja tudi vrnil. ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 131, fasc. LIV, Z-7/I, 16. l. 1694, str. 5, No. 19. Objavi zapuščinskega inventarja v: A. ČERNELIČ KROŠELJ (ur.), *Zapuščina* (kot v op. 34) 22; P. RADICS, *Johann Weikhard* (kot v op. 2) 312.

⁵⁴ NŠAL, *Ža Ljubljana-Sv. Nikolaj*, R 1678-1686, R 1686-1692.

⁵⁵ V prvih dveh pismih Kraljevski družbi je Valvasor navedel svoj ljubljanski naslov, kamor mu lahko pišejo prek Dunaja (B. REISP, *Korespondenca* (kot v op. 26) 22, 23, 26, 27). V Ljubljani sta datirani njegovi pismi z datumoma 15. april 1686 in 15. november 1688 (prav tam, str. 31, 33, 87, 88). V tem času nosita ljubljansko datacijo tudi Valvasorjevi pogodbi z dne 9. februarja 1689 (ARS, AS 308, Zbirka testamentov, II. serija, fasc. V 1-16, brez signature) in 1. novembra 1692 (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 131, fasc. LIV, Z-7/I, 16. l. 1694, str. 9, No. 15) ter pobotnica njegove druge žene, podpisana 8. oktobra 1692 (ARS, AS 308, Zbirka testamentov, II. serija, fasc. V 1-16, brez signature). Velika večina regestov dokumentov v zapuščinskem inventarju sicer sploh ne vsebuje kraja.

⁵⁶ J. W. VALVASOR, *Die Ehre* (kot v op. 6) IX, 109.

⁵⁷ J. B. WITTING, *Beiträge* (kot v op. 8) 144-145. Zanimivo je, da Witting v rodovniku rodbine Valvasor prav pri otrocih Janeza Vajkarda ne navaja virov in pri celotni polihistorjevi rodbinski veji citira sploh samo vir njegove smrti. Na objavo me je opozoril in mi priskrbel njene kopije kolega Miha Preinfalk, ki se mu za prijazno gesto iskreno zahvaljujem. Obenem tudi za njegovo dejavno spremljanje nastajanja pričujoče razprave in vse druge koristne napotke.

⁵⁸ P. RADICS, *Johann Weikhard* (kot v op. 2) 80 sl., 197 sl.; B. REISP, *Kranjski polihistor* (kot v op. 2) 101, 266 sl.

⁵⁹ Na njeno ime in sorodstveno zvezo z Valvasorjem sem sicer prvič naletel v zapuščinskem inventarju njenega očima

s katero se je njegova rodovina tudi nadaljevala (!). Reisp navaja Wittinga samo v bibliografiji o Valvasorju,⁶⁰ Radics pa njegovo objavo mestoma celo citira, a žal površno.⁶¹

Če izvzamemo »čudežno« prezrtje Valvasorjeve hčerke v Wittingovi genealoški razpravi, niti toliko ne preseneča, da za Regino Konstancijo vse doslej nismo vedeli. Ko je izšla Slava (1689), je namreč še ni bilo na svetu, zato njenega imena ni na objavljenem rodovnem deblu v IX. knjigi. Witting je nanjo naletel dvesto let pozneje v rokopisnih genealogijah kranjskega plemstva v Deželnem muzeju v Ljubljani,⁶² kjer je proučevalci Valvasorjevega življenja ne bi tako zlahka našli, saj se ime Regine Konstancije pojavlja le v rodovnikih njenih dveh mož in potomcev,⁶³ rokopisni rodovnik Valvasorjevih pa ne zajema polihistorjeve družine, temveč le eno od rodbinskih vej.⁶⁴ Žal je Radicseva nepozornost to Valvasorjevo potomko za skoraj celo stoletje potisnila v ponovno pozabo, potem ko je konec 19. stoletja že bila odkrita.⁶⁵ Prezrtje objave o njenem obstoju je tako pglavilni razlog, da je Valvasorjevo potomstvo v drugi in naslednjih generacijah tako dolgo ostalo neodkrito.

Drugi razlog za »skritost« najmlajše Valvasorjeve hčerke je dejstvo, da nimamo podatka o kraju in datumu njenega rojstva oziroma krsta. In tu smo pri problemu, ki bi Valvasorjevim življenjepiscem povzročal nemalo preglavic – a bi jih hkrati gotovo tudi motiviral za bolj poglobljeno genealoško raziskovanje –, če ne bi Valvasor sam objavil rodovnega debla svoje družine. Velike večine otrok Janeza Vajkarda namreč ne najdemo v krstnih matičnih knjigah župnij, kjer je družina živela in naj bi bili novorojenci krščeni, čeprav so tamkajšnje matice vodene dosledno in so dobro ohranjene. Za tisto polovico njegovih otrok, ki so pomrli v prvih mesecih in letih, tako brez podatkov v Slavi sploh ne bi vedeli, da so kdaj živeli.

Kje so se torej Valvasorjevi otroci rojevali in bili krščeni v novo življenje? Plemiški genealog Ludvig Schiviz von Schivizhoffen (1859–1939),⁶⁶ katerega monumentalna zbirka genealoških podatkov o kranjskem plemstvu (1905) vsebuje sistematične izpise plemiških rojstev, porok in smrti iz vseh takrat dosegljivih matičnih knjig, je sam ali s pomočjo sodelavcev našel le dva krsta polihistorjevih otrok: Janeza Ludvika v Šmartnem pri Litiji (1683) in najmlajšega Franca Engelberta v Krškem (1693).⁶⁷ Za slednjega, ki je moral že zgodaj umreti, je to sploh edini znani podatek. Witting (1894) ga, razumljivo, še ni poznal, Radics (1910) pa ga je že lahko povzel po Schivizhoffnu in vstavil v Valvasorjevo rodovno drevo, kjer, kot je bilo rečeno, zaradi gole nepazljivosti nima Regine Konstancije.⁶⁸ Čeprav je Schiviz von Schivizhoffnova zbirka odličen kažipot in med drugim vsebuje tudi podatke o poroki polihistorjeve starejše hčerke ter o

Janeza Herbarda pl. Buseta (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 123, fasc. L, W–81, 11. 7. 1724, str. 21–22, No. 11).

⁶⁰ B. REISP, *Kranjski polihistor* (kot v op. 2) 340–341.

⁶¹ P. RADICS, *Johann Weikhard* (kot v op. 2) 343, med drugim pove, katere vire je Witting uporabil za prispevke o genealogiji kranjskega plemstva. J. B. WITTING, *Beiträge* (kot v op. 8) 145, navaja tudi dragocena podatka: imeni obeh soprogov Regine Konstancije. Radicsevo prezrtje te Valvasorjeve hčerke je na Slovenskem kmalu opazil kranjski plemiški genealog Ludvik (Ludwig) Lazarini (1849–1930), ki je poznal Wittingovo objavo (Zgodovinski arhiv Ljubljana (= ZAL), LJU 340, Lazarinijeva genealoška zbirka, šk. XX, Werneck).

⁶² Uporabljene rokopisne vire navaja v uvodu k prvemu delu svojega članka. Šlo je za genealogije v Kranjskem deželnem muzeju Rudolfinumu, ki so jih sestavili Schönleben, Lukantschitsch in Raigersfeld (J. B. WITTING, *Beiträge* (kot v op. 8) 89–90).

⁶³ ARS, AS 1075, Zbirka rodovnikov, št. 279, Werneck; št. 52, Dienersperg.

⁶⁴ Prav tam, št. 273, Valvasor.

⁶⁵ Radics je o Regini Konstanciji sicer zbral nekaj biografskih podatkov, ne da bi ugotovil, da gre za polihistorjevo hčerko (ARS, AS 984, Radics pl. Peter Pavel, fasc. 6, Gradivo za biografske študije, Lit. V – Valvasor, mapa XXIII, enota XV). Tako je ne navaja v gradivu o polihistorjevih sinovih in hčerkah (prav tam, fasc. 7, mapa XXVII, enota E).

⁶⁶ O njem: *Slovenski biografski leksikon. Prva knjiga Abraham – Lužar* (= SBL I), Ljubljana: Zadružna gospodarska banka 1925–1932, 219–220.

⁶⁷ L. SCHIVIZ VON SCHIVIZHOFFEN, *Der Adel* (kot v op. 46) 303 in 330.

⁶⁸ P. RADICS, *Johann Weikhard* (kot v op. 2) 347.

nekaterih njegovih vnukih, velja upravičeno za pomanjkljivo. Nikakor pa ni tako površno delo, da bi lahko prezrla krste kar enajstih od trinajstih Valvasorjevih otrok, saj zajema podatke iz matic vseh treh župnij, v katerih je baronova družina stalno ali občasno prebivala: Šmartno pri Litiji, Ljubljana–Sv. Nikolaj in Krško. Pri podrobnem pregledu še danes ohranjenih matic se je izkazalo, da je Schiviz von Schivizhoffen v uporabljenih matičnih knjigah spregledal samo dva Valvasorjeva otroka, krščena leta 1674 in 1679 v župniji Šmartno,⁶⁹ medtem ko krstov preostalih devetih v maticah omenjenih treh župnij resnično ni. Še en razlog več torej, da jih raziskovalci Valvasorjevega življenja niso izsledili in so se morali zadovoljiti le s podatki, ki jih je Janez Vajkard sam objavil v Slavi.

Poleg omenjene dolgo pozabljenе hčerke Regine Konstancije, rojene že po izidu Slave, je v pozabo potonila še ena mlajša polihistorjeva hči, ki ji ne vemo niti imena in je umrla v prvih dneh, tednih ali mesecih življenja. Nanjo je pozabil celo njen odkritelj sam, Valvasorjev življenjepisec Peter Radics, ki je o otrokovi smrti pisal leta 1895 v *Laibacher Zeitung*,⁷⁰ nato pa je petnajst let pozneje (1910) v monografiji o kranjskem polihistorju sploh ne omenja. Šlo je za še zelo majhnega otroka ženskega spola (*parvula domicella*), katerega smrt 28. januarja nenavedenega leta je bila nekoč vpisana v mrliško knjigo župnije Šmartno pri Litiji. Kot je pravilno ugotavljal že Radics, je otrok umrl po letu 1689, saj bi ga Valvasor sicer omenil v svojem rodovniku.⁷¹ Tako pridejo v poštev samo tri leta: 1690, 1691 in 1692, kajti januarja 1693 polihistorjeve družine ni bilo več na Bogenšperku. Razlog za nenavedbo letnice v matici pa je tale: med letoma 1687 in 1697 so šmarsko mrliško knjigo vodili zelo neredno, vpis smrti Valvasorjeve hčerkice pa se je za povrh moral nahajati na neki pozneje iztrgani strani.⁷² To je sicer edini od otrok Janeza Vajkarda sploh, ki ga, umrlega še v otroški dobi, zasledimo v mrliških matičnih knjigah.

Vrnimo se spet k drugemu, pomembnejšemu vprašanju: katere polihistorjeve otroke najdemo v krstnih maticah ter kako razložiti odsotnost drugih? V treh šmarskih krstnih knjigah 1665–1674, 1674–1688 in 1689–1703 zasledimo tri krste: 29. aprila 1674 krst najstarejše *Marije Sidonije*, 2. oktobra 1679 petorojenega *Volfganga Vajkarda* in 21. aprila 1683 krst sedmega otroka *Janeza Ludvika*.⁷³ Ker so vse tri knjige vodene dosledno, domala brez vrzeli, sploh pa ni praznine okoli znanih datumov rojstev Valvasorjevih otrok, si le težko predstavljamo, da bi pogrešani otroci v maticah izostali zaradi malomarnosti šmarskih duhovnikov. Tudi če bi imeli na Bogenšperku krstilnik in lastnega duhovnika, česar grad najverjetneje ni premogel,⁷⁴ bi krsti morali biti vpisani v župnijsko krstno matico. Ne nazadnje bi družinski

⁶⁹ NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, R 1665–1674, 29. 4. 1674; R 1674–1688, 2. 10. 1679.

⁷⁰ P. RADICS, Valvasor-Studien I. Aus dem Archive der Pfarre St. Martin bei Littai. V: *Laibacher Zeitung* 114, 1895, 1426.

⁷¹ Prav tam. – Radics je menil, da se lahko pod oznako »parvula domicella« skriva samo 28. aprila 1688 rojena Katarina Franciška, kajti njena polsestra Johana je imela takrat že deset let (dejansko vsaj 12!) in torej ne bi mogla biti označena s takšno dvakratno pomanjševalnico. Takrat, leta 1895, Radics namreč še ni vedel, da je Katarina Franciška odrasla in se omožila, kar pa sam navaja petnajst let zatem v monografiji o Valvasorju (P. RADICS, *Johann Weikhard* (kot v op. 2) 347). Tako kot preztjuju Regine Konstancije so tudi Radicsevemu pozabljenju te Valvasorjeve hčerke pač botrovala njegova leta, saj je knjigo o Valvasorju napisal pri 70-ih in jo izdal pri 74-ih, potem ko se s tematiko že nekaj let ni več intenzivneje ukvarjal.

⁷² Mrliška matica šmarske župnije 1660–1710 je vodena dokaj natančno do vključno leta 1686 in ponovno od začetka leta 1698 dalje. Vmes ne manjka nobena stran, toda redki vpisi iz vmesnih let (1687–1690 in 1695), skupaj 19 in en sumarni vpis osmih otrok, strnjeni na pičlih dveh straneh, so vsi, razen treh iz leta 1695, brez datumov. Na notranji strani platnic ob koncu folianta sta še dva nedatirana vpisa, nikjer pa ni najti zapisa o smrti Valvasorjeve hčerke. Očitno je bil zabeležen na eni od danes neobstoječih iztrganih strani pred koncem knjige. NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, M 1660–1710.

⁷³ NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, R 1665–1674, R 1674–1688, R 1689–1703.

⁷⁴ Valvasor omenja v Slavi samo grajsko kapelo Naše Ljube Gospe, ki jo je dal sam urediti, ne pa tudi duhovnika-beneficiata (J. W. VALVASOR, *Die Ehre* (kot v op. 6) XI, 619). Prim. tudi opis šmarske župnije z omembo bogenšperške

oče poskrbel zanje že zato, ker so plemiški in drugi otroci v tem času vse pogosteje potrebovali krstni list, denimo za vpis v višje šole, vstop v samostan ali semenišče, končno pa tudi za plemiško genealogijo.⁷⁵

Valvasor je v Slavi za vse svoje dotlej rojene otroke obelodanil le datume rojstva, ki si jih je zagotovo vestno beležil že sproti, žal pa ne tudi krajev rojstev in krstov. V tej zvezi je zanimivo, da je pri tistih treh otrocih, ki jih najdemo tudi v šmarski krstni matici, minilo od rojstva do krsta zelo različno število dni, vsaj v dveh primerih več, kot je bilo sicer običajno. Ljudje tega časa so namreč nosili h krstu komaj kak dan stare novorojenčke, pač iz strahu, da ne bi umrli nekrščeni.⁷⁶ Pri otrocih sicer »vraževernega«⁷⁷ barona Janeza Vajkarda pa je bilo drugače: četudi Bogenšperk sploh ni bil daleč od župnijske cerkve, je namreč med rojstvom in krstom prve hčerke Marije Sidonije minilo trinajst dni, pri Volfu Vajkardu sedem in le pri Janezu Ludviku samo trije dnevi. Pri tem komaj verjamemo, da bi se v datumih rojstev zmotil Janez Vajkard, težko celo stavci pri postavljanju Slave v oddaljenem Nürnbergu.

Matični podatki o rojstvih in krstih devetih otrok ter morda še kakšnega neznanega, rojenega že po izidu Slave, ostajajo tako še naprej neznanka. Nasploh je uganka, kam so se vendar mogli skriti, potem ko so bile pregledane matične knjige kar petih sosednjih župnij Šmartnega in obeh takratnih ljubljanskih župnij. Če upoštevamo navade kranjskega plemstva, ki je svoje novorojence rado nosilo h krstu v stolnico, je bila še posebej velika verjetnost, da bi krščence izsledili v maticah ljubljanske stolne župnije Sv. Nikolaja. Z gotovostjo lahko torej trdimo, da Valvasorjevih otrok niso krstili ne v ljubljanski stolnici ne v predmestni župnijski cerkvi sv. Petra, kakor tudi ne v župnijah Dol pri Ljubljani, Vače, Zagorje ob Savi in Šentvid pri Stični.⁷⁸ Od Bogenšperku bližnjih župnij bi prišle v poštev kvečjemu še župnije Polšnik, Čemšenik, Šentrupert na Dolenjskem in Svibno, vendar so njihove matice iz tega časa uničene ali pomanjkljive,⁷⁹ verjetnost, da bi bila v njih imena Valvasorjevih otrok, pa zelo majhna, saj gre pri Polšniku in Čemšeniku ne nazadnje za višinski župnijski cerkvi. Morebitnih prihodnjim zagnancem preostane torej slepo iskanje brez posebnega upanja in načrta, saj so glavne možnosti že izčrpane. Tudi če bi Ana Rozina namesto na Bogenšperku rojevala na svojem prejšnjem domu na Slatni, bi ostala v mejah šmarske župnije. Kot smo videli, prav tako odpa-

kapela v: J. W. VALVASOR, *Die Ehre* (kot v op. 6) VIII, 767–771. Radics je menil, da bi bilo v šmarskih maticah pri Valvasorjevih otrocih gotovo pripisano, če bi bil krst drugje kakor v župnijski cerkvi, denimo v novi bogenšperški grajski kapeli (P. RADICS, *Valvasor-Studien I* (kot v op. 70) 1426). Poleg tega tudi ne vemo, kdaj je Valvasor kapelo uredil, morda celo že po krstu zadnjega v Šmartnem krščenega otroka (1683).

⁷⁵ Tako sta bila 10. maja 1683 vpisana v krstno matico župnije Vače dvojčka, sinova polihistorjevega bratranca Adama Sigfrida Valvasorja, sicer krščena v kapeli gradu Medija (NŠAL, ŽA Vače, R 1673–1689). Tudi ko so se sredi 18. stoletja na gradu Gracarjev turn pri Šentjerneju rojevali Valvasorjevi pravnuki grofje Paradeiser, so vse krstili še isti dan v grajski kapeli, nato pa čez nekaj dni ali tednov obnovili krstne zaobljube v šentjernejski župnijski cerkvi in oba datuma vključno z dnevom rojstva vpisali v krstno matico (Župnijski urad Šentjernej, R 1739–1748, 22. 9. 1748; R 1749–1760, 25. 9. 1751, 4. 3. 1753).

⁷⁶ O tem pričajo zlasti mlajše matice, predvsem po letu 1770, ko poleg datuma krsta pogosto beležijo tudi datum in včasih celo uro rojstva. P. Radics je zapisal, da je velika razlika med dnevnoma rojstva in krsta pri Mariji Sidoniji Valvasor (1674) za ta čas izjema, saj sta se datuma celo pri plemiških otrocih praviloma pokrivala (P. RADICS, *Valvasor-Studien I* (kot v op. 70) 1425).

⁷⁷ O Valvasorjevi »vraževernosti« govori zlasti poglavje »Stellung zu Teufel und Hexen« v: P. RADICS, *Johann Weikhard* (kot v op. 2) 130–136.

⁷⁸ NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, R 1669–1678, R 1678–1686, R 1686–1692, R 1692–1699, Rep R 1653–1692; ŽA Ljubljana–Sv. Peter, R 1667–1676, R 1676–1683, R 1683–1692, R 1692–1708, Rep R 1668–1731; ŽA Dol pri Ljubljani, R 1669–1688, R 1688–1730; ŽA Vače, R 1673–1689, R 1689–1705, R 1674–1698 (za Sv. Goro); ŽA Zagorje ob Savi, R 1669–1695; ŽA Šentvid pri Stični: R 1664–1681, R 1681–1714.

⁷⁹ Krstne matice prvih treh župnij za ta čas niso ohranjene (E. UMEK, J. KOS (ur.), *Vodnik po matičnih knjigah za območje SR Slovenije I–II*. (Vodniki). Ljubljana: Skupnost arhivov Slovenije 1972, 72, 447, 693), svibenske matične knjige pa so močno pomanjkljive (NŠAL, ŽA Svibno, R 1671–1684 z vrzeljo 1673–1681, R 1685–1701 – poškodovana, zato začetek šele julija 1695).

deta Ljubljana, kjer je imel Janez Vajkard hišo, in Medija v župniji Vače, kjer je bil njegov mladostni dom. Prav posebna kaprica bi ga morala voditi, če je svoje otroke, vendarle rojene na Bogenšperku, pošiljal h krstu v ure hoda oddaljene župnije, pa četudi so bili zvečine rojeni v toplejših, za potovanja ugodnejših mesecih. Poleg tega bi v tamkajšnjih maticah na kakšnega krščenega Valvasorja gotovo naletel plemiški genealog Schviz von Schvizhoffen s svojimi pomočniki. Kot bomo videli v nadaljevanju, ostaja pravzaprav samo še možnost, da sta obe Valvasorjevi ženi spremljali moža na poteh in potovanjih in so se tako otroci povečini rodili zdoma, bodisi v tistih kranjskih župnijah, ki jih Schviz von Schvizhoffen ni dovolj temeljito obdelal,⁸⁰ bodisi v onih, katerih matice so bile že prej uničene. Ali pa so otroci prijkali na svet sploh zunaj domače dežele, nemara celo kje daleč na Nemškem in Francoskem,⁸¹ kar se zdi navsezadnje še najbolj verjetno.

Valvasorjevo rodovno deblo v IX. knjigi Slave priča, da so se mu otroci v prvem zakonu rojevali kot po tekočem traku. Nekaj več časa je sicer minilo med poroko 10. julija 1672 in rojstvom prve hčerke 16. aprila 1674, vendar ne smemo pozabiti, da je bilo Ani Rozini ob poroki komaj 13 let in devet mesecev, rodila pa je pri petnajstih in pol.⁸² Na svet je prišlo devet otrok, najprej štiri deklice, za njimi pet dečkov. Med rojstvom prvega in drugega otroka ni minilo niti celo leto, sicer pa med dvema novorojencema nikoli več kakor 22 mesecev in pol.⁸³ Kot že rečeno, so v šmarskih krstnih maticah vpisani le trije in se preostalih šest najverjetneje sploh ni rodilo na Bogenšperku. Podobno velja tudi za otroke iz Valvasorjevega drugega zakona, razen za najmlajšega, krščenega že v Krškem.

Družinski materi sta torej povečini morali rojevati drugje, najverjetneje ob strani svojega moža. Kdaj natanko pa je bil Valvasor zdoma in kje vse je takrat potoval, ne bi mogli ugotoviti s še tako natančno analizo tovrstnih podatkov, ki jih navaja v Slavi, niti iz datacij njegovih dokumentov in pisem.⁸⁴ Še manj seveda, na katerih potovanjih sta bili z njim tudi ženi, saj takšen podatek preprosto »ne sodi« v knjigo ali korespondenco.⁸⁵ Poleg študijskih potovanj je Valvasor po letu 1680 kot stotnik ali kapetan pešcev dolenjskega dela Kranjske opravil nekaj vojaških poti, za katere ni verjeti, da bi bila v spremstvu tudi noseča žena Ana Rozina. Naslednji primer posredno potrjuje, da je bilo resnično tako. Leta 1683 je moral kot častnik z nalogo obrambe vzhodnih štajerskih meja za tri mesece prekiniti študijsko delo: njegova vojska je v vsej naglici krenila iz Ljubljane 7. avgusta in se vrnila 1. novembra.⁸⁶ Tretji sin Janez Ludvik se mu je rodil 18. aprila 1683, torej tri mesece in pol pred očetovim odhodom iz dežele, in bil krščen tri dni pozneje v Šmartnem, četrti pa je prijkal na svet neznanokje 25. julija naslednje leto, slabih devet mesecev po Valvasorjevi vrnitvi domov.⁸⁷ Če je bilo polihistorjevo vojaško udejstvovanje povsem neprimeren čas, da bi jemal na pot tudi nosečo ženo, so se za takšne podvige ponujale kot veliko boljša priložnost pogoste študijske poti. Nemara

⁸⁰ Ker se je Valvasor veliko mudil pri Cerkniškem jezeru, je bila poskusno, vendar brez uspeha pregledana krstna matica župnije Cerknica (NŠAL, ŽA Cerknica, R 1676–1693).

⁸¹ Že Radics, ki je pregledal le ljubljanske in šmarske matice ter v zadnjih našel samo tri krste Valvasorjevih otrok, je zapisal, da so se drugi rodili drugje in da bodo o tem potrebne nadaljnje raziskave (P. RADICS, Valvasor-Studien I (kot v op. 70) 1426).

⁸² Ana Rozina morda ob poroki niti še ni bila spolno zrela ali pa ji je 31-letni soprog pri izpolnjevanju zakonskih dolžnosti prvo leto uvidevno prizanašal.

⁸³ J. W. VALVASOR, *Die Ehre* (kot v op. 6) IX, 109.

⁸⁴ Podatke o Valvasorjevih potovanjih je skrbno izpisoval Radics (ARS, AS 984, Radics pl. Peter Pavel, fasc. 7, Gradivo za biografske študije, Lit. V – Valvasor, mapa XXX, enota I, Potovanja, turistika, bivališča).

⁸⁵ V korespondenci se je Valvasor dotaknil družinskih zadev samo jeseni 1687, ko je tajniku londonske Kraljevske družbe v pismu 17. novembra uvodoma omenil razloge, zakaj zamuja s pošiljanjem razprave o Cerkniškem jezeru: v postnem času so mu umrli dva sinova in žena, nato pa se je vnovič oženil (B. REISP, *Korespondenca* (kot v op. 26) 51 in 70).

⁸⁶ B. REISP, *Kranjski polihistor* (kot v op. 2) 163–167.

⁸⁷ J. W. VALVASOR, *Die Ehre* (kot v op. 6) IX, 109; NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, R 1674–1688, 21. 4. 1683.

je Ana Rozina rojevala zdoma tudi zato, ker Valvasor ni dobro načrtoval svojih potovanj in se je na poti zamudil predolgo, da bi bila ježa za žensko v visoki nosečnosti dovolj varna, še posebej če je bila z možem daleč od Bogenšperka ali Ljubljane.⁸⁸

Edina Valvasorjeva daljša odsotnost, ki jo lahko kolikor toliko natanko datiramo in je blizu rojstvu katerega njegovih otrok, pade v poletje 1686. Tega leta je 15. aprila iz Ljubljane pisal pismo londonski Kraljevski družbi,⁸⁹ 13. junija se mu je neznanokje rodil sin Franc Jožef, najmlajši otrok v prvem zakonu,⁹⁰ v pismu, datiranem 29. avgusta na Bogenšperku, pa je Valvasor tajniku londonske Kraljevske družbe sporočal, da je pred štirimi tedni (torej konec julija ali v začetku avgusta), ko je bil nekaj tednov odsoten (!), prejel pismo iz Londona z datumom 3. junij.⁹¹ Kako razlagati »nekaj tednov« oziroma kako dolgo je trajala Valvasorjeva odsotnost, v spremstvu noseče žene ali brez nje, ostaja neodgovorjeno, kakor tudi vprašanje, kje vse se je tisto leto mudil.⁹² Prejkone (tudi) v tujini, saj bi ga, če bi krožil samo po Kranjskem, veliko lažje in prej doseglo londonsko pismo s pomembno, težko pričakovano vsebino, tako pa je štiri tedne neprebrano čakalo v Ljubljani. In tudi žena bi se lažje vrnila roditi na Bogenšperk ali v Ljubljano, ko le ne bi bila predaleč od doma.

Precej težje je datirati druge Valvasorjeve daljše odsotnosti v času prvega zakona, povezane s potovanji v tujino. V Slavi navaja z letnico samo potovanje v Nemčijo leta 1685, medtem ko postavlja svoja doživetja v Avstriji, na Nemškem in v Benetkah v čas pred šestimi oziroma desetimi leti.⁹³ Kot bomo videli, časovna distanca ne ustreza vselej letu izida Slave 1689, ampak lahko tudi letu poprej, ko je besedilo nastajalo. Tako bi se »pred 10 leti« lahko nanašalo na leto 1678, kar pomeni, da je polihistorjeva četrta hči Ivana Rozina, rojena 11. junija 1678,⁹⁴ morda zagledala luč sveta med očetovim potovanjem v Benetke.

Valvasorjeve otroke in ženo so na bogenšperškem gradu pogosteje kakor rojstva prehiteli smrti. Majhni otroci prav gotovo niso potovali z očetom in materjo, ampak so v času njune odsotnosti ostajali v varstvu dojilj in varušek. Tako ni rečeno niti to, da je bila doma vsaj mati, ko so druga za drugo pomrle prve tri hčerke, stare od dveh do štirih let in pol. Prvih šest let zakona, dokler se ni rodila četrtorojenka Johana, sta bila pri hiši največ po dva otroka hkrati, a zaradi njihovega naglega umiranja večinoma le en sam. Mlade Ane Rozine tako družina ni posebej priklepala na dom in se je lažje pridružila možu na njegovih potovanjih. Število živečih otrok se je povečevalo šele v osemdesetih letih, ko je za kratek čas devetih mesecev doseglo najvišjo številko šest, a nato naglo upadlo na štiri. Od skupno devetih so otroštvo preživeli samo ena hči in trije sinovi. Kot nam je izpričal Valvasor sam pri opisu medijskega gradu, so njegovih pet umrlih otrok iz prvega zakona in ženo Ano Rozino položili v rodbinsko grobnico na Mediji,⁹⁵ na drugi strani Save, le nekaj ur od Bogenšperka, kjer je v tem času gospodarila druga veja Valvasorjeve rodbine. Skoraj gotovo so torej vsi pomrli na Bogenšperku ali kje v

⁸⁸ Ježa je bila v Valvasorjevem času najbolj uporabna oblika prometa, ki jo je tudi sam prakticiral pri svojih raziskovalnih potovanjih po Kranjski (prim. S. SITAR, O prometu v Slavi vojvodine Kranjske. V: *Valvasorjev zbornik ob 300 letnici izida Slave vojvodine Kranjske. Referati s simpozija v Ljubljani 1989*, Ljubljana: SAZU in Odbor za proslavo 300 letnice izida Valvasorjeve Slave 1990, 146).

⁸⁹ Po objavi: B. REISP, *Korespondenca* (kot v op. 26) 31 in 33.

⁹⁰ J. W. VALVASOR, *Die Ehre* (kot v op. 6) IX, 109.

⁹¹ Po objavi: B. REISP, *Korespondenca* (kot v op. 26) 39 in 43. Valvasor sicer pravi, da je bilo pismo datirano 3. junija po starem koledarju, a gre za pomoto, saj je šlo v resnici za novi koledar (prim. dvojno datacijo omenjenega pisma prav tam, 36 in 37, in komentar na str. 94).

⁹² V Slavi za to leto poroča, da je našel ahat pri gradu Soteska (B. REISP, *Kranjski polihistor* (kot v op. 2) 149).

⁹³ O treh potovanjih v tujino: B. REISP, *Kranjski polihistor* (kot v op. 2) 154, 88; J. W. VALVASOR, *Die Ehre* (kot v op. 6) XI, 92, 93; III, 405.

⁹⁴ J. W. VALVASOR, *Die Ehre* (kot v op. 6) IX, 109.

⁹⁵ J. W. VALVASOR, *Die Ehre* (kot v op. 6) XI, 164.

bližini doma. Njihovih smrti pa razumljivo ni v mrliški matici župnije Šmartno, že zato ker jih niso pokopali na tleh domače župnije, temveč na Mediji, v sosednji župniji Vače.⁹⁶

Globoko zarezo v polihistorjevem družinskem življenju je prineslo leto 1687, čas, ko je bil na vrhuncu svojega ustvarjalnega dela. V samo sedmih tednih je smrt v njegovi ožji družini kosila kar trikrat. Najprej sta mu 4. in 14. marca umrla šestletni in še ne enoletni sin, 25. aprila pa komaj 29-letna žena, mati štirih preostalih otrok, starih od tri do devet let.⁹⁷ Sklepali bi, da je bila pri obeh otrocih vzrok smrti nalezljiva bolezen, saj sta si žalostna dogodka sledila v razmiku samo desetih dni, medtem ko lahko le ugibamo o razlogih za zgodnjo smrt Ane Rozine.⁹⁸

Že slabe tri mesece po njenem pogrebu je Janez Vajkard 20. julija 1687 še drugič stopil pred oltar, tokrat v graščini Vrhovo pod Gorjanci. Nevesta Ana Maksimila baronica Zetschker je bila hči pokojnega Franca Erazma in Marije Sidonije roj. grofice Tattenbach in je s svojo vnovič omoženo materjo živela pri očimu Janezu Juriju pl. Wernegku na njegovi vrhovski graščini nedaleč od Šentjerneja.⁹⁹ Enako kot pri Valvasorjevi pokojni ženi je bilo njeno prvo ime Ana, kakor jo je ožja okolica očitno skrajšano tudi klicala.¹⁰⁰ Janez Vajkard je bil torej oženjen z dvema Anama, kar za komuniciranje z drugo ženo sploh ni bilo »nepraktično«. Tudi druga Ana je bila od njega precej mlajša, nekako enake starosti kot prva, morda od nje pet let mlajša ali starejša. Starostna razlika med zakoncema je tako znašala najmanj 10 in največ 22 let. Ana Maksimila se je morala roditi najpozneje poleti 1663, glede na to da je njen oče Franc Erazem pl. Zetschker umrl 18. novembra 1662.¹⁰¹ Kdaj in kje natanko je prišla na svet, ni ugotovljivo, zelo verjetno pa na gradu Novi grad v Jablanici pri Boštanju, kjer je gospodaril že njen praded¹⁰² in kjer je, kot vse kaže, nastal inventar zapuščine njenega očeta, sicer gospodarja več dolajskih gradov vzdolž Save.¹⁰³ Starejše matične knjige župnije Boštanj ob Savi so namreč izgubljene,¹⁰⁴ zato lahko z gotovostjo ugotovimo le, da je bilo Ani Maksimili

⁹⁶ NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, M 1660–1710. Knjiga je sicer pomanjkljiva, saj ima več vrzeli, tako za več mesecev v letu 1681 in zlasti za obdobje 1687–1697.

⁹⁷ Datumi smrti in izračunane starosti po: J. W. VALVASOR, *Die Ehre* (kot v op. 6) XI, 164.

⁹⁸ B. REISP, *Kranjski polihistor* (kot v op. 2) 101.

⁹⁹ Vsebino poročne pogodbe je leta 1904 po prepisu, tedaj shranjenem v zbirki prepisov v turjaškem arhivu, objavil A. KASPRET, Ženitni dogovor (kot v op. 28) 186–189, ponatisnil pa P. RADICS, *Johann Weikhard* (kot v op. 2) 307–309.

¹⁰⁰ Dokaz, da jo je okolica poznala predvsem kot Ano, in ne kot Maksimilo, ponuja krstna matična knjiga duhovnije Krško, v kateri je 22. 4. 1696 vpisana kot botra »illustrissima Dna Anna M: Valuasorin« (NŠAL, ŽA Krško, R 1670–1729).

¹⁰¹ Datum očetove smrti po: J. B. WITTING, Beiträge (kot v op. 29) 263. Njegovo zapuščino so popisali šele spomladi 1663 (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 128, fasc. LII, Z–8, 16. 4. 1663).

¹⁰² M. SMOLE, *Graščine* (kot v op. 37) 324.

¹⁰³ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 128, fasc. LII, Z–8, 16. 4. 1663. Zapuščinski inventar Franca Erazma pl. Zetschkerja »zum Erkenstein vnd Waldegkh« je datiran zgolj na »Erkenstein«-u, kar slejkoprej pomeni Novi grad (*Obererckenstein*), kot se je ta grad imenoval prvotno, preden je v 17. stoletju nastala graščina Gomila pri Kompolju (*Untererckenstein*), prav tako v lasti Zetschkerjev (o nastanku imen gl. J. W. VALVASOR, *Die Ehre* (kot v op. 6) XI, 415, 615). Pokojnikovo zapuščino so sicer inventarizirali tako na »Ober« kot na »Untererckenstein«-u. V graščini Gomila (*Untererckenstein*) je zanesljivo živel njegov leta 1657 umrl brat Andrej Danijel, lastnik »Guett Erkenstein«, saj je inventar njegove zapuščine datiran na »Vndtererckenstein«-u (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 128, fasc. LII, Z–7, 16. 8. 1657). Kot priča Valvasorjevo ženitno pismo, je bil pokojni Franc Erazem pl. Zetschker »auf Weinpichl vnd Waldekh« gospod treh obsavskih gospostev (*Herr auf Weixl, Ober= vnd Unter=Erkenstein*) – Novega dvora pri Radečah, Novega gradu v Jablanici in Gomile pri Kompolju. V kranjski imenjski knjigi 1619–1662 so prav podatki o Zetschkerjih zelo pomanjkljivi; z imenom je naveden le Mihael z Griča, sicer pa sumarno, brez vsakršnih drugih podatkov, dediči Kristofa Zetschkerja (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 5 (1619–1661), fol. 93). V naslednji knjigi 1662–1756 je posest že razdeljena med sorodnike, tako da se ime Franca Erazma pojavi le na posesti Novi grad v Jablanici (Erckenstein), ki je bila šele poznega leta 1682 prepisana na njegova sinova (prav tam, št. 6 (1662–1756), fol. 119).

¹⁰⁴ E. UMEK, J. KOS (ur.), *Vodnik* (kot v op. 79) 34; T. KRAMPAČ, *Vodnik po matičnih knjigah Nadškofjiskega arhiva Ljubljana* (Nadškofija Ljubljana, Arhiv, Priročniki 2). Ljubljana: Nadškofija Ljubljana 2003, 12.

ob poroki z Valvasorjem vsaj 24 let. Odraščala je z najmanj dvema bratoma in tremi sestrami,¹⁰⁵ otroštvo in mladost pa preživljala na vsaj dveh dolenjskih gradovih. Njena ovdovela mati Marija Sidonija je namreč leta 1665 od sorodstva odkupila vse pravice do gospostva Novi dvor pri Radečah,¹⁰⁶ ki ga je nato leta 1676 prepustila sinu Sigmundu Viljemu.¹⁰⁷ Takrat je bila že vnovič omožena pl. Buset in je živela na graščini Vrhovo pri Šentjerneju, kamor so se z njo preselili vsaj nekateri od otrok. Z očimovim bratom Jurijem Sigmundom se je za materjo poročila starejša hči Marija Sibila, kar pomeni, da sta se mati in hči omožili z dvema bratoma.¹⁰⁸ Približno v istem času, 14. decembra 1676, so bili pl. Zetsckherji, in sicer trije bratrance, povzdignjeni v baronski stan.¹⁰⁹ Tako se Valvasorjeva nevesta Ana Maksimila, enako kot polihistor, ni rodila kot baronica in to po vseh pravih tudi pozneje ni bila, saj baronstva ni mogla preprosto podedovati po bratih.

Polihistorjev drugi in zadnji ženitni dogovor, sklenjen 20. julija 1687 na Vrhovem, razkriva tudi gmotno plat zakonske zveze, ki je v podrobnostih žal ne poznamo za njegov prvi zakon. Zakonca sta v zakon prinesla 900 goldinarjev dote v deželni veljavi in prav toliko zaženila, kar naj bi po smrti enega ali drugega pripadlo skupnim otrokom oziroma drugim krvnim sorodnikom, če bi njuna zveza ostala brez potomstva. Nevesta je prispevala še 1.800 goldinarjev jutrne, ženin pa 500 goldinarjev proste donacije (*freye donation*). Poleg dogovora o delitvi premičnin – srebrnine, obleke in orožja – so v pogodbi za primer Valvasorjeve smrti določili tudi vdovščino: dokler se Ana Maksimila ne bi ponovno poročila, bi na leto prejemale 400 goldinarjev rente in brez kakršnih koli obveznosti uživala hišo z vrtom v Ljubljani ali Novem mestu. Z vrhovške graščine so nevesto odpravili še z enim darilom – kočijo, vpreženo v dva konja, za katera si lahko predstavljamo, da sta vlekla balo in mladoporočenca. Med desetimi sopodpisniki poročne pogodbe sta se znašla nevestina mati in omenjeni brat Sigmund Viljem, na Valvasorjevi strani pa srečamo, pomenljivo, tudi dva njegova svaka pl. Graffenwegerja, brata prve žene.¹¹⁰ Navzoča nista bila le kot povabljeni sorodnika in svata, temveč hkrati v vlogi zaščitnikov pravic polihistorjevih majhnih otrok iz prvega zakona.

Iz poroke pod Gorjanci je dobiček vsekakor potegnil Valvasor, in ne Ana Maksimila. Čez tri mesece, 21. oktobra, se je namreč vrnil na Vrhovo po 900 goldinarjev deželne veljave, ki jih je v skladu z ženitnim dogovorom zavaroval s svojim premoženjem, ne da bi torej dejansko karkoli prispeval.¹¹¹ Vse skupaj je bilo zelo verjetno že takrat na moč varljivo. Nevesta prejkone ni imela niti približne predstave o Valvasorjevem čedalje bolj negotovem gmotnem stanju, zlasti ne o tem, kako naglo naraščajo njegovi dolgovi, koliko znašajo obresti na nikoli v celoti odplačano kupnino za Bogenšperk, Lichtenberg in Črni Potok ter kakšni so predračun in dejanski stroški za tisk Slave. Leto in pol po možitvi, februarja 1689, je morala svojemu soprogu iz lastnega žepa posoditi nemajhno vsoto 947 goldinarjev, da je lahko odplačal del

¹⁰⁵ J. B. WITTING, Beiträge (kot v op. 29) 263, navaja, da so imeli njeni starši štiri otroke: Janeza Herbarda, Sigmunda Viljema, Ano Maksimilo por. baronico Valvasor in pl. Wernegk ter Marijo Sibilo por. pl. Wernegk. Vendar slednja v svoji oporoki leta 1692 omenja pet svojih še živečih sorojencev: poimensko obo brata – Sigmunda in Herbarda, brez imena in priimka pa tri sestre (ARS, AS 308, Zbirka testamentov, II. serija, fasc. W 1–49, testament W–20, 18. 7. 1692).

¹⁰⁶ M. SMOLE, Graščine (kot v op. 37) 321.

¹⁰⁷ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), fol. 119'. – Sigmundu Viljemu in njegovemu bratu Janezu Herbardu Zetschkerju je po imenjski knjigi leta 1682 pripadlo tudi gospostvo Novi grad v Jablanici, prej v lasti njunega očeta (prav tam, fol. 119).

¹⁰⁸ J. B. WITTING, Beiträge (kot v op. 29) 263.

¹⁰⁹ K. F. FRANK, *Standeserhebungen* 5 (kot v op. 10) 269. Med povzdignjenimi sta bila dva brata Ane Maksimile – Sigmund Viljem in Janez Herbard – ter njun bratranec Franc Engelbreht.

¹¹⁰ Po objavah: A. KASPRET, Ženitni dogovor (kot v op. 28) 186–189; P. RADICS, *Johann Weikhard* (kot v op. 2) 307–309.

¹¹¹ Pripis k poročni pogodbi z datumom Vrhovo, 21. 10. 1687 (gl. prejšnjo opombo).

zaostale kupnine za gospostva,¹¹² novih presenečenj pa kar ni hotelo biti konec. Ko so se začeli vrstiti neplačani računi in je Janez Vajkard svoje imetje samo še prodajal, je Ana Maksimila lahko upala le še na dediščino po sorodnikih in na njihovo pomoč.

Polihistorjev dom je tudi po drugi poroki ostal na Bogenšperku, podobna uganka kot za njegov prvi zakon pa je vprašanje, kje vse sta se zakonca mudila. Drugo koledarsko leto zakona, leta 1688, ko so bile priprave na izid Slave najintenzivnejše, je bil Valvasor vsekakor veliko zdoma, a kot kaže, z njim tudi Ana Maksimila. Tako ne vemo, kje se je rodila in bila krščena njuna najstarejša hči Katarina Frančiška, zadnja, ki jo z rojstnim datumom 28. april 1688 še navaja rodovnik v Slavi. Na svet je prišla dobrih devet mesecev po poroki staršev, samo 22 mesecev in pol za svojim umrlim polbratom, zadnjim Valvasorjevim otrokom iz prejšnjega zakona.

Navada iz polihistorjeve zveze z Ano Rozino, da se otroci ne rojevajo doma, se je torej v zakonu z Ano Maksimilo samo ponavljala. Če se je njegova prvorojenka v drugem zakonu morda rodila na materinem domu na Vrhovem pri Šentjerneju – tamkajšnja krstna matica je za ta čas namreč izgubljena –, otroci, rojeni med njo in najmlajšim sinom, krščenim spomladi 1693 v Krškem, glede na ohranjene krstne matične knjige krsta zanesljivo niso prejeli v šentjernejski župnijski cerkvi.¹¹³ Oporo točko za iskanje krstov Valvasorjevih otrok v tujini predstavlja Nürnberg, kjer so leta 1689 več mesecev po delih tiskali Slavo. Toda v krstni matici edine tamkajšnje katoliške župnije sredi protestantske okolice ni v dvajsetletju 1672–1692 nobenega otroka kranjskega polihistorja.¹¹⁴

Koliko otrok se je skupno rodilo v Valvasorjevem drugem zakonu, ki je trajal nekaj več kot šest let, najbrž ne bomo nikoli izvedeli. Ker je bila druga žena podobno plodna kot prva, bi jih bilo lahko pet, in ne samo štirje znani. Med rojstvom Katarine Frančiške 28. aprila 1688 in Franca Engelberta, krščenega 15. aprila 1693 v Krškem, je namreč preteklo skoraj pet let. V tem času, ne pred februarjem 1689 in ne po juniju 1692, sta prišli na svet Regina Konstancija, ki smo jo ponovno odkrili šele pred kratkim, in kmalu po rojstvu umrla deklica, katere imena ne poznamo. Dejansko se je drugi Valvasorjev otrok rodil po 15. aprilu 1689, ko je polihistor na Bogenšperku datiral posvetilo kranjskim deželnim stanovom, objavljeno v prvem delu Slave vojvodine Kranjske.¹¹⁵ A najbrž ne pred poletjem 1689, saj bi Valvasor otrokovo rojstvo v takem primeru gotovo dodal rodovnemu deblu v tretjem delu Slave, v katerem ima še nekaj dogodkov iz tega leta.¹¹⁶ Med letoma 1689 in 1692 bi se zakoncema torej teoretično lahko rodili

¹¹² Valvasorjeva zadolžnica z datumom 9. februar 1689 in pripisanim ženinim potrdilom o poravnani vsoti dne 8. oktobra 1692, obakrat v Ljubljani, je shranjena med testamenti deželne pravde (ARS, AS 308, Zbirka testamentov, II. serija, fasc. V 1–16, brez signature), vendar ne po zunanjih značilnostih (format, odsotnost ustreznne signature) ne po vsebini ne sodi k testamentom, ampak je bila tja vložena šele naknadno, o čemer priča tudi žig Kranjskega stanovskega muzeja (*Krainisch Ständisches Museum*), enak kot na kupoprodajni pogodbi za Valvasorjevo hišo v Krškem (ARS, AS 1063, Zbirka listin, a. e. 2742, feb. 1693).

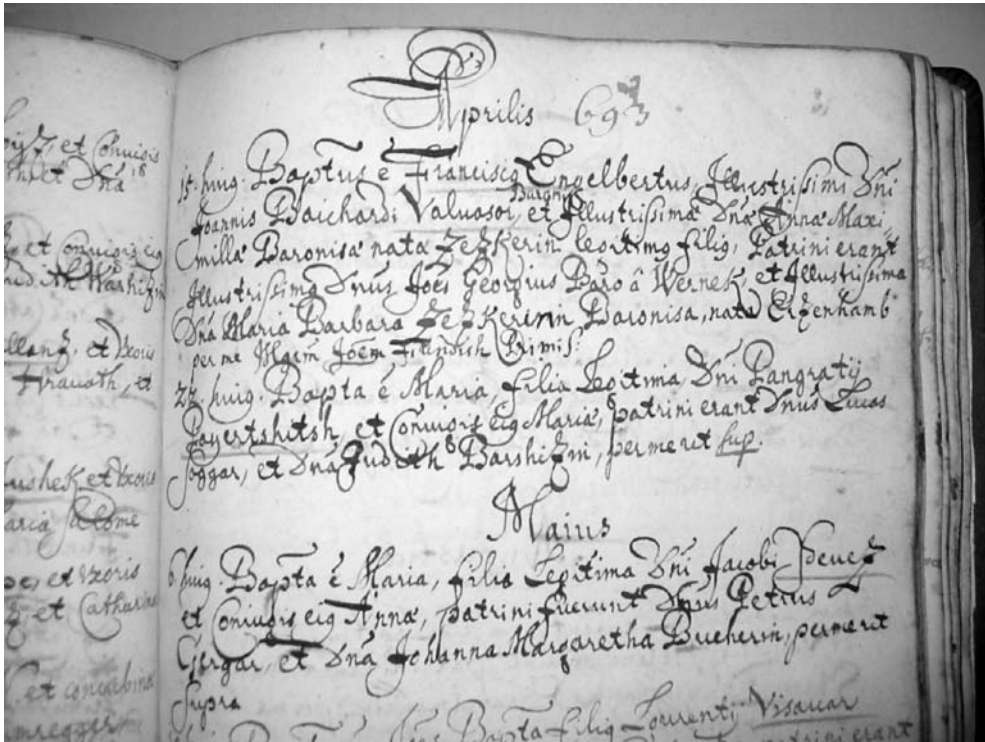
¹¹³ Druga najstarejša ohranjena šentjernejska krstna matica po prvi iz let 1640–1644 se začenja 17. avgusta 1688, slabe štiri mesece po rojstvu Katarine Frančiške (Župnijski urad Šentjernej, R 1688–1693).

¹¹⁴ Archiv des Erzbistums Bamberg, Pfarrei Unsere Liebe Frau Nürnberg, Band 1, Geburten 1636–1810; v knjigi je za obdobje 1672–1692 vsega 38 vpisov krstov (dopis arhiva Nadškofije Bamberg avtorju 22. junija 2007). Prav tako ni krsta nobenega od Valvasorjevih otrok v nürnberških luteranskih maticah (Landeskirchliches Archiv der Evangelisch-Lutherischen Kirche in Bayern, Kartei der luthrischen Kirchenbücher Nürnbergs; dopis arhiva Evangeličansko-luteranske Cerkve na Bavarskemu avtorju 29. junija 2007). Valvasor se je v Nürnbergu, glede na navedbo v Slavi: »pred šestimi leti«, zadrževal tudi leta 1683 ali 1682, (B. REISP, *Kranjski polihistor* (kot v op. 2) 84; J. W. VALVASOR, *Die Ehre* (kot v op. 6) XI, 93).

¹¹⁵ B. REISP, *Kranjski polihistor* (kot v op. 2) 196.

¹¹⁶ Kronološko zadnji omenjeni dogodek, objavljen v četrtem, zadnjem delu Slave, je iz julija 1689 (B. REISP, *Kranjski polihistor* (kot v op. 2) 258). Regina Konstancija je morda vedela, kje se je rodila, vsekakor pa ne tudi, kdaj natanko. Čeprav bi se lahko iz rodovnika v Slavi prepričala, da ni bila rojena pred izidom knjige, nosi njen portret napačno, prezgodnjo letnico rojstva 1688. Portret hrani Narodna galerija v Ljubljani (inv. št.: NG S 906) in

trije otroci, in ne le obe znani hčerki. Tako je imel naš polihistor v zakonu s Zetschkerjevo najmanj štiri in največ pet otrok, v obeh zakonih skupaj pa 13 ali 14.

Vpis krsta Valvasorjevega najmlajšega sina v krški krstni matici 15. aprila 1693

Čas drugega zakona je bil za Valvasorja nasploh dinamično in naporno obdobje, zaznamovano s slavo in priznanji, a tudi z nerazumevanjem okolice, razočaranji, boleznijo in z njimi povezanimi hudimi finančnimi težavami. Veliko se je Janezu Vajkardu dogajalo zlasti v letu 1689, vendar se ni ustavil niti po izidu svojega monumentalnega dela, ki je v celoti prišlo na knjižni trg jeseni omenjenega leta. Preostala so mu še štiri leta življenja, od tega tri na Bogenšperku, kjer pa tudi v tem času ni imel obstanka. Kot je šele pred dobrim desetletjem odkril in objavil France Baraga, časovno pa natančneje opredelil Branko Reisp (oba leta 1993), je nedolgo pred smrtjo obiskal Francijo. Po besedah dotlej neznanega epitafa naj bi namreč zdravje izgubil v Lyonu.¹¹⁷ Na potovanje, o katerem ni bilo poprej ničesar znanega, se je moral očitno odpraviti leta 1691 ali 1692. Glede na Dolničarjev sicer veliko mlajši podatek, da so Valvasorja v Krško prinesli že bolnega,¹¹⁸ namreč v Francijo zanesljivo ni odpotoval šele

je bil objavljen v: A. VRIŠER, *Noša v baroku na Slovenskem*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete 1993, št. 27.

¹¹⁷ Objava: F. BARAGA, Novoodkriti Valvasorjev nagrobni spomenik. V: *Rast* (Novo mesto) 4, 1993, št. 5/6, 321. B. REISP, Neznani epitaf Janezu Vajkardu Valvasorju. V: *Zgodovinski časopis* 47, 1993, 346–347, je prav tako objavil izvirnik in prevod ter lyonsko potovanje časovno natančneje določil. Napis v latinskih elegičnih distihih je z Dolničarjevo roko napisan na koncu njegovega izvoda Valvasorjeve knjige Prizorišče človeške smrti (*Theatrum mortis humanae*, Laybach 1682), hranjene v ljubljanski Semeniški knjižnici, zato je avtor besedila verjetno Dolničar sam.

¹¹⁸ B. REISP, Neznani epitaf (kot v op. 117) 347–348. Po B. Reispu bi moglo potovanje soditi v sklop Valvasorjevih prizadevanj in interesov, ki so, na primer, razvidni iz pisma Geoga Ashea 28. junija 1691 Kraljevski družbi

v zadnjih mesecih svojega življenja, leta 1693. Potemtakem sta se mu mogli hčerki Regina Konstancija in deklica neznanega imena roditi celo na Francoskem oziroma kje na poti tja ali nazaj. Prvi potencialni naslov za iskanje njunega in morda še enega krsta bi bile torej krstne matice župnij v Lyonu.¹¹⁹

Za ponazoritev povedanega o polihistorjevih otrocih si oglejmo tabelarni prikaz rodovnika njegove ožje družine: Janeza Vajkarda, obeh njegovih žena in trinajstih znanih otrok. Pet jih je pomrlo v otroštvu, najmlajši v najboljšem primeru v mladostniških letih, tako da jih je odrastlo le šest ali slaba polovica. Vsi trije sinovi iz prvega zakona so se kot redovniki »poročili s Cerkvijo«, tri hčerke pa s plemiškimi vdovci in sinovi, živečimi ne prav daleč od Krškega, kjer je svojo življenjsko pot sklenil njihov oče.

Rodovnik Valvasorjeve ožje družine¹²⁰

Kratice: r. = rojen/a, k. = krščen/a, p. = poročen/a, u. = umrl/a, pok. = pokopan/a		
ime	rojstvo, krst in poroka	smrt in pokop
Janez Vajkard (baron) Valvasor oče: Jernej pl. Valvasor mati: Ana Marija roj. baronica Ravbar	k. 28. 5. 1641 v Ljubljani dvakrat poročen (gl. pri obeh ženah)	u. pred 16. 11. 1693 v Krškem pok. na Mediji ali v Krškem
1. žena: Ana Rozina pl. Graffenweger oče: Baltazar pl. Graffenweger mati: Ana Marija roj. pl. Scharffenegk	k. 11. 10. 1658 v Ljubljani p. 10. 7. 1672 v Šmartnem pri Litiji	u. 25. 4. 1687 pok. na Mediji
Otroci iz 1. zakona:		
1) Marija Sidonija	r. 16. 4. 1674 na Bogenšperku k. 29. 4. 1674 v Šmartnem pri Litiji	u. 17. 7. 1676 pok. na Mediji
2) Maksimila Kordula	r. 10. 4. 1675 neznanokje	u. 13. 6. 1677 pok. na Mediji
3) Ana Terezija	r. 15. 2. 1677 neznanokje	u. 27. 11. 1681 pok. na Mediji

v Londonu. Iz vsebine, ki temelji na njegovem dopisovanju s kranjskim polihistorjem, izhaja, da se je Valvasor spet posvetil nekaterim naravoslovnim vprašanjem.

¹¹⁹ V arhivu občine Lyon hranijo matične knjige sedemnajstih lyonskih župnij, ki pa so v glavnem brez abecednih indeksov in bi jih bilo treba sistematično pregledati (dopis avtorju 21. maja 2007).

¹²⁰ Podatki o rojstvih in krstih: J. W. VALVASOR, *Die Ehre* (kot v op. 6) IX, 109; NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, R 1638–1643, R 1643–1653, R 1653–1664; ŽA Šmartno pri Litiji: R 1665–1674, R 1674–1688; ŽA Krško, R 1670–1729. Podatki o porokah: NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, P 1660–1720; A. KASPRET, Ženitni dogovor (kot v op. 28) 186–189; ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 123, fasc. L, W–81, zapuščinski inventar Janeza Herbarda pl. Busetta, 11. 7. 1724, str. 42–43. Podatki o smrtih in pokopih: J. W. VALVASOR, *Die Ehre* (kot v op. 6) IX, 109; Arhiv frančiškanskega samostana v Novem mestu, *Necrologium Provinciae*, fol. X. Decembris, fol. XXIX. Aprilis; J. MLINARIČ, *Kostanjevska opatija 1234–1786*, Kostanjevica na Krki : Galerija Božidar Jakac 1987, 516; NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, M 1735–1770; NŠAL, ŽA Velesovo, M 1745–1802; A. FURLAN, *Zgodovina frančiškanske cerkve v Novem mestu*, Novo mesto : Frančiškanski samostan Novo mesto 1937, 28 in 29; P. RADICS, *Valvasor-Studien I* (kot v op. 70) 1426. O smrti in pokopu Janeza Vajkarda in njegove druge žene sledi natančnejša razlaga v besedilu.

4) Ivana Rozina (Johana) por. pl. Scarlichi (por. 1705) mož: Franc Ludvik pl. Scarlichi	r. 11. 6. 1678 neznankje	u. v Velesovem pok. 9. 3. 1748 prav tam
5) Wolfgang Vajkard (frančiškan p. Alojzij)	r. 25. 9. 1679 na Bogenšperku k. 2. 10. 1679 v Šmartnem pri Litiji	u. 10. 12. 1737 v Samoboru pok. prav tam
6) Janez Gotlieb	r. 16. 7. 1681 neznankje	u. 4. 3. 1687 pok. na Mediji
7) Janez Ludvik (frančiškan p. Donat)	r. 18. 4. 1683 na Bogenšperku k. 21. 4. 1683 v Šmartnem pri Litiji	u. 29. 4. 1752 v Kamniku pok. prav tam
8) Janez Volf Engelbreht (cistercijan p. Štefan)	r. 25. 7. 1684 neznankje	u. 21. 12. 1752 v Kostanjevici pok. prav tam
9) Franc Jožef	r. 13. 6. 1686 neznankje	u. 14. 3. 1687 pok. na Mediji
2. žena: Ana Maksimila baronica Zetschker oče: Franc Erazem pl. Zetschker mati: Marija Sidonija roj. grofica Tattenbach očim: Janez Jurij pl. Wernegk 2. mož: Janez Herbard pl. Buset	r. najpozneje 1663, verjetno na Novem gradu v Jablanici 1. p. 20. 7. 1687 na Vrhovem pri Šentjerneju 2. p. 28. 8. 1699 verjetno na Gracarjevem turnu	u. med 5. 5. 1713 in 19. 4. 1716 na Gracarjevem turnu pok. v Šentjerneju ali Novem mestu
Otroci iz 2. zakona:		
1) Katarina Frančiška por. baronica Jurič (por. 1704) mož: Adam Sigfrid baron Jurič	r. 28. 4. 1688 neznankje	u. 12. 6. 1747 v Ljubljani pok. 17. 6. 1747 v Novem mestu
2) Regina Konstancija por. pl. Wernegk in pl. Dienersperg 1. mož: Janez Lovrenc pl. Wernegk (por. 1707) 2. mož: Volf Sigmund pl. Dienersperg (por. 1711)	r. 1689–1692 neznankje	u. jan. 1755 v Novem mestu pok. 19. 1. 1755 prav tam
3) hči N.	r. 1689–1692 neznankje	u. 1690–1692 (28. 1. brez letnice) pok. v Šmartnem pri Litiji
4) Franc Engelbert	k. 15. 4. 1693 v Krškem	u. pred 19. 4. 1716, verjetno kmalu po rojstvu

Iskanje krstov in smrti Valvasorjevih otrok po matičnih knjigah ni samo sebi namen ali rodoslovna kaprica. Matične knjige so namreč dragocen vir podatkov, ki presegajo področje rodoslovja. Prav krščenje otrok, botrovanje pri krstih, vloga poročne priče, smrt in pokop so tisti dogodki v posameznikovem življenju, ki nedvoumno pričajo o njegovi navzočnosti v določenem času na nekem kraju. Hkrati povedo marsikaj o družinskih, poslovnih in družabnih vezeh, pri zelo mobilnih ljudeh, kakršen je bil Valvasor, ne nazadnje tudi o družinskem utripu samem.

Kako in kje je torej svoj čas preživel marljivi polihistor? Njegovega urnika ne poznamo, zanesljivega itinerarja nimamo, vendar lahko z novimi podatki iz matičnih knjig vsaj nekoliko dopolnimo dosedanje vedenje o tem, kdaj je bil Janez Vajkard zares doma. Vpisi krstov treh njegovih otrok v šmarski krstni matici in najmlajšega spomladi 1693 v Krškem sicer niso dokaz, da je bil oče pri krstu resnično navzoč, saj bi mogel biti že dolge mesece kje na poti. Glede na to, da je bil njegov pravi dom vendarle na Bogenšperku, pa bi pričakovali, da se bo v maticah domače šmarske župnije pogosteje pojavljal kot krstni boter, kar bi bilo zanesljivo pričevanje, kdaj ga najdemo doma. Plemiče so namreč poleg oseb njihovega stanu radi vabili za botre tudi navadni ljudje, še posebej tisti, ki so se šteli za imenitnejše, tako v šmarski župniji zlasti vodilne trške družine iz Litije. Toda, drugače kot imena drugih »žlahnih« gospodov, gospa in gospodičen, so ime Janeza Vajkarda Valvasorja v šmarske krstne matice vpisali le izjemoma. V vseh dvajsetih bogenšperških letih je botroval vsega dvakrat, v obeh primerih leta 1678 in otroku navadnih ljudi.¹²¹ Novorojencem okoliških plemičev, pomenljivo, ni hodil za botra. Morda so ga sprva še vabili, a je to čast enkrat ali dvakrat odklonil in se s tem tudi za prihodnje otresel »nepotrebne izgubljanja časa« s krsti, botrinstvu in botrijami. Zdi se, da je k takim opravilom celo sam poslal kakšnega sodelavca, saj sta v Šmartnem po enkrat botrovala njegova nemška bakrorezca Andreas Trost (1678)¹²² in Peter Mungerstorff (1680), drugi skupaj z namestnico Valvasorjeve žene.¹²³ Poleg tega je bil Valvasor pogosto odsoten in ga bogenšperška plemiška, kmečka in trška okolica že zato ni poznala tako dobro kakor manj mobilne gospode iz domačega okoliša. Tudi Ana Rozina Valvasor se kot krstna botra pojavi le nekajkrat, čeprav je bila v šmarski župniji domačinka. Prvič je botrovala kmalu po poroki leta 1672 in zadnjič poleti 1685, slabi dve leti pred smrtjo.¹²⁴ Ugotovitev posredno govori v prid sklepanju, da je bila z možem veliko na poti. Pogoste nepravilnosti v zapisanju njenega polnega osebnega imena pa jasno pričajo, da so jo klicali in poznali zgolj kot Ano.¹²⁵ Ker Valvasor ni bil krstni boter niti v Ljubljani,¹²⁶ kjer se je srečeval s celo vrsto pomembnih in

¹²¹ Prvič je nastopil kot krstni boter 25. januarja 1678 pri krstu Blaža, sina Boštjana in Jere Lah, drugič pa 4. oktobra istega leta pri krstu Uršule, hčerke nekega Janeza brez navedenega priimka in njegove žene Lucije (NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, R 1665–1674, R 1674–1688, R 1689–1703; prim. tudi P. RADICS, Valvasor-Studien I (kot v op. 70) 1425–1426).

¹²² Trost je v krstni matici 11. 12. 1678 označen le kot *gospod* (»Dnus Andreas Trost«), omemba priče (*teste*) z imenom »generosa Dna Magdalena Trostin« pri krstu 4. aprila 1685, ko je bila botra Valvasorjeva žena, pa priča, da je Trost na Bogenšperku živel z ženo (NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, R 1674–1688). Na Bogenšperku sta se mu v letih 1683 in 1684 rodila tudi dva otroka (E. CEVC, J. W. Valvasor kot mentor slikarjev. V: *Janez Vajkard Valvasor Slovincem in Evropi. Johann Weichard Valvasor to the Slovenes and to Europe*, Ljubljana: Narodna galerija 1989, 193). Kot je znano, pa njegova hči Marija Trošt, ki nastopa v zgodovinski povesti *Vražje dekle* (1933), ni resnična oseba, temveč zgolj plod literarne svobode pisateljice Ilke Vašte.

¹²³ O Mungerstorffu izvemo iz vpisa krsta 28. 4. 1680 dragoceni biografski podatek, da je izviral iz Kölna: »Nobilis Doctissimus Dominus Petrus Mürgerstorff Coloniensis«. Doslej je bilo namreč o njem znano le to, kar so navajala Valvasorjeva dela. B. Reisp je o Mungerstorffu zapisal: »Domačin ni bil, po imenu bi mu pripisovali nemško poreklo.« (B. REISP, *Kranjski polihistor* (kot v op. 2) 115).

¹²⁴ Tudi Ana Rozina je botrovala skoraj izključno otrokom navadnih ljudi, in sicer 31. 12. 1672, 11. 10. 1678, 28. 4. 1680 (po nadomestni botri: »per vice patrinam«), 4. 4. 1684 in 2. 7. 1685 (NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, R 1665–1674, R 1674–1688).

¹²⁵ Pri prvem krstu 31. 12. 1672 je navedena kot »Illustrissima Dna Anna B: Falussorin«, pri naslednjem 11. 10. 1678 kot »Illustrissima Dna Anna Baronisa Valuasorin, nata Graffenwegerin«, nato 28. 4. 1680 z nazivom »Illma Dna dna Anna Maria Valvasorin, nata Graffenwegerin«, 4. 4. 1685 ji pravi krstna matica »Illusma Dna Anna Maria Valuasorin ex Bogenspergh«, slednjič pa 2. 7. 1685 »Illma Dna Dna Anna Regina à Foluisorin«. Tri pomote pri drugem imenu in, nasprotno, vsakič navedeno pravilno ime Ana, govorijo sami zase. V šmarski župniji srečamo v Valvasorjevem bogenšperškem obdobju 1672–1692 še eno botro iz njegove rodbine: 26. 6. 1684 je botrovala Marija Saloma, vdova polihistorjevega brata Janeza Herbarda Valvasorja, ki je kupila graščino Selo pri Šmartnem (o tem: M. SMOLE, *Graščine* (kot v op. 37) 435; B. REISP, *Kranjski polihistor* (kot v op. 2) 63).

¹²⁶ NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, R 1669–1678, R 1678–1686, R 1686–1692.

manj pomembnih ljudi, se zdi v tej luči skorajda odljudnejš. S takšno hipotezo bi mu nesporno delali krivico, vse pa kaže, da resnično ni bil preveč naklonjen konvencionalnim družabnim obveznostim in si je raje izbiral družbo po svoji meri.

Na Bogenšperku so bili njegovi družabniki sodelavci Valvasorjevega zasebnega grafičnega zavoda, med katerimi se je očitno počutil vsaj tako dobro kakor v družbi okoliške gospode. Šmarska krstna matica, v kateri sta zabeležena Trostovo in Mungerstorffovo botrovanje, razkriva še eno zanimivo dejstvo: pri Valvasorju je skupaj s svojo mlado družino nekaj časa živel tudi nizozemski slikar in grafik Justus van der Nypoort.¹²⁷ 11. oktobra 1678 so namreč v Šmartnem nesli h krstu njegovega sina Jožefa, ki mu je poleg domačega župnika botrovala Valvasorjeva soproga.¹²⁸ Janez Vajkard je bil tedaj bodisi zadržan bodisi ni kazal želje po botrstvu, potem ko je šel samo teden dni prej izjemoma za botra nekemu okoliškemu otroku, drugič in zadnjič v svojem bogenšperškem obdobju. Prvič je 25. januarja istega leta botroval prav skupaj z Nypoortovo soprogo.¹²⁹ Novejše raziskave dajejo Valvasorju v tem kontekstu poleg drugih strokovnih priznanj še naslov mentorja mladih umetniških talentov in usmerjevalca slikarjev.¹³⁰ Poleg tujcev je njegova delavnica zaposlovala tudi domačine, med drugim dva šmarska župljana, ki sta začetne korake naredila prav na Bogenšperku.¹³¹

Naj oris Valvasorjevega družinskega življenja sklenem s potovanji kot najdaljšo odsotnostjo od doma. Ravno njegova pogosta in dolga nenavzočnost na Bogenšperku in še posebej ločenost obeh družinskih mater od majhnih otrok sta morala močno zaznamovati vso družino. Če vemo verjetno za vse dežele, ki jih je Valvasor kdaj v življenju obiskal, pa je veliko težje dognati leta, v katerih se je kje mudil, in kolikokrat se je podal na pot. Verjetno čisto zadnje, dolgo povsem neznanu lyonsko potovanje je za povedano samo še potrditev več. Pestrost Valvasorjevih potovanj do leta 1689 spričuje Slava,¹³² nekaj tudi korespondenca z angleško Kraljevsko družbo,¹³³ precej manj pa je v Slavi podatkov, ki jih lahko bolj ali manj natančno določimo tudi časovno. Avtor se namreč praviloma ne izraža z natančnimi datumi, ampak večkrat posredno razkriva le leto. Tega je treba izračunati iz navedb, kot so: »pred 16 leti«, »pred približno 11 leti jeseni« ali »v avgustu pred šestimi leti«. ¹³⁴ B. Reisp je pravilno sklepal, da vsi dogodki niso nujno izračunljivi tako, da leta odštejemo od letnice izida Slave, temveč

¹²⁷ Podpis Justusa van der Nypoorta nosijo dela v Valvasorjevi grafični zbirki, vendar so ga še nedavno uvrščali med ustvarjalce, ki »niso bili Valvasorjevi sodelavci«, grafična zbirka pa naj bi kazala samo na »neko zvezo z Nizozemci« (B. REISP, *Kranjski polihistor* (kot v op. 2) 104, 115; *Slovenski biografski leksikon. Četrta knjiga Táborska – Žvanut* (= SBL IV), Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti 1980–1991, 347). F. Stele je sicer že leta 1928 na podlagi datacij Nypoortovih risb 1677–1681 prvi postavil časovni okvir njegovega delovanja v Valvasorjevi grafični delavnici na Bogenšperku. U. Lubej je Nypoortovo bivanje na Kranjskem še podkrepil z genealoškimi podatki, tudi tistimi iz šmarske krstne matice (U. LUBEJ, Justus van der Nypoort na Kranjskem. V: *Varstvo spomenikov* 37, 1997, 54 sl.).

¹²⁸ Vpis v krstni matici priča tudi o etimologiji Nypoortovega priimka, ki izhaja iz imena nizozemskega kraja: »Baptisatus est Josephus ex Patre Dno Justo von der Nypoort Traiecti oriundo, et Coniuge eius Dnae Annae Mariae natae Prulinin.« Domnevo, da gre za otroka Valvasorjevega bakrorezca, je izrazil že Radics leta 1895 (P. RADICS, *Valvasor-Studien I* (kot v op. 70) 1426). K temu naj dodamo, da je Nypoortov na Bogenšperku rojeni sin Jožef bržčas identičen z *Josephom Nieportom*, ki je leta 1696 skupaj z (bratom?) Viljemom (*Gulielm. Nieport*) kot »gramatist« študiral pri ljubljanskih jezuitih (po objavi zgodovine jezuitskega seminarja v: Ž. ČRNIVEC (ur.), *Ljubljanski klasiki 1563–1965*, Ljubljana: Maturanti Klasične gimnazije (1941–1958) 1999, 131). Nadaljnja usoda slikarja, ki je po bivanju na Kranjskem izpričan na Dunaju in na Moravskem, je za čas po letu 1692 sicer zavita v temo (U. LUBEJ, Justus van der Nypoort (kot v op. 127) 57).

¹²⁹ NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, R 1674–1688.

¹³⁰ E. CEVC, J. W. Valvasor (kot v op. 122) 169 sl.

¹³¹ Gre za Jerneja Ramschissla (1664–1711) in Matijo Greischerja ali Grajzarja (1659–1712?); rojstvo zadnjega so dolgo iskali v Frankfurtu na Majni in v Ljubljani (E. CEVC, J. W. Valvasor (kot v op. 122) 176–182, 195, op. 8).

¹³² B. REISP, *Kranjski polihistor* (kot v op. 2) 78 sl., 144 sl.

¹³³ B. REISP, *Korespondenca* (kot v op. 26) 21–22, 23, 26, 27, 93; B. REISP, *Kranjski polihistor* (kot v op. 2) 81.

¹³⁴ B. REISP, *Kranjski polihistor* (kot v op. 2) 144 sl.

moramo računati tudi na kakšno leto prej.¹³⁵ Vsaj v enem primeru je dokazano bilo tako. Valvasor namreč pri opisu medijskega gradu pravi, da so njegovo prvo ženo položili v grajsko grobnico »šele pred enim letom«,¹³⁶ kar pomeni, da je te besede zapisal že leta 1688, in ne v naslednjem letu, ko je šla knjiga v tisk.

V Slavi omenjena potovanja po domači deželi so lahko trajala po več tednov. V tem času je imel Janez Vajkard gotovo izhodišče na kakšnem gradu, v mestu ali trgu, kolikor ni kar neprekinjeno potoval in se vsak večer ali vsaj vsakih nekaj dni ustavil drugje.¹³⁷ Še precej več strnjenejšega časa so mu nedvomno jemale poti v tujino. Poleti 1686 je, kot že znano, pisal angleški Kraljevski družbi, da je bil zdoma nekaj tednov.¹³⁸ Domači posli so se morali seveda medtem odvijati kolikor toliko nemoteno, za kar je skrbelo osebje Valvasorjevih posesti in bržčas tudi kak pooblaščenec za posebne primere. Na seznamu listin v polihistorjevi zapuščini v Krškem – listine so nato povečini končale pri svaku Janezu Jožefu pl. Graffenwegerju na gradu Knežija pri Litiji¹³⁹ – se potovanj in stikov s tujino dotika nekaj svežnjev Valvasorjevih pisanj, ne da bi njihove skope omembe razkrivale kar koli novega.¹⁴⁰ Omenjeni so: korektor Slave Erasmus Francisci, hrvaški sodelavec Pavao Ritter Vitezović, londonska Kraljevska družba in Valvasorjeva stotniška služba.¹⁴¹

Izdela Valvasorjevega itinerarja se bo morda lotil kak marljivejši raziskovalec, vendar bo moral za trdnješe ugotovitve najprej najti in pritegniti še neznane vire. Kje vse se je naš polihistor zadrževal in kdaj, a tega še ne vemo, bodo lahko razkrile šele bolj ali manj naključne najdbe virov v tujini, denimo v Franciji; toda nanje bo treba nemara še lep čas potrpežljivo čakati.

II. Valvasorjevo zadnje leto: smrt v Krškem in prazen grob na Mediji

Kot je dobri dve desetletji po Valvasorjevi smrti leta 1715 zapisal njegov sodobnik in znanec Janez Gregor Dolničar (*Thalnitscher v. Thalberg*), se je življenje Janeza Vajkarda izteklo »v letu Gospodovem 1693 v Krškem, kamor so prinesli že bolnega« (*An/no/ demum 1693. Gurgfeldum, quo aeger advectus fuerat*). Šele v naknadno pripisanem vstavku ob strani istega besedila najdemo podatek, da je bil pokopan na Mediji (*Habet tanti viri mortales exuvias*

¹³⁵ B. REISP, *Kranjski polihistor* (kot v op. 2) 144.

¹³⁶ J. W. VALVASOR, *Die Ehre* (kot v op. 6) XI, 164.

¹³⁷ Poleg ježe kot najbolj uporabne oblike prometa – Valvasor je na svojih raziskovalnih potovanjih po Kranjski največ jezdil – je bilo po kopnem mogoče potovati tudi z veliko redkejšimi potniškimi vozovi. Valvasor omenja v Slavi ne prav pogosto uporabo sani, posebno pozornost posveča rečni plovbi, iz drugih virov pa je znano, da so v drugi polovici 17. stoletja prevažali potnike skozi Kranjsko tudi že poštni vozovi (S. SITAR, O prometu (kot v op. 88) 146 sl.).

¹³⁸ O pismu z dne 29. avgusta 1686 B. REISP, *Kranjski polihistor* (kot v op. 2) 176; B. REISP, *Korespondenca* (kot v op. 26) 39 in 43.

¹³⁹ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 34, fasc. XVII, G–56/III, inventar zapuščine J. V. Valvasorja in Ane Rozine roj. Graffenweger na Knežiji, izločene iz zapuščine Janeza Jožefa pl. Graffenwegerja, Knežija 29. in 30. 3. 1700.

¹⁴⁰ Med drugim je omenjen »zavoj različnih priporočil pokojnega gospoda Valvasorja, ko se je nahajal v tujih deželah« (*Ein Paquetl vnterschiedlicher recomendationen des H: Valuasor seel: als derselbe in frembden Ländern sich befinden*).

¹⁴¹ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 131, fasc. LIV, Z–7/I, 16. 1. 1694, str. 10 in 11. Prim. tudi objavi: P. RADICS, *Johann Weikhard* (kot v op. 2) 313 in 314; A. ČERNELIČ KROŠELJ (ur.), *Zapuščina* (kot v op. 34) 35, 36. – Šlo je za zavoj korespondence korektorja Slave Erasmusa Franciscija (*Ein paquet Correspondenzschreiben des Niernberg: Historici Erasmi Francisci*), Valvasorjevo lastnoročno napisano razpravo o Cerknškem jezeru, namenjeno angleški Kraljevski družbi (*Aigenhändige Composition des Herrn Valluasor zu der Engelandt. Societet, Zirkhznizer See betr:*) in pridano različnim dopisom (*dabey Vnterschiedliche Sändtschreiben*), za zavoj pisem hrvaškega sodelavca Pavaa Ritterja Vitezovića (*Ein Paquet Sändtschreiben des Paull Ritters*) in sveženj spisov v zvezi z Valvasorjevo častniško službo (*Ein Paquet schriften des Herrn Valuasor Hauptman vnd Soldateschkha betref.*).

Media).¹⁴² Njegovi življenjepisci so se morali glede časa in kraja smrti ter pokopa zadovoljiti s temi in nekaterimi drugimi sekundarnimi podatki. Še posebej zato, ker jim ni oporekalo nobeno znano dejstvo in ker o tem ni bil na voljo primarni vir: vpis datuma smrti ali pokopa v mrliški matični knjigi. Toda, kot bomo videli v nadaljevanju, z ustreznim virom v resnici razpolagamo, ta pa »per negationem« spričuje, da Valvasorja jeseni 1693 niso položili k njegovi ženi in petim otrokom v grajsko grobnico na Mediji. Tako bi mogli ne nazadnje sklepati, da je tudi po smrti ostal v Krškem, kjer je preživel sklepno obdobje svojega življenja, ki je trajalo komaj kakšnega pol leta.

Preden se lotimo dejstev v zvezi s smrtjo in pokopom, si natančneje oglejmo, kaj vse priča o Valvasorjevi prisotnosti v mestu ob Savi, in skušajmo odgovoriti na vprašanje, zakaj si je za zadnje domovanje izbral prav meščansko hišo v majhnem, sicer prometno živahnem, a vendarle razmeroma malo pomembnem Krškem. Če smo povsem natančni, poznamo en sam nedvoumen sodobni zapis, da je bil za življenja kdaj zares v tem mestu in katerega dne. Gre za omembo v inventarju Valvasorjeve zapuščine, ki govori o obračunu med pokojnikom in baronom Zetscherjem, datiranim v Krškem 22. junija 1693.¹⁴³ Ta datum, drugi dan Valvasorjevega zadnjega poletja, je hkrati kronološko najmlajše pričevanje, da je Janez Vajkard še živ in tudi opravično sposoben. Ohranjena kupna pogodba za hišo iz februarja 1693 nasprotno nikoli ni bila zares dokončana, saj je brez datuma, podpisov in pečatov,¹⁴⁴ zato ne more biti dokaz baronove fizične navzočnosti v Krškem že v mesecu februarju. Tretji podatek o njegovem

¹⁴² B. REISP, Neznani epitaf (kot v op. 117) 345.

¹⁴³ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 131, fasc. LIV, Z–7/I, 16. 1. 1694, str. 8, No. 13; objavi: P. RADICS, *Johann Weikhard* (kot v op. 2) 312; A. ČERNELIČ KROŠELJ (ur.), *Zapuščina* (kot v op. 34) 21 in 34. Isto listino je odnesel skrbnik Valvasorjevih otrok pl. Graffenweger in se je leta 1700 znašla med njegovo zapuščino na Knežiji (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 34, fasc. XVII, G–56/III, 29. in 30. 3. 1700, str. 8–9, No. 11). – *Baron Zetscher*: je bil Franc Engelbreht, bratranec Valvasorjeve druge žene, sicer lastnik več gradov ob Savi: Gomile, Novega gradu v Jablanici in Novega dvora pri Radečah. Isti je 10. decembra 1692 kupil Valvasorjevo hišo v Ljubljani (B. REISP, *Kranjski polihistor* (kot v op. 2) 157 in 268) in je kot priča podpisan tudi na Valvasorjem ženitnem pismu 20. julija 1687 (objava: A. KASPRET, *Ženitni dogovor* (kot v op. 28) 188; P. RADICS, *Johann Weikhard* (kot v op. 2) 308).

¹⁴⁴ Ohranjeni izvornik kupne pogodbe na pergamentu dejansko ni bil nikoli dokončan in potrjen. Pisar je namreč pustil prazen prostor za natančen datum v februarju 1693 (Beschehen Gurfelkdt den ... Febr. Ao. 1693ten), ki bi ga postavili pozneje, ko bi listino podpisali in pečatili s tremi v njej omenjenimi velikimi mestnimi pečati. V Krškem je bilo torej vse nared za pravno dejanje, pričakovali so le še udeležence, očitno prav Valvasorja, ki se je že napovedal in zamujal. Ohranjena nedokončana listina nosi žig Kranjskega stanovskega muzeja (Krainisch Ständisches Museum) nekako iz srede 19. stoletja, že leta 1859 je bila z nekaj prepisovalskimi spodrseljaji objavljena (A. JELLOUSCHEK, Valvasor und Vodnik. V: E. H. COSTA (ur.), *Vodnikov spomenik. Vodnik – Album*, Ljubljana–Laibach : I. v. Kleinmayr in F. Bamberg, 1859, 40–41), danes pa je shranjena v: ARS, AS 1063, Zbirka listin, a. e. 2742, feb. 1693. Pogodba nato ni bila nikoli podpisana in natančno datirana. Čeprav bi mogli sklepati, da točen datum, vendar pomotoma z napačno letnico, razkriva Valvasorjev zapuščinski inventar, ki govori o kupnem dogovoru (Khauffabredt) za hišo z dne 26. februarja 1692 (!) ter o kupnem pismu (*Khauffbrief*) iz decembra 1692 (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 131, fasc. LIV, Z–7/I, 16. 1. 1694, str. 8, No. 10), ne bo držalo, da je Valvasor kupoprodajno pogodbo podpisal 26. februarja 1693, a se nam njen overjeni izvod ni ohranil. Očitno je vse skupaj ostalo kar pri še danes ohranjeni pogodbi, torej brez natančnega datuma, saj je tudi v zapuščini drugega moža Valvasorjeve vdove Janeza Herbarda pl. Buseta navedeno kupno pismo brez natančnega datuma »datirt den ... Februarý anno 1693« (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 123, fasc. L, W–81, zapuščinski inventar Janeza Herbarda pl. Buseta 11. 7. 1724, str. 31). Potemtakem Valvasor, prodajalec hiše in mestno predstojništvo kupoprodajne pogodbe sploh nikoli niso podpisali in pečatili, zato je pravno obveljala le pogodba (Khauffbrief) med Valvasorjem in Vodnikom iz decembra 1692, ki jo prav tako poznamo iz Valvasorjevega zapuščinskega inventarja. Odkod potem na istem mestu v istem inventarju »točni« datum 26. februar, a z napačno letnico 1692? Vse kaže, da se je inventurnemu pisarju J. F. Neapolitanu mudilo in je zagrešil prepisovalsko napako. Med Valvasorjevimi listinami, leta 1700 izločenimi iz zapuščine njegovega svaka Janeza Jožefa Graffenwegerja (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 34, fasc. XVII, G–56/III, 29. in 30. 3. 1700, str. 8, št. 10), je namreč naveden kupni dogovor (*Kauff's Abredt*) med Valvasorjem in Vodnikom za hišo v Krškem, datiran 26. decembra (!) 1692. Ker je sestavni del tega tudi »Pedt Zedl«, enako kot v Valvasorjevem inventarju iz Krškega, ni dvoma, da se je datum 26. nanašal na 26. december 1692, in ne na 26. februar 1693.

bivanju v mestu ob Savi je posreden in nosi datum 15. april istega leta. Tega dne so h krstu v krški mestni cerkvi nesli baronovega najmlajšega sina Franca Engelberta, o katerem je vpis v krstno matico sploh edini znani podatek.¹⁴⁵ Spodobilo bi se, da bi bil oče Janez Vajkard pri krstu navzoč, a to ni nujno. Morda se je prav tedaj zadrževal kje na poti ali pa je ostal doma, že priklenjen na posteljo.

Tako kot ne vemo, katerega dne je končal svoje zemeljsko potovanje, je težko ugotovljivo, kdaj natanko se je Valvasor v Krškem s svojo družino naselil. To se zanesljivo ni zgodilo pred 26. decembrom 1692, ko je za hišo v Krškem šele sklenil kupni dogovor s prodajalcem Jakobom Vodnikom.¹⁴⁶ Prav takrat je bil prehodni čas takorekoč »brezdomec«, saj je nekaj tednov prej izgubil obe svoji dotedanji domovanji, grad Bogenšperk s prodajo 2. oktobra ter 10. decembra še hišo v Ljubljani.¹⁴⁷ Vse kaže, da je družina vmesni čas med obema prodajama preživljala v svoji ljubljanski hiši, kajti v deželni prestolnici je 8. oktobra datirana pobotnica Ane Maksimile možu za vrnjenih 947 goldinarjev posojila.¹⁴⁸ Ker pa je bil jesensko-zimski čas za selitev neprimeren, lahko sklepamo, da so se Valvasorjevi v kupljeno hišo v Krškem vselili šele zgodaj spomladi 1693, vsekakor pred krstom zadnjega otroka 15. aprila. Selitev niti ob smrti Janeza Vajkarda oziroma inventuri njegove zapuščine še ni bila povsem končana. Sedem omar z večino knjig in nekaj drugimi predmeti je namreč ostalo na Bogenšperku¹⁴⁹ in jih je Valvasor kanil od tam odpeljati šele naknadno, ko bi v Krškem zanje našel dovolj primerne prostora. V mestu ob Savi se je torej znašel brez tistih predmetov, ki jih je laže pogrešal. Zdi se zelo verjetno, da je bil Janez Vajkard 23. februarja 1693 še v Ljubljani, in ne že v Krškem. Tega dne so namreč v tamkajšnjem mestnem svetu potrjevali prodajo njegove ljubljanske hiše.¹⁵⁰ O tem, do kdaj so se Valvasorjevi zadrževali v kranjski prestolnici in do kdaj na Bogenšperku, bi lahko pričale krstne matične knjige, če bi posamezni člani Valvasorjeve družine v tem času v njih kdaj nastopili v vlogi krstnih botrov. Toda zadnjih osem let pred letom 1693 ne najdemo prav nikogar od Valvasorjevih ne v maticah ljubljanske stolne župnije ne župnije Šmartno pri Litiji.¹⁵¹ Ko bi bil kranjski polihistor družabnostno bolj konvencionalen žlahtni gospod, bi o tem, kdaj se je kje zadrževal, torej lahko vedeli precej več.

Kot rečeno, naj bi v Krško prinesli že obolelega, zdravje pa naj bi izgubil v francoskem Lyonu. Da se je po finančnem zlomu in razprodaji nepremičnin odločil naseliti prav v Krškem, ni bilo naključje, temveč plod več dejavnikov. Enega od razlogov je vsekakor predstavljalo njegovo neugodno gmotno stanje. Življenje v podeželskem mestecu je bilo cenejše kot v deželni prestolnici, hiše naprodaj po ugodnejših cenah, lega Krškega na križišču kopenskih in

¹⁴⁵ NŠAL, ŽA Krško, R 1670–1729, 15. 4. 1693; prim. tudi objavo: L. SCHIVIZ von SCHIVIZHOFFEN, *Der Adel* (kot v op. 46) 303. Podatek po objavi navajata Valvasorjeva življenjepisca: P. RADICS, *Johann Weikhard* (kot v op. 2) 347; B. REISP, *Kranjski polihistor* (kot v op. 2) 268. Malo je verjetno, da bi Valvasorjev najmlajši sin sploh odrasel. O njem pač ne vemo nič drugega, ker se niso ohranile ali pa so se že takrat neredno vodile mrliške matične knjige župnije, v kateri je umrl. Morda se je to zgodilo v Krškem, mogoče celo še za očetovega življenja. Zagotovo ni bil več živ, ko mu je pred 19. aprilom 1716 umrla mati, saj se v pogodbi s svojim očimom navajata kot dedinji le njegovi dve sestri (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 123, fasc. L, W–81, zapuščinski inventar Janeza Herbarda pl. Buseta 11. 7. 1724, str. 21–22).

¹⁴⁶ O kupni pogodbi gl. op. 144.

¹⁴⁷ B. REISP, *Kranjski polihistor* (kot v op. 2) 268, 271.

¹⁴⁸ ARS, AS 308, Zbirka testamentov, II. serija, fasc. V 1–16, brez signature, Valvasorjeva zadolžnica z datumom 9. februar 1689 in pripisanim ženinim potrdilom o poravnani vsoti dne 8. oktobra 1692.

¹⁴⁹ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 131, fasc. LIV, Z–7/II, 13. 1. 1694.

¹⁵⁰ Ljubljanski mestni svet je 23. februarja 1693 obravnaval Valvasorjevo prošnjo, naj se v sodni protokol vpiše prodaja njegove hiše baronu Francu Engelbrehtu Zetschkerju. Objava iz sodnega protokola v: P. RADICS, *Johann Weikhard* (kot v op. 2) 169–170. Popravljeni datum prodaje hiše v: B. REISP, *Kranjski polihistor* (kot v op. 2) 157 in 312, op. 32.

¹⁵¹ NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, R 1686–1692, R 1692–1699, P 1682–1718; ŽA Šmartno pri Litiji, R 1689–1703, P 1660–1720.

vodne poti kot nalašč – dobro izhodišče za polihistorjeve morebitne nove »pobege« od doma, podnebje slejkoprej bolj zdravo kot v mestu na robu Ljubljanskega barja. Sklepiti je, da je šel že opešani Valvasor v Krško med drugim iskat izgubljeno zdravje. Gotovo so bila za izbiro novega domovanja odločilna priporočila in posredovanja sorodnikov, prijateljev in znancev. Tako zanesljivo vemo, da je že od prej poznal krškega župnika Gašperja Tunkelsteinerja,¹⁵² ta pa je izhajal iz iste družine kot krški mestni sodnik Andrej Tunkelsteiner, v Valvasorjevi kupni pogodbi za hišo naveden kot njegov novi sosed.¹⁵³ Pri tem še zlasti ni nepomembno, da je bila soproga Ana Maksimila Valvasor Dolenjka in je imela v širši okolici Krškega bližnje sorodstvo. Krško in razmere v njem sta najbrž dobro poznala njen oči Jurij pl. Wernegk, graščak na Vrhovem pri Šentjerneju,¹⁵⁴ in bratranec Franc Engelbreht baron Zetschker, gospod na treh obsavskih gradovih: Gomili, Novem gradu v Jablanici in Novem dvoru pri Radečah.¹⁵⁵ O povezanosti obeh sorodnikov z zakoncema Valvasor priča dejstvo, da sta prav pl. Wernegk in Zetschkerjeva žena Marija Barbara 15. aprila 1693 botrovala pri krstu Valvasorjevega zadnjega otroka Franca Engelberta,¹⁵⁶ ki je po materinem bratrancu, »stricu« Zetschkerju dobil tudi krstno ime. Poleg tega je Ana Maksimila Valvasor že tedaj pričakovala skorajšnjo dediščino po očimu, kar bi rešilo močno ogroženo eksistenco Valvasorjeve družine. Pl. Wernegk je namreč imel posest v okolici Šentjerneja in Bučke, od koder do Krškega sploh ni bilo daleč. Iz mesta ob Savi bi se torej podedovano posest moglo upravljati brez večjih težav in prav to je nemara odločilno pripomoglo k polihistorjevemu sklepu, da se družina preseli v Krško, v malomestno okolje, a hkrati čim bliže ženinim sorodnikom in pričakovani ali celo že obljubljeni zemljiški posesti. Brez slednje in brez drugih dohodkov bi namreč Valvasorjev mrtvi kapital prej ali slej skopnel. Njega samega je sicer kmalu prehitela smrt, kot bomo videli, pa se je vdova tri leta zatem res znova gmotno postavila na noge, ko je podedovala Wernegkovo graščino Pleterje pri Bučki. Tu je malo pred Valvasorjem, konec leta 1692 ali v začetku naslednjega leta, umrla njena sestra Marija Sibila, vdova brez otrok, poročena z bratom skupnega očima pl. Wernegka.¹⁵⁷ Kot vse kaže, pa je Ani Maksimili prav v »kritičnem času«, oktobra 1693, na Vrhovem umrla še mati Marija Sidonija pl. Wernegk, kar pomeni, da je preminila skoraj sočasno z Valvasorjevem.¹⁵⁸

¹⁵² B. REISP, *Kranjski polihistor* (kot v op. 2) 221.

¹⁵³ ARS, AS 1063, Zbirka listin, a. e. 2742, feb. 1693; objava: A. JELLOUSCHEK, Valvasor (kot v op. 144) 40–41.

¹⁵⁴ M. SMOLE, *Graščine* (kot v op. 37) 542.

¹⁵⁵ Zetschker je ob smrti leta 1703 poleg gradov z gospostvi posedoval tudi manjšo posest pri Krškem, in sicer gornino, desetino in oštate, na Trški gori vinograd, pod Krškim pristavo, v samem mestu pa nekdanjo Kajdaševo hišo ter kaščo in klet. Vendar ni potrjeno, da bi imel vse to že pred letom 1693, saj regesti listin v zapuščinskem inventarju razkrivajo le pozni letnici nakupa imenj krškega gospostva (1698) in pristave (1697), ne pa tudi datumov kupnih pisem za hišo in zemljišča v mestu (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 128, fasc. LII, Z–17, 29. 5. 1703, str. 1–9). O Zetschkerjevih gradovih ob smrti: M. SMOLE, *Graščine* (kot v op. 37) 693.

¹⁵⁶ NŠAL, ŽA Krško, R 1670–1729, 15. 4. 1693; prim. tudi objavo: L. SCHIVIZ von SCHIVIZHOFFEN, *Der Adel* (kot v op. 46) 303.

¹⁵⁷ Marija Sibila je v dvorcu Pleterje 18. julija 1692 napisala oporoko, njeno premoženje pa so tu popisali 6. marca naslednje leto (ARS, AS 308, Zbirka testamentov, II. serija, fasc. W 1–49, testament W–20, 18. 7. 1692; AS 309, Zap. inv., šk. 121, fasc. XXXXIX, W–51, 6. 3. 1693). Datuma njene smrti in pokopa ne poznamo; glede na kraj smrti so jo pokopali na Raki, a mrliške matice te župnije ne sežejo tako daleč (E. UMEK, J. KOS (ur.), *Vodnik* (kot v op. 79) 482), medtem ko vpisa tega smrtnega primera ni v mrliški matici župnije Šentjernej (Župnijski urad Šentjernej, M 1688–1693 v: R 1688–1693).

¹⁵⁸ Šentjernejska mrliška matica navaja dva pokopa, pri katerih bi lahko šlo za ostarelo vrhovsko graščakinjo Marijo Sidonijo. Septembra leta 1691 je vpisana samo neka »prečastita gospa z Vrhovega« (Illsma Dna ex Freihoff«, oktobra 1693 pa »Illma Dna Anna (sic!) Sidonia â Wernegg ex Freyhoff«, stara 70 let (Župnijski urad Šentjernej, M 1688–1693 v: R 1688–1693, M 1693–1700 v: R 1693–1698). V drugem primeru je ustrezna starost, saj se je Marija Sidonija rodila 13. aprila 1625 (J. B. WITTING, Beiträge (kot v op. 29) 263), napačno pa je prvo osebno ime Ana, kar pri večimenskosti v tem času sploh ni bilo nenavadno, še posebej ker so umrlega pogosto poznali le po enem – klicnem imenu.

Janez Vajkard je Krško seveda poznal že od prej, ko je nekajkrat po dolgem in počez prepotoval vso kranjsko deželo.¹⁵⁹ Ne nazadnje ga je na mesto in bližnji grad Šrajbarski turn vezala tudi družinska tradicija, saj je tam dobrih sto let prej kot turnski graščak gospodaril Janez Krstnik Valvasor († 1581), prvi tega imena na Kranjskem. »Začetnik« kranjskih Valvasorjev sicer ni bil krvni sorodnik poznejših baronov, zato pa zaščitnik in dobrotnik svojega rojaka in soimenjaka iz Bergama, polihistorjevega deda Hieronima Valvasorja († 1612).¹⁶⁰

Ob omenjanju sorodstvenih zvez se kar samo zastavlja vprašanje, s kom od svojcev je Janez Vajkard pravzaprav delil usodo svojega »krškega zatočišča«. Kot smo videli pri krstu zadnjega otroka Franca Engelberta, se je tja zanesljivo preselila njegova druga žena Ana Maksimila. Vsekakor sta z zakoncema živeli njuna doslej edina znana hči, petletna Katarina Frančiška, ter približno triletna hči Regina Konstancija. V času selitve Valvasorjevih v Krško so bili sicer živi tudi štiri od baronovih devetih otrok iz prvega zakona, stari med devet in petnajst let, vendar ni potrjeno, ali so nazadnje živeli z očetom ali morda pri skrbniku, stricu Juriju Andreju pl. Graffenwegerju. Oba inventarja Valvasorjeve zapuščine namreč sporočata, da je bil omenjeni stric januarja 1694 ob inventuri na Bogenšperku in v Krškem navzoč kot sodno določeni skrbnik otrok iz prvega zakona.¹⁶¹ Graffenweger je skrbništvo nad nečaki morda prevzel še za Valvasorjevega življenja, a ostaja odprto vprašanje kdaj natanko. Vsekakor ne pred letom 1689, ko je Valvasor ob prodaji Črnega Potoka v kranjski imenjski knjigi naveden kot »zasilni skrbnik« svojih otrok iz prvega zakona (*alß Nottgerhab seiner ersten Ehekhinder*).¹⁶² Ni izključeno, da otroci leta 1693 niso odšli z očetom in mačeho v Krško, ampak so se tedaj ali že prej preselili k stricu.¹⁶³ Vsaj najstarejši sin, 14-letni Wolfgang Vajkard, je v tem času izpričano že študiral pri ljubljanskih jezuitih¹⁶⁴ in je videl Krško kvečjemu med šolskimi počitnicami. Druga dva sinova sta po smrti strica Jurija Andreja (1694), kadar pri jezuitih ni bilo pouka, živela pri drugem stricu, svojem novem skrbniku Janezu Jožefu Graffenwegerju, saj se v zgodovini jezuitskega seminarja pri letu 1698 navajata kot »brata s Knežije« (*frater á Grafenberg*).¹⁶⁵

Mesto ob Savi, v katerem je Valvasor umrl in ki bi ga veliko bolj upravičeno lahko imenovali mestece, sicer ni bilo preveč obetaven kraj, kjer bi se radi naseljevali kranjski plemiči. V Krškem je poleg njegove družine živela v tem času le še ena plemiška družina, popleme-

¹⁵⁹ O tem, da je kot prvi pretaknil vse koticke v deželi, vse raziskal in po možnosti sam preizkusil, poroča sam v Slavi (B. REISP, *Kranjski polihistor* (kot v op. 2) 143).

¹⁶⁰ Janez Krstnik Valvasor († 1581) je z oporoko, datirano 2. avgusta 1581 na Šrajbarskem turnu, zapustil del svojega premoženja polihistorjevemu dedu Hieronimu, hkrati pa je meščanskemu špitalu v Krškem namenil 200 renskih goldinarjev za oskrbo revežev (po objavi oporoke v: P. RADICS, *Johann Weikhard* (kot v op. 2) 259–262; prim. tudi B. REISP, *Kranjski polihistor* (kot v op. 2) 40 sl.).

¹⁶¹ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 131, fasc. LIV, Z–7/I, 16. 1. 1694; Z 7/II, 13. 1. 1694; objavi: P. RADICS, *Johann Weikhard* (kot v op. 2) 310, 326.

¹⁶² ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), fol. 103.

¹⁶³ Bivanje Valvasorjevih otrok pri Graffenwegerjevih bi lahko razkrila krstna matična knjiga župnije Vače 1689–1705, vendar v njej nikogar ne zasledimo kot krstnega botra (NŠAL, ŽA Vače, R 1689–1705). Pravzaprav bi pričakovali le Johano, saj so šli bratje zgodaj v šole.

¹⁶⁴ Wolfgang Vajkard je v letih 1692 in 1693 omenjen v »Historia Seminarii Labacensis« kot učenec »druge latinske šole« in gojenec jezuitskega kolegija (po objavi: Ž. ČRNIVEC (ur.), *Ljubljanski klasiki* (kot v op. 128) 126; prim. P. RADICS, *Johann Weikhard* (kot v op. 2) 81). Pomotoma je njegovo ime navedeno kot *Wolfgangus Antonius*, identiteto pa potrjujejo ostali podatki: *á Valvasor Lib: Baro Carn: Wagenspergis*.

¹⁶⁵ Ž. ČRNIVEC (ur.), *Ljubljanski klasiki* (kot v op. 128) 134. Pravilno nemško ime Knežije se je sicer glasilo Graffenweg, pomota pa je tudi pri Wolfgangovem prvem osebnem imenu: *Joannes Wolfgangus*. V konviktu sta bila isto leto še dva druga brata Valvasorja, in sicer Franc Jožef (r. 1677) in Franc Erazem (r. 1680), katerih imeni v »Historia seminarii Labacensis« prav tako nista povsem točni: *Joannes Josephus* in *Franciscus Anton* (prav tam, 134). Bila sta sinova polihistorjevega pokojnega brata Janeza Herbarda († 1681), čigar vdova je kupila graščino Selo pri Šmartnem (M. SMOLE, *Graščine* (kot v op. 37) 435), zato sta pri jezuitih veljala za Šmarčana: *frater in S. Martino*.

niteni Glaviniči pl. Glamoč (Glamotsch),¹⁶⁶ ki tako kot Valvasorjevi niso imeli pravih virov prežvljanja. Plemiške družine so v tem času sicer običajno prežvljale del leta v svojih hišah v mestih, kjer so nekatere sploh stalno prebivale, vendar so si plemiči za domovanje praviloma izbirali deželna glavna mesta, saj tam ni manjkalo družabnega in poslovnega življenja.¹⁶⁷ Tudi Valvasor in njegova prva žena sta se tako rodila v Ljubljani. Le izjemoma in iz posebnih razlogov so se plemiči naseljevali v provincialnih mestih, kakršno je bilo Krško z okoli sto hišami in kakšnimi petsto dušami.¹⁶⁸ Večina v mestih živečih plemičev je imela poleg tega glavne vire dohodkov na deželi – večjo ali manjšo zemljiško posest s podložniki, medtem ko Valvasor nazadnje ni premogel ničesar razen meščanske hiše in nekaj mrtvega kapitala.

Med vsemi zastavljenimi vprašanji se je zaradi neugodne strukture virov, zlasti zaradi uničenega krškega mestnega arhiva, zdelo nerešljiva uganka, v kateri hiši v Krškem je Valvasorjeva družina živela in naš polihistor umrl. O sami hiši sicer ne vemo tako malo, a se pri ugotavljanju njene lokacije dolgo ni bilo mogoče nasloniti na dovolj oprijemljive oporne točke. Inventurni komisarji so 16. januarja 1694 v zapuščinskem inventarju pod rubriko »nepremičnine« zapisali: »Hiša tukaj v Krškem s pripadajočim vrtom, kupljena od gospoda Jakoba Vodnika za 800 goldinarjev kranjske veljave; ob njej je bila postavljena nova zgradba«.¹⁶⁹ O velikosti lahko sklepamo zlasti iz nemajhne višine kupnine.¹⁷⁰ Kdo je ob hiši postavil novo zgradbo, že Valvasor ali še prejšnji lastniki, ter kakšno, ni jasno. Več vemo o prodajal-

¹⁶⁶ Valvasor te družine v Slavi ne omenja, kar pomeni, da ni premogla nobenega gradu ali graščine (prim. O. GRATZY, *Repertorium* (kot v op. 45)). Nasploh je o njej malo znanega, prav nič pa o izvoru njenega plemiškega naslova (prim. zlasti K. F. FRANK, *Standeserhebungen und Gnadenaakte für das Deutsche Reich und die Österreichischen Erblande bis 1806 sowie kaiserlich österreichische bis 1823 mit einigen Nachträgen zum »Alt-Österreichischen Adels-Lexikon« 1823–1918*. 1.–5. Band, Schloss Senftenegg : Selbstverlag 1967–1974). Ena rodbinska veja z dr. medicine Janezom Sebastjanom Glaviničem pl. Glamočem († 1746) in njegovimi potomci je od leta 1730 nekaj desetletij izpričana v Gradcu (L. SCHIVIZ von SCHIVIZHOFFEN, *Der Adel in den Matriken der Stadt Graz*, Graz : Eigentum und Verlag von Lydia Schiviz von Schivizhoffen 1909, 128, 129, 131, 134, 135, 137, 139, 141, 143, 145, 232, 236, 286, 289, 291, 293, 301, 459, 509).

¹⁶⁷ Prim. M. ŠTUHEC, *Rdeča postelja, ščurki in solze vdove Prešeren. Plemiški zapuščinski inventarji 17. stoletja kot zgodovinski vir* (Studia humanitatis, Apes ; 1), Ljubljana : ŠKUC : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete 1995, 43 sl.

¹⁶⁸ V XI. knjigi Slave odmerja njen avtor razmeroma veliko prostora Krškemu kot takemu, vendar o samem mestu, razen nekaj zgodovinskih dogodkov, pove zelo malo: da ima ugodno lego, nad njim se dviga grad, pogled na mesto pa je najlepši s Save, po kateri v obe smeri nenehno plujejo ladje in tu pristajajo (J. W. VALVASOR, *Die Ehre* (kot v op. 6) XI, 233–242). Če beremo sodobna poročila mestnega predstojništva, je bilo Krško nekoč cvetoče mesto, a je obubožalo in je zdaj napol izpraznjeno, toda takšna so v tej dobi domala vsa poročila naših mest. 17. stoletje je namreč za podeželska mesta in mesteca pomenilo dobo gospodarskega in demografskega nazadovanja, meščanski trgovini in obrti se je na splošno pisalo slabo in šele v naslednjem stoletju so se jima nasmehnilo nekoliko boljši časi. Tako je imelo Krško in Valvasorjevi dobi dokazano precej manj hiš in prebivalcev kakor v 16. stoletju, v času tik pred in po kmečkem uporu 1573, ko njegovo posestno stanje podajata dva urbarja. Za 17. stoletje poznamo samo dva popisa opustelih in porušeni hiš ter pretirani podatek mestnega predstojništva iz leta 1677, da mesto nima več kakor 80 naseljenih hiš (B. GOLEC, *Družba v mestih in trgih Dolenjske in Notranjske od poznega srednjega veka do srede 18. stoletja, doktorska disertacija*, Ljubljana 1999 (doktorska disertacija na Filozofski fakulteti) 686–690). Potrjeno je, da je Krško tedaj štelo manj domov kakor sredi 18. stoletja, ko je nastal prvi ohranjeni popis vseh mestnih hiš in je bilo teh 110, od tega 102 v rokah zasebnikov, število prebivalcev pa je potemtakem moralo znašati nekako 500 do 600 (prav tam, 690–691).

¹⁶⁹ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 131, fasc. LIV, Z–7/1, 16. 1. 1694, pag. 2. Prim. objavi: P. RADICS, *Johann Weikhard* (kot v op. 2) 310; A. ČERNELIČ KROŠELJ (ur.), *Zapuščina* (kot v op. 34) 19, 33.

¹⁷⁰ Koliko je 800 goldinarjev v tem času pomenilo v krškem okolju, je težko primerjati z znanimi podatki o vrednosti nepremičnin. Krško mestno predstojništvo je, denimo, leta 1686 v poročilu deželnemu vicedomu potožilo, da mesto deželnim stanovom plačuje letno davčno obveznost v višini dobrih 679 goldinarjev, kar da je bistveno previsoko, saj je v njem veliko povsem majhnih hišic in kajžic, ki so vredne le 15, 12 ali celo manj kot 10 goldinarjev (ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 171, fasc. 1/97a, lit. G VIII–8, 13. 4. 1686). Čeprav se je ohranila krška mestna knjiga 1539–1679, najdemo v njej višine kupnin nepremičnin v mestu le za 16. stoletje (ARS, AS 1080, Zbirka Muzejskega društva za Kranjsko, Muzejskega društva za Slovenijo in Historičnega društva za Kranjsko, šk. 8, fasc. 11, Krško, mestna knjiga 1539–1679, s.p.).

cu, mestnem svétniku Jakobu Vodniku, ki je tudi po prodaji s svojo družino ostal v mestu.¹⁷¹ Lokacijo stavbe pa razkriva ohranjena kupna pogodba: hiša z vrtom stoji na uglednem mestu, med hišama in vrtovoma mestnega sodnika Andreja Tunkelsteinerja ter gospoda Janeza Petra Šveršnika (Završnika).¹⁷² To je sicer vse, kar nam lahko danes služi za določanje njene lege, a ob pritegnitvi novih virov zadošča tudi toliko.

Z zelo malo argumenti, pa obenem z manj pomisleki, so se soočali Krčani, ko so leta 1894 na današnji t. i. »Valvasorjevi hiši« odkrivali spominsko obeležje ob 200-letnici polihistorjeve smrti. Tako kot so imeli pri roki datum smrti 19. september, čeprav nima ta nikakršne podlage,¹⁷³ so se oprli na samovoljno, nedokumentirano trditev ljubiteljskega zgodovinarja Antona Jellouschka¹⁷⁴ iz leta 1859, po kateri je Valvasorjeva hiša tista s hišno številko 85,¹⁷⁵ torej današnja »Valvasorjeva hiša« na vogalu Hočevarjevega trga in Valvasorjevega nabrežja.¹⁷⁶ Zgradba se je zdela za takšno »zgodovinsko« vlogo več kot primerna, saj je v mestu edini primerek poznorenesančne stavbe in je bila verjetno že tedaj edina, za katero so lahko zaradi letnice nad portalom (1609) z gotovostjo trdili, da je starejša od Valvasorja.¹⁷⁷ Bila je preprosto dovolj velika in ugledna, da si je »prislužila« spominsko obeležje, pa čeprav so se tako razumni Krčani kakor Nekrčani nedvomno zavedali samovoljnosti pri določitvi polihistorjevega zadnjega doma. Ne nazadnje je dvom o ustrezni ugotovitvi hiše smrti še v istem letu izrazil

¹⁷¹ Kot priča najstarejša krška krstna matična knjiga (NŠAL, ŽA Krško, R 1670–1729), je Jakob Vodnik v Krškem prvič omenjen leta 1675 kot krstni boter, otroci pa so se mu tu rojevali med letoma 1691 in 1700. Ker ga krstna matica dosledno imenuje »gospod« (*dominus*), pri zadnjem otroku tudi mestni svétnik (*senator*), je vsekakor premogel lastno hišo. V hiši, ki jo je prodal Valvasorju – takrat se v kupni pogodbi že naslavlja kot svétnik – bržčas sam sploh nikoli ni prebival, ampak jo je samo kupil, popravil in preprodal.

¹⁷² ARS, AS 1063, Zbirka listin, a. e. 2742, feb. 1693; objava: A. JELLOUSCHEK, Valvasor (kot v op. 144) 40. V izvorniku listine in objavi je priimek Valvasorjevega novega soseda zapisan kot »Schwersching«, vendar ga tako beremo zaradi nekoliko zamaknjene pike nad črko i, saj bi se zapis moral glasiti Schwerschning. Kot Šveršnika (Schuerschnik, Shuersshnikin) namreč Janeza Petra in njegovo ženo najdemo v krstni matični knjigi (NŠAL, ŽA Krško, R 1670–1729, 5. 3. 1690, 3. 4. 1692).

¹⁷³ Datum se brez ustrezne dokumentacije prvič pojavi v spisu »Reiseerinnerungen aus Krain« Etbina Henrika Coste iz leta 1848. Ob postavitvi spominske plošče leta 1894 je bil za merodajne tem bolj verodostojen, ker ga je sprejel tudi raziskovalec Valvasorjevega življenja Peter Radics, denimo v predgovoru k drugi izdaji Slave leta 1877. Toda Radics je v svojih zadnjih delih o Valvasorju zapisal, da gre le za domnevo, ki je ni mogoče dokazati z viri. Po: B. REISP, Neznani epitaf (kot v op. 117) 346; prim. tudi E. CEVC, Kulturni spomeniki v Krškem in bližnji okolici, *Krško skozi čas 1477–1977*, Krško : Skupščina občine Krško 1977, 170.

¹⁷⁴ O Jellouschku gl. *SBL I* (kot v op. 66) 396.

¹⁷⁵ Jellouschkova trditev, da se kupoprodajna pogodba za Vodnikovo hišo iz februarja 1693 nanaša na »nun Haus–Nr. 85 in Gurkfeld« (A. JELLOUSCHEK, Valvasor (kot v op. 144) 40), že takrat ni mogla sloneti na verodostojnih zapisih ali na ustnem izročilu. Temu, da je vogalna stavba ob cerkvi sv. Janeza Evangelista sredi 19. stoletja »postala« Valvasorjeva, je prejkone botrovalo njeno takratno lastništvo, saj jo je do leta 1846 posedoval Anton grof Hohenwart, nato pa njegovi dediči (Zgodovinski arhiv Celje (= ZAC), ZAC 1476, Magistrat Krško, knj. 1994, urb. št. 78 in 79; Župnijski urad Krško, Vor- und Zunahmen im Vikariate Gurkfeld befindlicher Hausbesitzer im Jahre 1842). Nikakršnega namiga na vir informacij o hiši ni najti v Jellouschkovi zapuščini v Arhivu Slovenije, ki se nanaša le na svetovno zgodovino (ARS, AS 893, knj. 1). Kako samovoljno in hitropotezno je sicer Jellouschek »ustvarjal« zgodovino, priča podatek, da je Jakoba Vodnika, ki je Valvasorju leta 1693 prodal hišo v Krškem, kot nedvomno dejstvo (»ohne Zweifel«) razglasil za enega od prednikov Valentina Vodnika (1758–1819), in to zgolj na podlagi napak razumljenega zapisa v pesnikovem življenjepisu, da so njegovi predniki prišli z Dolenjskega (!), potem ko so tam prodali svojo posest (A. JELLOUSCHEK, Valvasor (kot v op. 144) 40). In kje je v tej zgodbi o Vodnikih Krško? Resnici na ljubo povemo: ko se je pesnikov ded Jurij Vodnik (Jellouschek ga imenuje kar Jakob!) leta 1689 rodil kot kmečki otrok na Ljubljanskem polju (*SBL IV* (kot v op. 127) 509), je Valvasorjev znanec Jakob prebival v Krškem (gl. op. 171).

¹⁷⁶ O stavbni zgodovini hiše gl. A. ČERNELIČ KROŠELJ, Valvasor in Krško. V: *Zapuščina Janeza Vajkarda Valvasorja v Krškem* (K mestu K., št. 1), Krško : Valvasorjev raziskovalni center 2004, 9.

¹⁷⁷ O hiši gl. E. CEVC, Kulturni spomeniki (kot v op. 173) 170. Za povrh je bila hiša malo pred vzidavo spominske plošče v lasti tedaj najzaslužnejšega Krčana Martina Hočevarja (1810–1886), podjetnika, politika in mecena (I. LAPAJNE, *Krško in Krčani. Zgodovinske in spominske črtice*, Krško : Odbor za olepšanje mesta 1894, s. p., Predgovor).

»Valvasorjeva hiša« v Krškem s spominsko ploščo (foto B. Golec, december 2006)

Valvasorjev življenjepisc Peter Radics. O dejanski hiši, ki jo je svoj čas posedoval Valvasor, namreč nihče ni mogel imeti niti najmanjše predstave. Tako je Janez Mencinger pred dobrim stoletjem upravičeno zapisal, da bi se za čast, da je v njej umrl naš polihistor, lahko potegovalo vsaj sedem starejših hiš, in ne samo ta, ki jo krasi spominska plošča.¹⁷⁸

Pri zbiranju virov za pričujočo razpravo sta prišla na dan dva odločilna podatka, s pomočjo katerih se je védenje o Valvasorjevi hiši lahko bistveno povečalo. Čeprav se je sprva zdelo, da bomo tudi danes kljub pritegnitvi novih virov ostali le pri verjetnosti, katere lokacije v mestu bi zanjo lahko bile ustrezne, je soočenje virov na koncu izločilo edino možno stavbo. Gre za južni del hiše, nekdanjega doma pisatelja Mencingerja, sestavljene iz dveh meščanskih, v osnovi še baročnih stanovanjskih stavb.¹⁷⁹ Hiša stoji v strogem mestnem jedru na Cesti krških žrtev št. 2 in je danes v lasti Mencingerjevih potomcev.¹⁸⁰ Po najstarejših ohranjenih popisih vseh mestnih hiš, nastalih v letih 1749 in 1752 v okviru terezijanskega katastra,¹⁸¹ je to hišo

¹⁷⁸ E. CEVC, Kulturni spomeniki (kot v op. 173) 170.

¹⁷⁹ O arhitekturni in umetnostni podobi hiše: E. CEVC, Kulturni spomeniki (kot v op. 173) 168.

¹⁸⁰ Okrajno sodišče Krško, Zemljiška knjiga, gl. knj. k. o. Krško 1–59, vl. št. 48 in 49. – Hiša je stala na stavbni parceli št. 58, današnja hiša na Cesti krških žrtev 2 pa je sestavljena iz dveh hiš na nekoč ločenih stavbnih parcelah št. 58 in 57.

¹⁸¹ ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 140, RDA, N 239, No. 3, 3. 1. 1749; No. 7, 13. 6. 1752. Terezijanska popisa hiš ponujata za vse mestne hiše dva dragocena podatka – letni donos (izražen v denarju) in stavbno stanje (zidana, napol zidana, lesena, hiša, hišica ali kajža). S pomočjo poznejšega stanja, zlasti hišnih števil in franciscejskega katastra, lahko tako domala za sleherno stavbo ugotovimo natančno lokacijo.

posedovala neka baronica Zetschker, stavba pa je bila po cennitvi ena najdonosnejših v mestu.¹⁸² V posest Zetschkerjeve družine je prišla iz rok neznanega prodajalca leta 1717,¹⁸³ torej enajst let zatem, ko je Valvasorjeva vdova, kot bomo videli, svojo po možu podedovano hišo leta 1706 prodala Janezu Krstniku Kamnikarju.¹⁸⁴ Pisnega dokaza za identičnost Valvasorjeve hiše s Zetschkerjevo nimamo, a ga bo kdo kdaj nemara vendarle našel. Zato pa je za osvetlitev samó desetletje trajajoče vrzeli med 1706 in 1717 več kot pomenljiva krška krstna matica: Kamnikar in njegova žena se, malo preden so Zetschkerji kupili hišo, prenehata omenjati kot krstna botra; Kamnikar se je namreč v Ljubljani vnovič oženil in pustil službo upravitelja gospostva Šrajbarski turn.¹⁸⁵ Ter drugi, še veliko pomembnejši podatek: hiša, ki jo je Kamnikar kupil od Valvasorjeve vdove in jo, kot sklepamo, zaradi odselitve iz Krškega prodal baronu Zetschkerju, popolnoma ustreza opisu iz Valvasorjeve kupne pogodbe leta 1693, da jo z leve in desne obdajata hiši uglednih meščanov. Na franciscejski katastrski mapi iz leta 1825, prvi natančni tlorisni upodobitvi Krškega, najdemo zaporedje treh takšnih nadpovprečno velikih meščanskih hiš z vrtovi edinole na enem mestu, tj. na zahodni strani glavne mestne ulice, današnje Ceste krških žrtev.¹⁸⁶ Vse tri hiše so sodile med najvrednejše že po cennitvi iz leta 1752 in prav srednja je bila takrat in sploh večji del 18. stoletja Zetschkerjeva.¹⁸⁷ Do nastanka franciscejskega katastra je, tako kot za veliko večino hiš, moč slediti vsem njenim lastnikom,

¹⁸² Neimenovana baronica Zetschker (*Frojün von Zetschkern*) je posedovala zidano hišo, ki je bila leta 1752 po letnem donosu 14 goldinarjev med 110 krškimi hišami na devetem mestu.

¹⁸³ Kupno pismo z dne 7. oktobra 1717 za mestu podsodno hišo v Krškem je navedeno med listinami v zapuščinskem inventarju barona Ferdinanda Zetschkerja iz leta 1788; hiša je ob smrti slednjega (1787) nosila ustrezno h. št. 36 (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 116, fasc. XXXXVII, T-87, 18. 1. 1788, str. 6), po kateri jo je bilo moč nedvoumno identificirati tudi na franciscejski katastrski mapi iz leta 1825 (nova h. št. 35).

¹⁸⁴ Podatek po zapuščinskem inventarju vdovinega drugega moža Janeza Herbarda pl. Buseta: Ana Maksimila je hišo z vrtom, ki jo je februarja 1693 od Jakoba Vodnika kupil J. V. Valvasor, 22. novembra 1706 prodala Janezu Krstniku Kamnikarju (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 123, fasc. L, W-81, 11. 7. 1724, str. 31-32, No. 30).

¹⁸⁵ V krstni matici (NŠAL, ŽA Krško, R 1670-1729) se zakonca Janez Krstnik in Marija Elizabeta pojavita 6. 1. 1703, ko je bil krščen njun otrok in je oče naveden še kot pisar na Šrajbarskem turnu (*scribae in Turnamhart*). Enako tudi ob krstu naslednjega otroka 14. 2. 1704, pri krstu hčerke 13. 7. 1705 pa je Janez Krstnik že gosposki upravitelj (*praefecti*). Kot takega ga matica naslavlja pri krstih naslednjih treh otrok: 30. 8. 1706, 25. 10. 1707 in 12. 8. 1709. Zakonca kot turnska »praefectus« in »praefectissa« botrujeta vrsti krških krščencev, žena zadnjič 6. 6. 1713 (kmalu zatem je umrla) in mož 28. 10. 1714, nakar 2. 7. 1717 v vlogi botra prvič srečamo novega upravitelja J. B. Erkarja (*p. t. praefecto in Thurnamhart*). »Častiti gospod« Janez Krstnik Kamnikar je medtem postal meščan in notranji mestni svetnik. Kot tak, a hkrati tudi kot upravitelj Šrajbarskega turna, se omenja 28. 1. 1715 v krški poročni matici, ko se je vnovič oženil (Župnijski urad Krško, P 1713-1770); čeprav je pred oltar stopil v Ljubljani, so poroko zabeležili tudi v domačem Krškem. Poroka drugod, njegovo poznejše neomenjanje v krstni in poročni matici ter pojav novega upravitelja turnskega gospostva vodijo k logičnemu sklepu o razlogih, zakaj bi Kamnikar hišo v Krškem leta 1717 prodal.

¹⁸⁶ Franciscejska katastrska mapa prikazuje tri velike zidane stavbne komplekse z notranjimi dvorišči in vrtovi (stavbne parcele 57-59). Ob prvem hišnem oštevilčenju leta 1771 so stavbe dobile hišne številke 35-37, po preštevilčenju leta 1816 pa 34-36. Pri zasledovanju identitete in lokacij hiš od leta 1825 do srede 18. stoletja, ko so tu prav tako stale tri nadpovprečno velike hiše, so bili uporabljeni naslednji viri: ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 140, RDA, N 239, No. 3, 3. 1. 1749; No. 7, 13. 6. 1752; NŠAL, ŽA Krško: R 1771-1784, R 1784-1812, R 1812-1837; Župnijski urad Krško, Catalogus Animarum Vicariatus Gurgfeldens ... 1792 [1793-1805]; ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 84, k. o. Krško, mapni list V in Protocoll der Bau Parcellen der Gemeinde Gurgfeld, 20. 4. 1825.

¹⁸⁷ Leta 1752 so tu popisane tri velike zidane hiše, ki jih posedujejo Ignac Gosar, gosposki upravitelj v Goričanah (z letnim donosom 16 goldinarjev), baronica Zetschker brez navedenega osebnega imena (14 gld) in kramar Franc Obračar (17 gld). V srednji hiši s h. št. 36 je leta 1787 umrl njen lastnik, 84-letni neporočeni baron Ferdinand Zetschker, med listinami v njegovi zapuščini pa je navedeno tudi kupno pismo z dne 7. oktobra 1717 za mestu podsodno hišo v Krškem (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 116, fasc. XXXXVII, T-87, 18. 1. 1788, str. 6). V ohranjenih krških cerkvenih maticah so Zetschkerji pustili le malo sledov. Posamezne člane rodbine srečamo samo kot botre in v enem primeru nevesto (NŠAL, ŽA Krško, R 1670-1729, 20. 3. 1724, 6. 4. 1741, 13. 4. 1747 »ex Gurgfeld«; P 1713-1771, 12. 8. 1748). O krških Zetschkerjih gl. tudi: J. B. WITTING, Beiträge (kot v op. 29) 263.

še posebej po letu 1771, ko so bile hiše prvič oštevilčene.¹⁸⁸ Zaradi neohranjenega mestnega arhiva pa žal ne poznamo hišnih gospodarjev od srede 18. stoletja v preteklost do Valvasorjevega časa. V znatno pomoč pri dokončni potrditvi lokacije Valvasorjeve hiše bi bilo zlasti védenje, kdo je v tem polstoletnem obdobju posedoval obe sosednji hiši, leta 1693 v lasti družin Tunkelsteiner in Šveršnik (Završnik), vendar ni dalo uporabnih rezultatov niti zasledovanje družinskih genealogij po krških matičnih knjigah.¹⁸⁹ Boljšega dokaza za Valvasorjevo hišo torej za zdaj ni, a že navedeni so trdni in dovolj prepričljivi, da bi si hiša zaslužila spominsko obeležje »resnične Valvasorjeve hiše«. Zanimiva je tudi ugotovitev, da je bil pred Janezom Mencingerjem (1838–1912) njen lastnik še en literat, nemško piščoči pesnik Anastasius Grün, turnski graščak s pravim imenom Anton Aleksander grof Auersperg (1806–1876).¹⁹⁰ Valvasorjevo hišo so si torej v različnih časih kot lastniki delili trije pomembni Kranjci, od katerih se je prvi, Valvasor, upravičeno najgloblje vtisnil v našo kulturno zavest.

Povsem neizpodbitno je dejstvo, da Valvasor ni bil nikoli lastnik hiše na današnjem Valvasorjevem nabrežju št. 4, ki jo od leta 1894 na zidu proti trgu krasi spominska plošča. Prvič že zato, ker gre za vogalno stavbo, to pa ne ustreza navedbam v Valvasorjevi kupni pogodbi, ki navaja njeno levo in desno sosedo, dve hiši v lasti uglednih meščanov. Kot možna ustreznost hiša prav tako odpade njen podaljšek, prvotno samostojna hiša ob Hočevarjevem trgu z vzdano spominsko ploščo.¹⁹¹ Valvasorjeva kupna pogodba namreč zelo jasno govori o hiši z vrtom,

¹⁸⁸ Za vmesni čas med prvim hišnim oštevilčenjem 1771 in franciscejskim katastrofom 1825 sta v veliko pomoč zlasti župnijska pastoralna knjiga »status animarum« za obdobje 1792–1805 (Župnijski urad Krško, Catalogus Animarum Vicariatus gurgfeldens. ... 1792) in t.i. stara zemljiška knjiga za mesto Krško (ZAC 1476, Magistrat Krško, knj. 1994).

¹⁸⁹ Zasledovanje sosedov Tunkelsteinerjev in Šveršnikov ni dalo za lociranje sosednjih dveh hiš niti najmanjše opore. Sredi 18. stoletja (1749 in 1752) se v terezijanskem katastru s tema priimkoma ne pojavlja noben krški hišni posestnik, saj sta se rodbini že prej izselili ali ugasnili. Priimek Šveršnik je v krstni matici zadnjič izpričan že v 90. letih 17. stoletja, zadnji Tunkelsteiner, sin Valvasorjevega sosedu Andreja, pa kot krstni boter leta 1729 (NŠAL, ŽA Krško, R 1670–1729, R 1730–1771). Tudi poročna matica, ki se začinja z letom 1713, ne pozna primera, ko bi se poročila kakšna nevesta s tem priimkom in bi mogli sklepati, da še živi v isti hiši, ki je zamenjala le priimek lastnikov; v poročni matici poleg tega ponekod pogrešamo nevestin priimek, navedeno je le njeno osebno ime (NŠAL, ŽA Krško, P 1713–1770).

¹⁹⁰ Do združitve obeh hiš v eno je prišlo šele v zadnji četrtini 19. stoletja, ko sta dobili istega lastnika. Zetscherjeva hiša (h. št. 36) je po smrti zadnjega barona († 1787) (gl. op. 187) od leta 1792 izpričana kot last Andreja Potočnika (Župnijski urad Krško, Catalogus Animarum Vicariatus Gurgfeldens ... 1792). Ta je bil vpisan kot lastnik v staro zemljiško knjigo mesta Krško (urb. št. 36, rect. št. 51) in je hišo leta 1816 izročil sinu Jožefu Potočniku, slednji leta 1849 Julijani Potočnik in ta še isto leto Janezu Rusu. Za Rusom jo je podedovala na Koroškem živeča Marija pl. Steindorf in jo leta 1874 izročila grofu Antonu Aleksandru Auerspergu, pesniku Anastasiusu Grünu s Šrajbarskega turna. Leta 1879 je hiša prešla na grofa Teodorja in 1884 na Ervina Auersperga ter bila vpisana v novo zemljiško knjigo (katastrska občina Krško, vl. št. 49, stavbna parcela št. 58). Grofje Auerspergi so že tri desetletja prej postali tudi lastniki sosednje hiše (urb. št. 53, rect. št. 52), ki jo je Anastasius Grün leta 1850 pridobil z nakupom. Leta 1879 jo je prevzel Teodor Auersperg in za njim, že po novi zemljiški knjigi, Ervin Auersperg (vl. št. 48, stavbna parcela 57). Slednji je obe hiši tri leta pozneje, leta 1887, prodal odvetniku in pisatelju Janezu Mencingerju. Viri: ZAC 1476, Magistrat Krško, knj. 1994, urb. št. 36 in 53; Okrajno sodišče Krško, Zemljiška knjiga, gl. knj. k. o. Krško 1–59, vl. št. 48 in 49.

¹⁹¹ A. Jellouschek je hišo leta 1859 »razglasil« za Valvasorjevo v istem prispevku, v katerem je objavil kupoprodajno pogodbo iz leta 1693 (A. JELLOUSCHEK, Valvasor (kot v op. 144) 40–41). Ker navaja pogodba lego hiše med dvema drugima hišama, so spominsko ploščo leta 1894 vzdali na prizidek, nekoč samostojno hišo, da bi tako zadostili vsebini vira. Današnja »Valvasorjeva hiša«, ki jo je leta 1875 kupil Martin Hočevar za ubožnico (po sedanji zemljiški knjigi vl. št. 79), je namreč sestavljena iz dveh meščanskih hiš. V stari zemljiški knjigi (pred 1885) je še vodena z dvema urbarialnima številcama (urb. št. 78 in 79), knjiga pa tudi izrecno navaja, da je šlo prvotno za dve hiši »Haus, so am 2ten zusammengebaut). Hočevar jo je najbrž kupil od dedičev Antona grofa Hohenwarta, ki so bili njeni lastniki od leta 1846 (prav tu namreč v stari zemljiški knjigi zaradi prenosa v danes izgubljeni Tom II nastopi skoraj štiridesetletna vrzel), grof pa jo je leta 1826 pridobil na licitaciji. Prejšnji lastnik Jožef Belman, naveden kot tak tudi leta 1825 v franciscejskem katastru, jo je dobil leta 1821 od Marije Chiargo, ta pa leta 1803 podedovala po možu Andreju Chiargu, prvem lastniku, omenjenem v stari zemljiški knjigi. Družina Chiargo je v hiši prebivala že leta

Mencingerjeva hiša v Krškem, v katere levem delu je Valvasor v resnici umrl (foto: B. Golec, december 2006)

locirani na sredi med dvema hišama z vrtovoma. Toda prav v neposredni sosesčini današnje »Valvasorjeve hiše« zaradi načina pozidave nikoli ni bilo prostora za vrtove.¹⁹² »Valvasorjeva« hiša je sicer nastala iz dveh sosednjih hiš, združenih v eno že pred sredo 18. stoletja. A. Jellouschek, ki je to stavbo pred poldrugim stoletjem razglasil za polihistorjev zadnji dom, ni vedel veliko o njeni zgodovini. Za Valvasorjevo jo je imel očitno zaradi velikosti, lege ob

1792, ko je kot gospodar v knjigi »status animarum« (h. št. 78) naveden »gospod« Ignac Sečan. Njegov predhodnik, »gospod« Mihael Sečan je postal lastnik med letoma 1749 in 1752 za Urbanom Cokanom, upraviteljem brežiškega gospostva, in sploh prvim znanim lastnikom, če izvzamemo Luko Kunca, ki je, kot pričata napis in letnica nad portalom, stavbo postavil leta 1609. Viri: ZAC 1476, Magistrat Krško, knj. 1994, urb. št. 78 in 79; Okrajno sodišče Krško, Zemljiška knjiga, gl. knj. k. o. Krško 60–120, vl. št. 79; ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 84, k. o. Krško, mapni list V in Protocoll der Bau Parcellen der Gemeinde Gurgfeld, 20. 4. 1825; Župnijski urad Krško, Catalogus Animarum Vicariatus gurgfeldens. ... 1792; ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 140, RDA, N 239, No. 3, 3. 1. 1749; No. 7, 13. 6. 1752.

¹⁹² Na franciscejski katastrski mapi iz leta 1825 je pročelje hiše (stavbna parc. 51) obrnjeno proti vzhodu, tj. proti obrežju Save. Njen zahodni del predstavlja nekoč samostojno hišo s pročeljem proti severu, tj. proti župnijski cerkvi. Združena hiša meji na zahodni strani na tretjo, neprimerno manjšo (danes Hočevarjev trg 10), ki nikakor ne ustreza pomembnosti sosednje hiše iz kupne pogodbe leta 1693. Tu preprosto ni bilo prostora za še tako majhne vrtove, še najmanj pri tretji hiši, saj bi moral njen vrt ležati vzporedno z glavno mestno ulico, kar je povsem nemogoče. Tudi »Valvasorjeva« hiša, nastala z združitvijo dveh manjših (stavbišče št. 54; po stari zemljiški knjigi urb. št. 80), ni imela vrta, njeni predhodnici pa sta izpričani že v letih 1749 in 1752. Tik ob njej se je s pročeljem proti Savi vrinila šola (danes Valvasorjevo nabrežje 3), kot takšna izpričana sicer šele po sredi 18. stoletja, a samo zato, ker terezijanski kataster ne navaja javnih stavb; v novi zemljiški knjigi ima vl. št. 53 s pripisom, da dotlej, tj. do leta 1885, ni bila vpisana v nobeno zemljiško knjigo. Viri: gl. prejšnjo opombo.

trgu in najverjetneje tudi spričo dejstva, da je bila v njegovem času spet v plemiški lasti, v rokah dedičev Antona grofa Hohenwarta.¹⁹³

Kranjski polihistor iz 17. stoletja je torej v resnici posedoval drugo hišo, oddaljeno od »današnje Valvasorjeve« nekaj deset metrov. Kar zadeva njegovo lastništvo nad hišo z vrtom, sta bila povsem jasna pravni položaj hišnega posestnika in status nepremičnine. Novi lastnik, čeprav plemič, se je moral kot vsi hišni gospodarji v mestu držati mestnega reda, mestnim organom plačevati redne davke in dajatve ter jim dopuščati, da stopijo na njegovo posest. Hiša, ki jo je kupil, je bila namreč podsodna mestu in tako pravno sestavni del krškega mestnega ozemlja.¹⁹⁴ Povsem drugače kakor baronova oseba in družinski člani, ki so zaradi svojega privilegiranege stanu ostajali zunaj dosega mestnih organov. Zanje sta bili pristojni sodni instanci za privilegirane sloje – deželno glavarstvo in ograjno sodišče, obe s sedežem v Ljubljani. Tako je bila deželna pravda ograjnega sodišča tista, ki je po Valvasorjevi smrti ukazala popis njegove zapuščine in 16. novembra 1693 za inventurne komisarje imenovala osebe primernege stanu: za premičnine, ki so še ostale na Bogenšperku, dva barona, za zapuščino v Krškem pa dva župnika in nižjega plemiča.¹⁹⁵

S kom v Krškem se je Valvasorjeva družina za njegovega življenja sicer družila, lahko sklepamo glede na njen stan in takratne družbene norme. Zagotovo se je seznanila z lastniki krškega gospodstva grofi Strassoldo, ki so domovali v takrat še obljudenem gradu nad mestom,¹⁹⁶ in bržčas tudi z okoliškimi grajskimi rodbinami, med njimi zanesljivo vsaj s pl. Buseti iz Velike vasi, saj je Wolfgang pl. Buset v vlogi inventurnega komisarja sodeloval pri popisu polihistorjeve zapuščine.¹⁹⁷ Valvasorja kot plemiča in znano osebnost so ob prihodu pozdravili domači svetni duhovniki¹⁹⁸ in kapucini, že iz vljudnosti gotovo tudi mestni očetje, tj. mestni sodnik in svētniki. Prijateljev tod najverjetneje ni imel, in če že, gotovo ne veliko pravih. Duhovno hrano

¹⁹³ Gl. op. 191. Zaradi štiridesetletne vrzeli v stari zemljiški knjigi ne vemo, kdo so bili Hohenwartovi dediči, ki so mu kot lastniki hiše sledili leta 1846. Zelo zanimivo pa je naslednje sodobno pričevanje v zgodovinskih zapiskih Franca viteza Gadolle iz Turna pri Škalah, nastalih okoli leta 1855, v katerih pravi, da so neko hišo v Krškem (das Haus in Gurkfeld) po grofu Antonu Hohenwartu podedovali baroni Dienerspergi in jo medtem že prodali (Steiermärkisches Landesarchiv Graz (= StLA), Handschriften (= Hss.), Gruppe 2, Hss. 911, fol. 12). Dienerspergi, ki so do leta 1851 gospodarili na graščini in toplicah Dobrna, so bili namreč Valvasorjevi neposredni potomci, kar so pokazale šele nedavne raziskave avtorja teh vrstic. Gadolla je sredi 19. stoletja sicer vedel za kranjskega polihistorja, poznal je tudi njegovo hčerko Regino Konstancijo por. pl. Dienersperg, ni pa ugotovil, da sta bila oče in hči, ker imena Regine Konstancije, rojene šele po letu 1689, ni našel v Valvasorjevem rodovniku v Slavi (prav tam, fol. 6). Tako današnja »Valvasorjeva hiša« v Krškem nikoli ni bila Valvasorjeva, a je bila, kot vse kaže, po letu 1846 kratek čas last njegovega daljnega potomstva! Dienerspergi so, kot je zanesljivo ugotovljeno, v tem času poznali svoj rod do Valvasorja, saj so za potrebe plemiške genealogije v letih 1830–1840 zbrali potrebne rodoslovne podatke iz matičnih knjig in drugih virov (StLA, A. Dienersperg, K 1, H 1, Deduction der Ahnenprobe, s. d.; H 26, Copulationsschein, 4. 3. 1836 z omembo J. V. Valvasorja). Ni torej izključeno, da je Jellouschek prišel v Krškem z njimi v stik in izvedel, čigavi potomci so. Samovoljno je potem hiši pripisal Valvasorjevo lastništvo več kot poldrugo stoletje prej.

¹⁹⁴ O pravni naravi kupljene hiše izrecno priča kupoprodajna pogodba (gl. op. 144).

¹⁹⁵ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 131, fasc. LIV, Z–7/I, 16. 1. 1694; Z–7/II, 13. 1. 1694. Objava: P. RADICS, *Johann Weikhard* (kot v op. 2) 325, 326 in 329.

¹⁹⁶ Kdaj natanko je opustel krški grad in se je uprava gospodstva Krško preselila v mesto, še ni natanko raziskano. Hišo v mestu, podsodno mestnim organom, je imela grofica Magdalena Strassoldo sicer že leta 1666. V gradu nad mestom je najbrž kot zadnji plemič približno do leta 1700 prebival grof Orfej Strassoldo. Sámó gospodstvo je s Strassoldov prešlo v roke grofov Auerspergov v letih 1695 do 1705, pri čemer so si Strassoldi manjši del posesti pridržali. Gosposočinska uprava se je v mesto preselila še pred sredo 18. stoletja, medtem ko so sami Auerspergi živeli v bližnjem Šrajbarskem turnu. B. GOLEC, *Družba* (kot v op. 169) 337–338.

¹⁹⁷ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 131, fasc. LIV, Z–7/I, 16. 1. 1694, str. 32. prim. objavi v: P. RADICS, *Johann Weikhard* (kot v op. 2) 325; A. ČERNELIČ KROŠELJ (ur.), *Zapuščina* (kot v op. 34) 32, 45.

¹⁹⁸ Leskovško župnijo z župnijsko cerkvijo sv. Marije opisuje Valvasor v Slavi kot »župnijo Krško, ki ji sicer pravijo tudi župnija Leskovec« (J. W. VALVASOR, *Die Ehre* (kot v op. 6) VIII, 742), saj so župniki v njegovem času prebivali v mestu. Po krški kapucinski kroniki naj bi tja iz Leskovca prvi prenesel svoje bivališče Matija Bucella, župnik v letih 1657–1669, in prevzel naslov mestnega župnika (M. BENEDIK, A. KRALJ, *Kapucini na Slovenskem v zgodovinskih virih. Nekdanja štajerska kapucinska provinca* (Acta ecclesiastica Sloveniae 16), Ljubljana 1994, 537).

in intelektualno izmenjavo je mogel iskati pri kapucinih in zlasti pri izobraženem župniku dr. Gašperju Tunkelsteinerju, s katerim sta ga, kot rečeno, že od prej vezali znanstvo in strokovno sodelovanje.¹⁹⁹ Kako intenzivni in pristni so bili njegovi stiki z zunanjim svetom, pa so sicer v veliki meri pogojevale Valvasorjeve pojemaajoče življenjske moči.

Za spoznavanje družabnostne plati Valvasorjevih je po svoje pomenljiv podatek, da pri krstu zadnjega otroka ne srečamo botrov iz vrst krajevne elite – plemičev ali duhovnikov, temveč sorodnike njegove žene, ki so živeli drugod po vzhodnem Dolenjskem.²⁰⁰ O stikih z meščanskimi in po stanu še nižjimi, nemeščanskimi Krčani ni nikakršnih podatkov. Vemo le to, da nikogar od članov Valvasorjeve družine ne najdemo v vlogi krstnih botrov, dokler je Janez Vajkard še živel, to pa je bilo tako ali tako značilno že za njihovo bogenšperško obdobje. V majhnem Krškem so Valvasorjeve seveda poznali vsi, morda zaradi telesne šibkosti še najmanj Janeza Vajkarda samega. Po mestu se je gotovo širil glas, da so »gnadlivi gospod« učenjak, nekateri so vedeli povedati, da gre za opisovalca kranjske dežele, le malokateri Krčan je bil poučen o naravi njegovega dela, komaj kdo pa je tudi na lastne oči videl njegov opus. Mestno prebivalstvo je Valvasorjeve slejkoprej presojalo predvsem kot obubožano »žlahtno gospodo«, ki se nima več kam dati.

Valvasorju je bilo Krško sicer dovolj pri srcu, da se je odločil v njem nastaniti, morda že z zavestjo ali slutnjo bližajoče se zadnje ure. Ni pa mogel biti na krško okolje posebej navezan, saj ga od prej ni najbolje poznal, in verjetno niti ni pričakoval, da bi tod trajno ostala njegova družina. Prenos Valvasorjevih posmrtnih ostankov na Medijo, k njegovim bližnjim, o čemer govori poznejše pričevanje sodobnika Dolničarja,²⁰¹ bi bil torej razumljiva odločitev.

A prav ugotovitve v zvezi s polihistorjevim grobom so med vsemi novimi spoznanji iz njegovega življenja nemara najbolj presenetljive. Primarni vir oziroma najzanesljivejše pisno pričevanje o nekogaršnji smrti in pokopu so že v Valvasorjevem času predstavljale mrliške matične knjige, ki pa jih, v razliko od krstnih matic, tedaj še niso vodile vse župnije. Drugače kot pozneje, po jožefinski dobi, so imele mrliške matice naravo evidence krščanskih pogrebov. Tako so torej smrtne primere vpisovali v mrliško knjigo župnije ali duhovnije, v kateri so pokojnika pokopali, in praviloma ne (tudi) tam, kjer je umrl.²⁰² V Valvasorjevem primeru bi torej pokop moral biti vpisan v mrliško matico župnije Vače, pod katero je sodil medijski grad, če verjamemo Dolničarjevemu poznejšemu pričevanju o Mediji kot polihistorjevem zadnjem počivališču. Le izjemoma bi smrt vpisali tudi v mrliško knjigo župnije Leskovec pri Krškem oziroma njene duhovnije Krško.²⁰³ Pri tem je zanimivo, da nihče ni zares preveril

¹⁹⁹ Župnika Gašperja Tunkelsteinerja († 1694) je Valvasor poznal že od prej, saj mu je za Slavo vojvodine Kranjske priskrbel podatke o antičnih napisih iz okolice Krškega (B. REISP, *Kranjski polihistor* (kot v op. 2) 221). V Valvasorjevi knjižnici se je nahajala tudi Tunkelsteinerjeva tiskana disertacija z dunajske univerze iz leta 1662 (A. ČERNELIČ KROŠELJ, Valvasor (kot v op. 176) 9).

²⁰⁰ Kot botra sta nastopila baron Janez Jurij Wernegk, sicer oči Valvasorjeve žene, in soproga njenega bratranca Franca Engelbrehta baronica Marija Barbara Zetschker roj. Rezenheim (NŠAL, ŽA Krško, R 1670–1729, 15. 4. 1693; objava: L. SCHIVIZ von SCHIVIZHOFFEN, *Der Adel* (kot v op. 46) 303, botrin dekliski priimek zmotno navaja kot Syzenheim). Baron Wernegk († 1696) je domoval v svoji graščini Vrhovo (Freihof) pri Šentjerneju (M. SMOLE, *Graščine* (kot v op. 37) 542), baronica Zetschker († 1705) pa je živela v graščini Gomila pri Kompolju. Poleg zapuščinskih inventarjev priča o njenem dekliskem priimku in sorodstvu s Francem Engelbertom tudi rodovnik rodbine Graffenweger (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 128, fasc. LII, Z–17, 29. 5. 1703 in 6. 4. 1703; prav tam, Z–18. 14. 2. 1705; AS 1075, Zbirka rodovnikov, št. 97, Graffenweger; prim. še: J. B. WITTING, *Beiträge* (kot v op. 29) 263).

²⁰¹ B. REISP, Neznani epitaf (kot v op. 117) 345. Dolničarjev zapis o pokopu na Mediji je najbrž prvi opazil V. Steska in je nanj še pred objavo leta 1900 (V. STESKA, Dolničarjeva »Bibliotheca Labacensis publica« V: *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko X*, 1900, 171) opozoril tudi P. Radicsa (o tem izrecno: P. RADICS, *Johann Weikhard* (kot v op. 2) 247, op. 529).

²⁰² E. UMEK, J. KOS (ur.), *Vodnik* (kot v op. 79) LXII–LXIII.

²⁰³ Tako je bila smrt Valvasorjeve hčerke Frančiške Katarine baronice Jurič vpisana 12. junija 1747 v mrliško matico ljubljanske stolne župnije s pripisom, da bo pokopana v Novem mestu (NŠAL, ŽA Ljubljana – Sv. Nikolaj,

Dolničarjevih navedb o pokopu na Mediji.²⁰⁴ Vse doslej je namreč veljalo, da bomo podatek o Valvasorjevi smrti v matičnih knjigah iskali zaman, ker da se ni ohranila nobena od treh potencialnih knjig, v katere naj bi bil vpisan: ne krška ne leskovška in ne vaška.²⁰⁵ To velja v resnici le za prvi dve knjigi – krško in leskovško, v katerih pa bi bila smrt v primeru pokopa na Mediji tako ali tako zabeležena le izjemoma.²⁰⁶ Nasprotno je za ta čas ohranjena mrliška matica župnije Vače, četudi vodena nekoliko nedosledno, s krajšimi in daljšimi časovnimi vrzeli ter naknadnimi vpisi, zlasti za pokopane pri podružničnih cerkvah. Pri tem pa nastopi morda največje presenečenje, da namreč pokopa Janeza Vajkarda Valvasorja v njej ni.²⁰⁷ Bolj kot to kajpak preseneča, kako da ni šel nikoli nihče od raziskovalcev Valvasorjevega življenja preverit v vaško mrliško knjigo, ali je Janez Vajkard v njej zabeležen ali ne.²⁰⁸ Morda zato, ker je bil zmotno prepričan, da je morala biti Valvasorjeva smrt vpisana v Krškem oziroma Leskovcu, četudi so ga pokopali na Mediji.²⁰⁹

Kako torej razlagati odsotnost Janeza Vajkarda v mrliški matici vaške župnije? Prva misel, ki se ob tem porodi, ni neutemeljena: Valvasorja jeseni leta 1693 preprosto niso pokopali v rodbinski grobnici.²¹⁰ Podatek o tem, da počiva na Mediji, je Dolničar v rokopisni bio-

M 1735–1770, str. 94). Moža Valvasorjeve vnučkinje Maksimilijana Rudolfa grofa Paradeiserja pa so vpisali tako v župniji smrti v Šentjerneju (Župnijski urad Šentjernej, M 1747–1759, 22. 7. 1756) kakor tudi v župniji pokopa Novo mesto–kapitelj (Kapiteljski arhiv Novo mesto, šk. 66, M/5 1752–1769, 22. 7. 1756).

²⁰⁴ P. Radics je temeljito obdelal matične knjige župnije Vače, a ni v svoji objavi v *Laibacher Zeitung* niti namignil, da bi moral biti Janez Vajkard vpisan v vaško mrliško knjigo (P. RADICS, *Valvasor-Studien V–VI. Aus dem Pfarrarchive von Watsch. V: Laibacher Zeitung* 114, 1895, 1475–1476 in 1485–1486). Bil je namreč očitno prepričan, da so smrt zabeležili v mrliško matico župnije smrti.

²⁰⁵ B. REISP, *Neznani epitaf* (kot v op. 117) 345.

²⁰⁶ Najstarejša krška mrliška matica se začenja šele z letom 1771, leskovška pa 1701 (E. UMEK, J. KOS (ur.), *Vodnik* (kot v op. 79) 268, 279–280; T. KRAMPAC, *Vodnik* (kot v op. 104) 40, 41). Mrliške knjige za mestno duhovnijo Krško so sicer vodili najpozneje od leta 1731, o čemer priča ohranjeni seznam letnega števila umrlih za obdobje 1731–1766 (seznam v: NŠAL, *ŽA Krško, R 1730–1771*). Ker najdemo vpis o pokopu župnika J. J. Tratnika v kripti mestne cerkve sv. Janeza Evangelista 7. 9. 1715 v leskovški mrliški matici, v katero pa Krčanov niso vpisovali (NŠAL, *ŽA Leskovec pri Krškem, M 1701–1731*), lahko ne nazadnje sklepamo, da v Krškem tedaj sploh niso vodili mrliške knjige in tako morda tudi ne v letu Valvasorjeve smrti.

²⁰⁷ NŠAL, *ŽA Vače, M 1687–1723*. V knjigi je precej daljših, vsaj enomesečnih vrzeli, še zlasti v prvih desetih letih: za 15 mesecev od 12. 9. 1687 do 5. 1. 1689 ni sploh nobenega vpisa; vpisi manjkajo tudi za obdobja 16. 4. – 21. 8. 1689, 13. 9. – 19. 11. 1692, 20. 9. – 3. 12. 1693, 25. 10. 1694 – 24. 2. 1695, 26. 6. – 3. 8. 1695 in 10. 9. – 5. 11. 1696. V letu 1693 sta dve vrzeli: prva, krajša, med nedatiranim vpisom po 15. 2. in 1. 4. ter druga med 20. 9. in 3. 12., ki pokriva ravno čas Valvasorjevega pogreba. Za zadnjih pet mesecev leta 1693 navaja knjiga naslednje število pokopov: avgusta šest, septembra štiri, decembra šest ter pripisana dva brez datuma. Imen duhovnikov – pokopavalcev v knjigi ni, le pisave kažejo na več rok, kar samo potrjuje, da velika vaška župnija nikoli ni bila brez duhovne oskrbe in da ta ne more biti razlog za pomanjkljivo vodenje matičnih knjig. Poleg tega je sočasna krstna matična knjiga vodena zgledno, brez časovnih vrzeli (NŠAL, *ŽA Vače, R 1689–1705*). V mrliško matico so sicer dosledno vpisovali datum pogreba, ime pokojnika, pokopališče in (ne)podeljenost zakramentov, kraj smrti oziroma bivanja pokojnika pa praviloma, od leta 1699 redno na vidnem mestu. Šele leta 1716 se pridruži podatek o starosti umrlega, medtem ko je ta prej izražena le opisno pri otrocih (*proles, puella, innocens*).

²⁰⁸ B. Reisp je kot vzrok možnosti vpisa Valvasorjeve smrti v mrliško matico poleg Leskovca in Krškega sicer navedel župnijo Vače, vendar je zmotno zapisal, da vaške cerkvene matice iz tega časa ne obstajajo. Kot referenco je namreč uporabil napačni priročnik – *Vodnik* po župnijskih arhivih (1975) namesto *Vodnika* po matičnih knjigah (1972), v katerem bi ustrezno mrliško knjigo tudi našel (B. REISP, *Neznani epitaf* (kot v op. 117) 345).

²⁰⁹ P. Radics o možnosti vpisa Valvasorjevega pokopa v mrliško matico župnije Vače očitno sploh ni razmišljal, saj je zapisal, da domnevnega datuma smrti 16. septembra 1693 ni mogoče preveriti zaradi izgubljene mrliške matice župnije Leskovec, pod katero je spadalo Krško (P. RADICS, *Johann Weikhard* (kot v op. 2) 247).

²¹⁰ Najzgodnejša omemba in opis kapele z grobnico sta Valvasorjeva. Kapelo najprej navaja pri opisu župnije Vače: »Tretja je kapela na Mediji, tik ob gradu. Kapela je posvečena in imamo v njej grobnico. Ima tudi beneficij, ki ga je, enako kot samo kapelo, ustanovil moj pokojni gospod oče, in to sem natanko opisal pri gradu Medija.« (J. W. VALVASOR, *Die Ehre* (kot v op. 6) VIII, 830). Pri opisu medijskega gradu nato še pove: »Kapela je dokaj velika in stoji prav pred gradom. V njej so shranjene kosti mojih ljubih staršev in nekaterih mojih bratov in sestri; v njej je tudi nekaj otrok našega rodu, med njimi pet mojih in moja prejšnja žena, ki so jo šele pred enim letom položili

bibliografiji kranjskih piscev zapisal sploh šele 22 let zatem, leta 1715, če ne celo (kdo drug) pozneje, saj gre za obstranski pripis.²¹¹ Brčzas je Medijo kot polihistorjev zadnji dom navedel zgolj na podlagi sklepanja, ker so tam po besedah Valvasorja samega pokopani njegovi otroci in prva žena.²¹² In končno, Peter Radics je v grobnici leta 1894 brez uspeha iskal domnevne materialne dokaze, da leži ob svoji družini tudi Janez Vajkard. Našel ni ne v starejši literaturi omenjenega nagrobnika ne kakršnih koli predmetov, ki bi jih mogel z gotovostjo pripisati kranjskemu polihistorju.²¹³

Vendar stvari niso tako nedvoumne, kot se zdi iz argumenta »per negationem« ali, z drugimi besedami, iz ugotovitve, da Valvasor »uradno« ni bil pokopan pri domačem gradu. Mrliške matice župnije Vače beležijo namreč zelo malo pokopov članov Valvasorjeve rodbine. Za nekatere umrle izvemo iz drugih virov, da so bili nedvomno položeni v rodbinsko grobnico, mnogi že v času, ko so vaške mrliške knjige vodili redno, pa vpisov njihovih smrti v njih vseeno ni. Najstarejša mrliška knjiga za obdobje 1687–1723 pozna samo šest pokopov Valvasorjev, enega dve leti pred polihistorjevo smrtjo, naslednje pa šele 15 let in več po njej, vsakokrat s podatkom, da so pokojnega pokopali v grobnico na Mediji.²¹⁴ Precej pokopanih Valvasorjev, umrlih v tem času in pozneje, v vaških matičnih knjigah, nasprotno, ni najti. To velja tudi za dva polihistorjeva otroka in ženo, ki so umrli marca in aprila 1687 in za katere Valvasor izrecno pravi, da ležijo na Mediji.²¹⁵ Njihovih imen v mrliški matici ni, čeprav je ta prav za navedena meseca vodena kronološko zelo dosledno.²¹⁶ Tudi pozneje je iz oporok in zapuščinskih inventarjev članov širše Valvasorjeve rodbine izrecno ali vsaj implicitno vidno, da so bili pokopani v rodbinski grobnici, a njihovih imen skoraj nikoli ne bomo našli v mrliških knjigah domače župnije Vače. Praksa nerednega vpisovanja umrlih Valvasorjev se je obdržala še globoko v 18. stoletje.²¹⁷ Ker gre tako za medijske kakor za ostale Valvasorje, ne vzdrži

tja.« (J. W. VALVASOR, *Die Ehre* (kot v op. 6) XI, 164; prevod po M. Ruplu v: J. V. VALVASOR, *Slava vojvodine Kranjske. Izbrana poglavja*, Ljubljana : Mladinska knjigah 1984, 229).

²¹¹ O Dolničarjevem podatku gl. B. REISP, *Neznani epitaf* (kot v op. 117) 345. Podatek se v literaturi ponavlja od objave leta 1900 (V. STESKA, *Dolničarjeva »Bibliotheca«* (kot v op. 201) 171).

²¹² J. W. VALVASOR, *Die Ehre* (kot v op. 6) XI, 164.

²¹³ Valvasorjev nagrobnik v medijski kapeli površno omenja samo H. G. Hoff leta 1808, vendar B. Hacquet četrto stoletja prej (1784) tam ni našel nobenega pomnika na polihistorja (B. REISP, *Kranjski polihistor* (kot v op. 2), 334, op. 21). Leta 1825 naj bi Kranjski stanovski muzej sprejel celo dve kovinski nožni zaponki, najdeni v Valvasorjevi krsti. P. Radics se je zato leta 1894 sam spustil v grobnico, ne da bi našel v njej najmanjšo sled za Janezom Vajkardom. Bil pa je prepričan o resničnosti poročil o nagrobniku in mnenja, da so tega neznanokdaj odstranili (P. RADICS, *Johann Weikhard* (kot v op. 2) 248–249). O današnjem stanju kapele z grobnico, edine stavbe v sklopu grajskega kompleksa, ki ji je vojni čas večidel prizanesel, gl. zlasti I. STOPAR, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. I. Gorenjska. Peta knjiga. Med Goričanami in Gamberkom*, Ljubljana : Viharnik 2000, 105–110.

²¹⁴ 10. maja 1691 so »in Capella B. V. in Gallnegh« pokopali gospodično Marijo Ivano Valvasor, 30. maja 1708 – prvič izrecno v kriпти: »ad cryptam Beatae Mariae Virginis in Gollenegkh« – vdovo Marijo Sidonijo Valvasor z Vač, 23. julija 1709 Regino Frančiško roj. baronico Apfalter (ad cryptam in Capella Beathmae Virgini in Galeneg), 1. avgusta 1709 so z bližnjega Čemšenika pripeljali truplo tamkajšnjega mladega župnika barona Maksimilijana Valvasorja (ad cryptam Beatissimae virgini in Galleneck), 16. 2. 1717 Marijo Frančiško Valvasor z Zavrha (ad cryptam filialis Ecclesiae B. V. M. in Golleneckh), 20. 10. 1717 pa še završkega graščaka Jurija Maksimilijana (ad cryptam in filialis ecclesiae im Galleneckh) (NŠAL, *ŽA Vače*, M 1687–1723). Teh smrtnih primerov Schiviz von Schivizhoffen ne navaja, čeprav ima tudi en vpis plemiške smrti iz matice, v kateri so vpisani (L. SCHIVIZ von SCHIVIZHOFFEN, *Der Adel* (kot v op. 46) 353).

²¹⁵ J. W. VALVASOR, *Die Ehre* (kot v op. 6) XI, 164.

²¹⁶ V mesecu marcu je bilo od 3. do 31. marca 16 pokopov, vmes pa vpisana še dva februarska pokopa pri podružnicah. Za mesec april je zabeleženih 9 pokopov med 9. in 28. v mesecu ter naknadno pripisan januarski pokop pri podružnici na Sv. Gori. Meseca maja so med 5. in 28. zabeležili imena štirih pokopanih oseb.

²¹⁷ Presenečata predvsem nevpsita pokopov polihistorjevega polbrata Janeza Karla, ki je umrl 3. januarja 1697, in medijskega graščaka Adama Sigfrida, umrlega 12. oktobra 1699 (datuma smrti po: P. RADICS, *Johann Weikhard* (kot v op. 2) 343, 348; J. B. WITTING, *Beiträge* (kot v op. 8) 143, 145). Željo, da jih pokopljejo v medijski rodbinski grobnici, je v svojih oporokah izrazila večina Valvasorjev, katerih oporoke so se ohranile (ARS, AS 308, Zbirka

hipoteza, da župnijski duhovniki niso vpisovali tistih, katerih trupla so pripeljali od drugod. Mrliška matica poleg tega vseskozi, tudi v letih okoli polihistorjeve smrti, beleži pokope več tujih župljanov.²¹⁸ Prav tako odpade domneva, da niso vpisovali pokopov plemiških oseb, saj je v najstarejši vaški mrliški knjigi kar nekaj vpisov plemičev, pokopanih tako na Vačah kot v podružničnih cerkvah.²¹⁹ Resnični razlog odsotnosti medijskih gospodov in njihovih sorodnikov v maticah je torej iskati drugje. Večina najverjetneje ni bila imatrikulirana zato, ker pri pokopu ni bil navzoč župnijski duhovnik, temveč domači hišni duhovnik – medijski beneficiat. Duhovniki, ki so opravili pogrebne obrede, pa v starejših maticah žal poimensko niso navedeni, da bi to lahko vedeli povsem zagotovo.

Povedano seveda ne ponuja trdnega dokaza, da Valvasor resnično leži oziroma ne leži na Mediji. Ker so samo dobri dve leti pred njegovo smrtjo, 10. maja 1691, v mrliški matici zabeležili pokop »gospodične« Marije Ivane Valvasor, in sicer prav v grajski kapeli, je na pogled popolnoma logično, da bi moral biti vpisan tudi Janez Vajkard, pa čeprav pokopov njegove žene in dveh otrok šest let prej niso zapisali. Medtem bi se namreč navade duhovnikov na Vačah že lahko spremenile, tem prej ker kaže najstarejša mrliška knjiga 1687–1723 v prvih letih še precej neredno vodenje.²²⁰ Toda prav nerednosti pri vodenju matice so očitne tudi v mesecih Valvasorjeve smrti in pokopa. Ravno v tem času, med 20. septembrom in 3. decembrom 1693, ni zabeležen niti en pokop, pri čemer je izključeno, da v obsežni župniji toliko časa ne bi nihče umrl. Razlogov, zakaj Janeza Vajkarda v vaški mrliški knjigi ne najdemo, je torej lahko več: od nerednega vpisovanja v mrliško knjigo prek nevpisovanja tistih, ki jih ni pokopala župnijska duhovščina, vse do tega, da Valvasorjevega trupla niso pripeljali iz oddaljenega Krškega, najsi bo iz družinskih, gmotnih, tehničnih ali drugih razlogov. Sklenemo lahko le z ugotovitvijo, da kranjski polihistor, sodeč po mrliški matici, »uradno« ne leži na Mediji. Dolničarjev več kot dve desetletji mlajši zapis o njegovem zadnjem počivališču je namreč zgolj »neuraden«, a je hkrati vendarle edini, ki sploh govori o kraju Valvasorjevega pokopa.

Še vedno je torej odprta tudi druga možnost, da polihistorja niso pokopali na Mediji, čeprav je imel tam pokopane starše, ženo in pet otrok in četudi bi bilo to najbolj logično ter v skladu z rodbinsko tradicijo. Morda si je Janez Vajkard premislil ali pa je drugače želela njegova druga žena. Ni nemogoče, da sta zakonca v dogovoru spremenila utečeno navado glede pokopavanja, ki jo poznamo iz Valvasorjevega prvega zakona. Le zakaj je bila namreč smrt njune majhne hčerke neznanega imena (*parvula domicella*) 28. januarja neznanega leta med

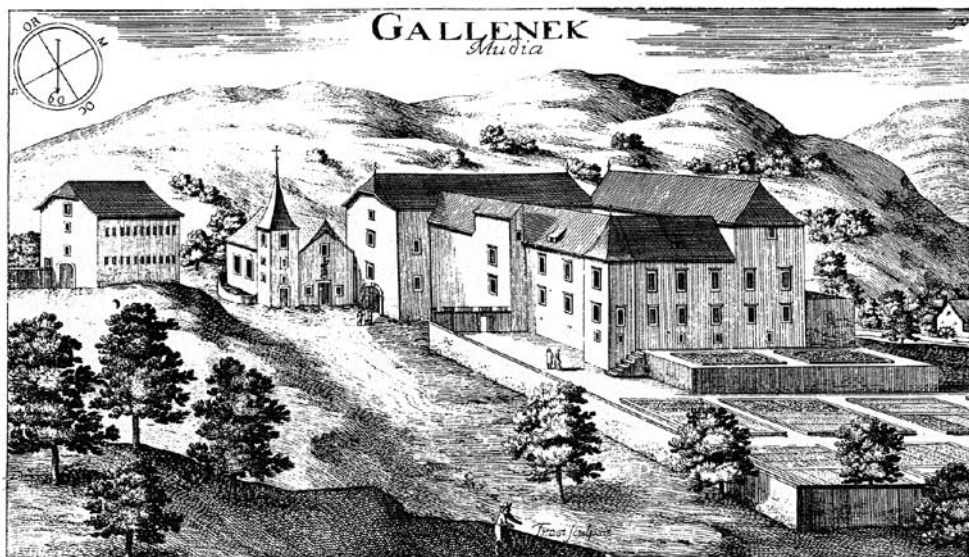
testamentov, II. serija, fasc. V 1–16): 10. 6. 1657 polihistorjeva mati Ana Marija (prav tam, V–3), 27. 11. 1694 njegov polbrat Karel z Belneka (prav tam, V–5), 9. 3. 1706 Regina Frančiška z Medije (prav tam, V–8), 17. 2. 1726 Ana Elizabeta z Belneka (prav tam, V–13), 1. 12. 1732 Ana Marija s Šentjurjeve Gore (prav tam, V–14), 6. 3. 1739 Janez Karel z Belneka (prav tam, V–15) in 20. 2. 1742 Jožefa Antonija (prav tam, V–16). Razen polihistorjeve matere so vsi navedeni Valvasorji umrli že v času, iz katerega so se ohranile vaške mrliške matične knjige, vendar je v mrliških maticah zabeležen le pokop Regine Frančiške, pokopane 23. julija 1709. Zato pa je vpisan pokop Jurija Maksimilijana Valvasorja z Zavrha, ki so ga v medijsko grobnico položili 20. 10. 1717, ne da bi pet dni prej v oporoki izrazil takšno željo (V–11, 15. 10. 1717). Iz poznejšega časa, do srede 18. stoletja, je zaslediti še tri pokope belneških, dva medijskih in enega završkih Valvasorjev, od tega štirih otrok in dveh odraslih, ki pa nista zapustila oporoke (NŠAL, ŽA Vače, M 1723–1751, 10. 2. 1725, 18. 10. 1741, 29. 3. 1746, 23. 1. 1747, 6. 7. 1747 in 6. 2. 1748). Zadnji Valvasorji so bili na Mediji pokopani v šestdesetih letih (NŠAL, ŽA Kolovrat, M 1753–1822, 6. 3. 1761, 13. 3. 1761, 4. 10. 1764).

²¹⁸ V letih okoli Valvasorjeve smrti so na pokopališčih na Vačah in Sveti Gori zabeleženi pokopi oseb iz župnij Krašnja (2. 3. 1687), Moravče (11. 9. 1690 in 31. 7. 1698) in Polšnik (24. 3. 1700).

²¹⁹ 6. 3. 1700 je bil v cerkvi sv. Nikolaja na Savi pokopan Valvasorjev svak Janez Jožef Graffenweger s Knežije, 8. 4. istega leta in 31. 8. 1701 v kripti cerkve sv. Lovrenca na Kolovratu otroka Mihaela Sigmunda pl. Bremsfelda z gradu Križate, 13. 10. 1709 v kripti župnijske cerkve Jurij Baltazar pl. Ramschisl z Vač, 1. 2. 1710 v isti kripti hči grofa Vajkarda Leopolda Ursinija–Blagaja s Ponovič, 14. 6. 1712 v kripti na Kolovratu Janez Ferdinand pl. Bremsfeld iz graščine Kandrše ter končno v kripti župnijske cerkve trije člani grofovske družine Ursini–Blagaj: 10. 8. 1715, 1. 4. 1719 in 22. 5. 1719.

²²⁰ Tako po 12. 9. 1687 manjkajo vpisi za 15 mesecev, čeprav ni bilo iz knjige nič iztrgano.

1690 in 1692 vpisana v mrliško matico v Šmartnem?²²¹ Če je tam ne bi pokopali, je zagotovo ne bi niti vpisali, saj takrat v šmarski župniji dejansko sploh niso vodili evidence umrlih.²²² Morda je bil njen pokop v Šmartnem izjema, ker se sredi zime pač nikomur ni zdelo vredno nositi trupelca na drugo stran Save, na Medijo, ali pa tega niso dopuščale zimske razmere. Toda lahko bi šlo tudi za znamenje, da bogenšperški Valvasorji pod taktirko nove družinske matere po smrti ne bodo »enaki« onim iz polihistorjevega prvega zakona. Slednje je končno lahko obveljalo tudi zanj, ko je jeseni 1693 preminil daleč od Medije, dlje kakor kateri koli od Valvasorjev, za katere vemo, da so bili pokopani v medijski grobnici.²²³

Grad Medija s kapelo po Valvasorjevi Topografiji Kranjske (1679)

V takem primeru se postavi vprašanje, kje in v kateri grob bi Janeza Vajkarda še lahko položili. Še preden je bil leta 1900 prvič objavljen Dolničarjev podatek, da leži na Mediji, je I. Lapajne v svoji zgodovini Krškega brez dokaza, zgolj na podlagi sklepanja, umestil njegov grob na staro opuščeno pokopališče okoli mestne cerkve v Krškem, ne da bi pri tem povsem izključil Medijo.²²⁴ Njegove besede navajajo k misli, da sta morda enako neutemeljeno, brez pravih argumentov, ugibala oba – konec 19. stoletja Lapajne in 170 let prej Dolničar, ki pa bi kot Valvasorjev znanec vendarle moral in mogel imeti zanesljivejše podatke. Če je pripis

²²¹ O tej Valvasorjevi hčerki gl. P. RADICS, Valvasor-Studien I (kot v op. 70) 1426.

²²² Mrliška matica šmarske župnije 1660–1710 je vodena dokaj natančno do vključno leta 1686 in ponovno od začetka leta 1698 dalje, zelo redki in skoraj vsi nedatirani pa so vpisi iz vmesnih let (NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, M 1660–1710).

²²³ O pokopih na Mediji gl. op. 214 in 217.

²²⁴ »Njegovo truplo so pokopali na starem pokopališču, ki se je prej razprostiralo okoli stare vikariatne cerkve. Zdaj na tistem mestu ni nobenega nagrobnega spomenika več. Najverjetnejše je, da se je radi nebržnosti zgubil pri popravi in prezidovanji stare cerkve in pa pri preložitvi mestnega pokopališča.« (I. LAPAJNE, *Krško* (kot v op. 177) 121). Izrazil pa je še drugo možnost: »Mogoče pa je tudi, da so Valvasorjeve pozemeljske ostanke prepeljali iz Krškega ter jih položili v rodbinsko rakev na Mediji (Gallenek), kjer je počivala njegova prva žena. Pa tudi na Mediji ni nobenega napisu, nobenega spominka, kakor Hacquet poroča.« (prav tam, 122). Lapajne je bil tako zelo blizu najverjetnejši lokaciji poleg medijske, oddaljen od nje le nekaj metrov. Vendar pa oseb, kakršna je bil Valvasor, ne bi pokopali na pokopališču zunaj cerkve, temveč v njej sami.

v Dolničarjevi biobibliografiji kranjskih piscev seveda resnično njegov. Ugibanj je torej še vedno preveč za trden sklep, kje so končali polihistorjevi zemeljski ostanki.

Če Valvasorjevega trupla jeseni 1693 niso prepeljali na oddaljeno Medijo, je najverjetneje ostalo v Krškem. Vendar se za njegovo počivališče ne more potegovati opuščeno pokopališče okoli krške mestne cerkve, kot pravi Lapajne, temveč kripta v sami cerkvi sv. Janeza Evangelista, o kateri ni danes nobenega sledu in spomina, je pa njen obstoj potrjen z viri.²²⁵ Slejkoprej ležijo v njej tudi posmrtni ostanki Valvasorjevega najmlajšega, edinega v Krškem rojenega otroka Franca Engelberta, ki morda niti ni preživel očeta. Zelo verjetno ne bomo tega nikoli zanesljivo vedeli ne za očeta ne za sina. Ostaja le majhno upanje v naključno najdbo zapisa, ki bo prinesel izrecno potrditev ali zavrnitev domneve, da je Valvasor po smrti ostal v Krškem. Vsaj sprva, če so ga morda kdaj pozneje vendarle prekopal v rodbinsko grobnico na Mediji.²²⁶

Kot je znano, nimamo zanesljivega pričevanja niti o dnevu Valvasorjeve smrti,²²⁷ vsekakor leta 1693, najverjetneje meseca oktobra. Ta mesec, a brez dneva, navaja Dolničar v kroniki mesta Ljubljane iz leta 1719.²²⁸ Sodobni epitaf, nekoč v Dolničarjevi lasti in znan šele od leta 1993, pa pušča za datum smrti in pokojnikovo starost prazna prostora (*Obiit ... anno M. DC.*

²²⁵ Kakršne koli kripte pri opisu krajevne cerkvene zgodovine ne pozna več niti Lapajne leta 1894 (I. LAPAJNE, *Krško* (kot v op. 177) 71 sl.). Kripta v cerkvi sv. Janeza Evangelista (*Crypta Eccles. S. Joannis Gurfeldi*) je omenjena v leskovski mrliški matici 7. 9. 1715 ob pokopu župnika J. J. Tratnika (NŠAL, ŽA Leskovec pri Krškem, M 1701–1731). V njej so prenehali pokopavati v jožefinski dobi, ko so zaradi prepovedi odpravili sploh vse pokope v cerkvah. Kdo vse je bil v kriпти pokopan, ne vemo, ker se iz časa pred 1771 niso ohranile krške mrliške knjige, odtlej do zadnjega pokopa leta 1783 pa so vanjo položili tri osebe: krško meščanko, ljubljanskega meščana in beneficiata pri sv. Jožefu (NŠAL, ŽA Krško, M 1771–1784, 11. 7. 1771, 12. 3. 1774 in 27. 8. 1783). Po informaciji župnika g. Ivana Lovšeta z dne 9. 12. 2006 ni danes o kriпти ne materialnih sledov ne spomina. V cerkvi najdemo pod korom le dva kvalitetna zgodnjebaročna nagrobnika iz 17. stoletja, nagrobnik mestnega svetnika in trgovca Andreja Koprive († 1648) in drugi, ki ga je župnik Gašper Tunkelsteiner postavil svoji družini (I. LAPAJNE, *Krško* (kot v op. 177) 78–79; E. CEVC, Kulturni spomeniki (kot v op. 173) 174). Kje bi Valvasorja sicer še lahko pokopali? V Krškem in njegovi okolici bi bilo za pokop primernih več drugih lokacij: v grajski kapeli sv. Nikolaja na krškem gradu, v kapeli gradu Šrajbarski turn, v krški kapucinski cerkvi ali v cerkvi sv. Jožefa na Trški Gori. Toda nabor možnosti se ob upoštevanju znanih dejstev močno zoži in pristane pri eni sami lokaciji: mestni cerkvi sv. Janeza Evangelista. Obe grajski kapeli, ki ju Valvasor omenja pri opisu krške župnije (J. W. VALVASOR, *Die Ehre* (kot v op. 6) VIII, 744), sta kot Valvasorjevo počivališče komaj verjetni lokaciji, saj ni znano, da bi bil baron v posebej tesnih stikih z grofovskima rodbinama Strassoldo in Auersperg, pa tudi ne, da bi tu v njegovem času sploh pokopavali (prim. I. STOPAR, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji – II. Dolenjska. Med Bogenšperkom in Mokricami*, Ljubljana: Viharnik 2001, 75–80, 154–163). Vsekakor odpade cerkvica sv. Jožefa na Trški Gori, ki je leta 1686 pogorela in bila v Valvasorjevem času v razvalinah, dograjena šele leta 1705 (o njej: J. W. VALVASOR, *Die Ehre* (kot v op. 6) VIII, 744; E. CEVC, Kulturni spomeniki (kot v op. 173) 180–185); v njej je bila leta 1702 pokopana nova gospodarica krškega gospostva, grofica Katarina Elizabeta Auersperg (M. PREINFALK, *Auerspergi* (kot v op. 33) 517). V kapucinski cerkvi Brezmadežnega spočetja Device Marije, posvečeni leta 1644, je še danes zaprta, nedostopna kripta (informacija p. Metoda Jeršina 10. 12. 2006), vendar zanjo zanesljivo vemo, da ni Valvasorjev grob, kakor tudi ne druge mikrolokacije v kapucinski cerkvi. Krška kapucinska kronika namreč navaja vseh osem laikov, ki so jih med letoma 1674 in 1783 pokopali v kriпти, dveh kapelah oziroma pri vratih cerkve (M. BENEDIK, A. KRALJ, Kapucini (kot v op. 198) 538). Nič ni znanega o kakšni grobnici v graščini Vrhovo, kjer je prebivala družina Valvasorjeve žene in kjer sta zakonca v grajski kapeli leta 1687 stopila pred oltar (prim. I. STOPAR, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. Dolenjska. Prva knjiga. Porečje Krke*, Ljubljana: Viharnik 2000, 309–315). Še manj je verjetno, da bi Valvasorjevo truplo nesli v kripto župnijske cerkve, pod katero je Vrhovo spadalo, tj. v dokaj oddaljeni Šentjerneji. V tamkajšnjo dosledno vodeno mrliško matico ni vpisan in tako zanesljivo ne počiva skupaj s svojo taščo, ki je umrla največ mesec dni pred ali za njim. Pokop 70-letne Marije Sidonije pl. Wernegk je namreč zabeležen neznanega dne oktobra 1693 z manjšo pomoto pri prvem osebnem imenu: Ana namesto Marija (Župnijski urad Šentjerneji, M 1693–1700 v: R 1693–1698).

²²⁶ Prekop sam sicer tehnično ne bi bil tako zahteven. Valvasorja bi torej prekopal pred letom 1715, ko o njegovem grobu na Mediji poroča Dolničar oziroma nekaj mlajši pripis v njegovi biobibliografiji. Ker je v takih primerih zadoščala le blagoslovitev groba, prekop v vaški mrliški matici skoraj zagotovo ne bi bil zabeležen, še posebej ker ni v njej niti večine pokopov v medijsko grobnico.

²²⁷ Prim. zlasti strnjeno obravnavo časa Valvasorjeve smrti v: B. REISP, *Neznani epitaf* (kot v op. 117) 345–347.

²²⁸ V Dolničarjevi kroniki Ljubljane je Valvasorjeva smrt sploh prvič časovno natančneje opredeljena (B. REISP, *Neznani epitaf* (kot v op. 117) 345).

XC. III., *aetatis...*).²²⁹ B. Reisp je tako sklenil, da je Valvasor umrl konec leta 1693, na kar navajata edina znana uradna dokumenta, nastala neposredno po smrti, zapuščinska inventarja z datumoma 13. in 16. januar 1694.²³⁰ V resnici je ostal spregledan zgodnejši datum, ki ga, kolikor mi je znano, ni nihče izpostavil kot kronološko prvo poročilo, da je Valvasor mrtev. Zasedimo ga prav v prvem od obeh inventarjev. Ta uvodoma sporoča, da so bili 16. novembra 1693 (!) uradno imenovani zapuščinski inventurni komisarji.²³¹ Janez Vajkard je moral potemtakem umreti kak teden ali dva prej, kar govori v prid mesecu oktobru, lahko pa tudi več, saj daljša časovna distanca med smrtjo in inventuro ne bi bila osamljen primer.²³² Kronološko naslednji zapis o njegovi smrti je od prejšnjega slab mesec dni mlajši epitaf z datumom 11. december 1693, domnevno delo J. G. Dolničarja, s katerim so se kranjskemu polihistorju, svojemu rojaku (*Labaco oriundo*), poklonili ljubljanski mestni svet in meščani.²³³ Iz leta 1693 imamo torej dve datirani pričevanji, da je Valvasor nedavno preminil, ostaja pa še kanček upanja, da bomo kdaj izvedeli, katerega dne natanko je v Krškem v 53. letu starosti zatisnil oči. Kot je bilo že povedano, je kot živ zadnjič zanesljivo izpričan na ahačevo, 22. junija, natanko na stoto obletnico bitke pri Sisku, kar si je tega dne kot zgodovinar, vojak, Kranjec in sorodnik Adama Ravbarja prav gotovo priklical v zavest.

III. Polihistorjeva zapuščina in usoda Valvasorjeve ožje družine

Dva meseca po svojem uradnem imenovanju 16. novembra 1693 so inventurni komisarji končno opravili naloženo delo, inventuro pokojnikove zapuščine. Najprej sta se 12. januarja 1694 dva soseda lotila skromnih preostankov na Bogenšperku, štiri dni pozneje pa so v Valvasorjevi hiši v Krškem trije tamkajšnji bližnji gospodje popisali še glavnino pokojnikovega premoženja. Pri obeh inventurah je bil kot »opazovalec« navzoč polihistorjev nekdanji svak Jurij Andrej pl. Graffenweger, in sicer v vlogi sodno imenovanega skrbnika Valvasorjevih otrok iz prvega zakona, kar je bilo hkrati tudi eno njegovih zadnjih dejanj pred skorajšnjo smrtjo.²³⁴

Zapuščinska inventarja, za katerima sta čez šest let nastala še dva,²³⁵ sta tako glavni vir za ugotavljanje polihistorjevega premoženjskega stanja tik pred in ob izteku njegovega življenja. Kot sta ugotavljala že P. Radics in B. Reisp, Valvasor sicer tudi zadnje leto ni živel popolnoma brez sredstev in v revščini, toda med nekdanjim zemljiškim gospodom na Bogenšperku in njegovim novim položajem hišnega posestnika v Krškem je bila vendarle velika razlika.²³⁶ Ko je preminil, je bila še največ vredna zadolžnica za 3.000 goldinarjev, ki jo je Janez Herbard grof Auersperg izstavil Janezu Andreju Gandinu, ta pa odstopil Valvasorju v zameno za del še

²²⁹ B. REISP, Neznani epitaf (kot v op. 117) 346.

²³⁰ B. REISP, Neznani epitaf (kot v op. 117) 345.

²³¹ V izvorniku je govor o ponedeljku po sv. Leopoldu: »die untern Montag nach S. Leopoldi nächst abgerukhten Ao. 1693 aufgetragene Inventuraufnahme...« (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 131, fasc. LIV, Z-7/II, 13. 1. 1694, pag. 13; objava: P. RADICS, *Johann Weikhard* (kot v op. 2) 326).

²³² Med smrtjo in izdajo pooblastila o inventuri praviloma ni minilo veliko časa, včasih komaj en dan (M. ŠTUHEC, *Rdeča postelja* (kot v op. 167) 178–180).

²³³ Objava: B. REISP, *Kranjski polihistor* (kot v op. 2) 271–272, 335, op. 24. O izvornem zapisu ni sledu in nobenih poročil, sam epitaf pa je bil objavljen šele leta 1815.

²³⁴ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 131, fasc. LIV, Z-7/I, 16. 1. 1694; Z 7/II, 13. 1. 1694. Prim objavi: P. RADICS, *Johann Weikhard* (kot v op. 2) 310, 326, 329–330.

²³⁵ Objava treh od skupno štirih inventarjev: P. RADICS, *Johann Weikhard* (kot v op. 2) 310–333. Četrty inventar, ki ga omenja Reisp (B. REISP, Dosedanje raziskave (kot v op. 1) 25), kot vse kaže, dolgo ni bil znan: ARS, AS 309, šk. 34, fasc. XVII, G-56/III, inventar zapuščine J. V. Valvasorja in Ane Rozine roj. Graffenweger na Knežiji, izločene iz zapuščine Janeza Jožefa pl. Graffenwegerja, Knežija 29. in 30. 3. 1700.

²³⁶ P. RADICS, *Johann Weikhard* (kot v op. 2) 251; B. REISP, *Kranjski polihistor* (kot v op. 2) 271.

neporavnane kupnine za Bogenšperk. Kot priča zapuščinski inventar iz Krškega, je zadolžnica s polihistorjevo smrtjo pripadla skrbniku njegovih otrok iz prvega zakona Juriju Andreju pl. Graffenwegerju.²³⁷ Slednji je pač najprej poskrbel za terjatve »svojega« dela Valvasorjeve družine, med drugim utemeljene v poročni pogodbi njegove sestre z Valvasorjem iz leta 1672.²³⁸ Vse drugo premoženje – hiša v Krškem, gotovina ter premičnine – je postalo predmet delitvene bilance in tako ni samoumevno pripadlo vdovi in njenim otrokom.

Kot priča potek inventure, ne Valvasorju samemu ne v očeh inventurne komisije niso veliko pomenili predmeti, ki so še ostali na Bogenšperku. Ko bi se komisarja morala 12. januarja sestati na nekdanjem polihistorjevem gradu, ni bilo tja ne Henrika Julija barona Wernegka iz gorenjskega Tržiča ne Julija Henrika barona Apfaltererja s sosodnjih Grmač.²³⁹ Ker pa sta prispela vdovin zastopnik Vid Jakob baron Tauffrer in skrbnik Valvasorjevih otrok pl. Grafenweger, so inventuro v izogib vnovičnim potem in stroškom vendarle izpeljali. Komisarja sta namreč za nadomeščanje naprosila Janeza Lovrenca barona Paradeiserja z dolenskih Poganic in novega lastnika Bogenšperka Janeza Andreja Gandina.²⁴⁰ Šele naslednji dan, 13. januarja, je pl. Apfalterer prišel že sestavljeni inventar samo podpisat.

Polihistorjeva bogenšperška »zaostala« zapuščina fizično sicer ni bila tako skromna. V celoti se je nahajala v sedmih omarah iz trdega lesa z medeninastimi krilnimi vrati, petih velikih in dveh nekoliko manjših. V njih sta nadomestna inventurna komisarja našla 63 knjig ali skoraj dvakrat toliko, kot so jih štiri dni zatem popisali v Krškem, dva velika globusa, ki sta ju uvrstila v rubriko »matematični instrumenti« ter nekaj malega predmetov, popisanih pod rubriko »slike«: dva voščena portreta (*waxposiertes Contrafe*) – Valvasorja in njegove prve žene – ter velik zavoj bakrorezov skupaj z Valvasorjevo topografijo Lambergovih gradov. Naslovi knjig, ki jih pokojni ni odpeljal s seboj v Krško, pričajo, da v novem domovanju ni več resneje študiral. Večinoma gre namreč za dela zgodovinsko-geografske vsebine, vmes za medicinske, filozofske in astronomske naslove, na prvem mestu pa je popisana Valvasorjev lastnoročni knjižni katalog v foliju in francoski vezavi. Tako kot študijska literatura bi mu bila v Krškem v napoto oba globusa in portreta, ženina podoba za povrh morda celo moteča v očeh njene naslednice Ane Maksimile.

Nekdanji svak Jurij Andrej pl. Graffenweger se je z Bogenšperka dan ali dva po opravljeni inventuri napotil proti Krškemu, kjer se je moral sestati še z drugo komisijo. To so sestavljali mestni župnik Gašper Tunkelsteiner, župnik s sosodnje Rake Lovrenc Bogataj in Wolfgang pl. Buset iz bližnje graščine Velika vas.²⁴¹ Krški, 61 strani obsegajoči inventar, je kot inventurni pisar sestavil mestni pisar Jurij Friderik Neapolitan, komisija pa je svoje delo opravljala pod budnim očesom vdove Ane Maksimile in pl. Graffenwegerja, ki sta se potegovala za koristi vsak »svojega« dela Valvasorjevih otrok.

Tudi pri opisu krške zapuščine se, enako kot pri bogenšperški, ne bi spuščal v podrobnosti o vizuelni podobi materialne in duhovne kulture, saj je bil inventar nedolgo tega v celoti preveden in objavljen skupaj s kratko spremno študijo.²⁴² Vtis, ki ga inventar ponuja, pa tudi nestrokov-

²³⁷ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 131, fasc. LIV, Z–7/I, 16. 1. 1694, str. 15.

²³⁸ Doslej neznano vsebino poročne pogodbe, sklenjene 5. julija, pet dni pred poročnim obredom, razkriva pravdanje za dediščino v protokolih kranjskega ogradnega sodišča (ARS, AS 306, Ogradno sodišče za Kranjsko, knj. št. 15, protokoli 1695–1698, fol. 47 in 63).

²³⁹ V sklepu inventarja je izrecno zapisano, da so obvestilo o inventurnem naroku poslali baronu Wernegku v Tržič (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 131, fasc. LIV, Z–7/I, 13. 1. 1694; objava: P. RADICS, *Johann Weikhard*, (kot v op. 2) 329).

²⁴⁰ O domovanih navzočih oseb prim. M. SMOLE, *Graščine* (kot v op. 37) 582, 610, 657, 701.

²⁴¹ Wolfgang pl. Buset je bil starejši brat Janeza Herbarda, drugega moža Valvasorjeve vdove, in je postal lastnik graščine Velika vas isto leto 1694 (M. SMOLE, *Graščine* (kot v op. 37) 520).

²⁴² Objava in prevod: A. ČERNELIČ KROŠELJ (ur.), *Zapuščina* (kot v op. 34) 19–46; spremna študija: I. WEIGL,

njaka ne pusti ravnodušnega. Meščanska hiša z vrtom, kar je bil v osnovi Valvasorjev dom, se je v svoji notranjščini močno razlikovala od podobe, kot jo je hiša nudila kdaj koli pred in po Valvasorjevem bivanju v njej. Nekdanja Vodnikova hiša se zdi iz inventarja bolj podobna skladišču kakor meščanskemu ali plemiškemu domovanju. Na bistveno manjšo prostornino, kot je je bil navajen z Bogenšperka, je umirajoči baron stlačil vse, kar je mogel. Zato je sedem omar, rad ali nerad, ob privolitvi novega lastnika gradu pustil na Bogenšperku. V Krškem je za spravilo premičnin zadoščalo trinajst skrinj, omara za obleko in velika omara s predalčki za začimbe. Že za kolikor toliko pregledno razporeditev miz, mizic, stolov, naslanjačev, postelj, knjig, slik, ogledal, srebrnine, matematičnih in drugih instrumentov pa bi potreboval nepri- merno več prostora in praznih sten, kot mu jih je mogla nuditi Vodnikova hiša. Janez Vajkard je vsaj za del predmetov uporabljal tudi novo zgradbo, katere namembnosti ne poznamo in bi bila ne nazadnje lahko samo gospodarsko poslopje – konjski hlev. V hiši in sosednji stavbi so morali najti svoje mesto še vsa obleka, orožje, posoda, posteljnina, orodje in drugo, kar sodi k hišni opremi, pri čemer v inventarju niti niso upoštevani vdovina garderoba in predmeti ter zasebni predmeti otrok.²⁴³ Vprežnega voza, s katerim sta se mladoporočenca leta 1687 odpeljala z Vrbovega, pri hiši očitno ni bilo več in prav tako ne druge živine razen dveh konj.

Še najmanj prostora je zahtevala vsebina inventurnih rubrik »gotovina« in »listine«. Prav- zaprav preseneča, da je imel polihistor toliko premoženja v denarju, saj inventarji drugih gospo- dov običajno izkazujejo le skromne vsote »zlate rezerve« ali celo ničesar.²⁴⁴ Janez Vajkard je, nasprotno, premogel kar za 583 goldinarjev in 45 krajcarjev gotovine in eno »numizmatično«, zelo obrabljeno špansko krono. Gotovina v predalu kaže na še nedokončane posle človeka, ki je denar bodisi nedolgo tega prejel ali želel kmalu porabiti za kak ne ravno nepomemben nakup. Skoraj 600 goldinarjev je seveda veliko, še posebej če jih primerjamo s kupnino za Vodnikovo hišo, ki je znašala »le« 800 goldinarjev. V teh primerjavah pa sploh ni malo 80 goldinarjev, kolikor so (si) komisarji nemudoma odšteli za inventurne stroške.

Morda bi več »dragocenosti« pričakovali med listinami. Zdi se, da je Valvasor listine vse življenje samo prepisoval, in ne tudi zbiral v izvirnikih ali prepisih. Popisani dokumenti zadevajo namreč zgolj njegovo osebo, družino in lastnino, ničesar ni prinesenega od drugod, prav nič nevalvasorjevske proveniencie. Poleg tega je iz listin vidno, da dom Janeza Vajkarda ni stara rodbinska posest, saj sežejo najstarejši datirani dokumenti – vseh je bilo le 46 – komaj dobri dve desetletji v preteklost, v čas prve poroke in nakupa Bogenšperka leta 1672. Večina se jih nanaša sploh šele na zadnja leta pokojnikovega življenja, na poslovne zadeve, pri čemer nosi zadnji, že znana pobotnica z baronom Zetscherjem, datum 22. junij 1693. Zgodnejšega nastanka je le neka »Valvasorjeva diploma« iz leta 1553, vendar ne v izvirniku, temveč v prepisu (*Ein Abschrüfft Einer Valuasor: Diploma*).²⁴⁵ Kot že rečeno, pa pogrešamo listino o povzdignitvi Janeza Vajkarda v baronski stan. Ko bi obstajala, bi se, glede na strukturo popi- sanih listin, zanesljivo znašla tukaj, če ne v izvirniku, vsaj v prepisu.

V nadaljevanju se ustavimo samo pri tistih predmetih, ki jih je zadnje mesece življenja v Krškem uporabljal edinole Valvasor osebno in jih moremo tako šteti za njegovo zasebno last- nino v ožjem pomenu besede. To so na prvem mestu knjige, skupaj 36 tiskanih in rokopisnih foliantov z bolj ali manj natančno povzetimi naslovi v nemškem, latinskem, italijanskem in francoskem jeziku. Tukajšnji tiski so po vsebini neprimerno pestrejši kot oni na Bogenšperku

Pri Valvasorju doma. V: prav tam, 13–17.

²⁴³ Inventar vsebuje sicer tudi rubriko »ženska oblačila«, vendar gre očitno za močno okrnjeno garderobo prve žene, ki je njena naslednica ni uporabljala.

²⁴⁴ M. ŠTUHEC, *Rdeča postelja* (kot v op. 167) 56–61.

²⁴⁵ Najverjetneje je šlo za dokument, ki se je nanašal na Janeza Krstnika Valvasorja, vendar ni o njem ničesar zna- nega (prim. P. RADICS, *Johann Weikhard* (kot v op. 2) 15 sl.; B. REISP, *Kranjski polihistor* (kot v op. 2) 39 sl.).

in jasneje odražajo Valvasorjev okus, tisto, kar je vzel s seboj na »samotni otok«, potem ko je knjižnico in grafično zbirko (skupaj okoli 10.000 enot) prodal ali podaril zagrebškemu škofu.²⁴⁶ Zadržal je le nekaj zgodovine, poezije, knjigo Dürerjevih risb, nekaj aritmetike, geometrije, arhitekture, od opusa svojih sodelavcev samo tisk Pavaa Ritterja Vitezovića in seznam tiskanih spisov Erasma Franciscija, od tiskov, pri katerih nastanku je bil soudeležen, edinole Ovidove Metamorfoze ali Prizorišče človeške smrti (*Ovidij Nasonis buech von leben vnd Todt*).²⁴⁷ Sicer pa inventar ne podaja nikakršne nabožne vsebine, niti molitvenika ali Svetega pisma, bržčas zato, ker je vdova takšno literaturo, najsi upravičeno ali ne, lahko razglasila za svojo.

Presenetljiva je ugotovitev, da med knjigami ni Valvasorjevih lastnih del, tako niti Slave vojvodine Kranjske, ki je bila v tem času vendar edina »uspešnica« kranjskega plemstva, navzoča v veliki večini grajskih knjižnic po deželi.²⁴⁸ Pogrešamo jo tudi na Bogenšperku in v obeh poznejših inventarjih Valvasorjeve zapuščine pri svaku Janezu Jožefu Graffenwegerju leta 1700. Mar to pomeni, da umrli polihistor ni premogel niti enega samega izvoda svojega monumentalnega dela (več)? Komaj verjamemo, da se mu je dogajanje v zvezi s knjigo toliko zamerilo, da bi se hotel otresti celo pogleda nanjo. Toda v njegovi krški zapuščini resnično ni najti ničesar, kar bi spominjalo na nastanek Slave, in prav tako ne med knjigami in papirji, ki so še ostali na Bogenšperku. V resnici je moral imeti Valvasor tudi pred smrtjo vsaj nekaj popolnih izvodov. Lahko si predstavljamo dramatično-patetične ali pa svečano spokojne prizore, kako je v zadnjih tednih in mesecih življenja, ko se je že zavedal neizogibnega konca, svoja dela podarjal otrokom in prijateljem. Zagotovo ne vseh do zadnjega, saj bi dva ali trije kompleti morali ostati za z njim živeče otroke iz drugega zakona. Toda zakaj potemtakem Slave, Topografije in drugih del ni v zapuščinskih inventarjih, zlasti ne med zapuščino v Krškem? Sklepamo lahko enako kot za prav tako nepopisana nabožna dela. Ko so januarja 1694 inventurni komisarji prišli v hišo umrlega, vdovi pač nihče ni ugovarjal, če je izjavila, da so dela njenega moža medtem kot darila umirajočega postala last otrok in nje same. V takem primeru jih komisija razumljivo ni popisala kot del pokojnikove zapuščine. Tako torej ni moč z gotovostjo trditi niti, da je Slava ob Valvasorjevi smrti bila na njegovi knjižni polici, niti, da tam ni bilo (več) nobenega izvoda. A vendarle ne bi smelo biti dvoma, da se je kje v hiši kakšen le še skrival.

²⁴⁶ O prodaji B. REISP, *Kranjski polihistor* (kot v op. 2) 268. Vse okoliščine Valvasorjeve ločitve od knjižnice sicer še niso dognane, v literaturi pa se o tem pojavljajo protislovja (B. REISP, *Dosedanje raziskave* (kot v op. 1) 25). Polihistorjev sin Wolfgang Vajkard je, denimo, leta 1703 v pismu zagrebškemu škofu Mikuliću zapisal, da je njegov oče svojo knjižnico zagrebški škofiji podaril (I. VRHOVNIK, *Kako je prišla Valvasorjeva knjižnica v Zagreb? V: Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo IX*, 1928, 108, 109). Koliko je bil pri enajstih ali dvanajstih letih o stvari resnično poučen, lahko le ugibamo. O obsegu knjižnice se ponavadi navajajo previsoke številke, denimo 10.000 knjig. V resnici lahko govorimo o skupnem številu 10.000 enot, od tega o okoli 8.000 grafikah (V. MAGIČ, *Valvasorjeva knjižnica. V: Valvasorjev zbornik ob 300 letnici izida Slave vojvodine Kranjske. Referati s simpozija v Ljubljani 1989*, Ljubljana : SAZU in Odbor za proslavo 300 letnice izida Valvasorjeve Slave 1990, 244–245). Žal niti znanstvena objava kataloga Valvasorjeve knjižnice ni prinesla nikakršnih novih ugotovitev o načinu njenega prenosa v Zagreb (B. KUKOLJA (ur.), *Bibliotheca Valvasoriana: katalog knjižnice Janeza Vajkarda Valvasorja*, Ljubljana : Valvasorjev odbor pri SAZU, Zagreb : Nacionalna i sveučilišna knjižnica 1995). Danes je v Zagrebški nacionalni biblioteki po seznamu gradiva 2.630 Valvasorjevih del. Ker so med njimi tudi tri z letnico 1691 in kar 58 z letnico 1690, že to dejstvo spodbija podatek, da je prišla knjižnica v Zagreb leta 1690. Anja Dular je mnenja, da imamo lahko datum akta le za predpogodbo, in ne za datum samega prenosa, kot so ga interpretirali predhodniki (A. DULAR, *Valvasorjeva knjižnica. V: Theatrum vitae et mortis humanae. Prizorišče človeškega življenja in smrti. Podobe iz 17. stoletja na Slovenskem*, Ljubljana : Narodni muzej Slovenije 2002, 267 in op. 27 na isti strani).

²⁴⁷ Iz nenatančnega nemškega naslova ni mogoče z gotovostjo razbrati, za katerega od obeh tiskov iz leta 1680 oz. 1681 je slo, morda celo za salzburško izdajo Metamorfoz (1685) z bakrorezi Valvasorjeve bogenšperške delavnice. O tiskih Ovidija: B. REISP, *Kranjski polihistor* (kot v op. 2) 126–129, A. DULAR, *Valvasorjeva knjižnica*, (kot v op. 246) 259–260.

²⁴⁸ M. ŠTUHEC, *Rdeča postelja* (kot v op. 167) 102.

Poleg Slave bi pričakovali več rokopisov, a so tudi ti že romali v tuje roke ali preprosto v peč. Vse torej priča, da je bila pred selitvijo z Bogenšperka opravljena temeljita čistka. Nikjer ni namreč zaslediti nikakršnih »zavojev papirja«, v katerih bi lahko slutili zapiske in predloge za Slavo. Kakor po naključju ali pa iz poslovno-varnostnih razlogov se je med listinami znašel popis spisov, ki si jih je Valvasor jeseni 1683 sposodil iz arhiva kranjskih deželnih stanov in jih tja tudi vrnil. Med krškimi knjigami je sicer nekaj rokopisnih, a so vse ali vsaj povečini trivialne vsebine. »Knjižni rokopis« v francoski vezavi (*Ein buech manuscript: im franzesichen pundt*) bi bil lahko karkoli, prav tako »rokopisni register« z navadno pergamentno vezavo (*ein registerl manuscript*). Vsebino razkrivajo le Valvasorjev rokovnik (*handbuech*), ki se nanaša na vojake, vsekakor še iz let aktivne častniške službe, in dva rokovnika z zapisi o posevkih in plačilih bogenšperški služinčadi.

Izključno Valvasorjevi, neuporabni za njegovo družino razen za starejše sinove, so bili predmeti, ki jih navaja rubrika »matematični in drugi umetniški instrumenti«. Povsem očitno je, da inventurni komisarji mnogim niso vedeli ne imena ne namena, zato so preprosto opisali njihove zunanje značilnosti, kot denimo: »sedem zelenih lesenih instrumentov v obliki piščali, od teh pet obitih z medenino«. Mednje so uvrstili tudi glasbila in razne predmete, kakor omarice in škatle, ki jih danes ne bi imenovali ne matematični ne umetniški in ne instrumenti. Od teh drobnih in večjih reči se je Valvasor bržčas najteže ločil ali pa zanje preprosto ni našel kupcev, zato so navzlic prostorski stiski jemali dragoceni prostor v nekaterih od skupno trinajstih skrinj.

Če je soditi po popisanih oblačilih, se baron ni oblačil razkošno, temveč prej skromno. Obleke je bilo v bogenšperških časih gotovo precej več, a jo je morebiti razdal sinovom, zanesljivo pa je moralo obstajati več kosov oblačil tudi ob polihistorjevi smrti. Ko jih je popisovala komisija, namreč pokojnik, če bi bil še živ, ne bi mogel dati nase ničesar razen krznenega plašča, štirih sukenj, petih klobukov, a še od teh dveh v lasti vdove, ter edinih hlač, telovnika in nogavic. Poleg teh je premogel le še dva para suknenih starih nogavic, popisanih med vojaškimi oblačili in orožjem. Domači so si po njegovi smrti pač razdelili in pridržali vse ostalo, vključno s perilom in obutvijo. Pustili so mu edinole vojaško opravo, ker je bila neizpodbitno samo njegova: prepasnico, dva plašča z livrejo in šest suknjičev, ki jih je pri vodenju čete potreboval za častnike in bobnarja. Zdi pa se, da Janez Vajkard zlepa ni dal iz rok orožja. Nekdanji stotnik, ponosen na svojo vojaško kariero, je bil tudi v Krškem še vedno dobro oborožen, opremljen s celo vrsto različnih pušk, pištol, čelad, sabelj in bodal, s sprehajalnim mečem in deželno zastavo. Izključno v njegovi domeni je bil poleg orožja tobak, deset meric in pol njuhanca, s katerim vdova ni imela kaj početi in ga je za zmerno ceno odkupil njen bratranec Franc Engelbreht baron Zetschker. Zaloga tobaka je tako dokaz morda najbolj intimne polihistorjeve navade ali razvade, ki jo danes še lahko detektiramo.

Od drugih predmetov je v zapuščinskem inventarju komaj kakšen, ki ga je uporabljal samo Janez Vajkard. Prejkone je ženo redko spustil k obema pisalnima mizama. Prva je v inventarju opisana kot pisalna miza ali omarica (*ein schreibtisch oderr Khästl*) iz trdega lesa, druga je imela črno lužene predalčke in na obeh straneh vstavljeno steklo. Posodje, preproge, posteljnina, namizni prti, pernice in odeje sodijo, nasprotno, med predmete vseh v hiši živečih oseb, s kuhinjsko posodo in orodjem pa je imela opraviti kajpak le služinčad. Ali pač tudi ne, če so Janeza Vajkarda morda kdaj zasrbeli prsti in je, skrivaj sam oziroma ukazovaje kuharici ali služabniku, »eksperimentiral« tudi na teh področjih, od kulinarike do tesarjenja in rezbarjenja.

K bolj ali manj skupnim premičninam bi končno mogli šteti še predmete iz rubrik »slike« ter »slike in zrcala«. Med več kakor sto slikami, risbami, bakrorezi in drugimi upodobitvami je

najti različne motive, od nabožnih podobic do tihožitij, najbrž ne ravno vse po polihistorjevem okusu in brez dokumentarne vrednosti. Bakrerezov bogenšperške delavnice ni zaslediti, niti enega samega, kolikor se »preostanki preostankov« morda ne skrivajo v »zavoju bakrerezov z upodobitvami različnih dežel« (*Ein Puschen vndterschiedlicher Land Khupferstück*).

Ko je inventurni pisar Neapolitan odložil pero in so se komisarji pod inventar podpisali, pri navzočih gotovo ni manjkalo čudenja nad baronovo »umetelnostjo«, kako je vso to kramo spravil v meščansko hišo. Ta za krške razmere ni bila majhna, za ves pokojnikov inventar pa je lahko služila le kot zasilno skladišče. Če je hotela vdova v hiši zadihati, je morala najprej poskrbeti za pošteno prezračenje, kar z drugimi besedami pomeni, da se je »nepotrebne Valvasorianec« prejel ali slej znebila. Pri tem ji je znatno »pomagal« pokojnikov nekdanji svak Jurij Andrej pl. Graffenweger, ki je bržčas že ob inventuri določil, kaj bo vzel s seboj. Kolikor tega ni storil sam, je delo opravil njegov brat Janez Jožef, v čigar zapuščini v Ljubljani in na Knežiji se je dobrih šest let pozneje, leta 1700, znašlo kar nekaj nekoč Valvasorjevih predmetov.²⁴⁹

Janez Jožef pl. Graffenweger je namreč svojega brata Jurija Andreja kmalu po Valvasorjevi in njegovi smrti nasledil kot skrbnik štirih otrok iz prvega zakona, sicer svojih rodni nečakov. Jurij Andrej je bil nemara bolan že ob inventuri Valvasorjeve zapuščine ali pa je resno zbolel še isto zimo. Že dober mesec zatem je namreč 24. februarja 1694 v Ljubljani sestavil oporoko²⁵⁰ in nedolgo pozneje umrl.²⁵¹

Zgodba v zvezi z Valvasorjevo zapuščino se je takrat, spomladi 1694, šele prav začinjala. Polihistorjevo skromno premoženje, znano iz inventarjev, nikakor ni moglo potešiti vseh pričakovanj in apetitov bližnjih sorodnikov niti zadostiti določilom iz obeh poročnih pogodb. Še največ vredna zadolžnica za 3.000 goldinarjev iz naslova neplačane kupnine za Bogenšperk je pripadla otrokom iz prvega zakona in si jo je njihov skrbnik pridržal že ob januarski inventuri.²⁵² Vrednost pokojnikovega preostalega premoženja je skupaj znašala morda le nekaj več ali niti toliko: meščanska hiša, kupljena za 800 goldinarjev, v hlevu dva konja, po odtegnitvi inventurnih stroškov okoli 500 goldinarjev gotovine, hišna oprema, »ostanki ostankov« slik in knjig, še največ vrednosti v zbirki matematičnih in drugih instrumentov. Te je, kot bomo videli, čez slaba tri leta za 600 goldinarjev odkupil Franc Albreht pl. Seethal, vendar očitno pod realno ceno.²⁵³ A vrednost vse Valvasorjeve ostaline skupaj je bila daleč od tega, da bi si mogla vdova privoščiti toliko, kot ji je jamčila šest let prej sklenjena poročna pogodba. Po ženitnem dogovoru bi namreč njej in otrokom pripadlo 900 goldinarjev moževega zaženila, nadalje vse, kar je sama prinesla v zakon, v primeru ovdovelosti, dokler se vnovič ne poroči, pa še letna renta 400 goldinarjev deželne veljave ter prosto uživanje hiše v Ljubljani ali Novem mestu.²⁵⁴ Pl. Graffenweger je pred ograjnim sodiščem oporekal zlasti zadnji zahtevi, češ da

²⁴⁹ ARS, AS 309, šk. 34, fasc. XVII, G–56/III, inventar zapuščine J. V. Valvasorja in Ane Rozine roj. Graffenweger na Knežiji, izločene iz zapuščine Janeza Jožefa pl. Graffenwegerja, Knežija 29. in 30. 3. 1700; prav tam, šk. 131, fasc. LIV, Z–1, Ljubljana, 26. in 27. 3. 1700 (objava: P. RADICS, *Johann Weikhard* (kot v op. 2) 331–333).

²⁵⁰ ARS, AS 308, Zbirka testamentov, II. serija, fasc. G 1–54 1/2, testament G–19, 24. 2. 1694.

²⁵¹ ARS, AS 1075, Zbirka rodovnikov, št. 97, Graffenweger, navaja kot čas njegove smrti mesec februar 1694. – Omenjanje skrbniških računov njegovega brata Janeza Jožefa za čas od 29. 3. 1694 dalje vodi k sklepu, da je Jurij Andrej umrl pred tem datumom, torej konec februarja ali v marcu 1694 (ARS, AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko, knj. št. 16, protokoli 1698–1701, fol. 824, 25. 5. 1701). Njegov sin Franc Karel je bil poročen z Dorotejo, hčerko Franca Engelbrehta barona Zetscherja, ki se prav tako pojavlja pri Valvasorjevi dediščini, seveda na strani svoje sestrične Ane Maksimile, polihistorjeve vdove (ARS, AS 1075, Zbirka rodovnikov, št. 97, Graffenweger).

²⁵² ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 131, fasc. LIV, Z–7/I, 16. 1. 1694, str. 15. Prim. tudi objavi: P. RADICS, *Johann Weikhard* (kot v op. 2) 310, 314. Prim. B. REISP, *Kranjski polihistor* (kot v op. 2) 271.

²⁵³ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 103, fasc. XXXXIII, S–83, s. d. 1701, str. 113–114. – Na ta podatek je opozoril M. ŠTUHEC, *Rdeča postelja* (kot v op. 167) 84. Več o sami prodaji: ARS, AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko, knj. št. 15, protokoli 1695–1698, fol. 467.

²⁵⁴ Objava ženitnega pisma: A. KASPRET, Ženitni dogovor (kot v op. 28) 186–189; po tej objavi še: P. RADICS,

glede na zapuščinsko maso ni uresničljiva.²⁵⁵ A čeprav je bil njegov ugovor zavrnjen, je Ana Maksimila namesto mirnega življenja v obljubljeni hiši v deželni prestolnici ali v vsaj Novem mestu vendarle »obtičala« v malem Krškem in ostala brez letne rente. Opreti se je morala na lastno premoženje, ki ga je prinesla v zakon in kolikor ji ga je sploh ostalo, ter na tisto, kar je še pričakovala in dobila od svojih sorodnikov. Nekdanja baronica Zetschker se je sicer znala vesti zelo poslovno, kar je pozneje dokazala še nekajkrat. Leto dni pred Valvasorjevo smrtjo, 8. oktobra 1692, tj. šest dni po njegovi prodaji Bogenšperka, ji je uspelo izposlovati 947 goldinarjev; toliko je namreč tri leta in pol prej iz lastnega žepa posodila možu, zdaj pa dobila vrnjeno na roko od kupcev Bogenšperka.²⁵⁶ Valvasor tega denarja »iz varnostnih razlogov« najbrž ni več videl, kaj šele da bi mu ga žena ponovno posodila, ko je kupoval hišo v Krškem ali poravnaval druge obveznosti.

Za nameček je imela Ana Maksimila po soprogovi smrti težave s skrbnikom moževih otrok iz prvega zakona. Iz listin, popisanih v zapuščinskem inventarju Janeza Jožefa pl. Graffenwegerja, ki je umrl leta 1700,²⁵⁷ izhaja, da je Ano Maksimilo tožil v zadevi darovanega nakita in srebrnine in bil z njo v pravdi tudi zavoljo poravnave (likvidacije) obvez iz poročne pogodbe. Vdova baronica pa je od skrbnika Graffenwegerja s tožbo zahtevala 900 goldinarjev,²⁵⁸ vsoto, ki ji jo je ob poroki kot poročno darilo (*Heurtaguet*) obljubil dati pokojni Janez Vajkard.²⁵⁹ Njej in njenim otrokom je seveda pripadalo tudi vse, kar je v zakon prispevala sama, a je bilo pravico treba iztožiti. O prepirih za dediščino so še veliko povednejši protokoli kranjskega ograjnega sodišča, ki pa žal niso ohranjeni za prvo leto in pol po Valvasorjevi smrti, ko se je postopek začel in so odločali o glavnih stvareh.²⁶⁰

Zlasti ker niso bili obdelani sodni protokoli, je usoda Valvasorjeve zapuščine doslej ostajala neznana. Dolgotrajni postopek si zato kljub suhoparnosti dejstev oglejmo nekoliko natančneje. Prva razsodba o zapuščini, ki pa je v podrobnostih ne poznamo, je nosila datum 8. junij 1694 (torek po sv. Trojici) in ni bila dokončna. Leto dni pozneje, 31. maja 1695, je Ana Maksimila za poravnavo določil iz svoje poročne pogodbe z Valvasorjem tožila pred deželno pravdo prvega skrbnika Valvasorjevih otrok iz prejšnjega zakona Janeza Andreja pl. Graffenwegerja. Umrlega skrbnika je v tej vlogi medtem že nasledil njegov brat Janez Jožef, morda še trši pogajalec od brata. Vdova je iz Valvasorjeve zapuščinske mase zahtevala vse, kar je prinesla v zakon, tj. 2.700 goldinarjev, 500 goldinarjev moževe proste donacije, polovico premičnin, obljubljeno letno vdovščino 400 goldinarjev, uporabo obveznosti proste hiše v Ljubljani ali Novem mestu ter vprežni voz z dvema konjema. Skrbnik je ugovarjal, da bi priznanje delitve premičnin sirotam odtegnilo tisto, kar so že dobile, zapuščina pa da ne zadošča za izplačevanje letne vdovščine in uživanje hiše, a je sodišče v vseh postavkah ugodilo vdovi, le glede razdelitve premičnin je obe strani pozvalo k pravični delitvi.²⁶¹ Takoj naslednji dan je skrbnik zahteval,

Johann Weikhard (kot v op. 2) 307–309.

²⁵⁵ ARS, AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko, knj. št. 15, protokoli 1695–1698, fol. 5.

²⁵⁶ ARS, AS 308, Zbirka testamentov, II. serija, fasc. V 1–16, brez signature.

²⁵⁷ O sorodstvenih razmerjih med Graffenwegerji priča med drugim zapuščinski inventar (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 131, fasc. LIV, Z–1, Ljubljana, 26. in 27. 3. 1700, str. 10). V oporoki na Knežiji izraženo željo, naj ga pokopljejo v cerkvi sv. Nikolaja na Savi v župniji Vače (ARS, AS 308, Zbirka testamentov, II. serija, fasc. G 1–54 1/2, testament G–27, I. 3. 1700), so udejanili že pet dni pozneje, 6. marca 1700: »sepultus est in ecclesia Sti Nicolaj in Sava (NŠAL, ŽA Vače, M 1687–1723, s. p.).

²⁵⁸ Po objavi inventarja v: P. RADICS, *Johann Weikhard* (kot v op. 2) 331.

²⁵⁹ Po objavi poročne pogodbe: A. KASPRET, *Ženitni dogovor* (kot v op. 28) 186–189.

²⁶⁰ V kronološki vrsti protokolov je 28-letna praznina od leta 1667 do praznika sv. Trojice (29. maja) leta 1695, nato so sklenjeni ohranjeni do leta 1707 in po krajši vrzeli spet za čas od 1710 do 1718. V vsem tem času, še četrto stoletja po Valvasorjevi smrti, se v njih pojavljajo obravnave o njegovi zapuščini (ARS, AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko, knj. št. 15–20).

²⁶¹ ARS, AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko, knj. št. 15, protokoli 1695–1698, fol. 4–5.

naj vdova predloži popis stvari, med njimi nakita in srebrnine, ki jih je od pokojnega moža dobila v last, saj je sodišče to od nje že zahtevalo, a njenega popisa še vedno ni prejelo.²⁶² Premičnine v Krškem so bile vsaj deloma še vedno pod zaporo, ključ pa pri Graffenwegerju, ki mu je Ana Maksimila na naslednji deželni pravdi 10. junija očitala, da bodo Valvasorjevi goldinarji izgubili na vrednosti, če se takšno stanje čimprej ne konča.²⁶³

Na omenjeni deželni pravdi je Graffenweger prišel na dan s svojim seznamom zahtev do vdove,²⁶⁴ obravnavali pa so ga osem dni pozneje. Na podlagi Valvasorjeve prve ženitne pogodbe, sklenjene leta 1672 z Graffenwegerjevo, je skrbnik otrok iz prvega zakona nastopil proti Ani Maksimili z zahtevo po prednostnem izplačilu »svojega« dela zapuščine v korist sirot. A ker se je izkazalo, da so vdovini zahtevki iz njene poročne pogodbe za 950 goldinarjev višji od skrbnikovih, utemeljenih v Valvasorjevi prvi poročni pogodbi, je sodišče v tej zadevi priznalo prednost Ani Maksimili. Ni pa zaleglo vdovino ugovarjanje, da je Graffenweger že prejel Valvasorjevih 3.000 goldinarjev (zadolžnico). Prav tako je bila skrbniku v splošnem priznana prednost (*der Vorzug in genere*) pri delitvi premičnin.²⁶⁵ Ni znano, kdaj natanko je Graffenweger prenesel različne Valvasorjeve nepremičnine na svoj grad Knežija. Ko je vdova zahtevala njihovo razdelitev, je sodišče 24. januarja 1696 za cenitvena komisarja potrdilo osebi, ki ju je predlagal skrbnik sam,²⁶⁶ Ana Maksimila pa je malo zatem po svojem pooblaščenju končno predložila zahtevani seznam stvari, prejetih od pokojnega moža v obliki daril.²⁶⁷ Kot izvemo iz poznejših zapisov, je bila komisijaska cenitev krških premičnin opravljena natanko mesec dni pozneje, 24. februarja 1696.²⁶⁸

Potek delitve premoženja med obe strani se je nekoliko pospešil konec istega leta 1696. Graffenweger se je namreč obrnil na ograjno sodišče s prošnjo po sodni odobritvi prodaje matematičnih instrumentov in knjig, ki že dve leti ležijo brez koristi, saj jih dotlej ni hotel kupiti noben trgovec. Zdaj se je končno našel kupec Franc Engelbreht pl. Seethal, ki je bil zanje pripravljen odšteti 600 goldinarjev. Ker skrbnik ni dobil boljše ponudbe, je ograjno sodišče 7. decembra privolilo v prodajo »preostalih knjig in instrumentov«, pri čemer je kupnina pripadla vdovi za poravnavo njenih terjatev.²⁶⁹ Od knjig in instrumentov je bilo izvzetih pet že prej prodanih in sodno ratificiranih predmetov: trije neimenovani instrumenti, ki so postali last Volfa Engelbrehta grofa Auersperga, ter matematično šestilo in delo Roberta Fluda, zdaj v posesti grofa Strassolda. Prav omenjanje Fluda, ki ga leta 1694 najdemo v Valvasorjevi knjižnici na Bogenšperku,²⁷⁰ priča, da Graffenweger na Knežijo ni odpeljal samo premičnin iz Krškega, ampak tudi preostanek bogenšperške knjižnice. Prenosa premičnin, pripadlih sirotam iz prvega zakona, skrbnik dotlej sicer še ni (v celoti) izvedel, saj mu je sodišče štiri dni zatem, 11. decembra 1696, naložilo, naj odpotuje v Krško, odpelje ocenjene premičnine v Ljubljano in jih tam proda. Ker pa bi prevoz zahteval znatne stroške, je Graffenweger izposloval ugodnost, da sme mobilije prodati kjer koli in kadar koli, vendar upošteva njihovo ocenjeno vrednost, nakar mora kupnino porabiti v korist sirot, svojih varovancev.²⁷¹

²⁶² Prav tam, fol. 6.

²⁶³ Prav tam, fol. 31.

²⁶⁴ Prav tam, fol. 29.

²⁶⁵ Prav tam, fol. 47–48, 63.

²⁶⁶ Prav tam, fol. 136.

²⁶⁷ Prav tam, fol. 169.

²⁶⁸ Prav tam, fol. 468. – Podatek o izvedbi cenitve razkriva obravnava pred deželno pravdo 7. decembra 1696, ko je vdova dosegla, da se iz ocenjenih premičnin izvzame črna omara za obleko, ki je bila njena last in je prišla v inventar po pomoti.

²⁶⁹ Prav tam, fol. 467.

²⁷⁰ Po objavi: P. RADICS, *Johann Weikhard* (kot v op. 2) 326.

²⁷¹ ARS, AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko, knj. št. 15, protokoli 1695–1698, fol. 469.

Iz sodnih protokolov in Graffenwegerjevega zapuščinskega inventarja se lahko poučimo, da je Janez Jožef marsikatero Valvasorjevo reč iz Krškega resnično odnesel na svoj dom. V graščini Knežija pri Litiji so namreč po njegovi smrti v dneh 29. in 30. marca 1700 sestavili poseben inventar zapuščine zakoncev Janeza Vajkarda in Ane Rozine Valvasor, izločene iz Graffenwegerjeve zapuščine (*Separierten Verlass*). Nekdanji svak je pridržal vse, kar je bilo vrednega in kar je dokazovalo dedne pravice otrok iz prvega zakona. Tako se je na Knežiji znašla vsa Valvasorjeva srebrnina, ki jo podaja skoraj identičen popis kakor šest let prej v Krškem (1694), le da manjka kompas, pri dveh postavkah pa je popravljena teža. Listine so označene z istimi zaporednimi številkami kot nekoč v Krškem, zato jih zlahka identificiramo. Od 45 oštevilčenih kosov jih je Graffenweger »zasegel« 36 ali štiri petine, med njimi tudi zavoj s katalogom knjig in različnih »matematičnih reči«. Precej manj so ga zanimale knjige kot take, ki jih je bilo, če njihovo težo in prostornino primerjamo z vrednostjo, negospodarno tovoriti tako daleč.²⁷² Zato si je svak pridržal le Valvasorjev znani lastnoročni knjižni katalog v foliju in francoski vezavi. Pobral je tudi portreta Janeza Vajkarda in Ane Rozine ter dobršen del predmetov, ki jih v Krškem srečamo v inventurni rubriki »moška oblačila, oprema in orožje«. Pokojnika je »slekel« njegove častniške oprave, ga »razorožil« in mu vzel še statusni simbol, rdečo konjsko odejo z Valvasorjevim grbom. Iz hiše v Krškem je šlo tudi vseh dvanajst preprog, od trinajstih skrinj pa približno polovica – pet dobrih, ena stara skrinja in železna skrinja za denar.²⁷³ Le ugibamo lahko, koliko denarja iz zadnje skrinje – ostalo je nad 500 goldinarjev – je Graffenweger zahteval in koliko dobil. Kot smo videli, je odpeljal tudi vse ali vsaj dobršen del Valvasorjevih instrumentov, ki jih je nato unovčil za sicer spodobnih 600 goldinarjev, a vsekakor pod realno vrednostjo. Ta in preostali denar je deloma porabil za izplačilo vdove in deloma za vzdrževanje polihistorjevih štirih otrok, od katerih so se trije sinovi šolali, kar nikakor ni bilo poceni. Vdovi Ani Maksimili je tako po Graffenwegerjevem posegu v moževo zapuščino ostalo malo: hiša v Krškem, verjetno del gotovine ter glavčina pohištva, slik in druge hišne oprave.²⁷⁴ Skrbnik njenih pastorkov ji je morda pustil še skromni preostanek knjižnice, od listin pa le peščico, takšne, ki so dokazovale njene pravice, ter štiri zavoje različnih Valvasorjevih dopisov in uradnih dokumentov.²⁷⁵

Kaj se je poslej dogajalo z razdeljeno Valvasorjevo premoženjsko zapuščino, je v podrobnostih neznanka. Še največ vemo o usodi zbirke instrumentov. Kot pove inventar zapuščine Franca Albrehta pl. Seethala v njegovi hiši v Ljubljani leta 1701, so inventurni komisarji popisu naknadno pripisali skrinjo z nekaj matematičnimi instrumenti, ki jih je pokojni kupil za 600 goldinarjev od Janeza Jožefa Graffenwegerja kot skrbnika Valvasorjeve zapuščine. Vsebine skrinje žal ne poznamo, oznaka »etliche /.../ erkhauffte Mathematische Instrumenta« in dejstvo, da so vse spravili v eno samo skrinjo, pa nemara priča, da Seethal ni odkupil celotne Valvasorjeve zbirke, temveč le izbrane primere. Zapuščinski inventar izpostavlja samo zemljemerske naprave (*Feldtmesseryen*) in delo »Maechanica Ingenieur«,²⁷⁶ ki ga v obeh Valvasorjevih zapuščinskih inventarjih vsaj pod takšnim ali podobnim naslovom pogrešamo. Pl. Seethal, graščak z Zaboršta pri Novem mestu, je bil sicer velik ljubitelj knjig, saj navaja njegov zapuščinski inventar kar

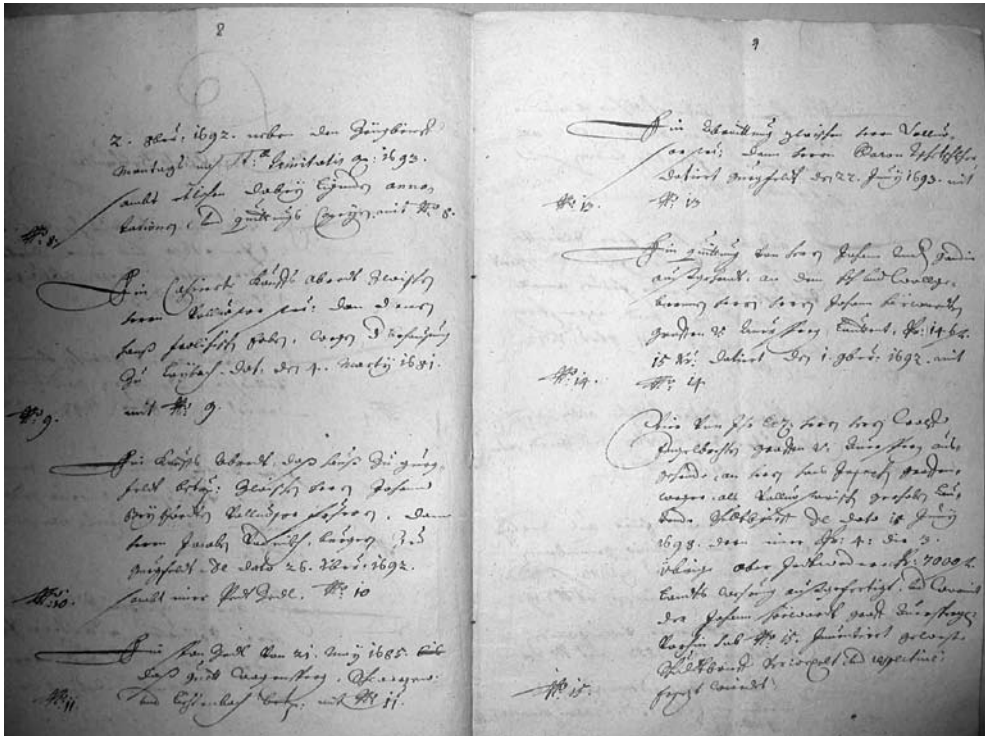
²⁷² Za primerjavo naj služi naslednji podatek: v začetku 18. stoletja so izvod Slave vojvodine Kranjske na črnomaljskem gradu ocenili na 4 goldinarje, kar je znašalo natanko toliko kot bakren kotel za kuho žganja (M. ŠTUHEC, *Rdeča postelja* (kot v op. 167) 81).

²⁷³ ARS, AS 309, šk. 34, fasc. XVII, G–56/III, inventar zapuščine J. V. Valvasorja in Ane Rozine roj. Graffenweger na Knežiji, izločene iz zapuščine Janeza Jožefa pl. Graffenwegerja, Knežija 29. in 30. 3. 1700.

²⁷⁴ Po primerjavi inventarja Valvasorjeve krške zapuščine (1694) in inventarja Valvasorjeve zapuščine, izločene iz Graffenwegerjeve zapuščine (1700). Gl. op. 34 in 139.

²⁷⁵ Med spisi najdemo dopise z nekim Mugerlom in grofom Gallenbergom ter odredbe stiškega opata Ludvika (opat v letih 1680–1687) in drugih.

²⁷⁶ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 103, fasc. XXXXIII, S–83, s. d. 1701, str. 113–114.

Stran iz Graffenwegerjevega zapuščinskega inventarja, Knežija, 29. in 30. 3. 1700

969 knjižnih naslovov na natanko sto popisanih straneh.²⁷⁷ Med kranjskimi plemiči, umrli v desetletju 1701–1710, je tako premogel absolutno največje knjižno bogastvo.²⁷⁸ Z natančno analizo bi med naslovi prav gotovo našli tudi dela, ki so bila nazadnje v Valvasorjevi močno okrnjeni knjižnici, tem prej ker iz protokolov ograjnega sodišča vemo, da je pl. Seethal poleg matematičnih instrumentov kupil tudi Valvasorjeve »preostale knjige«.²⁷⁹

Glavnina polihistorjeve intelektualne zapuščine torej ni ostala v Krškem, ampak je nazadnje evidentirana v litijski okolici, shranjena na gradu Knežija pri skrbniku mladoletnih otrok iz prvega zakona (1700), in v Ljubljani pri pl. Seethalu (1701). V roke Janeza Jožefa Graffenwegerja je glede na že povedano prišla tudi Valvasorjeva »zaostala« zapuščina z bližnjega Bogenšperka.

Stric Graffenweger je vlogo skrbnika opravljal skoraj do smrti, približno pet let in pol. Pomenljivo je, da v svoji oporoki, sestavljeni na Knežiji nekaj dni pred smrtjo marca 1700, ne omenja ne nečakov ne svojega skrbništva nad njimi.²⁸⁰ Vse je bilo očitno že prej pisno urejeno, kar sklepamo zlasti iz skrbniškega pooblastila v Graffenwegerjevi zapuščini v Ljubljani.²⁸¹ Valvasorjeve premičnine so morale pripasti štirim otrokom, ti pa so lahko z njimi naredili karkoli. Sinovi so si jih nemara razdelili in vsaj nekatere knjige verjetno odnesli s seboj v samostane,

²⁷⁷ Prav tam, str. 15–114.

²⁷⁸ M. ŠTUHEC, *Rdeča postelja* (kot v op. 167) 83–84.

²⁷⁹ ARS, AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko, knj. št. 15, protokoli 1695–1698, fol. 467.

²⁸⁰ ARS, AS 308, Zbirka testamentov, II. serija, fasc. G 1–54 1/2, testament G–27, 1. 3. 1700.

²⁸¹ Po objavi inventarja: P. RADICS, *Johann Weikhard* (kot v op. 2) 331.

kjer so se porazgubile po knjižnicah. Korespondenca s Franciscijem, Ritterjem–Vitezovičem ali Kraljevsko družbo v Londonu pa je očitno zanimala komaj koga, zato lahko po letu 1700 slutimo njen skorajšnji fizični konec. Zgovorno je dejstvo, da se je moral P. Radics konec 19. stoletja za Valvasorjevimi pisnimi stiki z angleškim znanstvenim svetom podati naravnost v London, saj je na Kranjskem našel le njihove omembe.²⁸²

Kot rečeno, je imel skrbnik Graffenweger nekaj malega Valvasorjeve zapuščine tudi v svoji ljubljanski hiši. Inventarizirali so jo spomladi leta 1700, nekaj dni pred popisom zapuščine na Knežiji.²⁸³ V glavnem je šlo za listine v zvezi s skrbništvom in pravnimi spori z vdovo, vendar tudi za nekaj predmetov, ki jih v Valvasorjevih inventarjih šest let prej ne srečamo. Sklepati je, da so bili shranjeni v Valvasorjevi hiši v Ljubljani, prodani jeseni 1692, in so od tam romali naravnost v skrbnikove roke, bržčas sploh že za polihistorjevega življenja. Med sedmimi kosi moških oblačil sta bila na primer dva študentska plašča iz modrega sukna, pač tisto, kar so lahko Valvasorjevi sinovi nosili med šolanjem pri ljubljanskih jezuitih. V edini skrinji iz trdega lesa se je poleg omenjenih oblačil in listin znašla še velika peščena ura, večjo pozornost pa zaslužijo predmeti, uvrščeni v inventurno rubriko »baker«. Poleg dveh naprsnikov, sveč, harfe brez strun in bakrene škatlice s portreti – dvema Valvasorjevima in enim ženinim – je v Graffenwegerjeve roke prišlo 39 neuporabljenih kosov bakrenih plošč (*vngestochene Kupfer*) ter 79 raznovrstnih bakrorezov (*allerley Khupferstich*), kdo ve kakšne vsebine, danes znane ali tudi neznane.

Graffenweger je moral biti pred smrtjo – med 1. in 4. marcem 1700 – že dlje časa bolan. Četudi je oporoko sestavil šele 1. marca 1700, je ograjno sodišče v Ljubljani izdalo odredbo o popisu njegove zapuščine že 21. novembra 1699 (!), ko so svojci pristojno sodno oblast očitno preventivno, a prezgodaj obvestili o bližajoči se zadnji uri. Tudi skrbništvo nad Valvasorjevo zapuščino se je moralo še za Graffenwegerjevega življenja prenesti na odvetnika dr. Janeza Jožefa Wallicha (*als jetzigen Johann Beykhardt Valluasorischen gerhaben*).²⁸⁴ To je bil v šestih letih že tretji skrbnik Valvasorjevih otrok iz prvega zakona in zapuščine in je skrbništvo prevzel v dogovoru z umirajočim predhodnikom.²⁸⁵ Dober mesec pred smrtjo, 26. januarja 1700, je prejšnji skrbnik pl. Graffenweger predložil skrbniške račune,²⁸⁶ dr. Wallich pa je nato zgodbo z Valvasorjevimi varovanci pripeljal do konca, vendar dokončno šele čez skoraj dve desetletji. Najprej je konec marca 1700 sledila inventura Valvasorjevih premičnin, ki so se še nahajale v Graffenwegerjevi posesti na Knežiji in v Ljubljani,²⁸⁷ in jih natanko poznamo iz dveh večkrat omenjenih inventarjev. Wallich, ki je medtem zaradi poplemenitjenja spremenil svoj priimek v pl. Wallensperg,²⁸⁸ je moral naslednja leta v zadevi zapuščine urejati še razne drobne zadeve s skrbnikom Graffenwegerjeve zapuščine in predlagati skrbniške račune, ki so se nanašali tudi na razprodajo preostalih Valvasorjevih premičnin.²⁸⁹ Neznankdaj med letoma 1705 in 1712, ko nas sodni protokoli med drugim za tri leta zapustijo (1707–1710), je Wallich pl. Wallen-

²⁸² P. RADICS, *Johann Weikhard* (kot v op. 2) 200–208. Radics je študijsko potovanje v London opravil leta 1893 s pomočjo donatorskih sredstev (prim. *Slovenski biografski leksikon. Tretja knjiga Raab-Švikaršič*, Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti 1960–1971, 6).

²⁸³ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 131, fasc. LIV, Z–1, 26. in 27. 3. 1700; objava: P. RADICS, *Johann Weikhard* (kot v op. 2) 331–333.

²⁸⁴ Po objavi: P. RADICS, *Johann Weikhard* (kot v op. 2) 332–333.

²⁸⁵ O tem spričuje priznanje skrbništva dr. Wallichu s strani ograjnega sodišča 18. marca 1700 (ARS, AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko, knj. 16, protokoli 1698–1701, fol. 449).

²⁸⁶ Prav tam, fol. 387–388.

²⁸⁷ Prav tam, fol. 471, 661.

²⁸⁸ Dejansko je bil 31. avgusta 1699 v pl. Wallensperga povzdignjen kranjski deželni svétnik Mihael Jožef Wallich, očitno oče odvetnika dr. Janeza Jožefa (K. F. FRANK, *Standeserhebungen* 5 (kot v op. 10) 182).

²⁸⁹ ARS, AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko, knj. 16, protokoli 1698–1701, fol. 824, 825; knj. 17, protokoli 1701–1704, fol. 103, 443, 457, 837; knj. št. 18, protokoli 1704–1707, fol. 239, 452.

sperg kot tretji skrbnik Valvasorjevih otrok svojo dolžnost odložil, vendar brez formalnega akta, zato si je še za nekaj let nakopal z njo povezane skrbi in nepredvidene opravke. Kot je sam zapisal v začetku leta 1712, se je skrbništva nad Valvasorjevo zapuščino otrešel, potem ko so se otroci poročili oziroma odšli v samostane. Takrat je preostalo premoženje izročil (*extradiert*) »zdaj« že pokojnemu kostanjeviškemu opatu (prelatu) Frideriku (1703–1708) kot »reprezentantu« Valvasorjevega sina, cistercijskega profesa patra Štefana Valvasorja, in njegovih sorojencev.²⁹⁰

Stvar se je zapletla, ko je odvetnika, ker uradno ni prenehal biti skrbnik, kot takega tožila Graffenwegerjeva hči Marija Ana pl. Adlersfeld.²⁹¹ Ko ne bi bilo tega drobnega zapleta, danes skoraj gotovo ne bi vedeli, kaj se je nazadnje zgodilo s preostankom polihistorjeve zapuščine. Skrbnik Janez Jožef pl. Wallensperg, ki je medtem pustil odvetniško prakso, je med postopkom izpričal še nekaj dragocenih in zanimivih podrobnosti, tako tudi, kdaj in kako je zapuščina prišla v Kostanjevico. Valvasorjevo dediščino je izročil v varstvo opatu Frideriku (Hofstetterju), ko je v tamkajšnjo cisterco vstopil polihistorjev najmlajši sin Janez Volf Engelbreht z redovniškim imenom Štefan, to pa se je, kot vemo, zgodilo leta 1705. Šlo je za inventarizirane premičnine, srebrnino in kapital v spodobni višini 5.000 goldinarjev, naložen pri Volfu Engelbertu grofu Auerspergu. Skrbnik pl. Wallensperg je takratnemu opatu postavil izrecni pogoj, naj se sporazume z Valvasorjevimi otroki in jih iz te zapuščinske mase pravično izplača.²⁹² Izvemo tudi, da Wallensperg leta 1712 nastopa le še kot skrbnik treh otrok in da je »reprezentantka« najstarejšega, zdaj frančiškanskega patra Alojzija, postala prej omenjena pl. Adlersfeldova. Kot še neodpuščeni skrbnik je Wallensperg pozval novega opata Alanusa (Millnerja), naj Adlersfeldovi izroči četrtno zaupanega kapitala, srebrnine in drugih premičnin.²⁹³ Zadeva še ni bila povsem zaključena, ko nas protokoli leta 1716 zapustijo. Pl. Wallensperg uradno vse dotlej še ni bil razrešen skrbništva, čeprav je sodišču že dve leti prej predložil zaključni račun. Zadnje, kar izvemo, je domala trivialni podatek, da ga je neki Janežič tožil zaradi usnja, ki je bilo iz zapuščine izvzeto za potrebe Valvasorjevega najmlajšega sina, zdaj cistercijskega patra Štefana.²⁹⁴ Kako in kdaj so si polihistorjevi otroci dokončno razdelili svoj del očetove zapuščine, deponiran v kostanjeviški cisterci, razpoložljivi viri žal ne povedo. Vsaj Štefanov delež je zagotovo z njim in za njim ostal v samostanu, preostali trije otroci pa so mogli odnesti vsak po 1.250 goldinarjev, četrtno srebrnine in drugih premičnin, za katere lahko le ugibamo, kaj se za njimi skriva. Skoraj gotovo nič več od tistega, kar razodevajo štirje zapuščinski inventarji po Janezu Vajkardu Valvasorju. Kot smo videli, pa je v njih popisanih zelo malo njegovih lastnih del in osnutkov.

Prej kakor spori za polihistorjevo dediščino se je končala zgodba o Valvasorjevih v Krškem. Čas pravnih, ki je zdaj osvetljen s protokoli ograjnega sodišča in dokumenti v Graffenwegerjevi zapuščini, je vdova Ana Maksimila s svojima hčerkama preživela prav v Krškem. Kot že rečeno, je hišo obdržala do prodaje leta 1706, sicer pa se je njena družina poslovila od mesta

²⁹⁰ Prav tam, knj. št. 19, protokoli 1710–1714, fol. 327 (11. 1. 1712).

²⁹¹ Prav tam. – Marija Ana pl. Adlersfeld je v imenjski knjigi leta 1707 kot lastnica Knežije nasledila Janeza Jožefa pl. Graffenwegerja (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), fol. 178). Njenih osebnih podatkov ni v: L. SCHIVIZ von SCHIVIZHOFFEN, *Der Adel* (kot v op. 46).

²⁹² ARS, AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko, knj. št. 19, protokoli 1710–1714, fol. 493 (11. 6. 1712), fol. 611 1/2 (24. 3. 1713). – Čas Štefanovega vstopa v kostanjeviški samostan je dokumentiran s podatkom ob njegovi smrti 21. decembra 1752, da je imel za seboj 47 let in 9 mesecev redovništva (J. MLINARIČ, *Kostanjeviška opatija* (kot v op. 120) 516).

²⁹³ ARS, AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko, knj. št. 19, protokoli 1710–1714, fol. 670 (1. 7. 1713), fol. 710 (11. 7. 1713), fol. 795 (5. 3. 1714).

²⁹⁴ Prav tam, knj. št. 20, protokoli 1714–1718, fol. 71 (24. 1. 1715), 489 (23. 6. 1716).

ob Savi že sedem let prej, poleti 1699, ko se je Ana Maksimila vnovič poročila. Vmesnih šest let od Valvasorjeve smrti do ponovne možitve zanjo nedvomno ni bilo lahkih in jih je morala prebiti z vso iznajdljivostjo, vsaj sprva ob skromnih sredstvih, v poprej neznanu vlogi »obubožane žlahtne vdove«. Z Valvasorjevim sorodstvom si ni mogla veliko pomagati, kar je bilo nemara tudi razlog, da moža ni pokopala na Mediji. Prav tako ji nista bila naklonjena skrbnika otrok iz prvega zakona, njihova strica pl. Graffenwegerja. Opreti se je morala na lastne sile in pomoč sorodstva, ki je na srečo živelo blizu, v širši okolici Krškega.

Polihistorjevih življenjepiscev usoda Valvasorjevih »post Joannem Weickardum« ni več zanimala, zato niso niti iskali virov, ki bi osvetlili, ali, kako in koliko časa je vdova še ostala v Krškem ter kaj se je zgodilo s hišo. Krški mestni arhiv iz tega časa je poleg tega uničen, zato se je raziskovanje teh vprašanj zdelo skoraj nemogoče. Od preostankov dobe je ohranjena skoraj samo krstna matična knjiga krške mestne duhovnije. V njej najdemo tudi štiri suhoparna, a pomenljiva pričevanja o nadaljnji navzočnosti Valvasorjeve družine v mestu in o njenih socialnih stikih s krškim mestnim okoljem. Štiri botrinstva so hkrati edino pričevanje, da je družina do vdovine ponovne poroke tudi fizično ostala v Krškem. Vdovo Ano Maksimilo srečamo med letoma 1696 in 1699 kot krstno botro trikrat, enkrat v letu 1698 pa njeno starejšo hčerko, tedaj komaj desetletno »gospodično« Katarino Frančiško. Zanimive so ugotovitve, kdo je z Valvasorjevima ženskama stopal v botrinstvo. Najprej je vdova botrovala prvima dvema otrokoma meščanskega trgovca Dominika Magnusa Knoperja, nato njena hči zadnjemu otroku mestnega svetnika in nekdanjega mestnega sodnika Andreja Tunkelsteinerja ter končno vdova najmlajšemu otroku plemenitence Franca Nikolaja Glaviniča pl. Glamoča.²⁹⁵ Pomenljiv je podatek, da je Tunkelsteiner, sicer Valvasorjev prvi sosed in eden vodilnih krških meščanov, šele leta 1698 prosil za botro Valvasorjevo hčerko, čeprav je, odkar so Valvasorjevi živeli v Krškem, dobil že tretjega otroka.²⁹⁶ Krčani se torej pri izbiri boter niso posebej ozirali za Valvasorjevimi ženskami. Po eni strani zato, ker so imele mnoge krške družine že ustaljen krog botrinstev, po drugi pa ubožna plemiška vdova in njeni nedoletni hčerki niso bile kakšna posebna »partija«. Krški meščani so za botre pogosteje prosili grofe Auersperge s Šrajbarskega turna, grofe Strassoldo z gradu Krško, plemenite Busetete iz krške okolice in plemenitene Glamoče iz samega mesta²⁹⁷ ne nazadnje tudi zato, ker so jih bolje poznali kakor šele nedavno priseljene Valvasorje. Plemiških krščencev v Krškem v tem času ni najti, zato lahko le ugibamo, ali bi bile Valvasorjeve ženske dovolj dobre za vlogo boter, če bi se, denimo, na krškem gradu rodil kak Strassoldov ali Auerspergov grofovski otrok.

Kronološko zadnji podatek o navzočnosti kakšnega člana Valvasorjeve družine v Krškem je prav botrovanje vdove Ane Maksimile 14. julija 1699. Priimek Valvasor se v krški krstni matici odtlej ne pojavlja in prav tako ne v malo mlajših leskovških knjigah.²⁹⁸ Naključna najdba vdovine omembe izpred več kot četrto stoletja je omogočila, da danes vemo zakaj. Vdova se je namreč že dober mesec zatem, 28. avgusta 1699, poročila z Janezom Herbardom pl. Busetom, lastnikom graščine Gracarjev turn pri Šentjernejju.²⁹⁹ Do ugotovitve o poroki je

²⁹⁵ NŠAL, ŽA Krško, R 1670–1729, 22. 4. 1696, 26. 4. 1698, 16. 7. 1698, 14. 7. 1699. Zanimiva je ugotovitev, da je bila Katarina Frančiška kot botra 16. 7. 1698 stara komaj dobrih deset let. Je »vsokočila« namesto odsotne ali bolne matere ali morda res ni bilo »pri roki« nobene druge »žlahtne gospe«? Tudi sicer so bili botri lahko zelo mlade osebe; prav Tunkelsteinerjeva hči Marija Julijana je prvič botrovala 5. 6. 1710 pri trinajstih letih in pol.

²⁹⁶ Poleg tega Tunkelsteiner ni imel stalnih botrov, ampak je, kot pričajo imena botrov njegovih dvanajstih otrok, skušal navezati čim več različnih »imenitnih« botrinstev. Na Valvasorjeve se je spomnil čisto nazadnje!

²⁹⁷ V letih 1693–1699, ko Valvasorjevi živijo v Krškem, so plemiški botri izpričani sedemnajstkrat: 10. 3. 1693, 22. 5. 1693, 31. 8. 1693, 25. 2. 1695, 4. 3. 1695, 7. 7. 1695, 12. 8. 1695, 12. 12. 1695, 15. 12. 1695, 2. 4. 1696, 29. 5. 1696, 1. 7. 1696, 14. 5. 1697, 21. 3. 1698, 26. 8. 1698, 1. 11. 1698, 2. 9. 1699 (NŠAL, ŽA Krško, R 1670–1729).

²⁹⁸ NŠAL, ŽA Leskovec pri Krškem, R 1704–1729, M 1701–1731 in P 1707–1731.

²⁹⁹ Poročno pogodbo omenjata dva zapuščinska inventarja: inventar Janeza Herbarda pl. Buseteta (ARS, AS 309,

privedlo nadaljnje sistematično raziskovanje, ki se je lahko oprlo na leta 1982 objavljeni podatek Majde Smoletove,³⁰⁰ da je vdova Ana Maksimila spomladi 1697, tri leta in pol po moževi smrti, sklenila kupno pogodbo za dvorec Pleterje pri Bučki.³⁰¹ Njena nadaljnja življenjska pot vse doslej ni bila znana tudi zato, ker se je vnovič poročila in spremenila priimek, ključni podatek o pogodbi pa izvira prav iz zapuščinskega inventarja njenega drugega moža pl. Buset, umrlega leta 1724.³⁰² Isti inventar je razkril še obstoj Valvasorjeve najmlajše hčerke Regine Konstancije,³⁰³ ki je nismo poznali, čeprav je o njej konec 19. stoletja pisal pozneje na Slovenskem žal prezrti J. B. Witting.

Vdova Ana Maksimila se je z vnovično možitvijo pravzaprav vrnila »domov«. Ovdoveli pl. Buset, človek nižjega plemiškega naslova, a petičnejši od svoje neveste, je bil namreč lastnik graščine Gracarjev turn,³⁰⁴ oddaljene komaj kak kilometer od Vrhovega, kjer je Ana Maksimila odraščala in se leta 1687 tudi omožila z Valvasorjem. Poti do druge poroke ji nista utrli le vrhovsko sorodstvo in dolgoletno znanstvo z ženinom Janezom Herbardom, ampak predvsem dediščina po očimovi smrti. Ta je namreč zagotovila primerno doto tako njej kakor v največji meri tudi njenima hčerkama, ki ju je v naslednjih osmih letih omožila v grajski kapeli novega doma Gracarjevega turna.

Za vdovino poroko s pl. Busetom se je vsekakor skrival zlasti poslovni interes. Herbard ni mogel pričakovati, da mu bo Ana Maksimila, stara najmanj 36, a najbrž že štirideset let in več, še rodila otroke, tem manj ker jih tudi sam v prvem zakonu ni dobil. Poleg baronskega naslova, ki je bil vrhu tega nekoliko dvomljiv, mu je nevesta prinesla v zakon podedovano hišo v Krškem in denar od prodanega dvorca Pleterje pri Bučki. Pleterski dvorec je podedovala po leta 1696 umrlem očimu Janezu Juriju pl. Wernegku,³⁰⁵ že naslednje leto pa prodala Jožefu grofu Lambergu.³⁰⁶ Zdaj je imela v rokah kupnino, katere višine ne poznamo, a ni bila tako

Zap. inv., šk. 123, fasc. L, W–81, 11. 7. 1724, str. 42–43) in Valvasorjeve najmlajše, doslej neznane hčerke Regine Konstancije pl. Dienersberg (prav tam, šk. 18, fasc. XI, D–25, 25. 2. in 7. 3. 1755, str. 6).

³⁰⁰ Na edini dotlej objavljeni podatek o usodi Valvasorjeve vdove me je 4. decembra 2006 v telefonskem pogovoru posredno opozoril dr. Branko Reisp, največji poznavalec polihistorjevega življenja in dela, in sicer z navedbo, kje je podatek sam uporabil. Dr. Reispu se za prijaznost iskreno zahvaljujem.

³⁰¹ M. SMOLE, *Graščine* (kot v op. 37) 352. Podatek je povzel B. Reisp, a je zmotno zapisal, da je vdova gradič kupila (B. REISP, *Dosedanje raziskave* (kot v op. 1) 26; B. REISP, *Gradovi dežele Kranjske*, Ljubljana: Slovenska matica 1998, 165). M. Smoletova zamenjuje dvorec Pleterje (Pleterhof) z istoimenskim kartuzijanskim, pozneje jezuitskim in končno državnim gospostvom Pleterje (Pleteriach) (M. SMOLE, *Graščine* (kot v op. 37) 351–352). I. Stopar in I. Jakič pa pleterski gradič pravilno postavljata na območje Dul pri Bučki (I. STOPAR, *Grajske stavbe, I. Dolenjska* (kot v op. 225) 200–201; I. JAKIČ, *Vsi slovenski gradovi. Leksikon slovenske grajske zapuščine*, Ljubljana: Državna založba Slovenije 1997, 239–241). Grajska stavba je po Breckerfeldovi Topografiji Dolenjske popolnoma izginila že pred koncem 18. stoletja (*das Gebäude rasiert*), medtem ko je bilo imenje priključeno graščini Radelca (ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 123, Topografija Dolenjske, str. 178, 180).

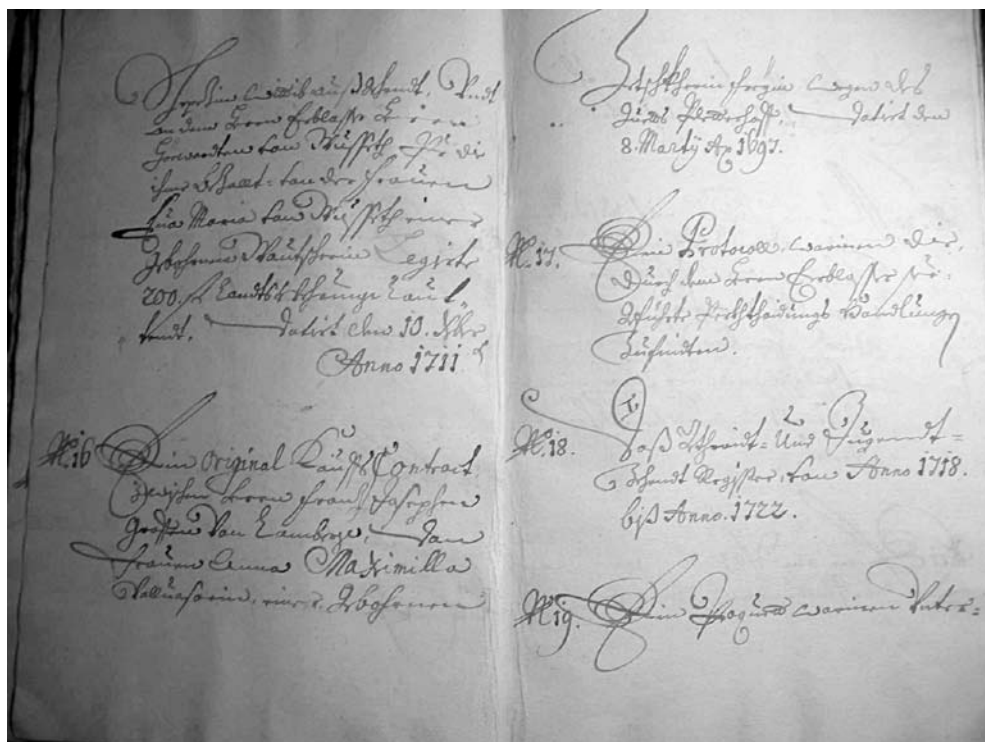
³⁰² ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 123, fasc. L, W–81, 11. 7. 1724, str. 24–25, No. 16.

³⁰³ Prav tam, str. 21–22, No. 11.

³⁰⁴ Janez Herbard pl. Buset je Gracarjev turn leta 1689 podedoval po svojem bratu. V treh zakonih je ostal brez otrok, zato je posest po njegovi smrti leta 1724 prešla na bratranca Volfa Sigmunda pl. Dienersberga (M. SMOLE, *Graščine* (kot v op. 37) 165), drugega moža Valvasorjeve hčerke Regine Konstancije.

³⁰⁵ Janez Jurij pl. Wernegk je umrl po 2. juniju 1696. Navedenega dne je bil še živ in se mu je v bližnji Orehovici celo rodila nezakonska hči Marjeta, katere mati je bila neka Uršula (Župnijski urad Šentjernej, R 1693–1698). O njegovi smrti leta 1696: ARS, AS 1075, Zbirka rodovnikov, št. 279, Wernegk; M. SMOLE, *Graščine* (kot v op. 37) 542.

³⁰⁶ Pleterje so v tem času obsegale čedno podložniško posest kakšnih 20–25 hub, saj so bile v imenjski knjigi napovedane s skoraj 23 funti imenjske rente (ARS, AS 173, Imenjska knjiga št. 6 (1662–1756), fol. 87). Pred Ano Maksimilo Valvasor je dvorec posedoval njen oče Janez Jurij pl. Wernegk, ki je svoje pravice do njega leta 1693 odstopil Sigfridu baronu Kheysellu (M. SMOLE, *Graščine* (kot v op. 37) 352). Smoletova, ki ni uporabljala imenjske knjige, je bila upravičeno previdna, da na podlagi kupne pogodbe, sklenjene leta 1697 med Jožefom grofom Lambergom in Ano Maksimilo baronico Valvasor, ni mogoč jasen sklep o lastništvu (prav tam). Sveženj dokumentov, naveden leta 1724 v zapuščinskem inventarju drugega moža Ane Maksimile Janeza Herbarda pl. Buset, spričuje,

Omemba kupoprodaje dvorca Pleterje v Busetovem zapuščinskem inventarju, 11. 7. 1724

majhna, mogla pa je tudi obdržati hišo v Krškem, od katere sicer ni imela večjih prihodkov, niti če jo je oddajala. Kot smo videli, se je zanjo približno v istem času ugodno izteklo pravljanje za denar, ki ga je prinesla kot doto Valvasorju. Tako Krškega leta 1699 ni zapustila »ubožna vdova«, temveč »stara nevesta«, ki je imela pod palcem spet nekaj svojega.

Na novi dom Gracarjev turn pod Gorjanci je pripeljala obe hčerki in morda tudi najmlajšega sina *Franca Engelberta*, ki mu je bilo tedaj, če je bil še živ, dobrih šest let. Ker krška in šentjernejska mrliška knjiga iz tega časa nista ohranjeni, ni moč ugotoviti, kdaj je umrl. Vsekakor kot mladenič nikoli ni botroval kakšnemu šentjernejskemu krščencu, njegovo neomenjanje v poznejših dokumentih Ane Maksimile in pl. Buseta pa močno govori v prid domnevi, da je Valvasorjev najmlajši umrl kot otrok, prejkone še v Krškem. Navzočnost njegove matere in sestre na Gracarjevem turnu lahko merimo predvsem po dokumentih v mlajših zapuščinskih inventarjih in po omembah v šentjernejskih matičnih knjigah. Tako je Ana Maksimila, zdaj »à Buseth nata Zhezhkorin« prvič in tudi edinokrat botrovala 27. novembra 1701. Do leta 1712, ko v krstnih maticah nastopi daljša vrzel, ji je kot botra dvakrat sledila mlajša hči Regina

da je vdova Valvasorjeva o pleterskem dvorcu sklenila nekakšno pogodbo (*Contract*) tudi z neko »gospo Tauffrer« (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 123, fasc. L, W–81, 11. 7. 1724, str. 49–50, No. 69). Ta je lahko samo njena »primožena polsestra« Marija Rozina Antonija pl. Tauffrer, Wernegkova hči in dedinja (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko št. 6 (1662–1756), fol. 96). V imenjski knjigi za Kranjsko je bilo lastništvo Ane Maksimile vpisano z zamudo šele leta 1707, torej enajst let zatem, ko je Pleterje podedovala in deset let po njegovi prodaji. Kot Ana Maksimila pl. Buset roj. baronica Zetscherker je podedovano posest (*dies anererbte Guett*) prodala grofu Francu Jožefu Lambergu in njegovi ženi Mariji Eleonori (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko št. 6 (1662–1756), fol. 87), kar se je v resnici zgodilo že leta 1697.

Konstancija, prvič 16. aprila 1707 še kot gospodična »L. B. à Valvasor«, drugič pa 8. marca 1711 že kot vdova po pl. Wernegku, obakrat v vlogi botre novorojencu pl. Gusičev s sosednjega Prežeka. Ni naključje, da je bil pri drugem krstu boter Volf Sigmund pl. Dienersperg, s katerim je dva meseca in pol pozneje stopila pred oltar.³⁰⁷

Njena mati Ana Maksimila pl. Buset, rojena baronica Zetschker in vdova baronica Valvasor, se je očitno dobro znašla v novem-starem okolju pod Gorjanci, med sedanjim domom na Gracarjevem turnu, nekdanjim domom na Vrhovem ter okoliško gospodo, ki jo je poznala še iz mladih let. Obe hčerki je še rosno mladi omožila v grajski kapeli Gracarjevega turna³⁰⁸ ter ju v gmotnem oziru dokaj dobro preskrbela. Na svečnico, 2. februarja 1704, je kot nevesta barona *Adama Sigfrida Juriča (Juritsch)* z gradu Struga stopila pred oltar komaj šestnajstletna *Katarina Frančiška*,³⁰⁹ tri leta pozneje, 28. maja 1707, pa v svoj prvi zakon *Regina Konstancija*, izvoljenka *Janeza Lovrenca pl. Wernegka*, nečaka materinega očima,³¹⁰ sicer gospoda sosednje graščinice Volavče. Isto ovdovelo hčerko je mati natanko čez štiri leta, 28. maja 1711, še drugič spretno poročila, tokrat z *Volfom Sigmundom pl. Dienerspergom*,³¹¹ bratrancem svojega moža in – kar ni nepomembno – enim od dveh dedičev Gracarjevega turna.³¹²

Kot pričajo zapuščinski inventarji, Valvasorjevi hčerki nista odšli zdoma brez popotnice, saj je vsaka dobila obljubljenih 2.000 goldinarjev kranjske deželne veljave. Datum izstavitve pobotnice Janeza Herbarda pl. Buseta 14. februar 1704, ko je od svoje žene Ane Maksimile prejel 2.600 goldinarjev deželne veljave,³¹³ je gotovo povezan s poroko njene hčerke Katarine Frančiške dvanajst dni prej. Zdi se, da je Ana Maksimila možu vrnila vsoto, ki ji jo je bil ta posodil za doto njeni hčerki. Hči Katarina Frančiška baronica Jurič je namreč nenavedenega

³⁰⁷ Župnijski urad Šentjernej, R 1698–1729 (dejansko 1698–1712 in 1728–29), 27. 11. 1701, 16. 4. 1707, 8. 3. 1711. – Janez Herbard pl. Buset je po poroki z Ano Maksimilo botroval samo še dvakrat, otrokoma pl. Semeničev in pl. Gusičev, oba krsta pa sta bila že v letu 1700, dne 11. 3. in 28. 8. (prav tam).

³⁰⁸ P. Radicsu se ni zdelo vredno razrešiti niti vprašanja, kateri grad se skriva pod imenom »Rastenberga«, ki ga navaja kot kraj poroke Katarine Frančiške (P. RADICS, *Johann Weikhard* (kot v op. 2) 199, 347). Podatek je povzel po rodovniku baronov Juričev: J. B. WITTING, *Beiträge* (kot v op. 29) 169. Wittingov napačni zapis imena gradu »Rastenberga« namesto pravičnega »Fastenberg« izvira zanesljivo iz rokopisnega rodovnika Juričev v Kranjskem deželnem muzeju, danes v ARS, AS 1075, Zbirka rodovnikov, št. 52. Ko bi ga Radics razvozlat, bi zlahka izsledil tudi Valvasorjevo vdovo in najmlajšo hčerko.

³⁰⁹ Poročna pogodba je navedena v zapuščinskem inventarju njene mlajše sestre Regine Konstancije pl. Dienersperg (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 18, fasc. XI, D–25, 25. 2. in 7. 3. 1755, str. 4). Podatek o poroki 2. februarja 1704 na gradu Gracarjev turn je z napačnim imenom gradu »Rastenberga« objavil že P. RADICS, *Johann Weikhard* (kot v op. 2) 347. L. SCHIVIZ von SCHIVIZHOFFEN, *Der Adel* (kot v op. 46) poroke nima, prav tako ne podatkov o morebitnih otrocih. Baron Adam Sigfrid je umrl leta 1741 (P. RADICS, *Johann Weikhard* (kot v op. 2) 347), nakar je vdova kot laikinja vstopila k ljubljanskim uršulinkam in tam 12. junija 1747 tudi umrla. Po mrliški knjigi so njeno truplo pokopali v Novem mestu, vendar pokop v mrliško matico župnije Novo mesto–Kapitelj ni vpisan (ŽU Novo mesto–Kapitelj, M 1736–1752), ker je bila pokopana v frančiškanski cerkvi (A. FURLAN, *Zgodovina frančiškanske* (kot v op. 120) 28).

³¹⁰ O sorodstvenem razmerju med Janezom Jurijem in Janezom Lovrencem pl. Wernegkom: M. SMOLE, *Graščine* (kot v op. 37) 542. Janez Lovrenc je umrl leta 1710, vdova Regina Konstancija pa je naslednje leto kot dedinja Volavč tam postala žena Volfa Sigmunda pl. Dienersberga. Obe poročni pogodbi navaja njen zapuščinski inventar iz leta 1755 (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 18, fasc. XI, D–25, 25. 2. in 7. 3. 1755, str. 4). Umrla je v začetku leta 1755 v Novem mestu in je pokopana v tamkajšnji frančiškanski cerkvi (A. FURLAN, *Zgodovina frančiškanske* (kot v op. 120) 29), ne da bi bil pokop zabeležen tudi v župnijski matični knjigi (ŽU Novo mesto – Kapitelj, M 1752–1769).

³¹¹ Regest poročne pogodbe najdemo v zapuščinskih inventarjih ženina in neveste: ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 18, fasc. XI, D–22, 14. 3. 1752, str. 11, No. 12; prav tam, D–25, 25. 2. in 7. 3. 1755, str. 4, No. 4.

³¹² Janez Herbard pl. Buset je v oporoki imenoval za dediča poleg njega tudi Franca Rajmunda pl. Buseta, ta pa je svoje pravice z odpovedjo, datirano na Volavčah 29. decembra 1724, prenesel na Dienersperga (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 18, fasc. XI, D–22, 14. 3. 1752, str. 6–7, No. 3).

³¹³ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 123, fasc. L, W–81, zapuščinski inventar Janeza Herbarda pl. Buseta 11. 7. 1724, str. 43, No. 55.

dne prejela od matere dva tisoč goldinarjev kranjske veljave.³¹⁴ Da bi imela dovolj za doto mlajši hčerki, je morala Ana Maksimila končno poseči po svojih nepremičninah. Ni naključje, da je pol leta pred hčerkino poroko, konec leta 1706, prodala Valvasorjevo hišo v Krškem.³¹⁵ Tako je hčerki Regini Konstanciji pl. Wernegk najpozneje 16. septembra 1709 izročila 2.000 goldinarjev deželne veljave,³¹⁶ kolikor je morala hči po poročni pogodbi prinesiti v zakon svojemu možu.

Ana Maksimila je le malo zatem doživela smrt zeta pl. Wernegka³¹⁷ in slabi dve leti pozneje hčerkino vnovično možitev, tokrat z že omenjenim Volfom Sigmundom pl. Dienerspergom, lastnikom sosednjega Vrhovega.³¹⁸ Za hčerki je torej več kot dobro poskrbela in z mislijo na njuno gmotno preskrbljenost je nekdanja vdova Valvasor lahko pomirjena zatisnila oči. Kdaj natanko se je to zgodilo, zaradi daljše vrzeli v šentjernejskih mrliških knjigah ni znano.³¹⁹ Živa je bila še 5. maja 1713, ko ji je mož podpisal pobotnico za prejetih 113 goldinarjev,³²⁰ umrla pa je verjetno nedolgo pred 19. aprilom 1716, ko sta njeni hčerki svojemu očimu vdovcu pl. Busetu prepustili v dosmrtni užitek dediščino po materi, zapisano v njeni poročni pogodbi (*an ihren Mütterlichen Heüratthlichen Sprüchen /.../ ad dies Vitae gelassenen genuss betreffend*).³²¹ Ob smrti ji je bilo torej najmanj 50 let, če je morda umrla že leta 1713 in prišla na svet kot posthumna hči šele v letu 1663, skoraj gotovo pa jih še ni imela 60. Pokopali so jo bodisi v šentjernejski župnijski cerkvi³²² bodisi v grobnici pl. Busetov v frančiškanski cerkvi v Novem mestu, kjer je želel biti pokopan njen drugi mož.³²³ Vdovec Janez Herbard ali skrajšano samo Herbard,³²⁴ se je po smrti Ane Maksimile poročil še tretjič, in sicer s Felicito roj. pl. Gusič (Gusitsch), ki je bila še živa, ko se je sredi leta 1724 tudi sam poslovil od tega sveta.³²⁵

Vrnimo se v leto 1699, ki je bilo za Valvasorjevo vdovo in hčerki vsekakor prelomno. Z odselitvijo iz Krškega so se otresele bremena relativne »revščine« ter okrnjenega ugleda, v kar

³¹⁴ Prav tam, str. 21, No. 10.

³¹⁵ Prav tam, str. 31–32, No. 30.

³¹⁶ Prav tam, str. 20–21, No. 9. – V zapuščinskem inventarju je sicer pri Regini Konstanciji naveden njen poznejši priimek pl. Dienersperg, tako kot se je pisala od leta 1711 in tudi ob očitovi smrti, ko je inventar nastal.

³¹⁷ Njegova oporoka nosi datum 24. februar 1710, zapuščinski inventar pa 8. april 1710 (ARS, AS 308, Zbirka testamentov, II. serija, fasc. W 1–49, testament W–27; AS 309, Zap. inv., šk. 123, fasc. L, W–70, 8. 4. 1710).

³¹⁸ Dienersperg je kupil Vrhovo leta 1706 (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), fol. 96, 189). M. Smole je zmotno zapisala, da mu je Vrhovo prinesla v zakon šele Regina Konstancija roj. Valvasor, in sicer kot dediščino po prvem možu Janezu Lovrencu pl. Wernegku (M. SMOLE, *Graščine* (kot v op. 37) 542).

³¹⁹ Vpisi umrlih prenehajo v krstnih (!) maticah leta 1700, najstarejša ohranjena mrliška matica pa se začinja šele leta 1732 (Župnijski urad Šentjernej, M 1732–1747). Tudi evidence krstov za čas od 1712 do 1728 ni, zato Ani Maksimili pred smrtjo ni moč slediti niti kot krstni botri.

³²⁰ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 123, fasc. L, W–81, 11. 7. 1724, str. 43, No. 56.

³²¹ Prav tam, str. 21–22, No. 11.

³²² V župnijsko cerkev so sicer polagali k večnemu počitku umrle z Gracarjevega turna in drugih okoliških gradov, npr. 8. aprila 1743 tamkajšnjega hišnega duhovnika Štefana Žalca (Saletz) ali 20. 8. istega leta njegovega naslednika Jurija Žvanuta: »In Crÿpta Parochialis ecclesiae« (Župnijski urad Šentjernej, M 1747–1759, 8. 4. 1753, 20. 8. 1753). Prvi pokop v cerkvi je v mrliških maticah zabeležen 13. 3. 1696, ko so 2-letno Marijo Ivano baronico Jurič s Struge pokopali »in Ecclia Parochiali S: Bartholomÿ« (Župnijski urad Šentjernej, M 1693–1697 v: R 1693–1698).

³²³ Željo, da ga pokopljejo v rodbinski grobnici (*in Vnser Sarg zu Neistal*) je izrazil v oporoki, napisani dobro leto pred smrtjo (ARS, AS 308, Zbirka testamentov, II. serija, fasc. B 1–42, testament B–28, 27. 2. 1723). O Busetovi grobnici: A. FURLAN, *Zgodovina frančiškanske* (kot v op. 120) 26 in 28. Po frančiškanskih virih je bil tu okoli leta 1714 pokopan Vajkard Buset (prav tam, 27), nista pa znana pokopa Janeza Herbarda in Ane Maksimile, ki ju prav tako ne beleži mrliška matica župnije Novo mesto–kapitelj (Kapiteljski arhiv Novo mesto, šk. 66, M/1 1704–1728); ta se dejansko začinja šele julija 1715.

³²⁴ Tako ga, denimo, največkrat imenuje inventar njegove zapuščine v: ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 123, fasc. L, W–81, 11. 7. 1724, str. 5, 24, 42.

³²⁵ Prav tam, str. 5. – Kolikor se po moževi smrti ni odselila drugam, je Felicita pl. Buset najverjetneje umrla pred jesenjo 1732, ko se začinja ohranjena mrliška matična knjiga šentjernejske župnije.

Gracarjev turn, zadnji dom Valvasorjeve vdove, po Valvasorjevi Topografiji Kranjske (1679)

jih je s svojimi velikopoteznimi podvigi pahnil Janez Vajkard. Krško obdobje je bilo treba zdaj čimprej pozabiti, le še hiša je naslednjih sedem let čakala dobrega kupca, da je imela ena od hčera dovolj za doto. V tem času, na prelomu iz 17. v 18. stoletje, so se v bistvenem zapečatile usode vseh Valvasorjevih otrok, tako hčera iz drugega zakona, ki sta bili v rokah »poročne politike« svoje matere, kakor tudi hčerke in treh sinov iz polihistorjevega prvega zakona. Sinovi so bili že vsi v samostanih, prva dva pri frančiškanih in tretji pri cistercijanih,³²⁶ ko se je leta 1705 končno našla rešitev tudi za najstarejšo hčerko iz prvega zakona Ivano Rozino, takrat ne več rosno mlado 27-letnico. Dne 9. novembra omenjenega leta so v poročno matico župnije Svibno, kjer se je nevesta mudila v graščini Zavrh pri bratrance Juriju Maksimilijanu, vpisali njeno poroko s *Francem Ludvikom pl. Scarlichijem*.³²⁷ Vdovec s kopico otrok in skoraj brez premoženja³²⁸ je bil pač edini primeren za Valvasorjevo najstarejšo hčerko, ki je tako od vseh polihistorjevih otrok najbolj občutila očetov gmotni zaton. Drugače kot polsestri namreč ni imela zaščitniške matere niti drugih sorodnikov, pripravljenih v njeno dobro poseči v lasten žep.

Vsaka po svoje so zanimive nadaljnje življenjske poti Valvasorjevih šestih odraslih otrok, še posebej življenje najmlajše hčerke Regine Konstancije pl. Dienerspergove, edine, katere rod se je nadaljeval tudi v tretjo in nadaljnje generacije vse do današnjih dni. Njen dom in družina sta sploh močno zaznamovala utrip plemiškega družabnega življenja na vzhodnem Dolenjskem, nazadnje pa doživela domala dekadenten konec. Vsi štirje vnuki, Valvasorjevi

³²⁶ Wolfgang Vajkard je vstopil k frančiškani v Nazarjah 11. 8. 1697, Janez Ludvik prav tam 7. 8. 1701 (Arhiv frančiškanskega samostana v Novem mestu, Tyrocinium Seraphicum Sive Liber Indultionis Fratrum 1656–1753, str. 20 in 22), Janez Volf Engelbreht pa marca 1705 v Kostanjevici k cistercijanom (J. MLINARIČ, *Kostanjeviška opatija* (kot v op. 120) 516).

³²⁷ Podatek o poroki, vpisan v danes izgubljeni poročni matici župnije Svibno, je objavil L. SCHIVIZ von SCHIVIZHOFFEN, *Der Adel* (kot v op. 46) 337, vendar z bistveno napako, saj nevesto naslavlja kot vdovo, namesto kot hčerko Janeza Vajkarda Valvasorja, in s skrajšanim imenom Ana Rozina.

³²⁸ Leta 1697 je od sorodnika svoje prve žene Janeza Andreja pl. Semeniča kupil hubo pri Mokronogu, isto leto pa še imenje petih hub in pol v sosednji župniji Šentrupert (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), fol. 143). Tu je ob poroki tudi prebival, saj poročna matica kot njegov dom navaja Mirno.

pravnuki – grofa in grofici Paradeiser –, so ostali brez potomstva, oba njena vnuka oz. polihistorjeva moška pravnuka sta v svojih najlepših letih zblaznela in do smrti leta 1812 oziroma 1823 skupaj kar 61 let preživela vsak v svoji bolnišnici. Konec 18. stoletja je Gracarjev turn, »kraj nesrečnega spomina«, zapustila še zadnja Valvasorjeva dolenska potomka, umrla leta 1810 v Ljubljani.³²⁹ Polihistorjev rod se je tako nadaljeval le po veji druge vnukinje pl. Dienerspergove, ki je že od leta 1732 živela na Štajerskem in sčasoma povsem izgubila stike s Kranjsko ter védenje o znamenitem predniku. V 19. stoletju se je družina iz Slovenske Štajerske skoraj v celoti preselila v Gradec, poslednja Valvasorjeva potomka na slovenskih tleh pa je po zadnjih ugotovitvah umrla leta 1923 v Mariboru.³³⁰

Ker potomstvo znamenitega kranjskega polihistorja že občutno presega okvir pričujočega prispevka in kliče po nadaljevanju, bo njegovi biološki dediščini in duhovni zapuščini posvečena posebna razprava.

Zusammenfassung

Unbekanntes und Überraschendes über Leben, Familie, Tod, Grab und Nachlass von Johann Weichard Valvasor (Janez Vajkard Valvasor)

Boris Golec

Trotz zweier Monographien und einer umfangreichen Bibliographie blieben hinsichtlich des Krainer Polyhistor Johann Weichard Valvasor (1641–1693), am besten bekannt als Verfasser des umfangreichen landeskundlichen Werks *Die Ehre des Hertzogthums Crain* (Nürnberg 1689) mehrere Fragen vor allem sein Privatleben, Familie und Nachlass betreffend unzureichend beantwortet. Auch die vorliegende Abhandlung bringt kein genaueres Porträt Valvasors, werden darin doch nur ausgewählte Fragen zur Person des Polyhistor und zu seinen Familienmitgliedern behandelt. Besonders jene, die neue Tatsachen zutage förderten, die anschließend die Richtschnur für die Lösung der alten-neuen Fragen darstellen sollten. Es stellte sich nämlich heraus, dass viele primäre Quellen noch nicht bekannt waren und daher nicht erschlossen wurden, einige bereits bekannte Tatsachen sind in Vergessenheit geraten, andere wiederum forderten angesichts der bisher noch nicht herangezogenen Quellen eine Neuinterpretation.

Rechtlich umstritten ist Valvasors Freiherrntitel, weil er eigentlich nie Freiherr war. Im Jahre 1667 wurde nur ein Teil seiner Verwandten in den Freiherrnstand erhoben, von denen ihm sein Halbbruder am nächsten stand. Trotzdem wurde der Freiherrntitel mit der Zeit stillschweigend, jedoch unberechtigt, auf den gesamten Krainer Zweig der Valvasor übertragen. Dazu trug in erster Linie Johann Weichard selbst durch die Herausgabe seiner *Ehre des Hertzogthums Crain* im Jahr 1689 bei, nachdem er sich den Titel langsam und behutsam gut ein Jahrzehnt lang selbst zugelegt hatte, zuerst so, dass andere ihn mit dem Freiherrntitel ehrten. Zum ersten Mal wagte er es, nach einem Feldzug während des sog. Wiener Krieges im Jahre 1683 als Freiherr halb öffentlich aufzutreten, dann in seiner Korrespondenz mit dem Ausland und endlich öffentlich in den beiden monumentalen Druckwerken (1688 und 1689), als er bereits ein anerkannter Wissenschaftler und Mitglied der englischen wissenschaftlichen Gesellschaft *Royal Society* war.

Valvasors Zuhause war in seinen reifen Jahren das Schloss Bogenšperk (Wagensberg) bei Litija (Littai), östlich von Ljubljana (Laibach) gelegen. Er erstand es unmittelbar nach seiner ersten Heirat im Jahre 1672. Viele Fragen tauchen im Zusammenhang mit seiner engeren Familie auf. Wenn er selbst keinen Stammbaum (bis 1689) veröffentlicht hätte, wüssten wir nichts von seinen frühzeitig gestorbenen

³²⁹ Glavni viri o kranjski veji Dienerspergov in njenem nadaljevanju z grofi Paradeiser: ARS, AS 1075, Zbirka rodovnikov, št. 52, Dienersperg; AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 123; J. B. WITTING, Beiträge (kot v op. 8) 135; ZAL, LJU 340, Lazarinijeva genealoška zbirka, šk. VIII, Dienersperg; šk. XXV, Paradeiser.

³³⁰ Najpomembnejši viri o štajerskih Dienerspergih in njihovem potomstvu do danes: ARS, AS 1075, Zbirka rodovnikov, št. 52, Dienersperg; ZAL, LJU 340, Lazarinijeva genealoška zbirka, šk. VIII, Dienersperg; prav tam, šk. X, Gadolla; StLA, A, Dienersperg, K 1, K 2; Handschriften, Gruppe 2, No. 911; Ahnentafel Familie Gadolla - Gadolla: <http://www.gadolla.com/ahnen.htm> (Google, 21. nov. 2006).

Kindern. Nur drei von neun Kindern aus der ersten Ehe waren nämlich zu Hause getauft worden, die übrigen aber allem Anschein nach auf Valvasors Reisen außerhalb seines Heimatlandes, scheiden doch bewiesenermaßen viele potentielle Pfarren, wo sie hätten getauft sein können, aus. Überraschenderweise wurden zwei bisher unbekannte Töchter aus der zweiten Ehe (nach 1687) entdeckt, die ebenso nicht zu Hause geboren wurden. Die eine ist in der frühen Jugend gestorben, die andere schenkte Valvasor als einziger Urenkel und Nachkommen bis heutzutage. Diese Tochter mit dem Namen Regina Konstantia wurde bereits am Ende des 19. Jahrhunderts entdeckt, dann aber bis heute vergessen. In beiden Ehen hatte Valvasor mindestens 13, vielleicht auch 14 Kinder, und nicht nur 11, wie bisher bekannt war.

Das wissenschaftliche und publizistische Werk trieb den bereits kranken Valvasor im Jahre 1692 in den finanziellen Ruin. Er war gezwungen, sowohl seinen Landbesitz als auch sein Haus in Ljubljana (Laibach) zu verkaufen. Mit seiner Familie oder lediglich mit deren jüngerem Teil siedelte er in ein gekauftes Haus in Krško (Gurkfeld) an der Save über, unweit von der kroatischen Grenze. Die Feststellungen hinsichtlich seiner Familie und des späteren Schicksals seiner zweiten Frau tragen zum Verständnis ihrer Ansiedlung in dieser provinziellen, obwohl verkehrsmäßig günstig gelegenen Stadt bei. Seine Frau hatte in der Umgebung Verwandte und wartete auf ein Erbe, von dem die Valvasors erst hätten leben können.

Noch immer unbekannt ist der Todestag des Polyhistor im Herbst 1693 in Krško (Gurkfeld), dennoch verfügen wir jetzt über ein annäherndes Datum: wenigstens ein paar Tage vor dem 16. November. Eine eingehende Studie widerlegte auch einen anderthalb Jahrhunderte währenden Irrtum über das Haus, das sich in Valvasors Besitz befunden haben und in dem er gestorben sein soll. Das heutige Valvasorhaus steht einige Dutzend Meter weiter entfernt von dem eigentlichen Haus, in dem Valvasor starb und das von Valvasors Witwe gut ein Jahrzehnt später verkauft wurde. Eine Gegenüberstellung von neuen und alten Quellen ließ ebenso Zweifel aufkommen hinsichtlich seines Begräbnisortes. Die Behauptung, er sei in der Familiengruft auf Schloss Medija (Gallenegg) begraben, wo erwiesenermaßen seine erste Frau und fünf Kinder ruhen, wurde erst gut zwanzig Jahre nach seinem Tode niedergeschrieben und verschaffte sich angesichts des Mangels an zuverlässigeren Zeugnissen Geltung. Einsicht in die Sterbematrikel der Pfarre Vače (Waatsch) – die bisher noch niemand vorgenommen hatte – ergab, dass Valvasors Tod dort nicht eingetragen ist. Außer einer unregelmäßigen Führung der Sterbematrikel, unter anderem gerade zu Valvasors Todeszeit, kann der mangelnde Eintrag seines Todes auch anderen Ursachen zugeschrieben werden – etwa der, dass er überhaupt nicht auf Schloss Medija (Gallenegg) begraben wurde, sondern eher in der Krypta der Stadtkirche von Krško (Gurkfeld), was sich wegen der nicht vorhandenen Krškoer Sterbematrikel nicht überprüfen lässt.

Durch die Entdeckung eines weiteren revidierten Nachlassinventars aus dem Jahr 1700 und durch Analyse der vorhandenen Inventare nimmt auch das Schicksal des übrigen Vermögens und Nachlasses von Valvasor deutlichere Züge an. Johann Weichard nahm noch vor seinem Abgang von Schloss Bogenšperk (Wagensberg) im Herbst 1692 eine gründliche Säuberung seiner Notizen und Vorlagen vor, nachdem er sich schon früher vom überwiegenden Teil seiner Bibliothek hatte trennen müssen. Nach Krško (Gurkfeld) nahm er nur die Sammlung mathematischer und anderer Instrumente, unentbehrliches Rüstzeug, gut hundert verschiedener Abbildungen und nur einige wenige Bücher mit, während das Gros der Fachliteratur vorübergehend auf Schloss Bogenšperk (Wagensberg) zurückblieb. Seinen Erben fielen also nur Reste seines geistigen, wissenschaftlichen und graphischen Erbes zu. Es steht lediglich fest, wer die mathematischen Instrumente erstanden hat, die übrigen den höchsten Wert hatten. Der Vormund der Kinder aus der ersten Ehe und die Witwe waren vielmehr als am uneinlösbaren Nachlass am »handfesten« Vermögen interessiert. Vieles machte sich Valvasors Schwager Edler von Graffenweger zu Eigen, mit welchem Valvasors zweite Frau noch einige Jahre um den Nachlass des Ehemanns prozessieren musste. Der Nachlass reichte nicht aus, um die in den beiden Heiratsverträgen festgeschriebenen Bestimmungen zu erfüllen. Die neue herangezogene Quelle – die Protokolle des Krainer Schranngerichts – offenbaren, dass schließlich der Abt des Zisterzienser Klosters in Kostanjevica (Landstraß) die Vormundschaft über das Erbe der Kinder aus der ersten Ehe übernahm. Seit 1716 fehlt davon jede Spur.

Die im Jahre 1982 veröffentlichte Angabe über die Witwe Anna Maximila ermöglichte schließlich, ihr Schicksal zu verfolgen. Sie erlangte das Erbe nach ihren Verwandten, was ihr ermöglichte – nachdem sie sechs Jahre als »arme Witwe« verbracht hatte – im Jahre 1699 wieder zu heiraten. Mit ihren beiden Töchtern siedelte sie zu ihrem Gemahl einem Edlen von Buset auf Gut Fastenberg (Gracarjev turn) bei

Šentjernej (St. Barthelmä) über, wo die Töchter nach einigen Jahren heirateten. Anna Maximila starb zwischen 1713 und 1716.

Von Interesse ist auch das Schicksal der sechs erwachsenen Kinder Valvasors und anderer Nachkommen. Alle drei Söhne wurden Ordensgeistliche, zwei Franziskaner und einer Zisterzienser, unter ihnen nur einer auch Gelehrter und Schriftsteller. Von den drei Töchtern hatte nur die jüngste Regina Konstantia Enkel, und zwar zwei Enkelinnen, die den krainischen und steirischen Zweig der Nachkommenschaft Valvasors begründeten. Der krainische Zweig blieb noch fast ein Jahrhundert lang mit kurzer Unterbrechung in Besitz von Gracarjev turn (Fastenberg) und starb mit zwei geistig umnachteten Brüdern, den Grafen Paradeisern, aus, die nach insgesamt 61 Jahren Krankenhausisolation im Jahre 1812 bzw. 1823 starben. Die Nachkommen des zweiten, steirischen Zweigs der Dienersperg siedelten im 19. Jahrhundert aus dem slowenischen Gebiet aus und ließen sich größtenteils in der steirischen Landeshauptstadt Graz (Österreich) nieder. Der berühmte Vorfahr ist bei ihnen mit der Zeit völlig in Vergessenheit geraten.

Stanislav Južnič

Bošković v Ljubljani

UDK 53(091):929 Bošković

JUŽNIČ Stanislav, dr., zgodovinskih ved, dipl. ing. fizike, Amnim, d.o.o., Univerza v Oklahomi

Bošković v Ljubljani

Zgodovinski časopis, Ljubljana 61/2007 (136), št. 3–4, str. 365–392, cit. 230

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Ključne besede: Ljubljana, jezuiti, zgodovina fizike, Bošković, baron Inocenc Taufferer, grofje Kobencli.

Opisan je pouk fizike v Ljubljani in v Italiji med uveljavljanjem Boškovićeve in različne Newtonove fizike. Raziskane so nove ideje v našem prostoru in primerjane s poukom na rimskem kolegiju. Dokazano je, da so ljubljanski jezuiti veliko pripomogli k uveljavljanju Boškovićeve fizike, saj je Bošković Ljubljano večkrat obiskal. Prvič smo opozorili na močan Boškovičev vpliv na visoko plemstvo habsburške monarhije, predvsem na ljubljansko-goriške grofe in prostozidarje Kobencle.

Avtorski izvleček

UDC 53(091):929 Bošković

JUŽNIČ Stanislav, PhD, Amnim, d.o.o., University of Oklahoma

Bošković in Ljubljana

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 61/2007 (136), No. 3–4, pp. 365–392, 230 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

Key words: Ljubljana, Jesuits, History of Physics, Bošković, Baron Inocenc Taufferer, Counts Cobenzls.

The introduction of Bošković's way of Newtonian physics at Ljubljanese and Italian schools was described. The new ideas used in our lands were compared with the teaching at Roman College. The Ljubljanese Jesuits contributed much to the introduction of Bošković's physics because Bošković visited them several times. The strong influence of Bošković's ideas on high nobility of Habsburg monarchy, especially Counts and freemasons Cobenzls was proved for the first time.

Author's Abstract

1. Uvod

Prيرهjena Descartesova fizika je bila za jezuite vmesna stopnja na poti k Boškovićevi združitvi Newtonovega in Leibnizovega mnenja o sestavi snovi. Bošković je izhajal iz Aristotelove logike in s tem nadaljeval jezuitski način mišljenja. Delce materije je proglasil za točkasta središča sil in upošteval Leibnizovo misel, da v naravi namesto skokov prevladuje zveznost. Sprejel je Newtonovo privlačno silo teže; vendar jo je pri majhnih razdaljah spremenil v silo spremenljive smeri, ki zelo spominja na modele jedrskih sil v sodobni kvantni mehaniki. Pri najmanjših razdaljah je privzel močno odbojno silo in z njo pojasnil navidezno razsežnost masnih točk. Svoj dinamičen model sile je uporabil za opis vseh tedaj znanih fizikalnih pojavov, čeravno ni podrobno obravnaval elektrike. V filozofiji narave je strogo ločeval med duševnostjo in snovjo in tako utemeljil dualistični dinamizem.¹

Po začetnih težavah na rimskem kolegiju so se Boškovićeve ideje hitro uveljavile v katoliških deželah in še posebno v naši habsburški monarhiji. To je bil labodji spev jezuitske znanosti, saj je bil red prepovedan kmalu po Boškovičevem zmagoslavju. Vendar je Boškovičeva fizika preživela ukinitve Družbe, v kateri je nastala, kar se je izmaknilo premalo skrbnemu pogledu številnih sodobnih raziskovalcev.

¹ Alma Sodnik-Zupanec, *Vpliv Boškovićeve prirodne filozofije v naših domačih filozofskih tekstih XVIII. stoletja*, Ljubljana: SAZU, 1943, str. 8–9.

Boškovičeve ideje so bile jezuitom edini res sprejemljivi prehod od Aristotela k Newtonu oziroma Leibnizu. Predkrščanski Ptolemejev sistem z nepremično Zemljo so jezuiti nadomestili z modelom protestanta Tycha Braheja. Brahejeva Zemlja je ostala nepremična, vsi ostali planeti pa so se vrteli okoli Sonca, ki se je sukalo okoli naše Zemlje. Podobno je Jezuit Riccioli² vrtel prva dva planeta, Merkur in Venero, okoli Sonca. Zemljo je obdržal v središču orbit Sonca, Marsa, Saturna, Jupitra in zvezd stalnic.

Rimska kongregacija je ob sodelovanju Boškovića 16. 4. 1757 umaknila prepoved »...vseh knjig, ki trdijo, da je Sonce pri miru in da se Zemlja giblje.« Od tedaj smo tudi v katoliških deželah lahko javno zagovarjali resničnost astronomskega sistema katoliškega kanonika Kopernika,³ ki ga je k objavi knjige pomladi 1543 nagovoril habsburški protestant Rheticus.⁴ Natis knjige je gmotno podprl prvi pruski vojvoda Albert Brandeburški,⁵ luteranski veliki mojster nemškega viteškega reda od leta 1511 in nečak katoliškega poljskega kralja Sigismunda I Jagelonca. Nepodpisan uvod v Kopernikovo knjigo je nastal pod gosjim peresom tedanjega Lutrovega⁶ bližnjega sodelavca, teologa Osiandra⁷ iz Nürnberga. Uvod je bil očitno dober, saj je vojvoda Albert šest let po izidu Kopernikovih *De Revolutionibus* postavil Osiandra za profesorja v Königsberg (Kaliningrad), sto kilometrov severovzhodno od Kopernikovega zadnjega počivališča. Tako sta se vera in politika tesno prepletali pri nastanku in izbiri pravilnega astronomskega sistema sveta. Čeprav je bil Kopernikov model osončja starejši od Tychovega tekmeča, je v drugi polovici 18. stoletja prevladal še v Rimu in z njim v vsem krščanskem svetu, najpozneje pa na Kitajskem. O odmevih bojov za gibljivo Zemljo v katoliški Ljubljani pripoveduje naša zgodba.

2. Viri

Preglednica 1: Rokopisi neznanih rok iz dobe Boškovičeve fizike, ohranjeni v arhivu gregorijanske univerze

Čas	Naslov	APUG	SLU film	Strani
Okoli 1750	In tertiam philosophiae Partem sive physicum	2171	7169.5, 7169.6, 7170.1	522
Okoli 1752	Introductio Ad Phi'a Newtonica De Na'	2242	7172..3	15
Po 1757	Institutiones Philosophicae	1809	7756.4, 1757.1	400
Po 1757	In Universam Philosophia Proemium	1209	3576.1	271

² Giovanni Battista Riccioli (* 17. 4. 1598 Ferrara; SJ; † 25. 6. 1671 Bologna).

³ Nikolaj Kopernik (* 19. 2. 1473 Torun (Torno, Thorn); † 24. 5. 1543 Frombork (Frauenburg)).

⁴ Georg Joachim von Lauchen (Rheticus, * 15. 2. 1514 Feldkirch v Vorarlbergu; † 4. 12. 1576 Košice (Cassovia, Kassa, Kaschau) na Slovaškem).

⁵ Albrecht von Hohenzollern (* 14. 5. 1490 Ansbach; † 20. 3. 1568 Taipau).

⁶ Martin Luter (* 1483; † 1546).

⁷ Andreas Osiander (* 1498; † 1552 (Peter Barker, Bernard R. Goldstein, Patronage and the Production of De Revolutionibus. *Journal for the History of Astronomy*, 2003, 34/4–117: 345–368. Tu str. 361)).

Preglednica 2: Matematični rokopisi profesorjev italijanskih kolegijev zunaj Rima iz dobe vzpona Boškovičeve fizike pred prepovedjo jezuitov

Katedra za fiziko v Italiji	Tema in čas pisanja	Ime	APUG	SLU film	Strani
La Sapienza ⁸	Geometrija, Mehanika	Vitale Giordani in Baccici	1620	1741.2	764
Bologna	1761–1763 ⁹	Antonio Santurini	935	3533.11, 3556.1–2	
	Geometrija 1767	Glicerii Cattaneo ¹⁰	1805	7156.2	200
	1768	Giuseppe Santorini	94	2363.6	170
Bologna?	Fizika okoli 1770	Juan Penalvez	1293	3583.3	330

Preglednica 3: Ljubljanski učni pripomočki iz časov Boškovičevih obiskov

Katedra	Tema in čas rokopisa ali tiska	Ime avtorja	Nahajališče	Strani
Dunaj, fizika 1750	Fizika 1749–1750	Koessler	NUK Ms. 238, 239	235+178
Ljubljana, fizika 1759/60	Mairan 1760	Taufferer ¹¹	NUK	104

3. Fizika v Ljubljani tik pred nastopom Boškoviča

Pater Onuphrius je leta 1749 in 1750 zapisal predavanja splošne in posebne fizike dunajskega profesorja filozofije Koesslerja.¹² Cesarsko mesto je bilo seveda vzor; zato so rokopis v beli Ljubljani s pridom uporabljali pri pouku na jezuitskem kolegiju in je pozneje prišel v fond licejske knjižnice.

Koessler je bil Boškovičev sodobnik, ni pa sprejel njegovih idej. Leta 1749/50 ni citiral Boškovičeve fizike, ki je v naslednjem desetletju prevladala na Dunaju. Orisal je kartezijanski sistem in pri obravnavi vakuumu posebej izpostavil Descartesovo mnenje v primerjavi s peripatetiki. Zanimale so ga meritve razmerij med specifičnimi težami tekočin s sifonom, barometer, teža zraka in Guerickova črpalka ob kateri ni citiral Torricellija ali Boyla. Vedel je, da je vakuum možen v barometru in v podobnih napravah.¹³

⁸ La Sapienza je bilo staro ime Rimske univerze (W.E. Knowles Middleton, *The History of the Barometer*, Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1964, str. 20; Pierre-Noël Mayaud, *La condamnation des livres Coperniciens et sa révocation*, Roma: Pontificia Università Gregoriana, 1997, str. 173).

⁹ Kljub naslovu je Santurini obravnaval le logiko in metafiziko, ne pa fizike.

¹⁰ Cattaneo je svojo logiko zaključil s: »Finis Logicae R. P. Glicerii Cattaneo incepte die 3^a Augusti 1767...«
Daly ga je pomotoma zamenjal s precej starejšim Ottaviom Cattaneo (* 1633; SJ; † 1679), profesorjem fizike na rimskem kolegiju leta 1671/72 in 1675/76 (Lowrie J. Daly, Selected MSS from the fondo Curia, Archivum Pontificiae Universitatis Gregorianae. *Manuscripta*, 1981, 25: 89–106, tu str. 92).

¹¹ Innocenc Taufferer (* 19. 1. 1722 Turn pri Višnji gori; SJ 28. 10. 1738 Dunaj; † 14. 1. 1794 Ljubljana (Carlos Sommervogel, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus, Première partie: Bibliographie par les Pères Augustin et Aloys de Backer, Nouvelle Édition par Carlos Sommervogel, S.J. Strasbourgeois, Tome I–IX, Bruxelles–Paris: publiée par la Province de Belgique*, 4: 916; Joannes Nepomuk Stoeger, *Scriptores Provinciae Austriacae Societatis Jesu ab ejus origine ad nostra usque tempora*. 1–3, Vienna: Congregationis Mechitharisicae, 1855, str. 273, 362; SBL, 12: 15–25)).

¹² Joseph Koessler (Kessler, * 1711; SJ; † 1771).

¹³ Joseph Koessler, *Physica seu Contemplatio Corporum in Genere*. Tradita ad Adm. Rvdo. Perdocto P. Josepho Kessler A:A:L:L: Doctore, et Professore Philia Actuali Anno Salutis MDCCXXXIX... P. Onuphurus, 1749. Papir 215x160 mm, 235 listov. NUK. Ms. 238, 12^v, 101^v, 106^v, 109^v; Joseph Koessler, *Physica Particularis seu Contemplatio*

V poglavju o zveznosti in deljivosti delcev je že spreminjal peripatetično tradicijo. Menil je, da telesa lahko zvezno delimo na sestavne dele.¹⁴ Koesslerjeve ideje so bile tu zelo blizu Boškovičevim, kar je bil bržkone povod za uporabo Koesslerjevega rokopisa v Ljubljani.

Koessler je v posebni fiziki opisal sisteme Pitagore, Aristotela, Ptolemeja, Kopernika in Tycha Braheja. Najdlje se je zadržal pri Kopernikovemu sistemu, ki ga je razlagal in kritiziral na poldrugi strani. Sprejel je Brahejev opis,¹⁵ ki je še nekaj let prevladoval v katoliških deželah, najbolj seveda med jezuiti.

Koessler je vztrajal pri antičnih idejah o štirih elementih; z njihovimi mešanicami si je pomagal pri opisu najnovejših dognanj kemije.¹⁶ Opisal je tri vrste mineralov. K prvi je štel kamne, ki kristalizirajo in so lahko tudi magnetni. Sledile so polkovine in kovine.¹⁷

Splošno fiziko je po tedanji navadi nadaljeval z opisom rastlinskega in nato še živalskega življenja, ki jima je posvetil skoraj tretjino razprave.¹⁸ Na zadnjih dveh listih je dodal petdeset izpitnih tez iz filozofije brez omembe Aristotela v naslovu. Dunajske oblasti so se velikemu antičnemu učitelju hitro odrekale, medtem ko je bila peripatetična tradicija v Rimu še vedno močna.

4. Fizika v Italiji tik pred uveljavitvijo Boškoviča

Tik pred uveljavitvijo Boškovičeve fizike je nam neznan jezuit z enega italijanskih kolegijev utemeljil svoja predavanja na Newtonovi Optiki in pravih filozofiranja. Z idejami nizozemskih newtonijancev 's Gravesanda in Musschenbroeka je spodbijal trditve kartezijanca Rohaulta,¹⁹ Leibnizove monade,²⁰ Wolffa²¹ in atomista Gassendija.²² Musschenbroekove ideje je uporabil proti kartezijanskim vrtincem.²³ Vir gravitacije je iskal v knjigah Genovesija,²⁴ Robervalja, Keplerja, Galileja, Newtona in 's Gravesanda.²⁵

Sprejel je Rohaultovo in Newtonovo mnenje o vakuumu.²⁶ S teorijo Newtonovega varovanja Hauksbeeja²⁷ je pojasnil Huygensove poskuse z »vakuumom v vakuumu« in adhezijo.²⁸

Corporum in Particulari. Supremis sub auspiciis dei ter optimi. Et maximi, atque B.V. Maria audentium omnium patronae et S: Francisci Xaveri Philolia ducis, ac protectoris nostri. Tradita ad Adm. Rvdo. Perdocto et clarissimo Patre Josepho Kessler A:A:L:L: et Philia Doctore Professore Emerito Anno Salutis MDCCXXXXX (1760). Theses ex universa mentis et sensum philosophia (1760–1780), 1750. Papir 210x160 mm, 178 listov. NUK. Ms. 239, 177^v (tezi 11 in 12), 177^v (teza 24); Mirko Dražan Grmek, Rukovet starih medicinskih, matematično-fizičkih, astronomskih, kemijskih i prirodoslovnih rukopisa sačuvanih u Hrvatskoj i Sloveniji. *Rasprave i grada za povijest nauka* (Zagreb: JAZU), 1963, 1: 259–342, tu str. 300–301.

¹⁴ Koessler, n.d. 1749, 131^v; Koessler, n.d. 1750, 177^v (teza 13).

¹⁵ Koessler, n.d. 1750, 11^v, 12^v, 177^v (teza 33).

¹⁶ Koessler, n.d. 1750, 72^v–82^v.

¹⁷ Koessler, n.d. 1750, 112^v–120^v.

¹⁸ Koessler, n.d. 1750, 124^v–176^v.

¹⁹ Jacques Rohault (* 1620; † 1675), *Traité de physique*, Paris, 1671.

²⁰ Anonimno, In tertiam philosophiae Partem sive physicum. De creatione animarum dissertatio. 522 strani z dvanajstimi izpitnimi tezami na štirih straneh in tremi tablam s skupno 23 slikami, okoli 1750, APUG (Arhiv Pontificia Università Gregoriana, Rim, folio:) 2171. SLU (Saint Louis University, Vatican Film Library) filmi 7169.5, 7169.6, 7170.1, str. 7, 19, 81. Daly (n.d. 1981, str. 96) je rokopis napak postavil v 19. stoletje.

²¹ Anonimno, n.d. In tertiam philosophiae, okoli 1750, str. 98.

²² Anonimno, n.d. In tertiam philosophiae, okoli 1750, str. 96.

²³ Anonimno, n.d. In tertiam philosophiae, okoli 1750, str. 104.

²⁴ Antonio Genovesi (* 1712 Castiglione pri Salerno; † 1769) je najprej poučeval v domačem kraju, pozneje pa je predaval filozofijo v Neaplju po Wolffovem nauku (Anonimno, n.d. In tertiam philosophiae, okoli 1750, 106^v).

²⁵ Anonimno, n.d. In tertiam philosophiae, okoli 1750, 383^v–385^v.

²⁶ Anonimno, n.d. In tertiam philosophiae, okoli 1750, 107^v–120^v, 437^v–451^v.

²⁷ Anonimno, n.d. In tertiam philosophiae, okoli 1750, 451^v.

²⁸ Anonimno, n.d. In tertiam philosophiae, okoli 1750, 448^v.

Seveda ni smel pozabiti raziskovanja vakuuma sobrata jezuita Lana.²⁹ Neskončno deljivost snovi je skušal pojasniti z aritmetičnimi pravili;³⁰ prijem ni bil prepričljiv, saj so ga kmalu prekosile Boškovičeve ideje.

Opisal je poskuse pariških akademikov o teži ognja iz leta 1744³¹ in Ricciolijeve³² poskuse s prostim padanjem. Poročal je o Boylovem shranjevanju živil v vakuumu,³³ ki je še tako všeč sodobnim gospodinjam. Svetlobo je razdelil na številne iskre, podobno kot Ørsted skoraj stoletje pozneje.³⁴ Fosforescenco bolonjskega kamna je pojasnil po Musschenbroeku in Beccarii.³⁵ Beccaria je bil zdravnik in profesor kemije na inštitutu znanosti in umetnosti v Bologni, obenem pa član londonske kraljeve družbe.³⁶

Privlačno silo teže je pojasnil z manjšo gostoto zelo lahkih delcev svetlobe v prostoru med telesoma,³⁷ kot je pozneje počel Boškovičev prijatelj Lesage.³⁸ Poleg Huygensa, Musschenbroeka in Newtona je med avtoritete v optiki štel še jezuita Fabrija³⁹ in piariste,⁴⁰ čeprav so bili slednji jezuitom hudi tekmeci v šolstvu.

Razpravo je končal z dvanajstimi nedatiranimi rokopisnimi tezami za izpit iz fizike. V njih je uporabil ideje francoskega duhovnika Malebrancha,⁴¹ Rimljana Boethiusa,⁴² Descartesa,⁴³ peripatetikov, Gassendija in Newtona.⁴⁴ Druga roka je dodala razpravo o stvaritvi na dvajsetih straneh. Večji del dodanega besedila je posegal v kozmologijo in ugibal o snovi kometov.

Drugi, prav tako neznani jezuit z enega italijanskih kolegijev, je pisal takoj po letu 1757. Tedaj je lahko že svobodno uporabljal Kopernikov in Newtonov sistem,⁴⁵ ni pa še omenil Boškoviča. Fiziko je delil na teoretsko-sistematsko in praktično-eksperimentalno. Uporabil je Newtonova pravila filozofiranja⁴⁶ in opisal Boylove poskuse z ozračjem⁴⁷ na skupno sto štiriinpetdesetih straneh prve knjige. V drugi knjigi o astronomiji je obravnaval Galilejev opis Jupitra,⁴⁸ Ptolemejev in Tycho Brahejev sistem⁴⁹ ter Saturnove lune.⁵⁰ Opisal je komete; predvsem tistega, ki se je za dlje časa pokazal leta 1769⁵¹ in je danes znan pod imenom C/1769 P1. V posebni fiziki je navajal Torricelijevu in Boerhaavejevo merjenje teže zraka.

²⁹ Anonimno, n.d. In *tertium philosophiae*, okoli 1750, 157^r. Francesco Tertio de Lana (Terzi, * 13. 12. 1631 Brescia; † 26. 2. 1687 Rim).

³⁰ Anonimno, n.d. In *tertium philosophiae*, okoli 1750, 252^r–270^r.

³¹ Anonimno, n.d. In *tertium philosophiae*, okoli 1750, 390^r.

³² Anonimno, n.d. In *tertium philosophiae*, okoli 1750, 417^r.

³³ Robert Boyle, *The works*. Vol. I–VI. (ur. Thomas Birch), Hildesheim: Georg Olms Verlagbuchhandlung, 1965–1966. 4: 145, 575; Anonimno, n.d. In *tertium philosophiae*, 459^r.

³⁴ Anonimno, n.d. In *tertium philosophiae*, okoli 1750, 460^r; Hans Christian Ørsted, *Selected Works of Hans Christian Ørsted*. (ur. Karen Jelved, Andrew D. Jackson, Ole Knudsen), Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1998, str. 398.

³⁵ Iacobo (Giacomo Bartholomeo) Beccaria (* 1682; † 1766).

³⁶ Anonimno, n.d. In *tertium philosophiae*, okoli 1750, 646^r.

³⁷ Anonimno, n.d. In *tertium philosophiae*, okoli 1750, 476^r.

³⁸ Georges Louis Lesage (* 1724; † 1803).

³⁹ Honorat Fabri (Faber, * 5. 4. 1607 Virieux le Grand; SJ 1626 Avignon; † 8. 3. 1688 Rim).

⁴⁰ Anonimno, n.d. In *tertium philosophiae*, okoli 1750, 503^r, 522^r.

⁴¹ Nicolas Malebranche (* 1638; † 1715).

⁴² Anonimno, n.d. In *tertium philosophiae*, okoli 1750, teza 1. Anicius Manlius Severinus Boethius (* 480; † 524).

⁴³ Anonimno, n.d. In *tertium philosophiae*, okoli 1750, teza 2.

⁴⁴ Anonimno, n.d. In *tertium philosophiae*, okoli 1750, teze 3, 7, 10.

⁴⁵ Anonimno, *Institutiones Philosophicae*, 400 strani, po 1757, APUG 1809, SLU filma 7756.4, 1757.1, str. 231.

⁴⁶ *Regula philosophicandi* (Anonimno, n.d. *Institutiones Philosophicae*, po 1757, str. 1–3).

⁴⁷ Anonimno, n.d. *Institutiones Philosophicae*, po 1757, str. 140.

⁴⁸ Anonimno, n.d. *Institutiones Philosophicae*, po 1757, str. 166.

⁴⁹ Anonimno, n.d. *Institutiones Philosophicae*, po 1757, str. 167.

⁵⁰ Anonimno, n.d. *Institutiones Philosophicae*, po 1757, str. 178.

⁵¹ Anonimno, n.d. *Institutiones Philosophicae*, po 1757, str. 204.

V istem času je tretji neznani jezuitski profesor z enega italijanski kolegijev v svoj rokopis vstavil trideset tez za izpit iz filozofije. V tezah o metafiziki je omenil »Newtonovo sekto« pred Leibnizom.⁵² V splošni fiziki je opisal Leibnizove monade ter substance v sistemih Wolffa, Descartesa, Newtona in Musschenbroeka.⁵³ V posebni fiziki je obravnaval astronomske sisteme Ptolemeja, Tycha Braheja in Kopernika.⁵⁴ Pojasnil je delovanje ognja ter sile teže Sonca in Lune.⁵⁵ Planete je opisal v tezi o fluidih angleškega botanika in kemika Halesa.⁵⁶

Prav tedaj so se nad jezuite začeli zgrinjati oblaki kot nikoli prej. Ponoči 2. 4. 1767 so okoli pet tisoč španskih jezuitov grobo vkrkali na ladje v Španiji in jih izgnali proti Italiji; številne med njimi je strahotna preizkušnja spodbudila k pisanju. Nesreči se je za las izognil poznejši ljubljanski rektor Rieger,⁵⁷ ki se je samo nekaj mesecev prej iz Madrida preselil na Terezijanišče. Špansko kalvarijo je preživel Penalvez, ki je pozneje v svojo razpravo o fiziki vključil še malo nad dvajset strani dolgo pismo poslano Guerreri⁵⁸ iz Bologne. Penalvez je bil Španec, saj je med latinsko fiziko dodal nekaj misli, v nadaljevanju pa še račune z opombami v španščini.⁵⁹

Penalvez je sprejel Newtonovo fiziko s tremi pravili filozofiranja⁶⁰ in kritiziral Leibnizove monade.⁶¹ Razpravljal je o gravitacijskih poskusih Galileja ter jezuitov Grimaldija in boškovičevca V. Riccatija.⁶² Tako je Galilejevo, nekoč sumljivo idejo o vakuumu, prilagodil jezuitski fiziki. Opisal je vakuumske črpalke in pravilno določil hitrosti teles v vakuumu.⁶³ Z računi Boškovičevega prijatelja Mairana in Richerjevimi meritvami je določal dolžino nihala točne ure v različnih krajih.⁶⁴

Penalvez je v glavnem delu rokopisa o sili teže⁶⁵ obravnaval Descartesa, Keplerja, znameniti Halleyjev komet, Clairauta ter Bouguerovo in Condaminejevo odpravo v Peru leta 1735.⁶⁶ Sprejel je Newtonovo teorijo z Musschenbroekovimi poskusi,⁶⁷ ne da bi omenil sorodne Boškovičeve ideje. Rokopis je končal s trinajstimi neoštevilčenimi stranmi o kozmografiji, planetih in njihovih lunah.⁶⁸ Planeta Urana še ni poznal, saj ga je v Anglijo priseljeni Nemeč Herschel odkril šele leta 1781.

⁵² Anonimno, In Universam Philosophia Proemium (271 strani in indeks). In Secunda Philosophia Parte seu Metaphysice Pars Prima (301 strani in indeks, s tremi in pol neoštevilčenimi stranmi s tridesetimi tezami, vstavljenimi med strani 30 in 31 glavnega teksta: Ex Metaphysica (teze I–XX), Ex Physica Generalis (XXI–XXV), Ex Physica Particularis (XXVI–XXX)), po 1757, *APUG* 1209, SLU film 3576.1, teze 1–20.

⁵³ Anonimno, n.d. In Universam Philosophia Proemium, po 1757, teze 21–25.

⁵⁴ Anonimno, n.d. In Universam Philosophia Proemium, po 1757, teze 26–28.

⁵⁵ Anonimno, n.d. In Universam Philosophia Proemium, po 1757, teza 29.

⁵⁶ Stephen Hales (* 1677; † 1761). Anonimno, n.d. In Universam Philosophia Proemium, po 1757, 31 (teza 30). Daly (n.d. 1981) je napačno datiral rokopis v 17. stoletje. Newton, Leibniz in predvsem Musschenbroek ne bi mogli biti omenjeni tako zgodaj.

⁵⁷ Kristjan Rieger (* 14. 5. 1714 Dunaj; SJ 17. 10. 1731 Dunaj; † 26. 3. 1780 Dunaj).

⁵⁸ Albert Juan (Giuseppe) Guerrero iz Bologne je bil lahko povezan z Emmanuelom Jose(ph)om Guerrero (* 1696 Murcie), profesorjem filozofije in teologije v Logroño od 1733 do 1747. Emmanuel je leta 1747 objavil govor, deset let pozneje pa je bil izgnan v Italijo.

⁵⁹ Juan Penalvez, *Tractatus de physica*. okoli 1770, *APUG* 1293, SLU film 3583.3, vstavljeno med strani 72–73 in 249–250.

⁶⁰ Penalvez, n.d. okoli 1770, str. 1–2.

⁶¹ Penalvez, n.d. okoli 1770, str. 23.

⁶² Penalvez, n.d. okoli 1770, str. 107–108. Vincent Riccati (* 1707 Castel-Franco; SJ; † 1775 Treviso).

⁶³ Penalvez, n.d. okoli 1770, str. 110, 113, 165.

⁶⁴ Penalvez, okoli 1770, str. 135, 152, 155.

⁶⁵ Penalvez, n.d. okoli 1770, str. 165–300.

⁶⁶ Penalvez, n.d. okoli 1770, str. 168–214.

⁶⁷ Penalvez, n.d. okoli 1770, str. 300.

⁶⁸ Penalvez, n.d. okoli 1770, str. 12–13.

Baccici je v Rimu zapisal predavanja svojega profesorja matematike Giordanija.⁶⁹ Lotil se je meritev zemljepisne dolžine in aksiomov mehanike za računanje težišča. Ni se spuščal v filozofske dosežke, saj ga je bolj zanimala uporaba matematičnih ved, praktična mehanika in urarstvo.

Bošković se je upravičeno jezil nad počasnim širjenjem svojih idej med jezuiti v Italiji. Leta 1768 ga Giuseppe Santorini ni niti omenil na sto sedemdesetih straneh svojih fizikalnih predavanj. Santorini je začel z opisom dišav v petinšestdesetih poglavjih na osnovi poskusov Boerhaaveja in florentinskih akademikov in se nato posvetil hidrostatici Musschenbroeka in 's Gravesanda.⁷⁰ Dokazoval je, da Boylov vakuum ne vpliva na kapilare, kljub nasprotnim mnenjem Nolleta,⁷¹ Musschenbroeka, Boyla, Sturma, Descartesa, Hooka, Hartsoekerja in Newtona. Rahlo pristransko je hvalil svojega sobrata, jezuita Regnaulta,⁷² katerega opis dvigovanja tekočin v ozkih ceveh se mu je zdel najbolj dognan. Ni omenil poskusov Hauksbeeja o neodvisnosti kapilarne sile od debeline zidov cevi, ki jih je Laplace pozneje zaokrožil v uspešno teorijo.

Santorini je naslednjih sto osemindeset poglavij posvetil elastični sili elektrike. Teorija franklinista Beccarie⁷³ mu je bila bolj po volji od domnev Franklinovega nasprotnika Nolleta. Seveda je bil Beccaria torinski piarist in s tem tekmeč jezuitom; vendar je tedanja republika izobražencev očitno zlahka presejala ideološke meje. V naslednjem delu je Santorini na štiriindesetih poglavjih opisal odboj po mehaniki Newtona in Wolffa. Mehanske zakone je po navadi tistih dni brez zadržkov uporabil v optiki in zadnjih dvaindeset poglavij posvetil odboju svetlobe.

5. Taufferer, fizik in knjižničar v Ljubljani

Vzporedno italijanskim iskanjem sodobnejšega nadomestila za Aristotelovo fiziko so ljubljanski jezuitski šolniki pristavili svoj nič manj samosvoj prispevek. Med najbolj značilnimi zastopniki predboškovičevske Ljubljane je bil Višnjan Inocenc Taufferer. Plemiči Tauffererji so dali Kranjcem več vidnih uradnikov, častnikov in duhovnikov; med slednjimi dva pisatelja slovenskih nabožnih knjig. Kot nižji plemiči so bili v 16. stoletju patriciji v Augsburgu. V drugi polovici 16. stoletja so prišli na Kranjsko, podobno kot Langenmantli in drugi plemiči.

Inocenc je bil nečak cistercijanca Janeza Vajkarda.⁷⁴ Rodil se je kot prvi od dvanajstih otrok; njegov oče je bil baron Maksimilijan Taufferer,⁷⁵ nekdanji Stainerjev sodelavec pri izpitu na ljubljanskem kolegiju.

Maksimilijan Taufferer je po smrti očeta, Marka Tauffererja,⁷⁶ podedoval gospostvo Novi grad v Peščeniku. Njegov ekslibris najdemo v knjigah, ki so pozneje postale del licejske knjižnice v Ljubljani. Bil je brat lepe Katarine, soproge grofa Antona Krištofa Dinzla pl. Angerburga († 1727). Anton Krištof je imel nadvse nadarjene nečake; kar dva, Ignacij Dinzl

⁶⁹ Vitale Giordani, *Studio di matematica fatto da Alessandro Gaulli Baccici nela sur Giovenetù, sotto la direzione dell Sig. Vitale Giordani Lettore di Sapienza*, 18. stoletje, 764 neoštevilčenih strani. *APUG* 1620, SLU film 7141.2.

⁷⁰ Giuseppe Santorini, *Physica Auctore P. Joseph Santorini Soc. Jesu Auditore Hieronimus Calini Ejusdes Societatis Anno MDCCLXVIII*, 1768, *APUG* 94, SLU film 2363.6, poglavja 66–223.

⁷¹ Abbé Jean-Antoine Nollet (* 1700; † 1770).

⁷² Noël Regnault (* 1683; SJ; † 1762).

⁷³ Giacomo Battista Beccaria (Beccheria, * 31. 10. 1716 Mondovi; † 27. 5. 1781 Torino).

⁷⁴ Aleksander Taufferer (Janez Vajkard pater Aleksander Tauffer, * 12. 1. 1703 Ljubljana; † 22. 4. 1760 Kostanjevica).

⁷⁵ Maksimilijan Anton Ignac Taufferer (Taufferer, * 1698; † 1758).

⁷⁶ Baron Marko Anton Taufferer (* 26. 3. 1655 Turn pri Višnji Gori; † 17. 7. 1709 Ljubljana).

in A. Erberg,⁷⁷ sta bila rektorja ljubljanskega kolegija. Prvi je bil sin njegovega brata, Franca Benedikta Dinzla pl. Angerburga, drugi pa sin njegove sestre, Suzane Margarete Dinzl pl. Angerburg.⁷⁸

Maksimilijan Taufferer je izplačal dediščino svojemu bratu, ljubljanskemu profesorju gramatike Sigfridu.⁷⁹ 29. 10. 1721 je Sigfrid denar velikodušno podaril za dokončanje oltarja sv. Frančiška Ksaverija pri sv. Jakobu v Ljubljani.⁸⁰

Inocenčeva mati, Marija Katarina Cecilija, rojena Fürnpfeil pl. Pfeilheimb, je bila je hči Marije Kordule iz plemiške družine Rasp. Raspi so se priselili na Kranjsko leta 1501; do 18. stoletja so služili v deželni upravi in vrlim Kranjcem podpirali šolstvo, gospodarstvo ter umetnosti. V prvi polovici 17. stoletja so kupili posestvo Perovo pri Kamniku in tam zgradili dvorec. Prevezli so tudi gospostvi Jablje in Krumperk. Marija Kordula pl. Rasp, poročena Fürnpfeil pl. Pfeilheim, je bila do 7. 6. 1698 lastnica Abondijevega dvorca pri Nemških vratih v Ljubljani.⁸¹

Inocenčev oče Maksimilian Anton je bil vsaj že leta 1756 lastnik gospostva Zgornje Perovo pri Kamniku. Bil je član kolegija stanovskih odbornikov, okrog leta 1745 pa je postal predsednik urada pri Kranjskih deželnih stanovih in član bratovščine sv. Dizme. Inocenc je imel dva brata duhovnika. Prvi, Jakob Jodok je leta 1810 umrl kot prošt samostana kanonikov avguštincev v mestu Vorauu. Drugi, Franc Ksaver⁸² je med letoma 1752–1756 študiral in doktoriral na Germanicu v Rimu. Marca 1756 je bil posvečen, leta 1764 pa je postal opat v Stični. Jožef II. je opatijo ukinil leta 1784. Seveda si lahko mislimo, da Franc Ksaver ni spadal med največje cesarjeve občudovalce.

Jožef II. se je bolj »prikupil« Inocenčevemu nečaku, Janezu Siegfriedu Tauffererju,⁸³ ki je bil skupaj z Jurijem Vego član dunajske prostozidarske lože Resnična sloga. Leta 1763 je Janez obiskoval prvi letnik nižjih študijev pri jezuitih v Ljubljani. Pri aritmetiki je zasedel šesto mesto, pri zgodovini, zemljepisu in verouku pa prvo.⁸⁴ Naslednjega letnika ni več obiskoval v Ljubljani. Na Dunaju je postal prostozidar, častnik, podjetnik in končno revolucionar jakobinec. Dvorni vojni svet na Dunaju ga je po terezijanskem kazenskem zakoniku obsodil na smrt zaradi žalitve cesarja in veleizdaje. Kazen so izvršili 24. 5. 1796.

Inocenčev oče je imel v lasti Turn pri Višnji gori od leta 1709; za njim je posest dedoval najstarejši sin.⁸⁵ Po študiju na ljubljanskem jezuitskem kolegiju je Inocenc služil kot novic na Dunaju leta 1739 in 1740. Študij humanitete je nadaljeval na gimnaziji v Leobnu leta 1741. Prvi letnik filozofije je poslušal v Gradcu leta 1742, druga dva pa na cesarskem Dunaju. Leta 1745 je v Passauu poučeval gramatikalne razrede. Pot ga je znova zanesla v domačo

⁷⁷ Franc Ksaver Anton Erberg (21. 10. 1695 Dol pri Ljubljani; SJ 27. 10. 1712 Ljubljana; † 3. 10. 1746 Ljubljana).

⁷⁸ Lojze Kovačič, Rektorji jezuitskega kolegija v Ljubljani (9. 8. 1597–29. 9. 1773). *Jezuitski kolegij v Ljubljani* (ur. Vincenc Rajšp), Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Inštitut za zgodovino Cerkev Teološke fakultete v Ljubljani in Provincialat slovenske province Družbe Jezusove, 1998, str. 49–76. Tu str. 57; Majda Smole, *Graščine na nekdanjem Kranjskem*, Ljubljana: DZS, 1982, str. 599.

⁷⁹ Janez Sigefridus Taufferer (Tauffer, * 22. 10. 1693 Ljubljana; SJ 28. 10. 1713 Dunaj; † 17. 10. 1754 Varaždin (Ladislav Lukács, *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Societatis Jesu (1555–1773)*. I–III. Romae: Institutum historicum S.I., 1987–1988. Tu 1988, str. 1690)).

⁸⁰ Lojze Kovačič, Povezave ljubljanskih jezuitov z Akademijo Operozov, *Tretji dan*, 2002, 31/1–2 (282): 104–117. Tu str. 117.

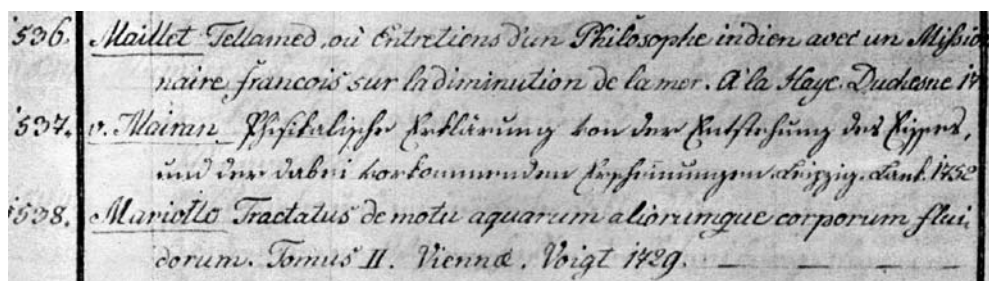
⁸¹ Smole, n.d. 1982, str. 63, 328, 571.

⁸² Jurij Jožef Dizma (Franc Ksaver) Taufferer (* 22. 3. 1733 Turn pri Višnji Gori; † 23. 3. 1789 Ljubljana).

⁸³ Janez Siegfried Her(i)bert Taufferer (* 23. 12. 1750; † 24. 5. 1796).

⁸⁴ *Ljubljanski klasiki 1563–1965* (ur. Živka Črnivec in drugi), Ljubljana: Maturanti klasične gimnazije, 1999, str. 295.

⁸⁵ Anton Nepomuk Taufferer († 1787).

Slika 1: Vpis Mairanove knjige v katalog Franca Ksaverja Wilda (Catalogi Librorum Bibliothecae Publicae Lycei Labacensis in Ducatu Carnioliae. Alphabethisches literarisches Verzeichnis der in der Laybacher Lycealbibliothek vorhandenen Werke. Ljubljana, 1803, NUK. Ms., stran 126).

Ljubljano, kjer je od 1746 do 1748 poučeval gramatikalne in humanitetne razrede ter vodil kongregacije. Po letih poučevanja je bil znova pripravljen za študij na univerzi; čakalo ga je še bogoslovje, ki ga je obiskoval na Dunaju med letoma 1749–1752. V duhovnika je bil slavnostno posvečen leta 1752 v Ljubljani, da so ga lahko slavili številni sorodniki in prijatelji. Znova se je moral seliti, saj ga med letoma 1754–1758 srečamo na Terezijanišču kot profesorja retorike in svetovne zgodovine v humanitetnih razredih. Vmes je naredil zadnje zaobljube 2. 2. 1756. Njegova ljubezen je vendarle veljala domači grudi; ljubljanski mladini je bil med letoma 1759–1767 profesor filozofije, moralne teologije, prefekt študija humanitete, spovednik in voditelj kongregacij. Morda ga je prav prihod nadarjenega mladega Jurija Vege v ljubljanske šole spodbudil, da je leta 1765 pripravil nemško računico za začetnike. Pri anonimno izdanem delu mu je pomagal Lusner,⁸⁶ ki je tri leta pozneje začel poučevati nižje razrede na dunajskem kolegiju. Dvesto osemtrideset strani knjige je razdelil na šest delov. Prva dva dela je posvetil štirim osnovnim računskim operacijam, tretji ulomkom, nato pa se je lotil pretvorb, razmerij in v zadnjem poglavju kvadratov in kubov števil. Na koncu je dodal pet tabel za pretvorbo denarnih enot. Knjiga je bila namenjena bodočim trgovcem in obrtnikom, saj se je veliko študentov po koncu ljubljanskih šol odločilo za uporabne poklice. Zato je Taufferer vključil številne uporabne naloge s podatki iz realnega življenja, v katerih je obravnaval dediščine, obresti in obrti. Nepaginiran dodatek je vseboval pet tabel za pretvorbo kranjskih denarnih enot v avstrijske. Pretvorbe španskih, portugalskih, francoskih, milanskih, toskanskih in papeških denarnih enot po tečajih veljavnih od leta 1755 do 1763 je objavil v četrtem poglavju o prevajanju imenovanih števil na skupno osnovo. Turškega denarja ni omenil,⁸⁷ saj očitno ni bil v obtoku med ljubljanskimi trgovci. Postregel je s številnimi zanimivimi računi in nastopajočim osebam večinoma nadel stara rimska imena v duhu latinskih jezuitskih šol: »Cajus je po smrti zapustil 2452 fl, ob njih pa še 930 fl dolga. Pogrebni stroški so bili 250 fl. Janez je dobil 500 fl, Ferdinand 300 fl, Karel 250 fl, vsi skupaj pa 1050 fl. Četrta delež dediščine sta si razdelila Franc in Peter tako, da je prvi dobil eno, drugi pa dve tretjini. Koliko je dobil vsak?« Taufferer je najprej dediščino brez odbitkov razdelil na štiri dele 1272 fl : 4 = 318 fl. Prvi trije so dobili vsak po toliko, skupaj 954 fl, pred plačilom stroškov pa so skupaj imeli 1050 fl. Po odbitkih zaradi dolga in pogreba je Janez dobil: $1050 : 954 = 500 : x$. Taufferer je nato izračunal neznanko x kot Janezov čisti prihodek v znesku $454 \frac{2}{7}$ fl. Ferdinand je zaslužil $272 \frac{4}{7}$ fl, Karel $227 \frac{1}{7}$ fl, Franc $318 : 3 = 106$ fl, Peter pa dvakrat več

⁸⁶ Jožef Lusner (* 17. 2. 1734 Ljubljana; † 1. 3. 1800 Dunaj (SBL, 1: 687)).

⁸⁷ Inocenc Taufferer, Jožef Lusner, *Kurze Einleitung zur Rechenkunst mit verschiedenen Beyspielen und Vortheilen versehen: zum Gebrauche der laybacherischen Schulen*, Laybach: Johann Frederick Eger, 1765, str. 95–105.

od Franca.⁸⁸ To je bila dovolj zapletena uporaba razmerij in zlatega pravila na koncu petega poglavja Tauffererjevega učbenika; delala bi preglavice še sodobnim študentom. Kot primer pravila napake (regula falsi) je Taufferer zapisal: »Trije hočejo kupiti hišo za 2700 dukatov. Drugi bo dal enkrat več od prvega, tretji pa dvakrat več od drugega. Koliko bo dal vsak?« Taufferer je problem rešil tako, da je za prvega investitorja izbral poljuben izdatek 6, drugi je potem vložil še enkrat toliko, torej 12, tretji pa 36. Vsota izdatkov je bila tako 54. Prvi je plačal $6 \cdot 2700/54$, torej 300 dukatov, drugi 600 in zadnji 1800 dukatov.⁸⁹

Za označevanje kvadratnih korenov je uporabljal sodobno oznako $\sqrt{\quad}$ z dvojko na vrhu,⁹⁰ ki jo danes navadno opuščamo. Naloge s kvadrati in kubi so bile razmeroma preproste, seveda pa so zahtevale uporabo tabel: »Kvadratna parcela meri 12446784 kvadratnih čevljev. Kako dolga je druga parcela, ki ima pol manjšo površino?« Študentje so morali v tabelah poiskati odgovor: 2494.672 čevlja.⁹¹ Zadnjo številko je Taufferer napačno zaokrožil, saj bi na koncu namesto dvojke moral zapisati trojko. Bralca je nato spraševal: »V kubični hiši je 8048096064 zidakov. Koliko jih je v vsaki vrsti?« Odgovor z dva tisoč štirimi zidaki so študentje znova poiskali v tabelah.⁹²

Taufferer se je v Ljubljani povsem udomačil. Leta 1768 je bil kratek čas vodja kongregacij in vzgojitelj v Judenburgu; nato pa je enako delo opravljal v Ljubljani do razpusta Družbe in še po njem. Ljubljanski škof Herberstein⁹³ si je prizadeval za njegovo odstranitev, vendar ni mogel mimo vplivnih Tauffererjevih sorodnikov.

Ko je bila v Ljubljani iz ostankov pogorele knjižnice jezuitskega kolegija, knjižnice Kmetijske družbe ter knjižnih zakladov razpuščenih samostanov ustanovljena prva javna znanstvena knjižnica leta 1774, je postal Inocenc njen prvi vodja. Odgovorno delo je opravljal poldrugo desetletje, od 1774 do 1789, in tako omogočil poznejšo Čopovo utemeljitev ljubljanskega bibliotekarstva. Bil je arhidiakon in generalni vikar goriške nadškofije za Gorenjsko, član komisije za ubožne ter komisije za študije in štipendije na normalkah. Nameraval se je pridružiti Kumerdejevi⁹⁴ filološki akademiji, kjer so hoteli urediti slovenski pravopis. Pridružil se je obnovljeni Akademiji operozov, Kmetijski družbi ter duhovniški bratovščini sv. Mihaela v Mengšu.

Leta 1771 je Inocenc dal natisniti obrednik in ga v izpopolnjeni izdaji ponatisnil naslednje leto. Leta 1788 je izdelal dva zemljevida o teritorialni razdelitvi ljubljanske nadškofije. Med njegovimi učenci so bili Linhart, Vega in dve leti za njima Valentin Vodnik od leta 1770 do 1775.⁹⁵

Ohranile so se teze za izpit iz filozofije pri Tauffererju, pri njem sta Ljubljančan Alojzij Vermati de Vermesfeld in Feichtinger⁹⁶ leta 1760 opisala gibanje zvezd po Kopernikovem sistemu. Nadobudna študenta se pozneje nista več ukvarjala z znanostjo, saj na Kranjskem zunaj kolegija za to niti ni bilo posebno velikih možnosti. Alojz Vermatti (sic!) je 12. 1. 1783 podedoval graščino Mala Loka pri Ihanu (Hoflack) po svojem očetu Antonu, ki je dobil posestvo nekako tri leta prej. Pred dedovanjem je Alojz moral skleniti poravnavo s svojimi brati, sestro in materjo Alojzijo iz slovite ljubljanske družine Florjančič pl. Grinfeldt (Florianschtsch de

⁸⁸ Taufferer, n.d. 1765, str. 194.

⁸⁹ Taufferer, n.d. 1765, str. 206.

⁹⁰ Taufferer, n.d. 1765, str. 235.

⁹¹ Taufferer, n.d. 1765, str. 230.

⁹² Taufferer, n.d. 1765, str. 237.

⁹³ Grof Karel Janez Herberstein (* 1719; † 1787).

⁹⁴ Blaž Kumerdej (* 27. 2. 1738 Zagorica pri Bledu; † 10. 3. 1805 Ljubljana).

⁹⁵ Blaž Kumerdej (* 27. 2. 1738 Zagorica pri Bledu; † 10. 3. 1805 Ljubljana).

⁹⁶ Lojze Kovačič, Taufferer Inocenc, solnik in knjižničar. *Slovenski jezuiti (Maribor)*, April 1993, 27–2/153: 37–38. Tu str. 38.

XXXIII. Tellus ipsa est corpus ad sensum & physice sphaericum, ex terra & aqua. sparsim interjecto fluido igneo, compositum, & aerea atmosphaera cinctum, hominum & brutorum commune habitaculum. Magnitudo ejus absoluta, quamvis adhuc certo definiri non potuit, respectiva tamen ad totum universum instar puncti consideranda est. Exterior superficies in partes duas solidam seu continentem, & fluidam seu aquam; illa denuo in montes, valles, plana, fylvas &c.; hæc in oceanum, maria, fontes, flumina, lacus, paludes, &c. dividitur. Internam compagem accessam variaz terrarum, succorum, & fossilium species; inaccessam autem, quantum conjectura assequi licet, diversa strata terrea, arenosa, & saxea, hiatibus, canalibus, ac cavernis, igne subterraneo, & aqua repletis, interstincta cum igne centrali constituunt. Motus telluris ortum habet ex subita aeris ac vaporum in cavernis subterraneis facta per ignes subterraneos rarefactione, & expansione.

XXXIV. Montes originem suam totalem diluvio universali non debent, sed plerique sunt mundo coevi. Fontes quoque pereuntes probabilius ortum habent ex pluviis, nivibus solutis, ac vaporibus tum a mari, tum continenti subiat; minerales vero ex meatu per venas ac canales diverforum metallorum. semi-

Slika 2: Teze za izpit pri Tauffererju leta 1760 (Knjižnica narodnega muzeja v Ljubljani).

Grienfeld). Alojz bržkone vseh zahtevkov ni mogel plačati in je posest 9. 7. 1798 prodal za 12,000 gld.⁹⁷

Po uvodni tezi sta študenta zagovarjala šestnajst tez iz logike, eno iz metafizike, deset iz ontologije in dvanajst o sv. Duhu. Izpit sta končala s posebej oštevilčenimi fizikalnimi tezami, med njimi je bilo devetnajst splošnih in prav toliko posebnih.

Preglednica 4: Izpit iz fizike pri Tauffererju (1760)

I–IX	Splošno o fiziki in kemiji
X–XV	Gibanje, mehanika
XVI–XVII	Eter, pore v telesih in vakuum
XVIII	Toplota kot hitro vibracijsko gibanje
XIX	Akustika, optika
XX–XXV	Astronomija
XXVI–XXXIII	Ozračje Zemlje in meteorologija
XXXIV–XXXV	Kemijski elementi, kovine
XXXVI	Elektrika in magnetizem
XXXVII–XXXVIII	Rastline in živali

Jezuitski poročevalec je opisal končni izpit pri Tauffererju: »V tem letu smo priredili deset javnih razprav o fiziki z velikim izpitom, kjer so študentje pred avditorijem branili veliko fizikalnih teorij skupaj s poskusi, zasnovanimi po Mairanovih raziskovanjih sprememb v barometru. Sodelovali so slušatelji prvega in zadnjega letnika filozofije ter poznavalsko odgovarjali na zapletena matematična vprašanja, na vprašanja iz logike in metafizike. Javnemu zagovoru je prisostvovalo več kot ducat filozofov, trije kleriki in štirje cerkveni uradniki, med njimi trije plemiči.«⁹⁸ Bil je to prvi ljubljanski izpit, ki so ga javno naslovlili s Kopernikovim imenom; nedvomno priložnost, ki je ni smel zamuditi noben mestni filozof, vreden tega imena.

⁹⁷ Anton Feichtinger je bil krščen za Casparusa Antoniusa v Loki dne 7. 1. 1741.

⁹⁸ *Historia Annua Collegij Labacensis. 1722–1773. NUK. Ms 1544, str. 324.*

Podobno kot zadnji ljubljanski fabrijevec Tricarico,⁹⁹ je tudi Taufferer verjel, da so vibracije etra vzrok toplote. Z etrom je opisal še električne in magnetne pojave, ne da bi uporabil pojem nihanja. Taufferer je Tricarica presegel z razdelitvijo fizike na splošno in posebno, saj ni bil več le profesor fizike kot njegovi predhodniki, temveč po novem profesor splošne in posebne fizike. Podobno delitev je pred njim A. Erberg objavil v učbeniku iz let 1750–1751, ko je še sledil naslovom iz Aristotelovih knjig.

Taufferer je ohranil Tricaricov vrstni red poglavij in je astronomijo štel k posebni fiziki. Tako kot Tricarico tudi Taufferer ni omenjal Boškovićeve teorije. Taufferer je v splošni fiziki obravnaval mehaniko z akustiko in toploto, v posebni fiziki pa druge dele z mejnimi področji astronomije, meteorologije in biologije. Madžar Mako¹⁰⁰ je v svojem učbeniku iz leta 1766 vrstni red spremenil v toliko, da je toploto obravnaval ob optiki na začetku posebne fizike in se s tem približal našemu današnjemu načinu poučevanja. Po drugi strani je Mako splošno fiziko končal s poukom astronomije, kar pozneje ni bilo v navadi.

Tauffererjevi študentje so filozofsko pristopili k splošni fiziki. Fizikalna telesa so bila od Boga ustvarjena bodisi posebej v začetku ali pa so nastala iz prvotnih teles. Splošne lastnosti teles so: nepredirnost, zavzemanje prostora, deljivost in gibljivost. Fizikalna substanca ima poleg materije tudi določeno obliko. Taufferer je snov delil na »antične« in bolj moderne kemične elemente, ki so jih sestavljali osnovni delci. Delci so bili po Gassendiju atomi, po Descartesu elementi, po Leibnizu pa monade.¹⁰¹ Boylovih in Newtonovih sodobnejših razmišljanj o snovi niso omenjali, saj se Taufferer z njimi bržkone ni povsem strinjal.

»Antični« elementi so ogenj, zrak, voda in zemlja. Ogenj so obravnavali kot orodje narave, ne da bi ga ločevali od etra. Zrak je prozoren, prožen, stisljiv fluid z lastno težo. Vodo sestavljajo drobni, homogeni, trdni in nestisljivi delci. Takšno podobo idealne tekočine sta uporabljala tedanja vodilna raziskovalca Euler in D. Bernoulli, čeprav je le redko kdo verjel, da je voda povsem nestisljiva. Prvi resen dokaz stisljivosti vode pa se je posrečil šele s poskusi Herberta na Dunaju in Ambschlla¹⁰² v Ljubljani.

Delce zemlje so Tauffererjevi študentje opisali kot trdne, oglatih oblik, raznolike in težko gibljive. Med kemičnimi elementi so našli živo srebro, žveplo, sol, tekočino in zemljo ali mrtvo tvarino.¹⁰³ Ne dobimo jih v čisti obliki; zato so jih kemiki s svojimi instrumenti izločali iz spojin. Seveda tedanjih elementov ne gre enačiti s sodobnimi, saj so bili do neke mere podobni današnjim agregatnim stanjem.

Živo srebro naj bi zaradi svoje finosti in živahnosti zelo vplivalo na rast in razpadanje teles. Njegovi hlapi so imeli močan vonj, vendar pred Hacquetovimi raziskavami v Idriji še niso dobro poznali njihove škodljivosti. Po drugi strani trdo in zelo gorljivo žveplo različnih barv varuje telesa pred razpadom. Soli so trde, prodorne, v vodi topljive snovi, ki telesom dajejo vonj in trdnost ter jih prav tako varujejo pred razpadom. Opis soli je bil zelo značilen za tedanje prepletanje temeljne in uporabne znanosti, saj je bilo soljenje živil tedaj najbolj priljubljena tehnika konzerviranja.

⁹⁹ Franc Tricarico (* 10. 8. 1719 Reka; SJ 27. 10. 1737 Dunaj; † 1788 Passau).

¹⁰⁰ Paul Mako von Kerek-Gede (* 9. 7. 1723 ali 18. 7. 1724 Jäs-Apath (Jaszapathi) na Ogrskema; SJ 1741; † 19. 8. 1793 Pešta ali Buda), *Compendiaria Physicae Institutio quam in usum auditorium philosophiae. I–II*, Vienna: Trattner, 1762. Razširjena ponatisa: Vienna: Trattner, 1766; Venezia 1786.

¹⁰¹ Inocenc Taufferer, *Dissertatio Cl. Mairani De Causa Variationum Barometri. Tentamen Publicum ex Universa Philosophia, Quod In Archi-Ducali, & Academico Soc. JESU Collegio Labaci ex praelectionibus r. p. Innocentii Taufferer Soc. Jesu Phil. Prof. Publ. & Ord. Subiverunt Perillust. D. Aloysius Vermati, de Vermesfeld, Carn. Lab. Nobilis D. Antonius Feichtinger, Carn. Locopolitanus. Prolusionis loco Explanabuntur Phaenomena motus Astrorum Systematis Copernicani*, Ljubljana: Typis Joannis Georgii Heptner, Inclytae Provinciae Carnioliae Typographi, 1760, teza 3 (Ex physica Generali).

¹⁰² Joseph Edler von Herbert (* 3. 9. 1725 Celovec; SJ; † 28. 3. 1794) in Anton Ambschell (* 9. 3. 1751 Győr (Raab, Ráb, Jaurinum); SJ 17. 10. 1767 Trenčin na Slovaškem; † 14. 7. 1821 Bratislava).

¹⁰³ Taufferer, n.d. Ex physica Generali 1760, teza 4.

Tekočina je brez vonja, zemlja pa suha in nepremična snov. Seveda so s tekočino in zemljo¹⁰⁴ opisovali predvsem tekočine in trdne snovi nasploh. Tekočina in zemlja sta pasivna, živo srebro, žveplo in sol pa so aktivni principi; to je bil seveda povsem Aristotelov opis, ki se bo kmalu izgubil v novi Lavoisierjevi kemiji.

Našteli so notranje sile, ki določajo lastnosti teles. Aktivne sile se upirajo ali povzročajo spremembe v drugih telesih, pasivne sile pa delujejo le na samo telo, a ne vplivajo na druga telesa. Nepredirnost telesa preprečuje različnima telesoma hkratno bivanje na istem kraju.¹⁰⁵ Telo se razteza in zavzema s svojo velikostjo in obliko prostor v treh razsežnostih. Lahko ga razdelimo na izredno drobne delce, ki jih je mogoče sestaviti nazaj v telo. Sestavine določajo lastnosti telesa.

Giblјivost telesa so opisovali kot njegovo zmožnost za premikanje pod vplivom zunanje sile. »Samogibanja« niso priznavali: prvotni vzrok vsega gibanja je sam Bog, drugotni vzrok pa ustvarjeni duh. V telesih naj bi se ohranili impulzi, ki jih je dal Bog ob samem stvarjenju. Verjetno je povsod v vesolju neki fluid – eter, preko katerega Bog vpliva s premočrtnimi žarki na fizikalna telesa.¹⁰⁶ Taufferer je rad fizikalna dognanja pojasnjeval s teorijami, ki jim je izrecno pripisoval določeno stopnjo verjetnosti, ne pa absolutne resnice.

Gibanje je zvezna selitev telesa z enega na drugi kraj. Zanj so značilni smer, hitrost in gibalna količina. Smer hitrosti telesa določuje ena ali več sil, ki povzročijo gibanje. Hitrost je opravljena pot, deljena s časom. Gibalno količino kot produkt mase in hitrosti so uporabili za opis trka dveh teles in gibanja po trku. Posamezna sila vedno povzroči le enostavno gibanje, premočrtno ali krivočrtno. Študentje so morali poznati različne dvojice sil, usmerjene v isto ali v nasprotno smer ali pod nekim kotom. Učinek dveh sil je enak učinku njune vsote, pri čemer sil še niso obravnavali vektorsko. Kroženje so opisali kot ravnovesje med centripetalno in centrifugalno silo.

Na sodoben način so opisali prožni trk in odbojni zakon. Lomljeno gibanje pri prehodu telesa iz redkejšega v gostejše sredstvo so obravnavali ločeno od loma svetlobe ob prehodu iz zraka v vodo. Pri prehodu iz gostejše v redkejšo snov se telo odkloni proti pravokotnici na vpadno ravnino, svetloba pa se odkloni proč od pravokotnice.¹⁰⁷ To je bil kartezijanski in poznejši Newtonov opis, ki ga je kritiziral francoski pravnik in matematik Fermat in sprožil večletni spor;¹⁰⁸ njegovi odmevi pa so se očitno slišali v Ljubljani še celo stoletje.

Opisali so enakomerno in pospešeno gibanje ter omenili nihanje, ki ga določata teža nihala in začetni sunek. Z zakoni mehanike so obravnavali razne vrste gibanja in mehanske stroje.

Redčenje snovi so razlagali s širjenjem por in votlin v telesih zaradi vstopa neštetih, povsod navzočih delcev ognja. Zgostitev je krčenje votlin zaradi kohezije. Izhlapevanje zelo finih delcev iz votlin snovi so pripisali motnjam v ravnotežju etra. Delovanje ognja in vlage naj bi povzročilo gnitje z ločevanjem, drobljenjem, izločanjem in razkrajanjem delov teles.

Toricellijeve poskuse z barometriškimi cevmi so pojasnili z elastičnim etrom in praznim prostorom v porah teles. Za razliko od Newtona so verjeli v obstoj vrtincev v etru, ki spreminjajo njegovo ravnovesno stanje. Idejo vibracij v etru so razširili na elektriko in magnetizem. Po vzoru na Bernoullije in druge Newtonove nasprotnike so uporabili teorijo vrtincev pri opisu magnetnih vrtincev okoli Zemlje. Težo so pripisovali celo etru, ki naj bi kot fluid

¹⁰⁴ Phlegma seu aqua, terra (Taufferer, n.d. Ex physica Generali 1760, teza 5).

¹⁰⁵ Razen če Stvarnik narave hoče drugače (Taufferer, n.d. Ex physica Generali 1760, teza 7).

¹⁰⁶ Taufferer, n.d. Ex physica Generali 1760, teza 10.

¹⁰⁷ Taufferer, n.d. Ex physica Generali 1760, tezi 13, 19.

¹⁰⁸ René du Perron Descartes (* 1591; † 1650) leta 1637 in pismo Pierra Fermata (* 1601; † 1665), poslano C. de la Chambreju dne 1. 1. 1662.

napolnjeval vesolje. Nihanje in gibanje etra naj bi bilo vzrok gravitacijske sile.¹⁰⁹ Majhni delci teles naj bi z nihanjem povzročali toploto in zvok ter prazen prostor okoli sebe. Podobno je nekdanji ljubljanski profesor Biwald pripisal svetlobne pojave tlaku etra, gibanje zvezd pa je pojasnil z vrtinci. Tudi zagrebški profesor fizike, newtonijanec Kazimir Bedeković, je leta 1758 menil, da težo teles povzroča eter med gibanjem od oboda proti središču. Tauffererjevi podobno teorijo gravitacije so podpirali številni drugi jezuiti, leta 1784 pa jo je pri berlinski akademiji opisal ženevski učitelj Lesage. Lesageove ideje so prodrle v svet znanosti šele po Prévostovi¹¹⁰ objavi v Ženevi leta 1818.

Taufferer je bil prepričan atomist, to bi še nekaj let prej vzbudilo odpor Aristotelovih privržencev. Med čutom dostopne lastnosti teles je štel toploto, povezano s hitrim nihanjem zelo majhnih delcev telesa, mrz pa je pravilno opisal kot manjšanje toplote. Manj je vedel o drugih čutilih, ki so danes bolj del fiziologije kot fizike. Močan okus naj bi povzročale soli raztopljene v slini; vonjali pa naj bi žvepleno-živosrebrne hlape v zraku.¹¹¹

Po kratkem izletu v fiziologijo so se Tauffererjevi študentje znova lotili nihanja in valovanja, gotovo najbolj priljubljenih vprašanj svojega profesorja. Zvok so opisali kot nihanje večjih in manjših delcev telesa. Hitrost in jakost nihanja določa vrsto zvoka, ki se enakomerno širi po zraku. Širjenje svetlobe so opisali s premočrtnimi sunki etra, ki jih povzroča nihanje drobnih delcev svetleče snovi po Huygensovi teoriji. Odboj svetlobe niso hoteli pripisati Newtonovi sili v gladki površini. Prozorna telesa naj bi bila sestavljena tako, da lahko, skupaj z etrom v svojih porah, sprejemajo pulze in jih premočrtno posredujejo naprej.

Pri izpitu iz posebne fizike so morali študentje priznati, da je vesolje v svojem redu popolno, čeprav ni povsod dojemljivo našemu razumu. Dopuščali so možnost obstoja drugih svetov, vendar je Bog ustvaril naš svet v šestih dneh z zemeljskim rajem v Mezopotamiji. Svet se še po stvarjenju spreminja z nastajanjem gora, kovin, itd.

Vesolje naj bi bilo votla krogla, vrtljiva okrog svoje osi. Glede sistema vesolja so sprejemali Kopernikovo hipotezo kot najprimernejšo za razlago pojavov in gibanja zvezd; domnevno težavnejši opis Tycha Braheja je romal v zaprašeni kot. Vrtenje Zemlje okrog Sonca ni bilo več zgolj za računanje udobna, a vendar napačna hipoteza. Taufferer je med prvimi v Ljubljani že smel povsem uradno sprejeti Kopernikovo vesolje.

Nebo oziroma vesolje z zvezdami in planeti naj bi bilo tekoče, napolnjeno z etrom. Zvezde stalnice so izredno oddaljene in se zdijo verjetno svetleče kakor Sonce. V resnici ali navidezno se počasi gibljejo okoli tečajev ekliptike. Lastno gibanje zvezd je opisal Halley leta 1718¹¹² in za njim pariški akademik Cassini,¹¹³ le-ta je izmeril, da se zvezde premaknejo za eno stopinjo v sedemdesetih letih, po novejših meritvah v Tauffererjevem času pa v dvainsedemdesetih

¹⁰⁹ Taufferer, n.d. *Ex physica Generali* 1760, tezi 16 in 17; Leopold Gotlib Biwald, *Wilhelm Lewis, Mitglied der königl. Grossbritannischen Societät der Wissenschaften zu London. Geschichte des Goldes und verschiedener damit sich beschaffigender Künste und Arbeiten*. Grätz: gedruckt bey den Widmanstätterischen Erben. *Assertiones Ex universa philosophia quas auctoritate et consensu Plurim. Rev. Eximii Clariss, ac Magnis. D. Univ. Rectoris, Perill. Ac Doctiss. D. Caes. Reg. Inclyt. Fac. Phil. Praesidis & Directoris, Praen. Cosultiss. Ac spectab. Dom. Decani caeterumque Dom. Doctor. Ejusd. Inclyt. Fac. Phil. In alma ac celeberr. Univ. Graec. Anno 1771 Mense aug. die publice propugnandas suscepit, prae nob. Ac perdoctus dominis Ioannes Nep. Pollini. Carniol. Labac. Ex Arch. S. I. Conv. Nob. Colleg. Ex praelectionibus Adm. Rev. & Cl. P. Leopoldi Biwald, e S. I. AA. LL. & Phil. Doct. eiusd. Prof. publ. & ord. Adm. Rev. & Cl. P. Antonii Pöller, e S. I. AA. LL. & Phil. Doct. eiusd. Prof. publ. & ord. A. R. & Cl. P. Leopoldi Wisenfeld, e S. I. AA. LL. & Phil. Doct. ac. Phil. Moral. Prof. publ. & ord. Adm. Rev. & Cl. P. Caroli Taupe, e S. I. AA. LL. & Phil. Ac Math. Prof. publ. & ord.*, Graz, 1771, tezi 31 in 45; Franjo Zenko, *Aristotelizam od Petriča do Boškovića*. Zagreb: Globus, 1983, str. 122.

¹¹⁰ Pierre Prévost (* 3. 3. 1751 Ženeva; † 8. 4. 1839 Ženeva).

¹¹¹ Taufferer, n.d. *Ex physica Generali* 1760, teza 18.

¹¹² Taufferer, n.d. *Ex physica Particulari* 1760, teza 22.

¹¹³ Italijan Jacques Cassini (* 18. 2. 1677; † 15. 4. 1756).

letih. Tauffererjeva predavanja o astronomiji so tako sledila najnovejšim dognanjem. Študentje so morali razvrstiti zvezde v ozvezdja in v sedem razredov po navideznem sijju. S tem so presegli Ptolemejevih šest navideznih velikosti in so se približali natančnejšim meritvam v naslednjem stoletju.¹¹⁴

Tauffererjevi študentje so razpravljali o svetlobi zvezd, ki se skozi ozračje kaže kot utripanje. Omenili so nastajanje novih zvezd in meglic, ki združujejo majhne zvezde. Zvezde so lahko Sonca ali telesa podobna planetom.

Med zvezdami stalnicami so posebej opisali Sonce, domnevno sestavljeno iz ognja. Sončeve pege so imeli za vrsto sevanja, podobno kot G. Schöttl desetletje pozneje in drugače od starejšega Stainerja. Po Mairanu so svetlobo zodiaka lepo pojasnili z atmosfero Sonca. Sonce se zavrti okoli svoje osi v približno sedemindvajsetih dneh po meritvah očeta in sina Cassinija v pariškem observatoriju.¹¹⁵

Študentje so morali naštetati planete: Merkur, Venera, Zemlja z Luno, Mars, Jupiter s štirimi in Saturn s petimi sateliti. Uran je bil odkrit šele dve desetletji pozneje. Planete so opisali kot trdna, okrogla telesa s pegami in verjetnim ozračjem. Zavračali so astrologijo, saj planeti vplivajo na Zemljo le s svetlobo in toploto ter so povsem brez moči pri sreči, prihodnosti, nevihtah ali drugih dogodkih, ki pestijo Zemljane. Kljub zavračanju alkimije in podobnih nazorov so vendarle razmišljali o morebitnih prebivalcih na določenih planetih.

Planeti krožijo zaradi začetnega božjega sunka v smeri tangente in zaradi centripetalne privlačne sile Sonca; takšen opis je prevladoval v Tauffererjevem času. Lunine mene, mrki in drugi pojavi so odvisni od medsebojne lege nebesnih teles. Lunine pege naj bi bila morja in jezera, sence pa mečeje gore. Kometi so združbe zelo majhni zvezd, verjetneje planetov; njihove repe so pravilno opisali kot hlapo iz teles kometov.

Zemeljsko ozračje vsebuje zrak in druge snovi; poleg vodnih hlapov tudi veliko izhlapevanja žvepla, soli, živega srebra, itd. Višina atmosfere je precejšnja in je še niso znali določiti, čeprav je barometrično enačbo objavil Halley že leta 1686.

Zračni tlak uravnovesi okoli sedemindvajset palcev Torricellijevega živosrebrnega stolpa. Hlapi nastanejo iz drobcenih delcev teles, sproščenih zaradi gibanja etra; dvigajo se, ker so specifično lažji od zraka. Zaradi mešanja hlapov med seboj in z zrakom nastanejo vremenski pojavi. Delili so jih na zračne vetrove, vodne pojave (megla, oblaki, rosa, dež, sneg, toča), ognjene pojave (strela, grom, severni sij, padajoče zvezde) in posebne pojave zaradi odboja in loma svetlobe (mavrica, halo).

Vetrovi so zračni tokovi; nastanejo zaradi porušenega ravnotežja zraka, ki ga redči toplota Sonca in dvigovanje hlapov. Študentje so morali vetrove razdeliti na splošne in posebne, stalne in periodične.

Meglo in oblake so opisali kot hlapo, ki se utekočinijo zaradi mraza blizu tal ali v mrzlem zraku. Iz razpršenih kapljic v oblakih nastane dež, pri večjem mrazu pa sneg ali toča.

Nastanek strele, severnega sija in podobnih ognjenih pojavov so povezovali z dvigajočimi se hlapi žvepla, soli in drugih snovi. Niso še upoštevali Franklinove teorije elektrike, po kateri je šest let pozneje Pogrietschnig poučeval ljubljansko mladino. Mavrico pa so pravilno razlagali z lomom sončne svetlobe v oblakih, ki delujejo podobno optični prizmi.¹¹⁶

Zemljo sestavljajo kopno in voda; znotraj je malo ognjenega fluida, okoli pa je ozračje. Kljub uspešnim jezuitskim meritvam poldnevnikov so menili, da še ni mogoče zanesljivo določiti absolutne velikosti Zemlje; je pa kot pika v primerjavi z vsem vesoljem. Navedli so

¹¹⁴ Branimir M. Ševarlić, *Kratka zgodovina astronomije, 2. del Od Newtona do današnjih dni*. Ljubljana: DMFA, 1986, str. 114–115.

¹¹⁵ Taufferer, n.d. *Ex physica Particulari* 1760, teza 23; Ševarlić, n.d. 1986, str. 103–104.

¹¹⁶ Taufferer, n.d. *Ex physica Particulari* 1760, tezi 31, 32.

splošne zemljepisne pojme. Površino Zemlje sestavljajo razne različne vrste prsti, tekočin in fosilov. Nedostopna notranjost je domnevno iz zemeljskih, peščenih in kamnitih plasti; vmes so votline, napolnjene z vodo in ognjem, povezanim z razžarjenim središčem Zemlje. Podzemni ogenj povzroča potrese z nenadnim raztezanjem zraka in par v podzemnih votlinah. Zaradi gibanja Zemlje podzemni ogenj naglo povzroča redčenje in širjenje plinov in par v podzemnih jamah.¹¹⁷ Gore baje niso vse nastale z vesoljnim potopom, ampak so večinoma enako stare kot Zemlja. Izviri dobijo vodo od dežja, staljenega snega in tudi od podzemnih hlapov.¹¹⁸ Podzemni minerali naj bi nastali iz toka raznih kovin, polkovin, tekočin, katerih molekule se izločajo in mešajo zaradi toplote podzemnih ognjev ob izbruhih lave. Kovin niso imeli za kemijske elemente, temveč za zmesi, nastale pod vplivom podzemnega ognja, večinoma že ob stvaritvi sveta. Alkimijo so odklanjali kot nenaravno, nemogočo in moralno nedopustno.¹¹⁹ Njihov »kemijski element« in »molekula« nista bila enaka poznejšim idejam Lavoisiera,¹²⁰ ki je leta 1789 prvi objavil tabelo »triintridesetih enostavnih tvarin«, med njimi tudi sedemnajstih kovin. Spojine v kamninah so si predstavljali kot zmes molekul zemlje in sokov, ki jih odnaša voda in se strdijo zaradi toplote. Slanost in grenkost morja so pripisali spiranju soli v nižjih delih obal, podmorskim izvrom bitumna in delcem žvepla. Vzrok plime in oseke so iskali v bruhanju in vračanju vode iz podmorskih ponorov;¹²¹ ne pa v sodobni Newtonovi težnosti Lune in Sonca.

Električni privlak so pripisali vsem telesom. Nastal naj bi zaradi delovanja delcev etra v žvepleni kislini naelektrjenih teles. Vrtinčil naj bi se okoli celotne zemeljske krogle in tako povzročal magnetizem Zemlje in druge pojave.¹²² Dve stoletji pozneje so raziskovanja z raketami in sateliti dokazala vpliv električnih tokov okoli Zemlje, čeprav večina magnetnega polja Zemlje nastane zaradi električnih polj v sredici Zemlje.

Izpit se je končal z dvema tezama iz biologije, uvrščenima k posebni fiziki. Tauffererjevi študentje so pristopali k fizikalnim problemom predvsem filozofsko, brez enačb in računanja. Treh Newtonovih zakonov mehanike niso posebej navedli, kritizirali pa so Newtonovo optiko. Zanimali so jih temeljni oziroma končni vzroki vseh fizikalnih pojavov. Telesa so si predstavljali zgrajena iz majhnih delcev in praznih prostorov med njimi. Ti delci lahko nihajo in povzročijo toploto ali zvok. Opisali so vesolje polno etra, ki so ga enačili z ognjem. Z etrom so razlagali tako optiko kot gravitacijo, elektriko in z njo magnetizem. Poseben pomen so pripisovali štirim »antičnim« elementom ter petim tedaj znanim kemičnim elementom. Večino trditev so predstavili kot verjetne predpostavke in ne kot izrecno dokazljive resnice.

6. Mairanov opis vzrokov sprememb v barometru

Svoje ideje o vakuumu je Taufferer povzel po prvih dveh poglavjih Mairanove¹²³ knjige o vzroku sprememb v barometru. Knjigo je kot promotor dal natisniti ob svojih izpitnih tezah leta 1760. Štirinajst let prej je Dillherr¹²⁴ kot promotor natisnil podobno Gobartovo¹²⁵ delo.

¹¹⁷ Taufferer, n.d. *Ex physica Particulari* 1760, teza 33.

¹¹⁸ Taufferer, n.d. *Ex physica Particulari* 1760, teza 34.

¹¹⁹ Taufferer, n.d. *Ex physica Particulari* 1760, teza 35.

¹²⁰ Antoine Laurent Lavoisier (* 26. 8. 1743 Pariz; † 8. 5. 1794 Pariz).

¹²¹ Taufferer, n.d. *Ex physica Particulari* 1760, teza 34, 35.

¹²² Taufferer, n.d. *Ex physica Particulari* 1760, teza 36.

¹²³ Jean Jacques Dorotheus de Mairan (tudi Dortoux, D'Ortous, * 26. 11. 1678 Béziers; † 20. 2. 1771 Pariz).

¹²⁴ Karel Dillherr (* 2. 11. 1710 Dunaj; SJ 14. 10. 1729 Dunaj; † 2. 12. 1778 Stein pri Kremsu).

¹²⁵ Laurent Gobart.

si de dimi- nis. Parisiis v. g. quæ urbs terra gradum 48. & 50. minorem latitudi- nis sita est. variationem extensio pertingit ad duos digitos, ab altitudi- ne scilicet ad circiter digitorum, & 4. linearum, ad altitudinem 88. di- gitorum & 4. linearum. In partibus Occidentis sub gradis 43. & 81. mi- nuto hæc extensio non nisi unica linea minor est. Urbes vero, quæ est sub gradu 44. & 85. minuto minor est plus tribus lineis quam Parisi- is, tamen Geneva sepeptionior sit illi regione. Clarius itaque generalis ea observatio elucet in majoribus distantis; nam inter tropicos tota variatio barometri ultra quatuor aut sex lineas se non ex- tendit; ostendam tamen post paulum, quod alia etiam causa ad hoc contribuere possint. Interea certum mihi videtur, quod rarefactiones hujus atmosphære magno spûa calore causentur, in locis, quibus vertica- liter insunt, sint precipua. Adjungo observationem, quam junda ratio- ni, quam atqui, mihi rem totam extra dubium ponere videtur.

§ XIV. Observatum est, quod ordinario in insula Gorea sub 44. gradu, & 39. minuto latitudinis barometrum fit demissius, quando alius est thermometer; & universim barometrum alius erat node, quam de die duabus, tribus, aut quatuor lineis; & majorque mutatio eveniebat ab aurora ad vesperam, quam notis decursu.

Unde jam provenire poterat variatio adeo Periodica, & ex eo, quod sub zona torrida nodes fit multo frigidiores respectu dierum antecendentium, quam in aliis climatibus?

Opponi quidem hic possit; quod differentia adeo sensibilibus caloribus diurni a nocturno diminere potius aliquantisper debeat mercurii volu- men per notis decursum. Res præterea, qui in copia notu decidit, & prope unica pluvia est in illis ardentibus regionibus, rursum deprimere aliquantulum debeat mercurium in barometro. Jam vero, cum his com- bus non obstantibus regulariter notis decursu ascendat duobus, tribus, aut quatuor etiam lineis, cumque non appareat causa alia constans adeo effectus tam regulari, quam atmosphære condensatio, quam omni node contingit, infero, quod condensationes hæ nocturnæ, & ex- pansiones diurnæ adhuc majores respectu barometri observarentur, quam s. aut 4. linearum, si effectus, quem naturaliter producunt, causas contrarias non obstitissent.

§ XV. Expansio, seu condensatio aeris non potest causare casus rare- factionem sensibilem in altitudine mercurii, nisi cum illa sit in magna parte paucis aut extensionis atmosphære. Si enim barometrum feratur ex aere frigido in calidissimum, dumtaxat per causam particularem, qualis v. g. est fornax, non erit nulla contractio in eo variatio; ex quo curiam observari potest disten- sibiliter tas barometri a thermometero tum respectu caloribus, tum figuris. Quod in barome- tro vero jam dico, non minus rationi, quam experientie conforme est; tamen, nisi aer enim hoc pacto rarefactus non cessat propterea continuo comprimi unde me- a pondere residuum columnæ, cuius pars est, & que ad extremam aqueæ atmosphære superficiem pertingit; cumque volumen partis calcifactæ pro- be nihil sit ad totam residuam columnam, diminutio ponderis in parte adeo exigua imminuere sensibilibiter non poterit pondus totius, & quod consequitur, neque altitudinem barometri.

Partes hujus voluminis aeri ob expansionem in minori quantitate quidem addunt; sed contra eorum elasticis tantum rigidiore, rectora, ma- gi-

gisque evoluta per corporcula ignea, quæ se in eorum interfutia inge- runt. Jam vero effectus ignis in his circumstantiis æquivalere effectui aque chordeæ aut funi in aliqua machina affuso; dilatare quidem illa sua filamenta & fibræ; probatum tamen spiritus fuit, quod non modo ejusmodi expansio nullas in ipsis vires imminuat, verum etiam apertio- res reddat ad altius elevandum pondus, quod ipsa appensum est ob con- tractionem longitudois, in his ipsis fibris causantem. Potest hæc expli- catione conteri cum illa, quam dedi §. 6. circa agitationem; & commotio- nes particulatæ stragum æreærum terre viciniorum.

§ XVI. Post hæc explicationem secunde observationis evidens est, Correla- quod tertia, in qua dictum est, barometrum non tam alte elevari inter riam in- tropicos, quam in regionibus septentrionalibus, habere intimum ne- pra tres xum cum præcedent, aut potius, quod ea aliud non sit, quam expli- præceden- catio ejusdem phenomeni sub diversis terminis, & diverso respectu: tes §. 5. Si enim major est extensio variationum mercurii in hyeme, quam in se- state, & major in terris frigidis, quam in calidioribus, minor illa esse debet in zona torrida, quam in zonis temperatis, & minor in his, quam in zonis polaribus, aut glacialibus. Itaque zona torrida locus esse debe- bit, ubi in toto mundo minima fit harum variationum extensio. Quia vero hæc extensio variationis non aliunde major est hyeme durante, & in regionibus frigidis, quam quia barometrum ibi amplius ascendit; igitur potius cetera circumstantia paribus, in regionibus constanter mi- nus frigidis barometrum etiam constanter minorem altitudinem obtinebit, uti respectu sub zona torrida constanter minus ascendit, quam in alio terre loco.

§ XVII. Sed alia jam etiam causa attendenda sunt, quæ se con- Atmospha- jungere possunt aeris expansioni in zona torrida, ad massam atmosphæ- ra tenuior em ibi immittentem. Vortex ille magnus, quo describitur orbitæ annuus off in zona circa solem, fluidum inquam illud, quodcumque dnam fit, quod ter- torrida, ram æreæque abripit, necessario impingit in corpora obviantia sibi, id- que vi tanto majore, quanto superficies obstante minus sunt inclinate. bi, præter & magis perpendicularares ad directionem sui motus. Supposito jam, quod al- terra, & ejusque atmosphæra sit spherica, necesse est, ut fluida, a quo im- petantur, observantur superficies infinitæ prope verticem inclinatæ, & si- terra circa verissimum obliquiter; unde fluidum lithoc in eas impingit famili- solum rita- ter viribus infinite variatis, inter quas vis omnium maxima erit illa, tur, que actionem suam exterius versus medium zone torridæ, ubi directio- perpendiculararis est; impetus vero illarum partium fluidi, que in aliis locis oblique impingunt, semper tanto minor erit, quanto magis ab hoc medio recedunt. Itaque mihi valde verisimile videtur, quod vortex ille, qui terram nostram provehit, plus noxiis aliis in atmosphæram zone torridæ, quam aliarum zonarum, & hæc ratione aerem superiorem cogit excedere, & destitute vertis polos.

Hoc veritas clarum est, atmosphæram inter tropicos tenuiorem fore, quam alio in loco; ejusque figura familit erit spheroidi oblongo, produ- da per revolutionem ellipsis circa ærem suum majorem; qui cum alius non sit, quam axis terre prolongatus, maxima atmosphære extensio erit circa polos.

XVIII.

Slika 3: Mairanova razprava o barometru (*Dissertatio Cl. Mairani De Causa variationum Barometri*, Ljubljana, 1760, stran 9 (nepaginirano)).

Dillherr je bil enajst let starejši od Tauffererja in je kot njegov predstojnik v Ljubljani vplival na Tauffererjeva predavanja o vakuumu in barometru.

Francoski meteorolog Mairan je postal leta 1718 član in pozneje leta 1741 tajnik akademije v Parizu. Nagradili so ga na razpisih akademije v Bordeauxu leta 1716 in v Beziersu leta 1717. Leta 1733 je pri akademiji v Parizu objavil svoja opazovanja ekliptike Sonca. Leta 1740 je izmeril, da ima polarni sij višino okoli sto milj.¹²⁶ Leta 1749 je raziskoval spreminjanje temperature z nadmorsko višino. Menil je, da temperatura hitro narašča v globinah Zemlje. Tako naj bi pri šest sto metrih globine voda že vrela. Danes vemo, da temperatura v globinah Zemlje v resnici narašča počasneje. V začetku Hallersteinovega delovanja v Pekingu si je Mairan redno dopisoval o kitajski astronomiji in jeziku z jezuitom Parrennem,¹²⁷ ki je bil v Pekingu od leta 1698.

V Ljubljani so leta 1760 ponatisnili Mairanovo petinštirideset let staro delo na trinajstih straneh v dvaindvajsetih poglavjih. Mairan je obravnaval predvsem meteorologijo in opisal štiri skupine poskusov, ki jih je izvajal sam ali pa je zanje zvedel pri pariški akademiji.¹²⁸ Mairan ni izrecno omenil vakuumu niti v prvem poglavju, ko je v drugem principu delovanja barometra obravnaval stolp živega srebra v zaprti cevi. Ravnovesje med živim srebrom različnih višin v obeh krakih posode je, po Pascalu, pojasnil s tlakom zračnega stolpa nad njim.¹²⁹ Nato je opisal

¹²⁶ Ševarlić, n.d. 1986, str. 106.

¹²⁷ Dominique Parrenin (Parenin, Parenin, Pa To-ming K'e-an, * 1. 9. 1665 Grand-Russey v župniji Besançon; SJ 1. 9. 1685; † 20. 9. 1741 Peking (Sommerovogel, n.d., 6: 284, 9: 757).

¹²⁸ Jean Jacques Dorotheus de Mairan, *Dissertation sur les variations du baromètre*, Bordeaux, 1715. Latinski prevod: *Dissertatio Cl. Mairani De Causa variationum Barometri*, Ljubljana, 1760, poglavja 2, 9, 12, 14.

¹²⁹ Mairan, n.d. 1760, poglavje 1, princip 2.

meritve tlaka v Parizu in drugod na Francoskem. Razložil je štiri vrste pojavov, povezanih z barometričnim tlakom:¹³⁰

1. povezava med barometričnim tlakom in vremenom.
2. višji tlak in močnejše depresije pozimi v mrzlih krajih v primerjavi s toplimi krajji.
3. tlak se v tropskih deželah v splošnem manj dviguje v primerjavi s severnimi krajji.
4. vpliv južnih in severnih vetrov na tlak.

Pojasnil je, zakaj je tlak v severnejših krajih v povprečju večji kot v tropih.¹³¹ Plast zemeljskega ozračja naj bi bila prvotno po vsej zemeljski površini enako debela in na isti temperaturi. Zaradi ohlajevanja nad severnimi krajji se je zrak tam zgostil in njegove plasti so se stanjšale. Zato je pričel pritekati nov zrak z debelejših plasti ob ekvatorju. To je povečalo tlak v severnejših krajih. Pri tem je posebej poudarjal, da le razsežno širjenje in zgoščevanje zraka vpliva na tlak, lokalne spremembe pa ne.

Mairan je poznal vpliv dežja na barometrični tlak, ta vpliv je že pred stoletjem opazil magdenburški župan Guericke in je someščanke opozoril na bližajočo se nevihto. Ker je tlak določen predvsem s težo zraka nad mestom opazovanja, se ob dežju masa mešanice zraka in vode oziroma vodnih par zmanjša in zniža tlak. Na tlak v barometru vplivajo vetrovi, ki jih povzročajo vodni hlapi.¹³² 6. 12. 1714 je Mairan izmeril, da vetrovi bolj spreminjajo višino živega srebra v stolpu od dežja.¹³³ Vplive prašnih delcev na živo srebro v barometru je raziskal Fontenelle,¹³⁴ pariški akademik od leta 1697. V Parizu so raziskovali vpliv toplote na atmosfero in zbirali opazovanja iz daljnih dežel, tudi s potovanj Marca Pola (* 1254; † 1324).¹³⁵ Mairan je opisal prožni trk teles iz marmorja s podobnimi pripomočki, kot so jih v Ljubljani leta 1755 popisali pod številko petintrideset.¹³⁶

Mairan je vedel, da je treba skrajšati nihalo ure, če uro s severa prenesemo bliže ekvatorju. Pojav je v letih 1672 in 1673 opazil pariški akademik Richer¹³⁷ na 5° severne širine v Cayennu, glavnem mestu francoske Gvajane. Vnel se je dolgoletni spor glede oblike Zemlje; v njem je aktivno sodeloval Ljubljančan Breckerfeld z observatorija v romunskem Cluju (Klausenburg) leta 1742. Po Mairanovem mnenju se je atmosfera zaradi vrtenja Zemlje nad poli raztezala višje na ekvatorju kot na polih. Tako je zagovarjal idejo o podolgovatosti geoida in z njim njegove atmosfere zaradi vrtenja. S tem je podpiral ideje vodij pariškega observatorija, Cassinija¹³⁸ in njegovega sina Jacquesa, o sploščenosti na ekvatorju, ki so jo sprva podpirale nekatere meritve poldnevnika. V sporu »podolgovat proti sploščnemu« geoidu sta Newton in Huygens pojasnjevala potrebno skrajšanja sekundnega nihala s sploščnostjo Zemljinih polov in centrifugalno silo zaradi njenega vrtenja.

Clairautova knjiga iz leta 1743 je spor nagnila v prid newtonijancev. Končno zmago so jim prinesle šele meritve poldnevnika v Peruju med letoma 1736–1744. Condamine¹³⁹ je 16. 5. 1735 popeljal odpravo pariške akademije v daljne Ande. Spremljali so ga Maupertius,¹⁴⁰

¹³⁰ P. Gosarjeva recenzija Mairanijevega dela, februar 1993; Mairan, n.d. 1760, poglavje 3.

¹³¹ Mairan, n.d. 1760, poglavje 20.

¹³² Mairan, n.d. 1760, poglavje 8.

¹³³ Mairan, n.d. 1760, poglavje 9.

¹³⁴ Bernard Le Bovier Fontenelle (* 1657; † 1757).

¹³⁵ Mairan, n.d. 1760, poglavja 11–14.

¹³⁶ Mairan, n.d. 1760, poglavje 4.

¹³⁷ Jean Richer (* 1630; † 1696 Pariz).

¹³⁸ Giovanni Domenico Cassini (* 8. 6. 1625 Perinaldo; † 14. 9. 1712 Pariz).

¹³⁹ Charles Maria de la Condamine (* 1701; † 1774).

¹⁴⁰ Pierre Louis Moreau de Maupertius (* 17. 7. 1698 St. Malo; † 27. 7. 1759 Basel).

Bouguer,¹⁴¹ Godin,¹⁴² mlada španska mornariška častnika brata Jorge Juan de Ulloa in Don Anton¹⁴³ iz znane madridske družine raziskovalcev latinske Amerike ter botanik Jussieu.¹⁴⁴ Najstarejši član odprave, inženir hidrograf Bouguer, je v Peruju odkril odklon vertikal¹⁴⁵ in se po mnogoterih stiskah vrnil v Pariz čez devet let, junija leta 1744. Izsledki odprave so bili objavljeni leta 1748. Jacquesov sin¹⁴⁶ je pozneje preklical zmote svojih prednikov glede oblike geoida. Kot Newtonov nasprotnik je Taufferer še petinštirideset let po Mairanovem zapisu iz leta 1715 podpiral mnenje Cassinijev, ki je bilo tedaj že krepko v manjšini. Newtonovo in Clairautovo razlago je podprl Bošković, ki mu je pri meritvah, objavljenih leta 1755, pomagal tudi dobri prijatelj Mairan; on je v medtem bržkone spremenil svoje mnenje o obliki geoida iz leta 1715.¹⁴⁷

V Mairanovem zapisu je bilo nekaj filozofskih misli, s katerimi je v zadnjem¹⁴⁸ poglavju dal prednost poskusom pred teorijo. Na Tauffererjevo izbiro knjige za ponatis leta 1760 je vplivalo drugo Mairanijevo delo, ki so ga je tik pred Tauffererjevim prihodom uvrstili v knjižnico kolegija v Ljubljani. Erberg¹⁴⁹ je uredil nabavo leta 1758, še preden je zapustil Ljubljano in odšel v Krems.

Glede na zapis v predgovoru je Mairanovo delo o ledu nastalo leta 1748. Leta 1752 so ga prevedli v Leipzigu na blizu tristo straneh s petimi slikami na koncu. Šest let pozneje so prevod kupili za knjižnico ljubljanskega jezuitskega kolegija; vsekakor zelo kratek zaostanek Ljubljane za dosežki svetovne znanosti, ki vzbujajo občudovanje.

V prvem delu knjige¹⁵⁰ je Mairan obravnaval nastanek ledu in upošteval notranjo toploto Zemlje. Pri računih si je pomagal¹⁵¹ z Musschenbroekovo meritvijo gostote vode.

Mairan je opisal fino tekočino, imenovano kemijski eter.¹⁵² Prehajanje toplote skozi eter je bilo v skladu z Newtonovo, Musschenbroekovo (1739) in Désaguliersovo (1751) fiziko.

Med starejšimi raziskovalci snežink je Mairan omenil danskega zdravnika Bartholina,¹⁵³ znanega po preučevanju islandskega dvolomca.¹⁵⁴ V drugem delu knjige je Mairan opisal najodličnejše pojavnne oblike ledu.¹⁵⁵ Za tiskanim delom knjige je vpel še pet slik:

- 1) Oblike ivja in ledu
- 2) Različne kristalne oblike: krogle, kvadrati, snežinke
- 3) Oblike snežink
- 4) Geometrijska skica, ki ponazarja tvorbo ledenih oblik
- 5) Model vrtinca

Mairan je bil prvi znanstveni opazovalec tvorbe ledu; uporabil ga je že ob preučevanju severnega sija. S svojim delom je po eni strani posegal v meteorologijo, po drugi pa v kristalografijo. Obe smeri raziskovanja sta se razvili v znanost šele v 19. stoletju.

¹⁴¹ Pierre Bouguer (* 16. 2. 1698 Le Croisic v Bretagni; SJ; † 15. 8. 1758 Pariz).

¹⁴² Louis Godin (* 1704; † 1760).

¹⁴³ Don Anton de Ulloa (* 1719; † 1795).

¹⁴⁴ Joseph de Jussieu (* 1704; † 1779).

¹⁴⁵ Ševarlić, n.d. 1986, str. 35, 46.

¹⁴⁶ Cassini da Toires (de Thury, * 1714; † 1784).

¹⁴⁷ Mairan, n.d. 1760, poglavji 17, 18.

¹⁴⁸ Mairan, n.d. 1760, poglavje 22.

¹⁴⁹ Bernard Ferdinand Erberg (* 20. 5. 1718 Ljubljana; SJ 27. 10. 1734 Gradec; † 1773 Krems).

¹⁵⁰ Jean Jacques Dorotheus de Mairan, *Dissertation sur la glace*. Paris, 1716 (2: 1717; 3: 1730; 4: 1749). Nemški prevod: *Abhandlung von dem Eise oder physikalische Erfahrung der Entstehung des Eise, und der Haben*, Leipzig, 1752, str. 4.

¹⁵¹ Mairan, n.d. 1752, str. 12.

¹⁵² Mairan, n.d. 1752, str. 13.

¹⁵³ Erasmus Bartholin (* 1635; † 1698).

¹⁵⁴ Mairan, n.d. 1752, str. 130, 243.

¹⁵⁵ Mairan, n.d. 1752, str. 83.

Ljubljanski jezuiti so z nakupom Mairanove knjige izpričali globoko zanimanje za meteorološke pojave. Ti pojavi so bili gotovo najbližji študentom ob njihovem prvem srečanju s fiziko na kolegiju. Zanimanje za meteorologijo med kranjskimi jezuiti se je pozneje še stopnjevalo. Leta 1776 so več mesecev objavljali svoja opazovanja v tedniku Kmetijske družbe. Mairanovi knjigi, natisnjeni leta 1758 in 1760, sta bili med učnimi pripomočki, po katerih je G. Schöttl predaval fiziko v Ljubljani po letu 1769.

7. Maksimilijan Morautscher, profesor fizike v Ljubljani

Dolenjec Morautscher¹⁵⁶ je s triletno prekinitvijo živel v Ljubljani polnih petinpetdeset let. Rojen je bil na turjaški graščini Mala Vas, ki so jo dve desetletji pozneje prevzeli dotedanji turjaški oskrbniki gradu Poljane, pl. Jenčiči. Čeprav Turjačani večinoma niso študirali pri ljubljanskih jezuitih, so radi pomagali svojemu uslužbencu pri šolanju nadarjenega sina Maksimilijana. Trud se je hitro obrestoval, saj je bil Morautscher že leta 1736 najboljši pri latinščini.¹⁵⁷ Deset let pozneje je prevzel katedro za filozofijo v Ljubljani, obenem pa je bil še vodja semenišča in ekonom. Gospodarska žilica je bila gotovo ena izmed povodov za poznejše tesno prijateljstvo z Gabrijelom Gruberjem. Na koncu šolskega leta 1760/61 je vodil slavnostni končni izpit Tentamen ex universa philosophia. Na vprašanja iz logike in metafizike sta odgovarjala slušatelja prvega letnika višjih študijev filozofije, kranjska grofa Ursini Blagaj in Wolfgang Lichtenberg iz Ortneka.

Ob koncu zagovora so poveljevali napredek znanosti,¹⁵⁸ to je bilo zelo priljubljeno vprašanje tistih dni, saj so ga obravnavali že leto poprej med izpitom pri Tauffererjevem predhodniku Engstlerju.¹⁵⁹ Engstlerjeve izpitne teze so leta 1759 vezali v knjigo Angleža Thomasa Bakerja. Bakerja je v latinščino prevedel in izdal zagrebški profesor fizike Bedeković,¹⁶⁰ ki je filozofijo študiral na Dunaju. Ljubljanski študentje so branili Engstlerjeve teze pred znamenitimi gosti. Med njimi je bil kranjski guverner grof Wizenstein iz nemškega viteškega reda, ob njem pa frančiškani, kapucini in cistercijanci iz Stične.¹⁶¹

¹⁵⁶ Maksimilijan Morautscher (* 10. 4. 1721 Turjaško gospostvo Mala vas na Dolenjskem; SJ 18. 10. 1738 Trenčin na Slovaškem; † 15. 9. 1806 Ljubljana).

¹⁵⁷ *Historia Annu*, n.d., str. 495.

¹⁵⁸ *Historia Annu*, n.d., str. 330.

¹⁵⁹ *Historia Annu*, n.d., str. 318. Jožef Matija Engstler (Engestler, * 25. 2. 1725 Oed v Dolnji Avstriji; SJ 14. 10. 1740 Leoben; † 1811), Thomas Baker, *Tractatus de incertitudine scientiarum, recens ex italico latine redditus. Dum Assertiones ex universa Philosophia in aula Academica Archi-Ducalis Societatis Jesu Collegii Labaci Anno Salutis M.DCC.LIX Mense Augusto publico propugnarent praenobilis, ac eruditus Dominus Anton. Jos. De Zanetti, Carn. Locopolitanus, e Fund. Thalb et Nobilis, ac Eruditus Dominus Jo. Jugoviz, Carn. Crainburgensis Philosophiae in Secundum Annum Auditores, Ex praelectionibus r. p. Jos. Engestler, è Societ. Jesu, A. A. L. L. et Phil. Doct. Ejusdemque prof. publici & ordinarii, et examinatus, Auditoribus oblatus, Zagrabiae: Cajetani Francisci Härl, 1759. Sočasna izdaja: Thomas Baker, *Tractatus de incertitudine scientiarum. Orig. Reflections upon learning Auctore Thoma Baker. In Academia Zagrabiansi latinitate donatus a Casimir Bedekovich. Dum Assertiones ex universa Philosophia in aula Academica Societatis Jesu publice propugnarent praenobilis, ac eruditus Dominus Marcus Krajachich, Croata Gliensis, ex praelectionibus r. p. Ioannis Bapt. Simunich Anno MDCCLIX Mense Aug. Zagrebiae, 1759. Prva izdaja: Thomas Baker, *Reflections Upon Learning Wherein Is Shewn the Insufficiency Thereof, in Its several Particulars, in Order to Evince the Usefulness and Necessity of Revelation*. London: A. Bosvile, 1699 (5: London 1714; 7: London 1738. Francoski prevod: *Traite de l'incertitude des sciences*, Paris: P.Miquelinb & J. Piget, 1714. Italijanski prevod: *Trattato della incertezza delle scienze. Tradato in Italiana*, Venezia, Padova: Francesco Pitteri, 1734.**

¹⁶⁰ Kazimir Bedeković (* 2. 3. 1726 Sigetec pri Varaždinu; SJ; † 4. 5. 1782 Dunaj).

¹⁶¹ *Historia Annu*, n.d., str. 318; Zenko, n.d. 1983, str. 118; Diar. – *Diarium Ministri jezuitskega kolegija v Ljubljani*. AS, Zbirka rokopisov, 1/40r (1754–1772), 1754; Lukács, n.d. 1988, str. 293; Stoeger, 1855, 72–73; Sommervogel, n.d. 3: 399–400.

V času Morauscherjevega poučevanja fizike so v Ljubljani zapisali anonimni obravnavi posebne ter splošne in posebne fizike, okvirno datirani med leti 1724 in 1761. Zelo verjetno gre za dva dela istega rokopisa, ki ima v drugem delu zapisano letnico 1761 in študenta zapisovalca Polanza.

Polanzov opis splošne fizike je manj sodoben od Tauffererjevih leto dni starejših izpitnih tez iz leta 1760. Polanz je še vedno obravnaval kartezijanske elemente, čeprav je verjel v obstoj vakuuma v popolnem nasprotju s kartezijanskim sistemom. Posebno visoko je ocenil Fabrijev sistem, kar ga prav tako uvršča k starejšim načinom poučevanja v Ljubljani. Po tedanji navadi je obravnaval tudi sisteme kemikov in peripatetikov.¹⁶²

Pri obravnavi kraja, vakuuma in časa je Polanz opisal gibanje vakuuma, strah pred njim, težo zraka, spreminjanje višine gladine živega srebra v barometru in termometer.¹⁶³ Vakuumskih črpalk ni posebej obravnaval, saj usmeritev pisanja ni bila ravno eksperimentalna.

Polanzov zapis Morauscherjevih predavanj posebne fizike je bil vezan v drugo knjigo. Najprej je obravnaval svetovne sisteme,¹⁶⁴ fizikalni del razprave pa je sklenil z obravnavo elementov zraka in vode.¹⁶⁵ Zadnjih štirideset strani je bilo posvečenih duši in živi snovi.¹⁶⁶

Med letoma 1724–1761 so se tudi kapucini lotili razprave o Aristotelovi fiziki. Rokopis so pozneje shranili v licejski knjižnici. Kljub podnaslovu, ki napoveduje fizikalne in matematične vsebine, je bilo pisanje posvečeno predvsem filozofiji.¹⁶⁷

8. Boškovičev vpliv na pouk v Ljubljani v šestdesetih letih

Nihče ni prerok v lastni deželi in Boškoviću se je prav tako godilo. Papežev osebni poseg je bil nujen, da je obvaroval njegove prijatelje v Rimu pred prvimi hudimi kritikami. Eno prvih omemb Boškovičevega imena v obliki »Voscovich« preberemo pri naštevanju različnih raziskovalcev v anonimnem rokopisu iz Italije.¹⁶⁸ Vsekakor se je vase zagledanemu Boškoviću večno mesto dovolj zamerilo, saj je požel prve in odločilne uspehe šele v naši habsburški monarhiji, kjer so ga sprejeli z odprtimi rokami. Seveda tudi z odprto denarnico.

Boškovičevo osnovno delo so natisnili na Dunaju leta 1758. Deset let pozneje so beneško izdajo (1763) ponatisnili v Gradcu in Ljubljani.

Leta 1763 je tamkajšnji nadškof uradno proglasil novi Scherfferjevi¹⁶⁹ knjigi o Boškovičevi fiziki za učbenika v Trnavi, za profesorja matematike pa je bil nastavljen hrvaški boškovičevac Radić.¹⁷⁰ Istočasno je J. Schöttl leta 1763 na Terezijanišču poučeval po novem Makovem

¹⁶² Maksimilijan Morauscher, *Tractatus In Generalem Aristotelis Physicam*. 1^r–258^r. *Tractatus in Particularis Aristotelis Physicam*, 1761, 259^r–265^v. *NUK*, Ms 317, 28^v, 29^v, 33^v, 35^v, 38^v.

¹⁶³ Morauscher, n.d. 1761, 203, 214^r–216^v (razprava 6).

¹⁶⁴ Maksimilijan Morauscher, *Physica Particularis. Continuation Disputationis De Mundo et Coelo, De Generatione, De Elementis, De Anima...*, 1761, (APCP Joannes Polanz ex Polz), 1^r–149^r. *NUK*, Ms 257, 1^r.

¹⁶⁵ Morauscher, n.d. 1761, 102, 105^r.

¹⁶⁶ Morauscher, n.d. 1761, 108^v–149^r.

¹⁶⁷ Saveriano Vorardi, *Philosophia Peripatetica as mentem Aristotelis Magni magistri exposita*. (vstavljen nevezan listek: »Adum Undo^a aet obssmo Patri Saveriano Vorardi Ordinis Capucini Philia Lettori. PP. Capucinis Guiglelmum«)... *Physica, Methia et Mathematica... Ethica... Tractatus in Generale (187^r–188^r)*. 188 listov. *NUK*. Ms 86, 1724, 1761.

¹⁶⁸ Anonimno, *Introductio Ad Phi^a Newtonica De Na^o*. 15 strani. *APUG 2242*, SLU film 7172.3, okoli 1752, 14.

¹⁶⁹ Karl Scherffer, *Institutionum physicae / Pars prima seu Physica generalis / Pars secunda seu Physica particularis. Conscripta in usum tironium philosophiae*. Vindobonae: Trattner, 1752–1753 (Ponatis: Vindobonae, 1763 (NUK-8485)).

¹⁷⁰ Antun Radić (Radics, * 1726 Keserü blizu Velikega Varadina v Transilvaniji; SJ do 1769; † 1773), *Introductio in philosophiam naturalem, theoriae P. Rogerii Boscovich et Societate Jesu accomodata, et in usum auditorum philosophiae conscripta...*, Budae: Academia Budensi, 1756–1768; Antun Radić, *Principia Boscovichii singulari tractatu illustrata*, Budae, 1765.

učbeniku, spisanem v Boškovičevem duhu. Biwaldovo¹⁷¹ fiziko so po ukinitvi jezuitskega reda leta 1773 uporabljali na akademiji v Zagrebu in v drugih deželah monarhije. V Zagrebu je bila Makova matematika skupaj z Biwaldovo fiziko uradno potrjena kot učbenik po zapovedi zagrebškega nadškofa leta 1773. V knjižnici Akademije v Zagrebu so imeli kar trinajst izvodov Makove matematike. Matija Petar Katančić je prevedel Makovo geometrijo pod naslovom Zemljomirje Dilloredno.¹⁷²

V času študija filozofije poznejšega izumitelja protomatematike Misleja¹⁷³ med letoma 1779–1780 so Ljubljanci kot pomožne učne knjige uporabljali dela Horvatha¹⁷⁴ in Storchenau.¹⁷⁵ Dunajski profesor matematike in fizike Storchenau je bil mojster eklektične filozofije s primesmi idej Leibniza in Wolffa. Storchenaujevo dinamično filozofijo, ki je bila nasprotna kartezižancem in Leibnizu, je zagovarjal anonimni pisec; njegove zapise so uporabljali pri pouku filozofije v Ljubljani. Snov je delil po sodobnejšem Wolffovem načinu in ne več po takrat že zastarelih Aristotelovih zamislih.¹⁷⁶

Med glavnimi zagovorniki Boškovića na Dunaju so bili še Liesganig,¹⁷⁷ Scherffer,¹⁷⁸ Mako¹⁷⁹ in Alber.¹⁸⁰ V Gradcu je Boškovićeve ideje podpiral Biwald, v Innsbrucku pa Zallinger. Na Ogrskem v Trnavi, Pešti in Budi so po Boškoviću poučevali Horvath, Radić in Wiess. V nemške dežele se je Boškovičev nauk širil po njegovem obisku leta 1761 preko Mosesa Mendelssohna, Zeplichala¹⁸¹ in Burkhäuserja, profesorja na univerzi v Würzburgu.¹⁸² V italijanskih deželah so Boškovića zagovarjali: Boškovičev študent Benvenuti¹⁸³ in Jacquier v Rimu,¹⁸⁴ Gil v Foligno sto kilometrov severno od Rima,¹⁸⁵ Dubrovčan Stjepan Bašić¹⁸⁶ v Toskani in

¹⁷¹ Gotlob Leopold Biwald (* 26. 2. 1731 Dunaj; SJ 17. 10. 1747; † 8. 9. 1805 Dunaj).

¹⁷² Žarko Dadić, *Povijest egzaktnih znanosti u Hrvata*. Zagreb: SNL, 1982, 1: 242–243, 262, 2: 8.

¹⁷³ Jožef Peter Alkantar Mislej (* 1761; † okoli 1840).

¹⁷⁴ Sodnik-Zupanec, n.d. 1943, str. 16; Alma Sodnik-Zupanec, Die Einwirkung von Boškovićs Naturphilosophie in einigen philosophischen Texten des 18. Jahrhunderts. *Actes du Symposium international R.J. Bošković 1961*. Beograd, Zagreb, Ljubljana: Naučno delo, 1962, 284–286, tu str. 284. Ivan Horvath (Horvat, Horváth, * 1732 Gradišćanska Hrvaška; † 1799).

¹⁷⁵ Sodnik-Zupanec, n.d. 1943, 16–17, 20; Sigmund Storchenau (* 1731; SJ; † 1798).

¹⁷⁶ Rokopis se začelja s tretjo stranjo in ima na platnicah z drugačno roko vpis: »Josephus Antontschitsch Labaci die 4 Octobris 1793«. Podoben vpis je tudi v Ambschllovi *Anfangsgründe*, Wien: Schmidt, 1791–1793 (NUK-8439) in ne označuje avtorja, temveč le uporabnika rokopisa (Sodnik-Zupanec, n.d. 1943, 18, 21).

¹⁷⁷ Joseph Xavier Liesganig (* 1719; SJ; † 1799).

¹⁷⁸ Žarko Dadić, The role of Karl Scherffer in the acceptance and promotion of Bošković's scientific ideas. Dadić (ur.), *Zbornik radova međunarodnog znanstvenog skupa o Ruđeru Boškoviću*. Zagreb: JAZU, 1991, str. 156, 159; Sodnik-Zupanec, n.d. 1943, 16; Sodnik-Zupanec, n.d. 1962, 284.

¹⁷⁹ Dadić, n.d. 1982 1: 355; Sodnik-Zupanec, n.d. 1943, 16.

¹⁸⁰ Sodnik-Zupanec, n.d. 1962, 284; Johann N. Alber, *Cogitationes philosophicae de immediato corporum contactu theoriam Jos. R. Boscovichi rescipientes*, Viena, 1782.

¹⁸¹ Anton Michael Zeplichal, *Entwurf der Boscowichschen Naturlehre*, Breslau, 1769.

¹⁸² Sodnik-Zupanec, n.d. 1962, 284; Željko Marković, *Rude Bošković*. Zagreb: JAZU, 1968, str. 458; Nikolaus Burkhäuser, *Theoria corporis naturalis, principiis Boscovichi conformata quam una cum thesibus ex philosophia univēsa...*, Würzburg, 1770; Nikolaus Burkhäuser, *Institutiones Metaphysicae in usum auditorum philosophiae*, Würzburg, 1771–1774.

¹⁸³ Carlo Benvenuti (* 8. 2. 1716 Livorno; SJ 1732; † September 1789 ali 1797 Varšava).

¹⁸⁴ Študent Antonio Rota je leta 1763 javno branil teze na seminarja v Rimu z naslovom »Ragionamento sulla teoria fisico-matematica der P. Ruggiero Giuseppe Boscovich« (Marković, n.d. 1968, str. 457).

¹⁸⁵ Marković, n.d. 1968, str. 457; Sodnik-Zupanec, n.d. 1943, 16; Emanuel Gervais Gil, *Theoria Boscovichiana vindicata, et defēsa*, Fulignia, 1791.

¹⁸⁶ Jezuit iz Dubrovnika Stjepan Bašić je med letoma 1770–1773 poučeval filozofijo (logiko in fiziko) na kolegijih v Pratu in Prugiji. Leta 1771 je v Firencah dal objaviti izpitne teze s svojih predavanj v Pratu »Synopsis universae philosophiae« (Ivica Martinović, Ljetopis filozofskih i prirodnoznanstvenih istraživanja hrvatskih isusovaca. *Isusovačka baština u Hrvata*, 1992, 87–97. Tu str. 92).

P. Carbonella. Med Britanci so Boškovičev nauk zagovarjali Priestley in Robison.¹⁸⁷ Manjši je bil Boškovičev vpliv v Pragi, kjer si je jezuitski matematik in fizik Stepling¹⁸⁸ dopisoval z Nolletom o povezavah med toploto in svetlobo, potresih, vrenju vode in meritvah poldnevnik. V Pragi so še leta 1769 objavili nemški prevod Nolletove knjige o strelvodih, ki je nasprotovala Boškovičevemu prijatelju prostozidarju Franklinu.¹⁸⁹

9. Bošković med Ljubljancani

Oznake «S.J.» ob imenu avtorja v popisu knjig nekdanje ljubljanske jezuitske knjižnice niso bile neoporečne: delo jezuita Hella ni imelo obeh črk za imenom avtorja v popisu iz leta 1775,¹⁹⁰ Wilde¹⁹¹ pa je trideset let pozneje Roberta Boyla¹⁹² pomotoma zapisal med jezuite, Scherfferja¹⁹³ pa ne. Boyle je bil seveda protestant in bi se gotovo obrnil v grobu, če bi zvedel za nepričakovano odločitev našega vrlega Wildeja. Pred letom 1754 so ljubljanski jezuiti nabavljali predvsem dela svojih sobratov, z izjemo Nolletovega učbenika, pridobljenega leta 1751. Med enainpetdesetimi fizikalnimi knjigami iz nekdanje jezuitske knjižnice so jih vsaj dvajset napisali jezuiti in njihovi študentje, večinoma Boškovičevi zagovorniki. Knjige drugačnih nazorov so kmalu postale neuporabne, denimo Monteirova »Svobodna filozofija« iz leta 1766,¹⁹⁴ ki so jo v Ljubljani sicer nabavili že dve leti po izdaji, a ima še danes v NUKu del listov neprerezanih in tako seveda tudi neprebranih.

Tudi med nejezuitskimi avtorji del v knjižnici ljubljanskih jezuitov je mogoče zaznati vpliv Boškovičeve fizike, ki je svoje sodelavce spodbujal k prevajanju najboljših del zahodnih fizikov. Dunajski profesor in Boškovičev prijatelj, jezuit Scherffer, je prevedel optiko in astronomijo pariškega akademika De Lacailla, ki ni bil jezuit. Leta 1753 je Scherffer za svojimi izpitnimi

¹⁸⁷ John Robison (* 1733 Boggall pri Glasgowu; † 30. 1. 1805 Edinburgh); Sodnik-Zupanec, n.d. 1943, 15; Martinović, n.d. 1992, str. 84.

¹⁸⁸ Joseph Stepling (* 1716; † 1778).

¹⁸⁹ Josef Smolka, L'Abbé Nollet et la physique en Bohême. *XIIe Congrès international d'Histoire des sciences*, 1971, III-B: 131–135. Tu str. 134; Abbé Jean-Antoine Nollet, *Des Herrn Abt Nollet Vergleichung der Wirkungen des Donners mit den Wirkungen der Elektrizität, nebst einigen Betrachtungen über die Mittel sich vor dem erster zu bewahren aus den Mémoires de l'Acad. Royal de Paris 1764*. Prag: Höchenbergischen Schriften, 1769. Nedatiran Gruberjev ekslibris: »Zur Mechanica«, z izpitnimi tezami (*Assertionnes...*, 52 filozofskih, 10 moralnih in 10 matematičnih tez) Kranjca Josephusa Polza iz Neoforens pri Biwaldu, profesorju moralke Franciscu Loscaniju in profesorju matematike Karlu Taupeju (NUK-8385).

¹⁹⁰ No. 455: *Elementa Mathematica Naturali Philosophia P: Maximiliani Höll (Maximilian Hell, Elementa Mathematica Naturali Philosophia ancilliantia, ad praefixam in scholis normam concinata. P. Maximiliani Höll*. Pars I: *Elementa Arithmeticae Numericae et literatis seu algebra, ad praefixa in scholis nostris normam concinati*, Claudio-polo, 1755. Ponatisa: Viennae, 1761; Viennae, 1762). Popisano v: *Verzeichnis der vom Feuer geretteten Bücher des gewesten Collegii S.J. Izvrmik (prvi prepis) z nadnaslovom: »Specification deren bey der gewesten Feuersbrunst in den Leybach. Collegio geretteten Bücher«*. Drugi prepis: »Specification deren Büchern, welche zum Theil in dem gewesten Collegio zu Laybach in einem Kasten verwahrt gewesen, und zum Theil durch Studentes nach und nach zusammen getragen worden«, 1. 3. 1775, NUK, Ms. 31/83.

¹⁹¹ Franc Ksaver Wilde (* 1753; † 1828), *Catalogi Librorum Bibliothecae Publicae Lycei Labacensis in Ducatu Carnioliae. Alphabethisches literarisches Verzeichnis der in der Laybacher Lycealbibliothek vorhandenen Werke*. Priloga: *Synopsis...* (Vorrede), Ljubljana, 1803, NUK, Ms.

¹⁹² Robert Boyle, *New Experiments Physico-Mechanical, Touching the Spring of the Air, and its effects; Made, for the Most Part in a New Pneumatical Engine. Written by Way of letter to the Right Honourable Charles Lord Viscount of Dungarvan eldest Son to the Earl of Corke*, Oxford. Prevod: *Experimentorum novorum physico-mechanicorum continuatio secunda*, Genevae, 1682.

¹⁹³ Scherffer, n.d. 1763.

¹⁹⁴ Ignatio Monteiro S.J. (Inácio, * 1724; SJ; † 1812), *Compendio dos Elementos de Mathematica aos curiosos desta sciencias. I-II*. Coimbra: Real Collegio des Artes de Compangia de Jesus, 1754–1756. Prevod: *Philosophia libera mechanica*, Venetiis, 1766 (NUK-8536).

tezami na Dunaju dal natisniti prevod Musschenbroekove razprave o kapilarah, podoben B. F. Erbergovi izdaji Musschenbroekovih magnetov leto dni pozneje v Ljubljani. Drugi Boškovičev prijatelj, jezuit Pezenas,¹⁹⁵ je prevedel knjigi nejezuitov, Angležev Désagulierisa in Smitha. Med nejezuitskimi avtorji knjig ljubljanske jezuitske knjižnice je bilo tudi nekaj Boškovičevih prijateljev (Mairan, Jacquier). Tako so Boškovičeve fizikalne ideje prevladale v ljubljanski jezuitski knjižnici v drugi polovici 18. stoletja ob sorodnih Leibnizovih v Wolffovi preobleki, ki jih je Scherffer sredi petdesetih let odklanjal.¹⁹⁶

Ljubljanski jezuiti so kmalu po natisu nabavili Jacquierov učbenik fizike iz leta 1766. Jacquier, profesor matematike na liceju v Rimu in Boškovičev prijatelj, je po »Splošni fiziki« z mehaniko objavil »Posebno fiziko« o fluidih (I), svetlobi in ognju (II), astronomiji (III) ter geografiji (IV). Zaslovel je kot so-izdajatelj Newtonovih Principov v Ženevi leta 1739, 1740 in 1742 z latinskim komentarjem ter dopolnitvami.¹⁹⁷

Boškovičev vpliv se je stopnjeval po njegovih obiskih v Ljubljani. Ljubljanski jezuiti so začeli nabavljati knjige Boškoviča in njegovih zagovornikov Scherfferja, Mairana, Jacquierja, Biwalda¹⁹⁸ in drugih. Po prepovedi reda so knjige z Boškovičevo fiziko dopolnili z novimi Boškovičevimi in Scherfferjevimi deli ter deli drugih zagovornikov Boškovičeve fizike, predvsem Maka s Terezijanišča in Horvatha iz Trnave.¹⁹⁹

Preglednica 5: Širjenje Boškovičevih idej z njegovimi popotovanji, med katerimi se je vsaj trikrat oglasil pri ljubljanskih jezuitih

Kraji Boškovičevega bivanja	Datum
Prat – Benetke – Ferrara, Padova	15. 3. 1757 ²⁰⁰
Lucca	18. 3. 1757
(Ferrara) – Benetke	28. 3. 1757
(z ladjo) Trst – Ljubljana	30. 3. 1757 – okoli 1. 4. 1757
(Gradec, Dunajsko Novo mesto –) Dunaj	5. 4. 1757–4. 3. 1758 ²⁰¹
(Dunajsko Novo mesto, Bruck, Gradec –) Ljubljana	9. 3.–10. 3. 1758
(Gorica –) Mestre	13. 3. 1758 ²⁰²
Benetke	14. 3. 1758–18. 3. 1758
(z ladjo iz Ferrare –) Modena	21. 3. 1758
Bologna	22. 3. 1758

¹⁹⁵ Espirit Pezenas (* 28. 11. 1692 Avignon; SJ; † 4. 2. 1776 Avignon).

¹⁹⁶ Scherffer, n.d. 1752; Dadić, n.d. 1991, str. 156, 159.

¹⁹⁷ Marković, n.d. 1968, str. 121, 123.

¹⁹⁸ Sodnik-Zupanec, n.d. 1943, 17; Sodnik-Zupanec, n.d. 1962, 285.

¹⁹⁹ Sodnik-Zupanec, n.d. 1943, 22.

²⁰⁰ Pismo bratu Jezuitu Bartolomeju Ignaciju Boškoviću (* 1699 Dubrovnik; † 1771 Recanati), ki je bil leta 1738 bil lektor teologije v Asconi, jeseni 1740 pa v Orvietu. Leta 1759 je nadomeščal brata Rudjerja pri pouku matematike na rimskem kolegiju (Marković, n.d. 1968–1969, str. 18, 33–34, 388–389, 799).

²⁰¹ Marković, n.d. 1968, str. 389, 401.

²⁰² Marković, n.d. 1968, str. 402.

²⁰³ Marković, n.d. 1968, str. 389, 403.

²⁰⁴ Dadić, n.d. 1991, str. 141.

²⁰⁵ Dadić, n.d. 1991, str. 146, 148.

²⁰⁶ Marković, n.d. 1969, str. 591.

²⁰⁷ Marković, n.d. 1969, str. 599.

²⁰⁸ S postanki v krajih: Köln, Bonn, Aachen, Liège, Nancy, Strassbourg, Mannheim, Heidelberg in München. Zaradi naraslih rek je dne 15. 3. 1761 se je premislil glede poti iz Nemčije na Dunaj (Marković, n.d. 1969, str. 605).

²⁰⁹ Marković, n.d. 1969, str. 601.

²¹⁰ Marković, n.d. 1969, str. 606.

Firence	1. 4. 1758–16. 6. 1758
Rim	19. 6. 1758 ²⁰³
Pariz	Jesen 1759–maj 1760 ²⁰⁴
London	Konec maja 1760–16. 12. 1760 ²⁰⁵
Belgija (Brugge, Gent, Bruselj, Antwerpen)	22. 12. 1760 ²⁰⁶
Nizozemska (Rotterdam, Haag, Amsterdam, Utrecht)	16. 1. 1761 ²⁰⁷
Nemčija–Francija ²⁰⁸	6. 2. 1761 ²⁰⁹
Benetke	Sredi aprila 1761 ²¹⁰
(Benetke –) Carigrad (– Varšava)	26. 6. 1761–1762
(Varšava –) Dunaj	15. 1. 1763 – maj 1763 ²¹¹
– Ljubljana – Parma, Bologna	Okoli 1. 6. 1763 – junij 1763
Lucca	Začetek julija 1763
Benetke (– Bassano)	Konec julija 1763 – avgust 1763
(Bassano –) Brescia	30. 9. 1763 ²¹²
Lucca	Oktober 1763
Rim	November 1763
Terracina južno od Rima	20. 3. 1764 ²¹³
Pavia, Milano (profesor astronomije in optike 1769–1773. V Parizu krajši čas v letih 1769 in 1770)	30. 4. 1763–27. 2. 1773 ²¹⁴
(Benetke –) Pariz	28. 8. 1773–1782 ²¹⁵
(Pariz –) Bassano	1783–1785 ²¹⁶
Milano–Brera (junij 1786 Varese)	1786–13. 2. 1787 ²¹⁷

Takoj po koncu dogovorov za kongregacijo 16. 4. 1757 je Bošković prvič potoval skozi Ljubljano v začetku aprila 1757 na poti proti Dunaju. Ljubljčanani so tako od njega iz prve roke izvedeli za boljše čase, ki so se obetali Kopernikovemu nauku. Ob vrnitvi z Dunaja v Benetke je Bošković lepo sprejet prespal pri ljubljanskih jezuitih dne 9. 3. 1758.²¹⁸ Gostil ga je rektor Carl²¹⁹ in predvsem vodja semenišča, fizik Apfalter.²²⁰ V začetku junija 1763 je še tretjič in zadnjič potoval skozi Ljubljano v času rektorja fizika Dillherra.

Bošković se je zelo zanimal za pouk fizike v habsburški monarhiji; tu se mu je pouk zdel naprednejši kot v južnih italijanskih deželah. Prav zato je aprila 1763 sprejel katedro v habsburški Paviji po imenovanju s strani komisije, ki jo je vodil Koprčan Carli.²²¹ Lepemu sprejemu na jezuitskem kolegiju v Ljubljani so botrovale zveze novega habsburškega profesorja Boškovića z najvišjim kranjskim plemstvom, predvsem s grofi Kobencli, ki so se z Boškovićevo fiziko seznanili v dunajskih šolah. Mako je poučeval fiziko na Terezijanišču med letoma 1757–1758, J. Schöttl filozofijo med letoma 1754–1757, leta 1758 pa je tam poučeval še matematik Kauff-

²¹¹ Marković, n.d. 1969, str. 629, 633.

²¹² Marković, n.d. 1969, str. 637.

²¹³ Marković, n.d. 1969, str. 640.

²¹⁴ Marković, n.d. 1969, str. 639, 756; Dadić, n.d. 1991, str. 148; Edoardo Proverbio, When did Boscovic Stay in Milan While Teaching at the University of Pavia? *Zbornik radova međunarodnog znanstvenog skupa o Ruđeru Boškoviću*, Zagreb: JAZU, 1991, 217–232. Tu str. 217, 232.

²¹⁵ Proverbio, n.d. 1991, str. 229.

²¹⁶ August Ziggelaar, A Failed but Famous experiment With Abberation of light. *Zbornik radova međunarodnog znanstvenog skupa o Ruđeru Boškoviću*, Zagreb: JAZU, 1991, 108–119. Tu str. 111;

²¹⁷ Marković, n.d. 1969, str. 1018, 1026, 1039.

²¹⁸ Zenko, n.d. 1983, str. 139; Marković, n.d. 1968, str. 401; Diar., n.d. 1742f.

²¹⁹ Jožef Carl (* 30. 12. 1706 Dunaj; SJ 14. 10. 1724 Dunaj; † 8. 3. 1776 Dunaj).

²²⁰ Ernest baron Apfalter (* 26. 6. 1701 Grmače; SJ 27. 10. 1718 Dunaj; † 14. 10. 1767 Steyr).

²²¹ Grof Gian Rinaldo Carli (Rinaldi Caroleus, * 11. 4. 1720 Koper; † 1795 Cusano pri Milanu), po katerem se danes imenuje gimnazija z italijanskim učnim jezikom v Kopru.

mann. V začetku maja 1757 je Bošković na Dunaju prisostvoval izpitom pri Maku in Riegerju in zelo pohvalil njune študente.²²² Nekaj mesecev pozneje je J.F. Kobencl²²³ polagal izpit pri dunajskih piaristih, ki so za pomoč pri matematičnem delu izpita prosili Boškovića. Dokaz več, da tekmovanje med jezuiti in piaristi nikakor ni bilo tako hudo. J.F. Kobencl je pozdravil Boškovića v rimanih hvalospevih, ki si jih, po Boškoviću, ne bi zaslužila niti Newton in Leibniz. Nedvomno so bile Boškoviću takšne časti prijetne; zato sploh ni treba poudariti, da je J. F. Kobencl izpit opravil z odliko. Pozneje je še večkrat obiskoval Boškovića na Dunaju in pri njem posebno rad pil čokolado. Bošković je bil široko razgledan, uglajen gospod in je znal Dunajčanom približati prijetne razvade iz tujih krajev. Na Dunaju je Bošković prijateljeval s stricem Janeza Filipa, Janezom Karlom Filipom Kobenclo, ²²⁴ ki je bil prav tako rojen v Ljubljani. ²²⁵ Janez Karl Filip Kobencl je postal prvi doslej znani slovenski prostozidar v Bayreuthu leta 1741. ²²⁶ Kobenclji so se tako na Dunaju vključili v krog jezuitskih zagovornikov Boškovićevega idej, ki vsekakor niso nasprotovale prostozidarskim zamislim.

Gvido,²²⁷ oče J.F. Kobencla, je po svojem očetu, Janezu Gašparju,²²⁸ goriškem in od leta 1714 kranjskem deželnem glavarju, podedoval gospostvo Ribnica in ga pozneje združil s sosednim gospostvom Breg. Leta 1747 se je preselil iz Ljubljane v Gorico, kjer sta bili njegovi sestri bogato poročeni z grofoma Coronini in Edling. Tam je mati J.F. Kobencla za nekaj časa oblekla v jezuitski talar, da bi ga obvarovala pred boleznijo. Talar je seveda pomagal in J.F. Kobencl je zrasel v zdravega, čeravno nekoliko jecljavega grofa. Gvido je skupaj s Colettijem ustanovil učeno društvo »*Accademia degli Arcadi romano-sonziaci*« v Gorici, ki je leta 1780 uradno postalo podružnica rimskih Arkadijcev. Gvido je postal prvi predsednik društva, saj je imel zveze s številnimi izobraženci. Bianchini mu je leta 1753 pisal o podzemnem toku kraške reke Timav. Po stricu Ludviku Gundakarju grofu Kobenclu je Gvido leta 1764 podedoval še gospostvo Lože pri Vipavi, kamor je že prej pogosto hodil na obisk.

J. F. Kobencl je dunajske študije nadaljeval v Salzburgu leta 1758. Dve leti pozneje je stopil v državno službo v Bruslju, kjer je bil njegov stric J.K.F. Kobencl od leta 1753 pooblaščen minister cesarice Marije Terezije za Belgijo. 27. 12. 1760 je Bošković v Bruslju obiskal J.K.F. Kobencla in bil pri njem dvakrat na kosilu. J. F. in J.K.F. Kobencl sta ga peljala na dvor, kjer so hranili bogato zbirko umetnin, ki jih je po J.K.F. Kobenclovem bankrotu kupila Katarina II. Bošković je ob obisku Kobenclu daroval posebno lepo vezano razpravo o mrkih, ki je prav tedaj izšla v Londonu.²²⁹ Druga dva izvoda naj bi Kobencl poslal na Dunaj grofu Karlu Firmianu, pooblaščenemu ministru cesarice za Lombardijo. J.F. Kobencl je kljub prirojenemu jecljanju znal dobro slovensko, tako da so se gotovo pogovarjali tudi v domačem jeziku. Bošković se je družil s Kobenclji, vse dokler ni 11. 1. 1761 odpotoval iz Bruslja. Ponovno je prišel tja leta 1769 zaradi zdravljenja ran na nogi. J.K.F. Kobencl mu je pomagal pri iskanju primernih zdravnikov; vendar je kmalu umrl hudo zadožen. Brat Gvido je v imenu mladoletnih nečakov nekaj časa upravljal Kobenclovo gospostvo Planino pri Rakeku. Sin Ludvik je šele devet let

²²² Boškovićevo pismo bratu Baru 9. 5. 1757; Marković, n.d. 1968, str. 391.

²²³ Grof Janez Filip Kobencl (Cobenzl, * 1741 Ljubljana; † 1810).

²²⁴ Janez Karl Filip Kobencl (* 1712 Ljubljana; † 27. 1. 1770 Bruselj).

²²⁵ Boškovićevo pismo bratu Baru 12. 9. 1757 (Marković, n.d. 1968, str. 400).

²²⁶ Matevž Košir, Brat Vega, prostozidar. *Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike*, 2002, 15–16: 75–111. Tu str. 105.

²²⁷ Gvido(n) Kobencl (Guodobald, * 1716; † 1797).

²²⁸ Janez Gašpar Kobencl (* 1664 ali 1669; † 1742).

²²⁹ Rudjer Josip Bošković, *De Solis ac Lunae Defectibus libri V. P. Rogerii Josephi Boscovich, Societatis Jesu, ad Regiam Societatem Londinensem. Ibidem autem, et Astronomiae Synopsis, et Theoria Luminis Newtoniana, et alia multa ad Physicam pertinentia, versibus pertractantur, cum ejusdem Auctoris Adnotationibus*, London: Andrea Millar, 1760.

po očetovi smrti poravnal dolgove in tako od upnikov dobil nazaj posesti na Kranjskem in v nadvojvodini Avstriji. Državni svetnik J.F. Kobencl je leta 1777 spremljal cesarja Jožefa II. v Pariz, kjer je v tem času živel Bošković.²³⁰

Zahvala

Zahvaljujem se Mellonovemu skladu oddelka za zgodovino znanosti univerze v Oklahomi.

10. Zaključek

Boškovičeva fizika je bila višek jezuitske znanosti v Ljubljani in v drugih katoliških deželah. Z Boškovičevimi obiski v Ljubljani in ob kvalitetah ljubljanskih profesorjev je ljubljanski kolegij uspešno sodeloval pri razvoju nove jezuitske fizike tudi ob podpori grofov Kobenclov iz visokega plemstva. Prepoved jezuitskega reda je deloma ustavila uveljavljanje Boškovičevih idej, saj ni bilo več osrednje institucije, ki bi njegovim idejam zagotavljala položaj splošno sprejetega pogleda na svet na večini katoliških višjih študijev. Kljub temu je Boškovičeva fizika še dolgo prevladovala v naših krajih ter na škotskih univerzah. Končno je skozi velika vrata vstopila v sodobne kvantno mehanske opise sil.

Summary

Bošković in Ljubljana

Stanislav Južnič

The physical lessons at Ljubljanese College were very close to Rome and Italy during the introduction of Bošković's way of Newtonian physics. The new ideas used in Ljubljana were a kind of the distant copy of the teaching at Roman College. The Carniolan Jesuits contributed some effort for the introduction of Bošković's physics in Habsburg monarchy. Their preserved exam theses, manuscripts, and published works changed in the similar way as the Roman ones. After the Maria Theresa's reforms, Roman educational system lost its influence on Ljubljana for Vienna and Graz. Habsburgs did not tolerate the power of Aquileian patriarch on their land any more, and in the similar way foreign educational ideas were no more welcomed. The new absolute monarchy had to develop the self sufficient and original educational system. Therefore, the new Habsburg physics and the educational system as a whole was imported from the Belgium then called Habsburg Netherlands with van Swieten as the central figure. Bošković's visits at Ljubljana College were the nucleus for the change of physics lessons in Ljubljana, although all of them very short. The detailed listing of Bošković's travels through Europe was published for the first time to show the relative importance of his visits in Ljubljana.

The reform was felt in the new books and instruments, changed title of the physics chair, freed lectures on Copernican system, and the replacement of Aristotelian division of the branches of physics with the modern ones. Bošković's own acceptance of the chair in Habsburg Pavia proved that he himself also felt Habsburg monarchy as the best adoptive home for his ideas, at least before the suppression of the

²³⁰ J.F. Kobencl je podedoval gospostva po očetu Gvidu. Po svojem bratranču Ludviku Filipu Kobenclu (* 21. 11. 1753 Bruselj; † 22. 2. 1809 Dunaj), sinu J.K.F. Kobencla, je podedoval še Logatec in Planino pri Rakeku, ki jo je že od 27. 1. 1770 v imenu mladoletnih nečakov upravljal Gvido Kobencl. Ludvik Kobencl je bil od leta 1779 habsburški poslanec v Sankt Petersburgu pri Katarini II in pozneje tudi pri Pavlu I. v času, ko je bil tam tudi Boškovičev posredni učenc jezuit Gabrijel Gruber. Za J.F. Kobenclom je dedoval pravnuk njegove tete, Mihael Coronini grof Cronberg iz Gorice (Marković, n.d. 1969, str. 593–595, 650, 735, 757 (pomotoma naveden Karl Filip namesto Janeza Karla Filipa Kobencla); SBL, 1: 83; Smole, n.d. 1982, str. 103, 267, 271, 348, 422, 595–596).

order in 1773. Bošković developed strong personal ties with leading freemason counts Kobencls and Ameriacn Franklin. The strong influence of Bošković's ideas in Habsburg monarchy after his acceptance of Pavia chair was left for the next article together with the detailed research of the thirty years of the ex-Jesuit physics in Ljubljana after the suppression of the Jesuit order

Žarko Lazarević

Sočasnosti slovenskega gospodarskega razvoja

UDK 338(497.4)»18/19«

LAZAREVIĆ Žarko, dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Sočasnosti slovenskega gospodarskega razvoja

Zgodovinski časopis, Ljubljana 61/2007 (136), št. 3–4, str. 393–410, cit. 58

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Ključne besede: gospodarska zgodovina

V razpravi avtor obravnava dolgoročni gospodarski razvoj Slovenije od srede 19. pa do izteka 20. stoletja v evropski perspektivi. Izpostavlja dolgoročne razvojne tendence v Sloveniji in jih umešča v kontekst evropskega gospodarskega razvoja. Primerjalna analiza temelji na podatkih o historični rasti BDP, kakor so jih rekonstruirali za področja današnjih evropskih držav v razmerju do slovenskega ekvivalenta.

Avtorski izvleček

UDC 338(497.4)»18/19«

LAZAREVIĆ Žarko, PhD, Senior Scientific Collaborator, The Institute of Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Synchronisms of Slovene Economic Development

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 61/2007 (136), No. 3–4, pp. 393–410, 58 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

Key words: economic history

The study focuses on economic development of Slovenia in the period between mid-nineteenth to the end of the 20th centuries, and from European perspective. Stressed are long-term developmental tendencies in Slovenia, especially within the context of European economic development. Based on the data on historical growth of gross domestic product, which have been reconstructed for present-day European countries, this comparative analysis explores their relation to the Slovene equivalent.

Author's Abstract

Uvodoma je smotrno opredeliti razumevanje pojma sočasnosti. Zven in pomen te besede uporabljamo v primeru tega članka kot zbirni pojem, ki naj ponazori slovensko vpetost v evropski gospodarski razvoj. Slovenski gospodarski zgodovinarji smo v pretežni meri v svojih raziskavah ostajali omejeni znotraj slovenskih meja oziroma le redko kdaj tudi znotraj vsakokratnega državnega okvira. Sedanje stanje raziskav s tega področja, ko so glavne konture in značilnosti historičnega gospodarskega razvoja že poznane na splošni ravni – na ravni »detajlov«, ki lahko pomenijo tudi obširne družbeno-gospodarske procese, pa seveda še zdaleč ne – pa nam že omogoča umestitev teh historičnih procesov v evropski kontekst. Izolirana obravnava znotraj slovenskega prostora nas namreč vse prehitro lahko zavede v pritrjevanje vtisom o izjemnosti, posebnosti oziroma enkratnosti slovenskega dogajanja. Ko s primerjalnim pristopom na nek način postavimo merilo vrednosti, se nam v celoti relativnostnih razmerij prikaže stvarno mesto in neizogibno tudi značaj slovenskih dosežkov. Šele v komparativnih relacijah lahko dosežki res postanejo dosežki, neuspehi res neuspehi in povprečje ostane povprečje. Šele v primerjavi z drugimi okolji dobimo pravo mero in občutek o slovenski stvarnosti, tako pretekli kot aktualni ali prihodnji. To je pomembno s stališča, da preteklost učinkuje tudi izven minulosti zgodovinskega časa in nemalo konstruira zgodovinsko (zgodovinarsko) »prihodnost«.

Naj trditev o konstitutivni vlogi preteklosti ponazorimo na primeru ekonomskega razvoja vzhodne Evrope oziroma tolmačenja njenega današnjega zaostajanja za zahodno evropsko polovico. Pri tem si bomo sposodili misli nedavno preminulega velikega in dolga desetletja zelo vplivnega ameriškega ekonomista, kanadskega rodu, Johna Kennetha Galbraitha. V enem od svojih mnogih del, med drugim tudi o vzhodni Evropi, je zapisal, da se ekonomske razlike

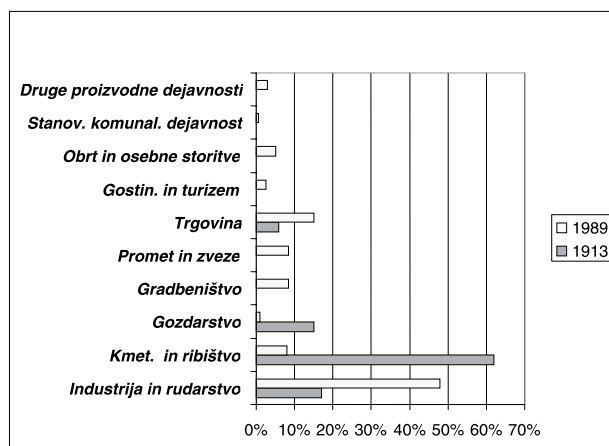
znotraj držav tega področja in med njimi niso zmanjšale. Po njegovem mnenju je komunizem nedvomno izboljšal socialne in gospodarske razmere v teh državah v absolutnih merilih, nikakor pa ni uspel zmanjšati relativnega zaostajanja teh držav za njihovimi zahodnimi in severnimi sosedi. Menil je tudi, da je za razumevanje sodobnosti veliko bolj pomembno vedeti, kje je kdo bil v bolj oddaljeni preteklosti kot pa sama povojna pripadnost komunizmu.¹ Galbraithu ni mogoče pripisovati tendence, da bi skušal »oprati« dobro ime socializma/komunizma ali mu sneti prevladujočo odgovornost za razvojni zaostanek vzhodnoevropskih držav in v ta kontekst je seveda prištel tudi Slovenijo. Njegov poudarek kaže na drugo smer. Njegov namig nas usmerja na spoznavno pot, ko moramo z dekonstrukcijo sedanje gospodarske stvarnosti tematizirati pretekli gospodarski razvoj na dolgi rok. Le tako so namreč spremembe tudi jasno razvidne in razumljive.

1. Skica slovenskih razsežnosti

Sledeč Galbraithovemu namigu je povsem jasno, da moramo za razumevanje relativnega gospodarskega položaja Slovenije poseči nazaj v čas začetkov hitrejšega spreminjanja gospodarske in socialne strukture. Poseči moramo vsaj v čas druge polovice devetnajstega stoletja, ko je tudi na Slovenskem prišlo do hitrejšega spreminjanja gospodarske in s tem posledično tudi socialne strukture. Tako izhodišče nam takoj sugerira konceptualizacijo časovnih koordinat, ki razmejujejo tri velika obdobja, ki se tako po vsebini kot dinamiki razlikujejo med seboj, znotraj sebe pa so zaokrožena po značilnostih prevladujočih procesov. Vsa tri skupaj pa tvorijo neločljiv historični lok. V nadaljevanju bo pripoved tako strukturirana v tri razdelke, v katerih bomo na shematični in zelo posplošujoči ravni prepletajoče tematizirali slovenske dosežke v obdobju do vstopa v jugoslovansko državo, v času med vojnama in v obdobju socializma.

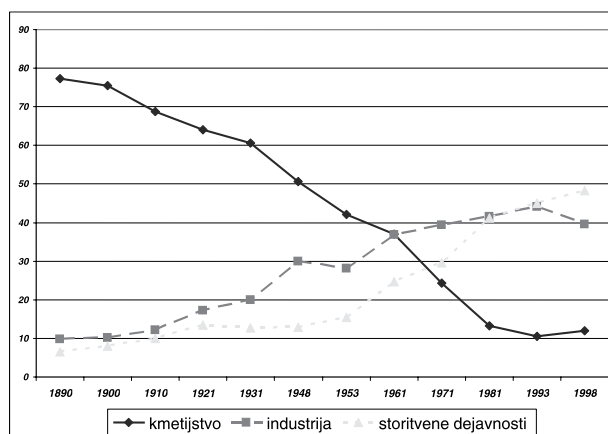
Preden preidemo na tolmačenje slovenske gospodarske izkušnje v evropskem kontekstu se je potrebno ozreti na dve sliki o gospodarski strukturi na primeru proizvoda in porazdelitve prebivalstva med gospodarske sektorje v daljših časovnih koordinatah.

Graf št. 1: Struktura proizvoda v Sloveniji 1913 in 1989²

¹ J.K. Galbraith. The nature of mass poverty. The Penguin Books, 1980, str. 17–18.

² Milko Brezigar, Osnutek slovenskega narodnega gospodarstva. Celje, 1918, str. 15; Statistični letopis Republike Slovenije 1991. Zavod Republike Slovenije za statistiko, Ljubljana, 1991, str. 176.

Graf št. 2: Delež delovno aktivnega prebivalstva po gospodarskih sektorjih v Sloveniji v 20. stoletju³

Obe sliki na zgoščeni način pripovedujeta o globokih gospodarskih spremembah, ki so nastopile v času poldruega stoletja. Slutiti dajeta tudi vsebinsko in strukturno dinamiko v kronološkem zaporedju druge polovice 19. in 20. stoletja, ki je za Slovence v gospodarskem oziru nedvomno razburljivo obdobje velikih sprememb. To velja za družbo kot celoto, a tudi za posamezne družbene podsisteme. Tudi gospodarstvo pri tem ni bilo zaradi vzročno posledične povezanosti nobena izjema. V tem času se je Slovincem nakopičilo veliko zgodovine in to velja tudi za gospodarsko in socialno plat doživljanja preteklega stoletja. V tem času so se v sorazmerno kratkih presledkih menjavale krize in konjunktore, z njimi pa države (Habsburška monarhija, Kraljevina Jugoslavija, SFR Jugoslavija, samostojna Slovenija) in družbene ureditve (kapitalizem in socializem), neizogibno tudi plačilna sredstva (krone, dinarji v različnih variantah, tolarji), gospodarska politika in položaj Slovenije, kar je od slovenskega gospodarstva terjalo nenehno prilagajanje. Slovenija je bila še na začetku 20. stoletja in tudi nekaj desetletij kasneje kmetijska dežela z veliko agrarno prenaseljenostjo. Dohodek v kmetijstvu je namreč rasel bistveno počasneje kot število lačnih ust. Izhoda iz krute stvarnosti ni bilo mogoče iskati samo v povečevanju učinkovitosti kmetijstva zaradi tehnoloških ovir. Trajno tudi ni bilo mogoče računati na izseljevanje, kar se je dogajalo ob koncu devetnajstega stoletja. Pri premagovanju te zagate se je bilo nujno oprijeti industrializacije, ki je bila hkrati tudi orodje družbene in gospodarske modernizacije. Industrializacija, resda zamudniška, je tako postala osrednji gospodarsko-socialni fenomen druge polovice devetnajstega in dvajsetega stoletja, ki je temeljito predrugal slovensko gospodarsko in socialno podobo. Kot posledica industrializacije, ki jo je neizogibno spremljal tudi proces deagrarizacije, so v slovenskem prostoru nastopale velike spremembe v prostoru in okolju, družbenih institucijah in ljudeh.

Z današnje perspektive je nedvomno zanimivo, da 20. stoletje v osnovi na njegovem začetku in na koncu družbi enaka dilema. Slovensko gospodarstvo, hkrati pa tudi družba kot taka, sta se znašla pred izzivom prehoda v novo tehnologijo. Torej pred negotovostjo, ki ju označujeta pojma industrijske in postindustrijske družbene podobe. Stalnica 20. stoletja so tudi lastninske spremembe. Zanimivo je, da so potekale tako ob vstopanju v Jugoslavijo, kot po letu 1945, aktualizirala pa jih je tudi slovenska država. V vseh treh primerih se je s tovrstnim posegom želelo doseči določene gospodarske in socialne cilje, z njimi so odpravljali prežitke prejšnjih dob. Po letu 1918 so tako želeli okrepite slovenski značaj gospodarstva na slovenskih tleh, leto

³ Žarko Lazarević, O stoletju industrije v Sloveniji. Slovenci v XX. stoletju. Ljubljana, 2001. str. 115.

1945 je vneslo v dogajanje razredni princip in odpravilo pravico do zasebne pobude in s tem do lastništva proizvodnih sredstev. Ob koncu stoletja pa je slovenska država z lastninskimi spremembami popravljala zmote druge polovice 20. stoletja.

Pri vsaki obravnavi dolgoročnih trendov historične razvojne dinamike se nam povojno obdobje socialistične družbene ureditve kaže kot ostra zareza. Tako tudi pri industrializaciji, ki je kot dinamičen proces nenehno v ozadju razpravljanja. V perspektivi obravnavanega časa lahko ločimo dve veliki etapi, ki ju razmejuje druga svetovna vojna. Četrtnina industrijskih obratov je nastala za časa habsburške dinastije. V času slavljenja Karađorđevićev so podvojili podedovane industrijske zmogljivosti. Preostalo polovico tovarn pa so spravili v obratovanje v Titovi socialistični eri. Doba do leta 1918 je bila s stališča industrializacije pomembna, kajti v tem času so vzpostavili osnovno gospodarsko infrastrukturo: prometno in energetsko, vzpostavili pa so tudi sistem slovenskih finančnih institucij. Pozabiti ne smemo niti na izobraženost delovne sile. V tedanjem času se je to merilo s pismenostjo, ki je bila v Sloveniji zelo visoka, prek 90 %. Poleg tega je pred prvo svetovno vojno industrializacija že dobivala značaj napredujočega procesa. Obdobje med obema vojnama je prineslo okrepitev slovenskega podjetništva, kar je z »nacionalizacijami«/ nostrifikacijami gospodarskih subjektov omogočila pridobitev politične moči v novi državi. Opozoriti velja, da se je med vojnama dokončno funkcionalno zaokrožil bančni sistem. Kreditnim zadrugam in hranilnicam so se v večjem številu pridružile še bančne delniške družbe, ki so omogočile ali izdatno podprle podvojitev industrijskih zmogljivosti. Podrobnejši pogled v prvo polovico dvajsetega potrjuje tesno korelacijo med dinamiko industrializacije in razvojem slovenskih bančnih delniških družb.

Značilnost industrializacije v prvi polovici 20. stoletja je bila v njeni spontanosti, ko je potekala v skladu z liberalistično gospodarsko usmeritvijo, bolj ali manj v skladu z lastnimi zakonitostmi, brez vidnejše državne prisile. Financirana je bila z domačimi podjetniškimi sredstvi, bančnimi krediti ali neposrednimi bančnimi naložbami in tujimi naložbami. Čas po drugi svetovni vojni pa je bil povsem drugačen. Potrebno je reči, da če je Slovenija s prevratom leta 1918 zamenjala le državni okvir, ne da bi se sistemsko okolje (duh in način poslovanja), ki je določalo pogoje gospodarjenja bistveno spremenilo,⁴ pa za čas po letu 1945 to ne drži. Novi oblastniki so se namreč lotili obsežne preobrazbe gospodarsko-socialnega tkiva v Sloveniji. Gospodarske vrednote in načela izpred druge svetovne vojne so zamenjale nove, povsem drugačne, ki niso priznavale individualizma, zasebnega podjetništva, pridobitništva in kapitalske logike v gospodarskem življenju. Proces odstranjevanja predvojnih gospodarskih vrednot je stekel sočasno z vzpostavljanjem novega režima, najznačilnejša ukrepa pa sta bila poddržavljenje proizvodnih sredstev in dejavnosti v neagrarnem sektorju⁵ in agrarna reforma v kmetijstvu.⁶ Povsem drugačnega pristopa je bil deležen tudi proces industrializacije, kajti v najkrajšem času in ne glede na ceno in žrtve je bilo potrebno Slovenijo preobraziti v industrijsko deželo, kar je bila nujnost zaradi avtarkične težnje novega političnega režima. To je pomenilo velik prelom z dotedanjim značajem industrializacijskega vzorca. Stihijnost in nenačrtnost, ki sta bila tako značilna za predvojni čas, je zamenjala izrazito centralistično zasnovana industrializacijska praksa. Nastopil je čas poenotenja družbenega in gospodarskega življenja, drugačnost in pestrost gospodarskih organizacijskih oblik ter njihovo prepletanje se je moralo umakniti enotnemu in centralno-plansko ustrojenemu sistemu. Država je prevzela v svoje roke vse gospodarske mehanizme; postala je tisti dejavnik, ki je kratko in dolgoročno določal obliko podjetij, lokacije, obseg in način financiranja investicij, obseg proizvodnje in natančen razrez distribucije proizvodov. Ta sistem se je v povojnih desetletjih rahljajl, gospodarska pobuda je

⁴ Žarko Lazarevič, *Od regionalnega k slovenskemu narodnemu gospodarstvu. Slovenija 1848–1998: iskanje lastne poti*. Ljubljana, 1998, str. 277–280.

⁵ Jože Prinčič, *Povojne nacionalizacije v Sloveniji (1945–1963)*. Novo mesto, 1994.

⁶ Zdenko Čepič, *Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji 1945–1948*. Maribor, 1995.

sicer postajala bolj sproščena in manj centralno nadzorovana, povsem odpravljen pa ta sistem vendarle ni bil vse do devetdesetih let.⁷

Slovenija je po letu 1945 postala dežela, v kateri so industrijske dejavnosti hitro prevzele krepak večinski delež v ustvarjanju bruto domačega proizvoda. To je bilo toliko lažje storiti, ker je bila že v prvi polovici dvajsetega stoletja opravljena pot od povsem agrarne podobe do sklepnega koraka prehoda v industrijsko družbo. Komunisti so ta preostali korak spremenili v skok. Na približno polovici dvajsetega stoletja je Slovenija vstopila v klub industrijskih nacij. Ne samo da je kmetijstvo prispevalo k družbenemu proizvodu zgolj še petino, tudi število aktivnega prebivalstva, zaposlenega v kmetijstvu je zdrsnilo krepko pod polovico. Storitvene dejavnosti in industrija so tako prvič v slovenski zgodovini presegle kmetijstvo po številu odvisnega prebivalstva, glede na dohodek so ga presegle že celo desetletje prej. Višek industrijske dobe je bil v Sloveniji dosežen v sedemdesetih letih. Slovenija je v tem času postala zelo industrializirana dežela, v kateri je primanjkovalo delovne sile in jo je bilo potrebno uvažati. Enostransko gospodarsko strukturo bi bilo potrebno nadgraditi še s hitrejšim razvojem drugih sektorjev. Vendar to spoznanje v Sloveniji ni docela prodrlo, kajti nadaljeval se je vzorec prevladujoče ekstenzivne rasti namesto intenzivne. Osemdeseta leta pa je že označevalo pogrezanje v jugoslovanske stagflacijske vrtince.

Z vrhuncem industrijske dobe se je v osemdesetih letih začela tudi deindustrializacija. Sprva počasna, v devetdesetih letih pa naglo napredujoča. V ospredje stopajo storitvene dejavnosti, ki ob koncu stoletja vežejo nase že polovico aktivne populacije, in hkrati prispevajo enak delež v bruto domačem proizvodu. Industrija pa je krenila po poti kmetijstva, povečevanje storilnosti zaposlenih in učinkovitosti proizvodnje z novimi tehnologijami terja vedno manj zaposlenih. Vse skupaj se po skoraj pol stoletnem premoru ponovno dogaja v tržno gospodarskem okolju.⁸ Slovenska industrija je bila v jugoslovanskih okvirih daleč najbolj učinkovita in je služila kot nekakšen vzor in to kljub temu, da je dolga leta morala opravljati vlogo aktivnega pospeševalca manj razvitih področij v Jugoslaviji.⁹

2. Kroki evropskih dimenzij

Gotovo je sedaj že povsem na mestu tudi že v izhodišču napovedano vprašanje: Kje je mesto Slovenije v mednarodnih primerjavah? Obrat ogledala v drugo stran, stran od Jugoslavije, nam kaže, da je slovensko gospodarstvo, zlasti od šestdesetih let naprej absolutno in relativno zaostajalo za bližnjo zahodno in severno soseščino. To zaostajanje pa je imelo veliko globlje korenine kot so bila šestdeseta leta prejšnjega stoletja.

Če se ozremo nazaj v devetnajsto stoletje vidimo, da na ravni modernizacijskih jeder in protoindustrializacijskih pojavov Slovenija pravzaprav nič ne zamuja za bližnjo soseščino. Prvi pojavi industrijskih podjetij ali denarnih zavodov segajo že desetletje ali dve pred sredino devetnajstega stoletja. Se pravi v čas, ko je industrializacija kot kontinuiran proces že preskočila z britanskega otoka na zahodnoevropske atlantske obale.¹⁰ Potem pa se pokaže temeljna dilema slovenskega prostora in gospodarskega razvoja. Sorazmerno zgodnjim modernizacijskim vzklikom ne sledi proces, prvi poskusi ostanejo za dolgo osamljeni poskusi, tujki v tradicionalnem prevladujoče agrarnem gospodarskem okolju. Tudi odprtje Slovenije

⁷ Neven Borak, *Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije*. Ljubljana, 2002.

⁸ Lazarevič, *O stoletju industrije v Sloveniji*, str. 106–114.

⁹ Jože Prinčič-Neven Borak, *Iz reforme v reformo. Slovensko gospodarstvo 1970–1991*. Ljubljana, 2006, str. 379–399.

¹⁰ O poteku industrializacije in njeni teritorialni dinamiki v zahodni Evropi glej Damsgaard Hansen, *European Economic History*, Copenhagen, 2001, str. 91–186.

v evropski prostor z izgradnjo južne železnice ni prineslo pospeška v tej smeri. Prej nasprotno, vsaj za Kranjsko je mogoče reči, da je imela v drugi polovici devetnajstega stoletja bolj agrarni videz kot prej.¹¹ Pričakovane koristi od železniškega omrežja so bile potisnjene nekam v oddaljeno prihodnost. Nekoč razvito obrtno proizvodnjo je izpodrivala industrija. In tako se je zgodilo, da je zlagoma tudi usahnila donosna proizvodnja platna na Gorenjskem. Niso se našli možje, ki bi to proizvodnjo povezali in jo dvignili na drugo vsebinsko in tehnološko raven, kot se je zgodilo v primeru plavžarstva s Kranjsko industrijsko družbo.

Industrializacija na Slovenskem dobi značilnost kontinuiranega procesa v osemdesetih, raje v devetdesetih letih 19. stoletja.¹² Se pravi, da približno pol stoletja po prvih obetavnih začetkih. Podobno kakor v primeru denarnih zavodov,¹³ le desetletja so malo bolj vsaksebi. S tako poznim izhodiščem se Slovenija ni zmogla industrializirati v času do prve svetovne vojne. Dežele, ki so se industrializirale do prve svetovne vojne so še danes v vrhu evropskega razvoja. Zadnja država, ki je še ujela ta vlak izven področij zahodne in severne Evrope je bila Italija. Slovenija pa je za povrh vsega za kakšni dve desetletji zamudila tudi živahno ustanoviteljsko mrzlico v Avstriji. Gospodarski dosežki so Slovenijo uvrščali v sivo avstrijsko povprečje in s tem glede na primerjalni mednarodni položaj Habsburške monarhije na obrobje evropskih gospodarskih modernizacijskih procesov. Tudi stopnje gospodarske rasti v slovenskih deželah, ki so malenkostno odstopale navzgor v primerjavi z drugimi avstrijskimi deželami,¹⁴ niso, tudi na dolgi rok ne, obetale hitre konvergence z razvitejšimi sosednjimi predeli.

Tak tok dogodkov poraja vprašanja o strukturi, pojavnih oblikah in vsebini slovenskega podjetništva. Možni razlogi se ponujajo v umanjkanju polovice meščanstva, kar kot razlog počasnega napredka navaja Vasilij Melik. Peter Vodopivec gre za korak dlje in k temu dodaja, da je umanjalo podjetniško meščanstvo kot nosilec napredka na gospodarskem in socialnem področju.¹⁵ Umanjkale so ideje in pobude, teoretske in praktične, o drugačni gospodarski in socialni strukturi. Miselni svet odločujočih družbenih protagonistov je bil razdvojen med tradicijo in moderno. Ni prav tvegana ocena, da je bil z večjo zadržanostjo v tradicionalno družbeno in gospodarsko sestavo manj naklonjen modernim gospodarskih in socialnim tokovom. Zdi se, da je prevladujoča ideologija postala antikapitalizem in protekcionizem, kot odgovor na nezadostno sledenje modernizacijskim procesom. Najprej sta bila oba pojava posledica, kasneje sta deloma že postajala tudi vzrok zamudništva, saj se je izoblikovalo družbeno ozračje vrednostno nenaklonjeno hitrejši modernizaciji. Namesto individualizma prednjačijo kolektivitete, namesto tveganja gotovost; morda v tem oziru ni predržno celo reči, da je namesto podjetništva bilo vrednostno višje rentništvo. Opazna je bila tudi instrumentalizacija ekonomskega nacionalizma kot razvojne strategije.¹⁶

¹¹ Ferdo Gestrin, »Oris gospodarstva na Slovenskem v prvem obdobju kapitalizma (do leta 1918)«, Kronika št. 3/1969, str. 131. Proces »reagrarizacije« ni bil samo slovenska posebnost in ni nekaj neobičajnega. Podobne procese so raziskovalci zaznali tudi drugod po vzhodni Evropi. Nema lokrat so na posameznih področjih z intenzivnejšim vstopanjem v evropski gospodarski prostor in začetkom industrializacije agrarne dejavnosti ponovno okrepile pomen v gospodarski strukturi. Na nek način gre za prilagajanje novim razmeram, saj je bil neagrarni sektor neučinkovit in s tem nekonkurenčen, mednarodni trg kmetijskih izdelkov pa je bil odprt. Več o teh procesih glej David Turnock, *The Economy of East Central Europe*. Routledge, 2006. Ivan Berend, *History derailed. Central and Eastern Europe in the long nineteenth Century*. Berkeley and Los Angeles, 2003.

¹² Jasna Fischer, *Modernizacija slovenskih dežel v Avstro-Ogrski monarhiji*. Prispevki za novejšo zgodovino št.2/2002, str. 33–41.

¹³ Žarko Lazarevič – Jože Prinčič *Zgodovina slovenskega bančništva*, Ljubljana, 2000.

¹⁴ Andrej Pančur, *Ekonomski vloga Avstro-Ogrske v evropskem prostoru s stališča modernizacijskih procesov in položaj posameznih dežel v njej*. Prispevki za novejšo zgodovino št. 2/2002, str. 17–30.

¹⁵ Peter Vodopivec, *O gospodarskih in socialnih nazorih na Slovenskem v 19. stoletju*. Ljubljana, 2006.

¹⁶ Žarko Lazarevič, *Slovenski nacionalni interes v gospodarstvu do druge svetovne vojne*. Zgodovinski časopis št. 1–2/2005, str. 101–110. Za mednarodni vidik glej Eduard Kubu – Helga Schultz, *Wirtschaftsnationalismus als Ent-*

Te značilnosti so Slovenijo prej kot ne družile z drugimi vzhodnoevropskimi državami, ki se v času med obema vojnama z vključitvijo v jugoslovansko državo še bolj izrazijo. Slovenija v novem okolju navkljub svojim relativno skromnim dosežkom postane gospodarsko najnaprednejši del. Kot pri drugih vzhodnoevropskih narodih je tudi v Sloveniji tega časa zaznati okrepljeno naklonjenost retoriki in praksi ekonomskega nacionalizma. Oznanjale so ga besede iz prelomnih let 1918/19: »Prva zahteva modernega gospodarskega programa, ki je z narodno samoodločbo spojena, je misel, da mora biti vse premoženje, ki se nahaja na zemlji naroda, tudi njegova last ... Podjetja na slovenski zemlji morajo priti v slovenske roke. Hočemo, da bo kapital služil našim ljudem in da se bodo porabili vsi pridelki in vse dobrine za oploditev našega gospodarstva in da bodo zaposleni Slovenci ne samo kot težaki, ampak tudi kot trgovski in tehniški voditelji ...¹⁷ Naša samostojnost bi bila pomanjkljiva in nepopolna, če bi bili neodvisni samo politično, dočim bi v gospodarskem pogledu obstajali odvisni od tujine. Pot do gospodarske samostojnosti pa je dolga in težavna ...«¹⁸

In da bi bila ta pot krajša je kot zelo pomemben dejavnik vstopila država. Država kot kompenzacija za nezadostno oblikovano družbeno in institucionalno okolje za hitrejši gospodarski razvoj. Država naj bi nastopila kot faktor, ki naj s svojimi ukrepi pospeši akumulacijo kapitala. Jugoslavija kot ena najbolj revnih evropskih držav, in z njo vred tudi Slovenija, v tem oziru ni bila nobena izjema. Uvrščala se je ob bok drugim vzhodno evropskim ali južnoevropskim državam, kjer je bila ekonomsko nacionalistična vloga države zelo močna.¹⁹ In v takem protekcionističnem okolju, v pogojih spremembe relativne ravni cen,²⁰ v Sloveniji pride do industrializacijskega sunka.²¹ Tako kot drugje v vzhodni Evropi prednjači tekstilna industrija, da se tehnica ustvarjenega domačega proizvoda oziroma dohodkov že nagne v prid neagrarnih dejavnosti. Pa vendar čas med obema vojnama vzhodni Evropi ni prinesel možnosti gospodarske emancipacije v smislu industrijsko modernizacijskih procesov. Šlo je za obdobje, ki ga je temeljito zaznamovala velika gospodarska kriza, po posledicah zlasti vzhodni del Evrope. Zahodni vzorec je bil v teh koncih še vedno daleč.²²

Preskok v industrijsko družbo pa sledi v času po drugi svetovni vojni. Po letu 1945 je Jugoslavija, z njo seveda tudi Slovenija, krenila na pot radikalne družbene in ekonomske preobrazbe, ki jih združuje pojem socialistične/komunistične revolucije. Tako kot druge vzhodno evropske države.²³ Že s tem dejstvom se je neizogibno spremenil tudi mednarodni ekonomski položaj Jugoslavije in Slovenije v primerjavi s predvojnimi stanjem. Postala je centralizirano plansko gospodarstvo z jasno težnjo po avtarkiji, ki je pogojevala izsiljeno industrializacijo, kot v drugih socialističnih državah.²⁴ Čas od konca druge svetovne vojne do začetka petdesetih je bilo tako obdobje gospodarske obnove države, lastninskega in strukturnega preoblikovanja gospodarstva, njegovega povezovanja v novo celoto, oblikovanje državnega gospodarskega

wicklungsstrategie ostmitteleuropäischer Eliten, Praha–Berlin, 2004. O pomenu ekonomije v razvoju nacionalnih gibanj pa glej Miroslav Hroch, *Social Preconditions of National Revival in Europe*. Columbia University Press, 2000.

¹⁷ Slovenski narod, 6. 7. 1918.

¹⁸ Slovenski narod, 25. 12. 1919.

¹⁹ Več o ekonomskem nacionalizmu s teoretičnega in praktičnega vidika glej Helga Schulz-Eduard Kubu (eds.), *History and Culture of Economic Nationalism in East Central Europe*. Berlin, 2006.

²⁰ Rudolf Bičanić, *Economic policy in Socialist Yugoslavia*. Cambridge University Press, 1973, str. 1–21.

²¹ Žarko Lazarević, *Značilnosti industrializacije v obdobju med vojnama. Preteklost sodobnosti*. Izbrana poglavja iz slovenske novejšje zgodovine. Ljubljana, 1999, str. 43–52.

²² *The Economic History of Eastern Europe 1919–1975*, Oxford, 1986. Volume II- Interwar policy; Derek H. Aldcroft, *The European Economy*. Routledge, 2001, str. 85–93.

²³ *The Economic History of Eastern Europe 1919–1975*, Oxford, 1986. Volume III- Institutional Change within a Planned Economy.

²⁴ Ivan Berend, *Centralna i istočna Evropa, 1944–1993*. Iz periferije zaobilaznim putem nazad u periferiju, Podgorica, 2001.

intervencionizma in ustreznega administrativnega aparata za vodenje gospodarstva. V tem obdobju je postala politika gospodarskega razvoja primarna naloga države, ki je v temeljih spremenila lastninska razmerja s poddržavljanjem zasebnih gospodarskih podjetij v letih 1946 in 1948. Podržavljena je bila celotna industrija, finančne institucije, trgovina in kmetijske površine.²⁵ Država je hkrati mobilizirala prebivalstvo, da je dejavno sodelovalo pri izgradnji številnih gospodarskih objektov in izrabo naravnih virov z obsežnimi, neplačanimi, prostovoljnimi in prisilnimi oblikami dela.²⁶ Jugoslavija je ta rigidni centralno planski model postopoma začela opuščati na začetku petdesetih let.

Jugoslavijo/Slovenijo je z vzhodno socialistično/komunistično Evropo družilo tudi drugo dejstvo na sistemski ravni. Gospodarsko rast, ki je bila v okviru splošno evropskega trenda tja do sedemdesetih let visoka,²⁷ je lahko zagotavljala le na račun velikih kapitalskih vložkov in ne na račun rasti produktivnosti dela, kot se je to dogajalo v zahodnih ekonomijah.²⁸ Ko je sistemska zmožnost komunističnega načina akumulacije usahnila, so stopnje gospodarske rasti močno upadle. To se je zgodilo na začetku sedemdesetih let, prva naftna kriza je bila samo znanilec teh trendov. Ideje in pobude o potrebi drugačne gospodarske strukture, pa čeprav skromne, so bile zatrte (Kavčič, srbsko vodstvo).²⁹ Ker ni bilo ukrepov, se je gospodarska rast vnaprej lahko vzdrževala samo z uvozom kapitala. Toda zaradi socialistične/komunistične ureditve ne v neposrednih naložbah temveč v obliki državnega zadolževanja pri zahodnih bankah. Jugoslavija je bila tipičen primer in tudi slovenska izkušnja poveljnega obdobja ni bila daleč od tega. Pomislimo samo na enormno velik porast zadolženosti vseh socialističnih držav in kasnejših dolžniških kriz v osemdesetih letih prejšnjega stoletja (Jugoslavija, Poljska, Romunija).³⁰

Z letom 1980, z izbruhom dolžniške in splošne gospodarske krize, ki se je z leti poglobljala, se je jugoslovanski mednarodni gospodarski položaj samo poslabševal. Neizogibno z njim tudi slovenski. Izvoz in uvoz sta zaostajala za obsegom proizvodnje, pri čemer je uvoz znatno zaostajal za izvozno rastjo. Namesto izvozne ekspanzije, je Jugoslavija, da bi zagotovila mednarodno plačilno sposobnost, vodila restriktivno uvozno politiko. Glede na precejšnjo uvozno odvisnost jugoslovanskega/slovenskega gospodarstva, je taka politika privedla do relativnega in končno proti koncu 80-let tudi do absolutnega upada obsega proizvodnje.³¹ Krog je bil sklenjen, kratko za tem je zaradi globoke politične in gospodarske krize razpadla tudi država.

V primerjavi z drugimi vzhodnoevropskimi socialističnimi državami se je jugoslovanska verzija socializma razlikovala na točki odgovornosti podjetij za lastni uspeh,³² čeprav ni za prezreti sicer podobnih, a zelo previdnih in znatno skromnejših poskusov v drugih vzhodno evropskih deželah (Madžarska, Poljska).³³ Odgovornost podjetij za lasten uspeh so z reformami razširili z notranjega trga na zunanje trgovinsko menjavo. V gospodarski mehanizem so vgrajevali principe svetovnih cen, kar je imelo velike in dalekosežne posledice na notranji gospodarski ustroj. Država se je vključila v mednarodno delitev dela, kar je na simbolni ravni pomenila vključitev v organizacijo GATT (1966).³⁴ Merilo stroškovne učinkovitosti proizvodnje

²⁵ Borak, *Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije*, str. 42.

²⁶ Dušan Bilandžić, *Historija socialističke federativne republike Jugoslavije*, Zagreb 1985, str. 112–113.

²⁷ Gerold Ambrosius – William H. Hubbard, *Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Europas im 20. Jahrhundert*. München, 1986.

²⁸ Ivan Berend, *An Economic History of Twentieth-Century Europe*. Cambridge University Press, 2006, str. 133–189; Berend, *Centralna i istočna Evropa*, str. 220–221; Aldcroft, *The European Economy*, str. 245–268.

²⁹ Prinčič-Borak, *Iz reforme v reformo*, str. 169–232.

³⁰ Ivan Berend, *Centralna i istočna Evropa*, str. 270–274.

³¹ Aleksandar Vacić, *Jugoslavija i Evropa. Upporedna analiza privrednog razvoja Jugoslavije 1971–1987*, Beograd, 1989, str. 196–218.

³² Rudolf Bičanić, *Economic policy in Socialist Yugoslavia*. Cambridge University Press, 1973, str. 150

³³ Ivan Berend, *Centralna i istočna Evropa*, str. 177–186.

³⁴ Vladimir Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene Jugoslavije*. Zagreb, 1971, str. 133–172.

je državo hkrati prisililo, da je kot edina socialistična država odkrito priznavala brezposelnost, ki jo je spretno izvozila na zahod.³⁵ Hkrati so zaradi notranjega gospodarskega neravnotežja in monetarizacije številnih in latentnih primanjkljajev državo preplavljali inflacijski valovi.³⁶ V drugih socialističnih državah so za razliko od Jugoslavije tovrstne probleme sistemsko odmislili in bili zato deležni ekonomije pomanjkanja.

3. BDP zrcaljenje

In kakšen je bil na dolgi rok relativni gospodarski položaj Slovenije v širšem evropskem prostoru, tako s tistim na vzhodu, a tudi na zahodu? Za ponazoritev tega igrivega plesa številčnih relativnih razmerij bomo uporabili široko razširjen in uporabljan pojem bruto domačega proizvoda na prebivalca. Se pravi, da bomo uporabili kategorijo, ki meri vrednost gospodarske aktivnosti (produkta) na nekem ozemlju. Pri tem se bomo naslonili na podatke kolegov »kliometrikov«, ki so s prenosom ekonometričnih analitičnih orodij in metod – s t.i. »retrospektivno ekonometrijo«, kakor je te raziskovalne prijeme opredelil Eric Hobsbawm³⁷ – pretresli gospodarsko preteklost s povsem novim metodološko-konceptualnim izhodiščem. S kreativno kombinacijo ohranjene statistične empirije (časovnih vrst!) in analitično uporabo modelskih teoremov so tako uspeli izračunati oziroma dognati približke/približne ocene o višini bruto domačega proizvoda posameznih držav v različnih časovnih obdobjih.³⁸ Izračuni so narejeni za ozemlja sodobnih, danes obstoječih držav. Se pravi tudi za čas ko kot politične državne entitete sploh še niso obstajale. In ravno v tem je draž tovrstnih približkov. S tem so nam omočili komparativno umestitev Slovenije v današnjih mejah in njenih dosežkov v širši evropski prostor. In vse to v historični perspektivi, ko negotove tendence preraščajo v trende in zaznamujejo določena zgodovinska obdobja. V nadaljevanju bomo tako predstavili slovenska razmerja do drugih evropskih držav, kakor se kažejo v spletu historične dinamike gospodarskega razvoja in to v letih 1870, 1910, 1973 in 2001. Vsaka od teh letnic pomeni globoke gospodarsko-zgodovinske spremembe. Leto 1870 kot izhodišče tako simbolizira industrijsko mrzlico v zahodni Evropi, leto 1910 bližajoči konec »zlate dobe« podaljšanega devetnajstega stoletja. Nasprotno pa leto 1973 pomeni začetek s prvim naftnim šokom spodbujenega velikega ekonomskega strukturnega preobrata, ki je zaobšel vzhodno Evropo in se, v maniri Ivana Berenda rečeno, kot v poglobitev »reprodukcije zamudništva in zaostalosti« pokazal v vseh ekonomskih in socialnih posledičnih razsežnostih ob začetku 21. stoletja. Spremembo relativne umestitve Slovenije znotraj zastavljenih časovnih intervalov bomo prikazali s pomočjo grafičnih slik v obliki stolpcev v absolutnih številkah³⁹ in v obliki logaritemskega načina v relativnih razmerjih.⁴⁰ Pri slednjem prikazu smo za izhodiščno mero vrednosti (=1) vzeli slovenske vrednosti bruto domačega proizvoda na prebivalca.

Razmerja, ki se nam ob tem izrisujejo, so zelo zgodovna, atraktivna in kar kličejo k izvajanju zaključkov. Vendar je pri tem potrebno biti skrajno previden. Ne smemo se vdajati iluzijam

³⁵ Susan Woodward, *Socialist unemployment*. Princeton University Press, 1995.

³⁶ John Lampe, *Jugoslavija kao historija*. Beograd, 2004, str. 285–293.

³⁷ Eric Hobsbawm, *O istoriji*. Beograd, 2003, str. 107–138.

³⁸ Tu smo uporabili podatke in izračune, ki so jih objavili David Good in Tongshu Ma, *The economic growth of Central and Eastern Europe in comparative perspective 1870–1989*, *European Review of Economic History*, št. 2/1999, str. 103–137 in Angus Maddison, *The World Economy. Historical Statistics*, Paris, 2003.

³⁹ Absolutne številke so navedene v Geary-Khamis dolarjih, obračunski enoti, ki upošteva pariteto kupne moči in ne menjalne tečaje.

⁴⁰ Glej priložene grafikone v razdelku z naslovom Upodobitve občutkov premožnosti in revščine v izteku članka od št. 7 do 15.

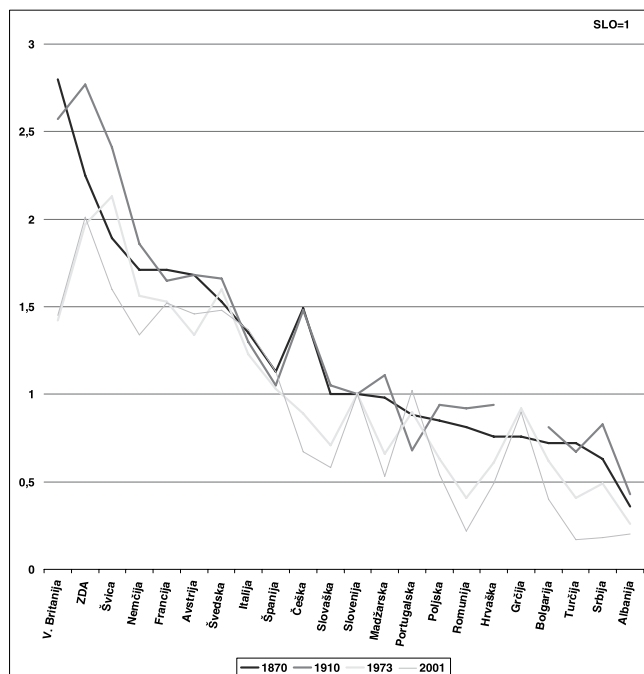
prehitrih ali celo predrznih zaključkov, pa naj se slišijo ali zdijo na prvi pogled še tako mikavni ali lahko izgovorljivi. Nenehno se moramo namreč zavedati, da gre v primeru večine držav le za približke bruto domačih proizvodov, ki so bili rekonstruirani na podlagi sila raznorodnih podatkov in domnev. Hkrati ne smemo izgubiti izpred oči preprostega, a pomembnega dejstva, da so absolutna in relativna števila bruto domačega proizvoda vendarle samo ena dimenzija mnogoplastne gospodarske preteklosti in različnih razvojnih razmer v državah, ki nastopajo v grafičnih upodobitvah. In zato predstavljajo samo delen vpogled v gospodarsko preteklost posameznih področij. Ti podatki nam prikazujejo le površinske dolgoročne tendence in trende v relativni uvrstitvi posameznih držav v odnosu do Slovenije. Pričajo nam le o obstoju razlik, ne o vzrokih razlik. Nikakor tudi ne govorijo o vsebini, obsegu in kakovosti procesne dinamike gospodarskih gibanj v posameznih državah. Vsekakor tudi ne nudijo zadostne podlage sklepom o vsebini divergentnih ali konvergentnih procesov znotraj evropskega kontinenta. Vzpostavljane tako detajlne komparativne kontekstualne konceptualizacije z upoštevanjem endogenih in eksogenih spremenljivk, politik, razvojnih nians in gospodarskih praks, kar smo skušali zgolj nakazati v uvodnem delu, bi brez kančka dvoma terjalo znatno več časa in prostora.

Ob vstopanju v svet spreminjajočih se relativnih razmerij naj najprej opredelimo položaj Slovenije v posameznih obdobjih merjenja bruto domačega proizvoda, ki je razviden iz zbirnega grafa št. 3.

Da bi bil vtis še bolj izrazit in za komentiranje lažje predstavljen bomo z grafom št. 4 izdvojili začetno (1870) in končno točko merjenja (2001).

Podoba, ki se nam izrisuje v navedenih grafičnih upodobitvah, predstavlja bruto domače proizvode posameznih evropskih držav v razmerju do slovenskega ekvivalenta v letih 1870 in

Graf št. 3: Bruto domači proizvodi v Evropi 1870–2001 s stališča Slovenije⁴¹

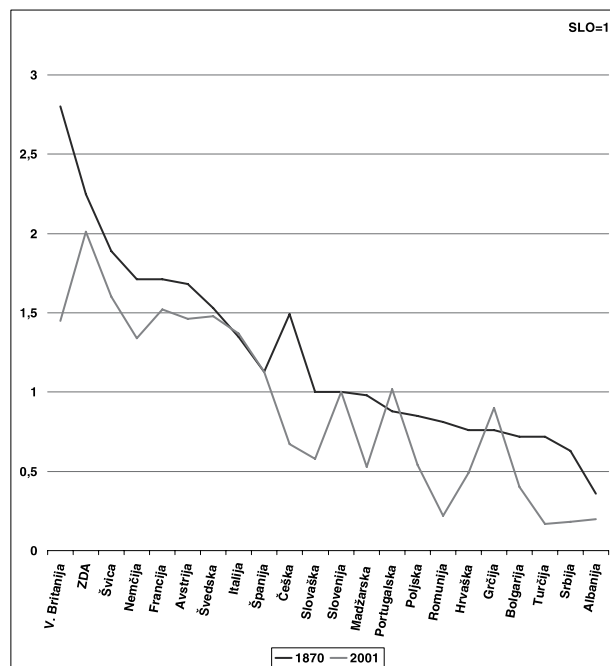

⁴¹ Lastni izračuni na podatkovni osnovi Good in Ma, *The economic growth of Central and Eastern Europe*; Maddison, *The World Economy*.

2001. Z izpostavitvijo Slovenije kot referenčne točke namreč najlažje umestimo njene gospodarske dosežke na primeru bruto domačega proizvoda v evropski čas in prostor. Vsa presečišča, zlasti pa izhodiščno in zaključno, kažejo, da se je slovenski relativni položaj v poldrugem stoletju izboljšal. V obeh presekih se Slovenija uvršča nekam v sredino evropskih dosežkov, vendar s pomembno razliko. Na eni strani zaostaja za deželami severozahodne Evrope,⁴² to je deželami, kjer je industrijska revolucija najprej stopila na nezadržni pohod, vendar pa je v tem času uspela zmanjšati svoj zaostanek za to skupino držav. V podobnem razmerju je tudi z nordijskimi državami, ki so intenzivni val industrializacije doživljale v zadnji četrtini 19. stoletja. Z južno evropskimi oziroma sredozemskimi državami⁴³ Slovenija ohranja približno enako razmerje. Razlike med Slovenijo na eni strani ter Španijo in Italijo na drugi so stabilne. Sta pa Portugalska in Grčija v poldrugem stoletju nekoliko popravili svoj položaj glede na Slovenijo. Znotraj srednje Evrope, denimo področja nekdanje Habsburške monarhije se izrisujejo prav zanimiva gibanja. V začetku meritev Slovenija znatno zaostaja za Avstrijo in današnjo češko državo. Ob začetku 21. stoletja pa gibanja bruto domačega proizvoda kažejo, da je Sloveniji vendarle uspelo zmanjšati relativni zaostanek z Avstrijo, a na drugi strani krepko prehiteti Češko republiko. Razmerje je naravnost osupljivo in daje slutiti obseg češkega obubožanja v 20. stoletju. Prav tako je nesporno dejstvo, da je Slovenija v 20. stoletju tudi izjemno povečala svojo prednost pred vzhodnoevropskimi in balkanskimi državami.

Spremembe relativnih položajev posameznih držav so se dogajale v okolju zelo različnih stopenj gospodarske rasti. Spomin v obliki gospodarske zgodovine vedno znova izpostavlja

Graf št. 4: Bruto domači proizvodi v Evropi v letih 1870 in 2001 s stališča Slovenije⁴⁴

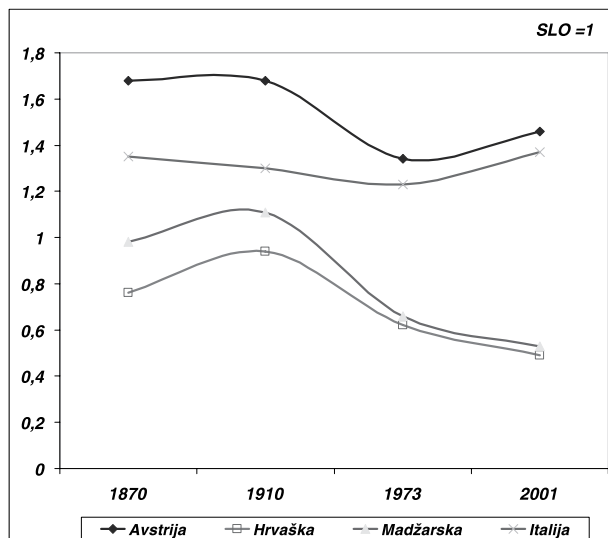
⁴² Geografska členitev je povzeta po običajni delitvi v gospodarsko zgodovinskih delih. Severozahodna Evropa tako vključuje Veliko Britanijo, Nemčijo, Francijo, Belgijo, Nizozemsko in Švico.

⁴³ Portugalska, Španija, Italija in Grčija.

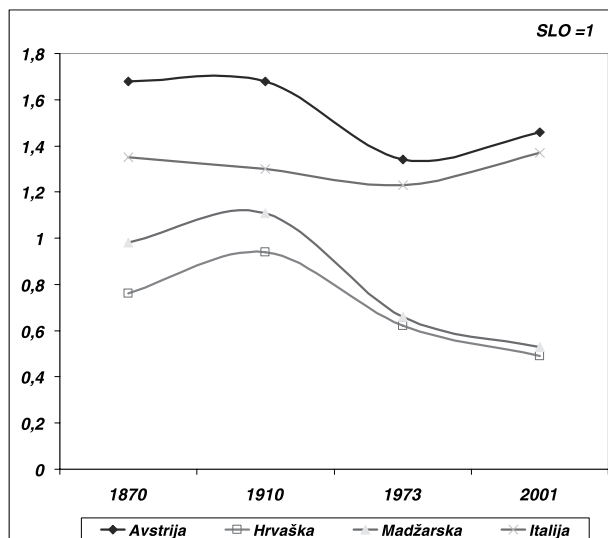
⁴⁴ Lastni izračuni na podatkovni osnovi Good in Ma, *The economic growth of Central and Eastern Europe*; Maddison, *The World Economy*.

značilno empirično ugotovitev, da so stopnje gospodarske rasti na dolgi rok nizke in da je dolgotrajna visoka gospodarska rast prej izjema kot ne. Dolgoročno se relativne razlike vzpostavljajo na osnovi majhnih razlik v stopnjah gospodarske rasti. Ob tem pa ni za prezreti, da imajo »zamudniške« države vedno relativno nekoliko višjo rast kot druge z boljšim izhodiščem. Navedeno se potrjuje tudi z grafom št. 5.

Graf št. 5: Stopnje povprečne gospodarske rasti v Evropi v obdobju 1870–1989 s stališča Slovenije⁴⁵

Graf št. 6: Relativna razmerja slovenskega bruto domačega proizvoda s sosednjimi državami 1870–2001⁴⁶

⁴⁵ Lastni izračuni na podatkovni osnovi Good in Ma, The economic growth of Central and Eastern Europe.

⁴⁶ Lastni izračuni na podatkovni osnovi Good in Ma, The economic growth of Central and Eastern Europe; Maddison, The World Economy.

Nedvomno pa je najbolj zanimiva primerjava z neposrednimi sosedami, z Italijo, Avstrijo, Madžarsko in Hrvaško. Že na osnovi predstavitev dosedanjih trendov lahko slutimo razmerja, natančneje pa jih razberemo iz grafa št. 6.

Očitno je bil čas do prve svetovne vojne obdobje, ko je Slovenija na eni strani ohranjala razvojno razdaljo do Avstrije in Italije. Na drugi strani pa sta Madžarska in Hrvaška napredovali hitreje. Madžarska je tako malenkostno prehitela Slovenijo, Hrvaška pa se skorajda izenačila. Trendna gibanja niso presenečenje. Na lokalni ravni potrjujejo tezo iz literature o konvergentnih gibanjih v času pred prvo svetovno vojno. Po prvi svetovni vojni je očitno nastopil nov in drugačen čas, tudi ekonomski. Kazali sta se dve podobi. V času do mejne točke 1973⁴⁷ leta je Slovenija še naprej zmanjševala svojo razliko do Avstrije in ohranjala razkorak z Italijo na bolj ali manj enaki ravni. Povsem nove relacije pa so se vzpostavile v razmerjih nasproti Madžarski in Hrvaški. Slovenski bruto domači proizvod na prebivalca v letu 1973 kar za tretjino presega primerljivo vrednost pri južnih in vzhodnih sosedah. V zadnjem intervalu v času do izteka 20. stoletja je Slovenija začela izgubljati sapo v primerjavi z Avstrijo in Italijo. Zaradi relativnega nazadovanja, kot posledici poglobljajoče se jugoslovanske krize, je primerjalno postajala iz leta v leto revnejša sosedica. Razlike so se zopet približale tistim iz izhodiščnega leta 1870. Nasprotno se je z razvojnimi oddaljevanjem od Hrvaške in Madžarske, razlika se je ustalila na polovični vrednosti slovenskega bruto domačega proizvoda, občutek slovenske premožnosti v takih relacijah nenehno povečal. Taka trendna gibanja v relativnih razmerjih medsosedskega bruto domačih proizvodov dajejo slutiti, da je večina razlik med Slovenijo, Hrvaško in Madžarsko verjetno nastala v drugi polovici 20. stoletja. Domnevamo lahko, da je imela v Sloveniji rast produktivnosti dela večji pomen za dvig bruto domačega proizvoda kot na Hrvaškem ali na Madžarskem. K takemu sklepanju nas napeljujejo podatki o večji vrednosti proizvodnje glede na vloženo enoto kapitala v Sloveniji kot na Hrvaškem.⁴⁸ Pogled v drugo stran, proti Avstriji ali Italiji, pa pokaže, da je v Sloveniji vendarle bruto domači proizvod naraščal ob znatno večjih kapitalskih vložkih, kot temeljni značilnosti socialističnega/komunističnega gospodarskega ustroja. Slovenija se je torej razvojno vztrajno oddaljevala od jugoslovanskega in vzhodnoevropskega prostora, a hkrati zaostajala za zahodnoevropski trendi in dosežki, zlasti v zadnji četrtini 20. stoletja.⁴⁹

Ob upoštevanju vseh pomislekov, ki smo jih navajali ob začetku problematiziranja gibanj bruto domačega proizvoda na prebivalca v Evropi s slovenskega stališča in opozarjanj pred skušnjavo prehitrega ali predrznega sklepanja, pa je vendarle nekaj gotovo. Povsem se namreč potrjuje teza, ki smo jo v uvodu povzeli po Galbraithu. Njegove besede, kako je zelo pomembno, kje si bil, ko so se razlike vzpostavljale, so še kako aktualne. Če hočemo razumeti trdoživo vztrajnost razlik, moramo nujno v kakršnekoli tematizacije oziroma konceptualizacije ekonomsko razvojnih razkorakov in prepadov nujno vgraditi historični princip. Kajti izven historičnih obzorij, izven zgodovinskega časa in prostora ter izven primerjalne dimenzije teh razlik ni mogoče zadovoljivo razumeti, kaj šele celostno tolmačiti.

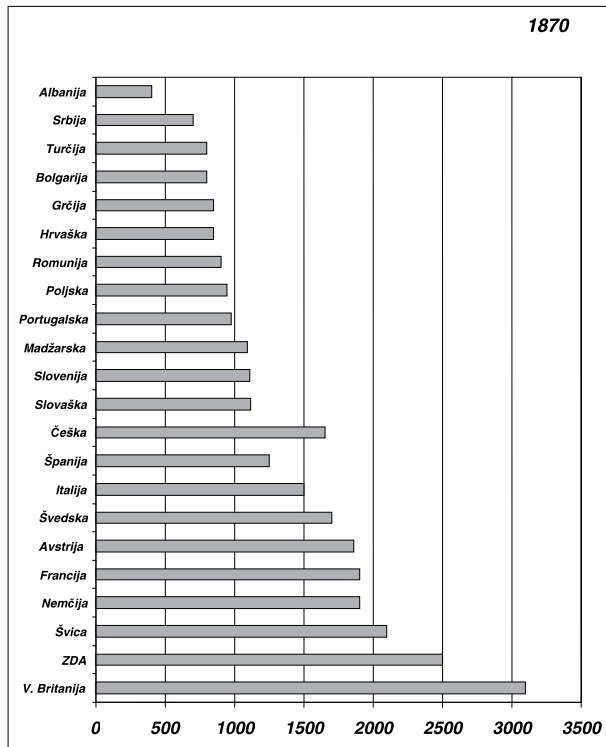
⁴⁷ Zaradi izostanka zanesljivih podatkov za jugoslovansko ozemlje nam je onemogočena primerjava za čas med obema vojnama in še nekaj let po drugi svetovni vojni, ki bi bila zelo koristna. Te pomanjkljivosti niso mogli preseči tudi avtorji citiranih del.

⁴⁸ Žarko Lazarević, *Gospodarski vidiki slovenskega življenja v Jugoslaviji do druge svetovne vojne*. Slovenci in Makedonci v Jugoslaviji. Ljubljana–Skopje, 1999, str. 49–70; Lazarević, *Od regionalnega k slovenskemu narodnemu gospodarstvu*, str. 271–291.

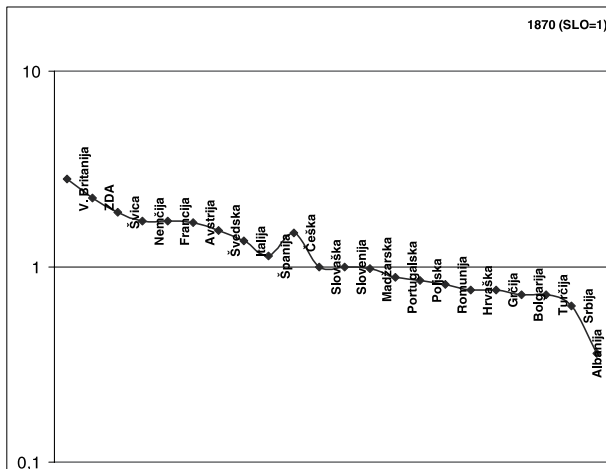
⁴⁹ Pavle Sicherl, *Slovenija zdaj*. Primerjava indikatorjev razvitosti. Ljubljana, 1990.

4. Upodobitve občutkov premožnosti in revščine

Graf št. 7: Bruto domači proizvodi na prebivalca v Evropi v letu 1870⁵⁰

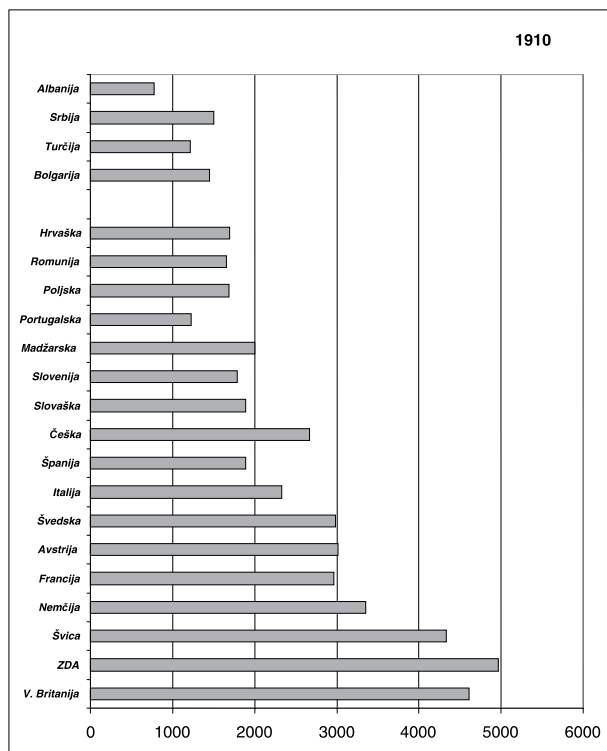
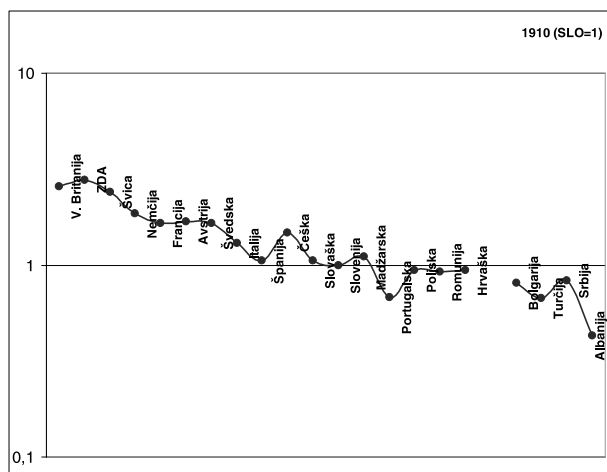

Graf št. 8: Bruto domači proizvodi na prebivalca v Evropi v letu 1870 s stališča Slovenije⁵¹

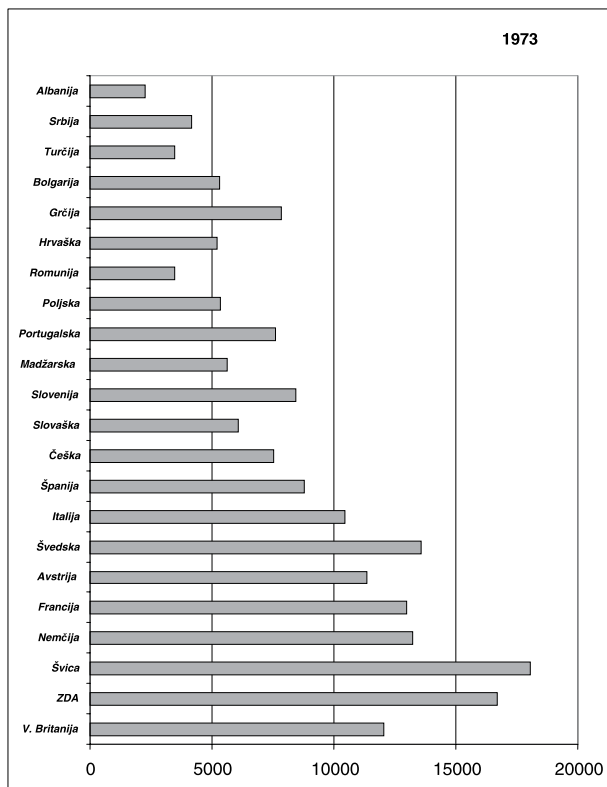
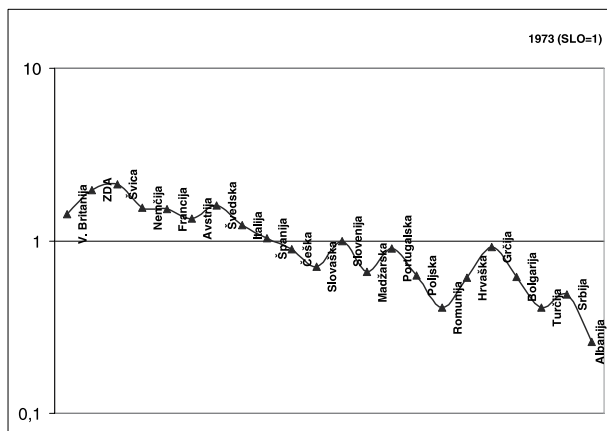
⁵⁰ Lastni izračuni na podatkovni osnovi Good in Ma, The economic growth of Central and Eastern Europe; Maddison, The World Economy.

⁵¹ Lastni izračuni na podatkovni osnovi Good in Ma, The economic growth of Central and Eastern Europe; Maddison, The World Economy.

Graf št. 9: Bruto domači proizvodi na prebivalca v Evropi v letu 1910⁵²Graf št. 10: Bruto domači proizvodi na prebivalca v Evropi v letu 1910 s stališča Slovenije⁵³

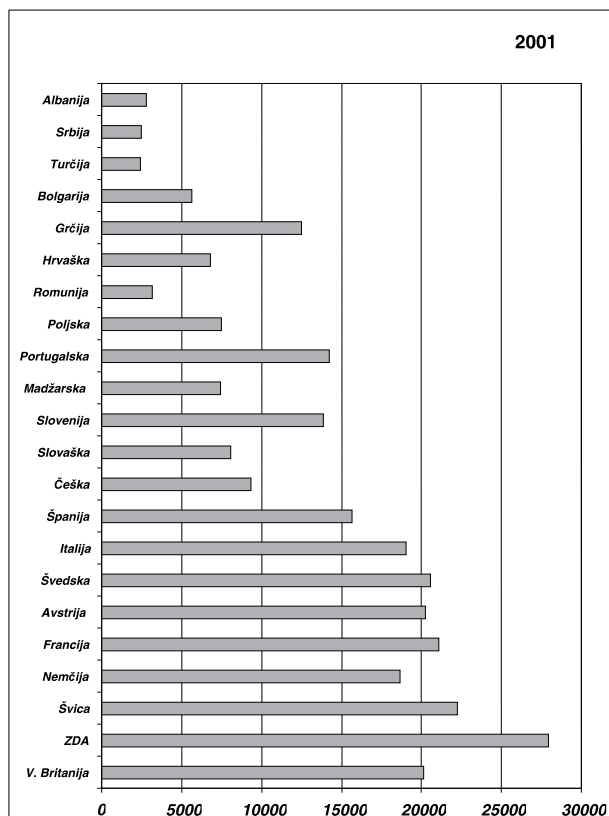
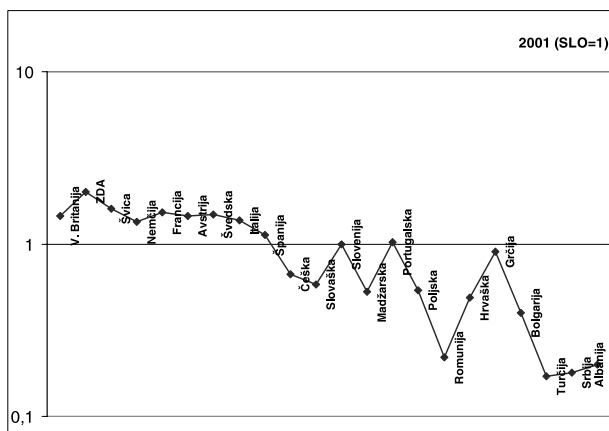
⁵² Lastni izračuni na podatkovni osnovi Good in Ma, The economic growth of Central and Eastern Europe; Maddison, The World Economy.

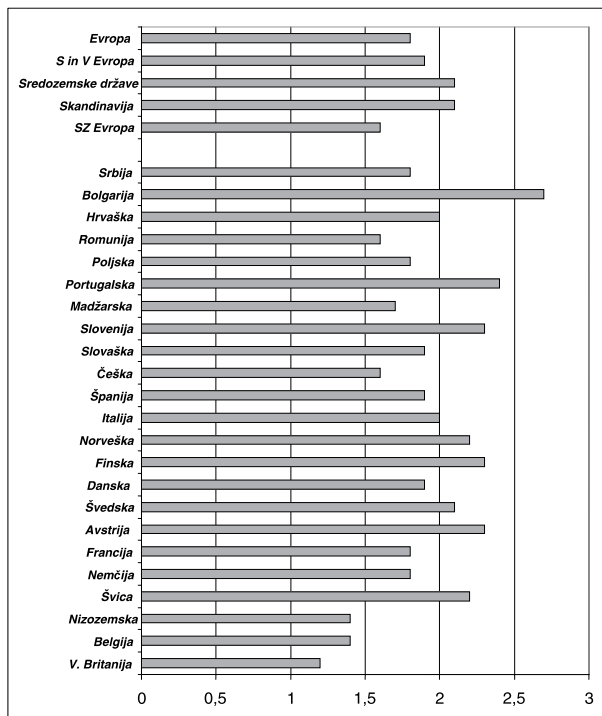
⁵³ Lastni izračuni na podatkovni osnovi Good in Ma, The economic growth of Central and Eastern Europe; Maddison, The World Economy.

Graf št. 11: Bruto domači proizvodi v Evropi v letu 1973⁵⁴Graf št. 12: Bruto domači proizvodi na prebivalca v Evropi v letu 1973 s stališča Slovenije⁵⁵

⁵⁴ Lastni izračuni na podatkovni osnovi Good in Ma, The economic growth of Central and Eastern Europe; Maddison, The World Economy.

⁵⁵ Lastni izračuni na podatkovni osnovi Good in Ma, The economic growth of Central and Eastern Europe; Maddison, The World Economy.

Graf št. 13: Bruto domači proizvodi v Evropi v letu 2001⁵⁶Graf št. 14: Bruto domači proizvodi na prebivalca v Evropi v letu 2001 s stališča Slovenije⁵⁷⁵⁶ Preračunano po Maddison, The World Economy.⁵⁷ Preračunano po Maddison, The World Economy.

Graf št. 15: Povprečne stopnje rasti bruto domačega proizvoda v Evropi 1870–1989⁵⁸

Summary

Synchronisms of Slovene Economic Development

Žarko Lazarević

The study focuses on economic development of Slovenia in the period between the mid-nineteenth to the end of the 20th centuries, and from European perspective. Stressed are long-term developmental tendencies in Slovenia, especially within the context of European economic development. Based on the data on historical growth of gross domestic product, which have been reconstructed for present-day European countries, this comparative analysis explores their relation to the Slovene equivalent during the period between 1870 and 2001. This is namely the easiest way to examine Slovene economic results, based on the example of gross domestic product, in relation to other European countries. All intersections, and especially initial and final ones, indicate that the relative Slovene situation improved during the time span of a century and a half, and that Slovenia may be ranged somewhere in the middle of European countries. Yet there is an important difference. On one hand, Slovenia falls behind the countries of Northwest Europe, in which the industrial revolution was earliest; however, it has managed to reduce its arrears during the 1870 – 2001 period. When comparing Slovenia to Scandinavian countries, in which industrialization was strongest in the last quarter of the 19th century, the situation is quite similar. The ratio between Slovenia and the Mediterranean countries of southern Europe is roughly the same. It is also an undisputed fact that in comparison with former communist countries of East Europe and the Balkans Slovenia exceptionally increased its economic advantage, especially in the 20th century.

⁵⁸ Lastni izračuni na podatkovni osnovi Good in Ma, The economic growth of Central and Eastern Europe.

Nevenka Troha

Tržaški Slovenci in vprašanje razdelitve Svobodnega tržaškega ozemlja*

UDK 341.24(497.1:45=163)

TROHA Nevenka, dr., doc., višja znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, e-mail: nevenka.troha@inz.si

Tržaški Slovenci in vprašanje razdelitve Svobodnega tržaškega ozemlja

Zgodovinski časopis, Ljubljana 61/2007 (136), št. 3–4, str. 411–422, cit. 59

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., It.)

Ključne besede: Svobodno tržaško ozemlje, Londonski memorandum

Članek obravnava stališča Slovencev v coni A Svobodnega tržaškega ozemlja (STO) do rešitve tržaškega vprašanja. Velika večina je zahtevala, da STO dejansko zaživi, saj je menila, da je to edini način, ki jih bo zavaroval pred italijansko asimilacijo. Le stežka so zato sprejeli odločitev o razdelitvi dotedanjega STO med Italijo in Jugoslavijo, ki jo je prinašala Spomenica o soglasju iz oktobra 1954 in s tem z vrnitvijo italijanskih oblasti v cono A.

Avtorski izvleček

UDC 341.24(497.1:45=163)

TROHA Nevenka, PhD, Senior Scientific Collaborator, The Institute of Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, e-mail: nevenka.troha@inz.si

Slovenes of Trieste and the Question of the Division of the Free Territory of Trieste

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 61/2007 (136), No. 3–4, pp. 411–422, 59 notes

Language: Sn. (En., Sn., It.)

Key Words: Free Territory of Trieste, London Memorandum

The article focuses on the position of Slovenes living in Zone A of the Free Territory of Trieste on the solution of the Trieste question. Their general opinion was that the Free Territory of Trieste was the only option that would protect them from Italian assimilation and should therefore be put into effect. They were therefore very reluctant to accept provisions of the 1954 London Memorandum of Understanding according to which the Free Territory of Trieste was divided between Italy and Yugoslavia and, as a consequence, Italians could reclaim Zone A.

Author's Abstract

Vprašanje nove, za Slovence bolj pravične meje med Jugoslavijo in Italijo, je že med vojno, zlasti pa v času mejnih pogajanj med poletjem 1945 in februarjem 1947 homogeniziralo tamkajšnje ljudi, skupine in stranke sicer zelo različnih usmeritev znotraj dveh velikih političnih blokov, ki ju lahko poimenujemo kot proitalijanskega in projugoslovanskega ne le zato, ker sta zahtevala priključitev k eni ali drugi državi, ampak tudi zato, ker so njuno delovanje usmerjale in podpirale italijanske oz. jugoslovanske oblasti. Projugoslovanski blok, ki je zahteval priključitev celotne Julijske krajine, pa tudi Benečije in Kanalske doline k Jugoslaviji, narodnostno ni bil enoten, saj je priključitev k Jugoslaviji na osnovi razredne opredelitve zahtevalo tudi veliko italijanskih delavcev in drugih levo usmerjenih Italijanov.

Primorski Slovenci, tudi tisti, ki so sicer odklanjali komunizem, so v času mejnih pogajanj dali prednost narodnostni izbiri in v veliki večini podprli Jugoslavijo v njenih prizadevanjih za postavitve meje na t.i. etnični črti.¹ Ko so bile jeseni 1946 več ali manj znane odločitve

* Program št. P6-0281 je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna / The author acknowledges the financial support from the state budget by the Slovenian Research Agency (Programme No. P6-0281).

¹ Slovenska etnična meja v skladu s teorijo o pripadnosti mest zaledju teče po meji strnjene naselitve slovenskega prebivalstva. Znotraj nje so tako tudi kraji, zlasti mesta z večinsko drugorodnim prebivalstvom, na zahodu z Italijani.

glede nove meje, se je politično premirje med Slovenci na Tržaškem in Goriškem končalo in so demokracijam zahodnega tipa naklonjeni Slovenci oblikovali svoje stranke, v coni A Svobodnega tržaškega ozemlja /STO/ Slovensko demokratsko zvezo /SDZ/, Slovensko krščansko-socialno zvezo /SKSZ/ in Skupino neodvisnih Slovencev.² Te so nasprotovale projugoslovansko usmerjenim organizacijam in jugoslovanskim oblastem, ki so jih krivile za izgubo Gorice in Trsta. Kljub temu sta v coni A Komunistična partija STO /KPSTO/ in ljudsko-frontna Slovansko-italijanska antifašistična unija /SIAU, Unione antifascista italo-slava, UAIS/, del katere je bila obnovljena Osvobodilna fronta za Tržaško ozemlje /OF za TO/, in z njima jugoslovanske oz. slovenske oblasti med Slovenci pa tudi med italijanskim tržaškim delavstvom še vedno ohranile prevladujoč vpliv.³

KPSTO in SIAU sta tik pred uveljavitvijo določil mirovne pogodbe o novih mejah avgusta 1947 opustili zahtevo po priključitvi k Jugoslaviji in odtlej zagovarjali ohranitev STO. Vse tamkajšnje demokratične sile sta pozvali, da se združijo v protiimperalistično in protifašistično fronto, ki naj bi se zavzemala za gospodarsko in politično neodvisnost STO in za bratsko sožitje med tam živečimi narodi. Povezovali sta se zlasti z independentisti, pomen katerih se je z osnovanjem STO okreplil.⁴

Položaj na politični levici se je popolnoma spremenil po izbruhu spora med Jugoslavijo in Informbirojem konec junija 1948, ko se je velika večina italijanskega delavstva, a tudi večina levo usmerjenih Slovencev na Tržaškem, v imenu proletarskega internacionalizma opredelila za Informbiro in Sovjetsko zvezo. Povojna politika jugoslovanskih oblasti, ki so tudi zato, da bi ohranile podporo tamkajšnjega italijanskega delavstva, zapostavljale narodnostno vprašanje in ga nadomeščale z razrednim, se je sedaj obrnila proti njim samim. V coni A je bilo oktobra 1950 v projugoslovanski, po sekretarju Branku Babiču imenovani tudi Babičevi KPSTO le 359 članov in 68 kandidatov (pred junijem 1948 okrog 4.000), med njimi kar 91% Slovencev, v OF za TO 5.056 članov, projugoslovanska SIAU, ki je septembra 1947 imela okrog 70.000 članov, pa je dejansko prenehala obstajati. Veliko močnejši sta bili informbirojevska, po sekretarju Vittoriju Vidaliju imenovana Vidalijeva KPSTO in »njena« SIAU, ki sta na občinskih volitvah leta 1949 zmagali razen v Repentabru tudi v vseh drugih okoliških občinah, kjer so bili Slovenci takrat še v veliki večini. Slovenci, ki so se odločili podpreti resolucijo Informbiroja, so za vrsto let prekinili tudi stike z Jugoslavijo, hkrati pa je med njimi in tistimi, ki so ostajali zvesti jugoslovanskim komunistom (s tem pa tudi državi),

² 17. 1. 1947 so v Gorici ustanovili Slovensko demokratsko zvezo za Goriško, ki je združevala liberalno in katoliško smer. Osnovne točke njenega programa so bile boj za avtonomne pravice slovenske manjšine v Italiji, odločen protikomunizem in zahodni demokratični pluralizem. Junija 1947 je bilo v Trstu ustanovljeno Udruženje slovenskih in hrvaških krščanskih socialcev, ki je 16. 9. isto leto kot avtonomna skupina vstopilo v SDZ, a se nato iz nje izločilo in 1. 8. 1948 ustanovilo Slovensko krščansko-socialno zvezo. SDZ pa je bila v coni A STO ustanovljena 21. 12. 1947. Nadja Maganja, *Trieste 1945-1949: Nascita del movimento politico autonomo sloveno*. Trst 1994, str. 38, 73, 74. Arhiv Republike Slovenije (dalje AS) 1931, 600/8. Meščanske stranke na Primorskem, historiati, elaborat. AS 1277, Edvard Kardelj, šk. 30/5. Politično poročilo s posebnim ozirom na bližnje občinske volitve v anglo-ameriški coni STO, 31. 3. 1949.

³ Več o dogajanju med letoma 1945 in 1947 v: Troha, Nevenka. *Komu Trst : Slovenci in Italijani med dvema državama*. Ljubljana : Modrijan, 1999.

⁴ Nevenka Troha, *Politika slovensko-italijanskega bratstva : Slovansko-italijanska antifašistična unija v coni A Julijske krajine v času od osvoboditve do uveljavitve mirovne pogodbe*. Ljubljana : Arhiv Republike Slovenije, 1998, str. 123, 124, 164-168. Ista. *Svobodno tržaško ozemlje : Politika levih strank v času do sprejetja resolucije Informbiroja /september 1947-junij 1948*. V: Ur. Jože Pirjevec, Gorazd Bajc, Borut Klabjan, *Vojna in mir na Primorskem : od kapitulacije Italije leta 1943 do Londonskega memoranduma leta 1954*. Koper : UP, ZRS, Založba Annales, 2005, str. 201-212.

in tudi tistimi, ki so bili pristaši t.i. slovenskih belih strank (slavi bianchi), večkrat prevladalo sovraštvo in so med seboj tudi fizično obračunavali.⁵

Zaradi novega položaja Jugoslavije, ki se je po sporu s Sovjetsko zvezo iz nasprotnika spreminjala v zaveznika zahodnih sil, sta bili obe upraviteljici cone A, ZDA in Velika Britanija, zainteresirani za normalizacijo odnosov med Italijo in Jugoslavijo. Ta brez rešitve tržaškega vprašanja ni bila mogoča, zato sta vse od konca leta 1949 pritiskali na obe državi, naj sprejmeta dogovor. Po njunem bi bilo sporazum najlaže doseči, tako da bi cona A pripadla Italiji, cona B pa Jugoslaviji. V to smer so poleg nekaterih drugih ukrepov šli zlasti sklepi konference med Italijo in zahodnima silama v Londonu aprila 1952, ki so dajali Italiji velika pooblastila v coni A, se pa obenem niso več sklicevali na tristransko noto iz marca 1948 in niso posegali v cono B.⁶

Čeprav je uradno zagovarjala ohranitev STO, je na njegovo delitev vse bolj pristajala tudi jugoslovanska vlada. Po hudem volilnem porazu »svoje« Slovensko-italijanske ljudske fronte (SILF)⁷ na lokalnih volitvah v coni A junija 1949, ko je le-ta dobila manj kot 3% glasov, je dokončno spoznala, da tam nima več nobenega vpliva, zato je hotela ohraniti vsaj cono B, v kateri je bila nesporen gospodar.⁸ Zanj uveljavitev STO ni bila sprejemljiva tudi zaradi verjetne zmage proitalijanskih strank na volitvah, ki bi sledile uveljavitvi Stalnega statuta. Edvard Kardelj je julija 1952 izjavil: »Slovenski in italijanski proletariat v coni B bi samo izgubil, proletariat v coni A pa ne bi nič dobil in bo prej ali slej pod italijanskim gospostvom. Take nacionalistične politike nismo in ne mislimo voditi. Če bi do tega prišlo, potem bi bila boljša ločitev con.«⁹ V pismu dekanu pravne fakultete v Ljubljani pa je aprila isto leto poudarjal, da je uveljavitev STO v skladu z mirovno pogodbo nevarna tudi zaradi tristranske note iz marca 1948, saj bi, kljub temu da so se je zahodne sile odpovedale, le-ta ostala moralno-politična opora vseh bodočih italijanskih akcij za priključitev STO k Italiji. To pa je pomenilo, da bi Jugoslavija izgubila cono B. Nadalje Kardelj ugotavlja: »V današnjih pogojih je STO v rokah italijanskih iredentistov praktično priključitev k Italiji in popolno brezpravljanje našega življa v STO.«¹⁰

Na to, da se STO ne bo ohranilo, je predstavnike OF za TO, edine organizacije tržaških Slovencev, s katero so jugoslovanske in slovenske oblasti takrat sodelovale, marca 1952 opozoril Boris Kraigher. Po njegovem je bila neživljenjska tamponska država STO lahko le začasen kompromis in je rešitev treba iskati v dogovoru med Italijo in Jugoslavijo.¹¹

Sprejem razdelitve območja po dotedanji demarkacijski črti je oteževalo dejstvo, da je bilo t.i. tržaško vprašanje tako v Italiji kot v Jugoslaviji močno propagandno izrabljeno in bi zato tamkajšnja javnost vsak kompromis razumela kot odrekanje nacionalnim interesom.

⁵ AS 1574, MO SIAU, m. šk. 7. Poročilo Mestnega komiteja KPSTO, po oktobru 1950. Nevenka Troha, *Volitve v coni A Svobodnega tržaškega ozemlja*. V: Ur. Oto Luthar, Jurij Perovšek, *Zbornik Janka Pleterskega*. Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2003, str. 475-490.

⁶ Nevenka Troha, Predlogi Jugoslavije za rešitev tržaškega vprašanja po objavi resolucije Informbiroja. *Yugoslav proposals for the solution of the Trieste question following the Cominform resolution*. V: Ur. – ed. Jasna Fischer, et al., *Jugoslavija v hladni vojni : zbornik Znanstvenega posveta Jugoslavija v hladni vojni, Ljubljana, 8.–9. maja 2000 = Yugoslavia in the cold war : the collection of papers at the Scientific Conference Yugoslavia in the Cold War, Ljubljana, 8–9 May 2000*. Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino; Toronto : University, 2000, str. 161–180, str. 163–172.

⁷ Kandidati projugoslovansko usmerjene KPSTO in OF za TO so na volitvah nastopili pod tem imenom.

⁸ AS 1569, CK KPSTO, šk. 172. Zapisnik zasedanja partijskega aktiva, 14. 6. 1949; šk. 65. B. Babič. Politično poročilo o dvehletnem delu in borbi KPSTO, zapisnik 2. kongresa KPSTO, 8. 10. 1949.

⁹ AS 537, RK SZDL, šk. 1303. Zapisnik sestanka o problemih tržaškega gibanja, Portorož, 4. 7. 1952.

¹⁰ AS 1277, Edvard Kardelj, šk. 29. Pismo E. Kardelja dekanu pravne fakultete V. Murku, 18. 4. 1952.

¹¹ AS 537, RK SZDL, šk. 1303. Zapisnik sestanka v Portorožu, 18. 3. 1952. Boris Kraigher, takrat slovenski notranji minister, je bil sicer do odhoda v Ljubljano junija 1946 ključni akter projugoslovanskih organizacij v coni A Julijske krajine.

Ne jugoslovanska ne italijanska vlada se tako formalno nista mogli odreči območju, ki so ga ljudje v vsaki od njiju imeli za svoje, Italija ne conì B, Jugoslavija ne Trstu. Nujno je bilo sprejeti začasno rešitev, ki bi z leti prešla v dokončno. Ali kot je že avgusta 1951 dejal Tito britanskemu veleposlaniku v Beogradu siru Charlesu Peaku: »Italijani ne bodo dali izjave, da se odrekajo nadaljnjim ozemeljskim zahtevam, mi pa se ne bomo nikoli odrekli Trstu. Le sedaj, ker ne moremo drugače, da ne bi dali Sovjetski zvezi možnost, da izkoristi položaj, dajemo Trst Italiji.«¹²

Slovenci na Tržaškem, po ocenah ZVU naj bi jih bilo v conì A okrog 63.000, po izračunih Carla Schiffrerja pa naj bi jih na volitvah junija 1949 glasovalo 28.500,¹³ so ne glede na svojo politično usmeritev odklanjali vrnitev Italije v Trst. Kot je septembra 1952 zapisal eden od vodilnih ljudi v Slovenski krščansko-socialni zvezi, ki je bil obenem obveščevalec slovenskih oblasti, Engelbert Besednjak, so bili zaradi preteklih izkušenj prepričani, da bodo obsojeni na narodno izumiranje. Globoko v njihovih kosteh je bil še vedno ukoreninjen strah, bali so se spregovoriti v slovenščini ne le v uradih, ampak tudi na ulici. To je bila posledica »dolgoletnega barbarskega zatiranja, ko so jih metali iz tramvajev, če so spregovorili v slovenskem jeziku«, je zapisal Besednjak in dodal: »Suženjski duh podrejenosti mora iz naših ljudi izginiti, preden postanejo svobodni državljani, ki lahko brez strahu glasujejo.«¹⁴

Velika neenotnost tržaških Slovencev je lahko, kot je maja 1950 ugotavljal predstavnik Skupine neodvisnih Slovencev Josip Ferfolja, koristila le italijanskim interesom.¹⁵ Zaradi velikih ideoloških in političnih nasprotij je med voditelji slovenskih organizacij le počasi zorelo spoznanje, da je za to, da bi imeli Slovenci v conì A boljši položaj, skupen nastop nujen. SDZ, SKSZ in Skupina neodvisnih Slovencev so se spomladi 1951 sporazumele, da bodo na prihodnjih upravnih volitvah nastopile kot Slovenska narodna lista /SNL/. Sprejele so programska izhodišča, ki so poudarjala, da so za brezkompromisno obrambo STO, proti narodni nestrpnosti, pa tudi proti »miselnostim, ki zagovarjajo totalitarna načela.«¹⁶ V okviru SNL si sprva niso bili enotni, ali naj sodelujejo z OF za TO. Po sprejemu novega volilnega sistema¹⁷ in sklepih londonske konference spomladi 1952 pa je SNL z OF za TO podpisala izjavo o načelnem sporazumu za skupen nastop na občinskih volitvah in organizacijo prvega slovenskega tabora.¹⁸

Tabora, ki je bil 14. aprila 1952 na Bazovici, se je udeležilo 12.000 ljudi. Besednjak je zapisal: »Spoznanje, da morajo Slovenci združeni nastopiti v obrambo osnovnih narodnih pravic je prodrlo v množice ter postalo nezadržna, elementarna sila, ki jo bodo morala vodstva vseh naših strank odslej resno upoštevati.« Še vedno pa ni bil mogoč sporazum s tistimi Slovenci, ki so volili Vidalijeve komuniste, kateri so še vedno odklanjali sodelovanje z vsemi, ki so bili kakorkoli povezani z Jugoslavijo.¹⁹ Se je pa SNL povezala z italijanskimi independentisti

¹² AS 1277, Edvard Kardelj, šk. 31/7. Zabeležka razgovora med J. Brozom Titom in C. Peakom, 12. 8. 1951.

¹³ Bogdan Novak, *Trieste 1945-195 : Lotta politica, etnica e ideologica*. 4. izdaja. Milano 1996, str. 290, 291 (dalje Novak, *Trieste*).

¹⁴ AS 1931, MNZ, Engelbert Besednjak. Pismi E. Besednjaka, 3. 9. 1952 in 15. 9. 1952.

¹⁵ AS 1931, MNZ, Engelbert Besednjak. Pismo E. Besednjaka, 15. 5. 1950.

¹⁶ AS 1529, Boris Kraigher, šk. 6. Osnutek za volilni proglas Narodne liste, 17. 5. 1951.

¹⁷ Uveljavljen je bil italijanski volilni zakon, po katerem je v občinah z več kot 10.000 volivcev pripadalo stranki ali skupini povezanih kandidatnih list, ki je dobila relativno večino, 2/3 mest v občinskem svetu, ostalim listam pa proporcionalno število mest glede na število dobljenih glasov. V občinah z manj kot 10.000 volivci je stranki ali koaliciji relativne večine pripadlo 4/5 mest. To pa bi v conì A dejansko pomenilo en volilni sistem za občine z italijansko in drugega za tiste s slovensko večino. Uradni list ZVU, IV/25, 11. 9. 1951.

¹⁸ AS 1931, MNZ, Engelbert Besednjak. Pismo E. Besednjaka, 5. 6. 1952. AS 1277, Edvard Kardelj, šk. 32/8. Elabarat: Slovenske politične skupine.

¹⁹ AS 1931, MNZ, Engelbert Besednjak. Pismo E. Besednjaka, 7. 5. 1952.

in z njimi po volitvah maja 1952 osnovala koordinacijski odbor strank, ki so se zavzemale za tržaško neodvisnost in ki naj bi skrbel za to, da bi se politika slovenskih in italijanskih independentistov razvijala po enotno dogovorjenem načrtu.²⁰

V občini Devin-Nabrežina so po volitvah maja 1952 postavili župana na osnovi sporazuma med izrazito protikomunistično usmerjeno SDZ in Vidalijevo KPSTO. Dejstvo, da se je SDZ združila z Vidalijem in da je na osnovi tega dogovora tajnik občine postal Italijan, je bilo za marsikoga neopustljiv greh. Občina Devin-Nabrežina je bila namreč najbolj »izpostavljena točka slovenstva, v katero se zaganja laški imperializem, gre za slovensko obalo, ki jo morajo braniti vsi Slovenci«, kot je zapisal Besednjak. Na tem območju, ki je pomenil povezavo Trsta z ostalo Italijo, so oblasti odkupovale slovensko zemljo in naseljevale istrske Italijane, zaradi česar je bila slovenska večina v tej občini ogrožena.²¹

Tito se je poleti 1952 v svojih izjavah večkrat dotaknil tudi usode STO. Najprej je v govoru, ki ga je imel 27. julija v Glini, dejal, da ni niti misliti, da bi Jugoslavija kakorkoli razpravljala o coni B, v izjavi turškim novinarjem 20. avgusta pa je poudaril, da je po njegovem še vedno najboljši jugoslovanski predlog o skupni upravi Jugoslavije in Italije nad STO, da pa Jugoslavija ni vnaprej proti razdelitvi, ki ne bi škodovala njenim nacionalnim in gospodarskim interesom. Tudi na proslavi desetletnice slovenskih brigad 14. septembra v Dolenjskih Toplicah je poudarjal, da je skupna uprava najboljša rešitev.²² Slovenci na Tržaškem so na te izjave reagirali z mešanimi občutki. Tolažilo jih je dejstvo, da Tito še vedno zagovarja kondominij in s tem dejansko ohranitev STO. Je pa te nedoločne izjave izkoristila Vidalijeva KPSTO, ki je poudarjala »kupčijo /baratto infame/«, s katerim sosednji državi nameravata razdeliti ozemlje na razvalinah tržaške neodvisnosti, medtem ko naj bi edini zagovornik določil mirovne pogodbe in s tem edini branik tržaške neodvisnosti ostala le Sovjetska zveza.²³

Jugoslovansko vodstvo je bilo pred težko nalogo, kako upravičiti vrnitev Italije v Trst, da bi ob tem izgubilo čim manj vpliva in ugleda med tamkajšnjimi Slovenci, katere, kot je februarja 1953 zapisal Besednjak, »prevzema skoraj groza ob misli, da se pojavi v Trstu laška policija zloglasnega spomina«. Med njimi se je pozimi 1953 vse bolj širil občutek, da je delitev STO že sklenjena zadeva, da bo Jugoslavija ob tem sicer protestirala, a le zato, da bi pomirila slovensko javnost. Gotovo bi priključitev Trsta k Italiji »v vsakem slučaju in pod katerikoli pogoji pomenila skoro neprenosno moralno obremenitev Jugoslavije v oči našega ljudstva. /.../ Edino, če bi se Slovencem že sedaj (v času Zavezniške vojaške uprave, op. NT) dale gotove človeške narodne pravice ter učinkovita jamstva za bodočnost, bi naše ljudstvo moglo lažje prenesti usodni udarec!«²⁴

Jugoslovansko vodstvo je najprej poseglo v organizacijsko shemo tistih političnih organizacij v coni A, ki so bile z njim tesno povezane, to pa sta bili Babičeva KPSTO in OF za TO. Smernice za spremembo politike teh organizacij je julija 1952 dal Edvard Kardelj, ki je izhajal iz ocene, da je položaj v coni A za Jugoslavijo zelo slab. Projugoslovansko gibanje je bilo zato potisnjeno »na malomeščanske in kmečke pozicije«, ki so temeljile na ideologiji o neodvisnosti STO. S tem naj bi gibanje nasledilo »slovenskemu malomeščanstvu v Trstu, ki hoče biti neodvisno i od Italije i od Jugoslavije, ki noče socializma«. V tem in ne v razkolu po sporu ob resoluciji Informbiroja je videl vzrok, da je projugoslovansko gibanje izgubilo vpliv med italijanskim delavstvom, ki se je pridružilo independentistom ali pa Vidalijevi KP-

²⁰ AS 1931, MNZ, Engelbert Besednjak. Pismo E. Besednjaka, 26. 6. 1952.

²¹ AS 1931, MNZ, Engelbert Besednjak. Pismo E. Besednjaka, 14. 6. 1952.

²² Janko Jeri, *Tržaško vprašanje po drugi svetovni vojni*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1961, str. 255. »Primorski dnevnik«, 16. 9. 1952, str. 1, 4. Članek: Nikoli več ne bomo sužnji ali sateliti.

²³ AS 1931, MNZ, Engelbert Besednjak. Pismo E. Besednjaka, 3. 9. 1952.

²⁴ AS 1931, MNZ, Engelbert Besednjak. Pismo E. Besednjaka, 2. 2. 1953.

STO. Kardeljeva teza je bila, da se mora projugoslovansko gibanje sicer zavzemati za pravice slovenske manjšine, vendar pa mora v središče postaviti boj proti kapitalizmu in rastočemu fašizmu, saj »razredno delavsko gibanje ne more imeti kot osnovno parolo neodvisnost Trsta in s tem odreči ves marksizem«. Jugoslavija bi sicer bila za neodvisen Trst, v katerem, »če že Jugoslavija ne bi imela vodeče vloge, je vsaj ne bi imela Italija. STO za nas pride v poštev samo v tej varianti. /.../ STO v smislu mirovne pogodbe bi pomenil prevlado italijanskega kapitala nad obema conama. To pomeni prepuščanje cone B italijanskemu kapitalizmu. /.../ Če bi prišlo do tega, potem je boljša ločitev con /.../ STO po mirovni pogodbi bi bil poln Angležev in Američanov, raznih tujih agentov itd. in nikakor ne more biti večji plus kot priključitev Trsta k Italiji. /.../ Naše stališče bi se seveda lahko spremenilo, če bi naše gibanje postalo res močno – v tem slučaju bi seveda neodvisen Trst drugače izgledal.«²⁵

Pogled slovenskega vodstva morda najbolj ponazorijo beseda starega tržaškega komunista Ivana Regenta, ki je takrat deloval v Ljubljani: »Globoko sem prepričan, da enakopravnost Slovencev, če ne bi bil Trst pod Jugoslavijo, utegne povzročiti samo globoko socialno gibanje, ki se bo zavedalo, da brez enakopravnosti Slovencev v Trstu ne more biti enakopravnosti delavcev.«²⁶ Oktobra 1952 je takratni sekretar centralnega komiteja slovenske partije Miha Marinko opozarjal: »Moramo imeti v ospredju socialistična vprašanja, kar nam bo celo v slučaju, da Trst pride v Italijo, omogočalo postavljati vprašanje avtonomnih tržaških pravic. Treba se je zavedati, da vprašanje državne pripadnosti ne rešuje socialnih vprašanj samo po sebi.«²⁷ Te usmeritve so imele daljnosežne posledice, saj se je levi del slovenske manjšine v Italiji vključil v italijanske stranke, medtem ko ostali še danes delujejo v samostojnih slovenskih strankah in skupinah.

Prvi je pred slovensko javnostjo proti vzpostavitvi STO odkrito nastopil takrat že bivši sekretar KPSTO Branko Babič na kongresu Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije /SZDL/ v Ljubljani aprila 1953, ki je svoj govor pred tem nedvomno uskladil s slovenskim političnim vodstvom. Med drugim je poudaril, da je bilo STO rezultat kompromisa med velesilami, ko je še obstajalo nekakšno sodelovanje med njimi, nato pa je dejansko postalo nerehalno in »parola kominformistične reakcije v njeni protijugoslovanski politiki in pa slovenske reakcije v Trstu pod vodstvom jugoslovanske reakcije v emigraciji«. Tudi tisti, ki so bili vključeni v OF za TO, naj bi še vedno nasledili t.i. STO-jevski politiki in slovenski reakciji, zato je bilo nujno, da se osvobodijo »nacionalističnih teženj«. Predlagal je, da se vprašanje reši v okviru sporazuma med Jugoslavijo in Italijo.²⁸

Njegove izjave so odmevale v slovenski javnosti in med Slovenci na Tržaškem naletele na splošen odpor. Prizadeti so bili tudi zaradi Babičevega stališča, da je STO parola informbirojevcev in slovenske tržaške emigrantske reakcije, s čimer je zavrgel program Liste slovenske skupnosti, v kateri je na upravnih volitvah maja 1952 nastopila tudi OF za TO in čigar bistveni del je bil zahteva, da se STO uresniči. Ravno zato, ker so očitali Vidalijevi KPSTO, da so le navidezni zagovorniki STO, da pa je njihov pravi cilj priključitev k Italiji, je Lista slovenske skupnosti razen v Dolini zmagala v vseh podeželskih občinah, v Trstu pa je Vidali izgubil več tisoč volivcev. Zaradi Babičevih stališč so ostale slovenske stranke hotele pretrgati vsako sodelovanje z OF za TO, kljub temu, da jih niso odobrvali niti njegovi najozji sodelavci. Nazadnje je Primorski dnevnik označil Babičevo stališče za njegovo zasebno.²⁹

²⁵ AS 537, RK SZDL, š. 1303. Zapisnik sestanka o problemih tržaškega gibanja, Portorož, 4. 7. 1952.

²⁶ AS 537, RK SZDL, š. 1303. Zapisnik razgovora delegacije OF za TO na Predsedstvu SZDL, 27. 7. 1953.

²⁷ AS 537, RK SZDL, š. 1303. Zapisnik sestanka v Portorožu, 10. 10. 1952.

²⁸ AS 1529, Boris Kraigher, š. 9. Zapisnik kongresa SZDL. Govor B. Babiča, 27. 4. 1953.

²⁹ AS 1931, MNZ, Engelbert Besednjak. Pismo E. Besednjaka, 12. 5. 1953. Tudi AS 1529, Boris Kraigher, š. 9.

Besednjak je opozarjal slovensko vodstvo, da je sicer končni ideal slovenske narodne politike lahko le združitev z matično državo in je bila zato ustanovitev STO le začasna rešitev, a obenem ena najvažnejših pridobitev 2. svetovne vojne, saj je zaustavila pot italijanskemu prodiranju na Balkan. Ob tem se je zavedal, da bi uveljavitev STO v skladu z mirovno pogodbo lahko postala »orodje najhujšega narodnega in gospodarskega zatiranja«, zato je bilo nujno, da se pred tem v Stalni statut vnesejo učinkovita jamstva za zaščito Slovencev. Pismo je zaključil z vprašanjem, kaj se bi zgodilo, če bi Jugoslavija privolila v delitev STO. Tržaški Slovenci bodo morali glasno protestirati, to je njihova pravica in dolžnost. »Čim odločneje se bodo upirali prihodu Italije, tem večje manjšinske pravice jim bo matična država izbojevala. Tržaški Slovenci morajo torej braniti STO do kraja! Jugoslavija bo pa nastopala tako, kakor zahtevajo najvišji interesi države in njenih narodov in kakor dovoljuje odnos sil v mednarodnem političnem življenju.«³⁰ Vprašanje zaščitnih določil za tržaške Slovence je obravnavalo tudi jugoslovansko zunanje ministrstvo, ki je maja 1953 sprejelo sklep, naj diplomacija neposredno posreduje pri vladah velikih sil za zagotovitev enakopravnosti Slovencev v coni A in da je boj za manjšinske pravice Slovencev v Italiji sestavni del tržaškega vprašanja.³¹

Zaradi burnih odmevov na Babičeve izjave je jugoslovanska vlada svoje zahteve, vsaj tiste, ki jih je javno predstavila, spremenila. Tako je Tito v govoru v Slavonskem Brodu 17. maja 1953 odločno napadel italijansko politiko in poudaril, da je za Jugoslavijo najboljša rešitev kondominij.³² Te izjave so nekoliko pomirile Slovence na Tržaškem, ki so lahko »spet zadihali, pogledali z zaupanjem v voditelje matične države«. Titov govor je prvič od začetka izhajanja pozdravilo tudi glasilo »Katoliški glas« in sicer z uvodnim člankom z naslovom To pot ima Tito prav.³⁴ Pomiritev pa je bila le kratkotrajna, saj so Titovemu govoru sledile izjave državnega sekretarja za zunanje zadeve Koče Popovića na novinarski konferenci 26. maja 1953, da je vzpostavitev STO v smislu mirovne pogodbe nemogoča.³⁵ Besednjak navaja izjave ljudi: »Naj gre vse skupaj k hudiču. Danes trdijo belo, jutri črno. Kdo naj se nanje zanesel!«³⁶

6. junija 1953 je Trst obiskala uradna jugoslovanska delegacija, ki je sprejela predstavnike vseh slovenskih struj razen informbirojevske. Kot so zapisali v elaboratu zunanjega ministrstva, so celo največji skeptiki do Jugoslavije s sprejemov odhajali z zaupanjem v matično državo. Po zaslugi jugoslovanske ofenzivne politike naj bi se tržaški Slovenci odločili za boj proti vrnitvi Italije do skrajnih možnosti.³⁷

Slovenska demokratska zveza je v pogovoru s predstavniki Socialistične internacionale poudarila, da je za uveljavitev STO, saj bi Italija v Trstu pomenila tudi Italijo na vzhodni obali Jadrana in v srednji Evropi, ki bi skušala poseči na Balkan. Zanj so bili tudi iz gospodarskih razlogov, saj je bil Trst gospodarsko izhodišče v svet za vso srednjo Evropo in Podonavje, to vlogo pa bi lahko odigral le, če bi imel zagotovljeno politično nevtralnost. Obenem so Slovenci

³⁰ AS 1931, MNZ, Engelbert Besednjak. Pismo E. Besednjaka, 12. 5. 1953. Tudi AS 1529, Boris Kraigher, šk. 9.

³¹ AS 1277, Edvard Kardelj, šk. 33/9. Zabeležka o sestanku glede con A in B v kabinetu državnega sekretarja za zunanje zadeve, 15. 5. 1953.

³² Slovenski poročevalec, 19. 5. 1953, str. 1, 4. Članek: Država 17 milijonov Jugoslovancev ne bo nikdar več igračka tujih sil z imperialističnim pohlepom.

³³ AS 1931, MNZ, Engelbert Besednjak. Pismo E. Besednjaka, 21. 5. 1953.

³⁴ AS 537, RK SZDL, šk. 1295. Elaborat: Tržaško vprašanje v letu 1953. Poglavlje: Politično življenje Slovencev v coni A. AS 1931, MNZ, Engelbert Besednjak. Pismo E. Besednjaka, 29. 5. 1953.

³⁵ Slovenski poročevalec, 28. 5. 1953, str. 1. Članek: Jugoslavija je bila vselej za neposredna pogajanja z Italijo.

³⁶ AS 1931, MNZ, Engelbert Besednjak. Pismo E. Besednjaka, 29. 5. 1953.

³⁷ AS 537, RKSZDL, šk. 1295. Elaborat: Tržaško vprašanje v letu 1953. Poglavlje: Politično življenje Slovencev v coni A.

nasprotovali vrnitvi Italije, ker v njej ni nacionalne strpnosti, dokaz za to pa je bilo ravnanje Italije s slovensko manjšino na Goriškem in v Benečiji.³⁸

Konec julija 1953 so se predstavniki OF za TO v Ljubljani srečali s slovenskimi voditelji, da bi z njimi izmenjali informacije o trenutnem položaju in o zadnjih političnih dogodkih. Tržaški predstavniki so poudarili, da so tamkajšnji Slovenci dobro sprejeli predlog o skupni upravi, kondominiju, ki je bila jamstvo za njihovo enakopravnost in zaščito. Čeprav so se strinjali s slovenskim vodstvom, da mora boj za demokratične pravice zajeti vse tamkajšnje prebivalce, pa je član delegacije Franc Štoka opozoril: »Našim ljudem gre za življenje in smrt. Slovincem v Trstu grozi ekonomska propast. Res je, da mesto žre deželo. Razlašča oziroma zapušča se zemljo – vendar tu gre za slovensko zemljo in tu je tista rana, ki nas boli.« Predsednik OF za TO Jože Dekleva pa je poudaril, da so trditve slovenskega vodstva v načelu sicer točne, »če pa se jih prenese na naša tla, se malo stalijo. Politično življenje pri nas je bilo vedno povezano z gospodarskim, poleg tega pa je še tragično pomešano z nacionalnim problemom. /.../ Kjer sta se stikala dva plemena, je neko škarjasto ozemlje in tak je tudi Trst, kjer problemi, ki so v reševanju, dobe drugo obeležje.«³⁹

Odnosi med Jugoslavijo in Italijo so se ponovno zaostriji jeseni 1953. Na zborovanju ob 6. obletnici priključitve Slovenskega primorja k Jugoslaviji 6. septembra 1953 na Okroglici, na katerem se je po nekaterih podatkih zbralo okrog 200.000 ljudi, je Tito ostro obsodil italijansko politiko in zahteval, da Trst postane internacionalno mesto, vsa njegova okolica pa naj se priključi Jugoslaviji.⁴⁰ Titu je 10. septembra odgovoril predsednik italijanske vlade Giuseppe Pella in zahteval plebiscit, ki ga je Jugoslavija z noto 28. septembra odklonila.⁴¹ Sledila je odločitev obeh zahodnih sil 8. oktobra 1953, da bosta umaknili svoje enote iz cone A in jo predali Italiji, pri čemer pa nista določili datuma umika. O tem ukrepu jugoslovanske oblasti niso bile obveščene in so zato ostro reagirale, tako da so po vsej Jugoslaviji organizirali množične demonstracije in v odgovor na italijanske vojaške okrepitve na meji tja poslale svoje. Hkrati je Tito v govorih v Leskovcu 10. in Skopju 11. oktobra 1953 nekoliko omilil zahteve iz Okroglice, ko je predlagal, naj bi Italija dobila Trst, Jugoslavija pa ostali del cone A in cono B.⁴² V Trstu so izbruhnili protesti v podporo Italije, ki so po 3. novembru, obletnici njenega prihoda v Trst leta 1918, prerasli v krvave nemire.⁴³

O nastalem položaju je 15. oktobra 1953 razpravljala jugoslovanska vlada. Glavni poročevalec Edvard Kardelj je ugotovil, da je v prvi polovici leta 1953 prišlo v jugoslovanski politiki do določene defenzive, medtem ko je Italija hotela dvoje – dobiti Trst in se afirmirati kot vodilna sila v tem delu Evrope. Čeprav je tudi Jugoslavija računala na delitev con, so bili zanjo zadnji ukrepi ZDA in Velike Britanije dejansko ponižanje, »saj je jugoslovanska politika ves čas računala, da bo Zahod upošteval vsaj minimum njenih zahtev in sicer, da ne dajo vse cone A Italiji, da omogočijo avtonomen statut za manjšine in da priznajo jugoslovanske interese v tržaški luki. Rešitve, ki ji je bila vsiljena, Jugoslavija ni mogla sprejeti.« Jugoslovanske oblasti so zato skrajno zaostrije položaj, a ker z Zahodom niso mogle tvegati oboroženega spopada,

³⁸ AS 1529, Boris Kraigher, šk. 9. Izvleček razgovora med predstavniki SDZ in Komisije socialistične internacionale glede tržaškega vprašanja, 1. 7. 1953.

³⁹ AS 537, RK SZDL, šk. 1303. Zapisnik razgovora delegacije OF za TO na Predsedstvu SZDL, 27. 7. 1953.

⁴⁰ Slovenski poročevalec, 7. 9. 1953, str. 1. Članek: Trst naj postane internacionalno mesto, vse slovensko ozemlje pa priključi k Jugoslaviji.

⁴¹ Novak, *Trieste*, str. 401.

⁴² »Slovenski poročevalec«, 11. in 12. 10. 1954. V Skopju je Tito izrekel tudi znane besede: »Izjavljam, da bomo vedno pazili na to, če bo italijanski vojak stopil v cono A. Tisti trenutek, ko bo vstopil tja – bomo korakali v to cono«.

⁴³ Novak, *Trieste*, str. 414-419.

hkrati začele z diplomatsko akcijo.⁴⁴ Svojim pogajalcem so naročile, naj se pogajajo, tako da ne bo uveljavljena mirovna pogodba, kateri pa se formalno niso smeli odreči. Postavljajo naj različne mejne zahteve, za katere so predvidevali, da bodo odbiti, hkrati pa naj se pogajajo tudi o delitvi po demarkacijski črti z nekaterimi popravki. Sporazum naj bi bil zasnovan tako, da se formalno Italija ne bi odrekla coni B in Jugoslavija coni A, zahodne sile pa bi javno izjavile, da po sporazumu o začasni razmejitvi med conama ne bodo podpirale zahtev ne ene ne druge strani.⁴⁵ Začasno rešitev, ki bi bila obenem predstavljena kot vsiljena, je bila bolj sprejemljiva za jugoslovansko (pa tudi italijansko) javnost kot dokončen sporazum. Ob tem pa sta se obe vladi dobro zavedali, da bo le-ta z dolgoletnim obstojem postala stalna. Za takšno rešitev tudi ni bila potrebna konferenca, na kateri bi sodelovala tudi Italija, ker so isti rezultat lahko dosegli s premikom demarkacijske črte in jugoslovanskim pristankom, da se Italiji preda uprava v Trstu.⁴⁶

Dogajanje ob 8. oktobru 1953 je tudi tržaške Slovence združilo v odporu proti prihodu Italije. Vanj se je vključil tudi Vittorio Vidali in sicer s parolo »nočemo ne enega ne drugega«, torej ne Italije niti Jugoslavije. Vidni slovenski člani njegove partije niso nasprotovali niti njegovi trditvi, da jim s strani Jugoslavije grozi največja nevarnost in da se bodo, če bo treba, borili proti Jugoslovanski armadi. Še vedno so slepo zaupali Sovjetski zvezi, ki naj bi jim zagotovila polno podporo glede uveljavitve STO. Svoj položaj je Vidali okreplil tudi z ustanovitvijo Odbora za obrambo STO, v katerega je povabil vse njegove zagovornike razen OF za TO, ker naj bi se le ona izrekla za njegovo razdelitev. Njegov poziv je sprejela le SDZ. Aktivisti OF pa so nastopili s parolo »Hočemo Jugoslavijo«.⁴⁷

Večinoma slovenska okolica Trsta je bila polna napisov v podporo STO, izobešali so slovenske zastave, uničevali italijanske napise, in to v krajih, kjer je bilo dotlej skoraj nemogoče doseči vsaj to, da bi bilo ime kraja napisano najprej v slovenščini. Posebna delegacija slovenskih občin je v začetku novembra 1953 odpotovala v Beograd in tam iskala zaščito. Oblasti v coni A so, da bi vzpostavile »normalno stanje«, reagirale tudi s policijskim nasiljem.⁴⁸

Med pogajanjmi z zahodnimi silama je jugoslovanska vlada kot eno temeljnih zahtev postavila avtonomen statut, ki bi zagotovil enakopravnost jugoslovanskemu prebivalstvu v coni A in italijanskemu v coni B. Hkrati ni več pristajala na nadomestila v coni B, ki ne bi bila vezana na nadomestila v tržaškem zalivu.⁴⁹ Tudi za tržaške Slovence je bil »edini svetli žarek upanje, da bo matica pri rešitvi tržaškega vprašanja poskrbela, da se poravnajo v nebo vpijoče krivice fašizma ter se zagotovi Slovincem res učinkovita manjšinska zaščita.« Podeželske Slovence ob demarkacijski črti pa je skrbelo, da bodo priključeni k Jugoslaviji in s tem odrezani od Trsta. To so bili sicer narodno zavedni ljudje, ki pa so bili v skrbeh, kako se bodo preživljali, zato bi začeli množično bežati, je menil Besednjak in nadaljeval: »Matična država bi doživela sramoto, da beže pred njo njeni lastni sinovi, kar bi Italijani znali pred svetovnim mnenjem dobro izkoristiti«. Za tamkajšnje prebivalstvo bi bila zato kolikor toliko znosna le tista rešitev, ki bi zagotavljala zelo odprto mejo.⁵⁰

⁴⁴ AS 1277, Edvard Kardelj, šk. 30. Zabeležke E. Kardelja za tajno sejo ZIS, 15. 10. 1953.

⁴⁵ AS 1277, Edvard Kardelj, šk. 33/9. Pismo E. Kardelja ambasadi v Washingtonu, 21. 10. 1953.

⁴⁶ AS 1277, Edvard Kardelj., šk. 33/9. Pismo V. Velebita E. Kardelju, 26. 10. 1953.

⁴⁷ AS 537, RKSZDL, šk. 1295. Elaborat MZZ Tržaško vprašanje v letu 1953. Poglavje: Politično življenje Slovencev v coni A.

⁴⁸ AS 537, RKSZDL, šk. 1295. Elaborat MZZ Tržaško vprašanje v letu 1953. Poglavje: Politično življenje Slovencev v coni A.

⁴⁹ AS 1277, Edvard Kardelj, šk. 33/10, zabeležka razgovora med E. Kardeljem in britanskim veleposlanikom v Beogradu I. Malletom, 8. 3. 1954.

⁵⁰ AS 1931, MNZ, Engelbert Besednjak. Pismo E. Besednjaka, 18. 5. 1954. To se je po oktobru 1954 tudi dejansko zgodilo, saj je iz dela cone A STO, ki je bil priključne k Jugoslaviji, odšlo v Italijo okrog 2700 ljudi, v veliki večini

Junija 1954 so predstavniki jugoslovanskega zunanjega ministrstva o poteku pogajanj obvestili voditelje projugoslovanskih organizacij na Tržaškem, med drugim tudi o tem, da bo statut STO de iure ostal, dejansko pa se bo začasno stanje samo po sebi spremenilo v dokončno. Rezultat pogajanj so ocenili kot veliko diplomatsko in politično zmago Jugoslavije. Vida Tomšič je poudarila: »Čim bo odstranjeno z dnevnega reda tržaško vprašanje kot ovira za normalno sosedske odnose med Italijo in Jugoslavijo, bodo nujno vzpostavljeni med obema državama normalni stiki in bo pri tem prišlo tudi do socialističnih stikov jugoslovanskih delavcev z italijanskimi. S tem in s kulturnimi in tudi ekonomskimi stiki bodo podane nove možnosti zaščite manjšinskih pravic naših ljudi ne samo preko papirnate pogodbe, ampak s pomočjo dejanske opore v naprednih mestih Italije itd. Mislim, da bo vse to treba jasno povedati. Poleg tega pa tudi, da je bilo to, kar smo v sporazumu dosegli, največ, kar smo mogli dobiti.«⁵¹

Obvestili so jih tudi o manjšem premiku meje na Miljskem polotoku, zato da bi Koper, ki naj bi postal središče slovenskega Primorja, dobil širše zaledje. ZDA in Velika Britanija sta se zavezali, da bosta vplivali na Italijo, da bo Trstu zaradi njegove gospodarske vloge zagotovila avtonomijo. Takrat tudi še ni bil povsem dorečen manjšinski statut, ki je bil recipročen, za Slovence v coni A in Italijane v coni B STO, in kot aneks priključen sporazumu. Obvestili so jih tudi o obvezi ZVU, da bo pri italijanski vladi ukrenila potrebne korake za odprtje slovenskega denarnega zavoda v Trstu. Glede vrnitve slovenskega premoženja, odvzetega v času fašizma, pa so dobili obljubo, da bodo dobili tri, štiri stavbe, a se bodo morali posebej boriti, da bodo le-te v centru. Ob vprašanju zaščite so predstavniki tržaških Slovencev od jugoslovanskih pogajalcev zahtevali, da dosežejo tudi zagotovilo, da ne bodo preganjani tisti, ki so se borili za drugačno rešitev, kot je bila potem dejansko sprejeta, torej za priključitev k Jugoslaviji in potem za ohranitev STO.⁵²

Predstavniki projugoslovanske OF za TO so jugoslovansko vodstvo obvestili, da so tudi »njihovi pristaši« na mnogih sestankih odkrito rekli, da Jugoslavija prodaja Slovence.⁵³ Tudi Besednjak je maja 1954 poročal, da ljudje govorijo: »Prodajajo nas! Jugoslavija bo sprejela od Amerike pomoč v orožju in denarju, nas pa naj Italijani požrejo. To je še težje, ker ponujajo v zameno za Trst in cono A denar za izgradnjo pristanišča v Kopru in železniške proge do Ljubljane.«⁵⁴ Julija 1954 je Besednjak zapisal: »Vkorakanje Italije v Trst bo za Slovence dan žalosti, jeze in obupa. /.../ Pisatelj Rebula mi je pravil, da odpotuje v Jugoslavijo, brž ko Italijani zasedejo cono. Le s težavo sem ga prepričal, da je potrebno brezpogojno vztrajati na domači zemlji.«⁵⁵

Spomenica o soglasju, podpisana 5. oktobra 1954, je z manjšimi popravki v korist Jugoslavije razdelila dotedanji cono A in B med obe državi. Kot njena priloga je bil sprejet tudi Posebni statut z zaščitnimi določili za obe manjšini, veljal pa je le za ozemlje, ki je prej pripadalo STO. Izven tega območja je manjšinska zaščita ostala nespremenjena.

V govoru po podpisu spomenice je Boris Kraigher poudaril, da je ta največ, kar je Jugoslavija lahko dosegla: »Še nismo izdali parole 'Življenje damo – Trsta ne damo!', saj Trsta še nismo dali. Danes izjavljamo, da pa Trst v neki obliki damo. Če bi hoteli dosledno vztrajati na paroli, potem bi morali že leta 1945 dati življenje, ko je naša vojska morala zapustiti Trst. Takrat se je to vprašanje odločilo. /.../ Pomagali bomo dvigniti Koper, a ne kot konkurenco Trstu, ampak kot center, ki lahko tu zamenja Trst.« Obenem je obljubil denarno in drugo pomoč

prav ti Slovenci.

⁵¹ AS 537, RK SZDL, šk. 1303. Zapisnik sestanka pri oddelku za zamejstvo, 15. 6. 1954.

⁵² AS 537, RK SZDL, šk. 1303. Zapisnik sestanka pri oddelku za zamejstvo, 15. 6. 1954.

⁵³ AS 537, RK SZDL, šk. 1303. Zapisnik sestanka pri oddelku za zamejstvo, 15. 6. 1954.

⁵⁴ AS 1931, MNZ, Engelbert Besednjak. Pismo E. Besednjaka, 18. 5. 1954.

⁵⁵ AS 1931, MNZ, Engelbert Besednjak. Pismo E. Besednjaka, 9. 7. 1954.

manjšini, ki pa naj bi jo izvajali »preko naših ljudi v Trstu«. ⁵⁶ To se je v naslednjih letih tudi zgodilo in so ostale komponente slovenske narodnostne skupnosti ostale brez te pomoči, do konca šestdesetih let pa tudi skoraj brez stikov z matično državo.

Konec septembra 1954, torej nekaj dni pred podpisom spomenice, je o novem položaju razpravljaj Glavni odbor OF za TO. V skladu z navodili jugoslovanskega vodstva so menili, da se »naša narodna problematika uvršča v širši okvir programa vsega demokratičnega in socialističnega gibanja tu v Trstu ne glede na narodno pripadnost njenih članov. Biti moramo več, tvorci socialističnega gibanja, ki mora izražati težnje in interese tu živečih slovenskih in italijanskih delovnih množic. Mimo tuje miselnosti narodnjaškega in včasih reakcionarnega nacionalizma moramo ustvariti enotno fronto delovnega ljudstva.« Ob tem so ugotovili, da je nujen koordinacijski organ vseh organizacij, ki bi skupno zastopale slovenske interese na kulturnem, prosvetnem in gospodarskem področju. ⁵⁷

Da je sodelovanje Slovencev različnih političnih usmeritev nujno, so se ob OF zavedali tudi ostali. Tako sta Engelbert Besednjak kot predstavnik Slovenske krščansko-socialne zveze in Frane Tončič kot predstavnik Skupine neodvisnih Slovencev dala pobudo o ustanovitvi slovenskega narodnega sveta. OF za TO je pobudo sicer sprejela, medtem ko sta bili SDZ in Slovenska katoliška skupnost /SKS/ zelo skeptični, ker sta imeli zadržke do nove usmeritve OF, češ da je nemogoče zagovarjati slovenske narodne interese in se obenem povezati z italijanskimi socialističnimi silami, ki so bile komaj v nastajanju, saj sodelovanje z Vidaliem še vedno ni bilo mogoče. Tako je bilo po njunem mnenju najprej nujno politično sodelovanje, preden bi ustanovili zvezo slovenskih gospodarskih in kulturnih društev, saj se ji ne bi priključila društva, ki so bila odvisna od SDZ ali SKS. ⁵⁸

Dve leti in pol po podpisu Spomenice o soglasju je jugoslovanski konzulat v Trstu poročal, da italijanske oblasti spomenice še vedno ne izvajajo razen dekreta 190, s katerim je generalni komisar Giovanni Palamara dal zakonsko vrednost členu 6, ki prepoveduje preganjanje in kaznovanje oseb zaradi njihovega prejšnjega delovanja glede rešitve tržaškega vprašanja.

Tudi zato, ker italijanski parlament spomenice ni ratificiral, je bilo uvajanje Posebnega statuta glede zaščite manjšine v bistvu mrtva črka na papirju. Policija naj bi vdiral na vsa področja javnega in tudi privatnega življenja. Neizpolnjeni so bili zlasti določilo o enakopravnosti slovenskega jezika, udeležba pripadnikov manjšine v upravi in priznanje pravic invalidom in družinam ubitih pripadnikov slovenske narodnoosvobodilne vojske. Tudi člen 3, ki je prepovedoval izražanje narodnostnega sovraštva, je bil daleč od realizacije. Oblasti pa niso ovirale slovenskega tiska in slovenskih organizacij pri njihovem delu, hkrati pa te niso mogle uporabljati javnih zgradb in niso dobivale finančnih sredstev za svoje delovanje. Glede šol so obdržali stanje, kakršno je bilo še v času delovanja ZVU.

Poročevalec je hkrati ocenjeval, da glede položaja slovenske manjšine na Tržaškem v celoti ne gre za sistematično politiko diskriminacije, ampak do so italijanske oblasti včasih tolerantne glede posameznih vprašanj in ne ovirajo sodelovanja manjšine z Jugoslavijo. Pritisk na manjšino je bil bolj prikrit in so ga izvajale tako oblasti kot tudi posamezne šovinistične skupine, med katerimi je izpostavil krščanske demokrate s tržaškim županom Giannijem Bartolijem in tržaškega škofa Antonia Santina. Hkrati pa se je tudi slovenska manjšina le počasi privajala na dejstvo, da je Trst vključen v italijansko državo. Zaradi tega in zaradi poprejšnjih slabih izkušenj z Italijo je včasih prihajalo do neupravičenega občutka brezperspektivnosti

⁵⁶ AS 1529, Boris Kraigher, šk. 22. Govor B. Kraigherja, po podpisu Spomenice.

⁵⁷ AS 537, RK SZDL, šk. 1305. Zapisnik zasedanja Glavnega odbora OF za TO, 26. 9. 1954.

⁵⁸ AS 1931, MNZ, Engelbert Besednjak. Izpis iz mape, 2. 11. 1954. Rezultat teh usmeritev je bila ustanovitev Slovenske kulturno-gospodarske zveze, ki je dejansko ostala zveza levo usmerjenih društev in organizacij.

in do izoliranosti od italijanskih prebivalcev. Bilo pa je tudi nekaj pozitivnih premikov, kot je bila podpora tržaških naprednih sil boju Slovencev proti novemu načrtu šolskega zakona, pozitivna anketa o tržaških Slovencih v časopisu Trieste, konstruktivni odnos do Slovencev, ki sta ga imela pokrajinski svet in trgovska zbornica. K temu naj bi veliko prispevala nova politična linija slovenskih socialističnih sil.⁵⁹

R i a s u n t o

La comunità slovena triestina e la questione della spartizione del Territorio libero di Trieste

Nevenka Troha

L'articolo sarà pubblicato in italiano nel libro: Dalla »cortina di ferro« al »confine ponte«. A cinquant'anni dal Memorandum di Londra, l'allargamento della Nato e dell'Unione Europea. Atti del convegno, organizzato, dal Dipartimento di Scienze dell'Uomo dell'Università degli Studi di Trieste, con il patrocinio e il contributo del Comune di Trieste, della North Atlantic Treaty Organization e della autonoma Friuli – Venezia Giulia, Trieste, 26. 27 e 28 ottobre 2004. A cura di Georg Meyr e Raoul Pupo. Edizioni Comune di Trieste, in corso di pubblicazione.

⁵⁹ Arhiv Srbije i Crne Gore, f. CK SKJ, IX, 48/XII. Generalni konzulat FLRJ v Trstu. Odnos italijanskih oblasti do naše manjšine v Trstu s posebnim ozirom na Spomenico o soglasju, 9. 2. 1957.

Drago Kladnik

Zgodovinski vidiki podomačevanja tujih zemljepisnih imen*

UDK 801.311(09):811.163

KLADNIK Drago, dr., raziskovalnorazvojni sodelavec, Geografski inštitut Antona Melika ZRC SAZU, Gosposka ulica 13, SI-1000 Ljubljana, e-pošta: drago.kladnik@zrc-sazu.si

Zgodovinski vidiki podomačevanja tujih zemljepisnih imen

Zgodovinski časopis, Ljubljana 61/2007 (136), št. 3–4, str. 423–465, cit. 132

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Ključne besede: toponimika, zemljepisno ime, eksonim, podomačevanje, atlas, zgodovinski pregled

Dokumentirana raba podomačenih tujih zemljepisnih imen ima v slovenščini vsaj dvestoletno tradicijo. Sprva se je razmeroma neenotno in brez jasnih pravopisnih norm pojavljala v časopisu na prehodu iz 18. v 19. stoletje. Pozneje se je uveljavila v učbenikih. Jesenkov Občni zemljepis je bil trden temelj za rabo podomačenih tujih zemljepisnih imen v Cigaletovem Atlantu (1869–1877), ki je sčasoma, četudi je v njem s sodobnega zornega kota uporabljena vrsta dobrih rešitev, postal povsem prezrt in pozabljen. Na prelomu iz 19. v 20. stoletje mu je sledil Orožnov šolski atlas za ljudske šole s slovenskim učnim jezikom z bistveno manj podomačenimi imeni. Naslednji slovenski atlas sveta je izšel šele v prvem letu italijanske okupacije; namenjen je bil srednješolski mladini. Za slovenska tuja zemljepisna imena je poskrbel Valter Bohinec, ki so mu očitno prepovedali rabo slovenskih imen za italijanska mesta in reke, ne pa tudi za pokrajine in vzpetine. V preučeni atlasih se zrcalijo značilne faze podomačevanja: najprej raba slovanskih imen pod vplivom panslovanstva, pozneje pa še vplivi nemščine, srbohrvaščine in italijanščine.

Avtorski izvleček

UDC 801.311(09):811.163

KLADNIK Drago, PhD, Research-Development Associate, Anton Melik Geographical Institute, Scientific Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Gosposka ulica 13, SI-1000 Ljubljana, e-pošta: drago.kladnik@zrc-sazu.si

Historical Aspects of Domestic Standardization of Foreign Geographical Names

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 61/2007 (136), No. 3–4, pp. 423–465, 132 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

Key Words: toponymics, geographical name, exonym, domestic standardization, atlas

Standardization of foreign geographical name, adapted to Slovene language, has been documented for at least two centuries. At first inconsistent and without any clear orthographic rules, it started to appear in newspaper articles at the turn of the 18th to the 19th century, and later became standard in textbooks. Občni zemljepis (General Geography) by Janez Jesenko presented a solid foundation for the use of standardized foreign geographical names in Matej Cigale's *Atlant*, the first Slovene atlas (1869–1877). Although it contained a number of good solutions, even from the contemporary point of view, the atlas gradually faded into oblivion. At the turn of the 19th to the 20th century it was succeeded by an atlas for schools with Slovene as the teaching language, prepared by Fran Orožen; this atlas contained foreign geographical names that had been much less adapted to Slovene linguistic characteristics. The following Slovene atlas of the world, written for high school students, had not been published until the first year of the Italian occupation. Valter Bohinec, who was in charge of domestic standardization, had been clearly forbidden to use Slovene names for Italian towns and rivers, but not for regions and elevations. Each of these atlases reflects characteristic phases of domestic standardization of foreign names: first Panslavism, then influences of German, Serbo-Croatian, and Italian languages.

Author's Abstract

1. Uvod

Pokrajinska, vodna, reliefna, ledinska, upravna in krajevna zemljepisna imena, iz katerih izhajajo imena prebivalcev, so svojevrsten duhovni, kulturni, socialni, zgodovinski in politični pokazatelj. Iz njih je mogoče razbrati marsikatero potezo naravne, družbene in značajске preteklosti ter sedanjosti posameznega naseljenega in nenaseljenega območja na našem planetu. Ena njihovih bistvenih značilnosti je jezikovna raznolikost, ki se pogosto ne omejuje le na

* Članek je izsek in priredba doktorske disertacije *Tuja zemljepisna imena v slovenskem jeziku; razvojni vidiki in problematika njihove rabe*. Oddelek za geografijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Ljubljana, 2006.

raznoliko sporočilnost, ampak je tudi zapisana z različnimi pisavami. Tako se tiha in nema pokrajina v marsičem bolje odpira tistemu, ki zna brati ne le govorico naravnih značilnosti, temveč tudi prodreti v globino izvirnega imenja. Problematika tujih zemljepisnih imen kaže na odnos določenega naroda do svetovnih dogajanj in na raznovrstne, tudi jezikovne razvojne vidike.

Zemljepisna imena na zemljevidih in v atlasih nam pripovedujejo o naravnogeografskih značilnostih, kulturi, zgodovini in ljudeh določenega območja. Pojavi niso poimenovani le po njihovih naravnih lastnostih, ampak tudi po pomembnih osebnostih, zgodovinskih dogodkih, literarnih predlogah, verskih vzgibih in mestoma celo smešnih okoliščinah. Prenekatero zemljepisno ime v različnih deželah nam lahko skupaj z njegovimi krajevnimi različicami pojasni razširjenost določenega kulturnega ali zgodovinskega dejavnika, denimo vojaških zavojevanj ali kolonizacije.¹

Poimenovanje živih bitij in neživih objektov je v vseh kulturah ena od človekovih najstarejših preokupacij. Zato ni čudno, ga so ljudje že na zgodnji stopnji človekovega razvoja dajali imena zemljepisnim pojavom, povezanih z verovanjem. To dokazujejo zgodbe stvarjenja v različnih svetovnih verstvih.²

Ruski akademik Nadeždin³ je že pred skoraj stošestdesetimi leti zapisal: »*Zemlja je knjiga, v kateri je zgodovina človeštva zapisana v zemljepisnih imenih.*« Kot ogledalo narodov in ljudstev so imena dragocene priče zgodovinskih dogodkov, skrbni ohranjevalci jezikovnih arhaizmov in objektivni pokazatelji pokrajinske stvarnosti. Že od nekdaj privlačijo pozornost ne le izobražencev, ampak vseh, ki jim ni vseeno za dogajanja v domovini in po svetu.⁴ Problematika zemljepisnega imenoslovja je umeščena na stičišče raznih znanstvenih disciplin, v prvi vrsti jezikoslovja, geografije, zgodovine in geodezije oziroma kartografije.

Vsako zemljepisno ime je vezano na strogo določen zemljepisni objekt. Nastane na določeni točki časovne osi in na natanko določenem jezikovnem območju.⁵ Temeljna členitev razlikuje med naselbinskimi imeni (tudi krajevna imena ali toponimi v ožjem pomenu) in nenaselbinskimi imeni.⁶ Naselbinska so imena naselij, zaselkov in delov naselij, nenaselbinska pa vsa druga, ki jih lahko združimo v naslednje glavne skupine: pokrajinska zemljepisna imena ali horonimi, vodna zemljepisna imena ali hidronimi, zemljepisna imena oblik zemeljskega površja ali oronimi in druga zemljepisna imena (deli mest, mestne četrti, ulice, trgi, poti, ceste, gozdne poti, kolovozi, domačije, cerkve, drugi pomembni objekti, ...). Členitev zemljepisnih imen je pomembna zaradi pravopisnih pravil, ki se navezujejo na to členitev.

Raba zemljepisnih imen je občutljiva in ima lahko poudarjeno politično konotacijo. Kot Slovencem nam je dobro znana dolgoletna saga o dvojezičnih krajevnih napisih na avstrijskem Koroškem, znan nam je tudi primer za zdaj še nedorečenega poimenovanja nove države Republike Makedonije, ki je lahko zaradi grškega odklanjanja tega imena vstopila v svet svetovne diplomacije le pod imenom Nekdanja jugoslovanska republika Makedonija (angleško Former Yugoslav Republic of Macedonia s kratico FYROM). Za dosledno uporabo imena Moldova si ognjevitvo prizadeva Republika Moldavija, ki želi na ta način pretrgati popkovino z nasled-

¹ Naftali Kadmon: *Toponymy: The Lore, Laws and Language of Geographical Names*. Vantage Press, New York, 2000, str. 3.

² Prav tam, str. 4.

³ Nikolaj Ivanovič Nadeždin: *Opjit istoričeskoj geografii russkogo mira, 1837*, str. 27; povzeto po Murzaevu.

⁴ Eduard Makarovič Murzaev: *Toponimika i geografija*. Nauka, Moskva, 1995, str. 3.

⁵ Alenka Šivic-Dular: *K normiranju slovenskih zemljepisnih imen*. XXIV. Seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Zbornik predavanj. Oddelek za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani, Ljubljana, 1988, str. 55.

⁶ Slovenski pravopis. Slovenska akademija znanosti in umetnosti in Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU. Založba ZRC SAZU. Ljubljana, 2001.

nicami nekdanje skupne domovine Sovjetske zveze, s svojo vztrajnostjo pa hote ali nehoti posega v jezikovno avtonomijo uporabnikov v ciljnih jezikih.

V skrajnih primerih so lahko zemljepisna imena tudi eksplozivna. To dokazuje primer otočja vzhodno od Argentine, ki ga Britanci imenujejo Falklandski otoki (Falkland Islands), Argentinci pa želijo tudi v mednarodni rabi uveljaviti ime Malvinski otoki (Islas Malvinas). V zadnjem času se je razplamtel pravcati boj za »pravilno« oziroma »ustrezno« poimenovanje morja med Japonsko in Korejo. V novejšem času ga za zdaj večina sveta pozna kot Japonsko morje, Korejci pa zelo zagnano in sistematično dokazujejo, da bi se moralo imenovati Vzhodno morje, če že ne Korejsko morje.⁷

2. Metodologija zajema podomačenih tujih zemljepisnih imen

Kljub sorazmerno obsežnemu korpusu imen in bogati tradiciji, ki sega skoraj stoletje in pol v preteklost, je tuje imenje v naših starejših atlasih še neobdelano in slabo poznano. Tudi zato je slovenski korpus tujih zemljepisnih imen še vedno nedorečen. Del imen je uveljavljen in splošno uporabljan, del pa se je sčasoma spreminjal in ga posamezni uredniki imenja uporabljajo različno ali sploh ne. Za podrobno osvetlitev tematike je bila opravljena obsežna raziskava,⁸ v kateri so natančno obdelana tovrstna imena v osemnajstih relevantnih virih. Začetki izpričane rabe podomačenih tujih zemljepisnih imen so povzeti po nekaterih jezikoslovnih člankih.^{9, 10}

Pri določanju podomačenega tujega zemljepisnega imena so upoštevani zlasti naslednji kriteriji:

- Upoštevana so samo pisno (tako imenovani eksografi¹¹), ne pa tudi glasovno (tako imenovani eksofoni¹²) podomačena zemljepisna imena: Tako npr. niso vključena imena London, Moskva, Madrid in Argentina, ki se v slovenščini zapisujejo sicer enako kot v izvornem jeziku, a se precej drugače izgovarjajo.
- Zapis podomačene oblike se mora od originalnega, v primeru nelatinične izvirne pisave v latinico transliteriranega imena razlikovati vsaj v opuščnem diakritičnem ali drugem črkovnem znamenju (npr. Arhangelsk namesto Arhangel'sk, Bogota namesto Bogotá, Plzen namesto Plzeň, Agra namesto Āgra), opuščnem členu (npr. Salvador namesto El Salvador, Rif namesto Ar-Rif/er Rif) ali različni zapisu v vsaj eni črki (npr. Anapurna namesto Annapurna, Dahomej namesto Dahomey, Črna gora namesto Crna Gora – v zadnjem primeru gre tudi za prevod). Večino navedenih pisnih poenostavitve spremljajo tudi glasovne prilagoditve.

⁷ Drago Kladnik: Tuja zemljepisna imena v slovenskem jeziku; razvojni vidiki in problematika njihove rabe, str. 8.

⁸ Drago Kladnik: Tuja zemljepisna imena v slovenskem jeziku; razvojni vidiki in problematika njihove rabe. Doktorska disertacija. Oddelek za geografijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Ljubljana, 2006, 471 strani in priloga.

⁹ Irena Orel: Zemljepisna imena v slovenskem časopisju do srede 19. stoletja. Besedoslovne lastnosti slovenskega jezika – Slovenska zemljepisna imena. Društvo Pleteršnikova domačija Pišce, Slavistično društvo Slovenije, Pišce, 2003, str. 35–49.

¹⁰ Marko Jesenšek: Pisava zemljepisnih imen v prvem prekmurskem časopisu Prijatelj. Besedoslovne lastnosti slovenskega jezika – Slovenska zemljepisna imena. Društvo Pleteršnikova domačija Pišce, Slavistično društvo Slovenije, Pišce, 2003, str. 50–59.

¹¹ Jarno Raukko: A linguistic classification of exonyms. V: Exonyms and the International Standardisation of Geographical Names. Uredili Peter Jordan, Milan Orožen Adamič in Paul Woodman. Wiener Osteuropa Studien 24. Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Institut, Dunaj, str. 23.

¹² Prav tam, str. 23.

- Vključena so seveda vsa pomensko prevedena zemljepisna imena (npr. Rocky Mountains za Skalno gorovje, Ognjena zemlja za Tierra del Fuego, Rumena reka za Huang He), transkribirana tuja zemljepisna imena (na peimer Asunsion za Asunción, Čomolungma za Sagarmatha/Quomolangma Feng/Zhomo Langma/Mount Everest, Kan za Caen, Majorka za Mallorca), originalno večjezična imena, ki se pri nas dosledno uporabljajo le v eni izmed imenskih oblik, pogosto slovanski (a primer Odra za Odra/Oder, Buhara za Buhoro/Buhara, Amur za Amur/Heilong Jiang) in slovenska imena v zamejstvu (npr. Trst za zdajšnje uradno imensko obliko Trieste, Taljment za Tagliamento, Celovec za Klagenfurt, Zila za Gail).

Ker zlasti pri starejših virih načela podomačevanja imen niso jasna, saj niso nikjer razložena, je bilo pri vnašanju ustreznih imen v zbirko uporabljeno maksimalistično načelo. Zajeta so torej vsa imena, ki se razlikujejo od zdajšnjih uradnih imen oblik, zapisanih v latinici ali vanjo transliteriranih. Vendar so pisne poenostavitve upoštevane samo v tistih virih, ki že imajo uvedene transliterirane zapise imen z uporabo diakritičnih znamenj in drugih posebnih črk. Ker so vključena tudi slovenska imena v zamejstvu, ki imajo pogosto v imenu še prepoznaven slovenski izvor, ne moremo govoriti o pravih eksonimih, pač pa o pomensko nekoliko širših podomačenih tujih zemljepisnih imenih.¹³

Iz preučeni slovenskih atlasov sveta so bila izpisana vsa podomačena tuja zemljepisna imena. Alonimske dvojnice so obravnavane kot samostojna podomačena tuja zemljepisna imena. Cigale v Atlantu¹⁴ npr. za pogorje Ardeni uporabi zapise Ardene, Ardene Gorovje, Ardenske gore in Ardenski gozd.

Podomačitve se pogosto oklepajo tako imenovanih zgodovinskih zemljepisnih imen, še zlasti v primeru spreminjanja imen ob dekolonizaciji in vzpostavljanju neodvisnih držav. Nova imena so marsikje povsem izpodrinila starejša, npr. Tajska se uporablja namesto Siam, Bocvana namesto Bečuanija, Beira namesto Sofala, Kisangani namesto Stanleyville, pogosto pa so prejšnja imena prevzela eksonimsko funkcijo, še zlasti ob prevzemanju pisno bolj zapletenih imenskih oblik v arabščini, npr. angleških poimenovanj Port Said za Būr Sa'īd, El Obeid za Al Ubayyid, Mosul za Al Mawšil. Na območju Magreba, kjer so z uvedbo izključno arabskega uradnega jezika arabske imenske oblike v atlasih izpodrinile francoske ali pa se pojavljajo skupaj z njimi, so funkcije eksonimov prevzele francoske oblike imen, ki so za zdaj tudi v vsakdanji rabi še vedno žive. Značilni primeri so Casablanca za Ad-Dār-al Bayda, Constantinne za Qacentina, Tamanrasset za Tamenghest in Kairouan za Al Qayrawān. Podobna postaja vloga ruskih imen za pomembnejše geografske pojave in topografske objekte v novonastalih državah na ozemlju nekdanje Sovjetske zveze, npr. Moldavija za Moldova, Baku za Bakī, Buhara za Buhoro in Karaganda za Ƙaraghandy.

Ne dosti drugačna je vloga slovanskih poimenovanj za geografske pojave, topografske objekte na danes neslovanskih območjih v Evropi, največ na ozemljih zdajšnjih držav Nemčije, Romunije in Madžarske. Tovrstna imena so najpogostejša v Cigaletovem Atlantu¹⁵, ki je nastal še pred velikimi političnimi spremembami v 20. stoletju. V Nemčiji so značilni primeri Branibor za Brandenburg, Brunšvik za Braunschweig, Devin za Magdeburg, Draždane za Dresden, Ljubek za Lübeck, Moguč za Mainz in Rostoki za Rostock, v Romuniji Belgrad za Alba Iulia, Blaževo za Blaj, Brajlov za Brăila in Jaš za Iași, na Madžarskem pa Berinček za Mezőberény, Kriš za Körös, Miškovec za Miskolc in Novgrad za Nógrád.

¹³ Drago Kladnik: Tuja zemljepisna imena v slovenskem jeziku; razvojni vidiki in problematika njihove rabe, str. 50.

¹⁴ Atlant. Slovensko besedilo priredil Matej Cigale. V atlas vezana različica, hranjena v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani. Matica Slovenska, Ljubljana, 1869–1877.

¹⁵ Drago Kladnik: Tuja zemljepisna imena v slovenskem jeziku; razvojni vidiki in problematika njihove rabe, str. 50.

Število podomačenih imen se razen zaradi različnih redakcijskih posegov, ki se pogosto preveč zvesto opirajo na rabo eksonimov v originalnih kartografskih predlogah, razlikuje tudi zaradi različno natančne kartografske ponazoritve v posameznih atlasih, ta pa se razlikuje tako v podrobnejši obdelavi določenih delov sveta, zlasti Evrope, in s tem večjem številu zemljevidov, različnih merilih zemljevidov, spreminjanju politične podobe sveta, različnem poznavanju določenih delov sveta v različnih obdobjih, različni gostoti imen glede na šolsko ali splošno rabo ter vključitvi različnih pomenskih tipov imen, saj je npr. šele v sodobnejših atlasih dokaj natančno predstavljen tudi podmorski relief. Pomemben dejavnik je zagotovo tudi razgledanost in izkušnost redaktorjev zemljepisnega imenja.

Slovenska atlasna literatura ima s ponovnim »rojstvom« skoraj povsem pozabljenega Cigaletovega Atlanta¹⁶ že skoraj stoletje in pol dolgo tradicijo. V tem prvem slovenskem atlasu sveta so nakazane mnoge rešitve, skladne s sodobnimi pogledi eksonimizacije. Po njem Slovenci vse do tako imenovanega Medvedovega atlasa¹⁷ skoraj stoletje nismo dobili lastnega atlasa sveta za splošno rabo.

Pri preučevanju rabe podomačenih tujih zemljepisnih imen sta bila ob treh v nadaljevanju podrobneje predstavljenih in še trinajstih šolskih in splošnih atlasih sveta¹⁸ obdelana še Veliki

¹⁶ Atlant, 1869–1877.

¹⁷ Veliki atlas sveta. Uredila Jakob Medved in Borut Ingolič. Mladinska knjiga, Ljubljana, 1972.

¹⁸ **Šolski atlas** (1959). 8. izdaja. Uredil Zvonimir Dugački, slovensko izdajo uredil Valter Bohinec. Učila, Zagreb, in **Veliki šolski atlas** (1964). 13. izdaja. Uredil Zvonimir Dugački, slovensko izdajo uredil Valter Bohinec. Učila, Zagreb, 36 zemljevidov.

Dve različici atlasa sta uporabljeni zato, ker so v novejši na razpolago bolj podrobni zemljevidi Bližnjega vzhoda, Indije in Indokine, Kitajske, Japonske in Koreje ter Indonezije. Imena iz vseh drugih zemljevidov so zajeta iz starejše različice.

Veliki atlas sveta (1972). Uredila Jakob Medved in Borut Ingolič. Mladinska knjiga, Ljubljana, 62 zemljevidov.

Atlas sveta (1991). Priredba The Times Atlas of the World, Family edition. The Times Books. Strokovni urednik slovenske izdaje Karel Natek. Priprava zemljepisnih imen Matej Gabrovec, Karel Natek in Drago Perko. Cankarjeva založba, Ljubljana, 64 zemljevidov.

Veliki družinski atlas sveta (1992). Priredba Grande Atlante Geografico. Istituto Geografico De Agostini in Mitchell Beazley. Uredili Milan Orožen Adamič, Drago Kladnik in Janko Moder. Slovenski prevodi zemljevidov Drago Kladnik, Jelka Kunaver, Jurij Kunaver, Božidar Lavrič, Franc Lovrenčak, Milan Orožen Adamič in Mirko Pak. DZS, Ljubljana, 73 zemljevidov, in **Veliki atlas sveta** (1996). Priredba Grande Atlante Geografico. Istituto Geografico De Agostini in Mitchell Beazley. Uredili Milan Orožen Adamič, Drago Kladnik, Janko Moder in Drago Perko. Slovenski prevodi zemljevidov Drago Kladnik, Jelka Kunaver, Jurij Kunaver, Božidar Lavrič, Franc Lovrenčak, Milan Orožen Adamič, Mirko Pak in Drago Perko. DZS, Ljubljana, 73 zemljevidov.

Obe različici sta upoštevana zaradi pravilnejšega zapisa ruskih in ukrajinskih imen, nekaterih političnih sprememb in poenotenja imen podmorskega reliefa v novejši izdaji. Če sta za določeno podomačeno tuje zemljepisno ime v obeh atlasih uporabljeni različni obliki, je praviloma upoštevana novejša različica.

Moje prvo čudovito raziskovanje sveta (1997). Prevod My First Amazing World Explorer. Dorling Kindersley. Prevajalci in prireditelji Urša Vogrinc, Peter Berden in Dimitrij Pucer. Računalniška zgoščenka. DZS, Ljubljana.

Geografski atlas za osnovno šolo (1998). Prevod in priredba Alexander Schulatlas založbe Justus Perthes Verlag Gotha GmbH. Zasnova in priprava slovenske izdaje Jerneja Fridl, Milan Orožen Adamič, Drago Perko in Mimi Urbanc. Priprava zemljepisnih imen v slovenski izdaji Jerneja Fridl, Ida Knez, Milan Orožen Adamič, Drago Perko in Mimi Urbanc. Geografski inštitut ZRC SAZU, DZS, Ljubljana, 40 zemljevidov.

Atlas sveta 2000 (1997). Priredba Die Welt, Atlas International založbe RV Reise- und Verkehrsverlag. Prevod in priredba besedil ter zemljepisnih imen Karel in Marjeta Natek. Mladinska knjiga, Ljubljana, 122 zemljevidov.

Družinski atlas sveta (2001). Prevod in priredba Dorling Kindersley Reference Atlas of the World. A Dorling Kindersley Book. Uredila Mauro Hrvatin in Drago Perko. Priredba zemljepisnih imen Drago Kladnik. Slovenska knjiga, Ljubljana, 99 zemljevidov.

Geografski atlas sveta za šole (2002). Monde Neuf d. o. o. Uredil in strokovno pregledal Franc Lovrenčak. Tehniška založba Slovenije, Ljubljana, 45 zemljevidov.

Veliki šolski atlas (2003). Prevod in priredba Dorling Kindersley Student Atlas. A Dorling Kindersley Book. Uredili Mauro Hrvatin, Drago Kladnik in Drago Perko. Prevod in priredba zemljepisnih imen Drago Kladnik. Učila, Tržič, 53 zemljevidov.

splošni leksikon¹⁹ in slovarski del Slovenskega pravopisa.²⁰ Iz vseh 18 preučenih virov je bilo v zbirko vključenih 39.883 podomačenih tujih zemljepisnih imen. Upoštevati je treba, da se je pri nadaljnjih obdelavah zaradi pripadnosti nekaterih pojmov več državam, celinam ali pomenskim tipom in potrebnih podvajanj število imen precej povečalo. Tako se je npr. število zapisov po celinah in oceanih povzpelo na 40.546, po državah in morjih na 40.912 ter pri pomenskih tipih imen na 41.547.

Časovni mejnik v tem prispevku obravnavanih podomačenih imen je sredina 20. stoletja, zato so podrobneje predstavljeni in obdelani naslednji do takrat izšli atlasi:

ATLANT (1869–1877). Slovensko besedilo priredil Matej Cigale. V atlas vezana različica je hranjena v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani. Matica Slovenska. Ljubljana, 16 zemljevidov.

ZEMLJEPISNI ATLAS ZA LJUDSKE ŠOLE S SLOVENSKIM UČNIM JEZIKOM (1902). V. pl. Haardt. Slovensko besedilo priredil Fran Orožen. Ed. Hölzel. Dunaj, 14 zemljevidov.

ZEMLJEPISNI ATLAS ZA SREDNJE IN NJIM SORODNE ŠOLE (1941). Urednik Luigi Visintin. Slovensko izdajo priredil Valter Bohinec s sodelovanjem Cirila Bernota, Franceta Planine in Romana Savnika. Istituto Geografico de Agostini. Novara, 56 strani zemljevidov.

Med vsemi osemnajstimi primerjanimi viri je največ, kar 4178 podomačenih tujih zemljepisnih imen prav v Cigaletovem Atlantu (grafikon 1). Zajetna številka je vsaj deloma posledica ne ravno natančnega in poenotenega zapisovanja imen, saj je v tem atlasu kopica alonimov. Še v dveh atlasih je število podomačenih imen večje od 3000, v Šolskem atlasu (Šolska knjiga, 1959 in 1964) in Geografskem atlasu sveta za šole (Tehniška založba Slovenije, 2002). Med atlase s precejšnjo stopnjo podomačevanja spadajo še Zemljepisni atlas za srednje in njim sorodne šole (De Agostini, 1941), Veliki družinski atlas sveta (DZS, 1992), Družinski atlas sveta (Slovenska knjiga, 2001), Atlas sveta za osnovne in srednje šole (Mladinska knjiga, 2005), Veliki atlas sveta (DZS, 2005) in Veliki splošni leksikon (DZS, 1997–1998), vsi z več kot 2500 podomačenimi imeni. Orožnov Zemljepisni atlas za ljudske šole s slovenskih učnim jezikom (Ed. Hölzel, 1902) je zaradi skromnega obsega med publikacijami z majhnim številom podomačenih imen.

3. Začetki izpričane rabe podomačenih tujih zemljepisnih imen

Praksa podomačevanja zemljepisnih imen prek časopisja ima dolgotrajno tradicijo. Mor-da še najbolj opazne so tovrstne posledice v številnih podomačenih imenih v Libiji, Egiptu, Sudanu in Etiopiji, deželah, kjer so se že pred 2. svetovno vojno, med njo in neposredno po njej dogajali hudi vojaški spopadi, deloma povezani s kolonialističnimi težnjami. Ker so o tem

Priročni atlas sveta (2003). Prevod in priredba Dorling Kindersley Compact World Atlas. A Dorling Kindersley Book. Uredila Barbara Zych. Prevedli Ida Knez Račić, Simona Šušteršič in Uroš Stepišnik. Založba Mladinska knjiga. Ljubljana, 64 zemljevidov.

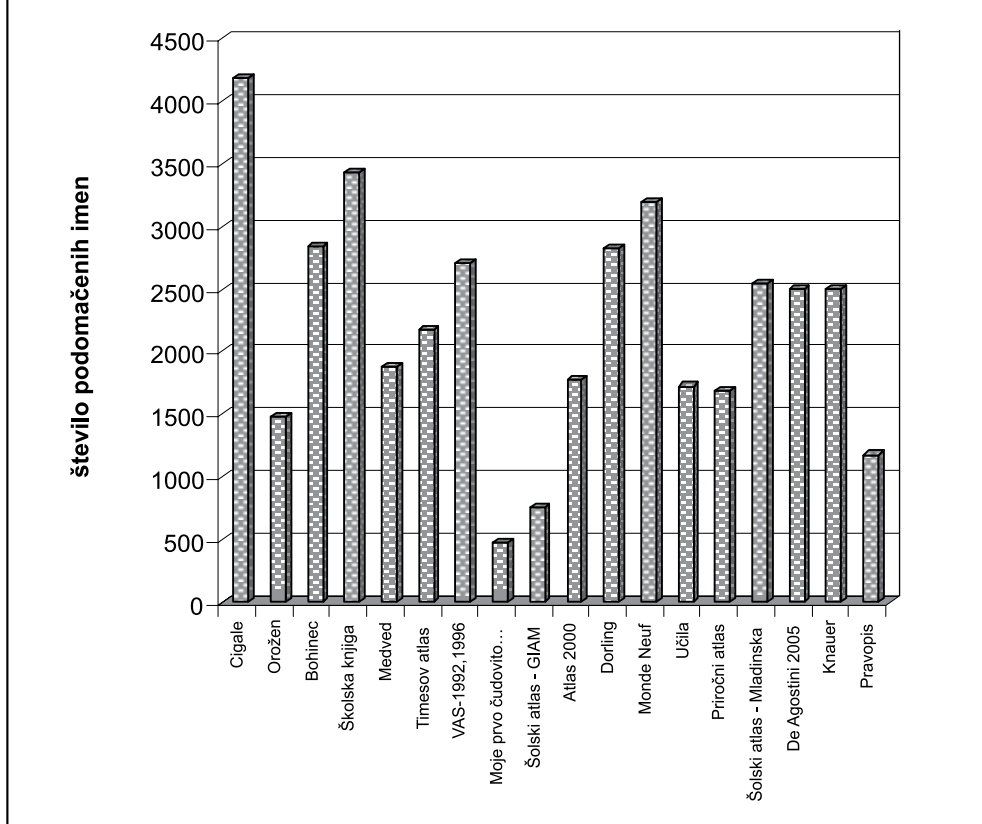
Atlas sveta za osnovne in srednje šole (2005). 4. izdaja. Westermann Schulbuchverlag GmbH. Uredil Karel Natek. Prevod zemljepisnih imen Bibijana Mihevc. Založba Mladinska knjiga. Ljubljana, 96 zemljevidov.

Veliki atlas sveta (2005). Prevod in priredba Atlante della Terra. Istituto Geografico De Agostini. Prevod in priredba Mauro Hrvatini, Drago Kladnik in Drago Perko. Priredba zemljepisnih imen Drago Kladnik. DZS. Ljubljana, 84 zemljevidov.

¹⁹ **Veliki splošni leksikon** (1997–1998). Prevod in priredba Der Knauer – Universalexikon in 15 Bänden. VS Verlagshaus Stuttgart GmbH & Co. Uredila Marija Javornik. Redakcija zemljepisnih imen Nada Colnar, Polona Kostanjevec in Ana Starešinič. DZS. Ljubljana, 5005 strani.

²⁰ **Slovenski pravopis** (2001). Redakcija zemljepisnih imen v slovarskem delu Alenka Gložančev. Slovenska akademija znanosti in umetnosti in Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU. Založba ZRC SAZU. Ljubljana, 1805 strani.

Grafikon 1: Število podomačenih tujih zemljepisnih imen v preučenih atlasih sveta, Velikem splošnem leksikonu in Slovenskem pravopisu

naši časopisi vestno poročali, pri čemer so v večji meri kakor danes prevzemali kolonialna imena, se je v teh državah ohranilo mnogo eksonimov, prevzetih prek angleščine oziroma italijanščine.²¹

Navajanje podomačenih tujih zemljepisnih imen v slovenščini se je močno povečalo z razvojem publicistike in s posredovanjem aktualnih novic na prelomu iz 18. v 19. stoletje. Ob takratnem pomanjkanju pravopisnih pravil o pisanju lastnih imen in še zlasti imen tujega izvora ne preseneča neustaljenost na vseh jezikovnih ravneh, obstoj pisnih različic, citatnost ali (delno) podomačevanje, neenotnost pa se je kazala tudi v pisavi velike začetnice. Osvo-bajanje od tujejezičnih vplivov in publicističnih zgledov je bilo postopno, variantnost pa je v obdobju prebujanja narodov povečevala tudi povezava s slovanskim svetom ter raznovrstnost virov in piscev.²²

²¹ Drago Kladnik: Tuja zemljepisna imena v slovenskem jeziku; razvojni vidiki in problematika njihove rabe, str. 98.

²² Irena Orel: Zemljepisna imena v slovenskem časopisju do srede 19. stoletja, str. 35.

O rabi tujih zemljepisnih imen v malce bolj oddaljeni preteklosti za zdaj ne vemo prav veliko, zato je toliko bolj dragocen prispevek Irene Orel o zemljepisnih imenih v slovenskem časopisju do srede 19. stoletja.²³ V njenem članku je velik del namenjen analizi rabe tujih zemljepisnih imen, zlasti z vidika besedoslovnih lastnosti slovenskega jezika. Številni primeri ob tem razkrivajo, kakšna so bila nekoč ta imena in kako so v obdobju širšega opismenjevanja družbe prodirala v besedišče slovenskega jezika.

Sprva je bila v slovenskem časopisju raba podomačenih tujih zemljepisnih imen še precej neenotna, kar se je odrazilo v številnih imenskih različicah, tako imenovanih dvojnica. Do srede 19. stoletja so bile besedne dvojnice podomačenih tujih zemljepisnih imen večinoma odvisne od rabe časopisnih virov v različnih jezikih, vendar jih gre pripisati tudi neustaljenosti rabe v slovenščini, zato jih je mogoče najti v istem letniku ali celo v isti številki določenega časopisa.²⁴ Izrazno različni pari so glede na izvor lahko navedeni vzporedno; značilni primeri so Jakin (Ancona), Dubrava ali Ragusa, v Videm ali Udine, v Lipizi (Leipzig), v Lieži (Lütlich), v Velčovesi (Ludmannsdorf), na Danskim (Dänemark), na Erdeljskim (Siebenbürgen), v Cigaletovem časniku Slovenija poleg Erdeljsko tudi Sedmograško.

Zgodovinski jezikovni razvoj podomačevanja tujih zemljepisnih imen v slovenščino skozi eksonimizacijo, prevajanje in transkripcijo razkriva mnoge zanimive podrobnosti, ki pomagajo sodobno podobo marsikaterega podomačenega imena razumeti skozi značilne razvojne faze. Prispevek Irene Orel podomačevanje osvetljuje v luči posameznih jezikovnih ravnin, ob tem pa je izjemna zakladnica arhaično (sem in tja tudi povsem sodobno) podomačenega tujega zemljepisnega imenja, ki za tako oddaljeno preteklost doslej še ni bilo sistematično zajeto. Avtorica je obdelala rabo zemljepisnih imen v Kmetijskih in rokodelskih novicah (1842/43, 1845 in 1846), Lublanskih novicah Jann. Fridr. Egerja (1797), Novicah kmetijskih, rokodelnih in narodskih reči (1847–1849) ter Sloveniji (1848–1850).

V slovenskem časopisju prve polovice 19. stoletja so tuja zemljepisna imena prevajali ali za nekatere znane, za Slovence pomembne tuje kraje ali pokrajine zapisali že obstoječo slovensko ustreznico. V istem časopisu se lahko pojavljajo tudi v tuji, praviloma nemški izrazni podobi ali pa je (včasih) v oklepaju dodana izvorna citatna ali podomačena oblika oziroma obratno, glede na hrvaški vir ali ilirskega pisca sredi 19. stoletja tudi hrvaška vzporednica. Primeri podomačenih tujih zemljepisnih imen so Dunej/Dunaj/Beč (Dunaj)/Beč, Rim, v Benedkah/v Mletcih (Benedkah), na Lashkem, Moshkovia, Lvov (Lemberg), v Blatogradu (Moosburg), v Carigradu/v Carimgradu, v Dobrovniku (Ragusa), v Koppenhagenu, Frankobrod/Frankfurt/ Frankobrod na Majnu/Frankfurt na Majnu/Frankfurt, v Frankobrodi pri Odri, v Munakovim (München), v Solnimgradu, Zemun (Semlin)/Zemlinu (Zemunu), v Novem Orleansu, Beligrad (Beograd), v Paznu (Pisino), Majland, Vičenca s Šmarno goro (Monte della Madonna), v Švajzi, Sedmograško (Erdeljsko, Siebenbürgen), Niskoziemka.

Na pravopisni ravnini izstopata nedosledna raba velike in male začetnice ter neenoten zapis obeh sestavin skupaj in narazen pri večbesednih imenih. Neenotnost pri rabi velike začetnice je razvidna tako pri pisavi v enobesednih kot v večbesednih zemljepisnih imenih. Enobesedna zemljepisna imena so praviloma pisana z veliko začetnico, prihaja pa tudi do odstopanj, ki so lahko tiskarske napake, saj v posameznih časopisih najdemo dvojnice, npr. v Englandu/v englandu, v Kini, vendar na francoskim. Zadrega se pojavlja zlasti pri rabi začetnice v drugi sestavini večbesednega imena, kjer se nakazuje norma pisanja z veliko začetnico, so pa tudi izjeme: Nos dobriga vupanja/Glava dobriga vupanja, beneshko morje/Beneshko morje, v Pod-

²³ Irena Orel: Zemljepisna imena v slovenskem časopisju do srede 19. stoletja. Besedoslovne lastnosti slovenskega jezika – Slovenska zemljepisna imena. Društvo Pleteršnikova domačija Pišce, Slavistično društvo Slovenije, Pišce, 2003, str. 35–49.

²⁴ Prav tam, str. 47.

junski Dolini/v Podjunski dolini, polnozhna Amerika, v sgorni Avstriji, Združene države v severni Ameriki, v Severni Ameriki, celo v ameriškanih združenih državah, toda v Bakonjsko hosto, Češka deželna, v Severni Ameriki, na Zvetlizhni Potok (Rosenbach).

Večbesedna tuja naselbinska imena so redka, ker se v tujih jezikih veliko zemljepisnih imen, ki so bila v slovenščini večbesedna, piše skupaj kot zloženke. Zapisana so bila v izvorni obliki ali pa jih je zapisovalec prevedel, npr. Vera Cruz, Palma novo, v Karlovimmestu na Nemshkim, v Zlatnim Pragu, iz Velikiga Bečkereka.

Pri zapisovanju tujih zemljepisnih imen so se pisci že takrat srečevali z dilemo, ali imena pustiti v izvorni obliki ali jih izrazno prilagoditi slovenskemu jeziku ali jih prevajati. Zanimivo je, da sem in tja najdemo prevedena tudi povsem neznana zemljepisna imena s konkretnim pomenom, vendar so ob njih praviloma navedeni izvirniki. Značilni primeri so:²⁵ »do Golobje reke, po indijansko Omini Šibi, is Kriviga drevesa, katero mesto se po francosko Arbreroche imenuje, v Jožefovo dolino«.

Za starejšo publicistiko je značilno ohranjanje izvorne pisne podobe, za mlajšo pa fonološka prilagoditev slovenščini v izgovoru in pisavi. Tuje ime so popolnoma ali delno pisno podomačili, to je zapisali po slovenski izreki; pri nekaterih imenih se pojavljajo tudi nepodomačene dvojnice v izvornem zapisu. Značilni primeri so Bolonja, Brisel, Filadelfia, Kadix, Kanterburi, KeĹn, Majnz, Diseldorf, Virtemberg, Shvajz, Korsika/otoka Corsike, Savoja, Rajna, okoli Dishona, Išel, iz Kiodže, v Florenci/Firenci, per Lajpzigu, v Lieži, Linc, v Mizori/Missouri, per Pocardmu, v Salzburgu/Salcburgu/Solcburg/v Solnimgradu, iz Insbuka/Inšpruka, pri Bruk na Lajti, v Štambulu, per Vaterlovi v Niederlandu, v Virceburgu, v Irlandu.

Imena celin, dežel in držav imajo obrazilo -ija največkrat zapisano kot latinski -ia, vendar ne dosledno; -j- nastopa v sklonskih oblikah občasno, praviloma pa pogosteje v mlajših zapisih. Primeri: India, v Indii/v Indiji, Turzhia, v Turčii, Nemzhia, Prusia/Prusija, Serbia, v Serbii, v Galizii, v Aziji, med Asijo in Ameriko, Moldavia in Valahija, v Moldavii, v Valahii.

Pri navajanju istih zemljepisnih imen tudi v enem časopisu naletimo na različne zapise. Morda je prvak v variantnih zapisih češko mesto Olomouc, ki je zapisano kot Olomovec, Golomovec, Olimüz, v mestu Olomuc, v Holomucu, v Oljmizu. Tu so še primeri Horvaško/na Hrovaškim/Horvatskim/u Horvatskej, Estrajh/Austriansko/Avstrija, Angleško/Engleško, Berolin/Berlin.

Večina večbesednih imen je zapisanih tako, kot bi jih pisali danes, pojavljajo pa se tudi dvojnice, ko je večbesedno ime pisano skupaj in pojmovano kot zloženka ali sklop s sklanjanjem zadnje sestavine ali celo obeh sestavin: u Novim Sadu (Neusatz)/v Novimsadi, Černa gora/Černogora, v Černi gori/v Černogori, Banjaluko/Banja-Luka. Dve združeni zemljepisni enoti sta zapisani z vezajem ali skupaj kot sklop, redko s priredno zvezo, npr.: Buda in Pešt, v Buda-Pešt, iz Bude in Pešta. Posamezen sklop nastopa tudi samostojno: s Peštam, v Pestu/Peštu, pa tudi že sklopljeno: Budapešt, v Budapešti.

Glasovne posebnosti pri tujih zemljepisnih imenih izhajajo iz posebnosti tujejezične izreke in njene prilagoditve v slovenščini. Tuja zemljepisna imena so zapisana citatno, to je v izvorni podobi, ali pa so pisno in izgovorno prilagojena slovenščini, tako da so tuji fonemi nadomeščeni z domačimi in ustrezno zapisani z znaki slovenskega črkopisa. Viden je vpliv nemških poimenovanj in izgovora. Primeri citatnega zapisa so Boccheto, Brescia, Isle de France, v Grafensteinu. Imena so glasovno in pisno prilagojena slovenski pisavi in izreki z opuščanjem tujih črk y, x, q in njihovo zamenjavo z i, ks in k, z nadomeščanjem c-ja s k, gn z nj, ou z u, s z z ipd., spreminjanjem nemškega ei v aj, angleškega ch v š ali č. Primeri tako podomačenih imen so Bolonja, v Bolonji, Treviza, Varese, v Pistoji, v Vičenci, Rajna, per Lajpcigu v Saksonii, Nirnberg, na mishiganskim jeseru, na Michiganskim v Ameriki.

²⁵ Prav tam, str. 48.

Glasovna podoba poslovenjenih znanih tujih zemljepisnih imen se je spreminjala tudi zaradi spremembe osrednje jezikovne norme, ki je odpravila nekatere predvsem gorenjske narečne prvine iz prve polovice 19. stoletja v prid etimološki fonološki podobi, ki se sklada z današnjo, pa tudi zaradi različne stopnje narečnosti, npr. Dunej v Dunaj, Benedke v Benetke, Zelovec v Celjovec in Celovec. Vodnik v Lublanskih novizah pri tujih zemljepisnih imenih občasno v oklepaju navaja tudi izgovor, npr. Miquelon (Mikelon), Saint Pierre (Sent Pier), Toulon (Tulón).

Na oblikoslovnih ravnini prihaja do razlik v spolu, številu, končniških sklonskih morfemih in sklanjatvi. Številčnejše so zlasti posebnosti v spolu in sklanjatvi večbesednih zemljepisnih imen. Pri naselbinskih imenih so morda po tujejezični izrazni podobi moškega spola krajevna imena Bukarest, v Pragu poleg ženskega v Pragi, Varsov in Varšava, tako v ednini kot množini pa Poznan/iz Poznana in Poznane/v Poznanih. Pri nekaterih naselbinskih imenih je opazna nesklonljivost, npr. is Nantes, is Tripoli. Več težav je bilo tudi pri sklanjanju večbesednih imen, denimo v Novimsadu in Novisada, v Carimgradu.

Ker so imena držav in pokrajin obravnavana v mestniku kot izpridevniški samostalniki, npr. na Češkim, na francoskim, na Milanskim, na Nidelandskim, na Saksonskim, na Švajzerskim, na Koroškim, se poleg ženskih oblik imenovalnika (npr. Češka, Švajcarska, Koroška, tudi Laška, Nemška, Ogerska, Serbska, Turška, Greška/Gerška; pri tem gre pogosto tudi za izpustitev občnoimenske sestavine dežela) uveljavljajo oblike srednjega spola (npr. Laško, Nemško, Rusko, Koroško, Erdeljsko/Sedmograško).

Naj kot zanimivost navedem še nekaj primerov zapisov podomačenih tujih zemljepisnih imen iz prekmurskega časopisa Prijatelj²⁶, ki je izhajal med letoma 1875 in 1879; urejal ga je Imre Agustič. Od leta 1877 je bil tiskan v gajici. V njem sicer prevladujejo zapisi slovenskih in madžarskih zemljepisnih imen, med tujimi zemljepisnimi imeni pa jih je največ iz jugovzhodne Evrope in slovanskega okolja.

Tako so se npr. v njem pojavila imena Becs za Wien (vendar dosledno Dünaj za Donava), Belgrad za Beograd, Grádec za Graz, Rim za Roma, Trszt za Trieste, Peterburg za Sankt-Peterburg. Tuja naselbinska imena so dosledno slovenjena, če so iz neogrškega prostora, npr. Cárigrád, Celovec, Karlovec, Pári'z in Párisi (v Párisi), Po'zon (Bratislava), Reka, Sziszek. Pojavljajo se tudi fonetično zapisana nemška zemljepisna imena Salcburg, Linc. Agustič je rad navajal in razlagal dvojnice za naselbinska imena, kar je lepo razvidno iz naslednjega primera:²⁷ »Törka glávni város Cárigrád, po törskom jeziki Stambul, po vogrskom Konstantinápoly, je klüics Europe i A'zije.« Za ogrski neslovenski prostor so sicer zapisana izvirna madžarska poimenovanja, ki pa so lahko tudi slovenjena, npr. Debrecen varoš, Keseg varaš, Somboteo, v-Szomboteo, vu Szomboteli. Poleg reke Dünaj so podomačeno zapisane še Szajna (Seine), Tisza voda, Raba, Múra, Drava.

Pod vplivom osrednjeslovenske norme je Agustič pri zapisovanju zemljepisnih imen v prekmurski publicistični jezik uvedel tudi samostalnik dr'zava, npr. v zvezi törška dr'zava, sicer pa je v prekmurskem jeziku znana le poknjžena madžarska izposojenka ország.²⁸ Pri tem je veljalo pravilo, da so imenovalniške in predložne besedne zveze pisane skupaj, npr. Angluškiorság, Francuskiorság, Nemszkiorság, Talianskiorság, Ruszkiorság, Szrbszkiorság, Törzkiorság, za Francuszkiorság, na Vogrzskiorság, narazen pa prilastkova raba, npr. Nemskoga orszaga cesar. Kaže se tudi želja po približevanju enotni slovenski pravopisni normi, zato se npr. Angluškiorság začinja nadomeščati v Angleškim kralestvom. Ko se

²⁶ Marko Jesenšek: Pisava zemljepisnih imen v prvem prekmurskem časopisu Prijatelj. Besedoslovne lastnosti slovenskega jezika – Slovenska zemljepisna imena. Društvo Pleteršnikova domačija Pišece, Slavistično društvo Slovenije, Pišece, 2003, str. 50–59.

²⁷ Prav tam, str. 52.

²⁸ Prav tam, str. 54.

pridevnik sprevrača v samostalnik iz besedne zveze, kjer je prvotno še prisotna odnosnica orzság, je značilna tvornost priponskega obrazila -sko, npr. Nemskiorszáag > Nemško, pozneje pa prevlada dvojnični zapis z nenaglašeni sklonili, npr. Francuszkiorszáag > Francuško > Francoska, Spanyolksiorszáag > Španyolsko > Španjska. Za poimenovanja držav in celin je dobro uveljavljeno tudi imenovalniško obrazilo -ia, npr. Aeththiopia, Albania, Azia, Dania, India, ki ga začne po uvedbi gajice dosledno nadomeščati obrazilo -ija, npr. Australija, Bolgarija, Indija, Portugalija, Rusija.

4. Prispevek starejših slovenskih geografov k zemljepisnemu imenoslovju

V predrevolucionarnem obdobju 19. stoletja so se tudi slovenski geografski izobraženci²⁹ posluževali v glavnem nemškega jezika. Preozke razmere v domači deželi, kjer ni bilo čutiti skoraj nobene potrebe po rabi njihovih dosežkov, so slovenske izobražence usmerjale v glavnem na Dunaj in v Prago, kjer so lahko, večinoma v službi širše domovine, udejanili svoje potencialne in zadovoljili ustvarjalni nemir.

Na nek način zapozneli predstavnik tega obdobja je bil Blaž Kocen, vrhunski avstrijski kartograf, ki mu je v obdobju uveljavljanja šlo v prid dejstvo, da se nemška kartografija ni kaj dosti zanimala za območje Avstrijskega cesarstva. Njegov šolski atlas je doživel več deset ponatisov, ni pa doživel nobene slovenske izdaje, pač pa več hrvaških.³⁰ Med številnimi drugimi Kocenovimi zemljevidi ni nobenega slovenskega, vendar je z vidika slovenske toponimike pomemben leta 1863 izdan zemljevid alpskih dežel, na katerem je vrisana slovenska narodnostna meja, v spodnjem desnem kotu pa je dodan tudi seznam slovenskih krajevnih imen, ne pa tudi npr. čeških in poljskih.³¹

Prelomno leto 1848 je prebudilo in okrepilo zavest evropskih narodov, tudi slovenskega, zato so se začeli pojavljati do tedaj nepredstavljivi kartografski izdelki in strokovne knjige, ki so podrobno prikazovali in opisovali narodna območja posameznih narodov. Ustanavljati so se začela društva in strokovne organizacije, ki so si organizirano prizadevala za uveljavljanje narodnih jezikov. Osrednjo vlogo na Slovenskem je imela Matica Slovenska, zdajšnja Slovenska matica.

Pri prostorski predstavitvi s Slovenci poseljenega ozemlja je levji delež opravil sicer kočevski Nемеc Peter Kozler, po osnovni izobrazbi pravnik, ki se je z geografijo in kartografijo seznanil ob izpopolnjevanjih v Italiji.³² Bil je soustanovitelj Slovenskega zbora Slovenije, društva, ki si je zadalo za cilj, da se vse pokrajine, kjer žive Slovenci, združijo v upravno enoto Zedinjeno Slovenijo, pri čemer se je porodila tudi potreba po kartografski predstavitvi tega ozemlja.

Zato je Kozler že leta 1848 zbiral slovenska krajevna imena. Glede na predvideno merilo zemljevida približno 1 : 600.000 jih je bilo potrebno zbrati okrog 5000; edini pripomoček je bil Freyerjev zemljevid v merilu 1 : 113.500 (1844–1846), ki pa je zajemal le Kranjsko. Deli Kozlerjevega zemljevida so bili gotovi še istega leta, povsem končanega³³ pa je leta 1854 sodno zaplenila Bachova birokracija, saj se je »silno vstrašila, ko je na zemljevidu opazila, da

²⁹ Seveda ne moremo govoriti o »čistih« geografov, ampak so delovali bolj v smislu polihistorjev, največkrat v kombinaciji z teološko, pravno in zgodovinsko izobrazbo.

³⁰ Kozennov geografski atlas za srednje šole. Uredili Hinko Hranilović, Josip Modestin, Milan Šenoa, Franz Heiderich in Wilhelm Smidt. Knjižara kraljevog sveučilišta i Jugoslavenske akademije, Zagreb, 1922.

³¹ Valter Bohinec: Razvoj geografije v Slovencih. Geografski vestnik 1–1. Geografsko društvo v Ljubljani. Ljubljana, 1925, str. 8.

³² Prav tam, str. 10.

³³ Peter Kozler: Zemljevid Slovenske dežele in pokrajin. Dunaj, 1853.

je slovenskega naroda toliko po svetu, in ko je videla, da je Kozler meje zaželenene, zedinjene Slovenije tako daleč na Koroško, v Istro in celo na Ogersko potegnil.«³⁴ Dovoljenje za novo izdajo je prišlo šele leta 1861, izšel pa je še v dveh izdajah, leta 1864 in 1871, ki pa nista bistveno spremenjeni. Fran Orožen³⁵ je bil sicer kritičen do njegove preobloženosti s krajevnimi imeni ter nejasne izrisanosti vodovja in redkih drugih oznak, vendar so te pomanjkljivosti ob primerjavi z vsebinsko sporočilnostjo tako rekoč zanemarljive. Po podatkih informatorjev so slovenska in poslovenjena imena zapisana tudi za številne kraje zunaj slovenske narodnostne meje, označene s črtkano linijo.³⁶ Kot dopolnilo zemljevida je Kozler napisal Kratek slovenski zemljopis³⁷, ki mu je dodal slovenski in nemški imenik naselij.

Podomačena tuja zemljepisna imena v slovenščini so se začela pojavljati v učbenikih v prvi polovici 19. stoletja. Prvi jih je v večjem številu in sistematično predstavil Janez Jesenko, ki je v svojem učbeniku³⁸ najprej navedel slovenska imena celin (Evropa, Azija, Afrika, Avstralija in Amerika) in glavnih svetovnih morij (Veliko morje, Atlantsko morje, Indijsko morje, Južno ledeno morje in Severno ledeno morje). V nadaljevanju je pri posameznih celinah navedel imena glavnih polotokov, rtov in njihovih držav oziroma najbolj znanih pokrajin, medtem ko je pri svetovnih morjih sistematično navedel njihova robna morja in večje zalive.

Jesenko v petem poglavju tretjega oddelka navaja tudi glavne otoke v »velikih« morjih, v šestem pa »nar znamenitejš« prelive. V nadaljevanju po celinah navede glavna jezera in reke, gorovja, pomembnejše vrhove, večja nižavja. Opisi gorovij in nižavij so sicer skopi, a že zasnovani regionalnogeografsko. Pomembnejša svetovna jezera, reke, vrhovi in ognjeniki so navedeni tudi v preglednicah na koncu četrtega oddelka. Šesti oddelek, ki sestavlja drugi del knjige, je imenovan Deržavni zemljepis. V njem so razmeroma natančni regionalnogeografski opisi devetnajstih dežel Avstrijskega cesarstva s podrobnim navajanjem številnih zemljepisnih imen. Druge države in kolonije so obdelane le faktografsko, z navajanjem imen, ponekod njihovih prebivalcev ter glavnih in morebitnih drugih pomembnejših mest. Kjer so imena zapisana originalno, je v oklepaju navedena izgovorjava. Mesta in večji kraji na Avstrijskem so navedeni tudi v tabeli na straneh 99–101, na strani 102 so v tabeli zapisana večja »evropejska« mesta, na strani 104 pa »največa mesta na drugih zemljinah«.

O Jesenkovem izrednem čutu za izrazoslovje in imenoslovje, izdal je tudi temeljna učbenika Občni zemljepis³⁹ in Prirodoznanstveni zemljepis⁴⁰, je že v prvi številki Geografskega vestnika pisal Valter Bohinec:⁴¹ »Metodično so te knjige pomenjale mnogo, ker so uvajale novejšje metode tudi v naše šole in s tem vzpostavljale zvezo z vodilnimi geografskimi strujami v drugih narodih, vidik, ki ga je poznejša geografija pri nas žal zelo zapostavljala. Nič manjša pa ni njih važnost v narodnem oziru, ker naj bi, kakor piše Jesenko sam, dokazovale tujemu svetu, da svojo mladino lahko poučujemo v domačem, materinem jeziku.«

Jesenkov nabor več sto zemljepisnih imen je bil gotovo pomemben zgled Mateju Cigaletu pri pripravi Atlanta, čeprav je Cigale nekatere Jesenkove navedbe v časopisnih polemikah,

³⁴ Fran Levec; povzeto po Valter Bohinec: Razvoj geografije v Slovencih, str. 12.

³⁵ Fran Orožen: Nekoliko o zemljevidih slovenskih pokrajin v prejšnjem in sedanjem času. Zbornik znanstvenih in poučnih spisov III. Slovenska matica, Ljubljana, 1901, str. 23–51.

³⁶ Igor Longyka: Prikazi slovenskega ozemlja. V: Ilustrirana zgodovina Slovencev. Založba Mladinska knjiga, Ljubljana, 1999, str. 481.

³⁷ Peter Kozler: Kratek slovenski zemljopis in pregled politične in pravosodne razdelitve ilirskega kraljestva in štajerskega vojvodstva s pridanim slovenskim in nemškim imenikom mest, tergov, krajev i. t. d. Dunaj, 1854.

³⁸ Janez Jesenko: Zemljepisna začetnica za gimnazije in realke. Samozaložba, Gorica, 1865.

³⁹ Janez Jesenko: Občni zemljepis. Samozaložba, Ljubljana, 1873.

⁴⁰ Janez Jesenko: Prirodoznanski zemljepis. Matica Slovenska, Ljubljana, 1874.

⁴¹ Valter Bohinec: Razvoj geografije v Slovencih, str. 14.

gotovo tudi zaradi medsebojnega rivalstva, ostro kritiziral. Kritičen je bil zlasti do njegovih občnoimenskih izrazov, medtem ko na zemljepisna imena ni imel večjih pripomb.⁴²

Eden od najpomembnejših dosežkov tega prvega slovenskega atlasa sveta je uporaba slovenskih zemljepisnih imen na zemljevidih, saj je Cigale podomačil več kot 4000 tujih zemljepisnih imen. Kljub izrednemu pomenu za razvoj slovenskega jezika pa Atlant pozneje ni doživel ustreznega odziva. Še več, Bohinec⁴³ je v prvi številki Geografskega vestnika zapisal, da je Cigale videl v Atlantu le filološki problem, pri čemer naj bi bili točna predstavitev krajevnih imen in dodana kratka terminologija njegova edina dobra stran, ki pa za geografijo »ne znači nobenega napredka«, saj je geofizikalna plat popolnoma zanemarjena. Atlant naj bi bil problematičen tudi metodološko, ker so nekateri zemljevidi brez navedenega merila, pa tudi sicer naj bi imeli tako različna merila, da je njihovo medsebojno primerjanje nemogoče. Vendar so takšni prikazi še vedno povsem vsakdanji tudi v mnogih sodobnih atlasih!

Pozneje je Cigaletov Atlant utonil v skoraj popolno pozabo, o čemer priča tudi zapis v Geografskem obzorniku izpod peresa Jakoba Medveda, ki se je prvi lotil analize, kdaj in od kod so se pojavljala podomačena tuja zemljepisna imena in na kakšen način so se podomačevala. Zapisal je: »Za ta namen sem pregledal vse geografske atlase, o katerih sem predvideval da so lahko vplivali na »podomačenje« tujih geografskih imen.«⁴⁴ Kljub podrobnemu navajanju uporabljenih virov Atlanta ni med njimi; več o njem je zapisanega v nadaljevanju disertacije.

Kar nekaj časa je minilo do izida naslednjega atlasa sveta v slovenskem jeziku.⁴⁵ Redakcije imen v Haardtovem atlasu in na Haardtovem stenskem zemljevidu Avstro-Ogrske se je najprej lotil primorski geograf in zgodovinar Simon Rutar, vendar pristojno ministrstvo njegovih del iz leta 1896 ni odobrilo zaradi fonetičnega zapisa zemljepisnih imen. Ker Rutar tega ni želel popraviti, sta atlas in stenski zemljevid čez nekaj let izšla v dodatni predelavi Frana Orožna. Podobno kot v nemškem originalu sta tako Rutar kot Orožen izvedla temeljito slovenjenje imen gorovij, rek, zalivov, morij, otokov, polotokov, rtov, jezer itd. »Verjetno je bilo na tej stopnji razvoja slovenske kulture in slovenskega naroda potrebno dokazati, da imamo tudi Slovenci lastna zemljepisna imena in zemljepisne izraze.« To je zapisal Medved⁴⁶, ki je bil pristaš spoštovanja zapisovanja originalnega, izvirnega imenja, ob tej trditvi pa je spregledal, da sta se oba, tako Rutar kot Orožen, zagotovo oprla na bogato Cigaletovo imensko izročilo.

Orožen je poleg stenskih zemljevidov Zemljinih polobel, Evrope, Avstro-Ogrske in Palestine priredil tudi zemljevida Kranjske in Primorske v merilu 1 : 130.000. Očitali so mu, da je na stenski zemljevid Kranjske po nepotrebem uvedel nekatera »papirnata« zemljepisna imena, ki niso izhajala iz ljudske govornice. Kljub takšnim očitkom je ta zemljevid znova izšel leta 1925, ko ga je nekoliko vsebinsko priredil in novim političnim razmeram po 1. svetovni vojni prilagodil Karl Capuder. Orožno delo je tudi prvi globus Zemlje s slovenskim besedilom v merilu 1 : 50.000.000.⁴⁷

⁴² Drago Kladnik: Zemljepisna imena v Atlantu in njihov pomen za sodobno imenoslovje. V: Atlant. Faksimilirana izdaja. Uredili Jerneja Fridl, Drago Kladnik, Milan Orožen Adamič, Drago Perko in Mimi Urbanc. Založba ZRC SAZU, Ljubljana, 2005, str. 14.

⁴³ Valter Bohinec: Razvoj geografije v Slovencih, str. 13.

⁴⁴ Jakob Medved: O načelih za pisavo tujih geografskih imen. Geografski obzornik 16–2. Geografsko društvo Slovenije, Ljubljana, 1969, str. 14 in 15.

⁴⁵ Simon Rutar, Fran Orožen: Zemljepisni atlas za ljudske šole s slovenskim učnim jezikom. Ed. Hölzel, Dunaj, 1899.

⁴⁶ Jakob Medved: O načelih za pisavo tujih geografskih imen, str. 17.

⁴⁷ Valter Bohinec: Razvoj geografije v Slovencih, str. 17.

V naslednjih dveh ponatisih atlasa^{48, 49}, namenjenega ljudskim šolam s slovenskim jezikom na Koroškem in Štajerskem, je Orožen še bolj jasno izoblikoval kriterije za pisavo tujih imen. V podomačeni obliki piše v glavnem vsa zemljepisna imena, ki jih prevajajo tudi Nemci, medtem ko je večina drugih zemljepisnih imen praviloma zapisana v izvorni obliki.

Proti koncu 19. stoletja je želela Matica Slovenska zbirko Slovenska zemlja izpopolniti z velikim zemljevidom slovenskega narodnega ozemlja, zato je začela že leta 1876 organizirano zbirati slovenska krajevna imena, kar se je raztegnilo na več desetletij.⁵⁰ V zvezi s tem je Bohinec⁵¹ zapisal: »*Obširne studije, ki so jih naši filologi od Miklošiča sem posvečali krajevnim imenom, so tvorile dobro podlago za to kartografsko delo; za Miklošičem so se s toponomastiko bavili zlasti Karol Štrekelj, Luka Pintar in Maks Pleteršnik – geografi pričakujemo že željno ureditev in izdajo tozadevne Pleteršnikove zbirke.*«

Zbirko slovenskih zemljepisnih imen sta imela v mislih zemljepisni in jezikovni krog; zdi se, da sta se njuni zamisli prepletali.⁵² Predlog za zbiranje imen je bil sprožen in oživiljen večkrat. Prvič ga je sprožil Pleteršnik na seji književnega odseka Matice Slovenske junija 1876. Predloženo je bilo, naj bi se zbirala »*krajevna imena za popolni geografski imenik*«, v zvezi s tem pa naj bi se Matičin odbor obrnil »*do izobraženih domoljubov po deželi s prošnjo, naj bi vsak v svojem kraju nabiral domača krajna imena (imena vasi, rek, gora, hribov itd.)*.« Julija istega leta je Pleteršnik odboru Slovenske matice predlagal, naj se zbirajo »*geografska imena (krajev, gora, rek, ipd.) slovenskih dežel*«. ⁵³

V odsek za pripravo zemljevida je bil Pleteršnik, ki je vodil krajepisni odsek (v njem sta sodelovala tudi Fran Orožen in Simon Rutar), pritegnjen leta 1907, v tretji fazi zbiranja imen. Ob pripravljanju zemljevida so organizirali posebno mrežo informatorjev na terenu, na katere so se sestavljavci zemljevida obračali z dodatnimi poizvedbami pri nezanesljivih ali kakor koli spornih oblikah imen. Po oddaji zemljevida v tisk leta 1910 zemljevidni odsek (vodil ga je Fran Orožen; v njem je sodeloval tudi Simon Rutar) ni bil več potreben, zato sta se oba odseka združila v zemljepisnega s krajepisnim referatom.⁵⁴ Odločilno vlogo pri normiranju imenskih oblik po zgodovinsko-etimološkem načelu je imel očitno Pleteršnik. Zaradi strokovnih razhajanj, tehničnih in denarnih težav, izbruha I. svetovne vojne, ukinitve Slovenske matice ipd.⁵⁵ je zemljevid v štirih listih z merilom 1: 200.000 izšel šele leta 1921. Zaradi neprimerne podlage in preobremenjenosti z imeni je bil žal razmeroma slabo pregleden.⁵⁶ Leto pozneje je izšla še spremljevalna Svetličičeva knjižica *Kazalo krajev na Zemljevidu slovenskega ozemlja*.⁵⁷

Leta med svetovnjima vojnama so bila obdobje znanstvenega razcveta slovenske geografije, ki je svoje poslanstvo v znatni meri opravljala skupaj s strokami drugih dveh glavnih narodov Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, poznejše Jugoslavije. Prevladovale so analitične študije, oprte na takrat še skromne podatkovne baze, zato je šlo ogromno energije za zbira-

⁴⁸ Fran Orožen: Zemljepisni atlas za ljudske šole s slovenskim učnim jezikom. Ed. Hölzel, Dunaj, 1902.

⁴⁹ Fran Orožen: Zemljepisni atlas za ljudske šole s slovenskim učnim jezikom. Ed. Hölzel, Dunaj, 1909.

⁵⁰ Silvo Kranjec: Slovenska matica 1864–1964: Geografija. Zbornik razprav in člankov uredil France Bernik. Slovenska matica, Ljubljana, 1964, str. 195–219.

⁵¹ Valter Bohinec: Razvoj geografije v Slovencih, str. 17.

⁵² Alenka Šivic-Dular: Pleteršnikova zbirka zemljepisnih imen pri Slovenski matici. Besedoslovne lastnosti slovenskega jezika – Slovenska zemljepisna imena. Društvo Pleteršnikova domačija Pišece, Slavistično društvo Slovenije, Pišece, 2003, str. 25.

⁵³ Alenka Šivic-Dular: Slovenska matica in akcija za zbiranje zemljepisnih imen. XXV. seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Zbornik predavanj. Oddelek za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani, Ljubljana, 1989, str. 85.

⁵⁴ Prav tam, str. 88.

⁵⁵ Alenka Šivic-Dular: Pleteršnikova zbirka zemljepisnih imen pri Slovenski matici, str. 27.

⁵⁶ Valter Bohinec: Razvoj geografije v Slovencih, str. 17 in 18.

⁵⁷ Alenka Šivic-Dular: Slovenska matica in akcija za zbiranje zemljepisnih imen, str. 89.

nje dodatnega gradiva, med geografi torej za poglobljeno terensko delo. Posamezniki so se usmerjali v poglobljeno proučevanje nekaterih geografskih disciplin, pa vendar se je že takrat uveljavil tudi sintetični pristop, ki je kulminacijo dosegel v monografskem opisu Slovenije.⁵⁸ Že po 2. svetovni vojni so mu sledili še podrobni regionalnogeografski opisi posameznih delov Slovenije⁵⁹, v katerih je ogromno imenskega gradiva.

Anton Melik se je že zgodaj srečal s problematiko zemljepisnih imen, ko je zapisal:⁶⁰ »... da vlada pri nas v pisavi krajevnih imen precejšen nered in živo se čuti potreba po enotnih pravilih, ki bi postala osnova za praktično rabo.« Morda je prvi, ki je sistemsko opozoril na težave pri zapisovanju tujih krajevnih imen, ki naj bi se pojavile po 1. svetovni vojni. Zaradi prevladujoče prakse, da se je v domačem okolju dosledno uporabljalo samo domača zemljepisna imena, se je ob upoštevanju recipročnosti tudi za tuje kraje začelo uporabljati samo imena iz tamkajšnjih jezikov, npr. Wien in Graz za Dunaj in Gradec. V zvezi s tem je zapisal: »Samo po sebi je umljivo, da moramo sprejeti vsa nacionalna imena, ki so se vpeljala drugod, ako hočemo opravičeno zahtevati, da se v inozemstvu vpotrebljavajo naša za naše kraje, ki so doslej v svetu znana pod tujimi, nemškimi, italijanskimi, madžarskimi in turškimi imeni.«⁶¹ Takšen pogled je geografe, sem in tja celo travmatično, spremljal skoraj skozi celotno 20. stoletje. Melik se pozneje s to tematiko ni več podrobneje ukvarjal.

V tem svojem sicer kratkem prispevku je med drugim zapisal tudi: »Vendar moramo pri tujih krajih razlikovati dve vrsti. Prvič so imena, ki so že zgodaj postala last naše govorice, tako da so se v našem govoru več ali manj preoblikovala in spadajo še danes v inventar živega ljudskega jezika. Taka imena so na pr. Dunaj, Gradec, Rim, Benetke, zraven bi dodal še Prago, Pariz i. t. d. Ta imena moramo tudi zanaprej pisati v slovenski obliki. Ne štejem pa zraven imen, ki so jih v dobi narodnega preporoda uvedli s tem, da so prevedli ali nekoliko slavizirali tuja imena, kakor n. pr. Inomost za Innsbruck, Monakovo za München, Solnograd za Salzburg i. t. d. Ta imena niso prešla v narodno govorico, odnosno niso izšla iz nje; sodim, da jih moramo kot umetne tvorbe zavreči ter pisati le Innsbruck, München, Salzburg i. t. d. Slično ni nikakega vzroka, pisati stara imena Pad, Rodan, marveč edinole Po, Rhône i. t. d. Vsa ta imena spadajo tedaj v drugo vrsto, to je v ono, ki jih gre pisati dosledno v jeziku tamkajšnjega prebivalstva.«⁶²

Te razmeroma okorne besede vendarle pomenijo prvo namensko razmišljanje o rabi zemljepisnih imen, še zlasti ker je Melik svoje poglede oprl na izhodišča Centralne komisije za znanstveno deželopisje Nemčije, ki je postavila splošna pravila za ohranitev nemških krajevnih imen, predvsem tistih na obmejnih območjih. V teh smernicah je že mogoče čutiti pridih nemškega nacionalnega socializma, vendar se Melik takrat tega še ni mogel zavedati. Poleg smernic omenja tudi načrte Centralne komisije v zvezi z izdajo seznama nemških krajevnih imen, ki so posebno ogrožena. Nemška prizadevanja je takole pokomentiral: »Iz navedenih smernic se razvidi, da mislijo nemški geografi vztrajati pri starih imenih v predelih, kjer so nekdanje gospodovali Nemci. Ta poskus se pač ne bo mogel posrečiti glede manjših krajev, kakor hitro bo moral delati geograf in sploh vsakdo z novimi topografskimi kartami, kjer bodo samo narodna imena.«⁶³

⁵⁸ Anton Melik: Slovenija: geografski opis. Slovenska matica, Ljubljana, 1935.

⁵⁹ Anton Melik: Slovenski alpski svet. Slovenija 1. Slovenska matica, Ljubljana, 1954.

Anton Melik: Štajerska s Prekmurjem in Mežiško dolino. Slovenija 2. Slovenska matica, Ljubljana, 1957.

Anton Melik: Posavska Slovenija. Slovenija 3. Slovenska matica, Ljubljana, 1959.

Anton Melik: Slovensko primorje. Slovenija 4. Slovenska matica, Ljubljana, 1960.

⁶⁰ Anton Melik: Pisava krajevnih imen. Geografski vestnik 4. Geografsko društvo v Ljubljani, Ljubljana, 1928, str. 129.

⁶¹ Prav tam.

⁶² Prav tam, str. 129 in 130.

⁶³ Prav tam, str. 130.

Slovinci dolgo, vse do leta 1972, ko je pri Mladinski knjigi izšel Veliki atlas sveta, nismo imeli lastnega atlasa sveta, razen skromnih šolskih atlasov, ki so jih za Orožnovimi šolskimi atlasi pripravile v glavnem hrvaške založbe, med 2. svetovno vojno pa je svoj prispevek dodala tudi znamenita italijanska kartografska hiša De Agostini. Prvi med njimi⁶⁴ ohranja v glavnem Orožnova načela pri pisanju tujih zemljepisnih imen, s tem, da je zlasti pri italijanskih in nemških mestih ob slovenskem imenu v oklepaju dodano izvorno ime, nekatera prej podomačena imena (npr. Milano, Torino) pa so zapisana samo v izvorni obliki. Mlajši De Agostinijev šolski atlas⁶⁵ prinaša obilje podomačenih tujih zemljepisnih imen, v oči pa bode skoraj dosledna prepoved slovenjenja imen na ozemlju Italije. Med mesti sta bili dovoljeni le dve podomačitvi, zapisani v obliki dvojnic: Benetke – Venezia in Rim – Roma. Več podomačevanja je pri pokrajinskih in višinskih zemljepisnih imenih (npr. Lombardska nižina, Toskansko-emilijski Apenin).

5. Problematika rabe tujih zemljepisnih imen v preučeni atlasih sveta

Atlas je zbirka zemljevidov, ki po namenu in vsebini predstavljajo zaključeno celoto, navadno vezana v knjigo.⁶⁶ Ljudje pod pojmom atlas najpogosteje razumejo splošnageografske atlase s številnimi topografskimi ali preglednimi zemljevidi, ki so namenjeni orientaciji, torej ugotavljanju položaja oziroma lege naselij, cest, voda, gorovij in drugih pojavov v določenem prostoru.⁶⁷ Po strokovnosti jih lahko delimo na geografske, zgodovinske, anatomske, dialektološke in podobno.⁶⁸ Cvitanović jih glede na vsebino in namen deli na geografske, šolske, nacionalne, svetovne, tematske, cestne itd.⁶⁹ Glede na obseg ozemlja, ki ga atlasi prikazujejo, poznamo svetovne, regionalne in nacionalne atlase.⁷⁰

Za sodobni pomen izraza atlas je zaslužen sloviti flamski kartograf, geograf in matematik Gerhad Kremer, znan kot Gerardus Mercator, ki je leta 1569 začel pripravljati zemljevide posameznih delov sveta za knjigo *Atlas sive Cosmographicae meditationes de fabrica mundi et fabricati figura*, po naše Atlas ali Kozmografska razmišljanja o ustvarjanju sveta in njegovi podobi. Po njegovi smrti je delo dokončal njegov sin Rumold in leta 1595 je izšlo z upodobitvijo grškega mitološkega velikana Atlanta oziroma Atlasa na naslovni strani. Od takrat se tovrstne knjige imenujejo atlasi. Mercator pa ni bil avtor prvega atlasa sveta. Za četrto stoletja ga je prehitel flamski geograf nemškega rodu Abraham Ortelius, ki je leta 1570 izdal knjigo *Theatrum orbis terrarum*, slovensko *Prikazi sveta*. Sestavlja jo 53 dvostranskih listov s 70 bakrorezi; pri njihovi izdelavi si je pomagal s starejšimi zemljevidi 87 kartografov.⁷¹

Slovenski atlasi sveta se med seboj precej razlikujejo, tako po obsegu, razvidnem v številu in merilih zemljevidov, preglednosti (vrsta in kontrastnost tiska reliefne podlage, pestrost tipografije, različna gostota imen), natančnosti zapisovanja zemljepisnih imen, kamor poleg

⁶⁴ Vilko Novak: Zemljepisni atlas kraljevine SHS. Jugoslovanska knjigarna, Ljubljana, 1923.

⁶⁵ Luigi Visintin: Zemljepisni atlas za srednje in njim sorodne šole. Slovensko izdajo priredil Valter Bohinec s sodelovanjem Cirila Bernota, Franceta Planine in Romana Savnika. Istituto Geografico De Agostini, Novara, 1941.

⁶⁶ Geografski terminološki slovar. Uredili Drago Kladnik, Franc Lovrenčak in Milan Orožen Adamič. Leksikografska in jezikovna redakcija Marjeta Humar in Borislava Košmrlj – Levačič. Založba ZRC SAZU, Ljubljana, 2005, str. 40.

⁶⁷ Jerneja Fridl: Metodologija tematske kartografije nacionalnega atlasa Slovenije. Geografski inštitut Antona Melika ZRC SAZU, Ljubljana, 1999, str. 20.

⁶⁸ Mirko Pak: Atlas. V: Enciklopedija Slovenije. 1. knjiga. Založba Mladinska knjiga, Ljubljana, 1987, str. 128.

⁶⁹ Alfonso Cvitanović: Geografski riječnik. Hrvatsko geografsko društvo – Zadar, Zadar, 2002, str. 30.

⁷⁰ Jerneja Fridl: Metodologija tematske kartografije nacionalnega atlasa Slovenije, str. 20.

⁷¹ Drago Perko: Zemljevid in atlas, kartografija in geografija. V: Atlant. Faksimilirana izdaja. Uredili Jerneja Fridl, Drago Kladnik, Milan Orožen Adamič, Drago Perko in Mimi Urbanc. Založba ZRC SAZU, Ljubljana, 2005, str. 5.

rabe oziroma opuščanja diakritičnih znakov sodita tudi način zapisovanja originalnih imen (enojezičnost ali večjezičnost) in način navajanja podomačenih tujih zemljepisnih imen ter navajanje morebitnih dodatnih informacij, ki bogatijo sporočilno vrednost posameznega izdelka. Ni dvoma, da so slovenski atlasi sveta pomembni sooblikovalci znanja o našem planetu in prek podomačevanja zemljepisnih imen nenazadnje tudi pomembni dejavniki kreiranja našega jezika in bogatenja njegovega besedišča. Nekateri med njimi so za naše razmere dosegli zelo velike naklade. Tako je bil Veliki družinski atlas sveta oziroma njegov naslednik Veliki atlas sveta v treh izdajah, ki ga je v letih 1992, 1996 in 2002 izdala Državna založba Slovenije oziroma DZS natisnjen v več kot 50.000 izvodih.

5.1. Atlant

Atlant, prvi slovenski atlas sveta, je med letoma 1869 in 1877 izšel v šestih snopičih s po tremi listi. Skupaj je bilo natisnjenih 18 zemljevidov, ki prikazujejo svet v celoti in njegove posamezne dele. Zemljevidi niso bili nikdar vezani v knjigo. Ker so se posamezni listi radi izgubili, so dandanes razmeroma redki. Še bolj redek pa je komplet vseh zemljevidov; v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani sta le dva izvoda. Zanimivo je, da je v vezani različici zaporedje zemljevidov tematsko, sledeče pogledu od domovine navzven, in ne kronološko, v časovnem zaporedju njihovega dejanskega izhajanja, kot so razporejeni v faksimilirani izdaji.⁷²

V drugi polovici 19. stoletja si je slovenščina počasi in s težavami utirala pot iz pogo-vornega jezika neizobraženih ljudi v uradniški, sodni in učni jezik, s tem pa tudi v jezik, ki je omogočal znanstveno ustvarjanje. To je bilo obdobje, zlasti po obnovi ustavnosti, ko je jezik močno napredoval. Ustavno življenje je že samo po sebi krepilo in razvijalo bogastvo knjižnega jezika in njegovo izrazno moč. Izpopolnjevala se je terminologija, pri čemer ima Matej Cigale izjemno vlogo, saj je postavil temelje slovenskemu znanstvenemu jeziku. Za Slovence je bilo to zelo pomembno, zlasti zaradi pozitivne samopodobe in razširjanja njihove podobe navzven.⁷³

Matica Slovenska se je že na začetku delovanja zavezala, da bo pomanjkanje narodopisnega in domoznanskega čtiva nadoknadila z izdajanjem zgodovinskih in geografskih orisov slovenskih dežel, ki so jih v tem času začeli pripravljati izobraženi domoljubi in člani Matičinega odbora. Sledila je ideji, da moč in veljavnost naroda izhaja iz knjig v domačem jeziku, s katerimi se narod lahko ponaša. Potreba po geografski literaturi je izhajala iz prepričanja, da je za krepitev narodne zavesti nujno ne le dobro poznavanje lastne dežele, ampak tudi drugih, bolj ali manj oddaljenih tujih dežel. Pomembno je bilo dejstvo, da je bila Matica naddeželna organizacija, ki je pri svojem delovanju stremela k preseganju deželnih meja in zadovoljevanju potreb vseh članov, ne glede na to, v kateri avstrijski deželi so živeli.

Pri pripravi prvega atlasa sveta so se Slovenci nedvomno oprli na dela nemških kartografov, o čemer priča tudi videz zemljevidov Atlanta. Z gotovostjo je mogoče trditi, da so bile za posamezne liste Atlanta uporabljene različne kartografske predloge.⁷⁴

⁷² Atlant. Faksimilirana izdaja. 18 zemljevidov in znanstvena monografija. Uredili Jerneja Fridl, Drago Kladnik, Milan Orožen Adamič, Drago Perko in Mimi Urbanc. Založba ZRC SAZU, Ljubljana, 2005.

⁷³ Drago Kladnik: Tuja zemljepisna imena v slovenskem jeziku; razvojni vidiki in problematika njihove rabe, str. 186.

⁷⁴ Jerneja Fridl: Kartografska podoba zemljevidov 19. stoletja. V: Atlant. Faksimilirana izdaja. Uredili Jerneja Fridl, Drago Kladnik, Milan Orožen Adamič, Drago Perko in Mimi Urbanc. Založba ZRC SAZU. Ljubljana, 2005, str. 12–13.

Vlogo redaktorja in urednika Atlanta je prevzel pravnik in jezikoslovec Matej Cigale (1819–1889), ki je opravil tudi pionirsko delo pri podomačevanju zemljepisnih imen. V tistem času je živel na Dunaju in skrbel za slovensko pravno terminologijo ter prevode vseh zakonov, naredb, ukazov in uradnih razglasov. Bil je prototip narodno zavednega intelektualca. Rojen je bil v kmečki družini, vendar je kmalu pokazal veliko nadarjenost, ki ga je popeljala v šole v Idriji, Gorici, Ljubljani, Gradcu in nazadnje na Dunaju. V goriškem liceju se je seznanil s klasičnimi, romanskimi in germanskimi jeziki. Pri študiju teologije ter pozneje prava je svoje znanje dopolnjeval in nadgrajeval s slovanskimi jeziki, zlasti hrvaškim, srbskim, ruskim in češkim.⁷⁵

Prek zemljepisnih imen je kreiral jezikovno politiko in ob tem slovenski jezik postavil ob bok drugim, v kartografiji že uveljavljenim evropskim jezikom v deželah z razvito kartografijo. Zaradi pomanjkljivih zgledov v takrat še redki in nedodelani strokovni literaturi so podomačena imena rezultat prizadevnega intelektualnega snovanja in nikakor ne plod nekritičnega povzemanja iz sorodnih publikacij.

Pot uveljavitve slovenskega jezika v širšem evropskem kulturnem prostoru ni bila lahka. Nekatere uveljavljene kartografske hiše namreč niso bile pripravljene tiskati atlasa v slovenskem jeziku, z izgovorom, da bo zadeva predraga ali, da posla ne morejo prevzeti zaradi obilice dela. Matica Slovenska je nazadnje sklenila pogodbo s Friedrichom Kökejem, lastnikom geografskega ustava na Dunaju. Atlant je bil tiskan v za tedanji čas revolucionarni tiskarski tehniki – litografiji, ki se je v kartografiji začela uporabljati komaj pred nekaj desetletji. Posamezni zemljevidi so po snopičih izhajali v naslednjem zaporedju.⁷⁶

I. Atlant. Slovensko besedilo priredil Matej Cigale. Vrezal na kamen in tiskal F. Köke na Dunaji. 2000 izvodov, izšlo konec decembra 1869.

Obsega tri zemljevide:

1. Obraz cele zemlje v polutah. 26 x 36 cm.
2. Evropa. 1 : 18.000.000, 30 x 38 cm.
3. Avstrija. 1 : 3.300.000, 33 x 42 cm.

II. Atlant. Slovensko besedilo priredil Matej Cigale. Vrezal na kamen in tiskal F. Köke na Dunaji. 2000 izvodov, izšlo v drugi polovici januarja 1871.

Obsega tri zemljevide:

4. Azija. 1 : 30.000.000, 34 x 42 cm.
5. Severna Amerika. 1 : 30.000.000, 34 x 42 cm.
6. Južna Amerika. 1 : 30.000.000, 34 x 42 cm.

III. Atlant. Slovensko besedilo priredil Matej Cigale. Vrezal na kamen in tiskal F. Köke na Dunaji. 2000 izvodov, izšlo v drugi polovici februarja 1872.

Obsega tri zemljevide:

7. Afrika. 34 x 43 cm.
8. Avstralija. 34 x 44 cm.
9. Rusija. 1 : 9.600.000, 41 x 34 cm.

⁷⁵ Mimi Urbanc: Matej Cigale (1819–1889). V: Atlant. Faksimilirana izdaja. Uredili Jerneja Fridl, Drago Kladnik, Milan Orožen Adamič, Drago Perko in Mimi Urbanc. Založba ZRC SAZU, Ljubljana, 2005, str. 10.

⁷⁶ Milan Orožen Adamič, Mimi Urbanc: Okoliščine nastanka Atlanta. V: Atlant. Faksimilirana izdaja. Uredili Jerneja Fridl, Drago Kladnik, Milan Orožen Adamič, Drago Perko in Mimi Urbanc. Založba ZRC SAZU, Ljubljana, 2005, str. 8.

- IV. Atlant. Slovensko besedilo priredil Matej Cigale. Vrezal na kamen in tiskal F. Köke na Dunaji. 3000 izvodov, izšlo avgusta 1874.
 Obsega tri zemljevide:
 10. Nemško cesarstvo. 1 : 3.800.000, 33 x 43 cm.
 11. Italija. 1 : 3.300.000, 42 x 34 cm.
 12. Turčija in druge vzhodne dežele. 41 x 34 cm.
- V. Atlant. Slovensko besedilo priredil Matej Cigale. Vrezal na kamen in tiskal F. Köke na Dunaji. 3000 izvodov, izšlo konec decembra 1875.
 Obsega tri zemljevide:
 13. Velika Britanija in Irsko. 1 : 3.800.000, 41 x 33 cm.
 14. Francija. 43 x 33 cm.
 15. Skandinavija. 1 : 5.300.000, 41 x 33 cm.
- VI. Atlant. Slovensko besedilo priredil Matej Cigale. Vrezal na kamen in tiskal F. Köke na Dunaji. 3000 izvodov, izšlo v drugi polovici decembra 1877.
 Obsega tri zemljevide:
 16. Švica. 1 : 800.000, 29 x 44 cm.
 17. Španija in Portugalsko. 1 : 3.000.000, 33 x 42 cm.
 18. Nizozemsko in Belgija. 1 : 1.200.000, 40 x 31 cm.

Kljub izrednemu pomenu za razvoj slovenskega jezika pa Atlant pozneje ni doživel ustreznega odziva. Še več, Bohinec je v prvi številki Geografskega vestnika zapisal, da je Cigale videl v Atlantu le filološki problem, pri čemer naj bi bili točna predstavitev krajevnih imen in dodana kratka terminologija njegova edina dobra stran, ki pa za geografijo »ne znači nobene-ga napredka«, saj je geofizikalna plat popolnoma zanemarjena, prav tako metodični prikaz.⁷⁷ Kakšna zmota! Kljub nekaterim pomanjkljivostim se vseh 18 listov kartografsko postavlja ob bok Kocenovim in drugim dosežkom iz druge polovice 19. stoletja, njihova vsebina pa je neprecenljiv vir za preučitve in utemeljevanje slovenskega zemljepisnega imenja.

Sčasoma je postal Atlant prezrt, zanemarjen in celo popolnoma spregledan. Čeprav so ga nekateri med vrsticami omenjali^{78, 79}, se z njim več kot očitno niso pobliže seznanili.⁸⁰ To je šlo tako daleč, da je generacija geografov, kartografov in jezikoslovcev po 2. svetovni vojni nanj enostavno pozabila.

Barvne zemljevide Cigaletovega Atlanta je zaznamovala tiskarska tehnika litografije ali kamnotiska. Dokaz, da so bili zemljevidi tiskani v tej tehniki, je zapis na spodnjem desnem robu vsakega od njih: »Vrezal na kamen in tiskal F. Köke na Dunaji«. Na področju večbarvnega tiska je litografija pomenila pravo revolucijo, saj je občutno pocenila in pospešila tiskarske postopke.⁸¹

Za prikaz reliefa so uporabljene Lehmannove črtice, imenovane po saškem kartografu Johannu Georgu Lehmannu, ki je leta 1799; natančno določil razmerje med nagibom terena in gostoto črtic oziroma delež belih in črnih površin. Z debelino in dolžino črtic je izražen

⁷⁷ Valter Bohinec: Razvoj geografije v Slovencih, str. 13.

⁷⁸ Mirko Pak: Atlas, str. 128.

⁷⁹ Branko Korošec: Naš prostor v času in projekciji: oris razvoja zemljemerstva, kartografije in prostorskega planiranja na osrednjem Slovenskem. Geodetski zavod SR Slovenije s sodelovanjem Geodetske uprave SRS, Ljubljana, 1979, str. 220 spodaj.

⁸⁰ Vse vedenje o njem povzemajo le v vrstici ali dveh.

⁸¹ Jerneja Fridl: Kartografska podoba zemljevidov 19. stoletja, str. 12.

naklon površja, z njihovo lego in razporeditvijo pa so nakazane reliefne oblike. Povsem beli so le ravnine, vrhovi in gorski grebeni. Največja pomanjkljivost metode črtkanja je prikazovanje visokogorij, kjer je zaradi prevladujoče črne barve oteženo dodajanje drugih topografskih elementov. Nazornpr. a sta območje Alp na zemljevidu Nemškega cesarstva in celotni zemljevid Švice. Na slednjem zaradi prevladujočega visokogorja in večjega merila črtice zasedajo skoraj celotno površino, tako da so ostali topografski elementi v njih dobesedno izgubljeni.⁸²

Vsi zemljevidi v Atlantu imajo izredno veliko napisov. To pomeni tudi veliko informacij, kar obenem otežuje njihovo berljivost. Za imena posameznih pojavov je uporabljena raznovrstna tipografija, ki pa je žal le za nekatere vrste pojavov izpeljana enotno na vseh zemljevidih, pri drugih pa se od zemljevida do zemljevida razlikuje. Vsi napisi so izključno v črni pisavi, le pri nekaterih večjih napisih, npr. imen oceanov, je s šrafranjem velikih črk dosežen učinek različnega kontrasta. Zaradi velike količine napisov se je Cigale rad posluževal okrajšav. Največkrat so krajšana imena geografskih pojavov, npr. ot. za otoci ali otoki, j. za jezero, pl. za planine. Kratice niso razložene v legendah, ampak so izpisane na določenih mestih zemljevida (npr. ot.^{ci}). Nekaj je tudi eno ali dvehčrkovnih kratic za posamezna zemljepisna imena, npr. planinske prehode v Italiji, otoke na zemljevidu Avstralije, otoke v ustjih rek Rena in Mozele na zemljevidu Nizozemskega in Belgije. Imena departmajev v Franciji so vpisana s številkami. Tovrstne okrajšave in označbe so razložene v legendah ali v posebej dodanih okvirjih na robovih zemljevidov.⁸³

Glede na obdobje nastanka Atlanta in takratne tehnične možnosti je črkovni nabor za zapisovanje imen razmeroma raznovrsten. Poleg vseh velikih in majhnih črk slovenske abecede se v njem pojavljajo še naslednje latinične črke z naglasnimi in ločevalnimi znamenji: à, á, â, ã, ä, å, ā, Â, Ã, Ä, Å, ç, ć, è, é, ê, ë, ě, Ę, Ê, ì, í, î, ĩ, Î, Ĳ, ñ, ò, ó, ô, õ, ö, Ő, Ö, ś, ù, ú, û, ü, ũ, Ů in ž. Zapisovanje je z izjemo prečkovanj iz cirilskih pisav, kar je v mnogih primerih vodilo v podomačevanje, sicer razmeroma daleč od sodobnih prečkovalnih norm za posamezne jezike, vendar kaže na precejšnje Cigaletovo poznavanje njihovih značilnosti, načina njihovega naglaševanja in prevedbenih postopkov v latinico. To potrjujejo tudi napotki za izgovorjavo črkovnih skupin v posameznih jezikih, zapisani na robu nekaterih zemljevidov.⁸⁴

Atlant je brez imenskega kazala. Ker pa smo ob pripravi njegovega faksimila želeli celovito predstaviti bogastvo njegovega zemljepisnega imenja, sem z vseh zemljevidov izpisal vsa imena, ki so po abecednem zaporedju razvrščena na straneh 54–96 spremljajoče publikacije.⁸⁵ Ob posameznem imenu sta navedena še njegov pomenski tip in lokacija z opredelitvijo zemljevida, kjer je ime zapisano, in lego znotraj naknadno vzpostavljenega koordinatnega omrežja. Zaradi mestoma slabe čitljivosti težavna priprava kazala je omogočila bolj poglobljeno ugotavljanje medsebojnih razmerij med originalnimi in podomačenimi zemljepisnimi imeni, kar pri drugih atlasih zaradi bodisi zaradi odsotnosti kazala bodisi nepoznavanja sestave v njem zapisanih originalnih imen ni bilo mogoče izvesti.

Na vseh zemljevidih Atlanta je 28.075 zapisov zemljepisnih imen in posameznih občih pojmov, od tega jih je 5907 ali 21 % podomačenih. S skupnim številom imen Atlant tudi s sodobnega zornega kota spada med srednje obsežne atlase. Različnih zapisov imen je 22.233, 5842 zapisov pa se pojavi dvakrat ali večkrat. Največkrat, kar štirinajstkrat je zapisano ime

⁸² Prav tam, str. 13.

⁸³ Drago Kladnik: Tuja zemljepisna imena v slovenskem jeziku; razvojni vidiki in problematika njihove rabe. Doktorska disertacija. Oddelek za geografijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2006.

⁸⁴ Drago Kladnik: Zemljepisna imena v Atlantu in njihov pomen za sodobno imenoslovje. V: Atlant. Faksimilirana izdaja. Uredili Jerneja Fridl, Drago Kladnik, Milan Orožen Adamič, Drago Perko in Mimi Urbanc. Založba ZRC SAZU, Ljubljana, 2005, str. 14.

⁸⁵ Atlant. Faksimilirana izdaja.

Tisa, po dvanajstkrat so zapisana imena Bistrica⁸⁶, Sava in Belgrad⁸⁷, po enajstkrat Bug, Visla, Drava in Ren, po desetkrat pa Volga, Zell⁸⁸ ter Neustadt.⁸⁹

Med vsemi zapisi zemljepisnih imen s skoraj dvema tretjinama (65,3 % oziroma 18.316 zapisov) daleč prevladujejo naselbinska imena. Za njimi je najbolj številčna skupina kopenskih hidronimov (3492 zapisov oziroma 12,5 %), še pol manj od teh je otoških reliefnih oblik (1872 oziroma 6,7 %). Več kot 1000 zapisov je uvrščenih med kopenske reliefne oblike in upravne enote (teh bi bilo manj, če bi bilo v tistem času več neodvisnih držav), več kot 500 pa med obalne reliefne oblike in morske hidronime.

Podomačenih je 4178 različnih tujih zemljepisnih imen. Cigale je imel izjemen čut za uravnoteženo podomačevanje imen iz vseh delov sveta, četudi je kar 59,1 % podomačenih kopenskih imen z območja Evrope. Težko bi rekli, da ga je k temu opravilu navdihoval določen jezik, očitno pa se je oprl na pomensko zvrst zemljepisnih imen in na pomen določenega imena, ki izhaja iz velikostnega reda določenega pojava. Večje in zgodovinsko pomembnejše pokrajine, gorovja, reke in druge pojave je deloma prevajal deloma transkribiral, tako da je imenoslovje lahko prilagodil slovenskemu črkopisu, deloma pa s fonetičnim zapisom prilagajal slovenski izreki, pri čemer je po potrebi dodajal slovenske končnice.

Prevedel je npr. imena Britanska Kolumbija (British Columbia), Skalno gorovje (Rocky Mountains), Tiho morje (Pacific Ocean oziroma Mare Pacifico), Gornje jezero (Lake Superior) in Jakopov zaliv (James Bay), pa tudi nekatera imena, ki jih v sodobnosti redko (npr. Modro gorovje za avstralske Blue Mountains), znova (npr. Nebeško gorovje za Tian Shan, ki smo ga prej po ruskem vzoru podomačevali v Tjanšan) ali nič več ne podomačujemo (npr. Kraljičina dežela za Queensland ali Novi Jork za New York). Transkribirana so npr. imena Beludžistan (Balūchistān), Estremadura (Extremadura), Jenisej (Enisej), Šan-tung (Shandong) in Okinava (Okinawa Jima), izreki prilagojena pa Kalifornija (California), Tasmanija (Tasmania) in Loara (Loire).

Tako kot na sodobnih zemljevidih je delež podomačenih zemljepisnih imen večji na splošnih zemljevidih sveta in celin, manjši pa, z izjemo »domovine« Avstrije, pri prikazih posameznih evropskih držav (grafikon 2). Tako je na zemljevidih Obrab cele Zemlje v polutah podomačenih kar 56,5 % imen, na zemljevidih Severne Amerike 45,3 %, Evrope 44,7 % in Azije 43,3 %. Po deležih 35,5 % oziroma 35,3 % sta si zelo podobna zemljevida Avstralije in Avstrije, medtem ko sta Afrika z 22,4% in Južna Amerika z 19,8 % nekako na ravni Nemškega cesarstva (26,6 %), Turčije in drugih vzhodnih držav (22,7 %) ter Rusije (prav tako 22,7 %), bližnjih dežel torej, kjer so (bile) prisotne tudi močne slovanske korenine, kar je bil pomemben vzgib podomačevanja.

Zemljevid 1 in grafikon 3 prikazujeta razvrstitev podomačenih tujih zemljepisnih imen glede na zdajšnjo pripadnost državam. Po zaporedju je navedenih vodilnih 20 držav. V ospredju je kot pri večini drugih atlasov Rusija, zaradi transkripcije in še izrazitejšega prilagajanja slovenski izreki pa so zelo visoko uvrščena tudi imena z zdajšnjih območij Poljske, Francije, Romunije, Grčije, Češke in Madžarske. Med neevropskimi državami je v ospredju Kanada na sedmem mestu, sledi ji Avstralija na enajstem.

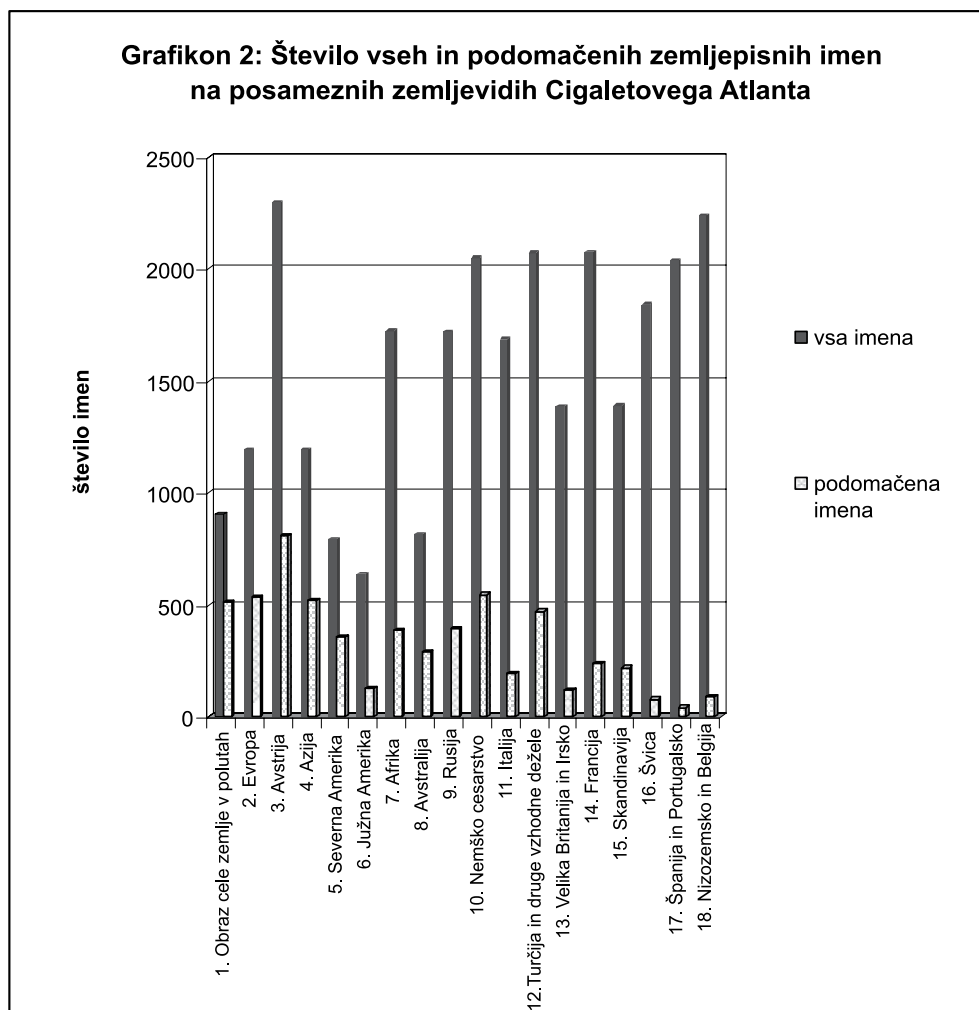
Deleži podomačenih imen se precej razlikujejo glede na njihovo pomensko zvrst (grafikon 4; prikazan je v logaritemski lestvici). V celoti so podomačeno zapisana poimenovanja ljudstev, celin in zgodovinskih pokrajin. Več kot polovica podomačenih imen je tudi pri zapisovanju

⁸⁶ Ime več rek v srednji in vzhodni Evropi.

⁸⁷ Razen srbskega glavnega mesta Beograda sta tako poimenovana tudi hrvaški Biograd na Moru in romunsko mesto Alba Iulia.

⁸⁸ Ime več krajev v Nemčiji in Avstriji.

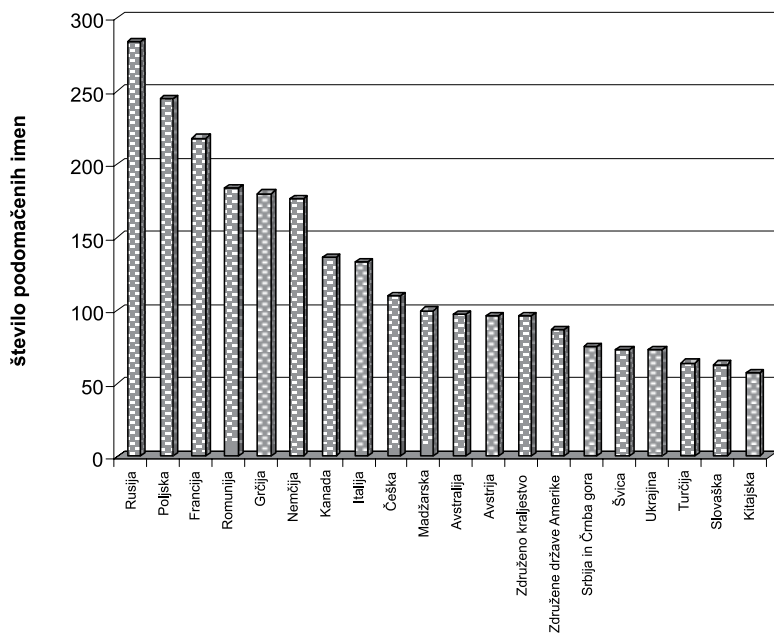
⁸⁹ Ime več krajev na območjih zdajšnjih Nemčije in Poljske.

imen držav (81,9%), morskih hidronimov (79,2%), obalnih reliefnih oblik (61,3%) in upravnih enot (55,8%). Stopnja podomačevanja naselbinskih imen je precej nižja; slovenjenih je le 8,7% imen naselij. Kljub temu je absolutno gledano število podomačenih imen naselij največje (1175; grafikon 5). Sledijo kopenski hidronimi in otoške reliefne oblike, okrog pol manj od teh dveh pa je kopenskih reliefnih oblik, morskih hidronimov, obalnih reliefnih oblik in upravnih enot. Nad sto podomačenih imen ima le še kategorija naravna pokrajina.

Podomačevanje imen sledi takrat še vedno živemu duhu panslovanstva, zato so povsod, kjer so bila v rabi tudi slovanska imena, le-ta uporabljena tudi v Atlantuu. Tako najdemo npr. na ozemlju zdajšnje Romunije Kraljevo (Craiova), Belgrad (Alba Iulia) in Oraštje (Oraştie). Morda še boljši primeri so na ozemlju zdajšnje Nemčije. Tam, kjer so bila razširjena lužiškorsrbska imena, so ta tudi zapisana, deloma v podomačeni obliki. Tako so npr. na Mecklenburškem in Brandenburškem zapisana imena naselij Roztoki (Rostock), Ribnica (Ribnitz-Damgarten), Plava (Plau), Branibor (Brandenburg), in Devin (Magdeburg). Podomačena je glavnina poljskih in ruskih imen, slovenjena (ali pa zgolj zapisana v kajkavski ekavščini) pa so tudi številna imena na Balkanskem polotoku, npr. Baker (Bakar), Osek (Osijek), Kladenj (Kladanj), Čaček (Čačak), Kragujevec (Kragujevac) in Belgrad (Beograd).

Grafikon 3: Razvrstitev držav glede na število podomačenih zemljepisnih imen v Cigaletovem Atlantu

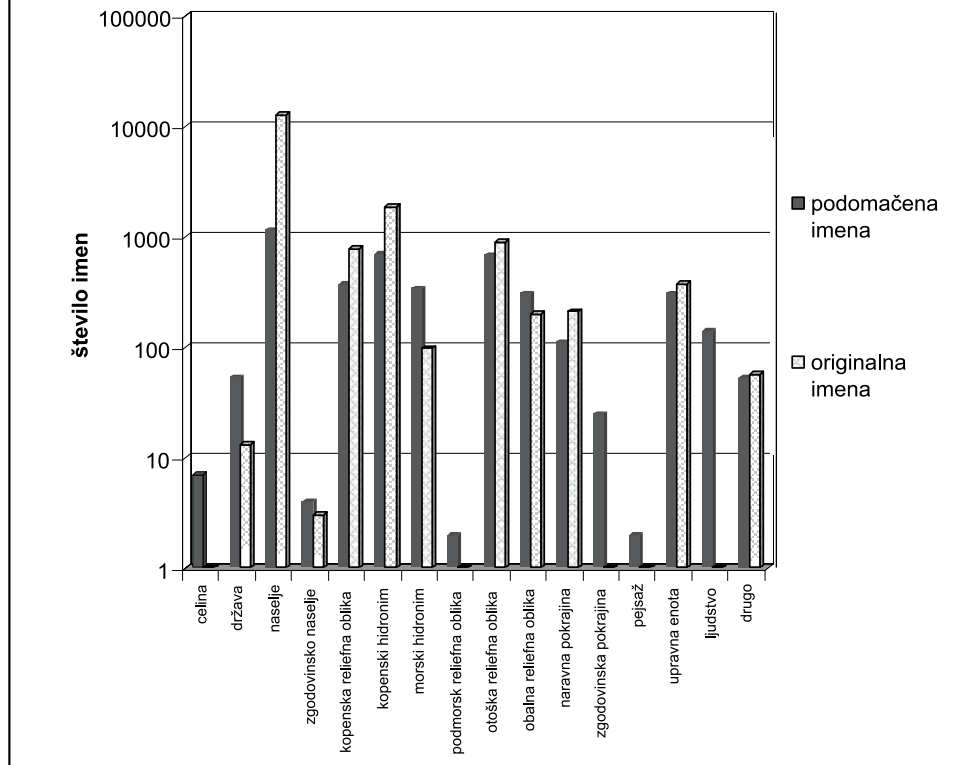

Cigale se je pri podomačevanju očitno opiral na imenoslovje v čeških atlasih⁹⁰, ki so luč sveta zagledali sredi 19. stoletja, dobri dve desetletji pred Atlantom. Na to kažejo imena nekaterih večjih mest na jugu zdajšnje Nemčije, ki so očitno zapisana po češkem zgledu, vendar upoštevaje pravila podomačevanja češčine v slovenski jezik: Mnihov (češko Mnichov za München), Rezno (češko Řezno za Regensburg), Norimberg (češko Norimberk za Nürnberg) in morda še najbolj zanimiv Moguč (češko Mohuč za Mainz, izpeljano iz latinskega imena Moguntium). Podobno je za italijansko jadransko pristaniško mesto Ancona kot prednostna zapisana zdaj povsem neznana različica imena Jakin (češko ime, prevzeto iz hrvaščine), ni pa, zanimivo, uporabil češkega zgleda Janow za pristaniško mesto Genova.

Sicer pa na nemško kartografsko predlogo Atlanta kaže raba nekaterih nemških in angleških imen v oddaljenih deželah, ki jih Cigale bodisi ni hotel bodisi ni znal ali pa jih je preprosto pozabil podomačiti. Značilni primeri za to so kraj Peterhof (Petrov Dvorec v Rusiji), mesti Tiflis (Tbilisi v Gruziji) in Oporto (Porto na Portugalskem), otočje Grenadinen (Grenadine v Malih Antilih). Številna zemljepisna imena kažejo na od sodobne precej odmaknjeno politično, narodno in jezikovno podobo druge polovice 19. stoletja. Tako je npr. za zdajšnji Kaliningrad (nekdanji vzhodnopruski Königsberg) uporabljeno slovansko ime Kraljevec, za finska Helsinke in Turku švedski imeni Helsingfors in Åbo, za latvijski Jēkabpils nemško Jakobstadt, za romunski Konstanca (Constanța) in Beiuș turško Köstendže in madžarsko Belenyés, za hrvaška Nerežišća na otoku Braču italijansko Neresi, za južnotirolski Trento nemško Trident, za francoski Strasbourg nemško Strassburg in za belgijski Liège nemško ime Lüttich.

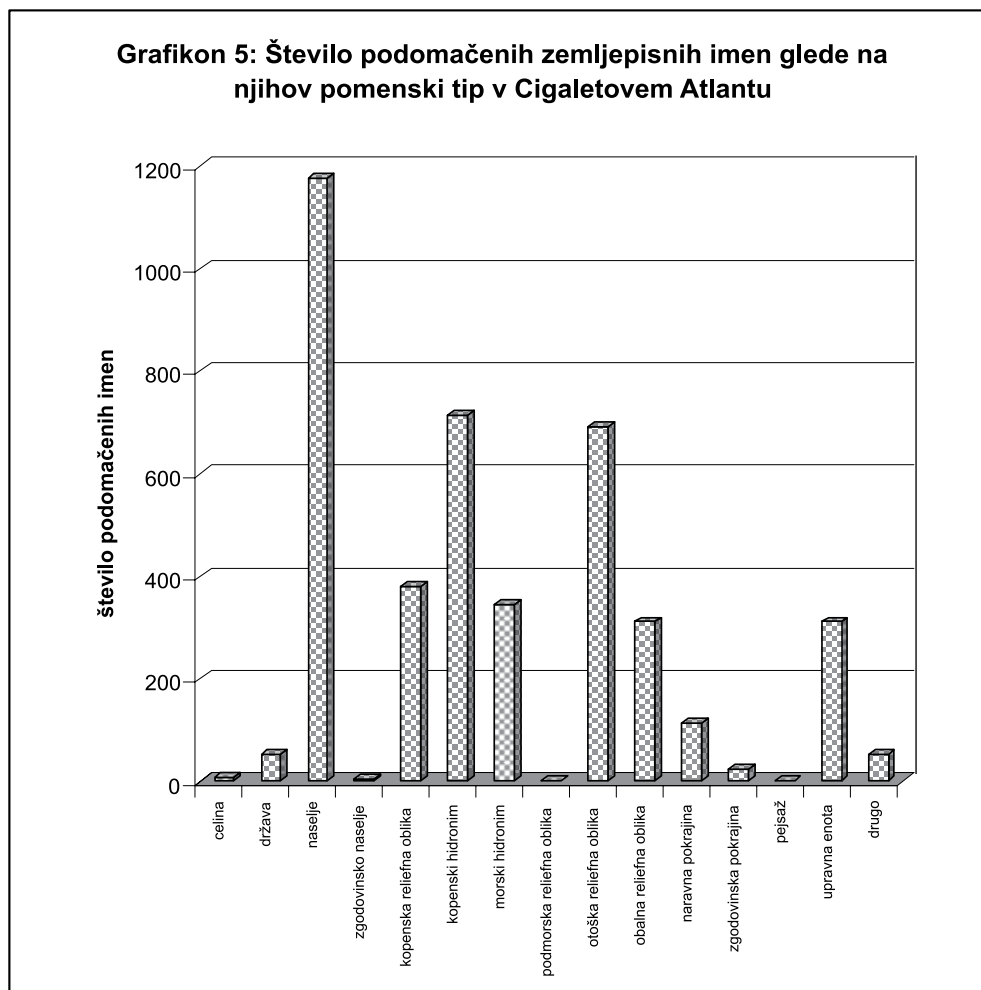
⁹⁰ Zeměpisný atlas podle nejnovějších pramenů a pomůcek. Matica česká. Praha, 1842.

Grafikon 4: Razmerje med podomačenimi in originalnimi imeni glede na njihov pomenski tip v Cigaletovem Atlantu

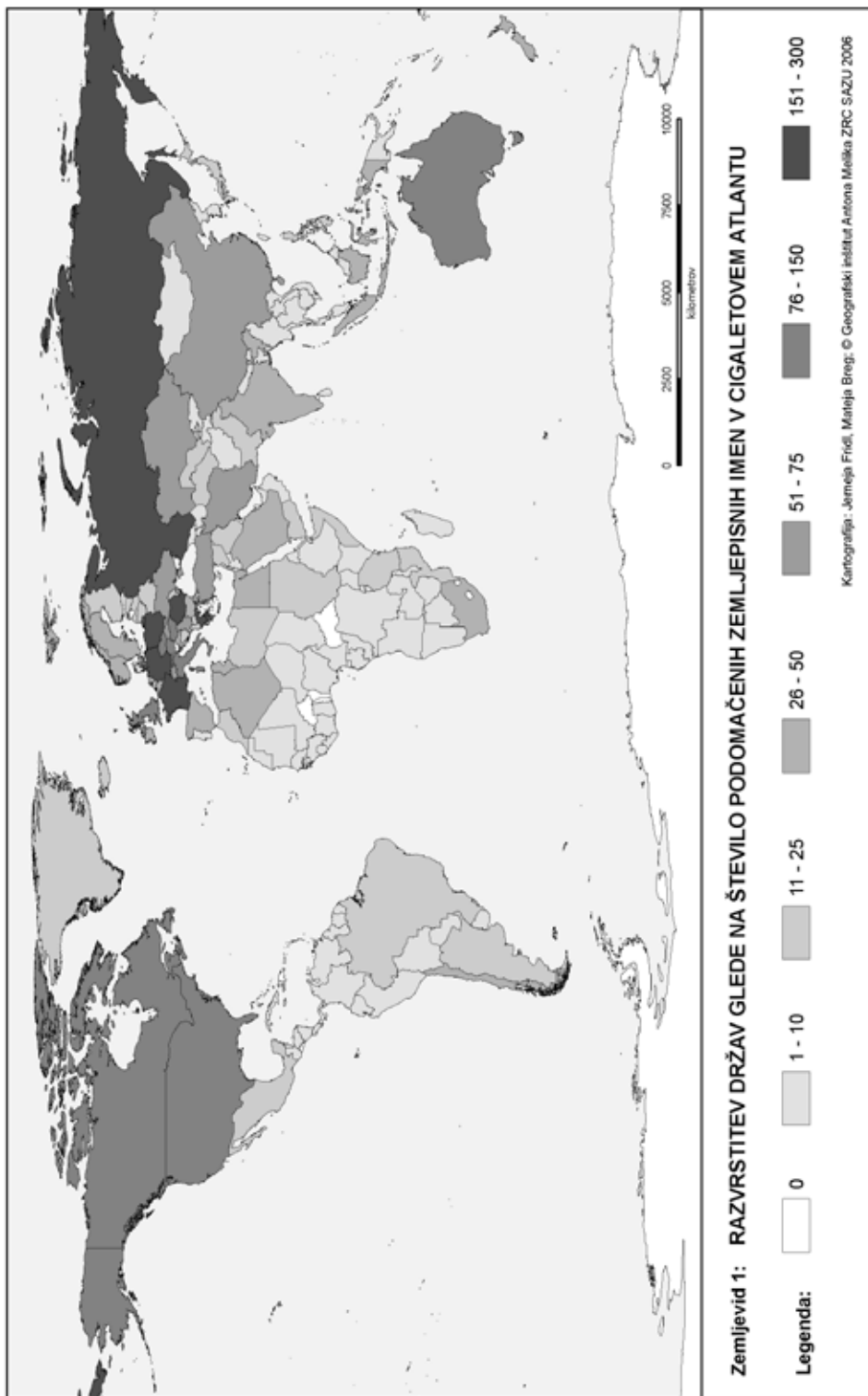
V Cigaletovem Atlantu je zelo pogosta obratna ali seznamna stava⁹¹, ki se pojavlja v pomembnih deležih pri podomačenih imenih kopenskih reliefnih oblik, morskih hidronimov, otoških reliefnih oblik, zgodovinskih upravnih enot in kopenskih hidronimov. V zadnjih desetletjih je povsem izginila. Zlasti pri kopenskih reliefnih oblikah je precej primerov takšne obratne stave, pri kateri je na levi strani transkribirano lastno ime in na desni prevedeno občnoimensko ime. Značilni primeri so podomačena imena Ardene Gorovje za Ardennes/Plateau de l'Ardenne, Athabaska Jezero za Lake Athabasca, Balzus Reka za Río Balsas, Boni zaliv za Teluk Bone, Čepel otok za Csepel-sziget. Prevedena podomačena imena so v opazni prevladi le pri morskih hidronimih in naravnih pokrajinah, v rahli prevladi pa pri upravnih enotah in zgodovinskih upravnih enotah. Značilni primeri so Balearski otoci za Islas Baleares/Illes Balears, Bandsko morje za Laut Banda, Bassov preliv za Bass Strait in Českomoravska višava za Českomoravská vrchovina. Transkribirana imena prevladujejo pri naseljih, zgodovinskih naseljih in državah (npr. Andaluzija za Andalucía, Ark za Arc, Asunsion za Asunción, Braganza za Bragança), prilagojena imena pa pri državah; precej jih je tudi pri kopenskih hidronimih in upravnih enotah (npr. Ander za Ándros, Bolgarska Morava za Južna Morava, Damara za Damaraland,

⁹¹ Drago Kladnik: Tuja zemljepisna imena v slovenskem jeziku; razvojni vidiki in problematika njihove rabe, str. 390.

Florenca za Firenze, Moguč za Mainz, Sara za Sarre/Saar, Sevra Nanteza za Sèvre Nantaise). Omeniti velja še večbesedna podomačena imena s prevedenim občnoimenskim delom na levi strani in transkribiranim lastnoimenskim delom na desni. Najbolj pogosta so pri zgodovinskih naseljih, obalnih reliefnih oblikah in otoških reliefnih oblikah. Značilni primeri so Gorovje Taver za Toros Dağları, Gradišče Mnih za Mnichovo Hradiště, Nos Landsend za Land's End in Otok Antikosti za Île d'Anticosti. Precej je tudi večbesednih imen, pri katerih je najprej naveden preveden del imena, ki označuje vrsto objekta, temu pa sledi originalno lastno ime (npr. Gora Ruapehu za Mount Ruapehu, Morje Halmahera za Laut Halmahera, Nos Hoorn za Cabo de Hornos, Nos Promontore za Rt Kamenjak).

Za Cigaletov Atlant sta značilna še dva arhaična načina podomačevanja. Pri prvem podomačenem večbesednem imenu je najprej navedeno originalno lastno ime, ki mu na desni strani sledi preveden občnoimenski del imena (npr. Bajkal Jezero za ozero Bajkal/Dalai-Nur, Batu otoci za Kepulauan Batu, Bents Trdnjava za Bents Fort, Ten Degree kanal za Ten Degree Channel, Mask Jezero za Lough Mask, Matese Gore za Monti Matese, Melville otok za Melville Island), pri drugem večbesednem imenu pa je lastno ime na levi strani transkribirano,

sledi pa mu preveden občnoimenski del (npr. Isar Fjord za Ísafjarðardjúp, Jablonka Prelaz za Jablunkovský průsmyk in Olimp Gora za Óros Ólimbos).

Na težavno delo pri snovanju Atlanta opozarjajo razmeroma številni neenotni zapisi istih pojavov. Tega sta kriva zlasti intuitivni pristop in zamudna litografska tehnologija, ki Cigaletu nista omogočala bolj dosledne rabe in kontrole, deloma pa so nedoslednosti posledica njegovih spremenjenih pogledov v slabem desetletju nastajanja Atlanta. Tako se npr. za Ardene pojavijo zapisi Ardene Gorovje, Ardenske gore in Ardenski gozd, za Šrilanko oziroma Cejlon zapisa Ceilon (Selan ali Sinhala Diva) in Ceylon, za Tokio Jeddo in Jedo, za Michigansko jezero Michigansko Jezero in Mičigansko jezero ter za Moldavijo Moldavija, Moldova (Multanija) in Moldavska. Morda še najbolj značilen je zapis imena Haiti, ki se v Atlantlu pojavi trikrat, vsakič drugače: Haiti, Hajti in Hajty.

Čprav nekatera takratna zemljepisna imena v sodobnosti zvenijo nenavadno ali celo smešno, je Cigale opravil izjemno delo, saj je številna tuja imena s prevodi in podomačitvijo prvič sistematično vpeljal v slovenski jezik. Nikakor ni mogoče spregledati njegovega kritičnega pristopa, saj je v Atlantlu nakazal nekatere izredno dobre rešitve, ki so bile pozneje zlasti pod vplivom ruščine in srbohrvaščine izmaličene. Tako je npr. za nekatere pokrajine na Antarktiki in Arktiki, pa tudi na območju Avstralije uporabil slovenski občnoimenski izraz dežela (npr. Wilkezova dežela na Antarktiki, Washingtonova dežela na Grenlandiji, Van Diemenova dežela ali Tasmanija v Avstraliji), ki smo ga na naših zemljevidih do pred kratkim po srbohrvaškem vzoru zapisovali kot zemlja, v nekaterih atlasih pa ta oblika še kar vztraja.⁹²

5.2. Zemljepisni atlas za ljudske šole

Kar nekaj časa je minilo do izida naslednjega atlasa sveta v slovenskem jeziku.⁹³ Redakcije imen v Haardtovem atlasu, ki je izšel leta 1883, se je najprej lotil primorski geograf in zgodovinar Simon Rutar, vendar pristojno ministrstvo njegovega dela iz leta 1896 zaradi fonetičnega zapisa zemljepisnih imen ni odobrilo. Ker Rutar tega ni želel popraviti, je atlas čez nekaj let izšel v dodatni predelavi Frana Orožna. Podrobno je obdelana 2. izdaja Haardtovega atlasa iz leta 1902, delovno imenovana Orožnov šolski atlas.⁹⁴ Založnik je bila založba Ed. Hölzel z Dunaja. Ed. je okrajšava za Eduard, kot je bilo ime moravskemu založniku iz takratnega Olmütza, zdajšnjega Olomouca, ki je leta 1861 težišče svojega delovanja prenesel na Dunaj, kjer je ustanovil geografski inštitut in založbo.⁹⁵

Fran Orožen (1853–1912) je bil zgodovinar in geograf. Poleg atlasa je pripravil še nekaj stenskih zemljevidov, njegovo najpomembnejše zgodovinsko delo pa je Vojvodina Kranjska (I.–II., 1901/02). Bil je tudi prvi načelnik osrednjega odbora Slovenskega planinskega društva in prvi predsednik društva slovenskih profesorjev.⁹⁶

Atlas majhnega formata (25,5 x 16 cm) sestavlja 14 barvnih zemljevidov, natisnjenih v litografski tehniki. Zemljevidi so vsebinsko razvrščeni od znotraj navzven, torej od domače pokrajine k bližnjim in nazadnje oddaljenim tujim deželam.

Na začetku atlasa je krajši uvod, v katerem prireditelj razloži temeljne kartografske pojme. Posebno pozornost namenja ponazarjanju reliefa ali pridviga, kot ga tudi imenuje, s črtkami, s katerimi je ponazorjena izoblikovanost površja na zemljevidih. Prvi zemljevid z vrsto pri-

⁹² Prav tam, str. 196.

⁹³ Simon Rutar, Fran Orožen: Zemljepisni atlas za ljudske šole s slovenskim učnim jezikom. Ed. Hölzel, Dunaj, 1899.

⁹⁴ Fran Orožen: Zemljepisni atlas za ljudske šole s slovenskim učnim jezikom. Ed. Hölzel, Dunaj, 1902.

⁹⁵ Medmrežje: <http://www.hoelzel.at/unternehmen/unternehmen02.html> (9. 8. 2006).

⁹⁶ Veliki splošni leksikon v osmih knjigah. Uredila Marija Javornik. DZS, Ljubljana, 1997–1998, str. 3059.

merov ponazarja temeljne pojme za razumevanje zemljevidov. V uvodu je dodan tudi krajši opis Ljubljanskega barja, ki je prikazano na drugem zemljevidu s tremi izseki s skupnim naslovom Okolice Ljubljane, Gorice in Trsta v merilu 1 : 200.000. Z vidika podomačenih tujih zemljepisnih imen sta zaradi podrobnosti pomembna izseka okolice Gorice in Trsta; na obeh so zapisana izključno slovenska imena. Le v posameznih primerih so za slovenskimi imeni z manj krepkimi črkami v oklepajih napisana imena v tujem jeziku: Trieste za Trst, Muggia za Milje, Barcola za Barkovlje, Grignano za Grljan in Servola za Ščedna.⁹⁷

V nadaljevanju Orožnovega šolskega atlasa se zvrstijo še naslednji zemljevidi:

- Kranjsko in Primorsko (Trst, Gorica-Gradišče in Istra) (Goro in vodopisni zemljevid) v merilu 1 : 1.000.000;
- Kranjsko in Primorsko (Trst, Gorica-Gradišče in Istra) v merilu 1 : 1.000.000;
- Avstrijske planinske dežele v merilu 1 : 2.500.000 z izseki Dunajska okolica, Okolica Semmeringa in Brennerska okolica v merilu 1 : 500.000;
- Avstrijsko – Ogerska (Goro in vodopisni zemljevid) v merilu 1 : 5.000.000 z izsekom Kotorski zaliv v merilu 1 : 1.000.000;
- Avstrijsko – Ogerska v merilu 1 : 5.000.000;
- Srednja in južna Evropa v merilu 1 : 12.000.000;
- Evropa v merilu 1 : 22.000.000;
- Azija (Politični pregled) v merilu 1 : 50.000.000 z izsekom Korea in Japan v merilu 1 : 25.000.000;
- Afrika (Politični pregled) v merilu 1 : 50.000.000 z izsekoma Nilovo deltasto ustje in gorenji Egipt v merilu 1 : 10.000.000 ter Gorenja-Guinea v merilu 1 : 25.000.000;
- Amerika (Politični pregled) v merilu 1 : 50.000.000 z izsekom Mejikansko višavje v merilu 1 : 5.000.000;
- Avstralija ino Polinezija v merilu 1 : 50.000.000;
- Polute z Zahodno in Vzhodno poluto v merilu 1 : 140.000.000, Severno in Južno poluto v merilu 1 : 230.000.000 ter azimutnim zemljevidom Severne polarne dežele v merilu 1 : 130.000.000.

Na obeh naravnogeografskih zemljevidih v rjavkasto-zelenkastih barvnih odtenkih so naselja zapisana le s začetnimi črkami, poudarek pa je na navajanju imen pokrajin, reliefnih oblik in hidronimov. Na naravnogeografskih zemljevidih so imena vodnih pojavov izpisana z modrimi črkami, kar povečuje njihovo sporočilnost. Na političnih zemljevidih barvni odtenki ponazarjajo politično členitev na države in upravne enote. Vodna imena so tako kot drugi poimenovani pojavi in objekti izpisana s črnimi črkami. Sicer pa je v celotnem atlasu za različne pomenske tipe zemljepisnih imen uporabljena enotna tipografija. Na političnih zemljevidih so imena naselij izpisana v celoti, ob njih je poudarek na navajanju imen političnih tvorb.

Vsa imena so zapisana le enojezično, tako da je za ugotavljanje njihove morebitne podomačenosti potrebno poznati njihove sodobne originalne zapise. Eno od redkih v oklepaju zapisanih imen je Petrograd pod Sankt Peterburg, kar naj bi pomenilo, da sta imeni alonima. V oklepaju so zapisani tudi nemški eksonimi Posen, Thorn, Hermannstadt in Kronstadt za sicer podomačena imena poljskih mest Poznanj (originalno Poznań) in Torun (originalno Toruń) ter romunskih mest Sibinj (originalno Sibiu) in Braševo (originalno Braşov). V oklepaju so še imena brazilskih mest Belem, Fortaleza in Recife, ki so zdaj uradna imena mest, nekoč imenovanih Pará, Ceará in Pernambuco, zdaj imen brazilskih zveznih držav. Izgleda, da so proti koncu 19. stoletja ta mesta zamenjala imena, po 2. svetovni vojni pa so se znova vrnila k izvornim oblikam imen.

⁹⁷ Drago Kladnik: Tuja zemljepisna imena v slovenskem jeziku; razvojni vidiki in problematika njihove rabe, str. 197.

Ker je atlas namenjen šolski rabi, gostota imen na zemljevidih ni posebno velika in pokrajinska imena so lahko zapisana z razmeroma velikimi in razpotegnjenimi črkami. Atlas nima imenskega kazala, zato števila v njem zapisanih zemljepisnih imen ni mogoče natančno določiti. Jasno pa je, da ob veliki stopnji podomačevanja število vseh različnih imen ne presega vrednosti 5000.

Nekdanji profesor metodike pri pouku geografije na Oddelku za geografijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani Jakob Medved⁹⁸ ugotavlja, da so v podomačeni obliki zapisana v glavnem vsa zemljepisna imena, ki jih prevajajo tudi Nemci, medtem ko je večina drugih zemljepisnih imen praviloma zapisana v izvorni obliki. Pri podomačevanju zalivov, morij, polotokov in otokov je bil Orožen izredno dosleden, ne glede na različna jezikovna območja. Precej drugačne kriterije uporablja pri krajevnih imenih, saj sprejema vrsto nemških imen, npr. Lissabon, Turin, ali pa jih poskuša podomačiti, npr. Napulj⁹⁹, Milan. Pri pisavi angleških, francoskih in španskih imen obdrži v celoti nemške kriterije, razen redkih izjem, npr. Novi Jork. Vsa slovanska imena so zapisana v podomačeni obliki. Ob tem je Medved zapisal še naslednje: »Z Zemljepisnim atlasom za ljudske šole s slovenskim učnim jezikom je Orožen dosegel velik napredek, zlasti v metodičnem pogledu, ki ga vse do danes še nismo presegle. Pri pisavi tujih zemljepisnih imen je obdržal enaka načela. Dosledno sloveni nemška in slovanska geografska imena, medtem ko francoska, angleška, portugalska, španska in nekatera madžarska imena piše v izvorni obliki.«¹⁰⁰

Medved je z nemškimi kriteriji pri pisavi krajevnih imen najbrž mislil, da so praviloma zapisana v originalni obliki, kar velja tudi za italijanska naselbinska imena. Težko se je strinjati z njim, da so podomačena vsa slovanska zemljepisna imena, saj so mnoga ruska imena zapisana v originalni obliki, ki je ni bilo potrebno podomačevati, npr. Smolensk, Simbirsk, Saratov, Jakutsk, pa tudi nekatera imena na zahodu današnje Poljske so zapisana v nemški jezikovni različici, npr. Glogau za Głogów, Opeln za Opole in Stettin za Szczecin.¹⁰¹

Dejstvo pa je, da v Orožnovem atlasu skorajda ni diakritičnih in naglasnih znamenj ter posebnih črk. Še največ, kar najdemo v njem, so črke á, ö, ü, ô, é in ś, npr. pri imenih Paraná, Köln, Würzburg, Dar-Fôr (za pokrajino Darfur v Sudanu) in Zamość.

V večbesednih podomačenih zemljepisnih imenih Orožen še vedno razmeroma pogosto uporablja seznamno stavo, npr. Amadej jezero za Lake Amadeus v Avstraliji, Atlas gorovje za pogorje Atlas na severozahodu Afrike, Austral otoki za Îles Tubuaï/Îles Australes v Francoski Polineziji, Balleny otoki za Balleny Islands v bližini Antarktike, Carisco draga za Baie do Corisco v Gvinejskem zalivu, Čad jezero za izginjajočo afriško vodno gmoto Lac Tchad/Lake Chad/Bahr as Salam. Za slednjega navaja tudi alonim Čadsko jezero.

Tudi sicer so nepoenoteni zapisi imen za isti geografski pojav razmeroma pogosti, npr. Bismarckovo otočje in Bismarkovo otočje za Bismarck Islands severno od Nove Gvineje, Bolsensko jezero in Bolzensko jezero za italijansko Lago di Bolsena ter Belgrad in Beligrad za glavno mesto Srbije.

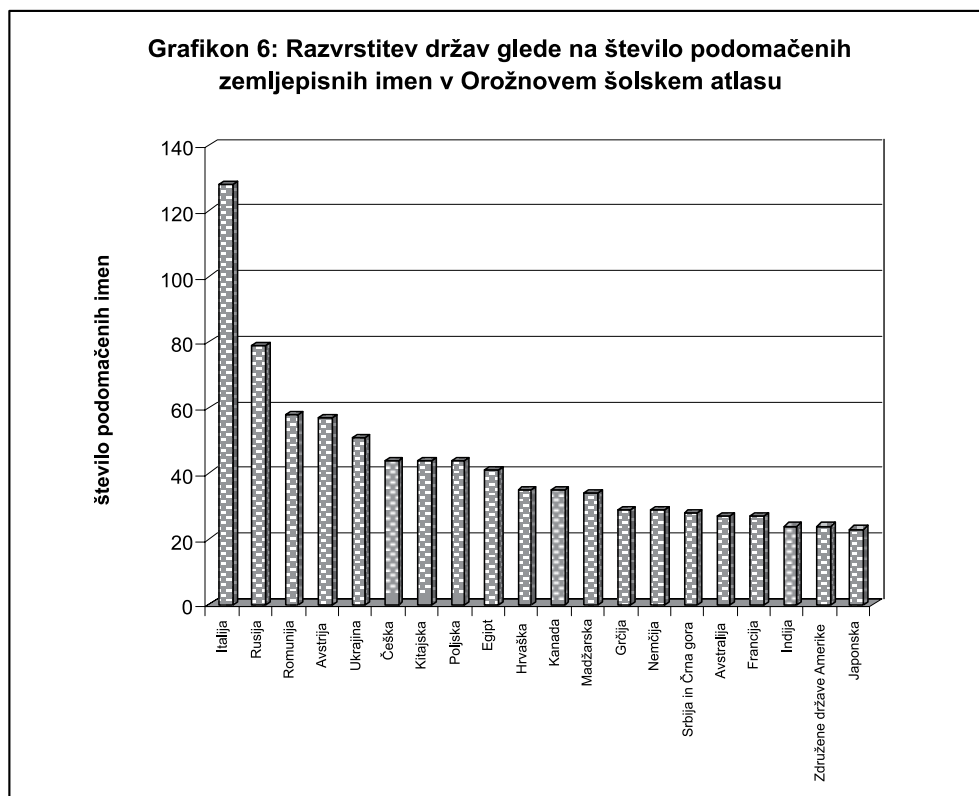
Tako kot Cigale Orožen še vedno uporablja občnoimenski pojem dežela namesto pozneje uveljavljenega zemlja: Baffinova dežela za Baffin Island oziroma Baffinov otok, Bankova dežela za Banks Island oziroma Banksov otok, Princa Alberta dežela za Prince Albert Peninsula in Viktorijina dežela za Victoria Island oziroma Viktorijin otok v Kanadskem arhipelagu, Enderby dežela za Enderby Land in Viktorijina dežela za Victoria Land na Antarktiki ter Franc

⁹⁸ Jakob Medved: O načelih za pisavo tujih geografskih imen, str. 14–17.

⁹⁹ V resnici je zapisano Napolj.

¹⁰⁰ Jakob Medved: O načelih za pisavo tujih geografskih imen, str. 15.

¹⁰¹ Drago Kladnik: Tuja zemljepisna imena v slovenskem jeziku; razvojni vidiki in problematika njihove rabe, str. 198.

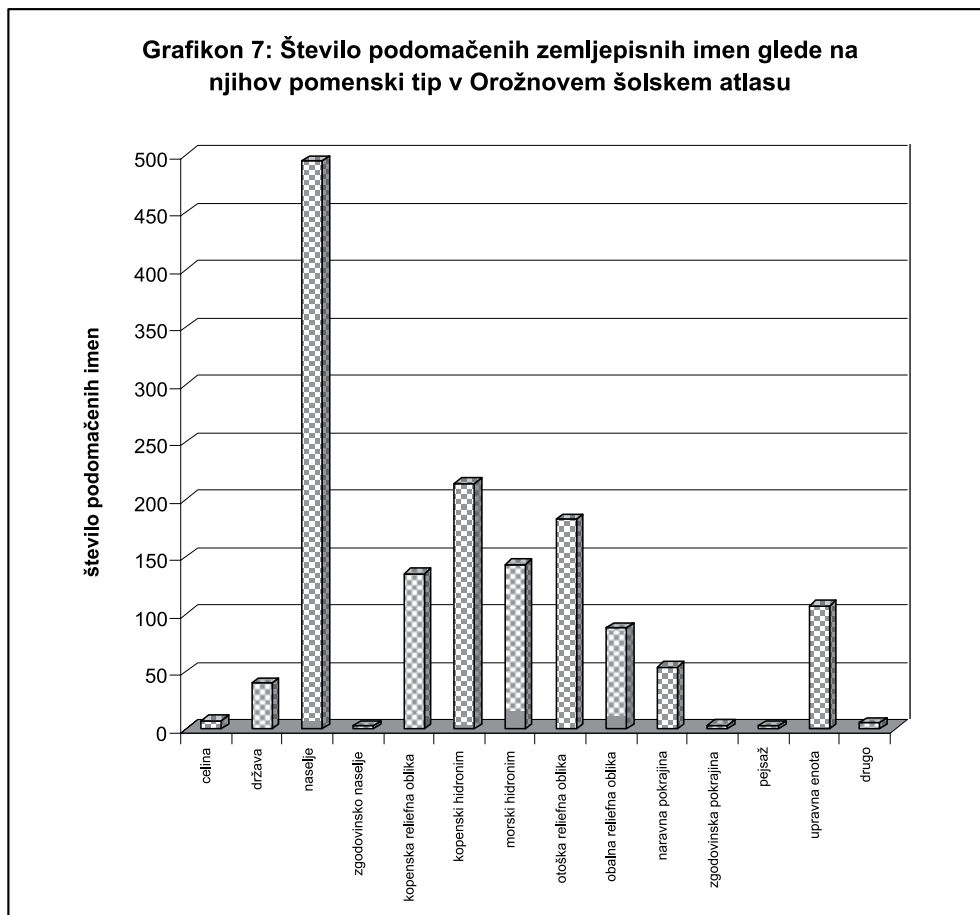

Jožefova dežela za zemlja Franca-Iosifa globoko v osrčju Arktičnega oceana; vendar za Tierra del Fuego na jugu Južne Amerike je zapisano ime Ognjena zemlja.

Orožen še vedno domači mnoga imena na Hrvaškem, npr. Baker, Karlovec, Sisek in Osek, ne pa kot Cigale tudi v Srbiji, kjer so uporabljene izvirne oblike imen, npr. Kruševac, Leskovac, Šabac. Za imena pokrajini pogosto uporablja oblike v srednjem spolu, npr. Angleško, Bengalsko, Würtemberško, čeprav to ni pravilo, saj imamo tudi ženskospolne oblike Mongolija, Moldavija, Vlaška. Namesto izraza ocean še vedno uporablja izraz morje: Atlantsko morje, Indiško morje, Severno ledeno morje, Veliko ali Tiho morje. Naj izpostavim še nekaj nenavadnih oblik podomačevanja: Akabah za jordansko pristanišče Al 'Aqabah (zdaj ga slovenimo v Akaba), Aljaška za ameriško zvezno državo Alaska (zdaj Aljaska), Aluta za romunsko reko Olt, Amazonski veletok za Amazonas/Solimões (zdaj Amazonka), Bitolia za makedonsko mesto Bitola oziroma Bitolj, Puščava Sahara¹⁰² za Šahrā' in Rtič 3 Pointe za južnoameriški Cabo Tres Puntas.

Vsega skupaj je podomačenih 1477 tujih zemljepisnih imen, od tega je nekaj deset alonimov. Glede na celotno število imen v atlasu je stopnja podomačevanja zelo velika. Zaradi evropocentričnega značaja zemljevidov je največ podomačenih imen iz Evrope, vendar se razmerje med Evropo in Azijo, celino, ki ji po številu podomačenih imen sledi, s Cigaletovih 1 : 3,9 zmanjša na 1 : 2,5. Z Antarktike je vsega 9 podomačenih imen. Zaradi številnih slovenskih imen v zamejstvu, je po številu podomačenih imen krepko na prvem mestu Italija, sledijo ji Rusija, Romunija, Avstrija, Ukrajina in Češka (zemljevid 2, grafikon 6). Sledi prva

¹⁰² V bistvu je to pleonazem Puščava Puščava.

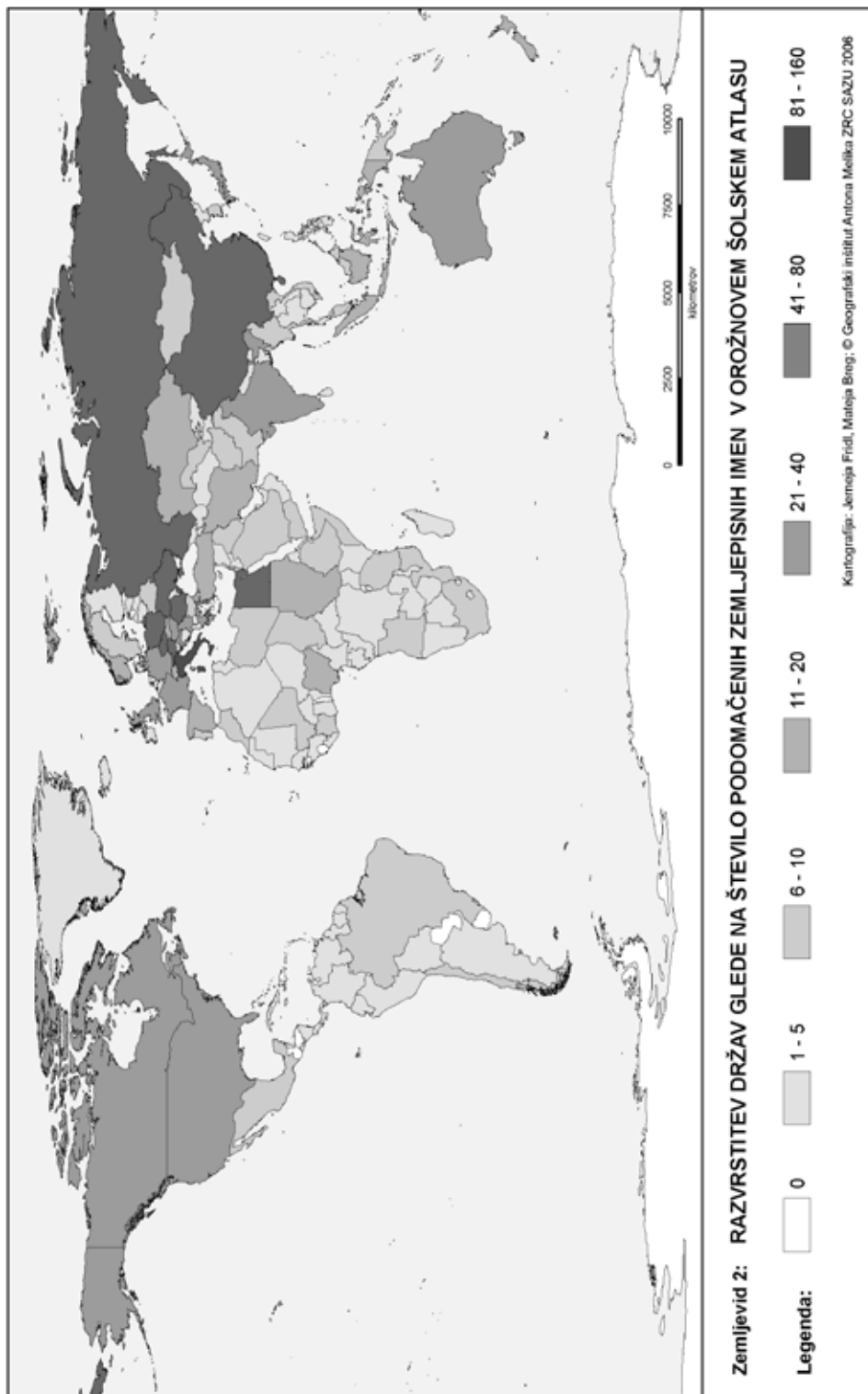
neevropska država, Kitajska, tik za njo je Egipt. Med njima je še Poljska, neposredno za Egiptom pa Hrvaška in za njo Kanada, vodilna ameriška država.

Glede na pomenski tip prevladujejo podomačena imena naselij (grafikon 7). Daleč zadaj so imena kopenskih hidronimov, ki so jim dokaj tesno za petami otoške reliefne oblike. Sledijo jim morski hidronimi, kopenske reliefne oblike, upravne enote in obalne reliefne oblike. Precej manj je podomačenih imen naravnih pokrajin, ki jih je le dobra desetina od vseh podomačenih imen naselij. Še manj, le 40, je imen držav, kar je zaradi takrat prevladujočih kolonialnih imperijev razumljivo.

5.3. Zemljepisni atlas za srednje in njim sorodne šole

Med svetovnimi vojnami so skromne šolske atlase pripravljale v glavnem hrvaške založbe. Kot učni pripomoček za spoznavanje sveta se je še najbolj uveljavil v hrvaščini ponatisnjen Kocenov geografski atlas.¹⁰³ Ni čudno, da je že kmalu po fašistični okupaciji Slovenije med 2. svetovno vojno svoj lonček pristavila znamenita italijanska kartografska hiša De Agostini iz

¹⁰³ Igor Vrišer: Uvod v geografijo. Oddelek za geografijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Ljubljana, 1987, str. 122.

Novare, ki je, ekspresno, še v letu razdelitve Slovenije med Nemčijo, Madžarsko in Italijo ter ustanovitve Ljubljanske pokrajine, izdala Zemljepisni atlas za srednje in njim sorodne šole.¹⁰⁴ V podnapisu k naslovu je navedeno, da ga sestavlja »56 zemljevidov k matematični, fizični, politični in gospodarski geografiji s 350 slikami v bakrotisku«. Med temi sicer črnobelimi fotografijami je veliko letalskih posnetkov. Ni kaj, priznati je treba, da je bil ta atlas velikega formata (33 x 24 cm) s svojo vsebinsko in grafično raznovrstnostjo velik dosežek kartografije sredi 20. stoletja in je v marsičem prekašal vse atlase, ki so v prvih desetletjih po 2. svetovni vojni izšli v takratni domovini Jugoslaviji. Kot odgovorna osebna je podpisan prof. dr. Luigi Visintin, znanstveni vodja Geografskega inštituta De Agostini. Slovensko izdajo je priredil Valter Bohinec s sodelovanjem geografov Cirila Bernota, Franceta Planine in Romana Savnika.

Valter Bohinec (1898–1984) je univerzitetni študij opravil na Dunaju, v Zagrebu, Neaplju, Heidelbergu in Ljubljani. Leta 1921 je doktoriral in postal prvi doktor na Geografskem inštitutu ljubljanske univerze. Sprva je bil asistent na geografskem oddelku, nakar je od leta 1926 poučeval na ljubljanskih srednjih šolah. V obdobju 1939–1965 je bil bibliotekar in višji znanstveni sodelavec na grafičnem in kartografskem oddelku Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani. V obdobju 1936–1942 je bil docent za regionalno geografijo na ljubljanski univerzi. Od leta 1950 je bil zunanji znanstveni sodelavec Inštituta za raziskovanje krasa SAZU, od leta 1969 pa do 1979 tudi zunanji znanstveni sodelavec Geografskega inštituta Antona Melika SAZU.¹⁰⁵ Pred osmimi desetletji je v prvi številki Geografskega vestnika objavil strnjen pregled razvoja slovenske geografije¹⁰⁶ in od takrat dalje še nimamo enakovrednega pregleda novejšega razvoja geografske misli na Slovenskem.¹⁰⁷ Za njim je ostala vrsta šolskih stenskih in priročnih zemljevidov, šolskih atlasov, stenskih zemljevidov Slovenije ter turističnih in avtomobilskih zemljevidov Slovenije z Istro. Neprecenljiv je bil njegov prispevek pri pripravi in izdelavi srednješolskih zemljepisnih učbenikov.

De Agostinijev šolski atlas sestavljajo naslednji zemljevidi (tematski zemljevidi, na katerih se zemljepisna imena ne pojavljajo v večjem številu, niso navedeni):

- Zahodna poluta v merilu 1 : 180.000.000;
- Vzhodna poluta v merilu 1 : 180.000.000;
- Arktične pokrajine v merilu 1 : 75.000.000;
- Antarktične pokrajine v merilu 1 : 75.000.000;
- Politična in prometnogeografska karta Zemlje v merilu 1 : 80.000.000;
- Fizična karta Evrope v merilu 1 : 25.000.000;
- Politična karta Evrope v merilu 1 : 25.000.000;
- Italija (fizična karta) v merilu 1 : 5.000.000;
- Italija (politična karta) v merilu 1 : 5.000.000;
- Alpe in severna Italija (fizična karta) v merilu 1 : 2.500.000;
- Alpe in severna Italija (politična karta) v merilu 1 : 2.500.000;
- Srednja Italija (fizična karta) v merilu 1 : 2.500.000;
- Južna Italija (fizična karta) v merilu 1 : 2.500.000;
- Srednja in južna Italija (politična karta) v merilu 1 : 2.500.000 z izsekoma Rima z okolico v merilu 1 : 250.000 in Vatikana v merilu 1 : 15.000;

¹⁰⁴ Luigi Visintin: Zemljepisni atlas za srednje in njim sorodne šole. Slovensko izdajo priredil Valter Bohinec s sodelovanjem Cirila Bernota, Franceta Planine in Romana Savnika. Istituto Geografico De Agostini, Novara, 1941.

¹⁰⁵ Milan Natek: Sedemdeset letnikov Geografskega vestnika in njegov prvi urednik dr. Valter Bohinec. Geografski vestnik 71. Zveza geografskih društev Slovenije, Ljubljana, 1999, str. 183.

¹⁰⁶ Valter Bohinec: Razvoj geografije v Slovencih. Geografski vestnik 1–1. Geografsko društvo v Ljubljani. Ljubljana, 1925, str. 1–24.

¹⁰⁷ Milan Natek: Sedemdeset letnikov Geografskega vestnika. str. 184.

- Pirinejski polotok v merilu 1 : 5.000.000;
- Španija in Portugalsko v merilu 1 : 5.000.000;
- Francija (fizična karta) v merilu 1 : 5.000.000;
- Francija, Belgija in Luksemburg v merilu 1 : 5.000.000;
- Britansko otočje v merilu 1 : 5.000.000;
- Velika Britanija in Irska v merilu 1 : 5.000.000;
- Srednja Evropa v merilu 1 : 5.000.000 z izsekom Porurja v merilu 1 : 500.000;
- Nemčija in sosednje države v merilu 1 : 5.000.000;
- Skandinavski polotok in pokrajine ob Baltiškem morju v merilu 1 : 7.500.000 z izsekom Islanda v merilu istem merilu;
- Skandinavske in Baltiške države v merilu 1 : 7.500.000 z izsekom Islanda v istem merilu;
- Rusija (fizična karta) v merilu 1 : 12.000.000;
- S.S.S.R., evropski del v merilu 1 : 12.000.000;
- Pokarpatje, Podonavje in Balkanski polotok v merilu 1 : 5.000.000 z izsekom območja Carigrada v merilu 1 : 250.000;
- Karpatsko-podonavske in balkanske države v merilu 1 : 5.000.000;
- Azija (fizična karta) v merilu 1 : 40.000.000;
- Azija (politična karta) v merilu 1 : 40.000.000;
- Italijanski Egejski otoki v merilu 1 : 5.000.000;
- Afrika (fizična karta) v merilu 1 : 40.000.000;
- Afrika (politična karta) v merilu 1 : 40.000.000;
- Libija v merilu 1 : 10.000.000;
- Italijanska vzhodna Afrika v merilu 1 : 10.000.000;
- Severna in Srednja Amerika (fizična karta) v merilu 1 : 40.000.000;
- Severna in Srednja Amerika (politična karta) v merilu 1 : 40.000.000 z izsekom pasu ob Panamskem prekopu v merilu 1 : 1.000.000;
- Južna Amerika (fizična karta) v merilu 1 : 40.000.000;
- Južna Amerika (politična karta) v merilu 1 : 40.000.000;
- Avstralija in Oceanija (fizična in politična karta) v merilu 1 : 40.000.000 z izseki Nove Zelandije v merilu 1 : 20.000.000, Havajskih otokov v merilu 1 : 7.500.000 in Tahitija v merilu 1 : 1.875.000.

Z analogno kartografsko tehnologijo pripravljene zemljevidi so grafično zelo nazorni.¹⁰⁸ Na naravnogeografskih zemljevidih je zelo plastičen učinek reliefa dosežen s kombinacijo ploskovnega barvanja višinskih pasov in črtkanja. Z naraščanjem nadmorske višine barvna lestvica postopoma prehaja iz zelenih prek rumenih v rjave odtenke. S stopnjevanjem intenzitete modre barve je prikazana tudi različna globina morij in oceanov. Barvne ploskve na političnih zemljevidih opredeljujejo politično pripadnost prikazanih ozemelj. Večja plastičnost reliefa je dosežena z uporabo črtk v podlagi barvnih ploskev. Vodna telesa na kopnem so obarvana modro, vendar so njihova imena zapisana v črni barvi, kar delno zmanjšuje preglednost, še zlasti, ker je tipografija nekoliko zapletena in zato slabše pregledna. Zapletenost povečuje več vrst črk za zapise različno velikih naselij. Sicer je tipografija v vsem atlasu enotna. Na naravnogeografskih zemljevidih zaradi manjše gostote imen, krajšanja imen naselij ter poudarjeno zapisanih reliefnih oblik in drugih naravnogeografskih pojavov napisi zelo dobro izstopajo, kar je z vidika šolske rabe pomemben metodološki dosežek. Manj pregledni so zaradi velike gostote imen naselij, ki se v ničemer ne razlikuje od zemljevidov za splošno rabo, politični

¹⁰⁸ Drago Kladnik: Tuja zemljepisna imena v slovenskem jeziku; razvojni vidiki in problematika njihove rabe, str. 203.

zemljevidi. Na regionalnih političnih zemljevidih je gostota imen še večja kot na političnih zemljevidih celin.

Kljub svoji odličnosti atlas nima imenskega kazala, zato skupnega števila v njem navedenih različnih zemljepisnih imen ni mogoče natančneje oceniti; vsekakor dosega vrednost več kot desettisoč enot. Vsa imena so zapisana izključno enojezično, torej so bodisi podomačena bodisi originalna. Stopnja podomačevanja se zmanjšuje s povečevanjem podrobnosti zemljevida. Največja je torej na preglednih zemljevidih sveta in celin, manjša pa na regionalnih zemljevidih. V oklepajih je zapisana politična ali upravna pripadnost določenega ozemlja, največkrat otočja, kaki državi.

V redkih primerih so v oklepajih zapisana imena naselij, vendar tovrstna raba ni poenotena. Tako je npr. na političnem zemljevidu severne in srednje Italije v oklepaju pod madžarskim mestom Pecs navedeno njegovo hrvaško ime Pečuh (morda se smatra tudi kot prevzeto v slovenščino), nedaleč stran pa je za takrat prav tako madžarsko mesto Subotica v oklepaju navedeno madžarsko ime Szabadka, za Novi Sad pa je madžarsko ime Ujvidek zapisano pod srbskim imenom brez oklepaja. Na političnem zemljevidu karpatsko-podonavskih in balkanskih držav je najprej navedeno mesto Pečuj (alonim!) in v oklepaju izvorno ime Pecs, obraten kriterij pa je uporabljen pri mestu v Egejski Makedoniji Edessa, kjer originalnemu imenu sledi v oklepaju slovansko ime Voden. Mesto Carigrad je praviloma zapisano v oklepaju za originalnim imenom Istanbul. Na obeh zemljevidih Azije so npr. v oklepaju zapisana imena Sundsko morje, Jeso (tudi Yezo) in Karafuto kot alonimi za Floreško morje, Hokkaido in Sahalin, na obeh zemljevidih Evrope pa je v oklepaju zapisano ime Mala Sirta kot alonim za Gabeški zaliv. Na zemljevidu Libije je za originalnim imenom Hamada el Homra v oklepaju zapisano še podomačeno ime Rdeča hamada. Na istem zemljevidu so kot alonimi v oklepajih zapisana tudi imena ljudstev Tebu ali Teda za Tibbu, Teda za Kanuri in Berberi za Zueia.¹⁰⁹

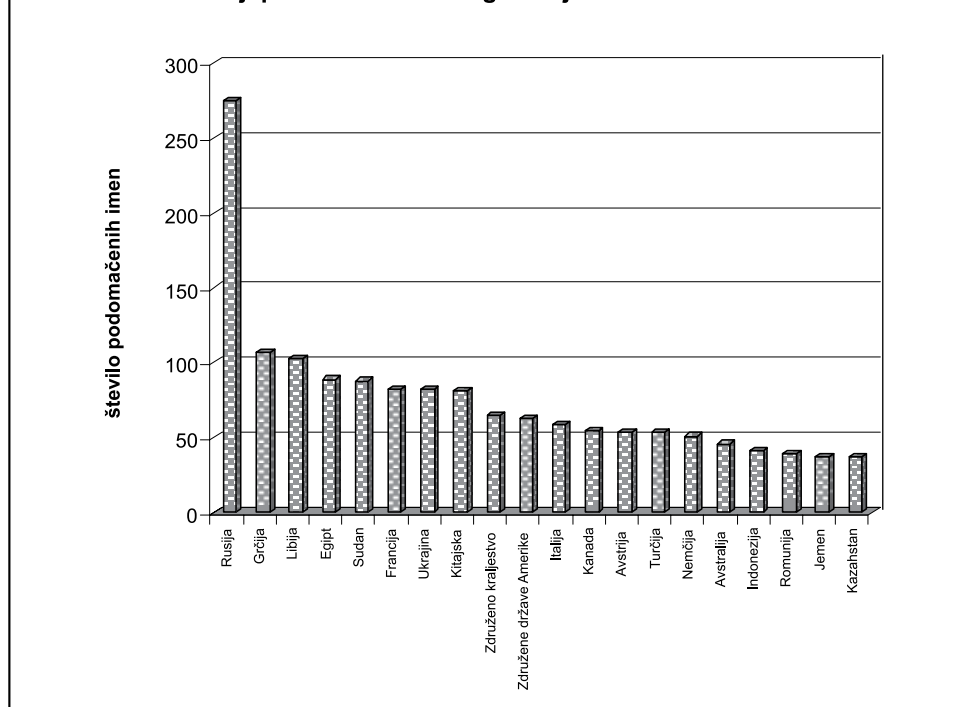
Nabor diakritičnih znamenj je razmeroma skromen, več je naglasnih znamenj. Na dlani je, da se je v primerjavi s predhodnimi atlasi število diakritičnih znamenj povečalo predvsem zaradi standardizacije zapisovanja zemljepisnih imen v Skandinaviji, Romuniji in na Poljskem, zato so uporabljene npr. črke â, ț, ș, ç, î, ú, ñ; romunski latinični črki ț, ș, se prej še nista pojavljali. Arabska imena so bodisi podomačena skladno s kolonialno transkripcijo bodisi zapisana ob uporabi redkih naglasnih znamenj, npr. â, ê, î, û. Pojavljajo se tudi že opuščaji oziroma mehčaji⁴.

De Agostinijev šolski atlas vsebuje 2836 različnih podomačenih tujih zemljepisnih imen. V oči bode skoraj dosledna prepoved slovenjenja krajevnih imen in kopenskih hidronimov na ozemlju Italije. Med mesti sta bili redaktorju dovoljeni le dve podomačitvi, zapisani v obliki dvojnic: Benetke – Venezia in Rim – Roma. Težko je reči, ali gre za napako ali pa je Bohincu uspelo prelisičiti budno cenzorsko oko Geografskega inštituta De Agostini, vendar je ime Benetke brez italijanskega priveska navedeno le na zemljevidu Karpatsko-podonavske in balkanske države, kjer se pojavi na njegovem skrajnem zahodnem robu. Precej več podomačevanja je pri pokrajinskih in višinskih zemljepisnih imenih, npr. Emiljska nižina, Umbrijski Apenin, Bergamske predalpe, Grajske Alpe. Drugod je bila dovoljena bistveno večja stopnja podomačevanja, tudi na območju italijanske zaveznice Nemčije. Tako so na avstrijskem Koroškem po slovensko zapisana imena Celovec, Beljak, Šmohor, Velikovec, Železna Kapla, Drava, Labošnica, Krka, Zilja. Ob obeh zadnjemavedenih rekah je enakovredno vzdolž toka zapisano njuno nemško ime Gurk oziroma Gail.

Glavna slabost podomačevanja tujih zemljepisnih imen v De Agostinijevem šolskem atlasu je množica alonimov, ki so očitno nastali zaradi naglice pri njegovi pripravi. Ob bežnem

¹⁰⁹ Prav tam, str. 204.

Grafikon 8: Razvrstitev držav glede na število podomačenih zemljepisnih imen v De Agostinijevem šolskem atlasu

pregledu jih niti ne opazimo, ob podrobni primerjavi imen pa so precej moteči. Samo pri črki a so bile ugotovljene naslednje alonimske različice: Ålandski otoki in Otočje Åland, Alep, Aleppo in Haleb, Alžerija in Alžirija, Angleško in Anglija, Antiljsko morje in Karibsko morje, Antipodski otoki in Otoki Antipodov, Apatiti in Apatitovaja, Assuan in Asuan ter Atlantik in Atlantski ocean.

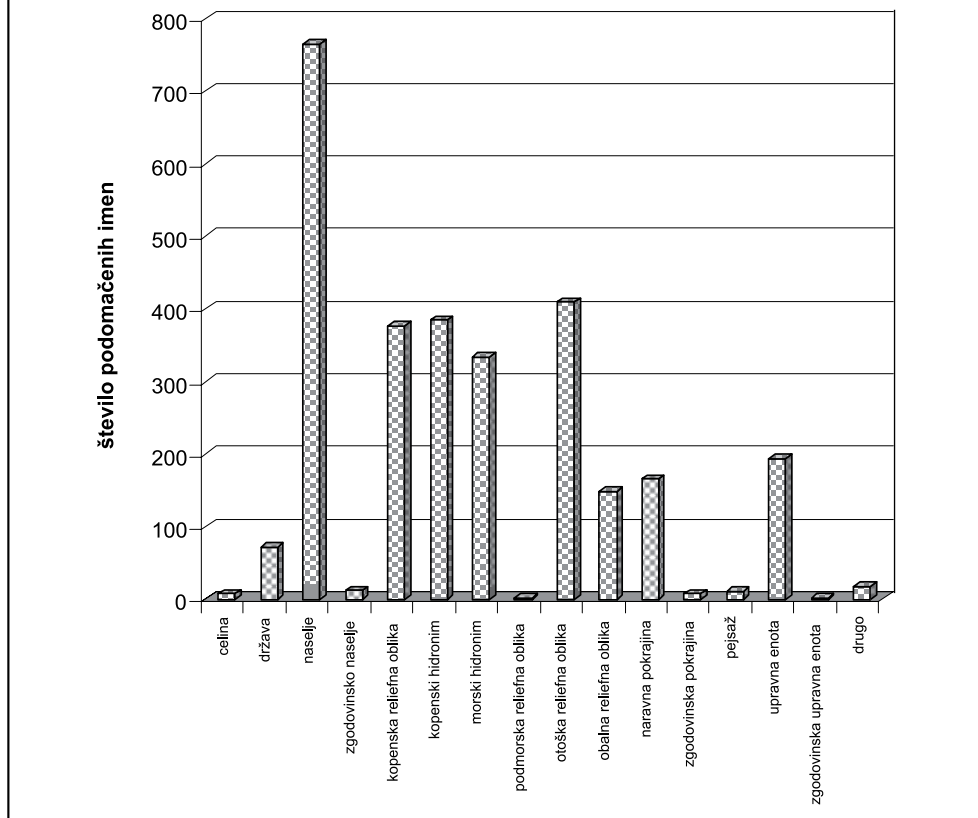
Bohinec v manjši meri še vedno uporablja seznamno stavo, še največkrat ob domačenju imen fjordov in otoških reliefnih oblik. Značilni primeri so Alta Fjord, Bokn Fjord, Oslo Fjord ter Karaganski otok¹¹⁰ in Bonin otoki.

Čas med svetovnjima vojnoma je v slovenski jezik vnesel številne srbizme, ki se jih po malem otepamo še dandanes. Zaradi prevajanja srbskih učbenikov¹¹¹ so k nam zašli tudi srbizmi v obliki zemljepisnih imen, praviloma prevzeti iz ruščine. Z njihovim zapisovanjem na zemljevide je bil Bohinec gotovo med najbolj zaslužnimi za njihovo uspešno ukoreninjenje. Ker so se pojavili v atlasih za šolajočo se mladino, so vplivali na mišljenjski vzorec še desetletja. Z Bohincem sta se namesto slovenskih občnoimenskih izrazov dežela in gozd dokončno uveljavila srbski izraz zemlja in češki les. Na zemljevidih De Agostinijevega šolskega atlasu so tako zapisana imena Arnhemova zemlja (Arnhem Land), Coatsova zemlja (Coats Land), Grahamova zemlja (Graham Land), Franc Jožefova zemlja (zemlja Franca-Iosifa), Ognjena zemlja (Tierra del Fuego), Pearyjeva zemlja (Peary Land), Severna zemlja (Severnaja zemlja) ter Bakonjski

¹¹⁰ Originalno rusko ime je ostrov Karaginskij, torej se je vmes vrnila še napaka.

¹¹¹ Npr. Todor Radivojević: Izvenevropski kontinenti za drugi razred meščanskih šol. Slovensko besedilo priredil P. Flerè. Založbe knjigarne Tome Jovanovića in Vujića Zeleni venac, Beograd, 1937.

Grafikon 9: Število podomačenih zemljepisnih imen glede na njihov pomenski tip v De Agostinijevem šolskem atlasu

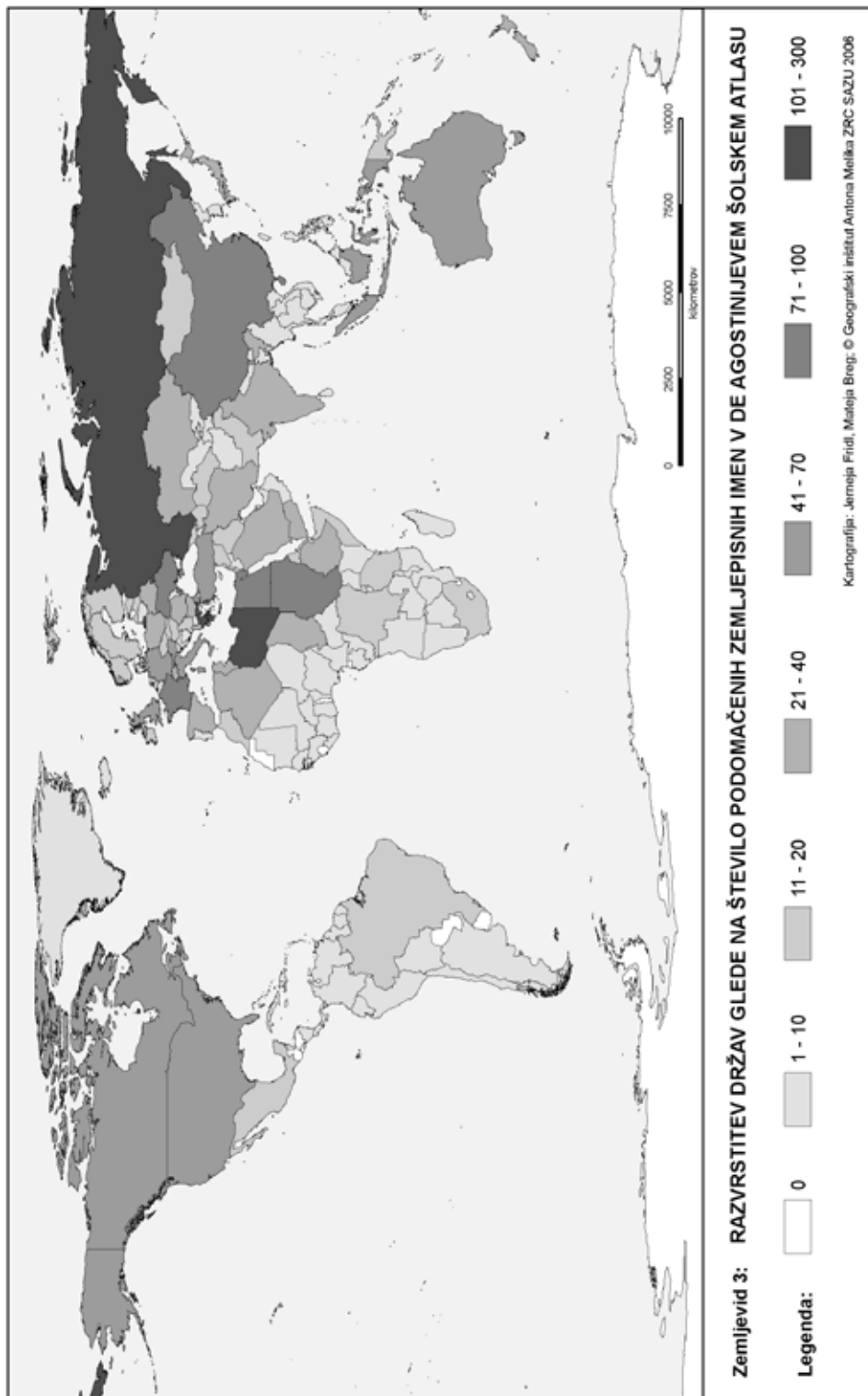
les (Bakony Hegyseg), Bavarski les (Bayerischer Wald), Češki les (Český les/Böhmerwald), Dunajski les (Wienerwald) in Frankovski les (Frankenwald).¹¹²

Čeprav redkeje, Bohinec podobno kot Cigale in Orožen pred njim, za imena pokrajin in držav še vedno uporablja imenske oblike v srednjem spolu, npr. Bavarsko, Brandenburško (tudi v alonimski različici Brandenburško), Češko, Dansko, Frankovsko, Kitajsko. Pod vplivom italijanskega izvirnika so »podomačena« številska imena v italijanskih kolonijah, zlasti v Etiopiji, npr. Adua za Adwa, Dire Daua za Dirē Dawa in Gondar za Gonder. Zanimivo je, da sta italijanski imeni za Tripoli, libijsko glavno mesto, takrat upravno središče, in Bengasi, drugo največje mesto v tej nekdanji italijanski koloniji, ostali nedotaknjeni, zapisani torej v italijanskem jeziku.

Bohinec je nekatera imena podomačil na neobičajen način. Značilni primeri so imena ganskega mesta Akkra (Accra)¹¹³, pogorja Apalachi (italijanska oblika imena za Appalachians/Appalachian Mountains), otočja Curili (italijanska oblika imena za Kuril'skie ostrova/Chisima Rettō),

¹¹² Drago Kladnik: Tuja zemljepisna imena v slovenskem jeziku; razvojni vidiki in problematika njihove rabe, str. 205.

¹¹³ Danes ga slovenimo v Akra.

reke Amazonas za južnoameriški veletok Rio Amazonas oziroma Rio Solimões. Ob nemškem imenu Graz na zemljevidu Evrope se na političnem zemljevidu Severna in srednja Italija pojavi podomačena oblika Gradez (!). Zanimive so nekatere pridevniške izpeljanke imen: Čudskoje jezero (napol podomačena oblika za rusko-estonsko Čudskoe ozero/Peipsi Järv), Alaskaški zaliv za Gulf of Alaska in Alaskaško gorovje za Alaska Mountains. Kot zanimivost naj bo omenjena še sočna medvojna podrobnost; enega izmed rečnih prekopov v Šleziji so namreč takrat poimenovali Adolf Hitlerjev prekop.

Čeprav je največ podomačenih zemljepisnih imen še vedno z območja Evrope, se je v primerjavi s predhodnikoma obzorje podomačevanja močno razširilo. Razmerje med Evropo in Azijo, celino, ki je po številu podomačenih imen na drugem mestu, je le še 1 : 1,6. Deloma je to tudi zaradi standardizacije zapisovanja imen v nekaterih evropskih državah, kar je imelo za posledico manj intenzivno podomačevanje kot v obeh starejših atlasih. Po številu podomačenih imen je Aziji zaradi podrobneje prikazanih italijanskih kolonij tesno za petami Afrika. Podomačena imena z drugih celin so številčno precej v ozadju; na Antarktiki jih je npr. 30.

Ker so ruska imena praviloma podomačena, je povsem razumljivo, da je daleč največ podomačenih tujih zemljepisnih imen z območja Rusije (zemljevid 3, grafikon 8). Daleč zadaj je na drugem mestu Grčija, tik za njo pa so razvrščene tri afriške države, Libija, Egipt in Sudan. Prva je temeljiteje obdelana kot italijanska kolonija, v drugih dveh pa je precej imen podomačenih zaradi angleške transkripcije. Na naslednjih dveh mestih sta evropski državi Francija in Ukrajina, ki jima sledi Kitajska, kjer so se imena v tistem času podomačevala s šumevci, saj pinjina še niso poznali. Z območja Italije je podomačenih vsega 59 (v glavnem naravnogeografskih) zemljepisnih imen, z območja Avstrije pa 54. Še nekoliko bolj zadaj, vmes je Turčija, je Nemčija z 51 podomačenimi zemljepisnimi imeni. Poljske, Češke in Madžarske ni več na seznamu dvajsetih najbolj zastopanih držav, Romunija je blizu repa, povsem na koncu pa se na njem na novo pojavita Jemen in Kazahstan.

Največ je podomačenih imen naselij (grafikon 9). Sledi dokaj izenačena skupina podomačenih imen otoških reliefnih oblik, kopenskih hidronimov, kopenskih reliefnih oblik in morskih hidronimov; vsak pomenski tip obsega približno polovico števila podomačenih imen naselij. Še bolj v ozadju so imena upravnih enot, naravnih pokrajin in obalnih reliefnih oblik. Število podomačenih imen neodvisnih držav se je povzpelo na 72.

Sklep

Cigale je v Atlantu¹¹⁴ ob Evropi enakomerno domačil zemljepisna imena z vseh koncev sveta. Po stopnji podomačevanja odstopa navzgor Oceanija z Avstralijo, navzdol pa Južna Amerika. Še izdatnejše podomačevanje so mu preprečili manj podrobni prikazi drugih celin na eni strani in skorajda popolno nepoznavanje notranjosti Afrike na drugi. Zelo podrobno se je lotil tudi podomačevanja imen na območju Arktičnega oceana, nekoliko manj pa z območja takrat bistveno bolj znanega Atlantskega oceana, kjer sta dobri dve petini podomačenih imen z območja Sredozemskega morja.

Orožen je v svojem šolskem atlasu¹¹⁵ zlasti zaradi manj podrobnih prikazov podomačil bistveno manj imen, četudi je stopnja podomačevanja v njem med vsemi primerjanimi atlasii v bistvu največja. V primerjavi s Cigaletovim Atlantom so z izjemo Evrope vse celine krepko

¹¹⁴ Atlant. Slovensko besedilo priredil Matej Cigale. V atlas vezana različica, hranjena v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani. Matica Slovenska, Ljubljana, 1869–1877.

¹¹⁵ Fran Orožen: Zemljepisni atlas za ljudske šole s slovenskim učnim jezikom. Ed. Hölzel, Dunaj, 1902.

nazadovale, še najbolj Oceanija in Severna Amerika. Po gostoti imen sta se Tihi in Indijski ocean izenačila, tako kot tudi Arktični in Atlantski ocean, pri katerem območje Sredozemskega morja prispeva skoraj tri petine podomačenih imen.

V De Agostinijevem šolskem atlasu¹¹⁶ je prvič nekoliko podrobneje prikazano in s podomačenimi imeni predstavljeno območje Antarktike. V primerjavi s predhodnikom so ob Evropi, ki ostaja v najvišjem gostotnem razredu, napredovale vse celine, razen Južne Amerike, ki je ostala na isti ravni, enaki ravni Antarktike. Opazno je zelo obsežno podomačevanje na območju Afrike, kar je tudi posledica podrobnejših prikazov te celine. V primerjavi z Orožnovim atlasom se je zelo povečalo podomačevanje na območjih Arktičnega in Atlantskega oceana: pri slednjem imena z območja Sredozemskega morja prispevajo več kot polovico kvote podomačenih imen. Številka 111 za podomačene hidronime na območju Sredozemskega morja je med vsemi preučenimi viri največja.

Dozdajšnje slovenjenje tujih zemljepisnih imen razkriva nekatere značilne faze, navezane na vpetost slovenskega ozemlja in slovenskega jezika v določeno časovno in politično okolje. Sprva so bile težnje podomačevanja v prvi vrsti panslovansko naravnane, saj so se številna zemljepisna imena na evropskih narodnostno mešanih območjih in v njihovi bližini, pa tudi marsikje drugod, praviloma zapisovala v kateremkoli slovanskem jeziku, pri čemer je še zlasti pomembna vloga češčine, slovaščine in poljščine.

Predstavniki tovrstnega uvajanja tujih zemljepisnih imen v slovenščino je bil Cigale s svojim Atlantom.¹¹⁷ Tako so npr. na ozemlju zdajšnje Romunije zapisana imena rek Aranjoš za Arieș, Beli Kriš za Crișul Alb in Borša za Brașul Borcea, pokrajina Dobrudža za Dobrogea ter naselji Blaževo za Blaj, Braševo za Brașov in Trgovišče za Țirgovișce, na ozemlju zdajšnje Madžarske so slovanska imena naselji Berinček za Mezőberény, Jager za Eger, Miškovec za Miskolc, Mošonj za Moson-magyaróvár in Novgrad za Nógrád, reke Brzi Kriš za Sebes-Körös ter zgodovinske pokrajine Jazigija za Jaszág, na ozemlju sodobne Nemčije pa imena krajev Bolegošt za Wolgast, Brunšvik za Braunschweig, Budišin za Bautzen, Čopava za Zschopau, Desov za Dessau, Draždane za Dresden ter Ljubek in Bukovec za Lübeck. Cigale se je pri podomačevanju očitno opiral na imenoslovje v čeških atlasih, ki so izšli sredi 19. stoletja, dobri dve desetletji pred Atlantom.¹¹⁸ Na to kažejo imena nekaterih večjih mest na jugu zdajšnje Nemčije, ki so očitno zapisana po češkem zgledu, vendar upoštevaje pravila podomačevanja češčine v slovenski jezik: Mnihov (češko Mnichov za München), Režno (češko Řezno za Regensburg), Norimberg (češko Norimberk za Nürnberg) in Pasov (enako kot češko za Passau).

Proti koncu 19. stoletja in v prvih desetletjih 20. stoletja je zaznati vpliv germanizacije. Germanizacija je bila seveda najmočnejša na narodnostno mešanih območjih vzdolž severne slovenske narodnostne meje, povsod drugje pa je do nemških zapisov imen bolj kot načrtno prihajalo zaradi takratnih upravnopolitičnih okoliščin. Značilen predstavnik tega obdobja je Orožnov Zemljepisni atlas za ljudske šole s slovenskim učnim jezikom¹¹⁹, ki mu Jakob Medved¹²⁰ očita pretirano rabo nemških kriterijev pri pisavi krajevnih imen. Z nemškimi kriteriji je najbrž mislil, da so imena nemških naselij praviloma zapisana v originalni obliki, očitno pa je opazil tudi rabo nemških imen na nenemškem nacionalnem ozemlju. Tako so npr. v oklepaju zapisani nemški eksonimi Posen, Thorn, Hermannstadt in Kronstadt za sicer podomačena imena poljskih mest Poznanj (originalno Poznań) in Torun (originalno Toruń) ter

¹¹⁶ Luigi Visintin: Zemljepisni atlas za srednje in njim sorodne šole. Slovensko izdajo priredil Valter Bohinec s sodelovanjem Cirila Bernota, Franceta Planine in Romana Savnika. Istituto Geografico De Agostini, Novara, 1941.

¹¹⁷ Atlant.

¹¹⁸ Zeměpisný atlas podle nejnovějších pramenů a pomůcek. Matica česká. Praha, 1842.

¹¹⁹ Fran Orožen: Zemljepisni atlas za ljudske šole s slovenskim učnim jezikom.

¹²⁰ Jakob Medved: O načelih za pisavo tujih geografskih imen.

romunskih mest Sibinj (originalno Sibiu) in Braševo (originalno Braşov). Več nemških imen je bilo prevzetih tudi na drugih območjih, npr. imena Lissabon za Lisboa, Turin za Torino, Napolj za Napoli in Milan za Milano.

Po 1. svetovni vojni in nastanku Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, pozneje Jugoslavije, je opazen močan vdor imen pod vplivom srbskega jezika, ki se je opiral na ruščino. Takrat se v učbenikih in atlasih namesto prej uveljavljenih izrazov dežela in gozd pojavita izraza zemlja in les. Na zemljevidih De Agostinijevega šolskega atlasa¹²¹ so tako zapisana imena Arnhemova zemlja (Arnhem Land), Coatsova zemlja (Coats Land), Grahamova zemlja (Graham Land) in Severna zemlja (Severna zemlja) ter Bakonjski les (Bakony Hegyseg), Bavarski les (Bayerischer Wald), Češki les (Český les/Böhmerwald), Dunajski les (Wienerwald).

V Bohinčevem povojnem šolskem atlasu¹²² je pod vplivom srbohrvaščine vrsta fonetičnih zapisov arabskih, iranskih, hindujskih, kitajskih in še nekaterih zemljepisnih imen, ki so se deloma uveljavila tudi v slovenskih učbenikih in geografski literaturi. Nekatera so še vedno slovenski eksonimi, npr. mavretanska pokrajina El Džuf za originalno El Djouf, alžirsko-malijska puščava Erg Šeš za Erg Chech, saudijska pokrajina Nedžd za Najd. Od takrat je tudi izraz Indokina, ki še vedno »uspešno« tekmuje s primernejšima slovenskima poimenovanjema Indokitajska oziroma Indokitajski polotok.

Dober dokaz za vdor srbizmov je preveden učbenik Izvenevropski kontinenti iz leta 1937, delo srbskega geografa Radivojevića.¹²³ V njem ob pravkar omenjenih imenih najdemo npr. še Satledž za pandžabsko reko Sutlej, Džamna za indijsko reko Yamuna, Džungarija za pokrajino v Sinkiangu Junggar Pendi, Kolumbija za severnoameriško reko Columbia River, Menam za tajsko reko Mae Nam Chao Praya¹²⁴, Port Artur za sodobni kitajski Lüshun, Šari za čadsko reko Chari, vendar na drugi strani jezero Tsad za Čadsko jezero, Chartum za Kartum, Chile za Čile, Colombo za Kolombo, Karachi za Karači. Podomačeni sta tudi mehiško mesto Mehiko in južnoafriško mesto Pretorija, ki ju drugje v taki obliki ni mogoče zaslediti, kar velja tudi za ime Njujork. Prav tako je podomačeno ime Filadelfija, ne pa npr. ime kanadskega otoka Nova Fundlandija, ki je predstavljen v originalni obliki New Foundland.

Tik pred 2. svetovno vojno in med njo se je pod vplivom De Agostinijevega šolskega atlasa¹²⁵ in časnikarstva, ki je izčrpno poročalo o dogajanjih v italijanskih kolonijah, povečal vpliv italijanskega jezika. Italijanska imena so bila še najbolj pogosto v rabi za geografske pojave in topografske objekte na območju zdajšnjih držav Libije, Etiopije in Somalije, deloma tudi Egipta in Sudana, kjer pa so pomešana z angleškimi imeni. Večina italijanskih imen je pozneje utonila v pozabo, nekaj pa se jih je vendarle ohranilo. Značilni primeri so v Libiji naselja Agedabia za Ajdābiyā, Augila za Awjilah, Bengasi za Binghāzī/Banghāzī, Bomba za Būmbah, Derna za Darnah, el Azizia za Al 'Azīzīyah, en Nofliā za An Nūwfalīyah, hribovje Auenat za Jabal al 'Awaynāt in upravna enota Cirenaića za Cyrenaica, v Etiopiji naselja Adua za Adwa, Belfodio za Bēlfodyo, Dire Dawa za Dirē Dawa, Gondar za Gonder, Lechemti za Nek'emte, Gorovje Ciokke za Choke in Jezero Regina Margherita za Ābaya Hāyk', ter v Somaliji za naselja Bender Beila za Bandarbeyla, Bereda za Bareeda, Brava za Baraawe, Chisimaio za Kismaayo, Hargeisa za Hargeysa, upravno enoto Nogal za Nugaal in obalno reliefno obliko Rt Guardafui za Raas Caseyr/Cap Gwardafuy.

¹²¹ Luigi Visintin: Zemljepisni atlas za srednje in njim sorodne šole.

¹²² Šolski atlas. 8. izdaja. Uredil Zvonimir Dugački, slovensko izdajo uredil Valter Bohinec. Učila. Zagreb, 1959.

¹²³ Todor Radivojević: Izvenevropski kontinenti za drugi razred meščanskih šol.

¹²⁴ Ime Menam se je še posebno trdovratno zakoreninilo, a je povsem zgrešeno, saj tajski občnoimenski izraz Mae Nam, podomačeno menam, pomeni reka!

¹²⁵ Luigi Visintin: Zemljepisni atlas za srednje in njim sorodne šole.

Summary

Historical Aspects of Domestic Standardization of Foreign Geographical Names

Drago Kladnik

Geographical place names, also called toponyms, identify geographical features and topographic objects. Each toponym is situated on a fixed point of the temporal axis and on precisely defined linguistic territory¹²⁶ (ŠIVIC-DULAR 1988, p. 55). Geographical onomastics relates to several disciplines, especially linguistics, geography, history, geodesy, and cartography.

Application of geographical names is a delicate subject. Since it may have a pronounced political connotation it has long been a subject of international interest, strengthening the role of international expert bodies such as the United Nations Group of Experts on Geographical Names (UNGEGN); established in 1959, this association supervises international activities in the field of geographical names.

The practice of domestic standardization of foreign geographical names has a long tradition. With the development of journalism and the need to report on current news foreign geographical names started to be cited more frequently at the turn of the 18th to the 19th century. Since there were few orthographic rules concerning proper names, especially foreign ones, it is hardly surprising that instead of firmly established linguistic standards there were numerous written variants, the practice of quoting, and (partial) domestic standardization; equally ambiguous was the use of capital letters. An instance of such domestic standardization is shown on the example of *Prijatelj* newspaper where domestic standardization was done in the dialect of Prekmurje, but under the influence of Hungarian spoken in the vicinity.

The usage of domestic standardization of foreign geographical names in Slovene atlases has been based on tradition of a century and a half. Still nonstandardized and inconsistent, it is left to individual judgement of more or less competent experts. Although these do rely on certain standards, as a rule these standards are not based on thorough knowledge of principles and traditional use of geographical names. This inconsistency is applied to school textbooks as well, which is certainly a setback and does not contribute to proper use of foreign geographical names.

Foreign geographical names, standardized for domestic use, were first systematically introduced in a textbook by Janez Jesenko.¹²⁷ His list of over one hundred such names certainly presented a solid base that was later put to good use by Matej Cigale in preparation of his *Atlant*.¹²⁸ One of the most important achievements of this first Slovene atlas was the use of some four thousand foreign geographical names, adapted for Slovene use by Cigale, on maps. Even though some may sound strange or even ridiculous to our contemporary ears Cigale had done an outstanding job in that he systematically introduced a great number of foreign names in Slovene translation and adapted to our standards. Using a critical approach, Cigale found some remarkably good solutions; later on, however, these were distorted particularly under the influence of Russian and Serbo-Croatian languages. *Atlant*, which had been published in instalments, each furnished with three maps, gradually fell into almost complete oblivion even in expert circles. In 2005, it was reproduced as facsimile.¹²⁹

Apart from modest school atlases, printed mostly by Croatian publishers, and those published by Italian cartographic and publishing company De Agostini during the Second World War, Slovenes had to wait for their own world atlas for a long time. This finally changed in 1972 when Mladinska Knjiga Publishing Company published *Veliki atlas sveta*¹³⁰ (Comprehensive World Atlas).

Fran Orožen¹³¹, who continued the work of Simon Rutar, was very consistent in domestic standardization of bays, seas, peninsulas, and islands, irrespective of linguistic areas in which they were situated. However, his criteria regarding place names were far less rigid and foreign geographical names were

¹²⁶ Alenka Šivic-Dular, *K normiranju slovenskih zemljepisnih imen*, p. 55.

¹²⁷ Janez Jesenko, *Zemljepisna začetnica za gimnazije in realke*.

¹²⁸ *Atlant*, 1869-1877.

¹²⁹ *Atlant* (facsimile), 2005.

¹³⁰ *Veliki atlas sveta*, 1972.

¹³¹ Fran Orožen, *Zemljepisni atlas za ljudske šole s slovenskim učnim jezikom*.

written rather inconsistently, which is also a characteristic of De Agostini's school atlas.¹³² Orožen also accepted a number of German names.

Editorial staff responsible for adapting geographical names to Slovene use in De Agostini's school atlas included Ciril Bernot, France Planina, and Roman Savnik, with Valter Bohinec who supervised the revision. Valter Bohinec had been clearly forbidden to use Slovene place names and continental hydronyms if they were situated in Italian territory. The only exceptions among town names were Venice and Rome, both of which were written in hyphenated pairs: Benetke – Venezia; Rim – Roma. Bohinec was allowed more freedom in adopting names of regions and elevations. A much higher degree of domestic standardization was allowed in other parts of the world, even in Germany that acted as Italian ally. Many names of settlements and rivers in Austrian Carinthia were thus written in Slovene. The principal flaw of De Agostini's school atlas domestic standardization is a number of allonyms which was obviously due to insufficient preparation time.

The sources cited above contain very different instances of domestic standardization of geographical names. This is a result of various factors: different criteria for standardization; different map scales; diversity of depicted geographical features and topographic objects; and, since allonym doubles are treated as individual examples of domestic standardizations, also different quality of atlases.

A close analysis of varying degrees of domestic standardization of foreign geographical names can reveal a number of things: linguistic peculiarities of the periods in which atlases had originated; editors' attitude to language; editors' experience; and editors' degree of respect for the work done by their predecessors and for international recommendations on the use of exonyms. The ratio of translated names gradually increased while the number of transcribed and adapted names decreased. Cigale's *Atlant* frequently contained reverse word order in domestic standardization of continental and insular relief configurations, historic administrative units, and land and sea hydronyms.

Slovene standardization of foreign geographical names brings to light certain characteristic features to which Slovene territory and language had been subjected in different time periods. Domestic standardization was initially connected with the idea of Pan-Slavism. As a result, many geographical names denoting areas of Europe with ethnically mixed populations, their vicinity, and even more remote regions, were generally written in any Slavic language; especially significant were influences of Czech, Slovak, and Polish languages.

German influences became more pronounced at the end of the 19th and in the first decades of the 20th centuries. Germanization was strongest in ethnically mixed areas along the northern Slovene ethnic border; if geographical names were written under the influence of German in other areas, this was more due to administrative and political circumstances of the time rather than any methodical principles.

After the formation of the Kingdom of the Serbs, Croats, and Slovenes, and later Yugoslavia, after the First World War there was an influx of Serbian terms which, in turn, were strongly influenced by Russian. Expressions like *zemlja* (denoting dirt in Slovene and country in Serbian) and *les* (meaning wood in Slovene and forest in Russian) replaced the traditional Slovene *dežela* (country) and *gozd* (forest).

Just prior to and during the First World War, and under the influence of De Agostini's school atlas and newspaper articles that profusely reported on events in Italian colonies, the importance of Italian language increased. Italian names were most often used to denote geographical features and topographic objects in territories of present-day Libya, Ethiopia, Somalia and, to a certain extent, in Egypt and Sudan; in the latter two, they were mixed with English names.

¹³² Luigi Visintin, *Zemljepisni atlas za srednje in njim sorodne šole*.

ZBIRKA ZGODOVINSKEGA ČASOPISA

Na upravi *Zgodovinskega časopisa* (SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, telefon +1 / 2411 200, e-pošta: info@zgodovinskicasopis.si) lahko naročite naslednje zvezke knjižne zbirke ZČ:

1. **Edvard Kardelj-Sperans in slovensko zgodovinopisje.** Zbornik razprav. 1980, 44 str. – **1,00 €**
2. Franc Šebjanič: **Šolnik in domoljub Adam Farkaš (1730–1786).** 1982 (ponatis 1999), 28 str. – **0,50 €**
3. **Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem.** Zbornik razprav. 1987, 134 str. – **3,00 €**
4. Dušan Kos: **Bela krajina v poznem srednjem veku.** 1987, 76 str. – **1,60 €**
5. Janez Cvirn: **Boj za Celje. Politična orientacija celjskega nemštva 1861-1907.** 1988, 88 str. – **2,00 €**
6. Predrag Belić: **Prva tri desetletja jezuitov in Slovenci (1546–1569).** 1989, 40 str. – **0,80 €**
7. Marta Verginella: **Družina v Dolini pri Trstu v 19. stoletju.** 1990, 36 str. – **0,80 €**
8. Rajko Bratož: **Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja.** 1990, 72 str. + pril. – **1,60 €**
9. Petra Svolfšak: **Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno.** 1991, 56 str. – **1,20 €**
10. Bogo Grafenauer: **Oblikovanje severne slovenske narodnostne meje.** 1994, 44 str. – **1,00 €**
11. Peter Štih: **Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem.** 1994, 266 str. – **6,00 €**
12. Rajko Bratož: **Bitka pri Frigidu v izročilu antičnih in srednjeveških avtorjev.** 1994, 48 str. – **1,00 €**
13. Miha Kosi: **Templarji na Slovenskem. Prispevek k reševanju nekaterih vprašanj srednjeveške zgodovine Prekmurja, Bele Krajine in Ljubljane.** 1995, 48 str. – **1,00 €**
14. Marjeta Keršič Svetel: **Češko-slovenski stiki med svetovnima vojnama.** 1996, 88 str. – **2,00 €**
15. Olga Janša-Zorn: **Historično društvo za Kranjsko.** 1996, 320 str. – **12,00 €**
16. Tamara Griesser Pečar – France Martin Dolinar: **Rožmanov proces.** 1996, 317 str. – **12,00 €**
17. Andrej Pleterski: **Mitska stvarnost koroških knežjih kamnov.** 1997, 60 str. – **2,00 €**
18. Rajko Bratož: **Grška zgodovina. Kratak pregled s temeljnimi viri in izbrano literaturo.** 1997, 268 str. – **razprodano**
19. Rok Stergar: **»Vojski prijazen in zaželen garnizon« : Ljubljanski častniki med prelomom stoletja in prvo svetovno vojno.** 1999, 88 str. – **3,00 €**
20. Peter Rustja: **Med Trstom in Dunajem. Ivan Nabergoj v avstrijskem državnem zboru (1873–1897).** 1999, 336 str. – **10,00 €**
21. Herbert Grundmann: **Zgodovinopisje v srednjem veku. Zvrsti – obdobja – posebnosti.** Prev. Janez Mlinar, 2000, 84 str. – **6,00 €**
22. Ivan Vogrič: **Slovenski književniki in 1 svetovna vojna.** 2001, 46 str. – **2,00 €**
23. Božo Repe: **Slovenci v osemdesetih letih.** 2001, 86 str. – **6,00 €**
24. Peter Rustja: **Otokar Rybář v dunajskem parlamentu. I. del.** 2001, 96 str. – **4,00 €**
25. Erik Dolhar: **Boj za slovenstvo Kanalske dolina. Od TIGR-a do volitev 1946.** 2002, 368 str. – **12,00 €**
26. Rajko Bratož: **Grška zgodovina. Kratak pregled s temeljnimi viri in izbrano literaturo.** (Druga, dopolnjena izdaja) 2003, 304 str. – **20,00 €**
27. Janko Pleterski: **Koroški plebiscit 1920. Poskus enciklopedične razlage gesla o koroškem plebiscitu / Kärntner Volksabstimmung 1920. Versuch einer enzyklopädischen Auslegung des Stichwortes »Kärntner Volksabstimmung«.** 2003, 64 str. – **3,00 €**
28. Peter Rustja: **Otokar Rybář v dunajskem parlamentu II. del.** 2003, 376 str. – **14,00 €**
29. **Regionalni vidiki slovenske zgodovine.** 2004, 176 str. – **8,00 €**
30. Janez Cvirn: **Boj za sveti zakon.** 2005, 111 str. – **10,00 €**
31. **Zwittrov zbornik.** 2006, 95 str. – **10,00 €**
32. **Mitsko in stereotipno v pogledu na slovensko zgodovino.** 2006, 369 str. – **12,50 €**
33. **Rajko Bratož, Rimska zgodovina I.** 2007, 528 str. – **48 €**

Chinyun Lee

Avstrijski pomorski razvoj v Vzhodni Aziji 1869–1914*

UDC 355.48(436–89:5–11)18/19"

LEE Chinyun, Assistant Professor of the Department of History at National Chi Nan University, 1 University Rd., Puli, Nan-tou, Taiwan 54561, chinylee@ncnu.edu.tw

Austrian Maritime Development in East Asia: 1869–1914

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 61/2007 (136), No. 3–4, pp. 467–489, notes 144

Language: En. (Sn., En., Sn.)

Key Words: Austrian Lloyd, East Asia

The article describes how Trieste developed its maritime power in the Orient during the late Habsburg Empire. Austrian Lloyd had invested in the building of the Suez Canal and opened up its shipping lines to India, China and Japan. Before the opening of the Suez Canal, Pasquale Revoltella drafted a plan for the Far Eastern lines. But the actual extension of these lines proved to be quite slow: India (1869), Hong Kong (1880), Shanghai (1892) and Kobe (1893) which Lloyd regarded as an important achievement. In 1912, Austrian Lloyd finally inaugurated the high-speed »Eillinie« line between Trieste and Shanghai. Coffee and cassia were two important goods in this line. Trieste was able to attract coffee imports not only from South Asia, but also from Singapore and Philippines. Cassia, from South China, offers another example of Trieste competition with Hamburg. Trieste-Kotor (Cattaro, in Montenegro) and Trieste-Bombay were the two most profitable lines. But in East Asia, Lloyd's performance was not successful and (most probably) more Austrian products arrived in China via Hamburg. This failure was due to various internal problems and the stagnation of Trieste.

Author's Abstract

UDK 355.48(436–89:5–11)18/19"

LEE Chinyun, Chinyun Lee, izredna profesorica na Oddelku za zgodovino Nacionalne Chin Nan University, 1 University Rd., Puli, Nan-tou, Taiwan 54561, chinylee@ncnu.edu.tw

Avstrijski pomorski razvoj v Vzhodni Aziji 1869–1914

Zgodovinski časopis, Ljubljana 61/2007 (136), št. 3–4, str. 467–489, 144 cit.

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik En. (Sn., En., Sn.)

Ključne besede: Avstrijski Lloyd, Vzhodna Azija

Članek prikazuje, kako je Trst v zadnjih desetletjih pred prvo svetovno vojno razširil pomorsko trgovino proti Vzhodu. Avstrijski Lloyd je investiral v gradnjo sueškega prekopa in odprl ladjarske povezave z Indijo, Kitajsko in Japonsko. Načrt za pomorske linije z daljnim Vzhodom je že pred odprtjem sueškega prekopa zasnoval Pasquale Revoltella. Toda širjenje ladjarskih linij je potekalo počasi. Zveza z Indijo je bila vzpostavljena leta 1869, s Hong Kongom 1880, s Šangajem 1892 in s Kobe 1893, v Lloydju pa so vse ocenjevali za pomemben dosežek. Leta 1912 je Avstrijski Lloyd končno vzpostavil hitro »ekspresno« linijo med Trstom in Šangajem. Kava in kitajski cimetovec sta bila pomembna tovara na tej liniji. Trst je pritegnil uvozne transporte kave ne le iz južne Azije, temveč tudi iz Singapura in Filipinov. Kitajski cimetovec je bil drug tovar, pri prevozu katerega je Trst tekmoval s Hamburgom. Najbolj dobičkonosni tržaški ladjarski liniji sta bili Trst-Kotor in Trst-Bombay. Linije v vzhodno Azijo pa niso bile uspešne, saj je na Kitajsko (po vsej verjetnosti) več avstrijskih izdelkov prispelo preko Hamburga kot preko Trsta. Neuspeh linij na daljni Vzhod je bil posledica raznih notranjih problemov v avstrijskem Lloydju in stagnacije Trsta.

Avtorski izvleček

»Austrian Lloyd steam navigation

Postal service

Steamer departures from Trieste

From April 19 to April 25, 1869.

For Alexandria, Saturday the 24th, at Midnight, via Corfu.

This line connects with ships from Sue z bound for Aden, Madras, Calcutta, Penang, Singapore, Hong Kong, Shanghai, Yokohama and Australia.«¹

* I would like to express my deep gratitude to Prof. Dr. Peter Vodopivec. It would be impossible for me to have finished this paper and my doctorate dissertation without his most helpful instructions. In addition, thanks go to the Archivio di Stato Trieste and the Bibliothek, Wirtschaftskammer, Wien for their useful assistances.

¹ *L'osservatore Triestino*, April 17, 1869.

As the above advertisement indicates, Austrian Lloyd extended its line to Asia before the opening of the Suez Canal. Austria was, therefore, not absent from the Asian market and, in fact, had decided to develop this trade with high expectations. In order to revive traffic in its major seaport, Trieste, Austrian Lloyd had invested in the building of the Suez Canal and initiated its lines to India, China and Japan. However, Austria's high hopes for its East Asian trade ultimately met with delusion. This paper, which is based on a chapter of my dissertation, describes how Austria developed its maritime power in the Orient and is divided into four sections: coastal activities; the trans-oceanic service; the internal problems of Trieste and, finally, a comparison with the German and Norwegian models of East Asian trade.

The principle sources for this research were the Austrian consuls' report, *L'osservatore Triestino*, specialised economic journals from the period (*Volkswirtschaftliche Wochenschrift* and *Österreichisch Monatsschrift für den Orient*) and the *China Imperial Maritime Customs Returns of Trade and Trade Report at the Treaty Ports (Maritime Customs Returns)*². From these voluminous sources, written in different languages and published in different locations, I try to provide a clear picture of this complex and fascinating chapter in modern economic and maritime history, with reference also to trade in the Indian sub-continent.

Coastal Activities

The Chinese Maritime Customs Office divided trade into two categories: foreign trade, carried out by trans-oceanic steamers, and coastal trade, which was confined to coastal and inland waters.

The East Asian waters were open to both numerous major western maritime companies and Chinese junks. »Coastal Trade« was defined³ as trade conducted among the open treaty ports⁴ by foreign-built vessels along the coast and along China's main river, the Yangtze. With the establishment of new treaty ports along the West River, this waterway was also opened to traffic. In Manchuria, Russian ships were authorized to navigate on the Amur, Ussuri and part of the Sungari Rivers from 1858. In China proper (i.e. exclusive of frontier areas such as Xinjiang□□, Manchuria and Tibet), the process to open inland waterways began in 1870.⁵ After the Sino-Japanese War (1894), the upper Yangtze River in Sichuan□□ was opened to western vessels.⁶ In 1898, the 1862 regulations governing the navigation of the Yangtze were revised, and new regulations for the navigation of other inland waterways were adopted. In the same year, the right of navigating China's inland waterways was granted to all vessels, Chinese or foreign, which were registered for trade among the treaty ports.⁷

In order to register a western vessel in China, the company had to first register with its own consulate in China. The ship could then sail under its flag and under the protection of that

² They were first printed by the Statistical Department of the Inspectorate General of Customs in Shanghai, and reprinted by the Second Historical Archive in Nanjing (□□□□□□□□), Beijing, Jinghua, 2001.

³ This definition can be found in any Customs yearbook — *China Imperial Maritime Customs Returns of Trade and Trade Report at the Treaty*.

⁴ The Qing Dynasty permitted foreign trade and, later on, foreign factories only in the open, treaty ports located along the coast and Yangtze River.

⁵ Albert Feuerwerker, »Economic Trends in the Late Ch'ing Empire, 1870–1911« in *The Cambridge History of China*, Vol. 11, Late Ch'ing 1800–1911, part 2, 1–69.

⁶ Fan, Baichuan, *The Rise of Chinese Steamer Navigation* (Chengdu: Sichuan renmin publisher, 1985) (□□□: □□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□), 317.

⁷ See, Chong Su, *The foreign trade of China*. (New York: AMS Press, 1970), 217.

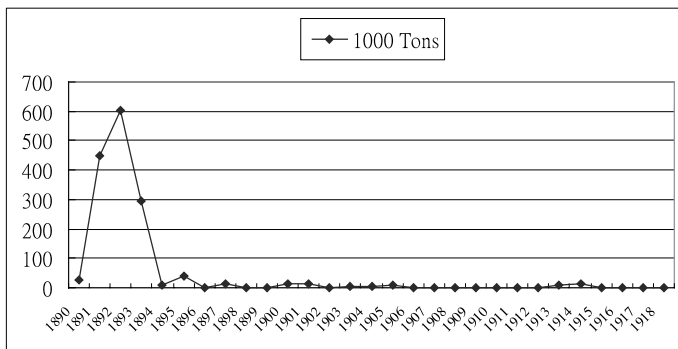
consulate.⁸ However, from the 1860's onwards, many so-called »western vessels« were actually managed by Chinese merchants who would employ a single foreigner in their company or lease the vessel under the name of a western firm. They could thus gain high profits from the inland trade in China, while at the same time obtaining protection⁹, an important consideration given the pirate-junks which infested Chinese coastal waters, especially in the area of Hong Kong. Besides, cargos transported in these vessels were insurable by foreign insurance.¹⁰

Another reason Chinese vessels preferred to sail under a foreign flag was tax. Western vessels had to pay full duty (5% of cargo value) to the international customs of the loading port, and half duty (2.5% of cargo value) to the unloading port when trafficking in inland China or along the coast. Products with a half-duty document were *likin*-free when traveling in China, while Chinese vessels would pay import and export duties to customs, and Chinese merchants had to pay *likin* repeatedly for the same products when they were transported by Chinese vessels within the country.¹¹

Specially designed ships were required for coastal navigation: vessels had to be smaller in order to enter the smaller ports, with side doors for the loading and unloading of goods. The coastal trade was therefore usually carried out by small steamers or sailing vessels. Lloyd's ships, which were generally of 2,000 tons or more and 4 meters tall, were not suitable for Chinese coastal navigation. They also lacked a between decks, which was the sleeping area for Chinese coolies. Due to the special requirements of coastal navigation in East Asia, Germany, Norway and Denmark, all built vessels for use only in this region, with very successful results for developing their trade.¹²

But what was the dimension of Austrian coastal trade in China? If we consult the Chinese Customs annual reports for the period, we find the following statistics (Hong Kong, being British, was not included):

Table 1: Austrian Coastal Trade in China: 1890–1918

Source: *China Imperial Maritime Customs Returns of Trade and Trade Report at the Treaty Ports*

⁸ Fan, Baichuan, 203.

⁹ Ibid.

¹⁰ B. Box, *Ocean Shipping in the Evolution of Hong Kong*, Dept. Of Georgraphy Research Paper No. 72, University of Chicago, 1961, 19.

¹¹ Cai Weizhou, *The Short History of Chinese Maritime Customs* (Beijing: Zhongguo zhanwang publisher, 1989), 302 (□□□,□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□).

¹² Nikolaus Post, »Hongkong«, Bericht über das Jahr 1902, B IV. [The annual consuls' reports referred to in this paper are those selected and published by the Austrian Commercial Museum (Handelsmuseum) in Vienna.]

The Chinese Customs figures were calculated based on the nationality of the vessels. Thus, all imports into China by Austrian Lloyd or other Austrian ships were considered Austrian products, regardless of whether they originated from Trieste or Colombo. During this period, Chinese customs was under British supervision and most historians consider their data and statistics to be quite reliable.

The high totals of the first three years (1891–93) can be explained by the presence of a Hungarian firm in Wuhu (□□), which owned a ship of 193.59 tons that made 9 voyages each year, traveling along the Yangtze River and calling at the four treaty ports of Chinkiang (□□), Wuhu, Jiujiang (□□) and Hankou (□□). When it traveled upstream, it carried mostly foreign products, such as yarn, towels, metals, needles, brass buttons, cement, and matches, with only a small quantity of southern Chinese products, such as fans, seaweed, fish, sugar, etc.¹³ Only one Austrian river steamer, *Changon*, belonged to this class and regularly sailed to and fro between Shanghai and Hankow with Chinese and foreign products.¹⁴ In 1893, *Changon* changed its nationality and came under the protection of Great Britain.¹⁵

Due to the Sino-Japanese War (1894), »most of the Chinese coasters were sold and recommenced trading under another flag. Many of them became German ... Similarly, the Austrian flag was represented by 2 steamers,«¹⁶ a possible reason for the rising figure of 1895.

Austrian Lloyd did not abandon coastal navigation in Asia completely. In 1903, a new itinerary (Bombay-Penang-Singapore-Hong Kong-Shanghai) for China was established, after being examined and approved by the Commerce Ministry. The purpose of this line was to enhance Lloyd's maritime service and add more lines to Bombay. All goods could now be sent directly to Bombay.¹⁷ Austrian Lloyd sometimes hired Hungarian or Dalmatian vessels to service this coastal route. For example, in 1907, *Istok*, a chartered ship belonging to Unione Ragusea (Giovanni Racich & Cons. or Dubrovniška Unija), was leased by Lloyd and traveled between Bombay and Hong Kong five times in one year.¹⁸ A report for the *Istok* indicates that it docked in Hong Kong twice, in October and December, with 1,454 and 1,032 tons of cargo respectively. On its return voyages to Bombay, it carried 920 and 793 tons. This was obviously less tonnage than in the third quarter of 1907.¹⁹ However, it is not known how long the *Istok* continued on the Bombay-Hong Kong route.

The Austrian consuls found this short itinerary unsatisfactory when compared with the German network. It was evident that Austria Lloyd's freight capacity was insufficient to meet the demand, and German ships continued to transport Austrian goods. At the turn of the 20th Century, Nikolaus Post, the Austrian Consul in Hong Kong, suggested that Austrian Lloyd undertake a major restructuring of its export business for Austria by adding some appropriate stops on the Chinese coast, beginning at Canton (□□), via Hong Kong, Amoy, Fuzhou (□□) and Shanghai, to Chingdao (□□), Zhifu (Yantai□□), Tianjin (□□), Niuzhuang (□□), Dalian (□□) and Chemulpo (Jenchuan □□, in South Korea). After supplementing these coastal lines, Austrian Lloyd would be able to play a more significant role, not only for the home country, but also for the areas of northern Italy, southern Germany and the Balkans.²⁰

¹³ Joseph Haas, »Shanghai. Wirtschaftliche Lage von China im Jahre 1890.« NIHV (Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr aus Statistischen Department im k.k. Handelsministerium) 43, 1891, 803.

¹⁴ Joseph Haas, »Shanghai. Wirtschaftliche Verhältnisse im Jahre 1891.« NIHV 47, 1892, 383.

¹⁵ Joseph Haas, »Shanghai. Handel von China im Jahre 1894, mit besonderer Rücksicht auf Shanghai.« NIHV 59, 1895, 922.

¹⁶ P. H. S. Montgomery, »Tientsin«, *Maritime Customs Returns (1894)*, 22–69.

¹⁷ *L'osservatore Triestino*, December 13, 1902, Sat N284-I »Direct line between Trieste and Shanghai.«

¹⁸ Erwin Ritter von Zach, »Hongkong«, Bericht über das Jahr 1907, B IV.

¹⁹ *ÖMO (Österreichisch Monatsschrift für den Orient)*, 1908:3, 34–35, »Wirtschaftliche Verhältnisse in Hongkong.«

²⁰ Nikolaus Post, »Hongkong«, Bericht über das Jahr 1904, B IV.

Tramp Service²¹

Dalmatian steamers and sailing vessels were quite active on the Asian seas and even sailed up rivers (in fact, the *Istok* was a Dalmatian vessel) as tramp service. The story of another Dalmatian steamer from Lussinpiccolo (Mali Lošinj), the *Elena*, owned by the Cosulich Company, is also quite interesting. This 761 ton vessel left Hamburg on Feb. 1, 1891, and after loading the remainder of its cargo in Odessa, called at Port Said and other coal stations before finally arriving in Nagasaki (Japan). From there it sailed north to Pugachev (Nikolaevsk), located at the mouth of the Amur River, where it delivered European goods, then traveled along the Siberian coast, carrying ballast to Dui, on the island of Sakhalin, and from there transporting coal to Alexandrowski (in Sakhalin) and Vladivostok. From July 30 to December 12, 1892, it was chartered by a Chinese freight forwarder in Hiogo (Japan) for 4,500 dollars monthly, for 4 ½ months, during which time it navigated in this area.²² The *Elena* finally sailed home in 1893.²³ In 1896, the *Elena* would return to Asia, sailing the route from Vladivostok, Kobe, Shanghai, Guangzhou to Niuzhuang under a profitable monthly charter. Compared with other countries, the operating costs for this kind of ship were low,²⁴ and sometimes it generated a good profit. The *Anna* was another steamer of the same company. Under charter to a German firm in Vladivostok, it transported machinery, salt and other goods from Hamburg to Vladivostok, and then plied the area between Sakhalin and Port Arthur. According to the captain, who was a member of the Cosulich family, the *Anna* earned a considerable profit, leading the owner of the firm to charter 2 more ships in East Asia.²⁵

Among Hungarian maritime companies, the firm Orient operated extensively in this area. In 1909, its steamer, *Siam*, sailed with a full load of coal from Moji (Japan) to Hong Kong, where it unloaded and returned to Soerabaja.²⁶ The *Siam* had first appeared on Asian seas in 1895.²⁷ At the beginning of 1905, two Hungarian ships owned by Orient transported coal from Hong Kong to Vladivostok.²⁸

There is additional evidence of activities by Dalmatian ships in Southeast Asian seas. A Hungarian steamer, *Borneo*, transported petroleum as ballast from Batum to Rangoon in 1904.²⁹ In 1906, another Hungarian steamer, the *Kobe*, of 4,568 tons, carried coal from Moji to Hong Kong and Rangoon.³⁰ In 1907, the Croatian ship, *Korana*, (which belonged to Navigazione Libera) transported cement from Novorossisk (on the Black Sea coast) by way of Hongkong and Shanghai to Moji.³¹ On October 19, 1913, the Hungarian steamer, *Plitvice*, owned by the Ungaro-Croata Company in Fiume (Reka), arrived in Hong Kong, where it seemed to have no specific business, and then moved on to Dalian.³²

²¹ The tramp or charter service is performed by thousands of cargo vessels that operate without fixed sailing schedules, and without definite routes or ports-of-call. Tramps are at times chartered by regular lines to operate in the line service. Grover G. Huebner, *Ocean Steamship Traffic Management*, (New York, Appleton & Co., 1920), 11–12.

²² Joseph Haas, »Shanghai. Wirtschaftliche Verhältnisse im Jahre 1891.« NIHV 47, 1892, 383.

²³ Joseph Haas, »Shanghai. Handel von China im Jahre 1894, mit besonderer Rücksicht auf Shanghai.« NIHV 59, 1895, 922.

²⁴ *Volkswirtschaftliche Wochenschrift*, 1896:25, 10–14, Josef Ritter von Haas, »Ueber den Handel China.«

²⁵ *ÖMO*: 1900:5, 49–58, N. Post, »Handels- und Geschäftsverhältnisse in Ostasien.«

²⁶ *ÖMO*, 1909:1, 8, »Wirtschaftliche Verhältnisse in Südchina.«

²⁷ Joseph Haas, »Shanghai. Handel von China im Jahre 1895.« NIHV 62, 1896, 863–878.

²⁸ Nikolaus Post, »Hongkong«, Bericht über das Jahr 1905, B IV.

²⁹ Emil Edler von Hirsch, »Shanghai«, Bericht über das Jahr 1904, B III.

³⁰ Bela Szentirmay von Darvasto, »Hongkong«, Bericht über das Jahr 1906, B IV.

³¹ Erwin Ritter von Zach, »Hongkong«, Bericht über das Jahr 1907, B III 2.

³² Stanislaus Ritter von Milkowski, »Hongkong«. Handelsbericht für das Jahr 1913.

In 1901, Emil Hirsch, the Consul of Shanghai, wrote the foreign ministry in Vienna a report on what he had observed on a journey to Vladivostok. Three Austrian vessels had arrived in this port in 1899, and eight in 1900. Austrian ships originating from Trieste or Dalmatia, operated throughout East Asian waters, resulting in better returns during this period. It should be noted that most captains in this area spoke German, English, and Russian. Negotiations were thus very difficult for those Dalmatian captains, which impacted negatively on their profits.³³ According to the description of Hirsch, successful tramp steamer operations depended entirely on an experienced captain, which is verified in the following research.

»Not only must the tramp shipmaster be a good seaman and navigator, but must possess excellent business judgment; must be familiar with conditions he is likely to meet at various ports; must be acquainted with various forms of charter parties and be able to properly tender his vessel to charters; must familiarize himself with the various conditions relating to carriage, care, and business connected with cargo; and be especially capable of protecting his owner's interest with regard to his vessel's liability for claims by cargo interests. In addition, he needs to be familiar with foreign exchange in accepting payment for freight, drawing funds for advances to his crew, and other money transactions.«³⁴

We can also find occasional references to Austrian sailing ships which crossed the Pacific Ocean. In 1887, one full-rigged Austrian ship, the *Leonora* (1,418 tons), sailed from New York to Shanghai, and then carried coal twice from Nagasaki to Fuzhou.³⁵ Another Austrian sailing vessel of 1,263 tons sailed from New York to Shanghai with a cargo of petroleum valued at 49,875 Hk. Tls.³⁶

Tramp ships were usually chartered to transport full cargoes of heavy, bulky commodities and were therefore of great importance in the ore, coal, grain, nitrate, phosphate, lumber, clay, building material, chalk, sugar and iron, and steel trades, where the shipment of large cargoes was the common practice.³⁷ Though the profitability of this trade depended greatly on luck, Dalmatian ships operating in East Asia frequently carried these commodities, which was one small part of the prosperous tramp service in the whole world. The Norwegians, who were very successful at this trade and accumulated considerable wealth, will be discussed in greater detail below.

Trans-oceanic Service

Maritime Policy

In 1864, before the opening of the Suez Canal, Pasquale Revoltella drafted a plan for the Far Eastern lines. His project included four Asian lines:

1. The main line, from Trieste to Shanghai – once monthly.
2. A line to Bombay and Calcutta – twice monthly.
3. A (lateral) line from Calcutta to Galle (Sri Lanka) – once monthly.
4. A (lateral) line from Singapore to Java – once monthly.³⁸

³³ HHStA, Gesandtschaft Peking 077, Manchuria. Vladivostok, 18 Sept. 1901.

³⁴ Steward R. Bross, *Ocean Shipping*, (Cambridge, Cornell Maritime Press, 1956), 87.

³⁵ Joseph Haas, »Shanghai. Der Handel Chinas mit dem Ausland.« NIHV 34, 1887, 839.

³⁶ Joseph Haas, »Shanghai. Handel von China im Jahre 1885.« NIHV 34, 1887, 78.

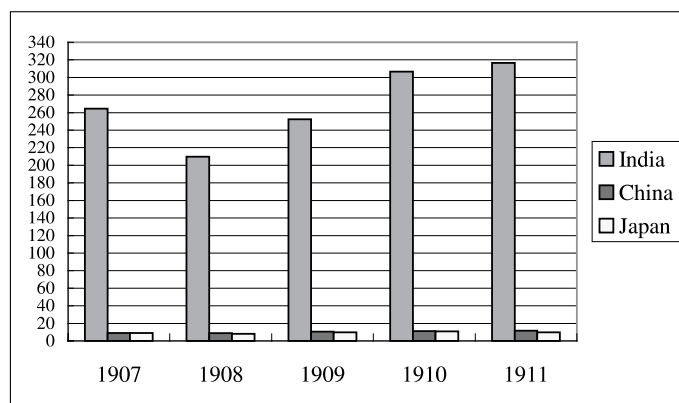
³⁷ Grover G. Huebner, *Ocean Steamship Traffic Management*, (New York, Appleton & Co., 1920), 11.

³⁸ *ÖMO*, 1877:2, 1–27, »Zur Ausdehnung der Lloydfahrten nach dem Osten Asiens.« A similar plan can be found in *Fünfundsiebzig Jahre österreichischer Lloyd, 1836–1911* (Trieste: Österreichischer Lloyd, 1911), 30. Four lines are projected in this plan: 1. a line to Indian, China, and Japan; 2. a line from Singapore to Australia; 3. a line between Shanghai and Hong Kong; 4. a line between Aden and Mauritius.

This is the plan which Lloyd would basically follow in developing its oriental traffic.

For Austrian Lloyd, and for Austria, India was the most important area in its oriental policy after the Levant, and after the opening of the Suez Canal, Austrian Lloyd would sail to India regularly. In 1870, Austrian Lloyd outfitted a sufficient number of vessels for opening the Indian market.³⁹ The India line would prove to be a 'golden' line for Lloyd; especially after 1894, the Trieste-Kotor (Cattaro, in Montenegro) and Trieste-Bombay express passenger lines were the two most profitable lines.⁴⁰ On the Trieste-Bombay line, Indian cotton, oriental coffee and hides constituted the three major items, and became essential components of Trieste's oriental trade.⁴¹ When Nikolaus Post suggested that Lloyd's ships sail from Aden to Colombo directly, thereby bypassing Bombay and shortening the voyage,⁴² Lloyd refused to act upon this recommendation, although it did modify its route slightly. The following table shows why China and Japan were less profitable than India. In Lloyd's plotting of maritime routes, every Indo-Chinese line had to include Bombay or Colombo. Basically, ships sailed for India and China (and later Japan) once monthly.⁴³ The India route was: Trieste, Port Said, Suez, Aden, Colombo and Calcutta. The Indo-Chinese line departed from Trieste, and called at Brindisi, Port Said, Suez, Aden, Bombay, Colombo, Penang, Singapore and Hong Kong. The two lines thus overlapped at many points. However, Lloyd's ships still entered Indian ports at least four or five times monthly, as they had done before the new line was added.

Table 2: Austrian Trade Totals with India, China and Japan (in millions of crowns)⁴⁴

³⁹ *L'osservatore Triestino*, 1872 February 29 N184.

»The number of steam vessels built by Austrian Lloyd increased last year at a far greater pace than ever before. There can no longer be any doubt that steam navigation has triumphed over the old sailing ship. The new line to India through the Suez Canal has created a special fleet of steam vessels, which has given excellent results in their voyages to China. Although the Canal has been open for only two years now, there has already been fierce competition among the different companies. «

⁴⁰ Dieter Winkler, Georg Pawlik, *Die Dampfschiffahrtsgesellschaft Österreichischer Lloyd: 1836–1918*. (Graz: Herbert Weishaupt, 1986) 39.

⁴¹ *Volkswirtschaftliche Wochenschrift*, 1885:3, »Verkehrsergebnisse auf den vertragsmaessigen Linien des O-U Lloyd nach Indien und Ostasien fuer das Jahr 1884.«, 387–390.

⁴² *ÖMO*, 1900:2, 13–22, Nikolaus Post, »Handels- und Geschäftsverhältnisse in Ostasien.«

⁴³ Each month, Austrian Lloyd would announce its navigation program for the following month in the newspaper *L'osservatore Triestino*, with information on dates, times, captains and routes.

⁴⁴ Herausgegeben vom Handelsstatistischen Dienste des k.k. Handelsministeriums, *Statistische Übersichten betreffend den auswärtigen Handel der wichtigsten Staaten in den Jahren 1907–1911*. (Wien: Aus der k.k. Hof- und Staatsdruckerei, 1914). These figures include both export and import.

The above table includes the import and export amounts for each year. In opening the line to Bombay, Lloyd had become an international shipping company and had the opportunity to take over other areas of East Asian shipping. The Trieste-Bombay line was extended to Colombo and Singapore for this reason in 1879.⁴⁵

To Hong Kong (1880)⁴⁶

While the early 1870's were good years for Lloyd,⁴⁷ its expansion progressed quite slowly: after the India line opened in 1870, 10 years would pass before the line was extended to Hong Kong, and then another decade before the extensions to Shanghai and Kobe.

Due to its strategic location, Hong Kong was more important than Shanghai, and it functioned as the commercial and maritime hub for a vast area which included South China, Tonking (Vietnam), Java, the Philippines, North China, Manchuria, Korea, Japan, Vladivostok and the Amur area.⁴⁸ In 1906, its annual trans-shipments totaled 35 million tons, as compared to Trieste's 1.3 million tons in the same year. The majority of this total was transit transportation, but in terms of local trade, Hong Kong was second only to Shanghai.⁴⁹

Lloyd had intended to extend a line to Hong Kong as early as 1874, when it felt the need for a direct link to Eastern India, with a further extension to China if possible.⁵⁰ As a first step, in 1879 Lloyd extended its line to Singapore, with the Lloyd-owned *Ettore* dropping anchor in that port for the first time in February. With the appearance of the first Austrian Lloyd ship in Singapore, Austria hoped to finally secure a position in East Asian trade.⁵¹

However, without a government subsidy, the new line proved difficult to maintain. In 1882, after two trial voyages to Brazil and La Plata (near Buenos Aires), Lloyd had been forced to abandon a regular South American line because of the lack of subsidies,⁵² and even for its India line, Lloyd complained that the subsidy was inadequate.⁵³ The Austrian government, with the participation of Hungary, had granted a ten-year subsidy in 1877. However, Lloyd seems to have inaugurated its Hong Kong line without a subsidy for the first year, and in 1881 there were 9 voyages to Hong Kong via Bombay, at 6-week intervals, with three voyages being added to Calcutta, in order to guarantee the importation of jute via Trieste. For these additional voyages, which totaled seven thousand nautical miles, Lloyd received no subsidy, meaning they were entirely at the company's risk.⁵⁴ This expansion seems to have been made possible, at least in part, thanks to the profitable 1870's.

⁴⁵ Dieter Winkler, Georg Pawlik, 27.

⁴⁶ For a short description of Lloyd's development in East Asia between 1880 and 1912, please refer to Chinyun Lee, »Obchod mezi Cinou a českými zememi koncem rakouskeho cisarstvi« (translated by Lucie Olivova) *Studia Orientalia Slovaca*, 2005:4, 65–92.

⁴⁷ *Volkswirtschaftliche Wochenschrift*, 1911:56, 212–215, »75 Jahre Österreichischer Lloyd (1837–1911)«

⁴⁸ Nikolaus Post, »Hongkong«, Bericht über das Jahr 1904, B IV.

⁴⁹ Hugo Schwer, »China von einst und jetzt« in *Exportberichte der niederösterreichischen Handels- und Gewerbekammer*, 15 (1907), 1–18.

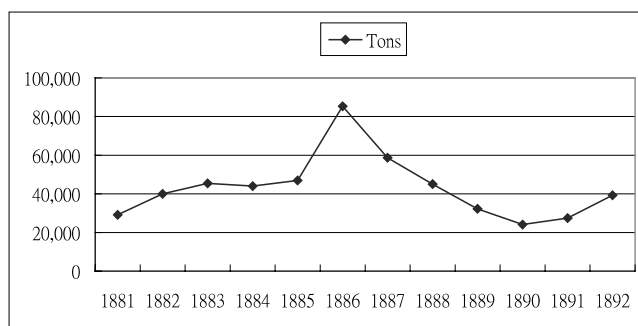
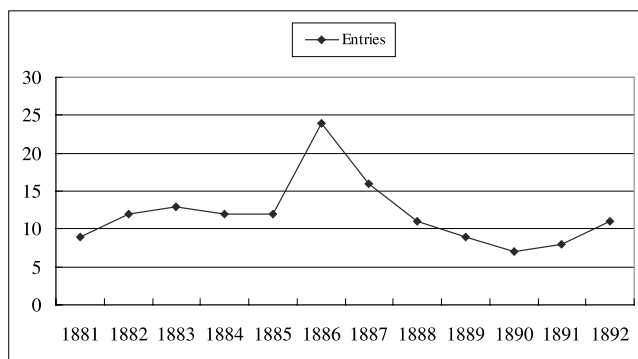
⁵⁰ *Die Dampfschiffahrt-Gesellschaft des Oesterreichisch-Ungarischen Lloyd von ihrem Entstehen bis auf unsere Tage (1836–1886)*. (Trieste: Buchdruckerei des Oesterr.-Ungar. Lloyd, 1886.), 76.

⁵¹ »Bangkok, Handels- und Schifffahrtsverhältnisse im Jahre 1879.« NIHV 19, 1880, 223.

⁵² *Die Dampfschiffahrt-Gesellschaft des Oesterreichisch-Ungarischen Lloyd von ihrem Entstehen bis auf unsere Tage (1836–1886)*. (Trieste: Buchdruckerei des Oesterr.-Ungar. Lloyd, 1886.), 94. At the start of the 20th Century, Lloyd sailed to four continents, including the line via Gibraltar to Buenos Aires and La Plata, which had been attempted 20 years before.

⁵³ (*L'osservatore Triestino*, November 30, 1877, N274 »Trieste and the Suez Canal«. This report was written by A. Tercig, a Captain with Austrian Lloyd.)

⁵⁴ *Il Lloyd Triestino 1836–1936: Contributo alla Storia Italiana della Navigazione Marittima*. Verona: IX 1939 Anno XVI, Nelle Officine Grafiche A. Mondadoi. Ristampa Anastatica 1986, Bottega d'Erasmus Torino, 354.

Table 3: Navigation Records – Trieste-Hong Kong⁵⁵

Given this situation, Lloyd's freight rate was not cheap: in 1883 the freight rate from Hong Kong to London varied between 33s. – 60s. (about 5.94 to 10.61 Hk. Tls.) per ton, while Austrian Lloyd's rate from Hong Kong to Trieste was 12 Mexican dollars (about 7.84 Hk. Tls.) per ton.⁵⁶

Lloyd's expansion did not neglect central and northern China, and Japan. Although Hong Kong still represented the terminal point of the Indo-Chinese line, Lloyd contracted with a British company, Oriental and Peninsular, for transportation to and from a flourishing Shanghai. In the event of missed connections, the merchandise was loaded onto the coastal ships of Siemssen & Co., a German company (□□, Chanchen).⁵⁷ This arrangement functioned well and in 1882 the cargo from Trieste to Shanghai totaled about 800 cases, while the export from Shanghai to different Italian ports (Trieste, Venice, Naples, Livorno, Ancona) increased to more than 350 cases.⁵⁸

A similar agreement was concluded in 1881 with the Japanese shipping company, Mitsu Bishi (□□), for the transfer of merchandise from Lloyd's steamships in Hong Kong to the ports of Yokohama, Kobe, Nagasaki and Vladivostok.⁵⁹

⁵⁵ The source for these figures is the archive of the Chamber of Commerce of Trieste (*Statistica: della navigazione e del commercio marittimo nei porti austriaci*, Trieste, Ufficio statistico della Camera di Commercio e Industria.). The data is limited to the period 1881–1892; after 1892, the amounts become quite small when compared to the Chinese data. We can also note that in 1892 the number of ships and their tonnage is virtually the same in both tables (3 and 4), confirming the data's validity.

⁵⁶ Joseph Haas, »Shanghai. Wirtschaftliche Verhältnisse von China im Jahre 1883.« NIHV 30, 1885, 92.

⁵⁷ Ibid, p.91.

⁵⁸ *Il Lloyd Triestino 1836–1936*, 354.

⁵⁹ Ibid.

In 1882, the Indo-Chinese line made 12 voyages. In 1886, the service was increased to 24 voyages, while the line to Calcutta was also doubled, from 6 to 12 times annually. In this same year, the Lloyd fleet consisted of 86 ships, for a total of 124,341 tons. During this period, the company was already studying ways to extend the Hong Kong line to Shanghai and probably to Japan. From 1884 to 1887, Lloyd made five voyages to Shanghai, but was unable to establish a regular line until 1891.⁶⁰

In addition to the increase in voyages, some other changes were also made on the Indo-Chinese line:

1. All departures from Trieste to Bombay and Hong Kong were shifted from the 1st of the month to the 5th of the same month;
2. The second departure for Hong Kong would be on the 22nd of the month and these ships would not call at Bombay when outbound;
3. The connection with Calcutta would be maintained by a lateral line Colombo-Calcutta, calling at Madras; this line would connect with ships on the Trieste-Hong Kong line, in both directions, in Colombo.⁶¹

However, this monthly double-voyage, which had been planned since 1885, was only begun in 1900 and would only continue for 1 ½ years (See Table 4).

In fact, the 1880's were not particularly favorable for Lloyd, with 1886 marking the beginning of a general depression among shipping companies that would last for several years, with a particularly negative impact on Austrian Lloyd. Despite these difficulties, Lloyd still managed to establish a number of extensions. In 1889, the situation became so critical that stockholders vociferously demanded either the company's liquidation or the sale of the shipyard. In this difficult situation, even with the government subsidy, which had terminated in 1888, Lloyd was unable to break even, let alone make a profit, while Hungary also withdrew its investment in Lloyd in order to develop the national maritime company, Adria.⁶² Lloyd's expansion thus occurred during a difficult financial period and the company celebrated its 50th anniversary (1886) with its Indian services exceeding the allotted mileage for state financing by 243,000 miles.⁶³ (Table 3 shows the decline in traffic which occurred in the period 1889–1891.)

Lloyd's ships generally took 40–50 days to reach Hong Kong, with a return voyage of 2 months, and stops at Rangoon, Calcutta, and Fiume. Due to the length of the voyage, these ships not only transported passengers but also many goods. However, some goods spoiled or deteriorated when passing through the tropics. In Hong Kong, merchants frequently employed ships of Norddeutsch Lloyd or the Hamburg–America Line to transport goods to Port Said or Naples, where they would be transferred onto the ships of Austrian Lloyd for the voyage to Trieste,⁶⁴ indicating that Austrian Lloyd had a greater influence in the area from Port Said to Trieste.

To Shanghai (1892) and Kobe (1893)

In 1891, with great difficulty and after strong opposition in parliament, Lloyd renewed its contract with the government.⁶⁵ In 1892, Lloyd opened its Trieste-Shanghai line, and soon

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ *L'osservatore Triestino*, November 26, 1885 N270.

⁶² *Volkswirtschaftliche Wochenschrift*, 1912:57, »Oesterreichischer Lloyd« 322–326.

⁶³ Dieter Winkler, Georg Pawlik, 39.

⁶⁴ Nikolaus Post, »Hongkong«, Bericht der k.u.k. österr.-ung. Konsularämter über das Jahr 1902, B IV. Bela Szentirmay von Darvasto, »Hongkong«, Bericht der k.u.k. österr.-ung. Konsularämter über das Jahr 1906, B IV.

⁶⁵ *Volkswirtschaftliche Wochenschrift*, 1912:57, »Oesterreichischer Lloyd« 322–326.

Table 4: Chinese Trade with Austria, 1884–1918

Year	Tonnage Inward		Values	Tonnage Outward		Values	Total Tonnage	Total Values
	No. of Entries	Total Tonnage of Entries	Foreign Imports (Hk. Tls.)	No. of Clearances	Total Tonnage of Clearances	Foreign Exports (Hk. Tls.)		
1884	1	622	19,977	1	622	–	1,244	19,977
1885	1	1,263	49,875	1	1,263	–	2,526	49,875
1886	2	2,836	70,798	2	2,836	542	5,672	71,340
1887	1	922	14,028	1	922	–	1,844	14,028
1888	–	–	–	–	–	–	–	–
1889	–	–	–	–	–	–	–	–
1890	–	–	–	–	–	–	–	–
1891	4	3,044	19,881	4	3,044	41,276	6,088	61,157
1892	10	19,237	1,442,299	10	19,237	201,927	38,474	1,644,226
1893	12	28,537	1,676,494	12	28,537	432,473	57,074	2,108,967
1894	10	25,764	2,064,708	10	25,764	671,218	51,528	2,735,926
1895	13	32,526	1,984,796	13	32,526	712,714	65,052	2,697,510
1896	12	29,686	2,123,564	12	29,686	178,666	59,372	2,302,230
1897	12	26,968	1,921,669	13	28,680	626,471	55,648	2,548,140
1898	8	22,468	898,283	8	22,468	171,949	44,937	1,070,232
1899	9	20,974	1,824,141	8	19,784	259,895	40,758	2,084,036
1900	17	31,997	1,372,645	18	33,831	198,305	65,828	1,570,950
1901	32	51,774	4,221,951	29	46,913	564,267	98,687	4,786,218
1902	15	27,044	2,411,681	15	26,113	478,004	53,157	2,889,685
1903	22	46,993	2,215,873	22	49,533	473,942	96,528	2,689,815
1904	25	77,601	5,093,959	24	74,672	1,076,694	15,2273	6,170,653
1905	24	91,212	3,286,941	26	97,851	763,873	189,063	4,050,814
1906	22	85,082	4,281,169	22	85,082	824,000	170,164	5,105,169
1907	25	98,782	4,537,258	25	98,782	1,175,324	197,564	5,712,582
1908	27	102,512	3,213,645	27	102,512	1,706,137	205,024	4,919,791
1909	24	94,296	3,856,792	24	94,296	2,787,581	188,592	6,644,373
1910	26	99,049	5,215,739	26	99,049	2,036,799	198,098	7,252,538
1911	24	96,412	4,027,283	24	96,412	2,276,466	192,824	6,303,749
1912	37	127,871	6,231,568	36	126,107	2,877,827	253,978	9,109,395
1913	39	135,167	6,979,491	42	142,901	3,065,363	278,068	10,044,854
1914	25	86,462	4,673,025	22	76,195	2,366,825	162,657	7,039,850
1915	–	–	86,886	–	–	–	–	86,886
1916	–	–	29,298	–	–	–	–	29,298
1917	–	–	1,256	–	–	–	–	1,256
1918	–	–	–	–	–	–	–	–

extended it to Japan. The extension to Shanghai and Kobe was an important event for Lloyd during the 1890's. However, freight charges on the Trieste-Shanghai line were exorbitant. For example, the loading charge for matches from Trieste to Hong Kong was 11 gulden, while to Shanghai it was 17 gulden for only 3 or 4 days more.⁶⁶

⁶⁶ Ibid, 1889:12, 363–368, Josef Ritter von Haas, »China.«

The following table⁶⁷ shows the tonnage and number of Austrian ships arriving in China. Although based primarily on Austrian Lloyd's records (though without the figures for Lloyd's Indo-Chinese Hong Kong line, which was initiated in 1880), it includes the figures for the other Adriatic companies. Clearly, without the Lloyd figures for Hong Kong, this table provides only an incomplete view of the period 1880–1918.

In 1893, Lloyd extended the Indo-Chinese line to Japan (first to Kobe, then to Yokohama),⁶⁸ and it would be henceforth known as the Indo-China-Japan line, the Trieste-Kobe line, or the Far East line, which Lloyd announced in 1892.⁶⁹ In February, 1893, the steamship *Gisella* (Captain Nikolich) from Shanghai arrived in the bay of Kobe. It was the first time that Lloyd's blue flag had flown in Japanese waters, and on August 30 a second Lloyd's steamship the *Melpomene*, (Captain C. Bellen) dropped anchor in the port of Yokohama.⁷⁰

Lloyd was very pleased with this achievement. The Company directors announced this new extension at the general stockholders meeting in 1893, touting it as the most important development of the year⁷¹ and predicting that Lloyd's business situation would now »improve steadily«.⁷²

Japan's economic power continued to increase throughout the 1890's and its total trade before the Sino-Japanese War would almost equal China's (See Table 2). Based on their favorable expectations for Japanese trade, Lloyd modified its Indo-Chinese line. In 1898 and 1899, every other month Lloyd's ships stopped at Shanghai only on the outward journey and sailed for Yokohama or Kobe directly from Hong Kong on the remaining voyages. This resulted in a reduction in trade between Austria and China.⁷³ (See Table 4) But in 1900, the Trieste-Shanghai line once again became a monthly line and after 1904 voyages doubled to twice monthly. Beginning in 1899, Chinese foreign trade showed very good results, with import/export totals increasing from 368 million Hk. Tls. (1898) to 460 million Hk. Tls. (1899), and 529 million Hk. Tls. (1902), with a one-year decline of 370 million Hk. Tls. registered in 1900 because of the Boxer Riots.⁷⁴ However, it is not certain that change in the Lloyd's schedule was due to this upswing in Chinese foreign trade.

Things were definitely looking up for Lloyd. After deducting its deficit, it was able to show a profit of 281 thousand florins in 1893, making it possible to distribute a modest dividend, and in 1898 the net profit was a half million florins. Lloyd also continued to renew its fleet, investing more than 15 million florins to build nine new steamers. In fact, between 1892 and 1899, it added 15 steamships to its fleet; almost all were of large tonnage, with the *Trieste* and the *Silesia* over 5000 tons, while the *Wurmbrand* was equipped with a double propeller. Seven additional units were under construction in 1899, and older vessels were also being upgraded by renovating engines, installing electric lights, etc.⁷⁵

⁶⁷ This table is compiled based on the Chinese Customs annual report: *China Imperial Maritime Customs Returns of Trade and Trade Report at the Treaty Ports*. The Hong Kong figures are excluded, for the same reason as above.

⁶⁸ *L'osservatore Triestino*, Jan 28, 1893 N23.

On February 21, at 4pm, the steamship *Maria Valeria*, under the command of Capt. A. Mittis, will sail for India, China and Japan, calling at P. Said, Suez, Aden, Bombay, Colombo, Penang, Singapore, Hong Kong, Shanghai and Kobe.

⁶⁹ *Ibid*, Nov 26, 1892 N270, »Important changes in Lloyd's service« »The Lloyd will extend its service to Japan on January 1, 1893. Four voyages from Trieste to Shanghai will be extended to Kobe. The main cargo from Japan will be rice.«

⁷⁰ A. Mondadori, *Il Lloyd Triestino*, 372

⁷¹ *L'osservatore Triestino*, March 16 1893, N111, »Austrian Lloyd.«

⁷² *Ibid*, April 7 1893, N79, »Austrian Lloyd.«

⁷³ *ÖMO*, 1900:2, 13–22, Nikolaus Post, »Handels- und Geschäftsverhältnisse in Ostasien.«

⁷⁴ Liangling Hsiao, *China's Foreign Trade Statistics, 1864–1949* (Harvard Univ. Press, 1974), 23, Table 1.

⁷⁵ *Il Lloyd Triestino 1836–1936*, 372.

The total annual mileage of the fleet was also increasing year by year, with over 1,987,000 miles in 1898, the highest total since Lloyd's founding, and with free navigation accounting for more than 300,000 of these miles. The fleet's increased activity was reflected in the average mileage of each ship, which increased from 22,480 miles in 1891 to 28,814 miles in 1898 (28.17%). The increase in merchandise was even more significant, jumping from 5,742,000 quintals in 1891 to almost 9 ½ million quintals in 1898 (65.18%) – the highest total ever in Lloyd's 60-year existence.⁷⁶

The Eillinie (1912)

The opening of the 'Eillinie' line would signal a major advance in Lloyd's oriental policy. For years it had been under great pressure to speed up its transportation and in 1910, with net profits of 2.8 million crowns, an improvement in this direction was finally possible.⁷⁷ In 1912, Austrian Lloyd finally inaugurated the high-speed (30 days to Hong Kong) »Eillinie« line between Trieste and Shanghai. For the remainder of its history, Lloyd would keep two lines to China: the Eillinie (Trieste-Shanghai line), and the Warenlinie (Trieste-Kobe). Less urgent products could still be transported on the Trieste-Kobe, which took at least 50 days to Hong Kong.⁷⁸ Eillinie's route was: Trieste, Port Said, Aden, Colombo, Penang, Singapore, Hong Kong, and Shanghai. During the tea harvest season, the ships also called at Fuzhou on the return trip to Trieste.⁷⁹ The Eillinie used three 14-knot steamers, the *Bohemia*, *Koerber*, and *Africa*, which made the one-way, 30-day voyage possible.⁸⁰ In 1914, Lloyd launched the *Hungary*, a ship of 10,000 tons, 4,600 horsepower, and 13.5 knots, for use on the Trieste-Shanghai and Trieste-Bombay lines,⁸¹ which was Eillinie, as well. But Lloyd complained that in 1912 it had made 78 extra voyages, for a total of 582,016 nautical miles, without any state subsidies. Lloyd had to absorb this burden, including the Suez Canal tolls, to the amount of 1.2 million crowns.⁸² The 'Eillinie' did not receive a subsidy from the Government, but the Warenlinie did.⁸³

After the opening of the Eillinie, Austrian Lloyd finally appeared to have sufficient services. However, in terms of the direct traffic between Hong Kong and Austria, totals actually decreased. While the Eillinie doubled freight frequency, the freight amount from Trieste and Fiume to Hong Kong remained nearly the same (6,710 tons in 1911; 6,650 in 1912). This was due in part to the Chinese Revolution, which decreased the cinnamon yield, but also to a drop in demand in Italy and the Balkans, which influenced the export of cinnamon from Hong Kong.⁸⁴ In 1913, the export from Hong Kong was the best ever, thanks to high demand in Europe and America. The Austrian consul in Hong Kong could state with satisfaction that, with these two lines, Austrian Lloyd seemed to have improved its transport of both goods and passengers.⁸⁵

⁷⁶ Ibid.

⁷⁷ *L'osservatore Triestino*, 29 March, 1910.

⁷⁸ Konrad Ritter von Wiser. »Hongkong, Handelsbericht über das Jahr 1910«.

⁷⁹ Franz Winkler. »Hongkong, Handelsbericht über das Jahr 1911.«

⁸⁰ *Volkswirtschaftliche Wochenschrift*, 1912:57, 322–326, »Oesterreichischer Lloyd«.

⁸¹ Ibid, 1914:61, 91–92, »Der neue Lloydampfer, *Hungary*«.

⁸² *Volkswirtschaftliche Wochenschrift*, 1914:61, 265–267, »Österreichischer Lloyd«.

⁸³ Ibid, 1914:61, 132–137, »Die wirtschaftliche Entwicklung Chinas vom Gesichtspunkte der österreichischen Industrie«.

⁸⁴ Konrad Ritter von Wiser, Hongkong, Handelsbericht für das Jahr 1912.

⁸⁵ Stanislaus Ritter von Milkowski, Hongkong, Handelsbericht für das Jahr 1913.

For Shanghai, there was an increase of 61,154 tons, as Table 4 shows, in the same period (1911–12) thanks to the *Eiillinie*. And in 1913, the total tonnage rose to 278,068 (Table 4). In terms of value, in 1912 the amount jumped to 9.1 million Hk. Tls (coastal trade included), for an increase of 3 millions Hk. Tls., and in 1913, it exceeded 10 million Hk. Tls. All this traffic was via Trieste.⁸⁶ If we compare 1892 with 1913, the total tonnage increased 7.2 times, and the total value 6.1 times.

In the years immediately preceding WWI, Austrian Lloyd seems to have known its finest hour:

»The commerce for India has been favourable for imports almost all year long. The stability of the political situation in China [after the Republican Revolution] will hopefully lead to a more profitable year for Austrian Lloyd. Traffic with Japan has also been satisfactory.«⁸⁷

The last five years of Austrian Lloyd's existence as a company saw a promising recovery and upswing, especially in 1910. The total reserves exceeded 12 million crowns, and the company fleet included 73 steamers, 78 light craft, 13 tugboats (remorqueure), 1 pontoon, 2 water tankers (Wasserzisternboote) and 2 petroleum tankers (Petroleumzisternboote).⁸⁸

However, despite these figures, the *Eiillinie* was clearly inaugurated at a very inauspicious moment, coming as it did on the heels of the Republican revolution and just a few years before WWI. In fact, on July 30, 1914, the *Africa* (*Eiillinie*) would be the last ship to depart Trieste under the Austrian Monarchy.

The start of WWI inevitably had a profound impact on Lloyd. Three of Lloyd's ships moored in Shanghai, the *Bohemia*, *China*, and *Silesia*, were confiscated by the Chinese government,⁸⁹ which apparently had the intention of selling them. After WWI, Trieste was annexed by Italy and Lloyd became an Italian company. This gave rise to a complicated diplomatic affair involving Italy, Austria, and China, which was not resolved until 1925, when Italy agreed to refund 33 months of the Boxer Indemnity from China in exchange for the three vessels.⁹⁰

Lloyd suffered serious losses during the War, and nine of its ships that were at sea at the outbreak of hostilities were unable to return to Trieste. »By the end of War, Austrian Lloyd had ceased to exist ... On November 28, 1918, the members of the Board of Directors resigned because of the change in the political situation. An Italian government commissioner was appointed as a provisional director.«⁹¹ The history of Austrian Lloyd was now officially over.

The Re-exportation of Chinese Goods in Trieste

What benefits did Trieste derive from oriental trade? While, generally speaking, Trieste could not compete with Hamburg; for certain commodities, such as coffee, the Adriatic port was a very influential transit center. »Trieste enjoyed an enviable reputation as the distribution center of coffee in central Europe, the Near East, and North Africa. Commercial processing of coffee at Trieste, such as testing and packaging, provided employment for several thousand people before 1914. Also the Trieste stock exchange was engaged in coffee futures trading

⁸⁶ Karl Bernauer, Shanghai, Jahresbericht für das Jahr 1912.

⁸⁷ *L'osservatore Triestino*, January 4, 1914 N83.

⁸⁸ *Volkswirtschaftliche Wochenschrift*, 1912:57, 322–326, »Oesterreichischer Lloyd«.

⁸⁹ *Volkswirtschaftliche Wochenschrift*, 1916:66, 9, »Österreichischer Lloyd.«

⁹⁰ Diplomatic Archives, (the Institute of Modern History, Academia Sinica), 03–06–038–01 □□□□□, □□10.6/12.10 (1921–1923) »China, Silesia and Bohemia be referred to adjudication by international arbitration.«

⁹¹ Dieter Winkler, Georg Pawlik, 84.

until the 1920's.⁹² In this context, Trieste was able to attract coffee imports not only from South Asia, but also from Singapore⁹³ and Philippines.

During the late 19th Century, Trieste surpassed Hamburg in the importation of three articles from India: jute, hides and mother-of-pearl.⁹⁴ In 1884, 6,794 tons of jute from East India and Calcutta were imported to Trieste, but only 34 tons to Hamburg, 2,309 tons of hides arrived in Trieste from China and India, against the 4.2 tons to Hamburg, and the astonishing quantity of 240 tons of mother-of-pearl from Japan and Arabia as opposed to 24 tons in the German port.⁹⁵

Cassia provides another example of Trieste's dominant position in terms of Chinese imports. Southern and Central Europe had a special interest in cassia, which had generally replaced the more expensive cinnamon (Zimt) from Ceylon.⁹⁶ Cassia was mostly loaded in Huangpu (Whampoa, 黄浦), near Guangzhou. Most cassia was grown and harvested in Luodingzhou (柳丁洲) or Wuzhou (梧州), and transported along the West River to Canton. Steamers carrying tea usually rejected cassia because its strong smell might effect on the flavor of the tea.⁹⁷

When Lloyd's regular line was completed, Trieste replaced Hamburg as the cassia center of continental Europe. In Canton, the export figures for Chinese cassia from 1881 to 1884 were: 750, 6,500, 11,815 and 5,825 piculs (to Trieste), and 14,706, 2,000, 260, and 7,541 (to Hamburg). These are not absolute figures because cassia was shipped to Hong Kong to avoid the high freight costs of river steamers and the slightly higher export duties.⁹⁸ This trend continued until the 20th century. The amount of cassia entering Europe totaled 18,499 boxes, of which 10,750 boxes were transported to Trieste by Austrian Lloyd steamers. A substantial portion of this trade was also sent to Port Said by Norddeutsch Lloyd and then transferred onto ships bound for other ports.⁹⁹ Austrian Lloyd also imported cinnamon into Austria in steadily increasing quantities. However, other essential goods arrived indirectly, and were more expensive in Trieste than in London or in the northern European ports.¹⁰⁰

Austrian Lloyd's influence also extended to the Black Sea, although the majority of Russo-Chinese trade passed overland. In 1885, one source indicates that Lloyd carried 25 bales of hides to Ancona, 10 to both Naples and Odessa.¹⁰¹ Austrian Lloyd frequently transported cassia, cassia oil, anise and rattan to the Russian Levant ports.¹⁰² According to Post, it also transported

⁹² Dušan Mihelic, *The Political Element in the Port Geography of Trieste*, (Chicago: Dept. of Geography, Research Paper No.20, 1969), 32.

⁹³ *L'osservatore Triestino*, January 2, 1883, Tue N1 »Singapore and Austria-Hungary«.

According to official data, Austro-Hungarian exports to Singapore increased from \$54,000 in 1880 to \$218,000 in 1881. The main reason for this growth was the regular communications with Trieste, which was mainly in the hands of Austrian Lloyd. Lloyd also managed to transport some Swiss manufactured goods, which had previously gone via Marseilles. The Singapore merchants would have increased their imports with Lloyd if it had only shortened its sailing time, while Austrian exports would certainly have been greater if Austrian manufacturers had taken the trouble to study the consumption patterns of the Malaysians. Singapore's exports to Austria-Hungary were about \$250,000 in 1880 and increased to \$450,000 the following year. Trieste was a good market for coffee from Singapore, which was imported in great quantities at relatively low prices.

⁹⁴ Austrians made buttons of mother-of-pearl shells, which was famous in Bohemia and Vienna.

⁹⁵ *Volkswirtschaftliche Wochenschrift*, 1885:3, 387–390, »Verkehrsergebnisse auf den vertragsmässigen Linien des Ö-U Lloyd nach Indien und Ostasien für das Jahr 1884.«

⁹⁶ According to the *British Encyclopedia*, cassia bark has a more pungent, less delicate flavor and is thicker than cinnamon bark. In addition to China, Vietnam and Indonesia also produced it.

⁹⁷ *ÖMO*, 1877:5, 35, »China als Productions- und Handelsgebiet.«

⁹⁸ F. E. Woodruff, »Canton«, *Maritime Customs Returns*, 1882, 332; 1884, 333–334.

⁹⁹ Nikolaus Post, »Hongkong«, Bericht über das Jahr 1903, B IV.

¹⁰⁰ Franz Winkler, »Hongkong«, Handelsbericht über das Jahr 1911.

¹⁰¹ Joseph Haas, »Shanghai. Handel von China im Jahre 1885.« *NIHV* 34, 1887, 75–95.

¹⁰² See footnote 100.

Chinese medicinal products from Hong Kong to the Levant or the Black Sea. Russia began to develop its own maritime traffic in order to claim its share of this trade and the annual report of the Austrian consul for 1902 indicates that the competition of Russian steamers was having a serious effect upon Lloyd. The Russian company, which enjoyed a considerable subsidy, was practically the exclusive carrier for the Russian government and transported goods and materials to Port Arthur and Vladivostok. On the return trip to Europe, its steamers transported Chinese products as ballast from Hong Kong at a very low freight rate.¹⁰³

From 1905 to 1910, Shanghai extended its exports via Lloyd's Indo-Chinese Line to Russia, Rumania, Turkey, Greece, Italy, and Croatia, through the following ports: Ayvalik (or Aivaly, in Turkish Asia), Alexandretta (Turkey), Alexandria, Ancona (Italy), Batum (on the Black Sea), Beirut, Catania (Sicily), Chios (Turkish island in Asia Minor), Fiume, Galati (or Galatz, in Rumania), Istanbul, Küstendja, Mytilene (island of Lesbos), Novorssik (on the Russian Black Sea coast), Odessa, Palermo (Sicily), Pola (Istria), Port-Said, Rhodes, Skalanova, Izmir (Smyrna, in Turkey), Tripolis (Greece), and Venice. Between 1905–1910, exports increased more than eightfold, from 3,050 tons to 24,550 tons.¹⁰⁴

Internal Problems and Stagnation in Trieste

Based on our description thus far, Lloyd appears as very slow to change or adapt to new conditions. There are a number of reasons for this: as an old, large company, Lloyd had its own complicated hierarchy. Moreover, having accepted the government subsidy, it was subject to political influence and control. Coon's comments on this phenomenon are enlightening: the company's services as the »worst and most irregular in the existence of any regular steamship line.«¹⁰⁵

In addition to its internal problems, the system of overseas agents also caused some difficulties. Before Lloyd arrived in East Asia, it already had its designated agents in China. From 1863 to 1876, W. Pustau & Co., a well-known German company, acted as Lloyd's agents for both Hong Kong and Shanghai.¹⁰⁶ But after 1876, their agents began to change continuously. Every year Lloyd listed their agents in their maritime annual. From 1887, their agents were Russell & Co. in Shanghai and O. Bachrach in Hong Kong,¹⁰⁷ followed by Siemssen & Co. and Gilman & Co in 1892. In 1899, Lloyd added three agents: in Fuzhou, Hankou and Tianjin.¹⁰⁸ However, none of these agents were from an Austrian company, while the Lloyd's agents in China were under Bombay's control. Post persuaded Lloyd to make the East Asian service independent of Bombay, and establish a chief-inspectorate in Hong Kong in order to provide a direct link between China and Trieste.¹⁰⁹

However, the company's agents proved to be incompetent, and this seriously harmed Lloyd's reputation. Goods were either detained in Trieste, or disappeared, due to errors in Bombay or Hong Kong when they were transferred. Spoilage and problems of unreliability caused Austrian

¹⁰³ Nikolaus Post, »Hongkong«, Bericht über das Jahr 1902, B IV.

¹⁰⁴ Karl Bernauer, »Shanghai«, Jahresbericht für das Jahr 1910.

¹⁰⁵ Coons, Ronald E., *Steamships, Statesmen, and Bureaucrats: Austrian Policy towards the Steam Navigation Company of the Austrian Lloyd, 1836–1848*. (Franz Steiner Verlag GmbH, 1975), 182–183.

¹⁰⁶ *Annuario Marittimo compilato dal Lloyd Austriaco* (1863–1876).

¹⁰⁷ *Ibid*, Nel 1887, 126.

¹⁰⁸ *Ibid*, Nel 1899, 136–137.

¹⁰⁹ *Volkswirtschaftliche Wochenschrift*, 1903:40, 330–340, »China und der österreichische Export.«

manufacturers to echo their foreign counterparts and include an additional condition in their orders: »Nicht mit österreichischen Lloyd!« (‘Don’t ship with Austrian Lloyd’).¹¹⁰

Another recommendation was that Lloyd set up agents in Germany for the transport of Austrian products and Austrian cargoes. Establishing special agents in Munich and Leipzig, which were the main assembly stations between the Orient and Southern Europe, including southern Germany, Austria, Switzerland and Italy, would have been a very effective way for Austrian Lloyd to utilize the German system in order to carry Austrian goods. These two cities offered considerable advantages due to the prompt off-loading of goods in closed wagons, which shortened delivery times.¹¹¹ But it seems this suggestion was never acted upon as no agents are listed for Lloyd in these two cities in 1901.¹¹²

Historians generally agree that Trieste did not reap the benefits as it had originally hoped for from the opening of the Suez Canal. As Max Fletcher so aptly puts it, the Canal had been »cut by French energy and Egyptian money for British advantage.«¹¹³ And the real winner in economic and geopolitical terms was Great Britain. Not only Austria, but all of the Mediterranean countries did not achieve anything like the prosperity of Great Britain and, later, Germany.

»The situation was little different for the other countries of the Mediterranean. Although liberally subsidized, the steamer lines of Italy, Austria-Hungary, Russia and Spain were unable more than to hold their own against Great Britain in the over-all traffic of the Suez Canal. When the British share of the canal traffic began to decline toward the end of the century, it was not the countries of the Mediterranean that picked up the share of the traffic that Great Britain lost, as might have been expected. Instead, it was the increasing flow of German steamers through the canal that gained what Britain lost. The British flag accounted for 62 per cent of the total gross tonnage passing through the canal in 1910; the German flag for 16 per cent. The traffic through the canal was a reasonably good criterion of the distribution of the world’s tonnage among various nationalities, and Germany’s increasing share of the canal traffic was an indication of her sudden arrival as a major maritime nation. French shipping during the same year amounted to 5 per cent of the total, Dutch shipping 5 per cent, and Austro-Hungarian 4 per cent.«¹¹⁴

The gradual supremacy of the Atlantic over the Mediterranean is a trend in European history and Trieste was unable to escape this destiny. If we examine Steindorfer’s research on this issue, we can obtain a more nuanced understanding of the historical factors involved. According to Steindorfer, Trieste had enjoyed a very healthy growth in the first half of the 19th Century (1815–50), but after the Crimean War (1854–56) it entered into a long period of stagnation which lasted for nearly 40 years.¹¹⁵

This stagnation was reflected in many areas in Trieste. Firstly, Trieste’s maritime activities shrank to a relatively small and local geographic area, and were carried out mostly in the Adriatic, along the coasts of Istria, Dalmatia, Albania and Italy. Only occasionally did this trade extend to the Far East and the Americas. In 1871, there were 7.7 million tons registered through customs, for a value of 180 million gulden; in 1880, tonnage climbed to 11.8 million

¹¹⁰ Arthur von Rosthorn, *Die österreichische Industrie und der chinesische Markt*. (Wien, im Selbstverlage des Verbandes, 1902), 5–6.

¹¹¹ *ÖMO*, 1880:1, 1–5, Carl v. Scherzer, »Zur Hebung unseres Verkehrs mit Ostasien.«

¹¹² *Annuario Marittimo compilato dal Lloyd Austriaco* (1901), 142–144.

¹¹³ Fletcher, Max E. »The Suez Canal and World Shipping, 1869–1914« *The Journal of Economic History*, 18:4(1958), pp. 556–579.

¹¹⁴ *Ibid.* Based on data compiled from the Supplement to Worms & Coy’s Suez Canal Weekly Shipping List (London, 1911)

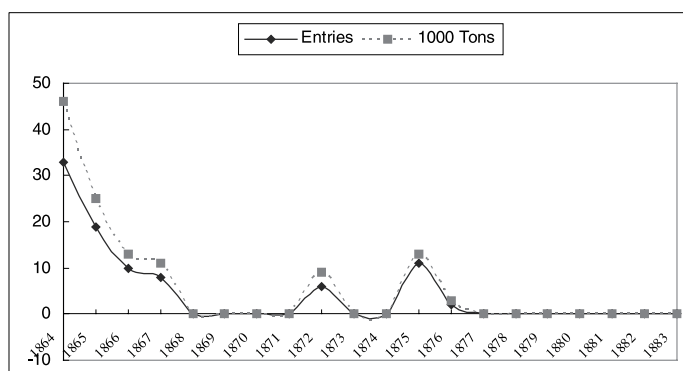
¹¹⁵ Reinhold Steindorfer, »Die Entwicklung Triests zum Welthandelshafen und seine Wirtschaftsgeschichtlichen Bindungen an Österreich« (ungedr. Karl-Franzens-Universität. Diss., Graz 1949), 101 & 112.

tons, but value fell to 170 million gulden. This unfavorable economic situation was common to the entire Mediterranean.¹¹⁶

Trieste's shrinking maritime trade was also reflected with respect to China. As the following table shows, after 1867 – just before the opening of the Suez Canal – Austrian maritime traffic to China suddenly decreased drastically.

A second fact for this stagnation was that shipbuilding and maritime companies remained essentially static. Trieste, which had once played a leading role in European shipbuilding (sailing ships) and the founding of maritime companies, was replaced by England, Europe's leading producer of steamships. Lloyd expanded its fleet at a very slow rate and did not have enough vessels to maintain its numerous lines and permit Trieste to compete in world trade. In 1856, Lloyd's fleet numbered 60 ships, 72 ships in 1875, and 86 ships in 1891.

Table 5: Austrian Shipping to China: 1864–1883¹¹⁷

The devious railway, Südbahn, and belated Tauernbahn, both connecting with the hinterland, decreased the competence of Trieste. The Südbahn, built in 1857, runs through Ljubljana and Graz to Vienna. However, before the Südbahn became operative, Hamburg had already established a railway to Vienna, and was therefore able to move the products of Vienna's hinterland (Bohemia) northward at the same cost as Trieste.¹¹⁸ The Südbahn was directed towards Nabresina, and Trieste obtained a spur-line to connect with this trunk line. For decades, it was the only railway link between Trieste and its hinterland. The Alps proved to be a daunting obstacle to overcome, and the Tauernbahn was not finished until 1909. Even Fiume had a better rail connection with the interior than Trieste. The lack of a rapid connection between Trieste and its hinterland was the main factor for its economic decline during this period.¹¹⁹ The process leading up to the actual construction of the Tauernbahn was quite tortuous:

»The debate on exactly what route the second railway from Trieste to Austrian North and Germany should follow, which lasted for over three decades, produced an abundance of different suggestions, plans and ideas which divided the Triestine public and businessmen, and the merchants and profiteers of the port's hinterland. As so often occurred in the Monarchy, the national conflicts also complicated railway policy. Both [the Austrian and Hungarian] governments

¹¹⁶ Steindorfer, 115–120.

¹¹⁷ This table is edited from Haas and Grunzel's data, which is originally based on Chinese Maritime Customs. Joseph Haas, »Shanghai. Verhältnisse von China im Jahre 1880.« NIHV 23, 1882, 602–648. Joseph Grunzel, *Die kommerzielle Entwicklung Chinas in den letzten 25 Jahren*. (Leipzig: Wilhelm Friedrich, 1891), 44–50.

¹¹⁸ Dušan Mihelc, 27.

¹¹⁹ Steindorfer, 133–137.

used railway freight rates to further domestic policy, often at the expense of the other partner. They competed with each other to direct export and import traffic to and from the ports of Trieste (Austria) and Fiume (Hungary).¹²⁰

The Tauernbahn was typical of the Austrian decision-making process, which tended to be extremely circumspect, prolix and indecisive.

Finally, there was also the human factor, or the fact that merchants in Trieste were not active or dynamic enough either. Revotella had already made this criticism in 1864, stating that it was difficult to find merchants in Trieste as powerful and expert in their activity as their counterparts in Holland and England. In order to emerge from stagnation, Trieste required either a major initiative by Lloyd or something that could rouse its businessmen from their lethargy.¹²¹ This situation did not change during the latter half of the century, and very few Triestine merchants went to China during this period. As contemporary consular reports confirmed, an Austrian (Vienna) merchant or industrialist could occasionally be met with in China, but a Triestine merchant was virtually unknown.¹²² And in 1905, the Austrian Consul, Post, would lament that his countrymen were unable to seize the opportunities that awaited them because they lacked entrepreneurship.¹²³

As another example of this inability to keep pace with changing conditions, the Suez Canal not only accelerated the replacement of sailing vessels by steamers but also the upgrading of port infrastructure and harbors in order to accommodate the new vessels. »The canal gave a great impetus to the building of large, fast, economic steamships, thereby directly turning the steamship into a general cargo carrier in the important Eastern trade, indirectly in all other trades.«¹²⁴ This transformation took some time, »because many shipyards at the end of 1869 were still equipped to construct only sailing vessels. But the extent of the shift in just a few years was remarkable.«¹²⁵ This transition occurred between 1870–1880, while even »the total tonnage of Britain's steam fleet did not surpass the tonnage of her sailing fleet until 1883.«¹²⁶ Trieste required more time to complete this transition – until 1890, and this phase coincided with its period of stagnation.

The Austrian government did make some efforts to modernize the old port. From 1868 to 1914, the government completed 3 piers and began to construct the new free port (Punto Franco Nuovo), which would finally give Trieste modern port facilities.¹²⁷ In 1891, the government virtually abolished the »free port« by drastically restricting this privilege to a few warehouses. At the same time, it gained control of both Austrian Lloyd and the Trieste shipyards through the use of subsidies. It also initiated a program of developing port-oriented industries (such as an oil refinery and steel factories) in order to compensate Trieste for the loss of its »free port« status in 1891.¹²⁸ Trieste ultimately regained its position in the shipbuilding industry, and from Montefalcone to the Bay of Cattaro (Kotor) on the Adriatic coast, there were many Austrian ports and shipyards for both naval and merchant ships.¹²⁹ China ordered vessels from both the Stabilimento Tecnico Triestino and the Monfalcone shipyards. In the final years of the Empire, Trieste succeeded in making a greater contribution to Austro-Chinese trade.

¹²⁰ Peter Vodopivec, »Karl Ludwig von Bruck, Trst in Slovenci«, in *Prispevki za novejšo zgodovino*, XL:1 (2000), 49–62.

¹²¹ *ÖMO*, 1882:10, 145–149, »Trieste.«

¹²² *ÖMO*, 1900:2, 13–22, Nikolaus Post, »Handels- und Geschäftsverhältnisse in Ostasien.«

¹²³ Nikolaus Post, Hongkong, Bericht über das Jahr 1905, B IV.

¹²⁴ Fletcher, Max E.

¹²⁵ *Ibid.*

¹²⁶ *Ibid.*

¹²⁷ Dušan Mihelić, 14.

¹²⁸ *Ibid.*, 44.

¹²⁹ Jiří Novák, Warships for China, *HPM* 5/May1999, 15–16.

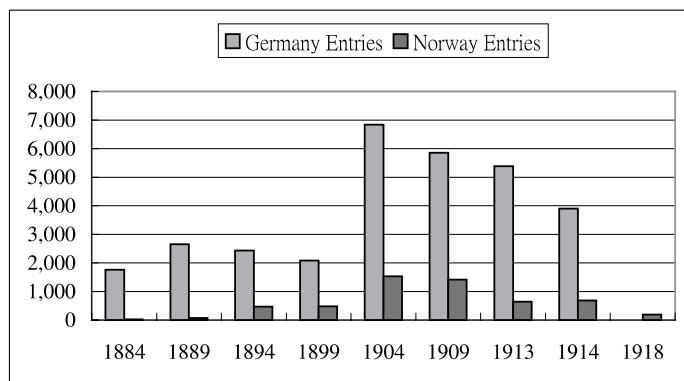
Austria practiced a protectionist freight rate. Under the Austrian schedule, called the Adriatic Tariff, it was cheaper to ship merchandise either way between any point within the Austro-Hungarian Empire and the port of Trieste, than through any foreign port. For example, before WWI, the freight rate for a standard carload (ten metric tons) of cotton from Trieste to Vienna was 973 crowns, but under the special rate of the Adriatic Tariff Schedule, it was only 200 crowns. Likewise, the regular rate of a carload of glass from Prague to Trieste was 1,336 crowns, but only 195 crowns under the Adriatic Tariff. The intended effects of the preferential schedule were reinforced by reduced import duties on selected articles, such as coffee.¹³⁰ However, it remains unclear exactly when the Adriatic Tariff became effective. As Rosthorn confirms, at the turn of the century transportation costs via the Südbahn and Lloyd were far higher than via Hamburg and Bremen.¹³¹

In fact, when compared with the German lines, Lloyd's charges were much less competitive. In 1896, quality glass products from Bremen or Hamburg to Hong Kong paid 16 Mg, while from Trieste to Hong Kong the charge was 12 gold gulden (about 24 Mg), or 50% more. The high freight rates meant that low-priced Austrian goods were simply excluded from the Chinese market.¹³²

Germany and Norway

The Austrian consul reports indicate that after the Sino-Japanese War (1894), Austria reduced its coastal fleet while Norway, Great Britain and Germany successfully took advantage of the growing transportation market. Norway, in particular, increased its share enormously, from 2,300 to 430,000 tons.¹³³ Germany and Norway represented two different models of maritime development in the latter half of the 19th and early 20th Centuries. As Table 6 indicates, they both performed well in the Chinese coastal trade.

Table 6: German and Norwegian Foreign and Coastal Trade in China¹³⁴

¹³⁰ Dušan Mihelic, 72–73.

¹³¹ Arthur von Rosthorn, *Die österreichische Industrie und der chinesische Markt*. (Wien, im Selbstverlage des Verbandes, 1902), 5–6.

¹³² *Volkswirtschaftliche Wochenschrift*, 1896:25, 36–39, »Bericht des Herrn E. Einaigl über Hongkong«.

¹³³ Norbert Schmucker, »Shanghai. Wirtschaftliche Verhältnisse von China im Jahre 1896.« NIHV 65, 1897

¹³⁴ This Table is collected from *China, the Maritime Customs: Decennial Reports 1882–1891; 1892–1901; 1902–1911; 1912–1921*. (Shanghai: Inspectorate General of Customs 1883–1933.)

The decline in Norway's totals after 1909 is probably related to the fact that, in 1905, Sweden and Norway became two independent countries, influencing statistic figures in Chinese Customs.

Germany enhanced its maritime power quickly and effectively, using modern technology and well-organized cartels. In support of its new colonial status and *weltpolitik*, the German government generously subsidized their national lines to Africa, East Asia and Australia, as well as the local lateral lines, while also providing other incentives. From 1890 onwards, for example, German goods exported via state railways were charged the same freight rate regardless of the distance they were being shipped. This policy, which was proposed by the Deutsche-Levant line, permitted Hamburg to effectively outflank Trieste and sell southern German goods in the Levant. A second important factor was the German canal network, which was the best in Europe before WWI. Equipped with modern locks and tracking facilities, it channeled goods to the main ports of Hamburg, Bremen, Stettin, and Lubeck, and offered cheap, quick water transportation. Finally, the improved port facilities, modern iron and steelworks, and metalworking industries and shipyards greatly increased the capacity and productiveness of German ports.¹³⁵

Norddeutch Lloyd (founded in 1857, and based in Bremen), Hamburg-American Line (founded in 1847, based in Hamburg), and Rickmers & Co. were Lloyd's main competitors. In 1896, Rickmers started a monthly service from Bremen to East Asia, in direct competition with Austrian Lloyd.¹³⁶ Norddeutch Lloyd made 26 voyages annually to East Asia. Every two weeks their steamers left Hamburg and Bremen for Rotterdam, Antwerp, Southampton, Gibraltar, Genoa, Neapel, Port Said, Suez, Aden, Colombo, Penang, Singapore, Hong Kong, Shanghai, Nagasaki, Kobe and Yokohama. On the return voyage, they stopped in Fuzhou to load tea for the European – and Austrian – market. The voyage from Hamburg to Hong Kong was 55 days, and from Genoa to Hong Kong, 30 days. The 12 ships employed in Norddeutch Lloyd's East Asian trade ranged from 5,026 to 10,911 tons, from 3,800 to 9,000 H.P. In Hong Kong they connected with the Australian line.¹³⁷

However, the long-distance trans-oceanic lines were not the only factor influencing the total amount of goods moving through Customs, for coastal transportation was also very important.

By 1885, the Germans had already assembled a formidable fleet in Shanghai, which consisted of the following vessels:

1. *Hever* (387 tons): Shanghai-Nagasaki (Japan)-Korean ports.
2. *Wismar* (555 tons) and *Siberien* (367 tons): Shanghai-Formosa (Taiwan).
3. *Welle* (393 tons) and *Velox* (753 tons): Shanghai-Japan.
4. *Clara* (675 tons) and *China* (1275 tons): Shanghai-Amoy-Swatow.
5. *Nierstein* (730 tons): Shanghai-Fuzhou.¹³⁸

By 1901, Norddeutch Lloyd had also established a very comprehensive East Asian network centered in Hong Kong, with lines to Vladivostok, Bangkok, and Sidney.¹³⁹ When German goods came to Hong Kong or Shanghai, they were promptly transferred to other lesser ports by means of this coastal maritime network.

¹³⁵ *DOYITU KAIUNN NO KAKO GENNZAI OYOBI SHOURAI* □□□□□□□□□□□□□□□□ Tokyo, 4–10. (The author and publisher are unknown.)

¹³⁶ Gerog-Ludwig von Heise, *Beiträge zu den Wirtschaftsbeziehungen zwischen Österreich und China (1860–1914)* (ungedr. Phil. Diss., Wien 1999), 206.

¹³⁷ Nikolaus Post, *Hongkong, Bericht über das Jahr 1905*, B IV.

¹³⁸ Joseph Haas, »Shanghai. Handel von China im Jahre 1885.« *NIHV* 34, 1887, 75–95.

¹³⁹ Nikolaus Post, »Hongkong«, *Bericht über das Jahr 1901*, B IV.

With the high cost of rail transportation and the lower frequency of Austrian Lloyd's shipping traffic from Trieste, the cheaper and easier sea route diverted Bohemian products to Hamburg. This meant that many Austrian industrial products, especially from the area of Bohemia, preferred the cheaper route via the Elbe to Hamburg, where they were exported in German holds. And although Austrian Lloyd's ships began arriving in Hong Kong on a monthly basis after 1881, and in Japan after 1893, with a slight increase in the direct trade between Austria and Hong Kong being registered in 1899, most trade continued to pass through Hamburg as before.¹⁴⁰

This situation did not change even after Lloyd's new expansion. Despite the Austrian government's efforts to discourage traffic via the North German ports by setting lower rates, exports from Trieste's hinterland via Hamburg and Bremen continued to be more economical than through Trieste.¹⁴¹

Like Germany, Norway also performed very well in East Asia. In fact, the Japanese had a saying that you could not enter a port in the world without seeing the Norwegian flag. While German maritime development received strong backing from their business and commercial interests, despite their lack of strong commercial relations with China and the absence of concessions on the mainland Norway also succeeded in establishing a good maritime trade on the Chinese coast. Their success was due to a different model, which was based on sailing ships, a more traditional organization and very competitive ship-captains.

From 1850 to 1880, Norway built up its maritime industry at an incredible rate, until it was second only to Great Britain and Germany. During this period, its sailing fleet jumped from 288,000 net tons to 1,500,000 tons, and the number of seamen more than tripled, from just under 19,000 to 62,000 in 1878. Norway was not an industrial country and its shipping mostly served other countries. By 1872, 80% of its freight earnings came from the international carrying trade. However, the Norwegian conversion from sailing ships to steamers proceeded very slowly, and in 1876 steamships represented only 3% of its total tonnage. Around 1890, the sailing fleet reach its peak level of 1,503,000 tons net, and not until 1907 did steam tonnage exceed that of sailing ships (814,000 tons vs. 751,000 tons).¹⁴²

Like the Croatian tramp steamers, the Norwegians left business dealings entirely in the hands of the ship captain. He negotiated contracts independently of his home base, picking up cargoes wherever they could be found. The company structure was loose, with a separate company being established for each ship contracted, in keeping with the haphazard, amateurish operational methods typical of newcomers. The Norwegians' main assets were the low wages for crew and officers, the poor fare for both, and the traditional technology that their sailing ships represented. English and American ships could not compete with the Norwegians on the same routes, and gradually had to withdraw from the competition: initially, from the long-haul routes, involving bulky and durable goods, then the short-haul routes, involving perishables, such as fruit from the West-Indies to the US. Although they also bought steamships, the Norwegians continued to reap profits on this type of tonnage well into 1880s, since their variable operating costs were much lower than that of their competitors.¹⁴³

The Austrian model can be situated between the German and Norwegian models. While the Austrian government followed the German approach of protective tariffs, port construction, railway freight, subsidies and concessions (which Austria finally obtained in China in 1902),

¹⁴⁰ Maximilian Kutschera, »Hongkong.« NIHV 71, 1899, 257–258.

¹⁴¹ Arthur von Rosthorn, *Die österreichische Industrie und der chinesische Markt*. (Wien, im Selbstverlage des Verbandes, 1902), 5–6.

¹⁴² Fritz Hodne, »Growth in a Dual Economy – The Norwegian Experience 1814–1914,« in Karl Gunnar Person ed., *The Economic Development of Denmark and Norway since 1870* (Aldershot: Edward Elgar Pub. 1993), 45–74

¹⁴³ *Ibid.*

it was unable to achieve the same degree of success, for this approach was alien to Austria's much more gradual, constant and leisurely concept of economic growth.¹⁴⁴

However, if Austria had paid more attention to the Norwegian model, it might have had better success. An important equivalent to the Norwegian formula for success was to be found in Dalmatian maritime expertise. If Austrian Lloyd had collaborated more extensively with Dalmatian vessels, it might have been able to set up its own coastal transportation network in East Asia. This model was also suited to Austrian conditions, for Austria was rich in capital, and a network of this kind would have provided an important outlet for investment, and significant opportunities for employment.

P o v z e t e k

Avstrijski pomorski razvoj v Vzhodni Aziji 1869–1914

Chinyun Lee

Članek prikazuje, kako je Trst v zadnjih desetletjih pred prvo svetovno vojno razširil pomorsko trgovino proti Vzhodu. Avstrijski Lloyd je investiral v gradnjo sueškega prekopa in odprl ladjarske povezave z Indijo, Kitajsko in Japonsko. Načrt za pomo rske linije z daljnim Vzhodom je že pred odprtjem sueškega prekopa zasnoval Pasquale Revoltella. Toda širjenje ladjarskih linij je potekalo počasi. Zveza z Indijo je bila vzpostavljena leta 1869, s Hong Kongom 1880, s Šangajem 1892 in s Kobe 1893, v Lloydju pa so vse ocenjevali za pomemben dosežek. Leta 1912 je Avstrijski Lloyd končno vzpostavil hitro (»ekspresno«) linijo med Trstom in Šangajem. Kava in kitajski cimetovec sta bila pomembna tovara na tej liniji. Trst je pritegnil uvozne transporte kave ne le iz južne Azije, temveč tudi iz Singapura in Filipinov. Kitajski cimetovec je bil drug tovor, pri prevozu katerega je Trst tekmoval s Hamburgom. Najbolj dobičkonosni tržaški ladjarski liniji sta bili Trst-Kotor in Trst-Bombay. Linije v vzhodno Azijo pa niso bile uspešne, saj je na Kitajsko (po vsej verjetnosti) več avstrijskih izdelkov prispelo preko Hamburga kot preko Trsta. Neuspeh linij na daljni Vzhod je bil posledica raznih notranjih problemov v avstrijskem Lloydju in stagnacije Trsta.

¹⁴⁴ Mathias, Peter and Sidney Pollard, *The Cambridge Economic History of Europe VIII The Industrial Economies: the Development of Economic and Social Policies* (Cambridge University press. 1989), 829.

PRISPEVKI ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

Inštitut za novejšo zgodovino izdaja osrednjo slovensko zgodovinsko revijo za problematiko novejše zgodovine **Prispevki za novejšo zgodovino**. Revija izhaja že od leta 1960, najprej kot *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, od leta 1986 pa pod sedanjim imenom. Sprva je bila revija usmerjena izrazito v zgodovino delavskega gibanja in narodnoosvobodilnega boja, z leti pa je razširila krog predstavljanje zgodovinske problematike na celotno zgodovinsko dogajanje na Slovenskem in širše v drugi polovici 19. stoletja in v 20. stoletju. Sedaj je to revija za novejšo slovensko zgodovino; izhaja enkrat ali dvakrat letno. V reviji objavljajo sodelavci Inštituta za novejšo zgodovino in tudi drugi zgodovinarji znanstvene razprave, strokovne članke, historično dokumentacijo, knjižna poročila in ocene ter tekočo letno bibliografijo sodelavcev Inštituta.

Revijo, tudi večino starih letnikov, lahko naročite na Inštitutu za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, telefon: 200 3120 / faks: 200 3160. Naprodaj je tudi v vseh večjih slovenskih knjigarnah.

ZAPISI

Hans-Dietrich Kahl

Karantanska sporna vprašanja

Odgovor Petru Štihu

Glede zgodnesrednjeveške zgodovine vzhodnoalpskega prostora so ljudje privzeli določene interpretacije, obremenjene s tradicijo. Ko sem se pred leti začel z njimi od zunaj pobliže ukvarjati, mi je pozornost vzbudila pomanjkljiva utemeljitev v virih ter alternative, ki niso bile ovržene. Vedno znova sem zastavljal vprašanja. Zanimanje se je prebujalo, vendar ne vedno prijazno. Naposled so se nekateri pretvarjali, kot da od leta 1980 dalje ne bi obstajala več nobena moja tozadevna objava: izmikanje namesto soočanja – znak moči? Izrecna izražanja stališč, ki jih je bilo kar nekaj, so pogosto delovala čudno – kot navidezni boji, ki neutrudno ponavljajo stare poglede, brez dodatnega dokazovanja, za katero sem zaprosil, in brez pravega poglobljanja v nove argumente, skoraj kot bi bilo tu treba ohranjati nek tabu. Obstajalo pa je tudi prijazno vzpodbujanje, naj izčrpno razložim svojo polagoma razvito celotno sliko. Zgostila se je v obsežno monografijo, ki je bila sprva omejena na to, kar sem imenoval »Država Karantancev«.¹ Zanj lahko trdim, da je prvič poskusila narediti sintezo zgodovinskih, arheoloških in jezikoslovnih argumentov; da je vrh tega bolj kot kdajkoli prej vključila komparativistične metode; da je za marsikatera posamezna vprašanja prvič ponudila predloge rešitve in obrnila pozornost tudi na doslej neupoštevane probleme. Seveda se za znanstvene izjave pravzaprav samo po sebi razume, da to, kar je pri tem lahko prišlo na dan, ni bilo nič drugega kot diskusijski prispevek. Izrecno kot takega sem svojo knjigo predstavil strokovni javnosti.²

Knjiga je bila opažena. S posebej hvalevredno izčrpnostjo jo je obravnaval Peter Štih, kar dvakrat, najprej v svojem maternem jeziku, potem v olajšanje mednarodne stroke tudi še v nemščini.³ Njegov odziv je, kot običajno, pošten in poln poznavanja; spoprijeti se z njim in pri tem preverjati lastne poglede, mi je v veselje. Marsikatero karto zna igrati proti meni,

¹ H.-D. KAHL, *Der Staat der Karantanen / Država Karantancev*, Ljubljana 2002 (suplement k: R. BRATOŽ – izd./Hg.), Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche, Ljubljana 2000. Rad izrabim tudi to priliko za pristrčno zahvalo gospodu uredniku, brez njegove prizadevnosti in prijazne potrpežljivosti ta publikacija ne bi bila nikoli končana.

² Misli o tem so bile prebrane ob predstavitvi moje knjige v Slovenskem znanstvenem inštitutu na Dunaju, 17. junija 2003; tisk v slovenskem prevodu A. Maček Mergole: Nekaj misli o moji knjigi »Država Karantancev«, v: *Zgodovinski časopis* 58 (2004), str. 489–491; nemško, z naslovom: *Der Staat der Karantanen. Der Forschungsansatz eines Historikers der Kriegsgeneration*, v: *Gießener Universitätsblätter* 39 (2006), str. 37–40; prim. tudi podnaslov knjige: *Dejstva, teze in vprašanja o zgodnji slovanski državni tvorbi v vzhodnoalpskem prostoru*.

³ P. ŠTIH, *Glose k novi monografiji o Karantaniji*, v: *Zgodovinski časopis* 58 (2004), str. 467–487; ISTI, *Glossen zu einer neuen Monographie über Karantanien*, v: *Carinthia I/196* (2006), str. 99–126; prav tam, str. 99, op. 3–4, seznam dosedanjih mnenj; dopolniti z: J. HERRMANN, *Ethnographisch-Archäologische Zeitschr.* 44 (2003), str. 631–636; J. JARNUTH, *Deutsches Archiv f. Erforschung d. Mittelalters* 61 (2005), str. 323 sl. Iz prostorskih razlogov obravnavam v nadaljevanju le mnenje Štiha, citirano po nemški izdaji.

vendar, komaj izogibno – jaz vseh ne občutim kot adut. Sam lahko to obravnavam z enako odkritostjo, kot mi jo je privoščil cenjeni kolega, in obžalujem le, da sem pri tem odvisen od hladnega, neosebnega medija tiskane besede, namesto da bi se mogla v prijetni neposredni izmenjavi usesti skupaj ob kozarcu vina.

Ni niti mogoče niti potrebno, da bi se takoj lotevali vsega. Stanje virov je tako, da lahko neredko drugo poleg drugega obstaja več razumevanj, ki jih je vsa mogoče zagovarjati, nobeno pa ni prepričljivejše od drugih (recimo, kar zadeva meje Karantanije). Zato se lahko najprej osredotočim na nekatere točke, ki se mi zdijo posebej bistvene, drugo naj kar počaka, dokler se ne ponudi posebna priložnost.

O terminoloških vprašanjih se ne prepiram. Nekaj predlogov k temu sem dal – Štih bi mi ob tem brzkone najraje zoperstavil posrečeno šalo: »Univerzitetni profesor prej uporabi zobno ščetko svojega kolega kot njegovo terminologijo.« Vsekakor menim, da sem pri svojih pobudah izhajal iz določenih predstav.

Vzemimo kot primer »ljudstvo« (*Völkerschaft*). Štih poskuša glede tega proti meni izingrati mojega pokojnega prijatelja Františka Grausa, ki je ta pojem ožigosal kot »stilistično zasilno rešitev«, vendar s pristavkom, da »brez te vendarle ... pogosto ni mogoče shajati«, ki ga je Štih preprosto povedal s svojimi besedami kot: »in nič drugega«, kar tega pristavka ne izrazi ravno jasno (Štih, str. 101 sl.). Graus je s svojo kritiko izrazil nesoglasje z nenatančnostjo, ki še danes pogosto določa ta pojem.⁴ Prav to nenatančnost je poskušal moj predlog odpraviti z jasno zamejitvijo. Dodajam, da si seveda tudi jaz želim, da ostanemo čim bližje jezika virov. Ampak, ali je to vedno izvedljivo? Njihovi avtorji so bili pogosto malo dojemljivi za to, kar se nam zdi pomembno. Karkoli že so povezovali z nekim pojmom kot je *gens* – v prvi vrsti jim je šlo za združenje, zmožno političnega delovanja. Naša Srednja Evropa je šla od njihovih dni do danes skozi ekscesiven jezikovni nacionalizem, ki še vedno ni povsem izzvenel. To je izostrilo pogled za marsikaj in zbudilo zanimanje, ki presega tedanje potrebe in izrazne možnosti: radi bi vedeli ne samo to, da je bila neka zveza zmožna delovanja, temveč tudi, kako je bilo z njeno stopnjo integracije, kajti ta lahko pogojuje stabilnost ali labilnost. Gre za pogrošno resnico: med prvo strnitvijo, na primer, gentilnih drobcev iz časa preseljevanja ljudstev in zaključkom s tem začete etnogeneze je faza prehoda. *Gens* naših virov združuje dovršeno in nedokončano stanje v enem pojmu. Ločevanje po mojem mnenju služi jasnosti. Tako sem prišel do »ljudstva« za obdobje prevladujoče heterogenosti, da bi ga ločil od polno izoblikovanih etničnih enot. Zdelo se je (in se zdi), da mi to omogoča preciziranje. Če nekdo misli, da lahko shaja brez njega – prosim lepo! Pomembno je, da vsak razjasni, kaj v posameznem primeru misli.

Novost, ki jo predlagam, se mi je zdela potrebna, da bi za Karantance poudaril nedokončanost, za katero se je zdelo, da določa njihovo zgodovino – eden najpomembnejših predpogojev za to, da je bil lahko njihov lasten razvoj razmeroma grobo odsekan, tako da je lahko med zgodnjersrednjeveški etnikum in poznejše Slovence legel tisti hiat, s katerim računa tudi Štih (str. 123 sl.). Da ima Štih karantansko etnogenezo prav tako za »nedokončano« (str. 123), je pomembno soglasje, vendar on izpodbija temelje, na katerih sloni moja ugotovitev. To je utemeljeno glede moje omembe, da takrat ni prišlo do izoblikovanja skupne materialne kulture Karantanije (str. 118 sl.). Po tem je treba izpovedno zmožnost te ugotovitve zgolj omejiti; ona sama ostane. Poleg tega menim, da vzhodnogotski elementi, ki so bili po mojem mnenju udeleženi pri vzpostavitvi karantanstva, do vdora Bavincev in Frankov jezikovno še niso mogli biti popolnoma asimilirani, tako da je kateri izmed specifičnih pojmov njihove terminologije lahko prešel k prišlekem. Tudi tega Štih ne priznava, vendar o tem pozneje.

⁴ F. GRAUS, Die Nationenbildung der Westslawen im Mittelalter (Nationes 3), Sigmaringen 1980, str. 13.

Sem bil nezanesljiv pri uporabi virov? Štih graja (str. 103 sl., prim. 110), da v predstavljenem pregledu gradiva ne omenjam niti Fredegarja IV, 72 niti ustanovne listine za Innichen. Moj seznam se je seveda nanašal na določene teme. Tako sem se lahko zadovoljil s splošnim namigovanjem na »opozorila v listinah«, ki »marsikaj prispevajo«, »vendar ... ne k slovanski strukturalni zgodovini tiste predkarolinške faze, ki je tukaj edina bistvena« (Staat, str. 33). Da je bil Innichen dokaj pogosto upoštevan, kaže že kazalo. Za Fredegarja se mi ne zdi gotovo, da nakazuje razmere, od katerih teče nepretrgana kontinuiteta do pozneje oprijemljivih Karantancev. Morda njegov *Walluc* s svojo *marca Windorum* ne sodi k zgodovini Karantancev, temveč zgolj k zgodovini dežele, v kateri so se pozneje razmahnil: ena izmed neštetihi negotovosti naše baze informacij. Niti položaj tega *dux* niti tiste *marca* nista kakorkoli osvetljena (kateri državni tvorbi je pripadala?), strukturalna zgodovina se torej prav tako ne zdi nakazana. Štih da pozneje vedeti, da sem mesto vendarle upošteval. Kar Fredegar sicer trdi o (Proto-)Bolgarjih, sem že davno izključil iz kroga uporabnega.⁵ Morda bi bil moral to ponoviti. Koliko je lahko ta skupina, če je res v 7. stoletju nekaj desetletij ostala pri Valuku, prispevala k elementom prebivalstva v Karantancem še oprijemljivem času, ostaja prepuščeno naši fantaziji. Fredegar nakazuje celo njen odhod, in v obdobju, ki ga obravnava moja knjiga, niso omenjeni.

Sem upošteval premalo primerjalnega gradiva? Glede tega, kar nudi hrvaška stran, Štih meni tako (str. 112 sl.) in utegne imeti prav. Vsekakor so obstajali razlogi za mojo zadržanost. Državna tvorba Trpimirovičev je nastala na območju neposredno pred Bizancem, pod pogoji, ki so mi bili s staroslovanskega stališča bistveno bolj oddaljeni kot polabski in baltski Slovani pred njihovim dokončnim pokristjanjenjem, kot so se tudi Čehi pri poseganju po bližjem izročilu odmaknili že dlje od izhodišča. Vprašanje, ali Hrvaška dovoli sklepati, da naj bi Karantanci na ravni pod knezom ne imeli več kot enega bana, se mi zdi odprto. Gotovo se ni mogoče gledati njih oprijeti ničesar drugega, kot tega, da so v t. i. jedru Karantanije (*Kernkarantanien*), kot sem ga poimenoval, štiri krajevna imena, razkrojena razmeroma na široko, za katera se zdi, da opozarjajo na oblastnika s tem nazivom. Sklepal sem, da je vsako izmed njih kazalo na naselbino enega ustreznega nosilca položaja, ki mu pripada po funkciji, in ki je imel svoj sedež vsakokrat v bližini. Je bilo to prenašljivo? Moramo računati s štirimi oprijemljivimi postojankami enega in istega funkcionarja – ali je posledica, kar kaže Hrvaška, poznejše redukcije neke prvotne množine, tako kot je bilo pod Merovingi v začetku več majordomov drug poleg drugega, dokler ni eden izmed njih uspel oblasti skoncentrirati v svojih rokah? Kraljevina Jugoslavija je bila v letih 1929–1941 razdeljena na devet banovin pod vsakokrat lastnim banom, s tem pojmom torej ni povezovala predstave o singularnosti, in temu je mogoče dodati še druge primere. Moramo za Karantance računati z obema možnostma rekonstrukcije – nadaljnja izguba ostrine naše slike? – Grob konjenika iz Grabalje vasi/Grabelsdorf, ki igra določeno vlogo v zadevni argumentaciji, je Paul Gleirscher medtem še enkrat raziskal, s pomembnimi novimi izsledki.⁶ Ne zdi se mi, da bi nasprotovali mojemu osnutku.

Pomembnejša so vprašanja, ki so povezana z imenom *Karantani*. Doslej je bilo obravnavano kot romansko, torej kot tuja oznaka, kar sproža probleme. Sam sem ga – najbrž prvič – imel za latiniziran posnetek pristne slovanske stvaritve, pripadajoče široko razširjenemu tipu tvorjenja, ki se je v prvi vrsti navadno navezoval na pokrajinske danosti, vseeno, ali prav tako slovansko ali izposojeno iz jezika obstoječega prebivalstva, kar potem dokazuje jezikovne

⁵ H.-D. KAHL, Die Baiern und ihre Nachbarn bis zum Tode des Herzogs Theodo, v: H. Wolfram – A. Schwarz (ur.), Die Bayern und ihre Nachbarn I (Denkschr. d. Österr. Akademie d. Wiss., phil.-hist. Kl. 179, 1985), str. 187 sl.

⁶ P. GLEIRSCHER, Ein karantanischer Adelsfriedhof über Grabelsdorf, v: Symposium zur Geschichte von Millstatt und Kärnten 2005, str. 56–66; ISTI, Archäologische Ausgrabungen auf der Gurina und in Grabelsdorf, v: Rudolfinum. Jahrb. d. Landesmuseums Kärnten 2004, Klagenfurt 2005, str. 55–62; ISTI, Grabalja vas in vodilni sloj Karantancev, v: Koledar 2005, Celovec, str. 65–68. Gospodu piscu pristrčna hvala za te in druge informacije!

stike. Za *Karantani* velja po mojem mnenju drugo, tako da ime obenem postane zgodovinski vir: poleg takšnih stikov izpričuje nastanek v deželi sami, torej ni bilo prineseno s seboj. Štih temu, kot se zdi, ne želi oporekati. Toda kaj pomeni prevzeti element tujega (romanskega) jezika v imenu?

Štih je iz moje knjige razbral tezo, da naj bi se Karantanci poimenovali po svojem sakralnem središču, za katero domnevam, da je bilo v masivu Šenturške gore. Za to naj ne bi bilo nikakršne analogije. Spregledal naj bi bil, da državne tvorbe niso bile poimenovane po sakralnih prostorih, ampak po oblastnih centrih, kot naj bi to, recimo, za Karantance dokazovala sočasna Furlanija (str. 107 sl. 112). Izpeljal sem, da se slovanske *-ane*-tvorbe praviloma navezujejo na geografske danosti, na primer vodotoke ali gorske formacije; poimenovanje državnih tvorb po njihovih oblastnih centrih naj bi spadalo v mlajšo plast, ki jo v vzhodnoalpskem prostoru predstavlja Tirolska (lahko bi dodali še grofiji, kot sta Gorica in Celje); za zgodnji srednji vek so se ustrezne oznake navezovala na imena plemen, kot sta imeni Bavarci in Franki – Karantanci so sledili temu nizu. Za njihovo ime se mi je zdela odločilna točka navezovanja »značilna pojavnost talnega reliefa« njihove nove domovine; da je bila ta pojavnost zame obenem »sakralno okrožje izstopajočega pomena«, bi utegnilo »v zavesti novega ljudstva zazveneti v zvenu imena« (Staat, str. 77). Besedilo kaže, da sakralni vidik po mojem mnenju ni bil tisti, ki je bil odločilen za poimenovanje, temveč vidik, ki se je pridružil: bistvena razlika. Kot možnost primerljive kombinacije sem predstavil pendant iz Šlezije (Staat, str. 233). Tej argumentaciji nimam kaj dodati, razen prošnje, da se razlikujoče se nianse prijazno upoštevajo. Na Furlanijo takrat nisem pomislil. Če ime (iz *Forum Iulii*) kot ime politične pokrajine seže nazaj že v zgodnji srednji vek, česar ne morem dokazati, bi za tisti čas predstavljalo poseben primer, podobno kot Benevent in Spoleto. Zadevni dukati niso zajemali strnjenege plemenskega ozemlja – iz langobardskega celotnega sklopa so izrezali delna okrožja, ki so jih poimenovali po njihovih sedežih uprave. S tem so bili predhodniki načina poimenovanja, ki se je sicer začel uporabljati v poznejšem srednjem veku in je prav tako pogojen z razkrojem starejših plemenskih ozemelj. Primerjava, ki jo je naredil Štih, torej šepa in nanjo vezan dokaz, da naj bi se bili Karantanci poimenovali po svojem sedežu kneza, se zruši vase.

Problem karantanskega glavnega svetišča, na katerega sem prav tako opozoril kot prvi, mojemu kritiku povzroča težave, čeravno priznava pomen vprašanja (str. 115 sl.). V tradicionalni zgodovinski sliki dunajske šole se tak kraj ne pojavlja. Manjka v zgodovinskih virih, poleg tega pa je bila ta zgodovinska slika razvita, preden je bila razdelana gentilnoreligiozna osnovna struktura, iz katere je treba izhajati pri tovrstnih državnih tvorbah pred njihovim pokristjanjenjem.⁷ Tako nastala koncepcija je zato do te mere skladna z viri, ker ne oporeka nobenemu izrecnemu pričevanju, vendar pozablja pogledati v ozadje svojskosti svojih temeljev, karolinškodobnih zapisov. K slogu tako ali tako vedno cerkvenih poročevalcev zgodnjega srednjega veka, drugače kot tistih 11. in 12. stoletja, je spadalo, da so »pogansko nesnago« zamolčali in poudarjali zgolj napredke krščanstva, morebiti vključno z mejnim primerom, ko je bilo treba poročati o spektakularnem uničenju nekega kulturnega predmeta, kot geismarskega

⁷ Neposredno po G. MENSCHINGU razvil naprej H.-D. KAHL, *Heidnisches Wendentum und christliche Stammesfürsten. Ein Blick in die Auseinandersetzungen zwischen Gentil- und Universalreligion im abendländischen Hochmittelalter*, v: Arch. f. Kulturgesch. 44 (1962), str. 72–119. Tam citirani »Beiträge« so izšli Köln/Graz 1964 z naslovom: *Slaven u. Deutsche in der brandenburg. Geschichte d. 12. Jh.s* (Mitteldeutsche Forschungen 30/I–II); tam na str. 93–102 izčrpnješa verzija zgoraj omenjenega prispevka, vendar s terminologijo, ki jo je ta presegel (prej napisano). Dopolnitve v številnih mlajših delih.

Donarjevega hrasta ali Irminsula.⁸ V »hudičevo delo« se niso spuščali. Tako stojimo tukaj pred občutno vrzeljo v virih. Toda: *Quod non est in actis, non est in mundo?*

Seveda je Štih daleč od tega, da bi tako ravnal. Moje opozorilo, da si predkrščanske Karantanije ni mogoče zamišljati brez sakralne strukture osrednjega pomena, ima za posrečeno (str. 115 sl.), vendar se zdi, da vendarle kaže, kako težko se je odtrgati od tradicionalne zgodovinske slike, če je bila vsrkana tako rekoč z materinim mlekom. Naj sem zbral še toliko konkretnih indicev – več pač ni mogoče storiti –, jih potisne na stran, tako da, kot meni, tukaj »vse ostaja popolnoma odprto – razen dejstva, da je neka sakralna struktura morala obstajati« (str. 111). Kar naj bi (menda) govorilo za sedež vladarja na tem mestu, na Krnskem gradu, naj bi imelo več teže (str. 116), četudi priznava, da je moj predlog, da bi bilo treba ta politični center lokalizirati na starem Možberku, in ki ga je že davno predstavila druga stran, podprt »z vrsto upoštevanja vrednih argumentov« (str. 111).

Nesporno je, da je to funkcijo za karantansko območje nekoč dobil grad nad Gosposvetskim poljem. Dokazano je za karolinško dobo, odprto pa ostaja vprašanje, ali in kako daleč nazaj seže takrat ugotovljivo dejstvo. To imam za novost prav tega 9. stoletja, gotovo, da bi profanirali staro svetišče in s tem posebej demonstrativno razglasili nemoč njegovih božanstev. V karolinško ustanovitev pfalce, domnevano s tem v zvezi, se moja knjiga ne spušča, ker je morala ostati osredotočena na rekonstrukcijo starejših danosti. Vendar sem to malo pozneje nadoknadil v delu, ki ga je uporabil tudi Štih, toda mu ga pri diskusiji z mojo knjigo seveda ni bilo treba upoštevati (str. 112, op. 47). Ne zanikam, da gre tudi pri tem predlogu za hipotezo in nič več. Vendar to za začetek oblastnega centra že na predkarolinškem Krnskem gradu, kot odkritosrčno priznava tudi moj kritik (str. 111), ne velja nič manj. Viri molčijo tako o sedežu kneza kot o svetišču.

Obe hipotezi je treba meriti po tem, kar prispevata. Moj predlog ponuja doslej edini poskus razlage tega, da sta s Krnskim gradom in starim Možberkom dve karolinški pfalci stali tako tesno druga poleg druge, medtem ko sicer v širši okolici ni obstajala nobena nadaljnja. Kar se ponuja kot alternativa, je poskus, da Arnulfov Možberk za vsako ceno in z mnogimi besedami izključijo iz Karantanije, ne oziraje se na težave, ki se pri tem pojavljajo.⁹ Sicer pa moja teza ustreza prostorskemu ločevanju sedeža kneza in osrednjega svetišča, ki jo je za tisti čas treba predpostavljati, ne glede na neprimerno boljši obrambni položaj starega Možberka. Kaj prispeva teza o sedežu kneza na mestu Krnskega gradu? Ničesar, česar ne bi bilo mogoče bolje pojasniti drugače: ničesar, kot je bilo pokazano, k osvetlitvi imena Karantancev, ničesar k pojasnitvi mesta, na katerem je po najstarejši možni ugotovitvi stal knežji kamen (v knjigi se zavzemam za smotno predpostavko, da je šlo za zborna mesto karantanske *veče*, ki je bilo odvisno od osrednjega sakralnega področja – razumljivo že zaradi žrtev, ki jih je bilo treba darovati, in ki tudi prav pri ustoličevanju kneza niso smele manjkati: teza, ki po Štihovem prikazu, ki ga ne spremlja nikakršna kritika, »vodi na povsem nove poti«, str. 110 sl.). Tukaj zadnja beseda še ne bi smela biti izrečena.

Tehtni so vsekakor njegovi ugovori zoper moj poskus, da bi si svojevrsten in enkraten posebni položaj koroškega vojvodskega kmeta razlagal s karantanskimi razmerami. Pri tem

⁸ Nazadnje H.-D. KAHL, Kultbilder im vorchristlichen Slawentum, v: *Studia Mythologica Slavica* 8 (2005), str. 30 sl. in 45; prim. tudi ISTI, Das erloschene Slawentum des Obermaingebietes und sein vorchristlicher Opferbrauch, prav tam 7 (2004), str. 35 sl. Še v srednjem veku je bilo celo uničenje stodorjanskega glavnega svetišča na današnjem Marienbergu pri Brandenburg u. H. v virih prezrto: KAHL, Slawen u. Deutsche, str. 328–350, nadalje 484–504. Temeljno za razumevanje še vedno H. ACHTERBERG, Interpretatio christiana. Verkleidete Glaubensgestalten der Germanen auf deutschem Boden, Diss. Greifswald 1930.

⁹ Prim. na prim.: H.-D. KAHL, Reginos Mosaburh. Dodatek k ISTI, Die Kärntner Pfalzgrafschaft und ihre Verbindung zur alten Moosburg, v: *Carinthia I/192* (2002), str. 226–235, z nadaljnjo literaturo.

gre 1. za njegove privilegije, 2. za njegov sedež v Blažnji vasi/Blasendorf. Moja teza je bila, priznam, drzna. Navezovala se je na indice, za katere se zdi, da se nakazujejo iz vloge tega koseza pri ustoličenju vojvode, in na dokazano dednost njegovega položaja. Dal sem v razmislek, ali tu morda nimamo opravka s potomstvom nekega prvotnega svečeniškega rodu predkrščanske dobe, ki je s pravočasnim prestopom v novo vero v sekularizirani obliki lahko ohranil nekaj svojih starih privilegijev (Staat, str. 259–261). Štih ugovarja (str. 116 sl.), da dednost poznanih funkcij v najstarejših virih ni omenjena. Sicer pa se sklicuje na delo Hansa Krawarika, ki ob zaključevanju moje knjige še ni obstajalo in ki ponuja posebej pomembne argumente: problemsko skico, ki opozarja na novo razvite metode zgodovinskih raziskav polj in naselbin. Pri tem obravnava prav Blažnjo vas.¹⁰ To delo bi rad upošteval izčrpnije kot moj kritik, da bi bila teža težav, ki se pojavljajo, vidna v polnem obsegu.

Krawarik izhaja iz tega, da določeni kriteriji pri sistematičnem vrednotenju njegovih virov omogočajo sklepanje najprej o prvotnem »obsegu obdelane zemlje neke ... naselbine«. Pri takih »z značajem naselitve« ga to večkrat vodi do možnosti, da prepozna »čas ustanovitve«, kajti z napredujočim razvojem naj bi pomanjkanje razpoložljive zemlje povzročilo zmanjševanje velikosti hub, čemur je ustrezalo izboljšanje agrarnih delovnih metod. Naselbine z določeno funkcijo (kraji s cerkvijo, mostom, pristaniščem ali mitnico) pa so lahko shajale brez »polnega razmaha agrarnogospodarske obdelane zemlje«, tako da za njih to pravilo ne velja. Velikosti hub, merodajne za posamezne časovne sloje, je mogoče dobiti iz povprečja ugotovljivih podatkov. S tem prijemom dobi Krawarik pogled na nekaj, česar se v svoji knjigi sploh nisem mogel lotiti: na poselitveno strukturo, ki ustreza vsakokratni dobi. Po njegovi tezi to dolgo, pogosto globoko v pozni srednji vek, v nasprotju z razširjenim pričakovanjem, ni bil zaselek ali vas, temveč samotna kmetija, najprej kot dvor gospoda s posli, šele v napredujočem visokem srednjem veku tudi s kmečkimi lastniki. Kompleksi dvorov, ki jih je mogoče zvesti na čas pred letom 800, imajo znatno velikost. Med njimi je imenovan »banov« kraj Baniče/Faning v Lungauu s približno 270 orali po starem računanju (pribl. 155 ha). Razvoj karolinške dobe se začne z obdelanimi površinami pribl. 90 oralov (pribl. 50 ha), okrog leta 1000 so pravilo take s 60 orali (35 ha), in tako dalje, se razume: z regionalnimi nihanji na prehodih. Za Blažnjo vas in njen »stari dvor« je bilo ugotovljenih dobrih 145 oralov (pribl. 90 ha). To je precejšnja vrednost. Krawarik domneva slovansko ustanovitev okrog 820/840, ne da bi zavzel stališče do danega odstopanja navzgor v primerjavi z normo, ki jo je sicer dognal za tisti čas. V listinah se kraj pojavi leta 980 kot kraljeva posest, glede katere so takrat odredili v korist vojvode Otona. Približno takrat (zato?) je bil stari dvor razkosen v dve ločeni posesti po pribl. 72 oralov (pribl. 41 ha). Preostali dvor je bil okrog leta 1100 podvržen nadaljnji delitvi; razlogi niso omenjeni (dednopravno ali drugače pogojeni?). Leta 1414 je vojvodski kmet, ki je tam stalno prebival, prejel potrditev nekega privilegija iz neznanega časa, ki mu je njegovo nepremičnino dosodil kot nedeljiv koseški dvor. Krawarik govori o »funkciji, enaki kosezu«, katere izvor domneva »ne prej kot« v 11. stoletju, vendar tega tudi tokrat ni utemeljil. Toliko o tem, kar zadeva naš primer. Štih na to navezuje več kot upravičeno vprašanje, ali »kontinuiran razvoj iz karantanskega obdobja v Blažnji vasi«, ki sem ji ga pripisoval, lahko vzdrži te rezultate. Ali »ne predpostavlja posledično tudi posestno-lastniške kontinuitete«, medtem ko je nasprotno opazna »jasna diskontinuiteta v posestno-lastniški strukturi«? (Štih, str. 117). Tega vsekakor ni mogoče jemati zlahka. Seveda se tukaj postavlja znatna množina vprašanj.

¹⁰ H. KRAWARIK, Weder Weiler noch Dörfen. Zur neuen methodischen Konzeption siedlungsgenetischer Forschung: MIOG 110 (2002), str. 99–124 (k Baničam, ki bodo omenjene takoj: str. 104 s skico zemljevida str. 118; Blažnja vas: str. 107 sl. s skico zemljevida str. 120).

Že čas ustanovitve, ki jo Krawarik domneva za Blažnjo vas, bi bila, če bi bila potrjena, smrtna za mojo tezo. 820/840: to je približno čas po uporju Ljudevita – tisti čas, v katerem je odpravljena karantanska kneževina in se po moji tezi začne vzpostavitev pfalce Krnski grad; eno generacijo in več po padcu Tasila III., s katerim se začne razpolaganje Karla Velikega s Karantanijo. Nič ni manj predstavljivo, kot da je bilo takrat za nekdanjega glavnega svečenika stare gentilne religije dežele ustvarjeno novo središče delovanja. Vendar, kako zanesljiva je Krawarikova zasnova, ki sloni celo na oceni? Obdelana površina 145 oralov je znatno nad 90 orali, ki jih določa kot normalno velikost za začetni karolinškodobni razvoj. Občutno zaostaja za površino, ugotovljeno za stari dvor bana v Baničah. Toda ali ta lahko daje merilo, ki bi ga bilo mogoče posplošiti? Krawarik sam opozarja na nujnost, da razmislimo o morebitni posebni funkciji naselbin. Iz Banič je bilo treba skrbeti za varovanje meje proti severu, proti prelazom, ki vodijo v današnji Pongau – tako je vsekakor mogoče domnevati na podlagi nalog, o katerih je mogoče sklepati iz oznake položaja bana. Kraj je s tem prišel v poštev tudi kot oporišče za delovanje prek meje. To so posebni pogoji. Krawarik navaja nekaj posamičnih velikosti, ki jih je mogoče primerjati. Ni preverjeno, ali se niso tudi teh držale funkcije, ki so presegale navaden stari dvor.

Kraljeva posest je v karantanski deželi stare naselitve zaplemna posest. Kdo je bil razlaščen? O lastninskih odnosih karantanske dobe ne vemo ničesar. Ali je takrat obstajalo nekaj takega kot »svobodna last«? Je bil, nasprotno, knez vrhovni zemljiški gospod, ki je tudi višjim funkcionarjem skupnosti dal – dedno ali ne – zgolj pravice uporabe? Nihče ne odgovarja. Kot ustanovitelj Blažnje vasi pride po običajnem tolmačenju imena v poštev nek (neimenovani) »slovanski plemič«, čigar položaj prav tako ostaja v temi. Ime je tako redko, da misel na »navadne« pripadnike tega višjega sloja odpade (kar predstavljajmo si pri nas »Adeligendorf« (dobesedno: »Plemiška vas«) kot krajevno ime!). Zato sem si bil upal sklepati na oznako za nosilca položaja glavnega svečenika. O predlogu se jezikoslovno, kolikor vem, doslej ni razpravljalo, in je torej še nerešen. Frankovski ustanovitelj kraja, morda vendarle kralj, pri takem poimenovanju po mojem mnenju ne pride v poštev.

Če gre za mesto začetne funkcije, ki jo domnevam, je v vsakem primeru zapadlo zaplembi s strani krščanskih oblasti, ne glede na to, kdo je imel do tedaj lastninske pravice. Do te mere smo lahko kolikor toliko gotovi in lahko tako prvi v virih izpričani pojav Blažnje vasi razumemo kot kraljevo posest. Toda: ta ugotovitev zadeva samo pravna razmerja; ničesar, na primer, ne prispeva k vprašanju, kdo je še naprej živel na sedanji posesti vladarja in kako so jo upravljali. Ta vrzel v virih dopušča marsikatero domnevo – tudi kontinuiteto oseb. Če je šlo za nekdanjega najvišjega funkcionarja predkrščanske sakralne skupnosti v deželi, ki je pravočasno prestopil v novo vero in se podvrigel oblasti zmagovalca, so ga morda pustili, kjer je bil. Kljub temu je utegnulo biti priporočljivo njega in njegov rod iz previdnosti obdržati še bližje pred očmi; malo je verjetno, da bi sodil med prve pretendente za prenos »svobodne lasti«. Na kraljevi posesti je imel položaj nekega, pa čeprav višjega podložnika, glede katerega ni bilo nobenega povoda, da bi ga prikazali z listinami. Morda so mu pustili veliko svobodo delovanja, vendar ga je bilo lahko obdržati pod nadzorom. – Za izbiro prav tega kraja za sedež svečenika so bili lahko odločilni razlogi, ki so bili pomembnejši od vidnega stika s svetiščem. Po vsem, kar vemo, so Slovani verovali, da so njihova sakralna mesta dovolj zavarovana z varstvom bogov. Stalen vidni stik je bil odvečen in javna sveta opravila je bilo nedvomno treba obhajati v bistveno manj pogostem zaporedju kot na primer krščanska bogoslužja.

Tako bo torej treba ovreči še marsikaj, preden bom moral umakniti svojo tezo. Dodam lahko, da je bilo medtem mogoče odpraviti lepotno napako, ki sem jo svoje čase močno občutil. Če je bil karolinškodobni prednik vojvodskega kmeta to, kar domnevam, potem bi ga zasledili med ustanovitelji zgodnjih cerkva. O tem sprva ni bilo ničesar zaznati. Medtem pa je Franz

Glaser, kot prijazno sporoča, na griču blizu dvora vojvodskega kmeta našel kamnito opremo s pleteninasto ornamentiko, ki bi lahko prepričljivo kazala na ustanovitev cerkve negotove datacije.¹¹ Kakšna je bila, in ali bi imetnik starega dvora Blažnje vasi prišel v poštev kot ustanovitelj, zaenkrat ostaja odprto. Predpogoj bi bil, da mu je njegov dejanski položaj – neodvisno od pravnih vprašanj – dovoljeval, da je na tistem mestu začel ustrezno delovati, in dalje pač tudi, ali je še nerazdeljena posest nudila dovolj podlage, da je bilo tako ustanovitev mogoče izpeljati. Zaželeno je nadaljnje raziskovanje.

Zato je videti, kot da bi bilo vse težave, za katere se zdi, da ovirajo mojo tezo, mogoče odstraniti, če bi le smeli nastanek Blažnje vasi prestaviti ustrezno daleč nazaj. Prav za to mi manjkajo možnosti nadzora. Tako se moram zaenkrat zadovoljiti z zahvalo Štihu, da je pritegnil v diskusijo Krawarikovo pomembno delo. Pri tem je opazno, da prevzema njegovo formulacijo o položaju vojvodskega kmeta, »enakem kosezu«. Očitno sta oba avtorja spoznala, da naj ta dostojanstvenik ne bi bil spadal k staremu sestavu kosezov, ampak da se jim je šele naknadno priključil. Ne vidim nobenega razloga, da bi oporekal, tukaj prej vidim oporo za domnevo o nekem starem posebnem položaju tega rodu. Je bila ona odpoved polovici posesti okrog leta 1100 morda vendarle cena za priznanje položaja koseza, ki je nudil bistvene pravne prednosti? Je bila delitev izvršena, da bi vzpostavili »koseščino« normalne velikosti, ki imetnika preostalega dvora ne bi več dvigal daleč nad navadne koseze? Ali je tukaj izvor leta 1414 obnovljenega privilegija, o katerem ne vemo ničesar? Morda bi bilo mogoče kateremu teh vprašanj slediti še naprej.

Če bo treba oceno Blažnje vasi kot sedeža karantanskega glavnega svečenika opustiti, še vedno ostane, kar neodvisno od lokalne vezanosti položaja govori v prid tradicij, ki jih je najbolje mogoče razložiti s posledično učinkujočimi elementi tega položaja. Očitno niso določali le samorazumevanja zadevne družine, ampak so bili lahko tudi javno sprejeti, tako da je vojvodski kmet mogel pridobiti položaj, ki ga je v virih še mogoče razbrati. Ta družina je morala torej tiste zahtevke pač prinesiti s seboj, ko je prevzela posest v Blažnji vasi. In kakšni zahtevki so to! Prizorišče njihovega udejanjanja je kraj blizu Krnskega gradu. Od Blažnje vasi je to praktično enaka oddaljenost, kot jo Štih občuti kot preveliko, ko gre za glavnega svečenika in sakralno središče. Drugi kosezi so bili nastanjeni bližje! Zakaj ni izredna vloga pripadla enemu izmed njih? Vojvodski kmet jo je opravljal v skladu s pravico do dediščine! Zato nenavadna predaja konja in goveda njemu. Štih v drugem kontekstu opozori na običaj, ki se je na Kranjskem ohranil do 18. stoletja, prvič izpričan približno v času, v katerem ugasne koroško ustoličevanje vojvode. Neki kosez, že spet vedno z istega dvora, je moral tam »peljati ob prihodu deželnega kneza v slavnostnem sprevodu slovesno okrašenega vola v (glavno) mesto in ga oddati vladarjevi kuhinji« (str. 106). Tudi tam se pojavlja govedo, toda skopljeno, torej ne polnovredno, ne več kot dobavitelj mesa. Koseški dvor ne prejema dajatve, ampak jo prinaša – kot dolžnost, ki spada k njegovim posebnim nalogam: nekakšen tribut. Vojvodski kmet ne daruje, on sprejema, in to, čeprav nima nikakršne pravice do tributov, sploh ne od bodočega deželnega gospoda. Pri živalih pa gre za take, ki so v predkrščanskem času prišle v poštev kot žrtve. Čuden skupek! Moja koncepcija tudi tukaj ponuja edini dosedANJI poskus razlage, in ta ne zajema samo posameznih potez, temveč celoto. Ali za to obstaja nadomestilo?

Obrnimo se od tega enega koseza, ki smo mu dajali prednost, k vsem kosezom in njihovim koreninam. Za germansko oznako se je iskal langobardski izvor. To sem moral po nedvoumno,

¹¹ K. KARPf, Frühmittelalterliche Flechtwerksteine in Karantainen. Marmorne Kirchengeschichten aus tasi-lonisch-frühkarolingischer Zeit (Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 8), Innsbruck 2001 (popis in vrednotenje stanja, medtem že potrebno dopolnitve, s temeljnimi napotki, zgoraj omenjenega primera še ne vključuje). Tudi gospodu dr. Karpfu se moram zahvaliti za mnogovrstno prijazno podporo.

do tedaj neopaženem položaju v viru črtati (česar Štih ne omenja, čeprav ima ta teza veliko privržencev). Že davno se je poudarjalo, da po drugi strani navezava na bavarščino jezikovno ni bila mogoča. Na gotsko izpeljavo ni pomislil še nihče, vendar je ostala edini izhod in obenem namig na element prebivalstva, udeležen pri vzpostavljanju karantanstva, ki sicer ni deležen pozornosti. Toda zdelo se je, da prav ta izhod blokira neka vrzel v ohranjenih jezikovnih ostankih. To oviro sem poskušal premagati po (običajnem) ovinku prek najsorodnejše staronordijskine. Dejansko sem tam nekaj našel in torej sklepal na sloj lokalnih vzhodnogotskih »poglarvarjev«, ki je po razpadu Teoderikovega kraljestva ostal v deželi in na katerega so naleteli Slovani, ko so se priselili. Sklepal sem, da se je ta sloj pod vodstvom Slovanov zлил s *kazazi*, ki so jih ti prinesli s seboj. S tem je bilo mogoče okrepiti druge indice za element prebivalstva tega izvora. Sklepal sem, da se je bil gotski izraz v teh krogih ohranil interno, tako da so ga lahko Bavarci, ko so se pomikali naprej, prevzeli kot oznako, običajno v deželi, pri tem pa jezikovno sorodno (Staat, str. 126 sl.). Štih ugovarja (str. 114), da je bil enoten sloj poimenovan pač z enotnim imenom, vsaj sčasoma. »Uradno« je bilo gotovo tako, vendar moramo prav tako gotovo ločevati med jezikom gospostva (slovansko) in jezikom vsakdanjega občevanja. Bilo ni nobenega nivelirajočega birokratizma in procese asimilacije so zavirala že prevladujoča raztresena naselja, med katera so se pač vrinile dolge razdalje. Tudi vloge slovanščine v vsakdanjiku teh Gotov ne bi rad precenjeval. Njihovi gospodje, na katere so naleteli priseljenci, niso imeli veliko možnosti, da bi v svoje stare dvore sprejeli prav slovanske posle. Če je morda tudi njihov arianizem – v še tako sinkretistično razkrojeni podobi – vendarle živel naprej, so imeli ti Goti dodatno oporo za ohranjanje svojega podedovanega idioma.

Lahko bi poročal, da so krimski Goti vzhodnogotskega porekla, močno tatarsko prežeti, ohranili svoj jezik še v 16. stoletju, veliko več kot eno tisočletje po Ulfilu. Zakaj naj bi to ne bilo mogoče 800 let prej v Karantaniji? Poleg tega sem opozoril na omenjeno nezmožnost, da bi po stanju raziskav razložili posebni pomen, ki ga kaže »Edling(er)« v poznejši Notranji Avstriji, iz bavarskih izhodišč. Štih ne ukrene ničesar, da bi izpodbil to stanje raziskav. Kljub temu poseže prav po tej razlagi. Tudi položaj tega sloja ocenjuje drugače kot jaz. Pri tem se opira na vrsto ugotovitev, ki pa jih najde zunaj jedra Karantanije in bi jih rad projiciral nazaj v karantansko obdobje. Dokazil za ta čas nimava ne on ne jaz. Končno to vodi v vprašanje, kje se je dogajal vzpon in kje propad, preden so viri začeli nuditi vsaj somrak. Kdo bi lahko podal jedrnatu odločitev? Krawarikova opažanja kažejo, da je bilo topogledno veliko manj kontinuitete in veliko več razgibanosti, kot sem domneval v starejšem raziskovanju. Tukaj je gotovo treba še marsikaj napisati na novo. Bi pa vendarle rad vztrajal pri dvojnem korenu besede *kazazi*/Edlinger – stepskonomadsko-slovanskem in vzhodnogermanskem, najbrž gotskem.

Carniolenses iz leta 820 lahko seveda interpretiramo drugače, kot sem poskusil jaz (prim. Štih, str. 104–107). Ob tem pa naj bo vendarle dovoljeno opozorilo: kar sem izpeljeval, se je nanašalo izključno na omenjeni čas, o katerem poroča vir, in na to, kar je bilo prej. Za ta čas se nagibam k temu, da vztrajam pri svojem tolmačenju. Zdi se mi, da se najbolje ujema z danim kontekstom besedila in njegovimi sezname imen, prav tako s tem, da se ime po letu 820 ne pojavi več. To prej govori v prid tuje oznake, v senci katere se za prizadete same ni dogajalo nič lastnega. Indice, ki jih je zbral Štih, bi prej imel za sledi mlajših razvojnih poti, vendar se tudi za njegov predlog bržkone utegnejo najti še dodatni argumenti. Po mojem mnenju stojimo tukaj pred enim izmed primerov, ki so bili nakazani zgoraj: ko nam viri dopuščajo neljubo široko presojo, ki pušča odprta drugo poleg drugega različna pojmovanja.

Takih primerov nočem kopičiti in prekinjam ta niz argumentiranja, s ponovno zahvalo za raznovrstne pobude. Namesto tega se zopet posvečam najpomembnejšim izmed skupnih potez, ki povezujejo Štiha in mene, namreč vedno znova zapletenemu problemu kontinuitete med Nekoč in Sedaj. Strinjava se, da so se Karantanci in današnji Slovenci sicer prekrivali v

prostorskem razvoju, da pa ni mogoče potegniti ravne linije od prvih k drugim (Štih, str. 123 sl. z op. 68–69). Borut je bil, da enkrat povemo neposredno, na vsak način Slovan, pa četudi z neslovanskim imenom, ki še vedno kaže na nek drug element tradicije. Povsem gotovo je bil Karantanec, vendar je njegovo gospostvo očitno zajemalo manjši del današnjega slovenskega državnega ozemlja, in Slovenec v današnjem pomenu je bil tako malo, kot si je mogoče Arminija prisvajati za Nemca. Če bi Borut slučajno, morda po hčerinih linijah, danes še imel potomce, potem je negotovo, koliko neslovanskih elementov je postalo del njihovega rodovnika, in nihče ne more slutiti, kateri je bil njihov materni jezik. Kljub temu so bili on in njegovi Karantanci neprecenljivega pomena za nastajanje naroda Slovencev, za formiranje njihove narodne zavesti, nič drugače kot Arminij in njegova zmaga v Tevtoburškem gozdu za tiste, ki so mu pred dobrim stoletjem pri Detmoldu postavili »Hermanov spomenik«. O tem se je Štih izrekel bolj nazorno kot jaz – dopolnilo, ki ga lahko le pozdravim.

Očitno se strinjava tudi v tem, da bi morala identiteta, ki jo krepijo taki vzorci, medtem že postati polnoletna, tako da bi lahko shajala brez takšnih miselnih šablon. Seveda je to uvid znanosti. Ljudski bo težko postal, kajti za dušo ustvarja vrzel, ki je ni lahko zapolniti – stalen konflikt. Ne smemo se nehati zavzemati za pridobljeno prepričanje, vendar še ni odločeno, ali ne bo tudi naju obeh skupaj prizadela »nemoč zgodovinske znanosti zoper zgodovinske mite«, ki jo je nekoč nakazal František Graus.¹²

S tem se še enkrat oziram nazaj na začetek tega prispevka. Se lahko zgodi, da se primerljiva »nemoč« ne pojavi samo med stroko in javnostjo, temveč tudi interno, in sicer ko starejše zamisli, zoper katere se oglasi neka nova, iznenada postanejo zgodovinski mit, ki se mu verjame, nagnjenje, da bi ga preverili, pa se sploh ne porodi več?¹³ Po vtisih, iz katerih sem izhajal zgoraj, bi se utegnilo zdeti skoraj tako. Nihče ne more sam presoditi, koliko se v tem, kar poskuša vnesti, mešata zrno in pleve. Vendar sem poln zaupanja, da tri do štiri desetletja intenzivnega prizadevanja za zgodnji srednji vek v vzhodnoalpskem prostoru niso bila popolnoma vržena proč. Način, kako se je Peter Štih vključil v razpravo, me potrjuje v tem.

¹² F. GRAUS, Die Ohnmacht der Wissenschaft gegenüber Geschichtsmythen, v: Wissenschaft in der Öffentlichkeit. Vorträge im Wintersemester 1982/83. Studium Generale an der Ruprecht-Karlsuniversität Heidelberg, Heidelberg 1984, str. 30–42; ponovno natisnjeno v F. GRAUS, Ausgewählte Aufsätze (Vorträge u. Forschungen 55), Stuttgart 2002, str. 49–63.

¹³ O tem K. R. Popper, Logik der Forschung, Tübingen 1964; ISTI, Das Elend des Historizismus, prav tam 1965 (obe deli sta bili od takrat večkrat ponovno izdani).

Andrej Studen

Tudi Christoph Wilhelm Hufeland je bil Lipičev vzornik

Frana Viljema Lipiča, ki je v letih 1823–1834 deloval kot zdravnik v Ljubljani in je široko poznan kot prvi znanstveni bojevnik proti alkoholizmu, saj je njegova knjiga *Osnovne značilnosti dipsobiostatike (Grundzüge zur Dipsobiostatik)*, ki je izšla leta 1834, prva znanstvena razprava o tem zlu v svetovni literaturi,¹ z vidika zgodovine medicine lahko umestimo v časovni okvir od leta 1790 do 1840. V tem času je namreč prišlo do pomembne zamenjave paradigem v medicinskem razumevanju odvisnosti od alkohola, do zamenjave »moralno vrednotenega razumevanja odvisnosti z medicinskim razumevanjem odvisnosti kot bolezni. /.../ Teorija menjave paradigem namreč razločuje moralno vrednotenje konzuma alkohola in medicinsko razumevanje pretiranega uživanja alkohola, ki se je izoblikovalo konec 18. stoletja.«²

Novoveški avtorji so vinjenost razumeli kot pregrešno razvado ali tudi kot greh nesprejemljivega načina življenja ter jo s tem podvrgli moralnemu vrednotenju. Vinjenost so prikazovali kot odraz demona, hudiča – srke,³ ki je imela posledice za telo, dušo in življenje. Ljudi, ki so prekomerno pili, so označevali kot pijance. Pijanec pa ni bil samo žrtev demona, do katerega so gojili sočutje, temveč tudi storilec, ki so mu pripisovali neuvidevnost, šibkost in sprijenost. Tudi pijanec naj bi pod vplivom idej humanizma prevzel odgovornost za svoje stanje in svoja dejanja. Človekovi samoodgovornosti se je začela pripisovati večja vrednost. »Sposobnost samokontrole so vrednotili kot zmago lastne volje, po drugi plati pa so razlagali nesposobnost omejevanja uživanja alkohola kot šibkost individualne volje.«⁴

Vse do srede 18. stoletja so problem alkoholizma očitno tudi v medicini tolmačili kot pregreho in nesmiselno početje, raziskovanja vzrokov za alkoholizem pa v medicinski znanosti ni bilo. Socialno in moralno vrednotenje alkoholizma se je v glavnem ujemalo z vrednotenjem v medicini. Okoli leta 1800 pa so se družbeni pogledi na alkoholizem že spremenili in vplivali tudi na medicinski diskurz o tem problemu. »Zdi se, da se medicinsko razpravljanje v tem času ni več ukvarjalo samo z učinki alkohola in simptomi prekomernega pitja, temveč so razpravljali tudi o vzrokih in poteku prekomernega pitja, ki je prišlo do izraza v novi podobi – kot bolezen – ter v poimenovanju alkoholnega problema kot odvisnosti.«⁵ Tudi medicina je konec 18. in zlasti v 19. stoletju postajala vedno bolj pomembna. S tem ko se je institucionalizirala, si je v družbi pridobila tudi položaj avtoritete.

Čeprav naj bi se nemoralno življenje pijancev v tem času preinterpretiralo v bolezen in se je moralni problem šibke volje prikazoval kot medicinski problem, pa moralne obsodbe

¹ Fran Viljem Lipič, *Osnovne značilnosti dipsobiostatike – zlorabe alkohola oziroma na podlagi zdravniškega opazovanja nastala politično-statistična predstavitev njenih posledic, ki se odražajo na prebivalstvu in življenjski dobi*, prevedla Meta Kočevar, ur. Zvonka Zupanič Slavec, Ljubljana 2005. Gre za prevod dela Franz Wilhelm Lippich, *Grundzüge zur Dipsobiostatik oder politisch-arithmetische auf ärztliche Beobachtung gegründete Darstellung der Nachteile, welche durch den Missbrauch der geistigen Getränke in Hinsicht auf Bevölkerung und Lebensdauer sich ergeben*, Laibach 1834, s spremnimi študijami.

² Julia Wolf, *Auf dem Weg zu einer Ethik der Sucht. Neurowissenschaftliche Theorien zur Sucht und deren ethische Implikationen am Beispiel der Alkohol- und Heroinsucht*, Dissertation, Stuttgart 2003, str. 58.

³ Na prisposodbo o hudiču – srki naletimo npr. pri pregovorno večno žejnih Nemcih. Martin Luther je, denimo, sumničil, da bi se nemški hudič moral imenovati kar srka (pijanec = Sauff). – Glej: Regina und Manfred Hübner, *Trink, Brüderlein, trink. Illustrierte Kultur- und Sozialgeschichte deutscher Trinkgewohnheiten*, Leipzig 2004, str. 9.

⁴ Wolf, *Auf dem Weg zu einer Ethik der Sucht*, str. 62.

⁵ *Ibidem*, str. 63.

niso kar čez noč izginile. Niso jih kar enostavno zamenjali z opisnim razumevanjem bolezenske odvisnosti od alkohola. Še več. Uporabljeni pojmi so povsem dopuščali združevanje ali mešanje moralnih vrednotenj in medicinskih spoznanj. »Takratna medicina je normativne pojme moralnega vzorca kot so npr. krivda, šibka volja in izguba morale lahko razlagala na svoj način in jih integrirala v medicinski vzorec.«⁶ Lahko celo trdimo, da so modeli bolezni v zadnjih dveh stoletjih (torej vse do danes) vedno znova vsebovali moralna razvrednotenja in stigmatizacije, ki so prišle v zvezi z alkoholno odvisnostjo še posebej do izraza v teorijah o degeneraciji. V odnosu do odvisnikov se še vedno prepletajo moralni in medicinski pogledi in v tej zvezi igra pomembno vlogo pripisovanje krivde, torej pripisovanje (moralne) odgovornosti za bolezensko stanje med bolezenskimi vzorci odvisnosti.

Zgodovina odvisnosti se torej za mnoge avtorje začne v letih okrog 1800 in je »povezana z znanimi in prizanimi zdravniki kot so npr. Trotter, Hufeland, Rush in Brühl-Cramer, ki z današnjega vidika veljajo za pionirje modernega raziskovanja odvisnosti.«⁷ V zgoraj omenjeni dobi zamenjave paradigem v medicinskem razumevanju odvisnosti od alkohola moramo pomembno mesto seveda pripisati tudi Lipiču, ki je s svojo *Dipsobiostatiko* »v znanstveni alkoholologiji opravil pionirsko delo, saj še nihče pred njim ni opravil klinične raziskave pri alkoholikih tako sistematično, v tako dolgem časovnem obdobju in na tako značilnem vzorcu. Delo vsebuje tudi dragoceno epidemiološko, demografsko in statistično študijo alkoholizma.«⁸ Lipiča je k znanstveni obravnavi problema alkoholizma napotilo spoznanje, da je za njegove žrtve »značilen neugoden izid vsake bolezni.«⁹ Njegova razprava je opozorila na hud problem popivanja, ljubljanski mestni fizik je v njej dokazoval, da so alkoholiki socialni, zdravstveni in ekonomski problem družbe. Toda podobno kot številni drugi protialkoholni poskusi na Slovenskem, so bila tudi Lipičeva znanstvena prizadevanja neuspešna in njegova opozorila so bila očitno samo glas vpijočega v puščavi.¹⁰

Toda v pričujoči študiji ne bomo razpravljali o svetovnemu protialkoholnemu znanstvenemu prvencu ljubljanskega mestnega fizika Lipiča, temveč bomo ponovno kritično pretresli že načeto zanimivo vprašanje o njegovih vzornikih.

Ker se je alkoholizem v prvi polovici 19. stoletja razbohotil po vsej Evropi, so o problemu »droge stoletja meščanstva«¹¹ pisali mnogi avtorji. Nekatere med njimi v svoji spremni študiji k *Dipsobiostatiki* navaja tudi Zvonka Zupanič Slavec. Gotovo se lahko strinjamo, da je Lipič poznal dela slavnega Thomasa Trotterja,¹² Carla von Brühl-Cramerja in drugih.¹³ Nikakor pa se

⁶ Ibidem, str. 65.

⁷ Ibidem, str. 64.

⁸ Zvonka Zupanič Slavec, Lipičev znanstveni prvenec v protialkoholni literaturi, spremna študija v: Lipič, Osnovne značilnosti dipsobiostatike, str. 24.

⁹ Lipič, Osnovne značilnosti dipsobiostatike, str. 155.

¹⁰ Glej npr.: Anton Šepetavc, Pijem, torej sem Slovenec ali alkohol(izem) kot tabu in fenomen slovenstva, Zgodovina za vse, leto II, 1995, št. 1, str. 32–34. Glej tudi: Andrej Studen, Slovenci, problem alkoholizma in katoliška morala pred prvo svetovno vojno, Glasnik Slovenskega etnološkega društva, 46 / št. 3–4, 2006, str. 15–24.

¹¹ Prim.: *Alkohol – die Droge des Jahrhunderts*, v: Chronik des 19. Jahrhunderts, Hrsg. Imanuel Geiss, Chronik Verlag, München 1996, str. 698.

¹² Trotterjevo delo *Über die Trunkheit u.s.w.*, ki ga je po četrtri izdaji prevedel J. C. Hoffbauer, Lemgo 1821, Lipič ne citira v *Dipsobiostatiki* (Zupanič Slavec, Lipičev znanstveni prvenec v protialkoholni literaturi, str. 28), temveč v svoji *Topographie der k. k. Provinzialhauptstadt Laibach*, ki je prav tako izšla leta 1834. Glej: Fran Viljem Lipič, Topografijska c. kr. deželnega glavnega mesta Ljubljane z vidika naravoslovja in medicine, zdravstvene ureditve in biostatike. Prevedla Marjeta Oblak, uredila in spremne študije h knjigi napisala Zvonka Zupanič Slavec, Ljubljana 2003, str. 205.

¹³ V *Dipsobiostatiki* zelo kritično omenja npr. škotskega zdravnika Johna Browna (1735–1788), ki je zastopal teorijo o vzdražljivosti organizma in njenem vplivu na zdravje oz. bolezen (njegovo omembo pri Slavčevi pogrešamo!), ko pravi: »Težko je razumeti, kako je, potem ko je ta izjemni mož patološke anatomije /mišljen je nesmrtni Giovanni Battista Morgagni (1682–1771) in ne Morgani, op. a./ z nožem že jasno razkril posledice alkoholizma, Brown je

ne moremo strinjati s trditvijo, da je kmalu po izidu Lipičeve *Dipsobiostatike* izšlo še zanimivo protialkoholno delo znamenitega nemškega zdravnika Christoph Wilhelma Hufelanda, ki naj bi svojo *Zastrupitev z žganjem* (*Vergiftung durch Branntwein*) izdal šele leta 1838.¹⁴

Najprej moramo dopolniti naslov, ki se glasi *Ueber die Vergiftung durch Branntwein* (torej *O zastrupitvi z žganjem*), povsem napačna pa je tudi letnica prvega izida. Njegova protialkoholna razprava je namreč že leta 1802 (sic!) izšla kot posebna priloga v časniku *Berliner Intelligenz-Blatt* (št. 7 in št. 9, 8. in 11. januar 1802). Istega leta je razpravo objavil kot samozaložnik še v posebni, 20 strani obsegajoči knjižici.¹⁵ K temu še dodajmo, da Lipič priznanega zdravnika Hufelanda, o katerem bomo povedali nekaj več v nadaljevanju, v *Dipsobiostatiki* tudi posebej citira v zvezi z žganjepivci: »Če taki nesrečneži zbolijo, jih je redko mogoče rešiti, ker njihovo telo, ki je navajeno na tako močno draženje, ni več občutljivo za noben drug dražljaj. In prav tako je tudi na moralnem področju. Taka duša nima več smisla ne za čast in sramoto, ne za veliko, lepo in dobro, temveč samo še za eno samcato stvar – za žganje.«¹⁶

Zapisano dokazuje, da je delo nemškega zdravnika in znanstvenika, očeta naravnega zdravilstva Christoph Wilhelma Hufelanda (1762–1836) do določene mere poznal tudi Lipič. Ali je poznal omenjeno protialkoholno razpravo iz leta 1802, ne moremo z gotovostjo trditi. Prej se lahko nagibamo k misli, da je ni poznal. Gotovo pa je poznal vsaj nekaj Hufelandovih popularnih spisov in nedvomno tudi Hufelandovo temeljno in zelo popularno delo *Makrobiotika ali umetnost podaljševanja človeškega življenja* (*Makrobiotik oder die Kunst das menschliche Leben zu verlängern*), s katerim je avtor zaslovel po vsem svetu.¹⁷ Ta poznana in priljubljena knjiga naj bi služila kot priročnik »razumnega načina življenja« oziroma so jo označevali kot »praktično dietetiko telesa in duše«. Njeno temeljno vodilo je, da vse, kar je skrajno oz. pretirano in na kakršenkoli način škoduje človeku in njegovemu zdravju, lahko premagamo samo z zmernostjo. Zmernost naj bi bila predpostavka za dobro delovanje organizma. Hufeland ni želel s svojo knjigo samo doseči, da bi ljudje bolj zdravo in dalj časa živeli, temveč tudi, da bi se poboljšali in postali bolj moralni. »Fizično in moralno zdravje gresta po Hufelandu z roko v roki in sta zanj natančno tako povezana kot telo in duša. /.../ Med dušo in telesom obstajajo medsebojni učinki. Prava kultura zavoljo tega podaljšuje življenje in ne učinkuje samo na dušo, temveč blagodejno vpliva tudi na telesno počutje.«¹⁸

zlorabo alkohola celo s podpisom označil za zdravilni postopek!« (prevod, str. 250; nemški original, str. 148). John Brown je za zdravljenje obolenj uporabljal npr. tudi alkohol kot dražilo. Tako alkohol kot opij sta v njegovih terapevtskih metodah zavoljo svoje poživljajoče substance veljala za zdravilo. Teorija bravnizma je naletela na mnoge kritike. Poleg slavnih protialkoholnih borcev, kot sta bila npr. Christoph Wilhelm Hufeland in Thomas Trotter, mu je očitno zelo nasprotoval tudi Lipič. Omenimo še, da Lipič omenja teorijo bravnizma tudi v svoji *Topografiji* (prevod, str. 180). O Hufelandovem nasprotovanju teoriji bravnizma prim.: Klaus Pfeifer, *Medizin der Goethezeit. Christoph Wilhelm Hufeland und die Heilkunst des 18. Jahrhunderts*, Köln / Weimar / Wien 2000, str. 172–173.

¹⁴ Zupanič Slavec, Lipičev znanstveni prvenec v protialkoholni literaturi, str. 29.

¹⁵ Christoph Wilhelm Hufeland, *Über der Vergiftung durch Branntwein*, Berlin 1802.

¹⁶ Lipič, Osnovne značilnosti dipsobiostatike, str. 183, nemški original str. 42–43. Citirana misel je malo bolj podrobna v Hufelandovem protialkoholnem spisu *Über der Vergiftung durch Branntwein*, str. 11–12 (glej nadaljevanje razprave). K temu še pripomnimo, da je Lipič poznal tudi Hufelandov časopis (*Hufelands Journal der practischen Heilkunde*), ki ga citira na str. 236, nemški original, str. 126.

¹⁷ V knjigi je Christoph Wilhelm Hufeland strnil svoja predavanja v Jeni. Temu edinstvenemu delu je ob prvi izdaji leta 1794 dal naslov *Die Kunst das menschlichen Leben zu verlängern* (v naši razpravi se bomo sklicevali na drugo izdajo knjige z istim naslovom, ki je izšla 1798 na Dunaju pri založniku Josephu Georgu Öhlerju (prva izdaja je izšla leto poprej), hrani pa jo Narodni muzej). Že druga izdaja v Jeni leta 1797 pa v naslovu vsebuje makrobiotiko, saj se naslov glasi: *Makrobiotik, oder die Kunst, das menschlichen Leben zu verlängern* (hrani jo NUK). Hufelandova *Makrobiotika* je postala bestseller 19. stoletja (prim.: Klaus Bergdolt, Leib und Seele. *Eine Kulturgeschichte des gesunden Lebens*, München 1999, str. 277) in je bila prevedena tudi v druge jezike, med drugim tudi v slovenščino: Matija Prelog, *Makrobiotika ali nauki, po katerih se more človeško življenje zdravo ohraniti in podoljšati*, Maribor 1864.

¹⁸ Pfeifer, *Medizin der Goethezeit*, str. 96.

Ko je leta 1836 znameniti zdravnik Hufeland za vedno zatisnil oči, so v dunajskem *Populäre Gesundheits-Zeitung* zapisali, da je bil velik mož, ki je »resno in pošteno deloval za zdravje človeštva«, da je imel velik vpliv na sodobnike, njegovo človekoljubje pa je botrovalo k temu, da se je ves čas trudil, »da bi določene velike in večne resnice zdravilstva postale skupne celotnemu človeštvu in da je rezultat poglobljenih raziskav zdravnikov v mnogih popularnih spisih predstavil tudi nezdravniški javnosti«. Predvsem pa si je prizadeval za »moralno oplemenitenje človeškega rodu«, to je bil zanj »namen medicine kot tudi vseh drugih znanosti«. ¹⁹

V tem kontekstu se je zavzemal tudi za zmerno uživanje alkoholnih pijač. Hufeland je bil privrženec vitalizma in eden najpomembnejših nemških zastopnikov pojmovanja alkoholizma kot bolezni. Vitalizem je razlagal življenjske pojave s posebno življenjsko silo (življenjskim tokom), ki predstavlja najčistejše, najprodnornejše in najbolj nevidno funkcioniranje narave. ²⁰ Opiral se je na življenjsko silo in njene delne moči, za katere so menili, da naj bi povzročale vse življenjske procese. Bolezen pa naj bi po Hufelandu predstavljala prizadetost življenjske sile z bolezenskimi dražljaji. ²¹

Že v *Makrobiotiki* je skušal dokazati, da je podaljšanje življenja možno na štiri načine:

1. S povečevanjem same življenjske sile.
2. Z utrjevanjem organov.
3. Z zmanjševanjem življenjske porabe.
4. Z olajšanjem in izpopolnitvijo restavriranja izgubljenih moči.

Pod točko 3. je poudaril zmernost življenjske porabe, kar naj bi prispevalo k temu, da ne bi prišlo do prehitrega izčrpanja življenjskih moči in organov. »Celotno življenjsko delovanje je dogajanje, izkazovanje življenjske moči in posledično neizogibno povezano s porabo in izčrpavanjem te moči. To se ne dogaja samo pri samovoljnih temveč tudi pri nesamovoljnih delovanjih, ne samo pri zunanjih temveč tudi pri notranjih življenjskih potrebah, kajti te se bodo vzdrževale tudi s stalnim vzdraženjem in odzivanjem organizma na določene dražljaje. Z obojim ne smemo prekomerno pretiravati, če želimo ohraniti svoj telesni ustroj« ²² in si s tem podaljševati življenje. Med premočnimi dražili, ki delujejo na nas, je odsvetoval tudi škodljivo prekomerno pitje vina in žganja. ²³

Nezmernost v hrani in pijači lahko usodno učinkuje na skrajšanje življenja. Med pomembne sovražnike našega zdravja in življenja sodi zlasti žganje, pa naj se imenuje kakorkoli že, s svojimi učinki krajša naše življenje. »Človek, ki pije žganje, pije tekoči ogenj; žganje pospešuje naglo hiranje življenja na strašen način in naredi življenje dejansko v proces izgorevanja. Dovolj je, če omenimo, da je bil pri divjih narodnih trenutkih uvajanja žganja vedno datum skrajšanega trajanja njihovega življenja.« ²⁴

Hufeland je poudaril, da je »najboljša pijača voda, ki je navadno tako zaničevana in jo imajo nekateri celo za škodljivo pijačo. Nimam nobenih pomislekov, da je ne bi razglasil za glavno sredstvo za podaljševanje življenja. /.../ Pomembno je, da je sveža.« ²⁵ Pivo kot pijačo je v zmernih količinah priporočal v okoljih, kjer nimajo dobre vode. Vendar mora biti dobro proizvedeno in uležano. Tudi vino ni živilo. »Vino razveseljuje človeško srce, vendar nikakor

¹⁹ *Populäre Gesundheits-Zeitung*, 31. 10. 1836.

²⁰ Prim.: Bergdolt, Leib und Seele, str. 277–281.

²¹ Wolf, Auf dem Weg zu einer Ethik der Sucht, str. 67.

²² Christoph Wilhelm Hufeland, Die Kunst das menschlichen Leben zu verlängern, I. Theoretischer Theil, Wien 1798, str. 150.

²³ *Ibidem*, str. 151.

²⁴ *Ibidem*, II. Praktischer Theil, str. 25.

²⁵ *Ibidem*, str. 123. Po Hufelandu se je najverjetneje zgledoval tudi Anton Martin Slomšek, ki pravi, da je »voda prva in nar bolj zdrava pijača«. – Stoletna praksa devetnajstiga stoletja od 1801 do 1901. Za duhovne, deželске služabnike in kmete, Ljubljana 1847, str. 209.

ni nujno za dolgo življenje, kajti tisti, ki ga niso pili, so se najbolj postarali.« Vino, če ga pijemo prepogosto in v prevelikih količinah, lahko postane »sredstvo, ki zelo skrajša življenje. Da nam vino ne bi škodovalo in da bi postalo prijatelj življenja, ga ne smemo piti vsak dan in nikoli prekomerno in čim mlajši smo, toliko manj ga lahko pijemo.«²⁶

Eden najvidnejših in največjih zdravnikov, ki so delovali na prelomu 18. in 19. stoletja, se je s svojim pisanjem obračal tudi na širšo javnost, zlasti v primeru, ko je šlo za probleme, ki jih ni bilo mogoče samo zdravniško zdraviti, temveč so potrebovali tudi razumevanje in osveščenost med prebivalstvom.²⁷ V svojih popularnih spisih se je neumorno posvečal vprašanju socialne higijene in zatiranja kužnih bolezni kot tudi zdravstveni vzgoji. Prizadeval si je za razširjanje novih spoznanj medicine. Večkrat je tako nastopil tudi proti alkoholizmu, najglasneje pa v zgoraj omenjenem članku /oz. knjižici/ *O zastrupitvi z žganjem* iz leta 1802.

Slavni zdravnik se je čutil dolžnega, da opozori »na kugo, ki še vedno nemoteno in žal večinoma nespoznana strašno pustoši med nami, ki se skrivaj vedno bolj širi in je pač zato toliko strašnejša, ker je ljudje nimajo za bolezen. Žganjarska kužna bolezen ali zastrupitev z žganjem je kuga, o kateri govorim. Opozarjamo na opij, beladono, svinec itd. in se jim izogibamo, toda žganju, katerega uničujoči učinki niso nič manjši od omenjenih strupov, smo dali domovinsko pravico in mu dovolimo, da uničuje najlepše cvetove generacije. Otroci in starci, moški in ženske, višji in nižji stanovi se prepuščajo temu zapeljivemu uživanju in popolnoma sem prepričan, da človeštvo še nikoli ni bolehalo za tako nevarno in splošno boleznijo kot je pričujoča žganjarska kuga.«²⁸

Hufelandovo svarjenje pred žganjarsko kugo, ki je razsajala med »žejnimi Nemci«, je na precej neobičajen način poseglo v takratno diskusijo o prekomernem pitju, saj se njegove predstave in opisi drastično razlikujejo od »prevladujočih hvalnic Nemcev o njihovem dobrodušnem popivanju«.²⁹ Slavni zdravnik je bil seveda vse kaj drugega kot zgolj moralist. Bil je v prvi vrsti zdravnik in v skrbi za izboljšanje ljudskega zdravja je v primerjavi z mnogimi sodobniki neprizanesljivo navajal možne posledice masovnega uživanja žganja: »Vidim otroke v zibelkah, ki so bili že pred rojstvom okuženi /z žganjem/, srečne zakone in družine, ki so bile samo zaradi tega sovražnika človeštva uničene in tako moralno kot fizično pahnjene v nesrečo; vidim nešteto ljudi, ki so v cvetu svojih let neozdravljivo zboleli zaradi žganja in postali breme tako sebi kot državi. Da, vidim cele vasi in področja, ki so bila opustošena in uničena, ko so se okužila s to kugo.«³⁰

V razpravi je poudaril, da se hudo razširjeno pitje žganja preveč podcenjuje in kar je še huje, da naj bi se mu dajalo celo potuho s strani nekaterih zdravnikov, ki so se opirali na Brownovo teorijo dražljajev, čeprav takrat vplivnega Browna posebej ni omenil. »Žal moram odkrito povedati, da se celo zdravniki, ki so zaslepljeni s sijajem napačnega nauka, ne zmenijo za škodljive učinke žganja ter ga preveč darežljivo priporočajo tako zdravim kot bolnim in s tem nemalo prispevajo k veliki razširjenosti te kuge.«³¹

Na alkohol v obliki zelo koncentriranega žganja je makrobiotik Hufeland gledal kot na strup, ki okuži človeka in tako postane njegova žrtev. Žganjepitje je primerjal z zasvojenostjo

²⁶ Hufeland, *Die Kunst das menschlichen Leben zu verlängern*, II. Praktischer Theil, str. 125.

²⁷ Pfeifer, *Medizin der Goethezeit*, str. 169.

²⁸ Hufeland, *Über der Vergiftung durch Branntwein*, str. 3–4.

²⁹ Hübner, *Trink, Brüderlein, trink*, str. 114.

³⁰ Hufeland, *Über der Vergiftung durch Branntwein*, str. 4.

³¹ *Ibidem*, str. 4–5. Hufeland, ki se je sicer strinjal, da je žganje v določenih izjemnih primerih lahko tudi zdravilo (vendar samo v od zdravnikova predpisanih količinah), je svojo kritično ost uperil zlasti proti privržencema teorije bravnizma Melchiorju Adamu Weikardu, zdravniku in ravnatelju medicinske ustanove v Fuldi in Andreasu Röschlaubu, profesorju medicine v Bambergu. – Glej: Pfeifer, *Medizin der Goethezeit*, str. 172–173.

z drugimi drogami, ki jih srečamo že v časih velikega Goetheja, npr. z opijem. Žganje naj bi bilo podobno kot opij, beladona, lovrikovec itd. narkotičen strup, ki »deluje predvsem na živce, možgane in čutila, povzroča omamo, spanec, manije, konvulzije in ubija zaradi kapi (Schlagfluß) in ohromelosti (Lähmung).«³²

Žganje naj bi delovalo podobno kot opij. V manjših količinah naj bi vzbujalo veselje in povečalo živahnost. V večjih količinah naj bi »povzročilo omamljenost, zmedene misli, manijo, ohromelost jezika in zunanjih mišic (ker, kaj pri opitosti z žganjem opazimo drugega, kot jecljanje jezika, nezmožnost, da bi stali ali hodili in padanje na tla) in dremavico. V še večjih količinah pa naj bi ubijalo zaradi kapi.«³³

V nadaljevanju je Hufeland slikovito opisal škodljive posledice nebrzdanega žganjepitja na telo, duha in živce. Uživanje žganja naj bi odločilno prispevalo k skrajšanju življenja. Botrovalo naj bi k postopnemu slabenju živcev, čutil in duševnih moči. Predvsem naj bi trpela prebava. Ljudje naj bi zaradi žganja postali žrtve kapi, dovzetni naj bi bili za boleznj prsnega koša. Tudi vodenica naj bi bila »značilna in običajna posledica zastrupitve z žganjem.«³⁴ Poleg tega, naj bi žganje povzročalo kožne bolezni, kot so razni ognjki, lišaji, srbečica ali pa t.i. pijanski obraz značilne bakrene barve (Kupfer).³⁵ Hufeland je poznal tudi že tresenje telesa pri pijanski blaznosti (delirium tremens).

Žganje je bilo torej zanj »kotiščje bolezni«, ki »kot zunanji iritator moti življenjsko silo človeka. Predvsem je menil, da je žganje zahrbtn strup, ki vodi k otovitvi in izrojenosti duše, ki je bila za Hufelanda najplemenitejši in najlepši del človeka.«³⁶ V svojem protialkoholnem spisu (primerjaj citat v Lipiču) pravi: »Kar pa je za ta strup še posebno značilno in za vsakega človeka z občutkom in vestjo predvsem strašljivo, je še posebna ototelost in ubitost duše; najprej izgubi vso moč in energijo, ves smisel za veličino, plemenitost in lepoto, bistroumnost in moč presoje. Edina stvar, ki dušo na svetu še zanima in kar jo še za nekaj časa prebudi iz dremeža in sproži njeno delovanje je žganje. Brez njega je takšen človek samo rastlina ali kvečjemu žival, ki ne more spraviti skupaj nobene pametne misli. Ne poznam nič drugega, kar naj bi lahko na človeka tako močno preneslo značaj surovosti, brezčutnosti in brutalnosti, kot je to v primeru te zastrupitve. In kakšna pregreha, kakšno prekletstvo počiva v takšnem človeku, ki na ta način uničuje najlepše cvetove svoje narave, božje iskrice v sebi. – On je samomorilec, saj je ubil tisto, kar ga dela človeka.«³⁷

Vplivni zdravnik sicer ni opravil analize vzrokov za popivanje, v zadostni meri pa je pokazal, da žganje, če ga pijemo vsak dan, učinkuje na nas kot strup. Menil je, da obstajajo različne stopnje zastrupitve. Prva stopnja je tista, ko se človek že toliko navadi na žganje, da brez njega ne more več živeti in da šele z zaužitim žganjem v nasprotju z zdravim človekom, ki ima to po naravi, postane vesel in dejaven. Ta stopnja, ko imamo žganje še za najboljšega prijatelja in ko se imamo še za čile in zdrave, pomeni žal že začetek zastrupitve, začetek bolezenske odvisnosti. Pri drugi, še hujši stopnji odvisnosti se pojavijo že hujše težave s prebavo. Šele zaradi njih se človek zave, da je bolan. Vendar je takrat pogosto že prepozno in če se mu ne pomaga odpraviti težave, zlo preide v tretjo stopnjo, ki jo zaznamujejo hude motnje prebave, otekline in novo tvorbe ter drugi nevarni slučajji.³⁸

Preostane nam še, da si na koncu ogledamo, kakšne zamisli je imel ta veliki mož, ki je vplival tudi na Lipičevo protialkoholno delo, da bi vsaj omejil, če že ne popolnoma izkoreninil

³² Hufeland, Über der Vergiftung durch Branntwein, str. 5–6.

³³ Ibidem, str. 6.

³⁴ Ibidem, str. 10.

³⁵ Ibidem, str. 11.

³⁶ Wolf, Auf dem Weg zu einer Ethik der Sucht, str. 68.

³⁷ Hufeland, Über der Vergiftung durch Branntwein, str. 11–12.

³⁸ Prim.: ibidem, str. 16–17.

strupeno žganjarsko kugo. Da bi tej nesreči stopil na rep, je najprej predlagal, »da obvarujemo pred žalostno razvado še nepokvarjene, še posebno otroke in mladino. Za starše, vzgojitelje in pridigarje naj bo sveta dolžnost, da s svojim zgledom in resnim opozorilom delujejo proti nevarnosti žganjepitja, da se o tem splošno govori in da to nezmernost že ob prvi učni uri predstavijo ne samo kot škodljivo razvado, temveč tudi kot spozabo in velik greh.«³⁹

V nadaljevanju pravi, da je za tiste, ki so že zabredli v žganjarsko suženjstvo ter postali alkoholni bolniki, težko najti dober nasvet, kako naj se rešijo zasvojenosti z ognjeno vodo. Tistim, ki žganja še ne pijejo dolgo in v velikih količinah, je svetoval, da naj se enkrat za vselej odpovejo temu strupu. Če ne gre drugače, pa naj močno alkoholno pijačo raje nadomestijo z blažjim vinom ali pivom: »Človek lahko, da bi vendarle imel nekakšen nadomestek, namesto žganja popije dober kozarec vina ali pivo. Sploh bi bilo zelo zaželeno, da bi pivo, ki je pri naših prednikih nadomeščalo vino in žganje in ki je resnično hranljiva, krepčilna in zdravilna pijača, ponovno pridobilo svoje stare pravice, ker sedaj na žalost vse kaže, da ga vedno bolj izpodriva pogubno žganje.«⁴⁰

Hufeland je nato priporočal posebno metodo zdravljenja vsem tistim, ki že dolgo in mnogo pijejo. Svetoval jim je, da naj vsakodnevno šilce žganja postopoma redčijo z dodajanjem kapljic pečatnega voska, ki naj nadomestijo kapljice žganja. Dnevno količino alkohola naj tako polagoma zmanjšajo, da bi se na ta način odvadili od pitja.⁴¹

In končno. Da bi želodec ponovno pridobil na izgubljeni moči ter da bi na blagodejen način nadomestili manjkajoče vzdraženje, je slavni makrobiotik hudim žganjepivcem svetoval, da so zanje najbolj prikladna grenka sredstva z ingverjem in dodal recepturo naslednjega zvarka: »Vzamemo npr. en lot drobno narezanega rmana in pol lota ingverja ter vse to vsak večer prelijemo z dvema skodelicama vrele vode. To pijemo zjutraj in zvečer, polovico od tega hladno.«⁴²

³⁹ Ibidem, str. 17–18.

⁴⁰ Ibidem, str. 19.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Ibidem, str. 20.

ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

je med drugim izdala:

27. zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Ljubljana 1994 : zbornik. – Ljubljana, 1994.

Sosed v ogledalu soseda od 1848 do danes : 1. zasedanje slovensko-avstrijske zgodovinske komisije, Bled 1993. – Ljubljana 1995.

Slovenija v letu 1945 : zbornik referatov. – Ljubljana 1996.

Življenje in delo Josipa Žontarja : ob stoletnici rojstva. – Ljubljana, Kranj 1996.

Razvoj turizma v Sloveniji : zbornik referatov z 28. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Bled 1996. – Ljubljana 1996.

Slovenija 1848-1998: iskanje lastne poti : mednarodni znanstveni simpozij, Maribor 1998. Ljubljana 1998.

Množične smrti na Slovenskem : zbornik referatov z 29. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Izola 1998. – Ljubljana 1999.

Temeljne prelomnice preteklih tisočletij : zbornik referatov s 30- zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Rogla 2000. – Ljubljana 2001.

Zainteresirani lahko kupijo knjige na sedežu ZZDS v Ljubljani, Aškerčeva 2 (tel. 01/241-1200). Člani ZZDS imajo 25 odstotni popust, študentje pa 50 odstotni popust.

Danijela Trškan

Didaktika zgodovine na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete (Prispevek k visokošolski didaktiki)

Uvod

V skladu z razvojem sodobne didaktike zgodovine in Zeleno knjigo o izobraževanju učiteljev zgodovine, ki predlaga, da je potrebno poskrbeti za takšno izobraževanje, da bodo bodoči učitelji dobro usposobljeni in predani poklicu; raziskovati izobraževanje za izboljšanje izobraževanja bodočih učiteljev ter uvesti vseživljenjske naloge pri začetnem izobraževanju učiteljev,¹ je bil v študijskem letu 2002/03 uveden tudi prenovljen predmet Didaktika zgodovine.²

Didaktika zgodovine je predmet v 4. letniku za študente pedagoške smeri zgodovine in je eden od najpomembnejših pedagoških predmetov, ki pripravljajo študente za poklic učitelja zgodovine v osnovnih in srednjih šolah v Sloveniji. Študentje imajo predmet v obsegu 120 ur, 60 ur predavanj in 60 ur vaj. Namen didaktike zgodovine je, da študentje spoznajo temeljne didaktično-metodične značilnosti pedagoškega dela in pouka zgodovine v osnovnih in srednjih šolah ter sodobne didaktike zgodovine, povezujejo teoretično znanje s praktičnim pedagoškim delom v osnovni in srednji šoli, se navajajo na spremljanje in raziskovanje pouka ter na permanentno izobraževanje in vsestransko pedagoško delo.

V nadaljevanju so predstavljeni cilji in kompetence, vsebina in izvajanje, ocenjevanje in študijsko gradivo ter evalvacija predmeta Didaktika zgodovine od študijskega leta 2002/03 do študijskega leta 2006/07.³

Predmetni cilji in kompetence

Pri predmetu Didaktika zgodovine študentje v celotnem študijskem letu:

- spoznavajo temeljne didaktično-metodične značilnosti pedagoškega dela in pouka zgodovine v osnovnih in srednjih šolah;
- spoznavajo didaktično-metodične značilnosti sodobne didaktike zgodovine;
- spoznavajo vzgojno-izobraževalne naloge in cilje sodobnega pouka zgodovine;
- spoznavajo didaktično-metodično zasnovanost učnih načrtov, učbenikov in priročnikov za pouk zgodovine;

¹ Zelena knjiga o izobraževanju učiteljev v Evropi. (2001). Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport, str. 18.

² Predmet Didaktika zgodovine je predstavljen na spletni strani: <http://www.ff.uni-lj.si/Zgodovin/DANIJELA/DIDAKTIKAZGODOVINE/default.htm>.

³ Namen, cilji, vsebina, obveznosti in študijsko gradivo za študijsko leto 2002/03 so že predstavljeni v: Trškan, Danijela (2003). Stanje in perspektive začetnega izobraževanja učiteljev zgodovine (Prispevek k visokošolski didaktiki). V: Zgodovinski časopis, let. 57, št. 1–2, str. 209–216. Študijski program 2005/06 je bil predstavljen v obliki posterja z naslovom Authentic course – History didactics na 30. letni konferenci ATEE (30th annual conference of Association for Teacher Education in Europe), 25. oktobra 2005 v Amsterdamu, v obliki dveh posterjev z naslovom Individual Consultations – a Different Approach to Work with Students; Course Portfolio as an Alternative Assessment of Student's Work pa na 9. spomladanski konferenci ATEE (Association for Teacher Education in Europe), 3. junija 2006 v Rigi.

- spoznavajo didaktično-metodične značilnosti zunanjih izpitov iz zgodovine;
 - povezujejo didaktično-metodično teoretično znanje s praktičnim pedagoškim delom v osnovni in srednji šoli;
 - se usposabljaajo za letno, tedensko in dnevno načrtovanje pouka zgodovine;
 - se usposabljaajo za uporabo aktivnih učnih oblik, metod in tehnik;
 - se usposabljaajo za sestavljanje, uporabo in ocenjevanje različnih tipov nalog;
 - se usposabljaajo za izvajanje različnih alternativnih oblik pouka in izvenšolskih dejavnosti;
 - spoznavajo učila in učne pripomočke za zgodovino ter se usposabljaajo za njihovo uporabo;
 - se usposabljaajo za uporabo sodobno opremljene zgodovinske učilnice;
 - se navajajo na kritično opazovanje in vrednotenje učnega procesa;
 - se navajajo na samoocenjevanje ter kolegialno ocenjevanje;
 - razvijajo zanimanje za pedagoško delo z mladimi;
 - se navajajo na vsestransko pedagoško delo v osnovnih in srednjih šolah;
 - razvijajo zanimanje za nadaljnje spremljanje in raziskovanje pouka zgodovine v osnovnih in srednjih šolah;
 - razvijajo odgovornost za permanentno izobraževanje.
- Študentje na koncu študijskega leta pridobijo naslednje kompetence:*
- poznajo učne cilje sodobnega pouka zgodovine ter didaktično-metodično zasnovanost učnih načrtov, učbenikov in priročnikov za pouk zgodovine ter zunanjih izpitov iz zgodovine;
 - so usposobljeni za letno in dnevno načrtovanje, organiziranje, izvajanje in ocenjevanje rednega pouka in izvenšolskih dejavnosti s poudarkom na aktivni vlogi učencev;
 - uporabljajo informacijsko-komunikacijsko tehnologijo;
 - so usposobljeni za opazovanje, spremljanje, vrednotenje in samoocenjevanje učnega procesa;
 - kažejo zadovoljstvo, odgovornost in pozitiven odnos do pedagoškega dela.

Vsebina in izvajanje predmeta

Predmet je razdeljen na teoretični del (predavanja) in praktični del (vaje).

Namen predavanj je, da študentje spoznajo didaktično-metodične značilnosti pouka zgodovine, didaktično-metodično zasnovano učne priprave, načine preverjanja in ocenjevanja znanja ter permanentno izobraževanje učiteljev. Teoretična izhodišča pripravljajo študente za praktične vaje in jih tudi spodbujajo k nadaljnjemu preučevanju didaktike zgodovine.

1. Teoretični del predmeta (predavanja) je razdeljen v osem sklopov.

Prvi sklop je uvod v didaktiko zgodovine in vključuje predstavitev študijskega programa, obveznosti študentov in literaturo za didaktiko zgodovine ter vidike in naloge pouka zgodovine.

Drugi sklop obravnava učno pripravo in vključuje naslednje teme:

- Didaktično-metodična zasnova učne priprave.
- Vrste in oblikovanje učnih ciljev.
- Didaktična redukcija vsebine in didaktična načela pri pouku zgodovine.
- Učne oblike.
- Motivacijske tehnike.
- Učne metode (metoda razlage, metoda razgovora, metoda slikovne in besedne demonstracije, metoda reševanja problemov, metoda grafičnih izdelkov, metoda izkustvenega učenja, metoda dela z informacijsko-komunikacijsko tehnologijo, metoda dela s slikovnimi viri, metoda dela s pisnimi viri).
- Izdelovanje in uporaba tabelske (folijske) slike oz. zapisa učne snovi.
- Vrsta, izbor in uporaba učil ter učnih pripomočkov.
- Letno in dnevno načrtovanje pouka zgodovine.

Tretji sklop obravnava alternativni pouk: projektni pouk, interdisciplinarni pouk, avtentični pouk ter dejavnosti na šoli in izven šole, s poudarkom na terenskem delu.

Četrti sklop predstavlja didaktično-metodične značilnosti pouka zgodovine in je razdeljen v naslednje teme:

- Zasnova, značilnosti in uporaba učnih načrtov za osnovne in srednje šole.
- Zasnova, značilnosti in uporaba učbenikov za osnovne in srednje šole.
- Značilnosti in uporaba priročnikov za učitelje ter izpitnih priročnikov za učence in učitelje.

Peti sklop vključuje preverjanje in ocenjevanje znanja pri pouku zgodovine in je razdeljen v naslednje teme:

- Značilnosti in načini preverjanja.
- Bloomova in Marzanova taksonomija pri sestavljanju nalog.
- Načini ocenjevanja in ocenjevalni kriteriji.
- Alternativno preverjanje in ocenjevanje.

Šesti sklop predstavlja učitelja zgodovine in je sestavljen iz naslednjih tem:

- Akcijsko raziskovanje učitelja.
- Pripravništvo in strokovni izpit.
- Permanentno izobraževanje učiteljev zgodovine.
- Razredništvo; pedagoška dokumentacija; pedagoška inšpekcija.
- Preprečevanje neprimerne vedenja.
- Diferenciacija in individualizacija: učenci s posebnimi potrebami in nadarjeni učenci.

Sedmi sklop obravnava aktualna vprašanja in se vsako lahko spreminja:

- Zunanji izpiti.
- Odnosi med učiteljem in učenci v 21. stoletju.
- Didaktika zgodovine v 21. stoletju: evropska dimenzija, multiperspektivnost, večkulturnost, državljanska vzgoja, lokalna zgodovina.

Osmi sklop pa je predstavitev osebne mape učencev, učiteljev in študentov.

Teoretični del vključuje tudi analize hospitacij in predstavitve seminarskih in skupinskih nalog ter priprave na praktično delo.

2. Praktični del predmeta (vaje) je sestavljen tako, da pripravlja študente – bodoče učitelje zgodovine tudi na sodelovalno reševanje problemov, reflektivno delo ter omogoča razvijanje procesnih in vseživljenjskih spretnosti v učnih situacijah.

Tako vaje vključujejo pisanje didaktičnega članka, skupinsko delo oz. nalogo, hospitacije učiteljev v osnovnih in srednjih šolah ter skupinske analize, hospitacije kolegov, izdelovanje učnih priprav, izpitne nastope v osnovni in srednji šoli, obvezno strnjeno pedagoško prakso v osnovni ali srednji šoli, ustni zagovor (vprašanja po Bloomovi taksonomiji) in ureditev osebne mape.

Študijske obveznosti so tudi diferencirane, saj lahko študentje glede na interese in potrebe podaljšajo pedagoško prakso, povečajo število hospitacij in nastopov ter izbirajo vrstni red opravljanja nekaterih obveznosti.

Za vse študijske obveznosti je značilno, da se izvajajo postopoma skozi celo študijsko leto. Za vse obveznosti so napisani posebni priročniki, ki so v pomoč študentom za pripravo, izvajanje in samoocenjevanje.⁴

Obveznosti so razporejene skozi celotno študijsko leto:

- predavanja (oktober–maj),
- skupinska naloga (november),

⁴ Vsi priročniki so objavljeni na spletni strani: <http://www.ff.uni-lj.si/Zgodovin/DANIJELA/DIDAKTIKAZGO-DOVINE/Prirocniki.htm>.

- štiri skupinske hospitacije (november–december),
- skupinske analize hospitacij (november–december),
- štirje zapisniki: dva za osnovno in dva za srednjo šolo (december),
- didaktični članek (januar),
- predpriprava, pisna učna priprava in nastop v osnovni ali srednji šoli (februar–maj),
- štiri individualne hospitacije študentov: dve na osnovni in dve na srednji šoli (februar–maj),
- pedagoška praksa na osnovni ali srednji šoli (januar–maj, september–december),
- dnevnik pedagoške prakse (14 dni po opravljeni praksi),
- štiri pisne vaje (oktober–maj),
- ustni zagovor (junij, september, november, januar, maj),
- osebna mapa in zaključevanje ocene (junij, september, december, februar, maj).

Tako npr. skupinska naloga, kjer študentje v naključnih skupinah izdelajo alternativne naloge (npr. na video-posnetke, spletne strani ipd.) ali načrtujejo avtentični pouk (npr. interdisciplinarni pouk, podjetnosti ali projektni pouk ipd.), navaja študente na timsko oz. sodelovalno učenje ter skupinsko odgovornost do rezultatov pedagoškega dela.

Seminarska naloga v obliki didaktičnega članka pa spodbuja študente k branju didaktične literature in sestavljanju krajših didaktičnih člankov ter predstavlja osnovno tudi za pisanje diplomske naloge in pedagoških poročil. Krajša javna predstavitev pa omogoča razvijanje govornih spretnosti in navaja študente na javne nastope ter odpravljanje treme pred javnimi izpitnimi učnimi nastopi v osnovni ali srednji šoli.⁵

Za izvajanje nekaterih obveznosti pa je potrebno individualno in diferencirano delo s študenti. Ker je izpitni učni nastop najbolj zahtevna in stresna obveznost, so bile uvedene tudi individualne konzultacije, ki potekajo najmanj 30 minut za vsakega študenta posebej en teden ali vsaj dva dneva pred javnim učnim nastopom v razredu. Namen konzultacij je predvsem pregled učne priprave in priprava učnega gradiva ter spodbujanje študentov. Ker individualne konzultacije potekajo v sproščenem ozračju, kjer je prisotno spodbujanje, pozitivno in optimistično mišljenje, izredno vplivajo tudi na osebnostno rast študentov, samozavest in večje zadovoljstvo pri izpitnih nastopih. Ravno individualne konzultacije od visokošolskega učitelja zahtevajo boljše poznavanje individualnih značilnosti študentov, prilagajanje njihovim potrebam in spodbujanje še posebej v primerih, ko študentje še niso dovolj motivirani za aktivno delo. Vloga visokošolskega učitelja je spremenjena, saj mora spremljati in spodbujati študente ter jim tudi konkretno z lastnimi izkušnjami pokazati boljše načine izvedbe pouka ter skrbeti, da se zavejejo, da se morajo za uspešno opravljeno praktično nalogo tudi čim bolj pripraviti. Študentje potrebujejo največ nasvetov in predlogov za metodično sestavo učnega nastopa in še posebej različne primere in nasvete za izvedbo določenih metod in oblik (zlasti za skupinsko delo, metodo dela z besedili, metodo dela s slikovnim gradivom, metodo razgovora, metodo grafičnih izdelkov in za uporabo tabelskega zapisa) ter za načrtovanje nalog in aktivnosti v skladu z Bloomovo ali Marzanovo taksonomijo ali načrtovanje praktičnih, ustvarjalnih in avtentičnih nalog, ki povečujejo motivacijo učencev. Individualne konzultacije so torej namenjene predvsem navajanju študentov na sistematično predpripravo na praktične nastope, saj omogočajo, da študentje spoznajo bistvo predpriprav, ki so nujno potrebne za uspešen učni nastop in učiteljevo pedagoško delo.⁶

⁵ Več v: Trškan, Danijela (2006). Avtentična seminarska naloga pri predmetu didaktika zgodovine – didaktični članek. V: *Zgodovina v šoli*, let. 15, št. 1–2, str. 43–49 in Trškan, Danijela (2004). Moč besed ali dejanj pri začetnem izobraževanju učiteljev zgodovine. V: *Konstruktivizem v šoli in izobraževanje učiteljev*. Ljubljana: Center za pedagoško izobraževanje Filozofske fakultete, str. 559–560.

⁶ Tudi v: Trškan, Danijela. (2003). Prednosti individualnih konzultacij – drugačen način dela s študenti (Prispevek k visokošolski didaktiki). V: *Zgodovinski časopis*, let. 56. 2002, št. 3–4, str. 479–482; Trškan, Danijela (2004). Moč

Najpomembnejši del praktičnega dela (vaj) v dodiplomskem izobraževanju pa je pedagoška praksa študentov.⁷ Glavni namen pedagoške prakse je, da se študentje pripravijo na začetno samostojno opravljanje učiteljskega poklica. Pedagoška praksa omogoča posameznemu študentu hospitiranje izkušenega učitelja v osnovni ali srednji šoli, izvajanje nastopov, seznanjanje z učnim načrtom in učili za zgodovino, učenje uporabe učnih pripomočkov, seznanjanje s pedagoško dokumentacijo ter udeležbo pri dodatnih dejavnostih itd.

Od študijskega leta 2002/03 do 2004/05 je potekala obvezna dvotedenska pedagoška praksa, od študijskega leta 2005/06 naprej pa obvezna tritedenska pedagoška praksa.

Pri dvotedenski pedagoški praksi so študentje morali opraviti vsaj šest hospitacij oz. spremljati potek pouka pri učitelju (vsaj tri različne učne vsebine), opraviti vsaj osem samostojnih nastopov, od katerih pa so morali biti vsebinsko različni vsaj štirje nastopi. V primeru ponovitve učne vsebine so morali študentje spremeniti učne oblike in metode dela. Študentje so morali biti na šoli prisotni vsaj šest dodatnih ur (npr. pri krožku, dodatnemu pouku, krajši ekskurziji, sestanku, konferenci, konzultaciji z učiteljem ipd. oz. vsaj dve različni dejavnosti). Študentje so lahko v skladu s svojimi interesi in v dogovoru z učitelji število nastopov ali hospitacij povečali. Vloga učiteljev – mentorjev, ki so sodelovali pri pedagoški praksi študentov, je bila predvsem dati študentom vzor za poučevanje, organiziranje in vodenje pouka, omogočiti spoznavanje učiteljevih nalog in odgovornosti, omogočiti priložnosti za samostojno poučevanje, sporočati povratne informacije in spodbujati refleksijo.

Pri tritedenski pedagoški praksi pa morajo biti študentje na šoli vsaj 10 delovnih dni, 5 dni pa se pripravljajo na šolsko delo in izdelujejo pedagoški dnevnik. Študentje lahko opravljajo pedagoško prakso na osnovni šoli ali na srednji šoli. Študentje morajo opraviti najmanj osem ur hospitacij učitelja (in ne več kot 16 ur) in najmanj deset ur samostojnih nastopov (in ne več kot 12 ur) ter vsaj 12 dodatnih ur dela na šoli. Če študentje izberejo obe stopnji, potem se obveznosti razpolovijo. Učitelji – mentorji imajo več odgovornosti in obveznosti, saj morajo sistematično organizirati prakso, komunicirati in sodelovati s študentom, sprotno ovrednotiti in ocenjevati študentovo delo ter spodbujati samoocenjevanje in refleksijo pri študentih.

S pedagoško prakso se študentje navajajo na časovno in vsebinsko načrtovanje pedagoškega dela ter na odgovornost za sprejete odločitve in načrte. Anketni odgovori v dnevnikih pedagoške prakse študentov⁸ in tudi pri osebnih mapah⁹ so pokazali, da je pedagoška praksa nujno potrebna in ena od najbolj zaželenih obveznosti, ker pomeni veliko motivacijo in spodbudo za prihodnje pedagoško delo študentov.

Predmet omogoča, da se študentje lahko udeležijo tudi dodatnih dejavnosti kot npr. učenje uporabe Microsoft Word-a, Microsoft PowerPoint-a ali Pinnacle Studia oz. montiranje video-posnetkov, obisk muzejev in pedagoških inštitucij v Ljubljani. Študentje lahko izberejo tudi diplomsko nalogo s področja didaktike zgodovine, kjer poglobijo teoretično znanje o didaktično-metodičnih elementih pouka zgodovine v osnovnih ali srednjih šolah.

Številni vzorčni primeri študentskih pisnih izdelkov (npr. učne priprave, didaktični članki, naloge na zgodovinske filme, zapisi učne snovi ...) pa so objavljeni vsako leto v interni

besed ali dejanj pri začetnem izobraževanju učiteljev zgodovine. V: Konstruktivizem v šoli in izobraževanje učiteljev. Ljubljana: Center za pedagoško izobraževanje Filozofske fakultete, str. 560–562 in Trškan, Danijela (2004). Primer alternativnega ocenjevanja nastopov študentov. V: Preverjanje in ocenjevanje, let. 1, št. 4, str. 57–64.

⁷ Pedagoška praksa je predstavljena v: Trškan, Danijela. (2005). Obvezna pedagoška praksa za študente 4. letnika zgodovine pedagoške smeri: prispevek k visokošolski didaktiki. V: Zgodovinski časopis, let. 59, št. 1/2, str. 193–202.

⁸ Več v: Trškan, Danijela. (2005). Obvezna pedagoška praksa za študente 4. letnika zgodovine pedagoške smeri: prispevek k visokošolski didaktiki. V: Zgodovinski časopis, let. 59, št. 1/2, str. 193–202.

⁹ Več v: Trškan, Danijela (2007). Osebna mapa študentov zgodovine 4. letnika pedagoške smeri na Filozofski fakulteti. V: Preverjanje in ocenjevanje, let. 3, št. 2/3, str. 53–62.

publikaciji Prispjevki k didaktiki zgodovine, ki je tudi objavljena na spletni strani: <http://www.ff.uni-lj.si/Zgodovin/DANIJELA/DIDAKTIKAZGODOVINE/Prispjevki.htm> in od leta 2007 tudi v elektronski učilnici za Didaktiko zgodovine.¹⁰

Alternativno ocenjevanje študentov

Značilnost alternativnega ocenjevanja pri predmetu Didaktika zgodovine je, da so vse ocenjene obveznosti povezane z delom bodočega učitelja zgodovine in ocenjene po alternativnem načinu. Od študijskega leta 2002/03 do 2004/05 so bile ocenjene naslednje obveznosti: didaktični članek – 10 %, štirje hospitacijski zapisniki – 5 %, pisna učna priprava in nastop v osnovni šoli – 20 %, pisna učna priprava in nastop v srednji šoli – 20 %, dvotedenska pedagoška praksa oz. dnevnik pedagoške prakse – 20 %, osebna mapa – 5 % in ustni zagovor – 20 %. Od študijskega leta 2005/06 naprej pa: didaktični članek – 10 %, štirje hospitacijski zapisniki – 5 %, pisna učna priprava in nastop v osnovni šoli ali srednji šoli – 25 %, tritedenska pedagoška praksa oz. dnevnik pedagoške prakse – 35 %, osebna mapa – 5 % in ustni zagovor – 20 %. Končna ocena se določi s seštevkom točk oz. procentov pri posameznih oblikah ocenjevanja: odlično (10): 95–100 točk oz. 95–100 %; prav dobro (9): 85–94 točk oz. 85–94 %; prav dobro (8): 75–84 točk oz. 75–84 %; dobro (7): 65–74 točk oz. 65–74 %; zadostno (6): 55–64 točk oz. 55–64 %. Ocenjevanje vključuje ocenjevanje visokošolskega učitelja, kolegialno ocenjevanje in samoocenjevanje.

Alternativni način ocenjevanja je s pomočjo rubrik oz. preglednic, ki vključujejo kriterije, stopnje kriterijev in opise posameznih stopenj kriterijev. Kriteriji predstavljajo področje ocenjevanja. Dodatno pa ocenjevalni obrazec vključuje še opisen komentar ocenjevalke – visokošolske učiteljice. Najpogosteje vsebuje napotke za odpravljanje težav, ki jih imajo študentje pri obveznostih. Pri didaktiki zgodovine študentje pedagoške smeri 4. letnika prejmejo tudi zaključni ocenjevalni obrazec, ki vključuje končno oceno in zaključni komentar ter seznam vseh obveznosti in dodatnih dejavnosti, ki so jih imeli pri predmetu.

Alternativno ocenjevanje, samoocenjevanje ali kolegialno ocenjevanje so odlična povratna informacija za študente, da se lahko izpopolnjujejo in lažje dosežejo dobre rezultate. Alternativno ocenjevanje vpliva tudi na ravnanje in razmišljanje študentov ter povečuje samozavest v njihove lastne sposobnosti.

Ker so različne študijske obveznosti razporejene skozi celotno študijsko leto in ker so študentje že vnaprej seznanjeni s kriteriji pri vseh obveznostih, lahko alternativno ocenjevanje spodbuja študente k sprotnemu sodelovanju, delu in učenju ter boljšim rezultatom.

Alternativno ocenjevanje je pomembno, saj vključuje primerjavo napredka študenta le z določenimi kriteriji in stopnjami. Napredek študenta se ne primerja z ostalimi študenti. Pri alternativnem ocenjevanju je pomoč visokošolskega učitelja potrebna, da študentje lahko dosežejo postavljene kriterije. Ravno tako visokošolski učitelj spremlja napredek svojih študentov in skrbi, da uspešno opravijo vse obveznosti.

Posebnost praktičnih vaj je tudi osebna mapa, kjer študentje vložijo zapisnike, učne priprave, dnevnik pedagoške prakse in didaktični članek ter izpolnijo različne ocenjevalne obrazce (samoocenjevalne, kolegialne in opisne).

Osebna mapa vsebuje šest tematskih sklopov. V prvem delu so predstavljene uvodne informacije, kjer študentje navedejo študijsko smer, predstavijo svojega najboljšega učitelja, opišejo svojo najboljšo izkušnjo pri učenju in poučevanju ter navedejo, kakšna so njihova pričakovanja pri predmetu Didaktika zgodovine. Drugi del sestavljajo samoocenjevalni obrazci

¹⁰ Elektronska učilnica je na: <http://e-ucenje.ff.uni-lj.si/>, Oddelek za zgodovino.

ZAKLJUČNI OCENJEVALNI OBRAZEC 2006/07**DIDAKTIKA ZGODOVINE****ZAKLJUČNO OCENJEVANJE**

IME IN PRIIMEK ŠTUDENTA/-KE:

ODLIČNO 10: 95–100 % (95–100 točk) PRAV DOBRO 9: 85–94 % (85–94 točk) PRAV DOBRO 8: 75–84 % (75–84 točk) DOBRO 7: 65–74 % (65–74 točk) ZADOSTNO 6: 55–64 % (55–64 točk)	Končna ocena: Datum:
Število točk:	

OCENJENE OBVEZNOSTI	Možno število točk	Doseženo število točk
zapisniki hospitacij	5	
didaktični članek	10	
predpriprava, učna priprava in nastop	25	
dnevnik pedagoške prakse	35	
ustni zagovor	20	
osebna mapa	5	

NEOCENJENE OBVEZNOSTI	Opravljeno	Opravičeno neopravljeno
skupinska naloga		
štiri skupinske hospitacije		
skupinske analize hospitacij		
štiri individualne hospitacije študentov		
štiri pisne vaje		

IZPOPOLNJEVANJE	% prisotnost	Neprisotnost
predavanja		
računalniško usposabljanje		
dodatne pedagoške dejavnosti		

Zaključni komentar:

Ocennevalka:

za študijske obveznosti. Tretji del sestavljajo kolegialni obrazci, kjer študentje ocenijo predstavitve seminarskih nalog in učne nastope svojih vrstnikov. Četrty del sestavljajo ocenjevalni obrazci za obveznosti, ki jih izpolni visokošolska učiteljica. Peti del vključuje izdelke študentov. Študentje priložijo vse ocenjene izdelke, lahko pa tudi vključijo dodatne zapise, ponovitvene vaje iz predavanj, osebne zapise itd. Šesti del se zaključuje z akcijskim načrtom, kjer študentje načrtujejo izpopolnjevanje, branje literature in člankov ter navedejo najpomembnejša spoznanja in koristne ideje, ki so jih pridobili pri predmetu. Na koncu napišejo zaključno ugotovitev in glavni načrt za prihodnje izpopolnjevanje ter podajo izjavo o avtorstvu osebne mape.¹¹

Pomemben del šestega dela v osebni mapi je ovrednotenje predmeta, kjer študentje navedejo, katera njihova pričakovanja so se uresničila in katera ne. Ravno tako lahko podajo predloge za izboljšanje praktičnih vaj. Ta del vpliva na vsakoletno dopolnitev načinov dela oz. na vsebinsko-metodične spremembe programa (časovno načrtovanje, prilagajanje študentom, aktualne vsebine ...) pri predmetu Didaktika zgodovine. Glavne ugotovitve so, da morajo biti obveznosti zelo različne, da lahko zadovoljijo vse študente. Ker pa so študentje izrazili željo, da bi imeli več praktičnega dela in daljšo pedagoško prakso, je bila v študijskem letu 2005/06 uvedena tritedenska pedagoška praksa (v šolah, muzejih in domovih Centra šolskih in obšolskih dejavnosti). S pomočjo predlogov študentov je vsako leto dopoljen tudi celoten vsebinsko-organizacijski program predmeta.¹²

Študijsko gradivo

Glavna študijska gradiva, ki so bila napisana in sestavljena za izvajanje predmeta Didaktika zgodovine in opravljanje študijskih obveznosti, so naslednja:

- Trškan, Danijela (2002). Učiteljeva priprava na pouk zgodovine. Metodični priročnik za študente zgodovine pedagoške smeri in učitelje – začetnike. Didaktika zgodovine. Filozofska fakulteta: Oddelek za zgodovino.
- Trškan, Danijela (2002). Izbrana literatura 1. Priročnik za študente zgodovine pedagoške smeri in učitelje – začetnike. Didaktika zgodovine. Filozofska fakulteta: Oddelek za zgodovino. Izbrana literatura 1 vključuje izbrane didaktične članke v slovenskem jeziku.
- Trškan, Danijela (2002). Izbrana literatura 2. Priročnik za študente zgodovine pedagoške smeri in učitelje – začetnike. Didaktika zgodovine. Filozofska fakulteta: Oddelek za zgodovino. Izbrana literatura 2 vključuje izbrane didaktične članke v angleškem jeziku.
- Trškan, Danijela (2005). Didaktika zgodovine. Gradivo za predavanja in vaje. Filozofska fakulteta: Oddelek za zgodovino.

¹¹ Osebna mapa študentov je bila predstavljena na 30. letni konferenci ATEE (30th annual conference of Association for Teacher Education in Europe), 23. oktobra 2005 v Amsterdamu in v okviru prispevka z naslovom Začetno izobraževanje učiteljev zgodovine na 9. spomladanski konferenci ATEE (Association for Teacher Education in Europe), 3. junija 2006 v Rigi. Več v: Trškan, Danijela (2007). Osebna mapa študentov zgodovine 4. letnika pedagoške smeri na Filozofski fakulteti. V: Preverjanje in ocenjevanje, let. 3, št. 2/3, str. 53–62 in Trškan, Danijela (2004). Moč besed ali dejanj pri začetnem izobraževanju učiteljev zgodovine. V: Konstruktivizem v šoli in izobraževanje učiteljev. Ljubljana: Center za pedagoško izobraževanje Filozofske fakultete, str. 563–564.

¹² Vsebina predmeta je predstavljena v internih publikacijah za vsako študijsko leto posebej: Trškan, Danijela (2002). Študijski program didaktike zgodovine 2002/03. Filozofska fakulteta: Oddelek za zgodovino; Trškan, Danijela (2003). Študijski program didaktike zgodovine 2003/04. Filozofska fakulteta: Oddelek za zgodovino; Trškan, Danijela (2004). Študijski program didaktike zgodovine 2004/05. Filozofska fakulteta: Oddelek za zgodovino; Trškan, Danijela (2005). Študijski program didaktike zgodovine 2005/06. Filozofska fakulteta: Oddelek za zgodovino; Trškan, Danijela (2006). Študijski program didaktike zgodovine 2006/07. Filozofska fakulteta: Oddelek za zgodovino. Študijski programi so objavljeni tudi na spletni strani: <http://www.ff.uni-lj.si/oddelki/Zgodovin/DANIJELA/DIDAKTIKAZ-GODOVINE/Studijski%20programi.htm>.

- Na spletni strani predmeta: <http://www.ff.uni-lj.si/Zgodovin/DANIJELA/DIDAKTIKAZGODOVINE/default.htm> pa so na voljo študijski programi, informacije o skriptah, priročniki za obveznosti (Dnevnik pedagoške prakse; Hospitacije in hospitacijski zapisniki; Didaktični članek; Izzpitni učni nastopi; Osebna mapa; Ustni zagovor; Didaktično gradivo na oddelku za zgodovino; Preučevanje didaktike zgodovine 1; Preučevanje didaktike zgodovine 2; Didaktika zgodovine v angleškem jeziku ...), obrazci, revija Prispjevki k didaktiki zgodovine, video posnetki, fotografije, informacije v angleškem in francoskem jeziku o didaktiki zgodovine, informacije o seminarjih za učitelje, informacije o šoli v naravi in različne spletne povezave. Vsako leto študentje prejmejo elektronski priročnik, ki vključuje tudi gradivo iz spletne strani.

Zaključek

Didaktika zgodovine se povezuje z vsebinami strokovno zgodovinskih predmetov na oddelku zgodovine upoštevajoč didaktično redukcijo za pouk zgodovine in s skupino pedagoško-psiholoških predmetov (psihologija za učitelje, pedagogika, didaktika, andragogika) ter s predmetnimi didaktikami pouka na Filozofski fakulteti.

Predmet je sestavljen tako, da pripravlja bodoče učitelje zgodovine tudi na akcijsko raziskovanje, reflektivno delo in osebno izobraževanje (dodiplomski in podiplomski študij), na sodelovalno reševanje problemov pri poučevanju oz. učenju zgodovine. Predmet omogoča tudi več individualnega dela oz. diferenciranega dela in pomoč študentom, saj je glavni namen prenovljenega predmeta tudi nova vloga visokošolskega učitelja, ki mora skrbeti za napredek in rezultate svojih študentov, saj le-ti lahko že pred, v več primerih pa takoj po diplomi začnejo že samostojno opravljati delo učitelja zgodovine.

Glavne spremembe pri študijskem programu oz. predmetu Didaktika zgodovine na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete so bile od študijskega leta 2002/03 naslednje: obvezna pedagoška praksa, predpriprave na izpitne učne nastope oz. individualne konzultacije; seminarska naloga v obliki članka, alternativno ocenjevanje, samoocenjevanje in kolegialno ocenjevanje, vodenje in izdelava osebne mape, ocenjene in neocenjene obveznosti, dodatne dejavnosti, sodelovanje s številnimi ljubljanskimi osnovnimi in srednjimi šolami ter učitelji pri izvajanju izpitnih nastopov in hospitacij ter sodelovanje z osnovnimi in srednjimi šolami in učitelji v Sloveniji pri izvajanju pedagoške prakse; spodbujanje študentov k pisanju diplomskih nalog in podiplomskemu študiju; vključevanje izkušenih učiteljev pri začetnem izobraževanju (javne predstavitve za študente v okviru hospitacij in predavanj); zbiranje učil (učbenikov, delovnih zvezkov in zbirk virov) na oddelku, publiciranje in objavljanje študentskega gradiva na spletu ter ureditev kabineta v informacijsko-didaktični center.

Praktični del (vaje) pri predmetu Didaktika zgodovine pa se ne more izvajati brez učiteljev v osnovnih in srednjih šolah, zato je posebna zahvala namenjena vsem učiteljem zgodovine v Sloveniji, ki sodelujejo pri praktičnih vajah (hospitacijah, nastopih študentov ali pedagoški praksi).

Predstavljen primer predmeta Didaktika zgodovine na Filozofski fakulteti v Ljubljani prikazuje le en primer možnega začetnega izobraževanja študentov za poklic učitelja že v času dodiplomskega študija. Napake študentov se bistveno hitreje oprostijo kot napake diplomantov, zato ima dodiplomsko začetno izobraževanje bodočih učiteljev zgodovine še toliko bolj pomembno vlogo. Z ustreznim študijskim programom in ustreznimi nalogami oz. študijskimi obveznostmi se lahko veliko študentov navduši in usposobi za učinkovito in kompleksno pedagoško delo že v času dodiplomskega študija.

HISTORIA

znanstvena zbirka oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani

V zbirki HISTORIA, ki jo izdaja oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, so do sedaj izšle monografije:

Avstrija. Jugoslavija. Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas : zbornik, Lipica, 29. maj – 1. junij 1996. – Ljubljana 1997.

Mojea življenja pot : spomini dr. Vladimirja Ravniharja. – Ljubljana 1997.

Janez Peršič, Židje in kreditno poslovanje v srednjeveškem Piranu. – Ljubljana 1999.

Mikužev zbornik. – Ljubljana 1999.

Dragan Matič, Nemci v Ljubljani. – Ljubljana 2002.

Slovenci v Evropi. – Ljubljana 2002.

Meje v jugovzhodni Evropi: kultura in politika. – Ljubljana 2004.

Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju = Slowenisch-österreichische Beziehungen im 20. Jahrhundert. – Ljubljana 2004.

Rok Stergar, Slovenci in vojska Slovenci in vojska, 1867–1914. – Ljubljana 2004.

Stiplovškov zbornik. – Ljubljana 2005.

Janez Mlinar, Podoba Celjskih grofov v narativnih virih. – Ljubljana 2005.

Navedene knjige lahko dobite na Filozofski fakulteti, v knjižnici oddelka za zgodovino, Ljubljana, Aškerčeva 2 (tel. 01/241-1200).

KONGRESI, SIMPOZIJI, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE

33. zborovanje Zveze zgodovinskih društev Slovenije Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino

Kranj, 19. – 21. oktober 2006

Za nami je še eno zborovanje slovenskih zgodovinarov in zgodovinarjev, ki bienalno potekajo v okviru naše krovne organizacije Zveze zgodovinskih društev Slovenije. Tokrat se je že 33. srečanje zelo uspešno pripravilo in izvedlo v Kranju. Zborovanja, ki se redno organizirajo od leta 1939, od leta 1951 pa so predvidena na dve leti, so na Gorenjskem bila do sedaj le trikrat, tokrat v Kranju pa celo prvič.

Utečena tradicija zborovanj že nekaj časa predpisuje tudi izbrano osrednjo temo, ki vsako zborovanje še posebej zaznamuje. Tokratna razpisana tema »Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino« je namigovala na zanimiv in pisan spekter tem, ki so secirale na eni strani glorificirane kot tudi na drugi strani zamolčane plati v historičnih interpretacijah slovenske preteklosti. Tema je bila vsekakor zelo mična, četudi je v slovenskem zgodovinopisju vse prej kot novost. Ne gre ji odrekati niti učinkovitega predstavljanja, ki se nam skozi aktualno slovensko družbeno-politično situacijo kaže skozi vsakodnevno (zlo)rabo zgodovine. Kot je pisalo v vabilu, naj bi nam »referenti predstavili mite in stereotipe, ki se namesto spoznanj zgodovinarjev uveljavljajo v širši javnosti, pojasnili naj bi vzroke in posledice mitizacije zgodovine ter nakazali tudi odgovor zgodovinske stroke na izkrivljanje in enostransko ocenjevanje preteklosti.« V tem ciljno naravnem stavku je v kratkem zelo dobro zaobjeto poslanstvo zborovanja, ki pa je ob strani pustilo za zgodovinopisje še eno bolj intrigantno vprašanje, in sicer, kako si je in si še danes slovensko zgodovinopisje tudi samo sebi zabija avtogole s kreiranjem oziroma obujanjem novih mitov. Tudi na to »insajdersko« vprašanje je bilo moč – žal pogosto le med vrsticami – razbrati marsikateri odgovor, le da »zmote« zgodovinarjev niso bile postavljene v jedro obravnav, ampak so bile pretežno še vedno odete v plašče različnih ideologij. Kakorkoli že, obravnavani razpisani temi, ki bi sicer miselno morala biti vgrajena v čisto vsako zgodovinarsko rovarjenje po preteklosti, ne gre odrekati privlačnosti. Kot največjemu dogodku glavne stanovske organizacije pritiče, je bila tema vsekakor tudi tokrat ponujena kot vaba, na katero naj v majhnem slovenskem ribniku zgodovinopisja prijemlje čim več sort rib in ribic, tako tistih med referenti, predvsem pa tistih med publiko. Smisel zborovanja namreč ni le v posvetu »kreatorjev« slovenskega zgodovinopisja, ampak predvsem v angažiranju čim več publike, predvsem učiteljc in učiteljev zgodovine, ki z udeležbo pridobivajo potrebno znanje (in točke) ter so zaradi narave svojega poklica pravzaprav prvi, ki bi morali razpoznavati sladko in grenko vlogo zgodovinskih mitov. Prav pouku zgodovine v šoli je vedno posvečen tudi pomemben del zborovanja, pri čemer naj kot zanimivost poudarim, da je v tem delu nastopila tudi uglednejša referentka iz tujine. Kot se za osrednje slovensko zborovanje spodobi, bi se tudi za druge dele zborovanja bilo vredno potrditi pridobiti vsaj še katero od bolj priznanih imen iz tujega zgodovinopisja.

Kot se je pokazalo primerno že na predhodnem zborovanju v Celju, je zaradi velikega števila prijavljenih referentov (po drugi strani pa tudi zaradi pestrosti ponudbe poslušalstvu), postala delitev zborovanja v panele edina smiselna in za prihodnost najbrž tudi neizbežna rešitev. 29 prispevkov je bilo sicer kar precej manj kot v Celju (41), še vedno pa povsem dovolj. Lahko rečem, da se je našlo vsaj za vsakogar nekaj.

Uvodno četrtkovo dopoldne je udeležence v zborovanje uvedel skupni program s protokolarnimi nagovori predsednika Zveze zgodovinskih društev Mitje Ferenca, župana Mestne občine Kranj Mohorja Bogataja in republiškega vladnega ministra za šolstvo in šport Milana Zvera. Nagovor slednjega je bil za zborovanje spodbuden in vsekakor veliko bolj premišljen kot nekaj njegovih izjav iz začetka mandata, ki

so dvigovale na zgodovinski sceni pa tudi zunaj nje precej prahu. V govoru se je kritično lotil predvsem mitov in stereotipov v učilnicah in nagovarjal predvsem »svoje« šolnike. Po slovesnem odprtju zborovanja je sledil referat Monike Rugelj in Marjane Žibert, ki je poslušalstvo seznanil z zgodovino kraja zborovanja, slovesni prolog v zborovanje pa je zaključila četrta podelitev nagrade Klio. Kot najboljšo objavljeno raziskavo v zgodovinopisju za leti 2004 in 2005 je posebna komisija (med 45 deli in 5 nominiranci) razglasila knjigo Alenke Cedilnik, Ilirik med Konstantinom Velikim in Teodozijem Velikim.

Preden so se referenti in poslušalstvo razpršili v tri dvorane kranjske mestne občine, so prvi obširneje v tematski del zagrizli trije zgodovinarji, ki so zastavili mitološke in stereotipne obravnave v slovenski zgodovini na način, ki naj bi nakazoval iztočnice celotnemu programu zborovanja. S ciljem zastaviti kompleksno problematiko predvsem kot pregledno, so v do zadnjega sedeža polni dvorani poslušalstvo nagovarjali Peter Štih (Miti in stereotipi v podobi starejše slovenske nacionalne zgodovine), Peter Vodopivec (Začarani krog nacionalne zgodovine) in Marko Štepec (Fragmenti o mitu in zgodovini).

Po kosilu je sledila delitev zborovanja v tematske panele. V »osamosvojiteljskem« so nastopili Zoran Jovičević (Jugoslavija, Srbija in Slovenija 1980 – 1990. Kdo je koga izkoriščal?), Matjaž Klemenčič (Ustanovitev slovenske države – davna želja vseh Slovencev!?) in Rosvita Pesek ((Ne)enotni o plebiscitu). V srednjeveško zasnovanem, a predstavljenim z izrazito aktualizacijo bolj oddaljene zgodovine, so svoje prispevke predstavili Janez Mlinar (Celjski grofje – zgodovinski mit), Rolanda Fugger Germadnik (Mit o jugoslovanski državnosti grofov Celjskih) in Andrej Hozjan (Aktualizacije mitskega in stereotipnega na svetovnem spletu). Tretji sklop s skupnim imenovalcem povojnih pobojev pa sta s svojima prispevkoma tvorila Alojzij Pavel Florjančič (Nomen est omen: o povojnem poboju hrvaških beguncev v Crngrobu – stereotip o ustaših) in Mitja Ferenc (Poklon slovenskim žrtvam na napačnem kraju spomina). Po krajšem odmoru se je zgodovinarska srenja razdelila na dva dela. V snoveh obravnave enotna zgodovinska stroka, se namreč v najbolj grobi delitvi tudi na zborovanju uvrsti vsaj med dvoživke. Četrтков strokovni program sta tako zaključila pedagoški del (Joke van der Leeuw Roord: Primerjava učnih načrtov v evropskih državah) in raziskovalni del s predstavivtijo svežih doktoratov iz zgodovinopisja, ki je bil po nekaj letih pozabe spet uvrščen v program zborovanja. V večernih urah je bil na sporedu sprejem pri kranjskem županu Mohorju Bogataju, ki pa se ga danes že bivši župan ni udeležil, saj je dal prednost predvolilni kampaniji.

Petkovo dopoldne se je spet sočasno vrtele v trojnem triptihu. Prvi panel so s prispevki zaznamovali Vida Deželak Barič (Stereotipi o slovenskih komunistih v obdobju ilegale), Bojan Godeša (Zedinjena Slovenija med drugo svetovno vojno: zamujena priložnost?) in Marjan Linasi (Protinacistični odpor na južnem Koroškem: primer »najbolj čistega NOB-ja« ali vendarle uvod v »komunistično revolucijo«?); poslušalce so v drugo dvorano vlekli Stanislav Južnič (Jezuiti kot kranjski izobraženci 18. stoletja), Marjan Toš (Stereotipno o zgodovinskem spominu na slovenske Jude) in Damir Globočnik (Stereotipi v karikaturi); v tretjo dvorano pa so publiko zvalili Gorazd Stariha (Rokovnjaški mit), Mateja Ratej (»Nehajte potvarjati zgodovino«: interpretacija majske deklaracije pri Slovenski ljudski stranki med obema svetovnim vojnama) ter Milan Pahor ((Pra)strah italijanskega Trsta pred slovensko in slovansko »nevarnostjo«). Po odmoru pa so si v prvi »komunistični« dvorani sledili: Egon Pelikan (Vsi antikomunisti – vsi demokrati), Božo Repe (Mit in protimit komunizma) in Aleš Gabrič (Opozicija ali nasprotovanje novim oblastem v letu 1945), v drugi »izseljeniški«: Kristina Toplak (»Miti o domovini«: Slovenija v likovnih upodobitvah Slovencev po svetu), Jure Gombač (Migracije in stereotipi: primer optantov) in Marjan Drnovšek (Pogledi na »domovino« in »tujino« skozi optiko izseljenstva), v tretji »revizionistični« dvorani pa so za govornico stopili: Ljuba Dornik Šubelj (OZNA – vojaška protiobveščevalna ali zločinsko-genocidna organizacija?), Jože Dežman (Sistem ohranjanja in razvijanja revolucionarnih izročil – religijski temelj in režimski zgodovinski falzifikat titoizma) ter Tamara Griesser Pečar (»Reakcionarna suha veja na živem narodovem telesu ...« (Boris Kidrič). Rdeča legenda o kolaboraciji). Po odmoru za kosilo pa se je, tako kot dan prej, program razdelil na obravnavo pedagoškega podajanja zgodovine z okroglo mizo (Pouk zgodovine pred izzivi prihodnosti), ter na drugi del precej obsežnega programa predstavitev novih doktoratov iz zgodovinopisja. Kot sem slišal, se je v dveh letih nabralo kar 32 disertacij.

Kot se kaže že skozi naslove referatov, je bilo moč v Kranju slišati marsikaj zanimivega in poučnega. Skoraj pričakovati je bilo, da bodo prevladovala teme vezane na polpreteklo zgodovino (predvsem drugo vojno), a smo pred zborovanjem morda le pričakovali, da bodo bolj osrediščeno na posamezne referate samostojno obdelane tudi še katere druge teme, ki bi bile vezane lahko na večkrat poudarjeno

»narodotvornost« ali pa, še boljše, bile postavljene tudi zunaj tega, saj končno zgodovino ne gre interpretirati zgolj skozi prizmo nacionalnih zgodovin. Skozi poseben prispevek tako niso bile obravnavane s to problematiko v preteklosti pogosteje navezujoče teme, kot npr. Karantanija, kmečki upori, Ilirske province i.p., oziroma boj splošno od najstarejše zgodovine dalje gledano še različne druge podobe posameznih političnih oziroma kulturnih skupnosti ali pa posamezne teme navezujoče na (avto)stereotype vezane na družbene marginalnosti, morda pa bi tekla beseda celo o »stereotipnih« metodah raziskovanja zgodovinopisja samega. Omenjene teme so bile parcialno obdelane predvsem skozi uvodne referate, redko pa so bile obravnavane kot kompleksna samostojna tema, kar pa – kot poudarjeno že na začetku, da miti in stereotipi v slovenskih pogledih zgodovinarjev na zgodovino niso novost – ni nič tragičnega. Posamezni zgodovinarji so se ogromno mitologiziranih tem v preteklosti že večkrat lotili, iskati pa jih gre na drugih mestih. Zato zbornik z objavljenimi referati ne gre smatrati kot pregledni učbenik, temveč bolj kot pester zbir tem, ki so pritegnile pozornost posameznih avtorjev in avtoric. Brez vsakega oklevanja pa velja pohvaliti organizacijsko skupino zborovanja, kateri je uspel velik napor, da je poskrbela, da se je nadvse koristen zbornik (ur. Mitja Ferenc in Branka Petkovšek) pojavil že med materiali, ki so na udeležence zborovanja pričakali kar na mestu samem. Uspešna izdaja zbornika je kot ena izmed »žlahntnih tradicij« Zveze zgodovinskih društev postala spet vezana na Zgodovinski časopis kot eno od glavnih jeder delovanja zveze, saj je zbornik izšel kot 32. edicija Zbirke Zgodovinskega časopisa. Zbornik z vsemi objavljenimi referati je torej odlična priložnost, da se bolj poglobljeno uvede v stereotipno obravnavo slovenske zgodovine vsak, ki ga mora zanimati ta problematika že danes, hkrati pa bo imel vsakdo vanjo priložnost vsaj pokukati tudi v prihodnosti. Zato bomo najbrž vsi pritrdili v Zgodovinskem časopisu odtisnjenim besedam Vasilija Melika iz leta 1981, ko pravi, da glavna vrednost zborovanj ni v trenutnem odmevu med udeleženci, ampak v tem, kar od njih ostane. »Spomin opeša in zbledi, ostane pa to, kar je natisnjeno in objavljeno.«

Če sem skozi poročilo sledil sporedu zborovanja oziroma dogodkom po vrsti, kot so potekali, gre torej ob koncu tega zapisa omeniti še društveni zaključek zborovanja. Petkovo popoldne je bilo namreč posvečeno občnemu zboru zveze, kjer je sodelovalo 7 predstavnikov društev od 19 formalnih članov zveze. Na dnevnem redu so bila predvsem poročila organov in sekcij, ob koncu pa je bilo izbrano tudi novo vodstvo zveze za naslednje dveletno obdobje. Petkov program se je z občnim zborom, katerega obravnavajo društvena poročila na drugem mestu, počasi prevesil v večer in sledilo je le še družabno srečanje udeležencev v gostišču v starem mestnem jedru. Čisto zadnje dejanje zborovanja pa se je (spet tradicionalno) zaključilo v soboto z ekskurzijo. V organizaciji Gorenjskega muzeja se je že precej razredčena družčina zgodovinarjev in zgodovinarok odpravila v kranjsko okolico, in sicer malo po ravnem (Velesovo, grad Strmol) zatem pa tudi precej višje (na Krvavec).

Borut Batagelj

Poročilo predsednika o delu Zveze zgodovinskih društev Slovenije za obdobje 2004–2006*

Cenjeni gostje, drage kolegice, spoštovani kolegi

Prisrčen pozdrav na občnem zboru Zveze zgodovinskih društev Slovenije, edine organizacije, v kateri so pod eno streho združeni tako rekoč vsi slovenski zgodovinarji.

* Otvoritveni nagovor predsednika ZZDS v Kranju, dne 19. 10. 2006.

Delovanje ZZDS – struktura

Kot veste, se zgodovinarji in ljubitelji zgodovine pri nas lahko včlanijo in organizirano delujejo v enem ali več od 16 lokalnih zgodovinskih društev in dveh muzejskih društvih ter v Društvu učiteljev zgodovine Slovenije, ki se nam je pridružilo pred kratkim. Vsako od teh društev je kot kolektivni član povezano v Zvezo zgodovinskih društev Slovenije.

Zvezo vodita predsedstvo oziroma izvršni odbor. Člani izvršnega odbora v razširjeni sestavi so predsednik, dva podpredsednika, tajnik, predsedniki treh sekcij, urednika obeh zgodovinskih glasil, predstavniki 16 zgodovinskih in dveh muzejskih društev.¹

ZZDS deluje kot povezovalni organ društev brez individualnega članstva. Člani so lokalna in regionalna društva, katerih delovanje je različno uspešno. Vsako od lokalnih zgodovinskih društev, vsaka od sekcij in tudi Zveza po svojih močeh in v okviru razpoložljivih sredstvih pripravljajo strokovna predavanja, posvetovanja, predstavitve knjig, sestanke, razstave, izlete, okrogle mize, odkrivanja spominskih plošč in na različne načine obveščajo svoje člane o dogajanju v stroki itd. Vsaki dve leti pripravi Zveza v sodelovanju z enim od lokalnih društev zborovanje, kar je tudi njena najpomembnejša naloga. V okviru Zveze redno izhajata dve zgodovinski glasili, Zgodovinski časopis in Kronika, poleg tega pa še nekatere zgodovinske publikacije v zbirkah obeh glasil (Knjižnica Zgodovinskega časopisa oziroma Knjižnica Kronike). Z zamenjavami publikacij je Zveza na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani ustvarila obsežno knjižnico. Svoja glasila s čisto zgodovinsko ali pestrejšo tematiko izdajajo tudi nekatera lokalna zgodovinska društva. Nekoliko slabše pa poteka komuniciranje Zveze z lokalnimi zgodovinskimi društvi. Nekatera izmed njih se na vabila in dopise ne odzivajo, nekatera so začasno tudi nehala delovati. Med aktivnejšimi društvi naj omenim Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Zgodovinsko društvo Celje pa tudi Zgodovinsko društvo za severno Primorsko, Zgodovinsko društvo dr. Frana Kovačiča, Belokranjsko muzejsko društvo in Muzejsko društvo v Škofji Loki. Vsa omenjena društva so se izkazala predvsem z založniško dejavnostjo. Značilnost najbolj aktivnih društev je, da so tesno povezana s svojimi lokalnimi muzeji oziroma strokovnimi ali znanstvenimi institucijami v kraju, kjer delujejo.

Ugotavljamo, da nekatera društva svojih članov ne obveščajo prek spletnih strani ZZDS ali obeh društvenih glasil in je njihovo delovanje prevečkrat usmerjeno zgolj na lokalno raven. Člani lokalnih društev tudi ne izkoriščajo možnosti pridobitve članskih izkaznic Zveze, ki marsikje po Evropi in svetu omogoča brezplačen vstop v muzeje.

Delo ZZDS

Na kratko preglejmo zdaj delo Zveze v preteklem dveletnem obdobju.

V obdobju 2004–2006 so izvršni odbor sestavljali:

¹ Zgodovinsko društvo Ljubljana

Zgodovinsko društvo za severno Primorsko

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko – Societa storica del Litorale

Zgodovinsko društvo dr. Franca Kovačiča v Mariboru

Zgodovinsko društvo v Mariboru, revija Časopis za zgodovino in narodopisje

Zgodovinsko društvo v Celju

Zgodovinsko društvo v Ptuj

Zgodovinsko društvo Bled 1004

Zgodovinsko društvo za Gorenjsko

Zgodovinsko društvo Gornja Radgona

Zgodovinsko društvo v Novem mestu

Zgodovinsko društvo za Koroško

Zgodovinsko društvo v Slovenskih Konjicah

Zgodovinsko društvo za Pomurje (začasno prenehalo delovati)

Zgodovinsko in narodopisno društvo Prebold

Klub slovenskih zgodovinarjev in geografov na Koroškem

Muzejsko društvo v Škofji Loki

Belokranjsko muzejsko društvo

predsednik dr. Mitja Ferenc,
podpredsednika dr. Petra Svoltjšak in dr. Darko Friš,
tajnica Barbara Šatej;
predsedniki sekcij:

za vojaško zgodovino dr. Damijan Guštin,

za raziskovalno sekcijo dr. Stane Granda,

za šolsko sekcijo mag. Andreja Valič Zupan;

urednik Zgodovinskega časopisa dr. Peter Štih,

urednik Kronike dr. Aleš Gabrič, ki ga je nasledil dr. Miha Preinfalk.

Nadzorni odbor so sestavljali dr. Jurij Perovšek, mag. Alenka Kačičnik Gabrič in mag. Tomaž Teropšič, častno razsodišče pa dr. Eva Holz, dr. Zdenko Čepič in Ivan Kordiš.

ZZDS je sodelovala pri pripravi simpozija o življenju in delu dr. Štefana Kočeverjarja, ki se ga je v Središču ob Dravi 9. aprila 2005 udeležilo okoli 100 udeležencev. Zdravniku in narodnemu buditelju je bila ob tem odkrita spominska plošča. Zbornik referatov s simpozija pripravlja Zgodovinsko društvo v Celju.

17. in 18. novembra 2005 smo v Brežicah organizirali dvodnevni mednarodni znanstveni simpozij o znamenitem literatu in politiku Anastaziju Grünu – grofu Antonu Aleksandru. Posebnost simpozija je bila interdisciplinarnost, saj so bili med udeleženci germanisti, literarni zgodovinarji, umetnostni zgodovinarji in »navadni« zgodovinarji. Cilj simpozija je bilo preverjanje obstoječih raziskav, hkrati pa načrtovanje monografije ob 200-letnici rojstva in 130-letnici smrti. Zbornik referatov bo izšel pri Novi reviji.

Zadnje znanstveno in strokovno srečanje, ki je že 33. po vrsti in ga je pripravila Zveza zgodovinskih društev Slovenije, pa se zaključuje danes oziroma bo zaključeno z jutrišnjo ekskurzijo. Zbornik, ki je izšel ob tej priložnosti, so udeleženci prejeli ob začetku zborovanja.

Ugotovimo lahko, da so bili v zadnjih nekaj letih zagotovljeni vsi pogoji za uspešno delovanje in redno izhajanje obeh glasil Zveze in da je bila prav po zaslugi obeh uredništev izdajateljska dejavnost Zveze zelo uspešna. Zato se posebej zahvaljujem obema glavnima urednikoma, dr. Petru Štihu, uredniku ZČ, in dr. Mihi Preinfalku, ki je v tem mandatnem obdobju prevzel večletno uspešno urednikovanje dr. Aleša Gabriča.

Zgodovinski časopis je od zadnjega občnega zbora ZZDS (to je od oktobra 2004) izhajal v skladu s programsko usmeritvijo in v določenih časovnih rokih. Izšle so štiri dvojne številke Zgodovinskega časopisa (3–4/2004, 1–2/2005, 3–4/2005, 1–2/2006) letnikov 58, 59 in 60, ki obsegajo 1129 strani, in štiri monografske publikacije v Zbirki Zgodovinskega časopisa (št. 28–31) v skupnem obsegu 755 str. V tem obdobju se je popravilo tudi finančno stanje časopisa, tako da je lahko začel plačevati še neizplačane avtorske honorarje za obdobje 2000–2005.

Kronika je v letih 2005–2006 izšla v predvidenih šestih številkah, in sicer vsako leto redno v februarju, juniju in oktobru. Junjska številka v letu 2006 je bila tematska, posvečena zgodovini gradu Strmol na Gorenjskem. V obeh letnikih skupaj je tako Kronika objavila 57 znanstvenih prispevkov, predvsem s področja lokalne zgodovine. Poleg rednih številk revije je decembra 2005 v zbirki Knjižnica Kronike izšla tudi knjiga mag. Pavleta Čelika »Orožništvo na Kranjskem (1850–1918)«, in sicer kot 10. zvezek v omenjeni zbirki. Za prihodnje leto imamo v načrtu knjižico o ljubljanskem meščanstvu na prelomu 19. v 20. stoletje na primeru družine Hribar, načrtujemo pa tudi posodobljeno monografijo o srednjeveški Ljubljani. V uredništvu so se zaradi boljše prodaje odločili, da se vsako leto izdajo eno tematsko številko Kronike (v letu 2007 načrtujejo »Goriško«, 2008 pa »Koroško« Kroniko).

Zveza je v sodelovanju s SAZU izdala tudi zbornik s simpozija z naslovom Življenje in delo dr. Dušana Kermavnerja (1903–1975): Med življenjem in zgodovino.

Kazala letnikov in povzetki prispevkov kakor tudi posamezne publikacije so dosegljivi tudi na spletnih straneh zveze.

Naj se na tem mestu zahvalim našim glavnim sfinancerjem obeh publikacij: Javni agenciji Republike Slovenije za raziskovalno dejavnost in Ministrstvu za kulturo ter Ministrstvu za šolstvo in šport.

Častno članstvo

ZZDS je imela v preteklem mandatnem obdobju prijetno priložnost, da je v sodelovanju z Zgodovinskim društvom Ljubljana posebej počastila dva svoja člana in ju imenovala za častna člana ZZDS: zaslužnega profesorja dr. Miroslava Stiplovška in znanstvenega svetnika dr. Franceta Kresala. S tem jima je ob njunih življenjskih jubilejih izrekla priznanje in zahvalo za prispevek k slovenskemu zgodovinopisju, njuno mentorsko in pedagoško delo ter za uveljavitev zgodovinske vede v slovenskem in mednarodnem prostoru. Naj vas ob tem spomnim da sta se s tem pridružila ostalim trem še aktivnim častnim članom: dr. Milici Kacin Wohinz, akad. prof. dr. Janku Pleterskemu in akad. prof. dr. Vasiliju Meliku ter pokojnemu prof. dr. Tonetu Ferencu.

ZZDS je ob podpori vrste znanstvenih, kulturnih in pedagoških ustanov ter strokovnih zgodovinar-skih, arhivskih in muzealskih društev podala tudi predlog za podelitev visokega državnega odlikovanja zaslužnemu profesorju dr. Miroslavu Stiplovšku ob njegovem visokem življenjskem jubileju. Komisija za podelitev odlikovanj je sledila našemu predlogu in predsednik republike je našega častnega člana odlikoval z zlatim redom za zasluge.

Obveščanje članstva

Ena prvih prioritet vodstva ZZDS je bila kako zagotoviti obveščanje društev in njihovih članov o dogajanjih v zgodovinski stroki, posebej o delovanju ZZDS. Vzpostavili smo novo spletno stran na strežniku FF, kjer lahko najdete osnovne podatke o Zvezi in kjer so vzpostavljene povezave s spletnim stranmi raziskovalnih organizacij s področja zgodovinopisja, arhivov, muzejev, knjižnic, sorodnih društev, znanstvenih revij, univerz in ministrstev. Vendar smo pri spletnem informiranju kmalu naleteli na preveliko oviro, da je pretok informacij potekal prepočasi. Obvestila na ZZDS so prihajala ponavadi dan ali dva pred prireditvijo in tudi če smo administratorju nemudoma poslali vabilo, da ga posreduje na spletno stran, je informacija prišla prepozno. Zato smo iskali drugačen način.

Pred nekaj meseci smo vzpostavili listo z elektronskimi naslovi, t. i. mailing listo za zgodovinarje z imenom ZGO-LISTA, ki je nastala predvsem po zaslugi našega nekdanjega študenta Jerneja Tomca. Vsak pristopnik prejema elektronska obvestila, ki jih kateri koli drug pristopnik liste pošlje na ta elektronski naslov. Ker sta računalnik in svetovni splet nujno potrebna za delo in je vsakdanje pregledovanje elektronske pošte postalo tako rekoč rutina, je tak način obveščanja smiseln in nujen. Vsi, ki imajo kakšno informacijo o dogajanju v zgodovinski stroki v Sloveniji in tujini, jo lahko tako preprosto posredujejo tudi drugim pristopnikom. E-pošto z informacijami, povezanimi s študijem zgodovine, dogodki (razstave, ekskurzije, predavanja, simpoziji ...) in podobnimi zanimivostmi s področja zgodovine, preprosto pošljemo na naslov zgo-lista@list.arnes.si, in dobijo jo vsi pristopniki. Seveda smo poskrbeli tudi za varnost, na listo pa ni dovoljeno dodajati podatkov tretjih oseb brez njihovega privoljenja niti jih arhivirati. Glede na to, da je pristopnikov vsak dan več, menimo, da so listo zgodovinarji dobro sprejeli, saj je na njej registriranih že okoli 256 elektronskih naslovov. Kako pristopiti k listi in kako lista deluje, je podrobno razloženo na naši spletni strani, pa tudi tukaj, v avli MO. Vsekakor pa z obstojem liste seznanite še druge kolege.

Zgodovinska stroka

Naši člani so bili v minulem obdobju zelo dejavni, o čemer pričča tudi veliki porast zgodovinskih del. Izšla je vrsta knjig iz vseh časovnih in tematskih obdobj, o čemer govori že dejstvo, da se je morala komisija za nagrado Klio odločiti kar med 45 zgodovinskimi deli. Naj ob tem še enkrat čestitam naši nagrajenci Alenki Cedilnik za knjigo *Iirik. Med Konstantinom Velikim in Teodozijem Velikim*. V letih 2004 do 2006 je doktoriralo kar 32 naših kolegov, 65 jih je magistriralo, izdelanih je bilo kar 724 diplomskih nalog z zgodovinsko tematiko.

Odrpno pa ostaja vprašanje, v kolikšni meri so nova zgodovinska spoznanja prihajajo v pouk zgodovine.

To nas je tudi vodilo pri tem, da smo v program zborovanja vključili tudi predstavitve novih doktoratov, predstavitev novih knjig posameznih založb, predvsem pa, da smo za zborovanje izbrali temo, ki je bila, kot kaže po odzivu udeležencev, zanimiva za vse, ki delamo kot pedagogi v izobraževalnem sistemu in zgodovino posredujemo mladim.

Prav tako obžalujemo, da se organizatorji nedavno odpovedanega simpozija o osamosvojitveni vojni niso povezali z ZZDS in da so morali zaradi le osmih prijavljenih udeležencev simpozij odpovedati. Organizacija vsakega simpozija, posveta in zborovanja zahteva namreč dobršno mere energije, izkušenosti in kopicu praktičnih izkušenj pri organizaciji. Zato ni najbolj primerno, da se za neuspeh zborovanja krivi učitelje zgodovine in jih v zvezi s tem omalovažuje.

V začetku letošnjega leta smo bili priče ponovnim poskusom krčenja obsega ur zgodovine v gimnazijskem programu ter programih srednjega tehniškega izobraževanja. Predstavniki slovenske zgodovinske stroke z vseh treh univerz, iz Zveze in z Inštituta za novejšo zgodovino smo pripravili izjavo, v kateri odločno nasprotujemo vsem ponovnim in že tolikokrat videnim poskusom zmanjševanja obsega ur zgodovine, ki naj ostane v zdajšnjem obsegu kot eden jedrnih predmetov v predmetniku slovenskih gimnazij in drugih srednjih šol.

Pri tem bi rad opozoril še na eno neprijetno dejstvo. Pregled po arhivu Zveze pokaže, da je bila Zveza kot krovna organizacija prej vedno pozvana, naj predlaga svoje člane v organe upravljanja javnih zavodov ali drugih ustanov in institucij ter komisij. V preteklem mandatnem obdobju ZZDS takega poziva ni dobila – za to so ponavadi zadolžena ministrstva. Upam, da to ne bo trajalo dolgo, saj se že kažejo posledice kot neinformiranost pri zelo pomembnih vprašanjih. Ker v pristojnih telesih nimamo svojega predstavnika, smo bili tudi o rezultatih protesta zaradi krčenja števila ur zgodovine obveščeni le posredno. Kaže, da smo se prvemu krčenju števila ur uprli dokaj uspešno, a pripravljajo se že novi predlogi, ki naj bi še bolj krčili število ur. Zato pozivamo predstavnike zgodovinske stroke, ki so jih imenovali v komisijo za prenovo gimnazij ali delujejo v telesih, ki bodo o tem odločala, da o vsem dosledno obveščajo Zvezo, predvsem pa da po najboljših močeh zastopajo interese stroke.

Spoštovani,

položaj zgodovinarjev v slovenski družbi ni zadovoljiv. Napovedujejo nam torej zmanjšanje števila ur v srednjih in strokovnih šolah. S tem bo ogrožen položaj že zaposlenih učiteljev in profesorjev, čeprav so kolegi z diplomu že zdaj težko našli zaposlitev v svoji stroki.

Država nam za delovanje zveze že dolgo ne namenja nobenih sredstev, tista, namenjena za organizacijo zborovanj in simpozijev ter publikacije pa so pičlo odmerjena. Delovanje Zveze je že davno preraslo amatersko plat. Poslovanje in raznovrstne priprave ostajajo na plečih tajnika, predsednika in drugih članov predsedstva, ki se vsaj za eno mandatno obdobje zavežejo, da bodo s prostovoljnim delom zagotavljali delovanje Zveze, kot je določeno v njenem statutu.

ZZDS si je v preteklem mandatnem obdobju po svojih najboljših močeh prizadevala uresničevati svoje poslanstvo. Upamo, da uspešno; čeprav v finančno neugodnih časih, ki čedalje bolj otežujejo njeno delovanje. Za nekatere je opravljeno delo mogoče skromno, za amatersko organizacijo pa je to velik napor. V prihodnosti nas čakajo še velike naloge. Zvezo moramo organizacijsko utrditi, vzpostaviti register članstva s pomočjo posameznih društev; zagotavljati nadaljnje izhajanje obeh publikacij, se bolje povezati z Arhivskim društvom in Muzejskim društvom, oživiti delo naših sekcij, se boriti za ohranitev položaja zgodovine v šolah, predvsem pa utrditi pripadnost stroki.

Zahvaljujem se vsem, ki so v tem času delovali in pomagali pri delu. Z vsemi mi je bilo v čast in veselje delati. Ob zaključku poročila mi dovolite, da novemu vodstvu zaželim pri delu veliko uspeha.

Predsednik Zveze zgodovinskih društev Slovenije
dr. Mitja Ferenc

Poročilo Nadzornega odbora za leto 2005 in 2006

Nadzorni odbor Zveze zgodovinskih društev Slovenije v sestavi mag. Alenka Kačičnik Gabrič (Arhiv Republike Slovenije), mag. Tomaž Teropšič (Posavski muzej Brežice) kot člana in dr. Jurij Perovšek (Inštitut za novejšo zgodovino) kot predsednik, je prejel finačna poročila Zveze za leto 2005 in 2006 (do 30. 09. 2006) in zbirno finančno poročilo za obdobje od 01. 10. 2004 do 30. 09. 2006. Pripravila jih je računovodkinja ZZDS gospa Fani Groznik. Na podlagi prejetega gradiva podaja naslednje poročilo:

Zgoraj navedena finančna poročila so skrbno pripravljena, in sicer na podlagi transparentno izdelanega izpisa stroškovnika po posameznih stroškovnih mestih v okviru finančnih postavk delovanja ZZDS. Iz poročil je razvidno živahno in raznovrstno delovanje Zveze in njenih glasil *Zgodovinskega časopisa* in *Kronike*. V pretečenem mandatu je ZZDS skupaj s Slovensko akademijo znanosti in umetnosti izdala zbornik *Med politiko in zgodovino : življenje in delo dr. Dušana Kermavnerja (1903–1975)*, ki je plod raziskovalnih spoznanj z znanstvenega simpozija *Življenje in delo dr. Dušana Kermavnerja*, katerega soorganizatorica je bila leta 2003. Zveza je bila v pretečenem mandatu tudi soorganizatorica znanstvenega sestanka *Dr. Štefan Kočever (1808–1883)* in organizatorica znanstvenega sestanka *Anastazij Grün – v našem času in prostoru*, glasili Zveze *Zgodovinski časopis* in *Kronika* pa sta ob rednem izhajanju v svojih knjižnih zbirkah izdali še pet monografskih publikacij. Stanje sredstev ZZDS na dan 30. 09. 2006 je bilo po postavkah naslednje: ZZDS – splošni del: 4,814.321 SIT, Zgodovinski časopis: 5,169.928 SIT, Kronika: 3,241.357 SIT in Zborovanje v Kranju 1,036.849 SIT. Skupni saldo je bil 14,262.455 SIT.

Kljub ugodnemu saldu, ki se iz leta v leto v veliki meri gradi s prenosi sredstev iz prejšnjih let, pa je treba opozoriti, da delo Zveze finančno zamejuje nizka podpora države pri pripravi in izvedbi znanstvenih sestankov in srečanj. Simptomatično je dejstvo, da je končni saldo 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev negativen, enako kot salda omenjenih znanstvenih sestankov v pretečenem mandatnem obdobju. Za to seveda nista kriva ne Zveza in še manj njeno vodstvo, saj so bili organizacijski stroški in stroški za tisk zbornika z zadnjega zborovanja bistveno večji od sofinanciranja, ki ga je ZZDS prejela od tedanjega Ministrstva za šolstvo, znanost in šport, Ministrstva za kulturo in ARRS. Prav organizacija znanstvenih srečanj predstavlja s finančnega vidika resen problem, ki navaja k razmisleku o načinu ustvarjanja in krepitvi gnotne podlage za delovanje Zveze, da bo lahko celovito opravljala svoje poslanstvo; verjamemo, da smo vsi soglasni v stališču, da je prav priprava znanstvenih sestankov in srečanj njegov pomemben del. Omenili bi še, da ZZDS opazen del finančnih sredstev namenja tudi za izplačevanje priznanja *KLIO*, ki je določeno s Pravilnikom o podeljevanju priznanja (nagrade) Klio za raziskovalno delo v zgodovinopisju.

Na koncu svojega poročila ugotavljamo, da je finančno poslovanje ZZDS pravno pravilno in računovodsko korektno vodeno. Zato Nadzorni odbor predlaga Občnemu zboru, da potrdi uspešnost poslovanja ZZDS v obdobju od 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev do 30. 09. 2006.

Kranj, 20. 10. 2006

Predsednik Nadzornega odbora ZZDS
dr. Jurij Perovšek

Konflikte zwischen den Nachrichtendienst im kalten Krieg Intelligence Clash: East vs. West during the Cold War

Weimar, 20.- 22. april 2007

Letno srečanje IIHA (International Intelligence History Association) – že trinajsto po vrsti – je bilo letos v Weimarju na temo sporov med obveščevalnimi službami v času hladne vojne. Glavno vprašanje, ki mu je bilo posvečeno srečanje, je bilo, ali so obveščevalne službe s svojo dejavnostjo hladno vojno »segrevale« ali so jo »hladile«. Soorganizator srečanja IIHA je bila letos Akademija Rosenhof, ustanovljena v Weimarju leta 1995 za socialni menedžment, družbene znanosti in politične vede. Zato sta

srečanje vodila dr. Wolfgang Krieger iz Univerze v Marburgu in predstojnik akademije Rosenhof dr. Heiner Timmermann.

V uvodni predstavitvi sta oba predsedujoča predstavila Weimar, ki je glede na svojo tisočletno zgodovino bil tudi evropska prestolnica kulture leta 1999, mesto Goetheja in Schillerja. Naj dodam, da je v bližini mesta v času druge svetovne vojne delovalo koncentracijsko taborišče Buchenwald, v katerem so bili od leta 1933 zaprti mnogi nemški komunisti, po letu 1941 pa so v njem umrli mnogi Poljaki, Židje in drugi predstavniki okupiranih evropskih narodov – med njimi tudi mnogi Slovenci. Tu je bil npr. tudi Dušan Kermavner, ki je taborišče sicer preživel, je pa kasneje postal ena od žrtev taboriščnih procesov – najbolj znan je dachauski po letu 1948 v Sloveniji.

Kot eno od osrednjih stičišč v času hladne vojne je bila Jugoslavija, zato ji je bil posvečen prvi in delno zadnji dan posvetovanja, žal okrnjeno, saj se zaradi bolezni posvetovanja ni udeležil predvideni prvi poročevalec John Schindler iz ameriškega Naval War Collegea s temo »Black Action: Yugoslav Intelligence and terorism 1945 – 1990«. Zato pa je mladi raziskovalec madžarske akademije znanosti Laszlo Ritter govoril o »Tajni vojni med sovjetskim blokom in Titovo Jugoslavijo 1948 – 1954«. Poudaril je pomen tega konflikta, ki je pomenil prvo razpoko v komunističnem taboru in dejstvo, da o njem danes že lahko pišejo znanstveniki, saj so Madžari odprli arhive svojega zunanjskega ministrstva. Prav tako je na odprtost in sodelovanje naletel v Beogradu, vendar le v arhivu ministrstva za zunanje zadeve, medtem ko mu arhivi ministrstva za notranje zadeve oz. Udbe niso bili dostopni. Po predstavitvi spora s Kominformom in posledic za vodilne madžarske komuniste, ki so bili v insceniranih procesih kot titoistični agenti usmrčeni, se je posebej pohvalno izrazil o tedanji Udbi, ki je pred očmi madžarske policije po ulicah Budimpešte pobirala jugoslovanske emigrante, jih ugrabljala in jih ali likvidirala ali jim sodila v Jugoslaviji. Zadnji emigrant, ki so mu sodili v Budimpešti naj bi bil tisti, ki je ves čas delal za jugoslovansko obveščevalno službo in ji izdajal ostale. V razpravo po referatu se je poleg mene med drugimi vključil tudi upokojeni obveščevalec ameriške agencije CIA Wes Johnson, zdaj novinar v Grčiji, ki je opozoril na letos deklasificirane ameriške tajne dokumente NIE, ki so bili objavljeni letos januarja v knjigi pod naslovom »Jugoslavija 1948 – 1990«, dostopni pa so tudi na spletu in predstavljajo pogled ameriške obveščevalne službe na vprašanje Jugoslavije. Na temo razpada Jugoslavije pa je Johnson letos objavil knjigo »Balkan inferno – betrayal war and intervention 1990 – 2005«. Sama pa sem opozorila na vprašanje notranjepolitičnih razmerij v Jugoslaviji po letu 1948 z vidika kršitve človekovih pravic, o čemer sem govorila že na arhivskem posvetovanju leta 2000 v Varšavi.

Osrednja razprava je bila ob drugem prispevku, ki ga je dr. Michael Hermana iz Nuffield Collegea v Oxfordu naslovil: »Instrument miru? Ali je bila obveščevalna služba pomembna v času hladne vojne?«. Njegova osnovna teza je bila, da je bila hladna vojna predvsem obveščevalna vojna in zato je predlagal zgoraj navedeno oceno – ali so obveščevalci pripomogli k skrajšanju ali k zaostrovanju hladne vojne. Pri pregledu aktivnosti je opozoril, da je Zahod svoja spoznanja utemeljeval predvsem na tehničnem znanju torej prestrezanju radijskih signalov (naj si bo iz zraka ali po vodi), medtem ko je Sovjetska zveza bolj izkoriščala ljudi – od »peterice slavnihi« vohunov v Veliki Britaniji in kasneje odkritih vohunov v ZDA tudi njihovega vodjo protisovjetskega oddelka protiobveščevalne službe. Šele s prebegi posameznih oficirjev KGB na Zahod se je tudi tu uveljavil t.i. HUMINT, vendar vedno spremljan z nekoliko dvomi, ali so ti ljudje resnično prebegnili ali pa je bila to spet ena od provokacij konkurenčne službe. Njegova zaključna ugotovitev je bila, da je ocena dela obveščevalnih služb v času hladne vojne pozitivna, saj so pomagali vladam odstraniti nevarnost nuklearnega holokavsta.

Naslednji dan je prvi govoril direktor raziskovalnega oddelka univerze v Freiburgu Horst Boog o ameriških in britanskih vohunskih preletih Sovjetske zveze 1950 – 1956, torej o poletih, ki so postali javnosti bolj znani po sestrelitvi pilota Garryja Powersa v U-2 leta 1962.

Na to temo se je navezoval tudi zadnji dopoldanski prispevek vodje zgodovinskega oddelka agencije CIA dr. Davida Robarga o tehnoloških inovacijah, ki naj bi onemogočile obveščevalne spopade, posebej o nadzvočnem prisluškovalnem letalu A-12. Poskus izdelave tega letala, ki je stal ZDA ogromno denarja in s katerim naj bi odpravili slabosti, ki so omogočile Sovjetom sestrelitev U-2, se je končal z neuspehom, saj letalo – razen poskusno – nikoli ni poletelo na vohunsko misijo. Izdelanih je bilo 15 letal, 6 se jih je razletelo ob vzletu. Zato pa se je iz njegovih zasnov razvilo »nevidno« letalo Stealth. Ob letošnji šestdesetletnici ustanovitve CIA pa bodo odprli muzej letalstva, kjer bodo fotografije o A-12 glavni razstavni eksponat.

O obveščevalnih spopadih na Baltiškem morju je na podlagi svojih izkušenj govoril upokojeni admiral Bundesmarine dr. Sigurd Hess. Pri tem je opisal dve vrsti operacij, ki so potekale v času hladne vojne – eno je bila operacija Red Socs, ko je CIA s padali spuščala agente na področje Rusije in Belorusije, da bi od njih pridobila informacije o stanju v SZ. Druga pa je bila operacija Jungle, ko je MI 6, ki je imela manj sredstev organizirala Britansko službo za zavarovanje ribištva v Baltiku, ki je bila dejansko kritje za zbiranje informacij s tajnimi izkrcanji. Izvidniške polete so izvajali v prvi fazi z nemškimi hitrimi čolni, ki so jim jih Angleži zaplenili med drugo svetovno vojno, po letu 1950 pa so za posadko na njih uporabljali bivše mornariške oficirje, prostovoljce, ki so tako postali osnova obnovljene nemške mornarice. Med leti 1949 in 1955 so se izkrcali štiridesetkrat. Za pridobivanje informacij pa so uporabljali tudi zračne balone, s katerimi so se dvakrat izkrcali na področje Poljske v Gdanku. Ko se je Hess po letu 1991 s sovjetskim admiralom pogovarjal o tem, zakaj je bila zahodnonemška mornarica prisotna v Baltiku, je bil odgovor, da zaradi dostopa do mednarodnih vod. Po spremembah v državni ureditvi Baltskih držav pa je Baltik iz »Rdečega« morja postal odprto morje Evropske unije.

Popoldanski del je začel Gerald Arboit, politični svetovalec, prej pa operativec iz Strassbourga z naslovom referata »In his defector he trusted: How the CIA Counterintelligence Staff broke the Western intelligence community for ten years, 1962–1973«. V svojem prispevku je poudaril, da prvih 20 let CIA ni bila ravno uspešna s prodorom v KGB, zato je razvijala tehnična sredstva, ki so bila omenjena v dopoldanskih prispevkih. Zaradi napačnih sumničenj povezanih s prebegom Golicina, je vodja protiobveščevalne službe videl »krte« v vsakomur, le v tistih ne, ki so to dejansko bili. V razpravi po prispevku se je izoblikovalo mnenje, da je v tem primeru bila največja napaka, da je bila notranja obveščevalna služba uporabljena proti zunanji.

Sledil je prispevek profesorja amsterdamske univerze Bena de Jonga o tem, kakšen je bil pogled oficirjev KGB na Zahod, kot so ga sami zapisali po letu 1991. V pomanjkanju primarnih virov, saj dostop do sovjetskih arhivov ni možen, je v mnogih spominskih delih, ki sicer večinoma izhajajo v Rusiji vendarle možno izluščiti nekaj skupnih značilnosti. Za sovjetski pogled na svet je po mnenju avtorja značilna močna paranoidnost, tendenca, da vsepovsod vidi zarote – če ne notranje pa zunanje. V predstavitvi spominov Zjuganova, Šebjašina, Šironina in Krjučkova je značilno tudi, da jih večina ni imela fizičnega stika z Zahodom in je torej v njihovem mentalnem svetu bila prisotna napačna predstava kot posledica ideoloških predsodkov.

Kot edini predstavnik iz Azije je bil prvič na srečanju prisoten Jung Suk Bae iz Južne Koreje iz Mednarodnega inštituta za nacionalno varnost v Seulu. V svojem prispevku je opisal nedokončan spopad med obveščevalnima službama Severne in Južne Koreje in njegova ključna ugotovitev je bila, da se tu hladna vojna še nadaljuje in da torej še ni povsem končana.

Zvečer je bila še redna letna skupščina organizacije IIHA.

V nedeljo je zaradi boleznih Shloma Shpira nastopil le en predstavnik univerze v Tel Avivu, strokovnjak za vojaško obveščevalno službo Matitiahu Mayzel, ki je predstavil dva primera sovjetskega obveščevalnega vmešavanja v vojaških spopadih na Bližnjem Vzhodu leta 1967 in 1973. Ker je bil Bližnji Vzhod tedaj sekundarna fronta v hladni vojni, primarna je potekala v Vietnamu, je po njegovi ugotovitvi zanimivo, da je tu Izrael oz. njegova obveščevalna služba MOSSAD na podlagi namigov SZ oz. njene obveščevalne službe – tako KGB kot GRU preko diplomatskih kanalov tako rekoč od nepripravljenosti za vojno uspel preiti v zmagovito protiofenzivo. Posledice tega so bile tudi notranjepolitične spremembe v Egiptu, ki se je po spremembi na vrhu, ko je Sadat zamenjal Naserja, tudi obrnil k ZDA in tako omogočil začetek kasnejšega mirovnega procesa, ki še ni končan. Ali so za to bili tudi notranjepolitični vzroki na strani sovjetske partije (zamenjava Hruščova kot zarota KGB) ali le zunanjepolitični – nevarnost nuklearnega spopada – bo jasno šele, ko bodo odprti tudi sovjetski arhivi.

Za zaključek srečanja je bila organizirana okrogla miza, ki sta jo vodila upokojeni general Andre Ransom, ki je bil poveljnik specialnih enot SFOR in UNPROFOR v Jugoslaviji oz. Bosni in Hercegovini od 1995 do 2003 in bivši podpredsednik evropskega parlamenta dr. Gerhard Schmidt. Ransom je govoril o težavah pri opravljanju temeljne naloge, ki jo je imel, to je privedbi vojnih zločincev Radovana Karadžića, Radka Mladića, Momčila Krajišnika (ki so ga uspeli aretirati) in drugih po sporazumu v Daytonu. Težave so bile pri usklajevanju med vojaškimi in političnimi oblastmi, tako domačimi kot mednarodnimi, kot tudi pri poveljevanju raznorodnim vojaškim enotam, pri čemer se na vse ni mogel enako zanesti, ker niso vse države podpirale »koalicije voljnih«. Tudi sama aretacija oseb je bila težavna. Sprva so imeli

le slabe podatke, saj brez fotografij niso vedeli, koga morajo prijeti glede na pogostnost priimkov in sorodstvena razmerja prebivalstva na področju Sarajeva pod Palami, kjer je bil odgovorna oseba. Dr. Gerhard Schmid pa je govoril o težavah, na katere je naletel evropski parlament, ko je na podlagi novic objavljenih v tisku leta 2000 zvedel za obstoj prisluškovalnega sistema Echelon, ki naj bi služil zgolj ekonomskemu vohunjenju v korist ZDA. Parlament ES je ustanovil preiskovalno komisijo, ki naj bi ugotovila in predstavila javnosti ali obstoj tega sistema pomeni tudi vdor v zasebnost posameznikov. Pri pridobivanju informacij pri obveščevalnih službah naj si bo v ZDA, Veliki Britaniji ali v Nemčiji pa so naleteli na zid molka. Očitno torej obveščevalne službe tudi sodelujejo in si ne le konkurirajo – če je to seveda v njihovo korist. Na koncu preiskave so bili razpravljavci še bolj prepričani, da globalni prisluškovalni sistem obstoja in da njegova uporaba ni le namenjena v ekonomske namene, ampak da služi tudi strateškim političnim interesom.

Ljuba Dornik Šubelj

7. mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Mogersdorf-Modinci

Kőszeg, 3. – 6. julij 2007

Kőszeg je bil že osmič gostitelj mednarodnega kulturnozgodovinskega simpozija Mogersdorf. Tema letošnjega srečanja je bila *Elite v panonskem prostoru med leti 1890 in 1945*. Doslej se je ta simpozij, kadar je bil v Kőszegu, odvijal vedno v slavnostni dvorani gimnazije, ki nosi ime po slavnem branitelju mesta pred Turki Nikolaju Jurišiću, letos pa je bila tu le svečana otvoritev, ki sta jo pozdravila predsednik komitatske skupščine komitata Vas in župan Kőszega, predavanja pa so bila potem vsa v hotelu Irottkő.

Že v uvodu naj omenim, da so bili letošnji referati po splošnem prepričanju udeležencev zelo zanimivi, na visoki znanstveni ravni in med najboljšimi doslej. Uvodni referat je imel po ustaljeni navadi domači referent in to je bil to pot Tibor Hajdu iz Budimpešte, ki je predstavil stare in nove elite na Madžarskem v času med obema vojnama. Poudaril je, da je ves čas od uvedbe dualizma do konca prve svetovne vojne ostala vladajoča elita sloj plemiške aristokracije z bogatimi posestvi na deželi, ki je zasedla vsa ministrska mesta, imela večino v obeh domovih parlamenta, pa tudi večino glavnih uradnikov in županov. Elite nemadžarskih narodov so se lahko uveljavljale le v skromni meri, v vseh teh desetletjih je bil tudi močan prepad med vojaško elito in vladajočim madžarskim slojem. Na prehodu v 20. stoletje je začel v industriji, bančništvu in trgovini prevladovati sloj nemškega in judovskega meščanstva. Tudi po prvi svetovni vojni se nemadžarske elite niso mogle uveljaviti, judovsko meščanstvo je obdržalo svojo dominantno vlogo v gospodarstvu, izgubilo pa jo je v znanosti in v univerzitetnem življenju. Nemška elita pa se je povsem asimilirala, oz. pomadžarila. Značilno je bilo, da je aristokracija na videz ohranila vodilno vlogo, dejansko pa je bila pasivna, dekadentna, razdeljena pa tudi glede habsburškega vprašanja. Druga svetovna vojna je to stanje docela spremenila in nekdanje elite so povsem izgubile svoj vpliv.

Gernot Peter Obersteiner iz Gradca je svoj referat osredotočil na prikaz elite v upravi in politiki dežele Štajerske v času monarhije, prve republike in vse do zloma nacističnega režima leta 1945. Opisal je strankarsko strukturo v deželnem zboru, spremembe leta 1919 in 1938, vključitev žensk v politično življenje v deželi, ko so ženske 1919 dobile volilno pravico in že tega leta poslale v deželni zbor prve tri ženske poslanke.

Zanimiv referat je pripravil József Vonyó iz Pécsa, in sicer o poskusu ustvariti novo strankarsko elito na Madžarskem v letih 1932 do 1936, kar je poskusil Gyula Gömbös, ki je bil že od 1923 vodilna osebnost desnoekstremistične radikalne in rasistično obarvane desne opozicije, in je želel ustvariti močno centralno oblast ter okrepiti socialni in kulturni položaj Madžarov proti Judom. Ko ga je 1932 regent Horthy imenoval za predsednika vlade, je Gömbös ustvaril dobro organizirano množično stranko, ki je pokrivala okrog 70 % volivcev. Nastala je vertikalno organizirana, hierarhična in ekstremno centralistično urejena stranka, ki je svojega voditelja imenovala vodjo. Gömbösu je uspelo na komitatskih in parlamentarnih volitvah 1934 in 1935 zmagati, prejšnje vodilne elite pa mu ni uspelo zamenjati. Ta je zagovarjala liberalno obarvano konzervativno politiko prejšnjega ministrskega predsednika Istvána Bethlena. Gömbösov poskus je dokončno propadel po njegovi smrti 1936.

Opazen je bil referat Judit Klement iz Budimpešte, ki je razpravljala o gospodarskih elitah na Madžarskem v času med obema vojnama. Najprej je dala pregled uporabe termina gospodarske elite v madžarščini in kako se je doslej in s kakšno vsebini uporabljal. Pri tem je uporabila in analizirala različne vire za raziskovanje tega problema in tudi različne metodološke pristope. Rezultate te raziskave je predstavila glede na etnično stanje, socialni izvor, izobrazbo, gospodarsko moč in svetovni nazor predstavnikov gospodarske elite v tem obdobju.

Hans Hannekamp iz Eisenstadta, ki sicer ni zgodovinar in prihaja iz sveta gospodarstva, je referiral o elitah v gospodarstvu na Gradiščanskem med obema vojnama. Orisal je razvoj posameznih vodilnih predstavnikov gospodarskega življenja na Gradiščanskem in opozoril na težave v tej translajtanski deželi, ki je šele aprila 1921 prevzela avstrijsko valuto in na težave, ki so s tem nastale. Zanimivo je, da je bilo posebno težko zaradi jezika, kajti dotlej so se otroci v šolah učili le madžarsko in čeprav jim je bila nemščina materin jezik, niso obvladovali nemške korespondence, knjigovodstva i.p.

Sándor Szakály iz Budimpešte je pripravil referat o madžarski vojaški eliti, ki je med 1919 in 1945 štela okrog 1200 do 1300 generalov in generalštabskih častnikov. Zelo nazorno in z veliko poznavanja je orisal razmere v armadi še v času pred prvo svetovno vojno, težišče referata pa je bilo v času po vojni, za madžarske republike sovjetov, med obema vojnama in vse do leta 1945, ko je mnogo te vojaške elite prišlo v rusko ujetništvo, izgubilo življenje tam in že preje, v novem družbenem sistemu na Madžarskem pa so bili številni obsojeni, večinoma pa so tudi izgubili svoje čine.

Alois Ruhri iz Gradca se sicer ukvarja predvsem s cerkveno zgodovino in je tudi letos pripravil referat o kontinuiteti in spremembah v duhovniški strukturi sekovske škofije od 1867 do 1945. Pokazal je, da so šele s koncem fevdalizma mladi fantje iz kmečkih družin lahko računali na kariero kot duhovniki. Takšna sta bila tudi sekovska škofa kmečka sinova Johann Zwerger in Leopold Schuster, ki je bil doma v St. Anni am Aigen, kraju, ki so mu zaradi številnih duhovnikov in redovnikov pravili kar štajerski Betlehem. Prikazal je tudi delovanje katoliških ženskih organizacij, Katoliške akcije, šolsko in bolniško delovanje ženskih redov.

Jenő Gergely iz Budimpešte je s sociološko metodo raziskal rimokatoliško cerkveno elito na Ogrskem med leti 1900 in 1918, in sicer je v referatu predstavil predvsem izsek za leto 1900 in pri tem prikazal izvor, življenjsko pot in izobrazbo predstavnikov teh elit, po drugi strani pa tudi njihovo vlogo v politiki in javnem življenju.

Zelo poveden je bil referat Tobiasa Mindlerja iz Oberschützna na Gradiščanskem, ki je obravnaval medijsko elito na Gradiščanskem med leti 1921 in 1945. Ker na Gradiščanskem po priključitvi k Avstriji 1921 ni bilo meščanskih središč, ni izhajal noben dnevnik, pač pa so izhajali le tedniki in mesečniki in to stanje je ostalo še do danes. Referent je prikazal časopise glede na politične kriterije (krščanskosocialni, socialnodemokratski, velikonemški itd.) Naklada teh časopisov je bila med 1200 in 5000 izvodi. Posebej se je referent ustavil pri času po priključitvi k Tretjemu rajhu in pa osebi Gustava Koczorja, ki ga je sicer vzgajal evangeličanski superintendent, kasneje pa se je navdušil za nacionalsocializem in nazadnje postal vodja oddelka za tisk v Gau Štajerska.

Slovenska referenta sta bila dva. Andrej Pančur je prikazal razvoj gospodarskih elit na slovenskem ozemlju od 1890 do prve svetovne vojne, pri čemer je pokazal predvsem na prizadevanja Slovencev, da bi ustvarili tudi svojo gospodarsko elito iz strahu, da ne bi bil še bolj ogrožen slovenski narodni razvoj. Zato je v svojem referatu obravnaval predvsem slovenske gospodarstvenike in nosilce kapitalističnega razvoja, ne pa nemških in italijanskih.

Franc Rozman je skušal prikazati generale avstroogrske armade slovenskega rodu, področje, ki je bilo doslej v slovenski historiografiji komaj kaj obravnavano. Pri tem se je omejil na življenjepise nekaterih slovenskih generalov in admiralov, ki jih je bilo od leta 1850 do 1918 po doslej opravljenih raziskavah več deset.

Naslednji simpozij bodo organizirali Hrvati julija 2008 v Varaždinu s temo o elitah od 1945 do danes. Upati je, da letošnji organizatorji ne bodo potrebovali spet deset let za izdajo zbornika, kot je bil to primer s Kőszegom 1996, katerega zvezek je izšel šele konec leta 2006, ali pa graškega 1987, ki še ni izšel, prav tako ne graški iz leta 1999. Poleg teh na izid čakajo še zborniki simpozijev Kőszeg 2001, Radkersburg 2005 in Mengersdorf 2006.

Slovenska delegacija je bila tudi letos majhna. Poleg dveh referentov in članice organizacijskega odbora le še pet članov, ki so si stroške pretežno krili sami. Manjša je bila samo še tričlanska hrvaška delegacija. Vsaj za ti dve državi postaja ta problem vse bolj pereč.

OCENE IN POROČILA

Quellen zur Salzburger Frühgeschichte, (Hg.) Herwig Wolfram. Wien, München : Oldenbourg, 2006. 319 strani. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung ; 44. Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde, Ergänzungsband ; 22)

Salzburg je bil v zgodnjem srednjem veku, pa tudi še kasneje, središče pisne dejavnosti v najširšem pomenu besede v vzhodnoalpskem prostoru. V skriptoriju salzburške (nad)škofije in z njo povezanega benediktinskega samostana sv. Petra so od časa škofa Virgila in njegovega naslednika nadškofa Arna nastajala besedila najrazličnejših oblik in literarnih zvrsti, med katerimi velja za ilustracijo spomniti samo na Žitje sv. Ruperta, Bratovščinsko knjigo samostana sv. Petra, Arnovo pisemsko korespondenco, salzburško analistiko in biografiko, bogato tradicijsko in listinsko gradivo in seveda nenazadnje tudi na Konverzijo, pa bo vsakemu jasno o kakšnem duhovnem in literarnem centru ter o kakšnih dimenzijah govorimo. Ta izjemno bogata pisna produkcija je doživela v času od 17. stoletja naprej tudi že najrazličnejše znanstvene objave in je vsaj strokovnjakom dobro poznana ter je bila dosedaj tudi historiografsko dodobra eksploatirana. Ni potrebno posebej izpostavljati, da sodi pomemben del salzburške literarne produkcije v zgodnjem in visokem srednjem veku – s Konverzijo na čelu – tudi med vire za zgodovino slovenskega prostora, v katerem je nadškofija z reke Salzach v srednjem veku imela še kako pomembno vlogo in pustila tudi temu primerne sledove.

Številni od teh virov so danes lahko dostopni v modernih, sedaj tudi že digitaliziranih izdajah, pripravljenih po sodobnih edicijskih načelih in tudi v prevodih, kar seveda še dodatno olajšuje njihovo uporabo v času, ko je znanje latinščine vedno bolj skromno. Tako je npr. pri nas najbolj poznana Konverzija doživela v zadnjih desetletjih kar dve izdaji s spremljajočima nemškima prevodoma – Wolframovo iz 1979, ki je pospremljena tudi z obsežnim vsebinskim komentarjem in Loškovo iz 1997, ki je danes merodajna znanstvenokritična edicija, vmes pa je 1985 izšel ob reprintu Kosove izdaje iz 1936 tudi prvi integralni slovenski prevod tega besedila – 1990 pa sta bila osemdeset let po objavi Willibalda Hauthalerja v prvem zvezku salzburškega diplomatarija (1910) ponovno objavljena tudi oba najstarejša seznama salzburške posesti – *Notitia Arnonis* in *Breves Notitiae*, ki ju je prav tako kot Konverzijo skupaj z nemškim prevodom vzorno objavil Fritz Lošek.

Toda če kdo misli, da so prav vsi teksti lahko dostopni v sodobnih objavah in v spremstvu prevodov, se hudo moti. Za marsikatero besedilo namreč še vedno velja, da je prva objava, ki lahko sega tudi v čas baroka in še dlje, še vedno tudi edina objava in da je takšen tekst temu primerno tudi težko dostopen. To je bil eden od glavnih razlogov, da je ob koncu prejšnjega tisočletja prišlo do pobude, da se pripravi ponovna, modernim kriterijem odgovarjajoča objava nadvse zanimivega teksta o »trpljenju salzburške cerkve« (*Historia calamitatum ecclesiae Salisburgensis* – ime je besedilu dal šele njegov prvi izdajatelj). To besedilo je bilo namreč dosedaj dosegljivo le v Pezovi izdaji iz leta 1721 in nato v ponatisu v Mignejevi Patrologii Latini. Teksta, ki v obliki pisma, naslovljenega na salzburškega nadškofa Adalberta (1168–1177; 1183–1200) obravnava aleksandrinsko shizmo in s tem povezano »trpljenje« salzburške cerkve, ki jo je cesar Friderik Barbarosa skušal tudi z vojaško silo pridobiti na svojo stran, se je ponovno lotil Bernhard Zeller. Na vzoren način je pripravil njegovo izdajo, ki jo je pospremil še z nemškim prevodom in komentarjem, iz katerega naj samo na kratko povzamem, da je *Historia calamitatum* ohranjena v enem samem iz St. Lambrechta izvirajočem rokopisu, ki je danes hranjen v Münchenski državni knjižnici (kamor pa je z nakupom prišel šele 1941); da je besedilo nastalo med 1170 in 1172; da vprašanje njegovega avtorstva ni povsem razrešeno, čeprav se v zadnjem času raziskovalci najbolj nagibajo k domnevi, da je to bil prošt in arhidiakon Henrik iz Garsa, ki je bil nemara tudi avtor še bolj pomembnega teksta *Vita Chunradi archiepiscopi Salisburgensis* (Konrad I. (1106–1147) je spadal med najbolj markantne osebnosti na salzburškem škofovskem sedežu, ki je v okviru svoje uspešne madžarske politike na novo pozidal oz. utrdil tudi gradova na Ptujju in v Rajhenburgu/Brestanici in z doseženim

mirom odprl pokrajini ob štajerski Dravi in Savi nove razvojne perspektive) in da *Historia calamitatum* odlično dopolnjuje sliko aleksandrijske shizme, ki je zaradi dvojne izvolitve papeža 1159 (Viktor IV. in po njegovi smrti 1164 Paskal III. na eni strani ter Aleksander III. na drugi strani) povzročila razkol, ki je šel tako med cerkvenimi kot posvetnimi knezi in v katerega je bil močno vpleten tudi alpsko-jadranski prostor z obema metropolitijama – Salzburgom in Oglejem – na čelu. Napeto stanje in sovražnosti so se končale šele z mirom v Benetkah med Friderikom Barbaroso in Aleksandrom III. 1177, ki je med drugim s salzburške katedre (začasno) odnesel tudi nadškofa Adalberta, prejemnika sedaj na novo ediranega pisma.

Tudi drugo besedilo, ki je dobilo novo objavo v knjigi, ki jo predstavljamo, je ohranjeno v enem samem kodeksu. In tudi ta je danes hranjen v Münchenski državni knjižnici, čeprav se je dolga leta nahajal pri Sv. Emeramu v Regensburgu v eni najpomembnejših srednjeveških knjižnic južnonemškega prostora in čeprav je nedvomno, da je kodeks nastal kot produkt literarne in pisne dejavnosti v Salzburgu v karolinškem obdobju. Pravzaprav ne gre za en sam tekst, ampak za več besedil, ki jih je njen izdajatelj v okviru Monumenta Germaniae Historica, Ernst Dümmler, objavil pod skupnim imenom *Carmina Salisburgensia*. Gre torej za pesmi, ki predstavljajo »čedne dosežke latinske poezije« (Alphons Lhotsky) in so nastale med letoma 854 in 859. Novo objavo, zopet pospremljeno z nemškim prevodom in komentarjem, je dobrih 120 let po Dümmlerjevi izdaji sedaj pripravil Lukas Wolfinger. Vsega skupaj gre za 22 pesmi, ki bi jih v glavnem lahko uvrstili v žanr »uporabne poezije«. V njih so v metrični obliki zaobjete liste škofov vseh petih bavarskih dijecez (prav na njihovi podlagi je mogoča tudi razmeroma precizna datacija nastanka oz. zapisa pesmi). Dve pesmi sta posvečeni opisom posameznih mesecev v letu in korespondirata z dobro znano likovno upodobitvijo cikla mesecev v dveh salzburških kodeksih iz 9. stoletja, ki sta najstarejši upodobitvi takšne vrste v srednjem veku evropskega Zahoda, pri čemer se zdi, da je bila prav likovna upodobitev povod za verzifikacijo te teme in ne obratno. Del pesmi je nadalje panegirične in prijateljske narave; njihovi verzi slavijo posamezne osebnosti oz. izražajo prijateljska čustva do njih, del pa predstavlja metrične napise za posamezne salzburške (nad)škofe, ki so imeli (tudi) funkcijo grobnih napisov (*memento mori*). Koliko je bilo vseh avtorjev pesmi in koliko jih je kdo napisal, ni znano. Vemo pa, da je najmanj dve prispeval Alkuin, ki je bil prijatelj nadškofa Arna in je tudi sicer napisal celo vrsto verzov za salzburške cerkve in njihove oltarje; prav ta povezava salzburškega metropolita s svetovalcem Karla Velikega pa je bila odločilna, da se je Salzburg pod vplivom frankovskega dvora in recepcije tamkajšnjih kulturnih in znanstvenih tokov razvil v tako pomemben kulturni center. Drugi poimensko poznani avtor je bil neki Dungal, za katerega je znano samo to, da je bil irskega izvora, tretji in zadnji poimensko poznani »pesnik« pa je bil nihče drug kot Ludvik Nemški (ali pa nemara njegov »Ghostwriter«), ki je tako kot Dungal svoje verze zahvale in prijateljstva posvetil salzburškemu magistru Baldu, eni od vodilnih osebnosti tamkajšnje šole, ki je očitno imel neposreden kontakt z vzhodnofrankovskim kraljem, kateremu je pošiljal tudi svoje tekste – le da vladar, kot je sam odkrito priznal v svojih verzih, ni razumel ravno vsega, kar je Baldo napisal. »Salzburške pesmi« tako izpričujejo visok nivo omikanosti v Salzburgu v karolinškem obdobju, čemur sta temelje postavila Virgil in Arn, ki je med drugim za časa Virgila zastavljeno literarno dejavnost in z njo povezano knjižnico obogatil z več kot stopetdesetimi kodeksi, ki jih je dal napisati oz. prepisati.

Prav v času pontifikta (nad)škofa Arna in tudi pod njegovo komando pa sta nastala tudi dva posebna seznama, ki sta kot zadnji (oz. kronološko in v knjigi prvi) sklop prav tako vključena v tukaj predstavljano zbirko virov za zgodnjo zgodovino Salzburga. Gre za že omenjeni *Notitia Arnonis* in *Breves Notitiae*, ki pa sedaj nista bili ponovno objavljeni zato, ker bi od predhodne objave minilo že veliko časa ali pa bi bila edicija težko dostopna. Razlog za njuno ponovno objavo je zgolj ta, da je 130. zvezek *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde*, v katerem je 1990 izšla Loškova edicija obeh tekstov, pošel že pred časom in zato se je urednik knjige Herwig Wolfram odločil, da vanjo uvrsti tudi ta dva vira. V bistvu gre za ponatis izdaje iz 1990, ki je bila izboljšana v posameznih točkah, ponekod je bil popravljen prevod in drugod tiskarske napake. Še najbolj se izdaja iz 1990 razlikuje od te iz 2006 v registru, ki je obsežnejši in v na koncu dodanem pregledu relevantne literature, ki je nastala v vmesnem času. Drugače pa je dobro znano, da je starejša *Notitia Arnonis* nastala takoj po padcu Tasila III. 788/790 s soglasjem in dovoljenjem Karla Velikega in na ukaz nadškofa Arna. Njena podlaga so posamezne listine od časa Ruperta naprej in zapiski Virgila, njen namen pa je bil v novih političnih okoliščinah legitimirati in pravno zavarovati posest, ki jo je salzburška cerkev pridobila od bavarskih vojvod (bodisi neposredno iz njihovih rok, bodisi z njihovim konsenzom, če je šlo za posest bavarskih velikašev, ki je izviral iz

agilulfinške fiskalne posesti). Deset let kasneje (798/800) so nastale *Breves Notitiae*, ki v prvem delu povzemajo bolj ali manj isto gradivo kot *Notitia Arnonis*, v drugem pa ga razširjajo še s pregledom ne-vojskodske darovnic. S tem tekstom je hotel dobiti Arn pregled nad salzburško posestjo in njenim izvorom, poleg tega pa je hotel z izpostavitvijo Ruperta kot svetnika-utemeljitelja salzburške cerkve in predvsem kot apostola Bavarske (Rupert je po BN spreobrnil prvega bavarskega vojvodo v krščansko vero) dodatno legitimirati povzdig Salzburga 798 v bavarsko metropolitijo.

»Viri za salzburško zgodnjo zgodovino« tako prinašajo tri vire oz. natančneje rečeno tri sklope virov, ki se po svoji naravi med seboj precej razlikujejo in so si tudi časovno med seboj precej narazen (to velja seveda predvsem za razmerje med *Historio calamitatum* in ostalima dvema skupinama virov). A kljub svoji različnosti vsak na svoj način izpričujejo visok nivo pisne kulture in omikanosti, ki je vladala v Salzburgu. V priročni obliki, v kateri so sedaj tudi zaradi prevoda v nemščino lahko dostopni, bodo svoje uporabnike našli ne samo med zgodovinarji in drugimi raziskovalci preteklosti, ampak tudi med bralci širšega kroga ljubiteljev zgodovine.

Peter Štih

Regesta Habsburgica. Regesten der Grafen von Habsburg und der Herzoge von Österreich aus dem Hause Habsburg. V. Abteilung: Die Regesten der Herzoge von Österreich (1365–1395), 1. Teilband (1365–1370). (Hg.) Christian Lackner unter Mitarbeit von Claudia Feller. Wien, München : Oldenbourg, 2007. 352 strani. (Publikationen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung)

Tokratno izdajo habsburških regestov je več kot toplo za pozdraviti, pa čeprav je časovno obdobje, ki ga zaobjema izdaja precej kratko. Z njo je bila namreč v življenje ponovno priklicana serija, za katero se je zdelo, da je že zdavnaj izdihnila. Regesta Habsburgica, ki si je kot raziskovalni projekt zadala za cilj sistematično zbrati, obdelati in narediti dostopno obsežno in bogato (ter v veliki meri nepoznano) gradivo, ki je nastalo kot izraz habsburškega gospostva vse do 15. stoletja, je bila namreč zastavljena že leta 1894. Gonilna sila projekta v njegovi začetni fazi je bil Oswald Redlich in do leta 1934, ko je projekt zastal vse do današnjih dni, so izšli trije zvezki regestov, katerih pomena za proučevanje poznosrednjeveške zgodovine Avstrije in habsburških dežel ni potrebno posebej izpostavljati. Prvi zvezek, v katerem so objavljeni regesti habsburških grofov do 1281 je izšel leta 1905 in za objavo ga je pripravil Harald Steinacker (Regesta Habsburgica I). Ta je pripravil tudi tretji zvezek regestov, v katerem so bili zajeti dokumenti, nanašajoči se na Albrehta I. (1281–1298; Regesta Habsburgica II/1, 1) in je izšel že omenjenega leta 1934, vmes, 1924 pa je Lothar Gross za objavo pripravil še habsburške regeste, nanašajoče se na obdobje 1314–1330 s težiščem na delovanju Friderika Lepega (Regesta Habsburgica III/1–2).

Gradivo pravkar objavljenega prvega zvezka 5. oddelka Regesta Habsburgica, ki bo zaobjemalo čas od smrti Rudolfa IV. 1365 do smrti Albrehta III. 1395 (4. oddelek Regesta Habsburgica, na katerem pa se z delom še ni začelo, je tako rezerviran za obdobje 1330–1365), je za objavo pripravil Christian Lackner, ki je več kot odličen poznavalec omenjenega obdobja habsburške zgodovine in tudi s tem v zvezi nastalega listinskega gradiva. Naj samo spomnim na njegovo zadnjo obsežno monografsko študijo s tega področja (*Hof und Herrschaft. Rat, Kanzlei und Regierung der österreichischen Herzoge (1365–1406)*, *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 41*, Wien–München 2002), o kateri smo poročali tudi v *Zgodovinskem časopisu* (št. 57, 2003, str. 499–502) in za potrebe katere je zbral več tisoč kosov obsežno zbirko listin avstrijskih vojvod. Ta zbirka je bila seveda tudi osnova za hitro pripravo pričujoče edicije za čas 1365–1370 in bo dobra podlaga tudi za nadaljnje delo.

Ker je od zadnjega zvezka v seriji Regesta Habsburgica medtem minilo že več kakor sedemdeset let, je na podlagi novih razmislekov glede edicijskih načel kot tudi zaradi skokovitega naraščanja gradiva, prišlo do določenih novosti pri objavi le-tega. Najpomembnejša konceptualna novost je v tem pogledu gotovo odločitev, da se po vzoru principa, vpeljanega pri Regesta Imperii za gradivo 15. stoletja, za objavo upoštevajo le listine, katerih izstavitelj je bil vladar (v tem primeru avstrijska vojvoda Leopold III. in Albreht III.) in ne več tudi kosi, v katerih se zgolj omenja ipd. Med novostmi je omeniti tudi odločitev, da izgubljeni dokumenti (deperdita), katerih obstoj je sicer evidentiran v poznanih vojvodskih listinah, v objavi niso evidentirani.

Lackner je ob sodelovanju Claudie Feller uspel za čas petih letih evidentirati kar 704 vojvodske listine. Te so v več kot 60% ohranjene v originalu in so razpršene v kar 93 različnih arhivih, med njimi tudi v slovenskih. Od te mase je 140 listin (skoraj 20% celotnega objavljenega gradiva) sploh prvič prezentirano javnosti v obliki regestov. Ti so zastavljeni zelo izčrpno in ne povzemajo samo stvarne in pravnorelevantne vsebine ampak tudi formalnorelevantne dele dispozicije ter vse omembe krajevnih in osebnih imen. Poleg popolnega prevzema datacijske formule so v regestih na enak način zabeleženi tudi pisarniški zaznamki, ki se v listinah avstrijskih vojvod pojavljajo od srede 14. stoletja. Razrešitev praviloma močno okrajšanih pisarniških zaznamkov in njihovo celotno objavo je še posebej za pozdraviti, saj je prav tu prihajalo (tudi v modernih edicijah) do veliko napak v branju in s tem do zmot. Nasploh je gradivo za objavo pripravljeno zelo skrbno in temeljito, za kar je potrebno njegovemu obdelovalcu in pripravljalcu izreči zaslužen priznanje. Ker Lackner v uvodnem poglavju sam podrobneje obravnava gornja in še številna druga vprašanja tehnične in statistične narave v zvezi z objavljenimi regesti oziroma za njimi stoječimi listinami, omenimo le še nekaj podatkov v zvezi z vsebinsko strukturo objavljenih regestov. Kar okrog 35% jih spada v kategorijo finančnih zadev (zastave, zastavni nabitki, najemne pogodbe, odškodninske obljube, plačilni madati, pobotnice, oprostitev od carin, mitnin, davkov ipd.). Okrog 13% je fevdnih zadev (fevdna pisma, soglasja k prodaji, zastave fevdov itd.), med 10 in 12% je potrditev najrazličnejših privilegijev, samo 3% listin se nanašajo na duhovne zadeve, patronatne in prezentacijske pravice, medtem ko je listin, ki se tikajo sodnih zadev, še manj. Ni potrebno posebej poudarjati, da se listine v geografskem oziru nanašajo na celoten prostor, kateremu so gospodovali Habsburžani in da je med nekaj več kot 700 regesti tudi precej takšnih, ki se nanašajo na slovensko ozemlje oziroma na osebe in inštitucije, ki so živele in delovale v njem. Zainteresiran uporabnik jih bo zlahka poiskal v obsežnem krajevnem in osebnem registru.

Vsekakor je želeti in upati, da nas bo Christian Lackner skupaj s svojimi sodelavci lahko kmalu razveselil z novimi zvezki 5. oddelka habsburških regestov.

Peter Štih

Djelo novinara Rudimira Roter. Ur. Đorđe Obradović. Dubrovnik: Sveučilište u Dubrovniku, 2007. 333 strani.

Dne 22. marca 2006 sta v Dubrovniku Sveučilište u Dubrovniku in Udruga protifašističkih boraca i antifašista Dubrovnika organizirala strokovni posvet z naslovom »Život i djelo novinara Rudimira Rudi Roter. Pravdnika među narodima«. Na predlog Roterovega prijatelja iz otroštva Stipeta Antočevića je država Izrael (Židovska memorialna institucija »Yad Vashem«) Rudimiru Roteru dodelila 30. marca 2005 največje priznanje, ki ga lahko prejmejo pripadniki drugih narodov. Posmrtno mu je bilo izrečeno priznanje »Pravičnik med narodi« (*Righteous Among the Nations*). To priznanje je Roter dobil, ker je med vojno rešil življenje sarajevskemu novinarju židovskega porekla Albertu-Abo Koenu in njegovi družini. Za ceno lastnega življenja je Rudimir skrival Koena v rodni vasi Potomje na Pelješcu do kapitulacije Italije leta 1943, ko se je Koen umaknil na osvobojeno ozemlje.

V Dubrovniku je vse od srednjega veka živelo in delovalo več Slovencev, ki so tudi v novejšem času zapustili svojo sled in bili vključeni v tamkajšnje življenje. Naj samo omeni prvega znanega slovenskega glasbenika Ljubljanačana Francisca de Pavonibusa, ki je kot organist deloval v Dubrovniku od 1460 do 1483, ali znanega dirigenta Antona Nanuta, ki je od 1958 do 1972 vodil dubrovniški simfonični orkester in bil ravnatelj glasbene šole v Dubrovniku. Med frančiškani so bili v samostanih na področju Dubrovnika tudi mnogi Slovenci. Zelo malo pa smo vedeli o življenju in delu novinarjev Rudimira Rudija Roterja, po očetu slovenskega rodu. Čeprav je bil kot novinar v Dubrovniku zelo aktiven v obdobju stare Jugoslavije in po drugi svetovni vojni, se je za njegov prispevek k razvoju novinarstva na Hrvaškem in še posebej v Dubrovniku začela strokovna javnost zanimati šele po podelitvi priznanja Izraela za prispevek k reševanju Židov v času druge svetovne vojne. Izkazalo se je, da predstavlja njegovo novinarsko delo zelo pomemben prispevek k proučevanju zgodovine dubrovniškega in hrvaškega novinarstva.

Rudimir Roter se je rodil v vasi Potomje na polotoku Pelješcu 7. marca 1897 kot otrok Slovenca, mizarja in kmeta Ivana Rovtarja (pozneje je priimek spremenil v Roter). Oče Ivan se je preselil iz vasi

Skrilje pri Ajdovščini leta 1890 v Potomje, kjer se je poročil z Ano Besić iz Potomja. V zakonu so se rodile poleg Rudija še štiri hčerke. Rudimir je osnovno šolo končal v rodnem mestu, leta 1912 pa je odšel na Reko, kjer se je izučil za mizarja. Tam je ostal do začetka prve svetovne vojne. Na Reki je takrat deloval eden najvidnejših liberalnih hrvaški novinarjev Dubrovčan Fran Supilo. Iz kasnejših Roterjevih del in njegove politične orientacije se zazna Supilov vpliv. Po povratku z Reke je Roter začel delati v svoji mizarški delavnici v Potomju, vendar je že takrat pisal zgodbe iz vaškega življenja. V Roterovi hiši je bilo tudi središče Sokola in družabnega življenja v vasi.

Drugo obdobje v Roterjevem življenju je čas od nastanka stare Jugoslavije leta 1919 do leta 1941. To obdobje predstavlja začetek njegovega novinarskega dela. Prve novinarske prispevke najdemo že leta 1925 v lokalnem časopisu v Dubrovniku, ki se je imenoval »Hrvatska riječ«. Iz začetnih Roterjevih novinarskih člankov je razvidno, da je imel politične simpatije do radićevcev. Naključje pa je bilo vzrok, da se je odločil za nadaljnje šolanje. Ko je v vaški prodajalni kupoval žeblje, ki jih je potreboval pri svojem poklicnem mizarском delu, so bili ti zaviti v nek sarajevski časopis. Na listu je bil oglas za večerno šolo v Sarajevu, v kateri so pripravljali dijake za privatno polaganje izpitov na realni gimnaziji po hitrem postopku. V dveh letih naj bi dijaki končali gimnazijo z maturo. Roter se je obrnil na vodjo večerne gimnazije prof. Miljenka Vidovića in ga prosil naj mu omogoči vpis v večerno šolo v Sarajevu ter preskrbi posel za preživljanje. Rudimir Roter je dobil dobro podlago v Vidovićevi večerni šoli ter je v dveh letih položil izpite za vse gimnazijske razrede in opravil veliko maturo na Realni gimnaziji v Splitu leta 1924. Roter je bil eden od številnih pristašev Vidovičevega socialnega gibanja. Po opravljeni maturi se je Roter leta 1925 vpisal na Filozofsko fakulteto v Zagrebu. Zanimivo je, da je v indeksu Zagrebške univerze Roter zapisan kot Rudolf Rovtar.

V času, ko se je šolal v Sarajevu, je spoznal Slovenko Davorino Merkun iz Ljubljane. Davorino je po očetovi smrti ob koncu prve svetovne vojne mati poslala k teti v Sarajevo, kjer je končala znano sarajevsko učiteljske. Davorina Merkun se ni nikdar zaposlila kot učiteljica. Z Rudimirjem sta se poročila leta 1930 na Bledu. Davorina je veliko pomagala Rudimirju in mu bila pri njegovem delu v veliko oporo.

V Sarajevu se je Roter razvil v pravega novinarja. Iz deloma ohranjenih člankov, ki so ostali ohranjeni v njegovi zapuščini, se vidi raznovrstna problematika, ki jo je obravnaval. Pisal je o politiki, zgodovini, kulturnih problemih, turizmu in pomorstvu ter o dogajanju v krajih na področju polotoka Pelješca. V tem sarajevskem obdobju je kot dopisnik sodeloval z dvema vodilnima slovenskima časopisoma Jutrom in Slovencem.

Propad stare Jugoslavije leta 1941 in proglašenje NDH je pričakal v Sarajevu. Ko se je začelo preganjanje Židov, se je umaknil v rodni kraj v Potomje na Pelješcu, s seboj pa je pripeljal židovsko družino Abu Koena in jo skrival pred italijanskimi okupatorji. Na ta način se je vključil v široko antifašistično fronto. Po kapitulaciji Italije se je leta 1943 z družino preselil v Dubrovnik, kjer je postal radijski novinar, paralelno pa je delal tudi za dubrovniške in ostale časopise.

Po osvoboditvi leta 1945 je bil Roter postavljen za vodjo Urada za informiranje in je na ta način postal eden prvih turističnih delavcev v Dubrovniku. Ko se je v Beogradu konstituirala turistična organizacija »Putnik« je bil zaradi svojih izkušenj za nekaj časa premeščen v Beograd, vendar se je kmalu vrnil v Dubrovnik na staro novinarsko stezo, na radio Dubrovnik. Ukvarjal se je namreč s kulturnim programom, izkazal pa se je tudi kot »učitelj« mladih novinarjev. Prav tako se je znašel v krogu tistih entuziastov, ki so dali pobudo za vsakoletno prirejanje Dubrovniški poletnih iger. On je igre redno spremljal in poročal o izvedbi posameznih koncertov, gledaliških predstav in drugih prireditev. Poleg rednega dela na radiu Dubrovnik je bil sodelavec radia Zagreb in stalni dopisnik beogradske Politike, sarajevskega Oslobođenja, Slobodne Dalmacija, občasno zagrebškega Vestnika, pa tudi Slovenskega poročevalca (1955–56) in Dela (1959). Bil je eden od iniciatorjev izdajanja Dubrovačkog vjesnika. Roter je bil zelo aktiven tudi v različnih družbenih organizacijah in združenjih. Delal je v turističnih društvih, aktiven je bil v Klubu pomorcev ter med ustanovitelji podružnice Matice Hrvatske v Dubrovniku. Roter je umrl v Dubrovniku leta 1958.

Zbornik razprav s strokovnega posveta, ki so bile posvečene delu novinarja Rudimira Roterja je tematsko zelo različen in zanimiv. Razdeljen je v več sklopov. V njem sodeluje 23 referentov, pet posameznikov pa je namenilo svoje priložnostne pozdravne besede posvetu z najboljšimi željami. V prvem sklopu sodobniki predstavljajo njegovo osebnost in obujajo spomine na sodelovanje z njim. V drugem delu posvečata referenta prikazu Roterjeve življenjske poti. Prof. dr. Rade Petrović je podrobno

predstavil njegov življenjski razvoj v okviru vsakokratnih političnih razmer. Njegov prispevek je izšel v posebni publikaciji.¹

Osrednji poudarek s strokovnega posveta pa predstavlja razprava o Roterjevem novinarskem delu. Poleg krajših prispevkov o posameznih sklopih njegove novinarske dejavnosti sta prispevka o analizi o Roterjevih novinarskih spisov. Mía Miloslavić in Antonia Tomić sta predstavili kvantitativno analizo njegovih novinarskih prispevkov z detajlnim pregledom znanih in ugotovljenih člankov. Avtorici sta zbrali 189 Roterjevih novinarskih člankov, 72 zapisov objavljenih v Dubrovačkom vjesniku, 12 v časopisu Naša more in 34 v radijskih prilogah radia Dubrovnik. Đorđe Obradović pa je obdelal zelo podrobno kvalitativno analizo člankov ter jih razporedil po posameznih tematskih sklopih. Najprej obdela najpomembnejše časopise, s katerimi je Roter sodeloval kot dopisnik. Ko omenja Roterjevo sodelovanje pri Jutru in Slovcu pravi, da je znanje slovenskega jezika, katerega se je naučil od očeta, omogočilo Roterju, da se je zelo zgodaj pojavljal kot dopisnik v slovenskih časopisih. To prakso je nadaljeval tudi po osvoboditvi, ko je pisal za Slovenski poročevalec in Delo. Takrat je objavljala teme o kulturi (reportaže z Dubrovniških poletnih iger), turizmu in pomorstvu ter reportaže s širšega dubrovniškega področja. V nadaljevanju pa Obradović analizira informativne novinarske prispevke, poročila, reportaže, komentarje, recenzije, kritike, polemike, portrete, beletristična dela, intervjuje, eseje, potopise in kronike, ki so izšle izpod peresa Rudimira Roterja. Zbornik razprav popestri zelo bogato slikovno in dokumentarno gradivo

V nekem pismu iz leta 1928 je predstavil Roter svoj življenjski credo: »Jaz stojim na stališču, da človek velja le toliko, kolikor koristnega naredi drugemu«. To njegovo moralno in etično držo odražajo tudi njegovi novinarski prispevki. Udeleženci zborovanja so skušali prikazati novinarja Roterja kot serioznega novinarja, ki je bil v svojem času zelo spoštovan in cenjen, kar je redko v stroki, kjer pogosto vladajo rivalstva in zavist. Mesto Dubrovnik se je oddolžilo njegovemu spominu tudi na ta način, da je eno od dubrovniških ulic poimenovalo po njem. Odjel za komunikologijo Sveučilišta u Dubrovniku je dobil nalogo, da nadaljuje z nadaljnjim podrobnejšim preučevanjem Roterjevega novinarskega dela.

Njegov lik kot novinarja je zanimiv tudi za slovensko novinarsko srenjo. To terja njegovo sodelovanje s slovenskimi vodilnimi dnevniki pred drugo svetovno vojno in po njej. Verjetno bi raziskava tega sodelovanja dopolnila sliko novinarskega dela Rudimira Roterja.

Ignacij Voje

Zoran Janjetović, Od Auschwitza do Brijuna: pitanje odštete žrtava nacizma u jugoslovensko-zapadnonemačkim odnosima. Zagreb : Srednja Europa, 2007. 196 strani.

Delo Zorana Janjetovića je klasično, pretežno deskriptivno, na primarnih virih osnovano, klasično zgodovinsko delo – v najboljšem pomenu besede. Takega v prostoru bivše Jugoslavije doslej še nismo imeli. Avtor se je zelo potrudil in pregledal množico gradiva predvsem iz Političnega arhiva nemškega zunanjega ministrstva, tako imenovanega Bestand 42, II A 5 oz. 214, ki zadeva politične bilateralne odnose z več državami med drugim tudi z Jugoslavijo ter gradivo bivšega jugoslovanskega zunanjega ministrstva. To zadnje je zagotovo dodatna vrednost njegovega dela, saj je mogel pregledati tudi zadevno gradivo, kar dolga leta po razpadu SFRJ raziskovalcem iz drugih delov bivše Jugoslavije ni bilo mogoče. Tako smo dobili kar se da celovito sliko o problematiki, ki je desetletja dolgo po drugi svetovni vojni obremenjevala bilateralne jugoslovansko-zahodnonemške odnose in ki je pravzaprav še danes, zaradi zahtev preživelih žrtev nacizma, aktualna v vseh naslednicah druge Jugoslavije.

Knjigo spremljajo še koristna dopolnila, kot sta kazalo osebnih imen, mali biografski leksikon, pojašnilo o kraticah in beležka o avtorju. Škoda, da se avtor ni odločil in dodal še kratek seznam literature, ki se dotika naslovne problematike. Prav tako je vredno pripomniti, da odločitev, da znanstveni aparat, razvrščen po poglavjih uvrsti na koncu knjige, ni bila ravno posrečena odločitev. Sledenje opombam je na ta način po nepotrebnem otežena.

Na žalost pa moram tudi ugotoviti, da trditev avtorja v predgovoru knjigi, češ, da se pisec te ocene v svoji knjigi o Hallsteinovi doktrini »na žalost več ukvarja s (tudi zanemarjenimi) odnosi z NDR kot

¹ Rade Petrović, Život i djelo novinara Rudimira – Rudija Roterja, Pravednika među narodima. (Croatia, 10383). Prilozi za biografiju, Dubrovnik 2007, 53 strani.

z ZRN« (str. 7), ne drži. V originalni verziji moje zadevne knjige, ki je izšla v Ljubljani leta 2002, je problematiki odnosov z ZRN posvečeno za približno eno tretjino več prostora, kot odnosom z NDR. Toda pomembnejše od štetja strani je dejstvo, da gre pri Hallsteinovi doktrini prav za problematiko priznanja NDR in so torej v tej zgodbi odnosi z NDR domala prav tako važni kot tisti z ZRN. Temeljiti poznavalec povojnih odnosov med Jugoslavijo in Nemčijo, kar kolega Janjetović zagotovo je, bi se moral tega zavedati preden zapiše tako, na prvi pogled nedolžno opazko.

Vsebinsko se je avtor lotil tematike v stilu odličnega poznavalca raziskovane problematike, ki jo je v glavnih črtah objavil že v nemškem jeziku, v opombi 9 predgovora h knjigi citiranem zborniku rezultatov projekta prof. Hockerts. Delo je kronološko, kar pa v danem primeru pomeni tudi vsebinsko, razporedil v poglavja, ki zadevajo čas in odškodninska vprašanja od druge svetovne vojne dalje. Poudarek je seveda na času po letu 1956 in še posebej na času po ponovni vzpostavitvi diplomatskih odnosov med državama.

Poglavja govorijo o vprašanih odškodnin žrtvam nacizma v nemški notranji in zunanji politiki, o Jugoslaviji in vprašanju odškodnine leta 1956, vprašanih povezanih z žrtvami vivo – eksperimentov, o začetkih akcije za pridobivanje odškodnine za žrtve nacističnih preganjanj in dogajanjih o naslovni problematiki po ponovni vzpostavitvi diplomatskih odnosov pa tudi v času od tega datuma do let 1968–1971, ko so se začeli uradni pogovori. Največ prostora in pozornosti pa je seveda posvečeno prvim štirim letom v sedemdesetih, 1971–1974, ko se je vprašanje najbolj intenzivno postavljalo na dnevni red odnosov med državama in ko je bilo tudi rešeno.

Njegovo delo je tako polno podatkov, vsi po vrsti so potrebni za razumevanje dogajanja, da se včasih zamegli osnovna dilema vprašanja odškodnine za storjene nacistične zločine v Jugoslaviji. Ta pa je: ali naj ZRN prizna obseg nacističnih vojnih zločinov storjenih v Jugoslaviji z višino izplačane odškodnine ali naj bi bili le-ti skriti v vsoti, ki jo je Jugoslavija dobila iz naslova tako imenovane »Kapitalhilfe«, ki jo je ZRN dodeljevala državam v razvoju. Čeprav gre za zamotano mednarodnopravno in nemško ter jugoslovansko notranjepolitično vprašanje, bi moral biti odgovor na to vprašanje v Janjetovičevem delu morda nekoliko bolj nedvoumen. Jugoslaviji, ki je bila tako rekoč permanentno v gospodarskih težavah, je šlo seveda, kot pravilno ugotavlja avtor, v prvi vrsti za čim večji dotok denarja (str. 135), vendar to ne pomeni, da je bil naslov, iz katerega so zahtevali (pre)visoke odškodnine neupravičen ali, da je bila odškodnina le izgovor. Na ta dejstva mora zgodovinar gledati v kontekstu časa in kraja nastanka. Zato je zagotovo po mojem prehitra in pretežka avtorjeva neprizivna trditev na strani 37, ko pravi: »Očitno so bile žrtve nacizma samo izgovor, s katerim bi v državno blagajno priteknel denar.« Ali tista na strani 59: »... vprašanje odškodnine za jugoslovansko vlado ni bilo nikakršno humanitarno ali moralno vprašanje, kakor so jugoslovanski predstavniki stalno ponavljali v stikih z zahodno nemškimi kolegi, temveč predvsem finančno vprašanje, ki ga je bilo treba rešiti, ne v interesu žrtev nacističnih preganjanj ali njihovih potomcev, temveč v interesu jugoslovanskega socialističnega gospodarstva.« (str. 59) Primernejša in bolj odmerjena je zato ugotovitev avtorja na strani 60, ko pravi, da je bil »denar, ki bi se dobil v imenu odškodnine žrtvam nacizma, viden kot izhod, ki bi popravil ekonomski položaj«. Skratka le posredno je bil namenjen žrtvam. Zahtevano višino odškodnine je treba gledati tudi z vidika ustvarjanja diplomatskega manevrskega prostora. Naj se sliši še tako nenavadno je tudi pri teh pogajanjih šlo za trgovanje in od tod *na obeh straneh* prisotno netočno in pretirano prikazovanje stanja. Povsem drugo vprašanje pa seveda je zakaj tako pridobljena sredstva niso prišla do tistih, ki so tudi osebno trpeli zaradi nacističnih zločinov.

Rezultat dolgotrajnih pogovorov med državama, ki so v zaključni fazi temeljili na tako imenovani »Brijunski formuli«, sporazumu Brandt-Tito iz leta 1973, je bilo dejstvo, da je Jugoslavija dobila razmeroma malo »prave« odškodnine za vojne zločine storjene v državi, vendar razmeroma veliko vsoto denarja iz ZRN – 1 milijardo DEM, samo po sporazumu iz leta 1974. Težko je enoznačno odgovoriti na vprašanje, katera stran je v tej »bitki« za odškodnino zmagala. Sam bi se zatekel k trditvi, da se je končala, tako kot se za diplomatske bitke spodobi, neodločno/kompromisno in se strinjal z ugotovitvijo avtorja: »Na koncu je na jugoslovanski strani nad vsemi zamerami in prevelikimi finančnimi apetiti, zmagala potreba po denarju. Na zahodnonemški strani pa je strah pred presedanom in ogromnimi zahtevami Poljske, Sovjetske zveze in drugih držav, prevladal nad potrebo, da se tudi z Jugoslavijo, kakor prej z zahodnimi državami, problem odškodnine spravi z dnevnega reda in se na ta način postavijo temelji zares dobrim bilateralnim odnosom, in istočasno tudi na nekem tako občutljivem vprašanju dokaže, da je vzhodna

politika stvarnost.« (str. 135) V tej ugotovitvi leži po mojem mnenju osnova za zahodno nemški odnos do povojne Jugoslavije, ki je zaradi upravičeno drugačnega fokusiranja analize zgodovinskega dogajanja v zvezi z odškodnino, ostal nekako v drugem planu. Jugoslavija je vse od nastanka ZRN, celo v času prekinjenih diplomatskih odnosov bila nekakšen »Sonderfall« nemške zunanje politike.

V kratkem pogledu na Janjetovićevo potrebno in korektno opravljeno delo, ki prinaša v »jugoslovansko« zgodovino povojnega časa popolno novost, ni mogoče prikazati vseh strani njegovega minucioznega analitičnega dela. Pred nami je zagotovo delo, ki ga bo vesel vsak preučevalec te tematike in delo na rezultate katerega se lahko v veliki večini povsem zanese. V nadaljevanju naj opozorim le na nekatere morda preveč ohlapne formulacije, ki ne držijo povsem. Tako na primer na strani 26 Janjetovič govori o Hallsteinovi doktrini in zapiše, da je njeno izhodišče, da je ZRN pravni naslednik tretjega rajha. Ta formulacija ni čisto točna. Hallsteinova doktrina izhaja namreč iz zahodnonemškega političnega prepričanja, da je le ZRN predstavnica nemškega naroda in ga le ona lahko predstavlja. O pravnem nasledstvu tretjega rajha ni bilo pri pripravi in uresničevanju Hallsteinove doktrine nikjer eksplicitno govora, je pa to mogoče implicitno razumeti. Kot eno od mogočih preprek pri pridobivanju odškodnine za žrtve nacizma avtor na strani 36 in 85, ugotavlja, da bi to moglo biti tudi vprašanje »folksdojčerjev«. Ne samo zato, ker sem se s to tematiko sam dolgo in poglobljeno ukvarjal, menim, da je samo omemba tega vprašanja nekoliko premalo in bralec ne dobi odgovora, zakaj bi bilo vprašanje folksdojčerjev – mimogrede, to se je v različnih delih bivše Jugoslavije različno »reševalo« – ena od mogočih preprek za pridobitev odškodnine.

Na strani 54 piše avtor, da je Jugoslavija leta 1957 s priznanjem NDR »sama uničila temelje, na katerih je počivala obveza ZRN, da izplača odškodnino nacističnih preganjanj«. Smela trditev, saj gre za dve popolnoma različni stvari in načelna upravičenost Jugoslavije do odškodnine je bila po mojem mnenju nesporna, ne glede na to ali je Jugoslavija priznala NDR in ali je odškodnino zahtevala od obeh ali samo od ene države. O politični modrosti jugoslovanske in zahodno nemške poteze leta 1957 pa bi bilo vredno razpravljati, verjetno z ozirom na dejstvo, da je Hallsteinova doktrina po kakih desetih letih nehala biti osnova zahodno nemške vzhodne politike in da je leta 1969 tudi ZRN de facto priznala NDR, kar ugotavlja tudi sam avtor.

Le še eno načelno in eno konkretno opazko si dovoljujem, preden zaključim svoje razmišljanje o tej zanimivi in tudi zame nadvse poučni knjigi. Pri njenem prebiranju dobi bralec občutek, da avtor ne ceni kdo ve kako profesionalnost bivše jugoslovanske diplomacije. Tak občutek še posebej dokazuje avtorjeva ugotovitev na strani 117, kjer jugoslovanski diplomaciji očita tako rekoč amaterstvo in nepoznavanje snovi, ko pravi: »... funkcionarjem ZZZ ni bilo poznano funkcioniranje bonske administracije... « Iz mojega večletnega proučevanja jugoslovanske diplomatske zgodovine, še posebej v odnosih z Nemčijo, to nikakor ne izhaja. Jugoslovanska diplomacija je bila kraju in času primerno, ideološko obarvana in naravnana, vendar večina diplomatov visoko cenjenih. V konkretnem primeru pa je ta diplomacija v »boju« z nemško vendarle dosegla zelo dober pa čeprav »samo neodločen rezultat«. Del te diplomacije je bil tudi dolgoletni veleposlanik v Bonnu Slovenec Rudi Čačinovič in ne Čačinović, ki je danes nestor slovenske diplomacije.

Naj zapisano ne vzbudi vtisa, da je delo Zorana Janjetoviča povprečno in polno nedorečenosti. Nasprotno, opravil je veliko delo, ki ga za njim ne bo treba ponavljati ali bistveno popravljati. Gre za temeljno delo s tega področja, ki naj zasluži pozornost tako strokovne publike kot širše javnosti. Prebral sem ga na mah in z zadovoljstvom zaprl zadnjo stran.

Dušan Nečak

LETNO KAZALO – ANNUAL CONTENTS

RAZPRAVE – STUDIES

- Friedrich L o t t e r, Pogoji za sobivanje kristjanov in judov ter njihova vprašljivost zaradi prisilnih spreobrnitev in izgonov v pozni antiki in zgodnjem srednjem veku 5–46
Preconditions, Highly Questionable In View of Forced Conversions and Expulsions, for Coexistence of Christians and Jews in Late Antiquity and in Early Middle Ages
- Peter Š t i h, Karantanci – zgodnj srednjeveško ljudstvo med Vzhodom in Zahodom 47–58
The Karantians– Early Medieval People between the East and the West
- Igor G r d i n a, Reformacijski tokovi na Slovenskem 59–74
Reformation in Slovene Territory
- Janez Š u m r a d a, Poglavitne poteze napoleonske politike v Ilirskih provincah 75–84
Principal Theses of Napoleonic Politics in Illyrian Provinces
- Damir G l o b o č n i k, »Najbolj po časopisni poti do živega se pride zmoti«: Priprave Frana Levstika na izdajo satiričnega lista Pavliha 85–112
The Best Way to Address a Fallacy is by Means of a Newspaper
- Andrej F e r l e t i c, Propagandni in politično–propagandni napisi ter grafiti na Primorskem v letih pred, med in po drugi svetovni vojni 113–140
Propagandistic and Politically Propagandistic Inscriptions and Graffiti in Primorsko before, during, And after the Second World War
- Maria T o d o r o v a, Balkanizem in postkolonializem: O lepoti pogleda z letala 141–155
Balkanism and postcolonialism, or On the Beauty of the Airplane View
- Av gust L e š n i k, Idejna heterogenost mednarodnega delavskega gibanja v drugi polovici 19. stoletja 157–172
Heterogeneity of Ideas in Organized International Labor Movement
- Aleš Ž u ž e k, Naselitev Slovanov v vzhodnoalpski prostor 261–287
Slav Settlement of the East Alps
- Martin C l a u s s, Delegiranje oblasti v 12. stoletju: pododvetništvo 289–301
Delegation of Authority in the 12th Century: The System of *Untervogtei*
- Boris G o l e c, Neznano in presenetljivo o življenju, družini, smrti, grobu in zapuščini Janeza Vajkarda Valvasorja 303–364
Hitherto Unknown and Surprising Findings about the Life, Family, Death, Gravesite, and Legacy of Janez Vajkard Valvasor
- Stanislav J u ž n i č, Boškovič v Ljubljani 365–392
Boškovič in Ljubljana
- Žarko L a z a r e v i č, Sočasnost slovenskega gospodarskega razvoja 393–410
Synchronisms of Slovene Economic Development

Nevenka T r o h a, Tržaški Slovenci in vprašanje razdelitve Svobodnega tržaškega ozemlja411–422 Slovenes of Trieste and the Question of the Division of the Free Territory of Trieste	411–422
Drago K l a d n i k, Zgodovinski vidiki podomačevanja tujih zemljepisnih imen423–465 Historical Aspects of Domestic Standardization of Foreign Geographical Names	423–465
Chinyun L e e, Austrian Maritime Development in East Asia: 1869–1914467–489 Avstrijski pomorski razvoj v Vzhodni Aziji: 1869–1914	467–489

ZAPISI – NOTES

Rajko B r a t o ž, Poznoantična Akvileja in njena cerkvena skupnost v luči nove monografije175–200 Aquileia and Its Late Antiquity Ecclesiastic Community in the Light of a New Monograph	175–200
Miha K o s i, Marginalije h knjigi Vitez in grad201–217 Marginal Notes on the Publication Entitled Vitez in grad (The Night and the Castle)	201–217
Ivan V o g r i č, Posredovanje slovenskega Penkluba v prid slovenskih političnih zapornikov pred drugo svetovno vojno.....219–228 Intervention of Slovene P.E.N. Centre on Behalf of Slovene Political Prisoners Before the Second World War	219–228
Nobuhiro Š i b a, Balkanske študije na Japonskem229–233 Balkan Studies in Japan	229–233
Hans-D i e t r i c h K a h l, Karantanska sporna vprašanja. Odgovor Petru Štihu491–500 Controversial Caranthian Issues. In Reply to Peter Štih.	491–500
Andrej S t u d e n, Tudi Christoph Wilhelm Hufeland je bil Lipičev vzornik501–507 Lipič's Ideal Was Also Christoph Wilhelm Hufeland	501–507
Danijela T r š k a n, Didaktika zgodovine na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete509–517 History Didactics at the Department of History at the Faculty of Arts	509–517

IN MEMORIAM – IN MEMORIAM

Prof. dr. Milan Ževart (1927–2006) (Mirko S t i p l o v š e k)235–237 In Memory of Professor Milan Ževart (1927–2006)	235–237
--	---------

KONGRESI, SIMPOZIJI, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE – CONGRESSES, SYMPOSIA, SOCIETY EVENTS

33. zborovanje Zveze zgodovinskih društev Slovenije: Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino, Kranj, 19. – 21. oktober 2006. (Borut B a t a g e l j)519–521 33 rd Conference of the Historical Association of Slovenia: Myths and Stereotypes in Slovene Perception of History. Kranj, October 19 – 21, 2006	519–521
Poročila s 33. zborovanja ZZDS v Kranju 2006. (Mitja F e r e n c).....522–525 Reports from the 33 rd Conference of the Historical Association of Slovenia (Kranj 2006)	522–525
Poročilo Nadzornega odbora za leto 2005 in 2006 (Jurij P e r o v š e k)526 Supervising Committee Work Report for 2005 and 2006	526

Konflikte zwischen den Nachrichtendienst im kalten Krieg. Intelligence Clash: East vs. West during the Cold War, Weimar, 20. – 22. 4. 2007 (Ljuba Dornik Šubelj)	526–529
Konflikte zwischen den Nachrichtendienst im kalten Krieg. Intelligence Clash: East vs. West during the Cold War, Weimar, 20. – 22. 4. 2007	
7. mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Mogersdorf, Kőszeg, 3. – 6. julij 2007. (Franc Rozman)	529–530
37 th International Conference of Cultural Historians in Mogersdorf Kőszeg (July 3 – 6, 2007)	

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

Darja Mihelič, Piranska notarska knjiga (1298–1317). Četrty zvezek (Ignacij Vojc)	239–240
Matjaž Bizjak, Urbarji briksenske škofije (Die Urbare des Hochstifts Brixen): 1253–1464 (Gustav Pfeifer)	240–242
Paola Pierucci, Vrata prema Istoku: dubrovačka kovnica novca (17.–18. st.) (Ignacij Vojc)	242–245
Marko Zajc, Kje se slovensko neha in hrvaško začne: slovensko–hrvaška meja v 19. in na začetku 20. stoletja (Borut Batagelj)	245–247
Tomaž Pavlin, »Zanimanje za sport je prodrlo med Slovenci že v široke sloje«: telesnokulturno in športno organiziranje na Slovenskem pred prvo svetovno vojno in po njej (Borut Batagelj)	247–249
Mateja Jeraj, Slovenke na prehodu v socializem: vloga in položaj ženske v Sloveniji 1945–1953 (Dušan Nečak)	249–252
Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (Jože Maček)	252–253
RAD Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti 495 (Jože Maček)	253–254
Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru (Jože Maček)	255–257
Quellen zur Salzburger Frühgeschichte. (Hg.) Herwig Wolfram. (Peter Štih)	531–533
Regesta Habsburgica. Regesten der Grafen von Habsburg und der Herzoge von Österreich aus dem Hause Habsburg. V. Abteilung: Die Regesten der Herzoge von Österreich (1365–1395), 1. Teilband (1365–1370). (Hg.) Christian Lackner (Peter Štih)	533–534
Djelo novinara Rudimira Rotera. Ur. Đorđe Obradović. Dubrovnik, Sveučilište u Dubrovniku, 2007. (Ignacij Vojc)	534–536
Zoran Janjetović, Od Auschwitza do Brijuna: pitanje odštete žrtava nacizma u jugoslovensko-zapadnonemačkim odnosima. (Dušan Nečak)	536–538

LETNO KAZALO – ANNUAL CONTENT

Letno kazalo Zgodovinskega časopisa 61, 2007	539–541
Annual Content of Zgodovinski časopis / Historical Review 61, 2007	539–541

OBVESTILA – INFORMATION

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis	542
Submission Instructions for Authors	542

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis

Uredništvo bo sprejelo le tiste prispevke, ki bodo oddani v skladu s sledečimi navodili:

- vsak prispevek mora vsebovati točen naslov avtorja, vključno s telefonsko številko in po možnosti z elektronskim naslovom (e-mail);
- prispevki morajo biti oddani v dvojni obliki: na disketi (ime datoteke (file) naj bo ime in priimek avtorja) in odtisnjeni na papir;
- v kolikor gre za razpravo ali članek, mora prispevek obvezno vsebovati povzetek (v okvirnem obsegu dveh strani, razen v izjemnih primerih) in sinopsis v obsegu pet do deset vrstic, ki naj vsebuje tudi avtorjev akademski naziv, poklic in delovno mesto ter ustanovo, kjer je zaposlen in njen naslov;
- opombe naj bodo pisane enotno, na dnu vsake strani. Celoten naslov citata naj bo le ob prvi navedbi, nato okrajšano;
- slikovno gradivo (fotografije, zemljevidi, ipd.) naj bo črno-belo in priloženo posebej. Legende (podnapisi) k slikovnemu gradivu naj bodo natisnjene na posebnem listu in hkrati priložene v elektronski obliki, skenirane v resoluciji 300 dpi in shranjene v obliki tif(f). Slikovno gradivo naj bo označeno na način, ki ne bo dopuščal zamenjav podnapisov.

Gradivo pošljite na naslov uredništva:

Uredništvo zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta
Aškerčeva 2, SI – 1000 Ljubljana, info@zgodovinskicasopis.si

Uredništvo Zgodovinskega časopisa

Submission Instructions for Authors

The Editorial Board of *Zgodovinski časopis* shall accept only those texts that will comply with the following instructions:

- Each manuscript has to be furnished with the correct address of its author, including his or her phone number and, if possible, his or her electronic address (e-mail).
- Manuscripts should be submitted both in printed and in electronic form, saved on a disc (the file should be named after the author).
- Treatises and articles should include a summary on two (unless arranged otherwise) pages at the most and an abstract whose length should be between five and ten lines. Both should contain the author's academic title, profession, position, institution in which the author is currently employed, and its address.
- Footnotes should be written at the bottom of every page and in unified form. Full citation title should be listed only when mentioned for the first time; later it should be abbreviated.
- Figures (photographs, maps, slides, etc.) should be in black and white and enclosed separately. All figures should be carefully labeled and numbered to avoid any mistakes. Figure legends and captions should be printed both on a separate sheet of paper and enclosed in electronic form (in 300 dpi resolution and saved in TIF /Tagged Image File/ format).

All submissions should be sent directly to the Editorial Board address:

Uredništvo zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta
Aškerčeva 2, SI – 1000 Ljubljana, info@zgodovinskicasopis.si

Zgodovinski časopis Editorial Board

Errata!

Na začetni strani vsake razprave (261, 289, 303, 365, 393, 411, 423) je v pagini napačno zapisano, da je to 135. številka ZČ. Pravilno bi moralo biti 136.

Stran 267 op. 24:

Bayern und Slawen ab.«, tj. na podlagi omenjenega spopada pri Aguntu. Sam menim, da je takšna izpeljava še zlasti
Pravilno:

Bayern und Slawen ab.«, tj. na podlagi omenjenega spopada pri Aguntu. Sam menim, da je takšna izpeljava še zlasti

Stran 275 op. 59:

je bila avarska vpadna pot v Italijo na črti *Sisca-Tarsatica-Aquileia*. Gl. zlasti Probleme (kot v op. 50) na str. 11–25.

Pravilno:

je bila avarska vpadna pot v Italijo na črti *Siscia-Tarsatica-Aquileia*. Gl. zlasti Probleme (kot v op. 50) na str. 11–25.

Stran 411 slovenski in angleški sinopsis: 1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., De.)

Pravilno: 1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., It.)

Napačno: Language: Sn. (En., Sn., De.)

Pravilno: Language: Sn. (En., Sn., It.)

Stran 423 slovenski in angleški sinopsis – manjka:

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Language: Sn. (En., Sn., En.)

Stran 466 Oglas za Zbirko Zgodovinskega časopisa – napačen elektronski naslov: zgodovinski.casopis@uni.lj.si

Pravilno: info@zgodovinski.casopis.si

Opravičilo!

Napake so nastale v oblikovalskem studiu tiskarne Pleško, za kar se tiskarna bralcem iskreno opravičuje!